PAVLE JAKŠIĆ

NAD USPOMENAMA

II

RAD
Svedočanstva

Biblioteka
SVEDOČANSTVA

Urednik
LJUBOMIR KLJAKIĆ

Recenzenti
VLADIMIR DEDIJER, akademik
MIHAILO MARKOVIĆ, akademik

PAVLE JAKŠIĆ

NAD USPOMENAMA I

RAD • BEOGRAD

PREDGOVOR
VLADIMIRA DEDIJERA

I

Ako bi se pisala istorija nastanka ovog rukopisa generala Pavla Jakšića i svih peripetija kroz koje je prošao, onda bi se reljefno pokazala sva muka istoričara i hroničara našeg savremenog doba. Sudbina ovog rukopisa otkriva sve marifetluke ližisahana koji su po naređenjima raznih moćnika hteli, po svaku cenu, da onemoguće njegovo štampanje. Među tim ližisahanima su i razni politički generali koji su činove stekli ne na bojnom polju, nego zahvaljujući svojoj velikoj servilnosti prema vlastima.

Još od drevnog Egipta faraoni su davali jednu trećinu čitavog nacionalnog dohotka sveštenicima u hramovima, prorocima i čitačima zvezda, kao i skribima - činovnicima kojima je dužnost bila da pišu po diktatu, odnosno da brane tezu da je faraon Bog na zemlji, da se svaka njegova reč mora slušati, da niko ne sme da posumnja u njegovu infalibilnost, to jest nepogrešivost. Prohujalo je skoro 6.000 godina od tog doba. Rađale su se nove berićetne ideologije koje su obećavale carstvo slobode da bi se kasnije sunovraćale u bedu narodnog prezira, ali svet se sve do danas nije oslobodio tih intelektualaca koji se prodaju režimu. To nam pokazuje i teška sudbina ovog rukopisa generala Pavla Jakšića. Poruka koju je autor svojevremeno dobio sa najvišeg mesta bila je: »Moći ćeš da pišeš, ali nikada nećeš moći da objaviš to što si napisao.« Za održanje tog »obećanja« brinule su se razne ulizice ne samo u Armiji nego i u civilnom sektoru, uključujući u to i Srpsku akademiju nauka. Kasnije su i mali žbiri u izdavačkim preduzećima počeli da se iživljavaju nad Jakšićevim rukopisima. Takvi izdavači smatrali su da neće sačuvati svoju stolicu ako na taj način ne pokažu svoju veliku budnost. Oni su te cenzurisane stranice nosili u razne moćne ustanove i tako pokazivali svoju lojalnost. General Pavle Jakšić je čak morao da se preko suda zaštiti od njihovih postupaka.

Dakle, tragična sudbina i ovog rukopisa pokazuje šta znači kada pošten čovek hoće da kaže svoju istinu o našem dobu i našim vlastodršcima. Naravno, nisu jedine muke Pavla Jakšića bile ove sa izdavačima. Kada je on hrabro, još dok je bio u Armiji, govorio ono što misli doneta je odluka da se izbriše iz javnosti. Zato su čitava enciklopedijska izdanja morala da se preuređuju da bi ime Pavla Jakšića, koji je bio jedan od saradnika i redaktora te enciklopedije, bilo izbačeno iz impresuma ovog izdanja.

Međutim, sve se menja pa je, tako, došlo i vreme kada kod nas ima nešto više slobode. To pokazuju i ove knjige sećanja generala Pavla Jakšića koje se, posle dugogodišnjih zabrana, pojavljuju u javnosti.

II

U poslednje vreme kod nas se pojavio veliki broj knjiga-uspomena očevidaca savremenih događaja. Neki od njih su izvesno vreme bili u žiži najsudbonosnijih zbivanja naše novije istorije. General Pavle Jakšić je jedan od tih ljudi. Njegove uspomene predstavljaju važno svedočanstvo o sudbonosnim danima u kojima je učestvovao.

One slavne 1941. godine kada se cela Srbija digla na noge u borbi protiv okupatora i njihovih slugu - Nedića, Ljotića i Draže Mihailovića - Pavle Jakšić je bio komandant Kraljevačkog partizanskog odreda. Još te 1941, u Jakšiću sam video visokog intelektualca. On je pre rata završio fiziku i matematiku na beogradskom Prirodno-matematičkom fakultetu, u Beogradu je studirao i na Elektrotehničkom fakultetu, a uoči samog rata završio je studije na pariškoj Visokoj školi za optiku. U Parizu je, tako, stekao diplomu prvog inženjera optike u Jugoslaviji. Između studija u Beogradu i Parizu, Pavle Jakšić je radio kao profesor u kraljevačkoj Gimnaziji. Po povratku iz Pariza, nastavio je svoj rad u Kraljevu. Tamo ga je zatekao i rat.

Na početku ustanka 1941. godine Pavle Jakšić kao komandant Kraljevačkog partizanskog odreda i ja kao komesar susednog, Kragujevačkog partizanskog odreda, imali smo priliku za česte susrete. Zajedno smo doživeli i izdaju četnika Draže Mihailovića. O tome u svojim *Uspomenama* Pavle Jakšić dosta govori. On posebno ukazuje na pogubni smisao četničke doktrine o »čuvanju glava« i »čekanju pravog trenutka« za borbu, u vreme kada je srpski narod uveliko bio podvrgnut genocidnom uništavanju. Zato je Pavle Jakšić u pravu kada kaže da je naš partizanski rat bio ne samo nacionalno-oslobodilački nego i egzistencijalno nužan rat.

Prošlog leta razgovarao sam sa Antonijem Isakovićem Luletom, slavnim puškomitraljescem Kraljevačkog partizanskog odreda, a kasnije IV bataljona Prve proleterske brigade, koji se naročito istakao u proboju nemačkog obruča na Sutjesci, na visovima Balinovca. Kao darovit književnik, Antonije Isaković je napisao neke od najboljih pripovedaka u našoj književnosti o partizanskoj etici i samožrtvovanju. Kad god se sretnemo to je najvažnija tema naših razgovora, a ne dnevna politika.

Poslednji put smo uzeli da raščlanimo pitanje hrabrosti nekih naših najpoznatijih komandanata u ratu. Antonije Isaković ima urođeni dar istočnjačkog pripovedača, koji Ivo Andrić tako reljefno i živo opisuje. Njegove reči su kao tiha reka koja, kako se priča razvija, odjednom jurne kao vodopad. Pavle Jakšić je dugo vremena bio komandant Luletu Isakoviću. Zato se Antonije i prisetio bitke protiv ustaša u Livnu jula 1942. godine. Kraljevčani su tada preko golog polja prodrli do prvih kuća Livna

i nateteli na žestok otpor ustaša dobro utvrđenih u jednoj zgradi. Borba je dugo trajala. Ustaški meci su već počeli da proređuju naše redove. Tada je, usred belog dana, Pavle Jakšić izleteo pred utvrđeno ustaško uporište, raskopčao koporan i povikao iz sveg glasa: »Ja sam komandant IV kraljevačkog bataljona! Ne ginite ludo! Predajte se!« Ustaše su tada prestale da pucaju, pojavila se bela zastava i bitka na tom sektoru je bila dobijena.

Imao sam, tokom rata, još prilika za susrete sa Pavlom Jakšićem. On je, kasnije, bio komandant VII banijske divizije u kojoj su bili borci njegove rodne Banije. Ta divizija je bila glavna zaštitnica naših jedinica i bolnice sa 4.500 ranjenika u bici na Neretvi, a posle je imala ogroman značaj i u bici na Sutjesci. Zato su od posebnog značaja svedočenja Pavla Jakšića o borbama i žrtvama VII banijske divizije čijih se 4.000 boraca mesec dana pod borbom, od Siska do Bosanskog Petrovca, nosilo sa formacijom od nekoliko desetina hiljada elitnih nemačkih vojnika, podržavanih velikim tenkovskim jedinicama i avijacijom. Za našu istoriju je takođe od velikog značaja i činjenica da su već desetkovani Banijci iz VII banijske divizije dve nedelje iznad Gornjeg Vakufa zadržavali ogromne nemačke snage koje su, po direktnim naređenjima Hitlera, Kajtela i Jodla, imale zadatak da prodru na jadransku obalu i tamo spreče očekivani anglo-američki desant. O veličini tog podviga govori u prvoj knjizi svojih *Uspomena* i general Pavle Jakšić pišući daje VII banijska izdržala dve nedelje borbi pod komandom »nož na pušku« i »ni koraka dalje«.

Ja sam u bici na Neretvi bio delegat Vrhovnog štaba i imao zadatak da koordiniram pokrete ranjenika s kretanjem naših divizija. To su bili sudbonosni dani IV ofanzive i ja sam se sa Pavlom Jakšićem viđao skoro svaki drugi dan. Naši razgovori su bili kratki i odsečni. Pavle se žurio u svoju jedinicu, a ja među ranjenike. I na Sutjesci smo se susreli. Njegova jedinica je bila skoro prepolovljena u stalnim borbama sa daleko bolje naoružanim neprijateljem. Mučila nas je i glad, a udarile su i zarazne bolesti, naročito tifus. Viđao sam Pavlove borce u trorogim partizanskim kapama mrtve kraj pogašenih vatri na Prenju.

U mom *Dnevniku 1941-1944,* zapisao sam o hrabrim Banijcima, Pavlovim borcima, na dan 20. marta 1943. godine, ovo:

»Gledamo Veljko i ja ove naše mrtve drugove, zgrčene, zbrčkane. Imena im ne znamo, šta ćemo reći njihovim majkama, sestrama, gde su im grobovi. Sunce je odskočilo, toplo prolećno sunce, gledamo dole ispod nas krajičak Konjica, plavu Neretvu i prve grane koje su se orosile pupoljkom. Proleće je, život ključa, a ti naši drugovi ovde leže nepomični... Posmatram jednog druga, skoro dečaka, masna troroga banijska kapa sa petokrakom pala mu u vatru i nagorela. Grmi od Visa, pucnjava se sve više približava Bijeloj, a mladić mirno leži, umro je gladan i žedan. Ni grob mu se neće znati. Tužan je, pretužan naš put. Pobeda nije prazna reč. To je Jablanica, to je ovaj put preko Prenja ispresecan tifusarima, raskomadanim ranjenicima.«

Posle su nam se putevi raskrstili. U oslobođenom Beogradu slučajno sam prisustvovao jednom razgovoru između Josipa Broza Tita i Edvarda

Kardelja. Kardelj je tražio da naša Armija obavezno izvrši prodor preko Istre ka Trstu. Tito se složio s njim i rekao: »Dokle dođe naš vojnik, to će biti oslobođena Jugoslavija.« Zato je Josip Broz naredio da se formira IV armija s komandantom Petrom Drapšinom, političkim komesarom Boškom Šiljegovićem i načelnikom štaba Pavlom Jakšićem. Ova Armija je učestvovala u operacijama za konačno oslobođenje naše zemlje.

Često razmišljam o podvizima naših partizanskih jedinica u ratu, kao i naših armija u operacijama za konačno oslobođenje Jugoslavije. Tako je, zahvaljujući odlučnosti i »neposlušnosti« Koče Popovića, kao i Pavla Jakšića, o čemu on piše u ovim svojim *Uspomenama,* u bici na Sutjesci probijen nemački obruč. To je zaista grandiozna operacija naše partizanske vojske. Neću da omalovažim ni prodor Peka Dapčevića u Srbiju sa I armijom od 50.000 partizana u leto 1944, između dve grupe nemačkih armija. To je bila Titova strategijska zamisao, a Peko Dapčević se proslavio jer je posle, zajedno sa Crvenom armijom, učestvovao u oslobođenju Beograda. O tim poslednjim operacijama za oslobođenje naše domovine mogu reći samo najbolje, kao i o operacijama II i III armije. Ali, čini mi se da je upravo IV armija izvršila najveličanstveniji pohod. Iz severne Dalmacije i Like 90.000 boraca IV armije, dobro opremljenih i naoružanih čak i tenkovima, prodiralo je teritorijom skoro bez komunikacija koju su branili najbolji nemački korpusi na Balkanu. Prodor IV armije bio je nezadrživ. Njeni borci su vukli tenkove konopcima na planinske visoravni. Pojedini nemački korpusi bili su opkoljavani, a njihova glavnina se ubrzano povlačila kroz Istru i Slovenačko primorje ka Trstu.

Naša IV armija je po svom sastavu bila izrazito jugoslovenska. U njenom boračkom sastavu bilo je oko 40.500 Hrvata iz Dalmacije, Primorja i Istre (oko 40% od ukupnog sastava Armije), oko 31.500 Srba iz Dalmacije, Hercegovine, Like, Korduna i sa Banije (35% od ukupnog sastava) i 18.000 Slovenaca (20% sastava). Jugoslovenstvo ovih boraca bilo je pojačano i ratnim ciljem IV armije, a to je bilo oslobođenje Istre i Slovenačkog primorja, uključujući u to i Trst. »Tukaj je Jugoslavija« - bila je parola ispisivana u Tržiču, Gorici, svugde u oslobođenim slovenačkim krajevima i u samom Trstu.

Naše jedinice pretekle su savezničke trupe i oslobodile skoro čitav Trst, osim jedne kasarne gde su bili utvrđeni Nemci. Naši borci bi savladali i njih, da je komandant jednog slovenačkog korpusa izvršio zadatak koji je dobio - da digne u vazduh mostove na razlivenoj Soči. Sam Kardelj je 1951. godine govorio o tome Ladu Kozaku, još nekim slovenačkim istoričarima i meni. Onaj nesrećni komandant je mislio: »Zašto da dižemo most kada će nam trebati za nekoliko dana« pa nije izvršio zadatak. Međutim, II novozelandska divizija, posle kratkog zadržavanja, prošišala je tim mostovima i ušla u Trst, a lukavi Nemci iz poslednjeg uporišta su se predali njima.

Stab IV armije je u Trstu napravio još jedan herojski podvig. Velike savezničke snage hitale su ka Austriji. Tada se u Trstu nalazio i general Arso Jovanović, načelnik Generalštaba Jugoslovenske armije. Na osnovu naloga koji je dao general Jovanović, Štab IV armije je ubacio jedan naš

motorizovani odred među savezničke jedinice. Zajedno sa saveznicima ovaj naš odred je stigao u Koruško, u pozadinu nemačke balkanske grupacije koju su kroz Podravinu i Slavoniju gonile naše I i II armija. Taj naš odred je tako u Koruškoj izvršio opkoljavanje i zarobljavanje velikog broja pripadnika nemačkih, ustaških, domobranskih, ali i četničkih i ljotićevskih formacija. Među njima je bio zarobljen i general Aleksander fon Ler, nemački komandant za Balkan.

U to vreme bio sam član jugoslovenske delegacije na osnivačkom zasedanju OUN u San Francisku. Kada sam se vratio u Beograd avgusta 1945. i podneo izveštaj Josipu Brozu o Americi i donošenju Povelje OUN, on me zadržao na ručku. U razgovoru o završnim operacijama Tito je posebno istakao uspehe IV armije.

III

Posle ulaska partizanskih jedinica u Beograd i oslobođenja zemlje otpočinje novi period jugoslovenske revolucije čija je osnovna osobina erozija prvobitne partizanske etike. Dragojlo Dudić, prvi predsednik NOO Srbije, koji je poginuo 1941. u užičkoj ofanzivi, ostavio je za sobom *Dnevnik* u kome ima mnogo činjenica koje govore o suštini primenjene partizanske etike. Slobodno mišljenje, istina i jednakost su tu sveti principi. Bio sam svedok kada je Dragojlo Dudić kritikovao Josipa Broza zbog vođenja naših odbrambenih operacija u I ofanzivi. Dudić je bio svestan da mi ne možemo da vodimo frontalni rat sa Nemcima, već da moramo nastaviti sa partizanskim akcijama u nemačkoj pozadini čuvajući našu živu silu. Ja mislim da je Dudić tada bio potpuno u pravu, a jedan od dokaza jeste krvava i nepotrebna klanica na Kadinjači. Pavle Jakšić u svojim *Uspomenama* opisuje kako je u vreme I ofanzive zastupao isti stav kao i Dudić, rizikujući zbog toga život.

Dragojlo Dudić je od početka ustanka bio u Valjevskom partizanskom odredu na rukovodećim dužnostima. U svom *Dnevniku* on opisuje i situaciju kada je njegov odred maršovao puna dva dana bez hrane. Kada su partizani u jednom selu konačno došli do hrane, Dudić piše da ne zna kakav je bio njen kvalitet jer je u njegovom štabu sveto pravilo bilo da se hrana prvo deli borcima a kasnije, ako nešto ostane, članovima štaba. Toga puta za štab nije ostalo ništa. Dudić takođe piše kako su prilikom juriša, na čelu svih partizana, obavezno bili članovi Komunističke partije. Oni su davali primer ostalim borcima i ginuli. Zato je od 12.000 predratnih komunista u našoj zemlji, 9.000 poginulo u ratu.

Ali, sa približavanjem kraja rata sve više je dolazilo do erozije prvobitne partizanske etike. Razni razlozi su tome kumovali. Nova narodna armija je, tako, brojala na stotine hiljada ljudi koji su u nju unosili svoje običaje, pa i one koji su uticali na eroziju prvobitne partizanske etike. Mora se, takođe, reći i to da su prvi članovi vojnih misija iz SSSR-a ubrzavali taj proces raspadanja prvobitne partizanske etike.

Međutim, pre ovoga treba reći da Crvena armija zaslužuje svaku počast za oslobođenje Evrope od fašizma u II svetskom ratu. Od 50 miliona žilava II svetskog rata, Rusi i drugi narodi SSSR-a dali su više od polovine. To se ne srne nikada zaboraviti.

U februaru 1944. godine stigla je sovjetska vojna misija u Bosansku krajinu gde se tada nalazio Vrhovni štab. Mislili smo da će oni govoriti
0 našoj strategiji i taktici, o snabdevanju teškim oružjem i o drugim vojnim pitanjima. Međutim, njih te stvari nisu zanimale. Oni su, u stvari, prenosili krute dogme Josifa Visarionoviča Staljina koji je preko njih pokušao da ugasi plamen jednakosti naše revolucije. Ti Staljinovi predstavnici tražili su, pre svega, tri stvari.

Prvo, pitali su da li imamo obaveštajnu službu. Mi smo rekli da imamo samo oficire koji prikupljaju podatke o kretanju neprijatelja. Ali, sovjetski oficiri su savetovali Josipa Broza da kod nas stvori posebnu obaveštajnu službu po sovjetskim uzorima. Tako je u maju 1944. došlo do osnivanja OZN-e. Njen kum bio je lično Staljin. Ovom službom direktno je rukovo-dio Josip Broz Tito kao generalni sekretar KPJ i vrhovni komandant. Na čelu OZN-e nalazio se Aleksandar Ranković kao organizacioni sekretar KPJ i druga ličnost u partijskoj hijerarhiji. O tome mi je pričao sam Josip Broz kada sam se posle operacije u Kairu vratio na Vis. Služba je kontroli-sala i prve partizanske sudove i narodne tužioce. Tako je partijski vrh kontrolisao OZN-u, a posredstvom nje sudstvo i tužilaštvo. Taj sistem je ostao sve do današnjeg dana i ugrobio nas jer se, u suštini, ništa nije promenilo od tog prvobitnog staljinističkog modela i metoda. Ispada
- kadija te tuži, kadija ti sudi.

Drugo, Staljinovi predstavnici u našem Vrhovnom štabu su gledali da svim silama uguše prvobitni egalitarizam u našim jedinicama. Oni su savetovali da komandni kadar ima specijalne povlastice i privilegije. Na primer, odmah su uvedene posebne kuhinje za štabove. Nestalo je svetog pravila Dragojla Dudića da prvo jedu borci, pa ako nešto ostane rukovodi-oci. U prvim dodirima sa Crvenom armijom ova diferencijacija se još više produbila. Na primer, maršal Tolbuhin je dolazio sa svojim štabom u naše krajeve. To su bile čitave kompozicije luksuzno opremljene kao kod indijskih maharadža. Neki naši komandanti, kao na primer Košta Nađ, komandant III armije, sledili su taj sovjetski model. Košta Nađ je iz Novog Sada, iz najboljih hotela, doveo calkelnere koji su pokupili najluksuznije posuđe i servise i doneli sve to u Kostin štab. Kako mi je pričao Josip Kopinič, u štabu III armije bilo je nekoliko podgrupa. Nižim oficirima posebno se kuvalo, srednjoj grupi nešto bolje, a u najužoj grupi na vrhu bio je Košta Nađ i njegov politički komesar, kao i neki njihovi visoki gosti. Značajno je da su i u Španiji, pod sovjetskim pritiskom, bila zavedena ista pravila. To je uticalo na mnoge naše »Špance« i njihove navike za vreme
1 posle našeg partizanskog rata. Moram reći da nije mali broj onih drugova iz Spanije koji su odigrali ogromnu ulogu u razvitku naše partizanske vojske a koji su, ujedno, bili i najveći protivnici naše takozvane uravnilovke i zastupnici ovih pravila iz Španije. Takvi, međutim, nisu bili Žikica

Jovanović Španac i Marko Orešković Krntija. Nije takav bio ni Koča Popović. Oni su se odlikovali skromnošću.

Treće, u svim revolucijama i svim bunama od Matije Gupca do naših dana, narod je u vođama revolucije gledao i oličenje svojih težnji ka slobodi. Tako su i kod nas, naročito posle 1942. godine, nikle prve narodne pesme o Titu i drugim komandantima. Samom Titu je to bilo vrlo milo. To dobro znam jer sam bio pored njega u to vreme. Dolaskom prve sovjetske vojne misije počinje organizovano izgrađivanje Titovog kulta. Na primer, sovjetska vojna misija je odmah predložila organizacionom sekretaru KPJ Aleksandru Rankoviću da više niko ne sme Titu, kao generalnom sekretaru i vrhovnom komandantu, da kaže »ti«, nego samo »vi«. Aleksandar Ranković je poslao poseban radiogram svim komandantima korpusa sa instrukcijom da više niko ne sme da kaže Titu »ti«, nego samo »vi« prilikom podnošenja raporta. Naravno, to nije moglo biti bez Titovog znanja.

Posle oslobođenja erozija prvobitne partizanske etike ubrzano je nastavljena jer je Partija imala zadatak da još više produbi taj jaz između vlasti i naroda. Ovo se ogledalo u nizu privilegija koje su imali svi rukovodioci kako u Beogradu, tako i svuda po zemlji. I u najmanjoj varošici i selu bio je mali Tito. U jednom nedavnom kazivanju u »Borbi« rekao sam da su neki naši rukovodeći drugovi, naročito iz radničkih i seljačkih redova, pohrlili na Dedinje u bogataške vile, pa su počeli da žderu i da piju, tako da im je ona stara dobra partizanska etika otišla niz creva. Jednom generalu, seljaku iz Zete, palo je na pamet da njegovu malu kćerku podučava u sviranju na klaviru Melita Lorković, jedna od najvećih pijanistkinja Jugoslavije.

Mora se reći đa su se s ovim luksuznim načinom života i odnarođivanja najmanje mirili oni komunisti, intelektualci koji nisu stupili u rat i revoluciju zbog toga što su bili gladni, nego zato što su osetili svu trulež i nepravde u kraljevskoj Jugoslaviji, i koji su na ideju komunizma gledali kao na astralnu pojavu, koji se nisu dvoumili u trenutku rata pa ih je sve to posle rata držalo da ne utonu u ovo birokratsko blato.

General Pavle Jakšić pripadao je ovoj manjinskoj intelektualnoj grupi naših rukovodećih ljudi u vojsci. To mu je najveća moralna vrlina. Kao hrabar Banijac on se nije ustručavao da osudi ovu izdaju prvobitne partizanske etike.

Staljinov napad na Jugoslaviju 1948. godine opomenuo je Josipa Broza da ćemo u toj borbi moći da izdržimo samo ako se budemo vraćali na onu prvobitnu partizansku etiku koja je bila sušta suprotnost staljinističkom uređenju i hipokriziji u SSSR-u. Sam Tito, koji je od rane mladosti imao sklonost za luksuzom, zaustavio se tada u svom megalomanskom životu po kraljevskim dvorovima. Jednom, 1950. godine, kada me je pustio da pregledam njegovu ličnu arhivu, ručali smo zajedno. Imali smo slovenačku »jednolončnicu«, to jest ručak od samo jednoga jela. Tito se tada preselle u Rumunsku, kasnije Užičku ulicu, a kancelarije su mu bile u Belom dvoru Išli smo zajedno njegovim automobilom ka Dedinju. Bila je cička zima, a *m* autobuskim stanicama stajali su dugi redovi promrzlih ljudi. Tito je pitac

zašto ti ljudi stoje, a ja sam mu odgovorio da je saobraćaj neredovan jer nema dovoljno autobusa. Čim smo došli u Beli dvor, Tito je pozvao Borisa Kidriča specijalnim telefonom i naredio mu da, kako zna i ume, nabavi više autobusa da se narod ne smrzava.

General Pavle Jakšić u doba borbe protiv Kominforma dobija jednu od najodgovornijih dužnosti. On je komandant Beogradske armijske oblasti, svih naših jedinka od Subotice do Niša - što je tada bila skoro polovina ukupnog sastava Armije - odakle se mogao očekivati glavni udar Staljinove vojske na nas. Jakšić u ovim knjigama opisuje sve teškoće svog rada, a naročito ukazuje na izostanak koordinacije između jedinica naše operativne vojske, pozadine i novih partizanskih snaga za čijeg je komandanta bio određen Svetozar Vukmanović Tempo. Posebnu pažnju privlači Jakšićevo svedočenje o sukobima koje je imao zbog neslaganja s osnovama tadašnjeg ratnog plana, kao i zbog suprotstavljanja raznim moćnicima i njihovoj politici nasilja nad ljudima i njihovim porodicama.

U našoj memoarskoj literaturi najmanje ima svedočanstava o razvitku JNA i o suprotnostima koje su se kod nje pojavljivale, s obzirom na opštu diferencijaciju koja se događala u našem društvu. To je još uvek tabu-tema i u našoj savremenoj istoriografiji. Cenzura je ovde odigrala najvažniju ulogu. U cenzurisanju su se naročito isticali ministri odbrane, general armije Ivan Gošnjak, a još gori je bio general armije Nikola Ljubičić. Većina naših penzionisanih generala zato još uvek ćuti. Tek se u poslednje vreme pojavljuju memoari pojedinih uglednih ličnosti iz naše Armije. Ali, tužno je čitati uspomene Koče Popovića, možda najpoštovanijeg generala i političara u Jugoslaviji, koji o svom dugogodišnjem radu na funkciji načelnika Generalštaba skoro i ne govori.

Moralna veličina generala Pavla Jakšića jeste u tome što se on prvi usudio da iznese svoja gledišta o tim krupnim problemima pišući na njemu svojstven način žustrog Banijca koji smelo kaže »popu pop a bobu bob«. General Pavle Jakšić nema dlake na jeziku. To potvrđuje i njegovo obimno pismo koje je 1956. godine uputio Josipu Brozu kao Vrhovnom komandantu i generalnom sekretaru SKJ i u kome otvoreno i hrabro iznosi svoje kritičko mišljenje o unutrašnjim protivurečnostima i nedostacima u JNA.

Ovog svog načela prvobitne partizanske etike da otvoreno govori i iznosi svoja mišljenja general Jakšić se pridržavao i u ratu i posle rata kao prvi pomoćnik ministra odbrane Josipa Broza Tita, kao komandant Beogradske armijske oblasti, pomoćnik načelnika Generalštaba, savezni i republički poslanik, ali i kao šef specijalnih diplomatskih misija u Parizu, Moskvi, Atini, Ankari i Alžiru. Pavle Jakšić svedoči da takav njegov stav nije bio bez posledica. Na njega i njegovu porodicu razni vojni i civilni bogovi vršili su pritiske, bio je opanjkavan, njegove izjave su falsifikovane, stručni radovi zabranjivani, pa je, u naponu snage, kao jedan od najobrazovanijih generala naše Armije, ratni komandant i narodni heroj, prevremeno penzionisan 1962. godine. Kasnije je stalno bio pod prismotrom, prisluškivan i praćen, a takođe mu je faktički bilo zabranjeno da radi kao fizičar ili da objavljuje svoje radove. Čak mu nije bilo dozvoljeno ni da radi kao

profesor na Elektrotehničkom fakultetu. U svemu ovome naročito prljavu ulogu igrao je KOS.

Ovo su glavni razlozi zbog kojih se knjige *Uspomena* generala Pavla Jakšića nisu mogle objaviti sve do danas. To nisu dopuštali razni vojni bogovi, jer su smatrali da su neprikosnoveni i da niko, pa ni proslavljeni ratni komandanti i utemeljivači naše Armije i oružanih snaga, ne smeju reći ni reč kritike o radu rukovodstva JNA.

IV

Kazivanja generala Pavla Jakšića imaju veliku istorijsku vrednost, posebno zbog toga što on održava tu našu prvobitnu partizansku etiku u kojoj je istina bila najveća vrlina. General Pavle Jakšić piše svoje memoare trudeći se da kazuje kako je bilo, a ne onako kako to najviši politički i vojni forumi žele da prikažu. Naravno, s obzirom na to da sam ja pristalica teorije distance, moram da napomenem da svedočanstva generala Pavla Jakšića nisu jedina i konačna istorija doba o kome on piše. Treba sačekati da se otvore arhive, a treba da prođe i dosta vremena pa da i ostali učesnici ovih događaja kažu svoju reč. Svi mi moramo da idemo na vagu istorije da bi buduće generacije, kako istoričara tako i drugih slobodnih ljudi, mogle da nepristrasno donesu svoj sud o nama i našem vremenu. Ta će nas vaga sve razvrstati. Uveren sam da general Pavle Jakšić može mirno očekivati taj neumitni sud narodne istine.

6 -7. januar 1990.
Sipar, Istra

Vladimir Dedijer

NAD USPOMENAMA

KNJIGA PRVA

Majci Marici, ocu Đuri

UVOD

Sadržaj koji nudim čitaocu - bez literarnih pretenzija - više sačinjavaju moja razmišljanja i analize minulih događaja, pretežno onih u kojima sam säm učestvovao i neposredno ih doživljavao, negoli obelodanjivanje nepoznatih, tajnovitih i uzbudljivih činjenica, iako ni njih nisam zaobilazio. To su lična opažanja i tumačenja svedoka i kritičkog i polemičkog posmatrača subjektivno odabranih pojedinosti, koje su tokom vremena uzimane kao povod za razmišljanja o ratu i miru, o ljudskoj sudbini, o društvenom uređenju, moralnim dužnostima i smislu života.

Nastojao sam da činjenično stanje predstavim statično - istinito a da promenama budu podvrgnuti mišljenja i ocene toga stanja nastali u različito vreme i iz raznih perspektiva - ratnih i mirnodopskih.

Pretežno usmena komunikacija u partizanskom, narodnom ratu i gubljenje u kriznim situacijama i one oskudne dokumentacije - a neretko delovanje u neskladu s onim javno proklamovanim - veoma otežavaju istorijsku naučnu obradu našeg minulog oslobodilačkog rata - temelja socijalističke samoupravne Jugoslavije i demokratizma i autokratizma u njoj. To nameće moralnu obavezu učesnicima toga rata da bar naknadno zabeleže ono što su videli, čuli, doživeli i zadržali u svom pamćenju
0 događajima i atmosferi u kojoj se on odigravao.

Kako su ljudi - po sadašnjim naučnim gledanjima - spiralnim rasporedom samo četiri ekscitaciji podložna nukleotida, sazdani tako da ne postoje dva identična čoveka, oni samim tim, različito vide, tumače, pamte i *zaboravljaju* ono što se odigravalo pred njihovim očima. Složenost, raznolikost, jedinstvo i borba raznolikosti u vidu neprekidnog stvaranja raznorodnih energetskih potencijala i njihovog izjednačavanja, a ne jednostavnost, stabilna monolitnost i mirovanje, leže u osnovi opšte zakonitosti, mikro
1 makroprirode i ljudskog društva kao njenog dela.

Nije mi bio cilj da dajem celovite slike događaja i ljudi, ni živih ni pokojnih, niti da tvrdo didaktički definišem ni savremenicima ni potomstvu neke obavezne, opšteprihvatljive stavove i bespogovorne sudove. Njih, kao što se zna, stvara na bazi falsifikata naša zvanična savremena istoriografija, prožeta tendencijom da kompleksnu istoriju naroda redukuje na nekritičku, podosta izmišljenu istoriju Komunističke partije Jugoslavije i da - uz »bele mrlje« - više ističe ulogu harizmatskih kultova, nego ideja, programa,

političkih opredeljenja i stremljenja ljudi kao objektivnog, a ne subjektivnog odraza stvarnosti.

Namera mi je bila da - koristeći svoje i međunarodnim konvencijama utvrđeno građansko pravo na izražavanje sopstvenog mišljenja, nesaglasnog sa tuđim* - od bezbrojnih mogućih, dam jednu specifičnu multidisciplinarnu projekciju i viđenje zbivanja - više pojava i delovanja ljudi u njima nego njihovih ličnih osobina i doživljavanja; želeo sam da, popunjavajući neke »bele mrlje«, skromno doprinesem saznavanju potpunije istine
0 nama, o društvu i sagledavanju puteva u budućnost. Nastojao sam da
- izlažući memoarsko-studijski svoje lične sudove, a ponegde i svoje originalne poglede na rat, posebno onaj opštenarodni - verno i korektno, po mogućnosti precizno i jasno, ideološki i politički nedeterminisano, obelodanim deo onoga što je nastalo i trajno se zadržalo u mojoj svesti, ponegde, prirodno u korist ugleda, a ponegde na štetu tuđu i sopstvenu.

Nisam želeo niti želim da se udvaram bilo kojoj kategoriji čitalaca, a ponajmanje birokratskim »predstavnicima radničke klase« i onima koji će na bazi svoje funkcionersko-hijerarhijske logike odsustvo podaničke psihologije kod mene i moja razmišljanja, analize, zaključke i sudove o ključnim stvarima, zasnovane na objektivnim merilima, meritorno etiketirati kao »subjektivizam«, »neskromnost«, »pretencioznost« i »prepotentnost«. Očekujem da ću i druge podstaknuti na ona razmišljanja, na koja su i mene *prisilila* zbivanja u tek minuloj prošlosti i sadašnjosti.

Obimnost i kvantiteta i kvaliteta daće, nadam se, svakom mogućnost da nađe, pored objekata svog neslaganja i kritike i poneko korisno »prihvatljivo« saznanje.

Ni priroda - a čovek je samo njen sićušni delić - svoje procese ne ostvaruje u pravim linijama i uz saglasnost, nego uz skretanja s pravca, kroz raznovrsne lomove, uspone i padove po statističkim zakonima odstupanja. Stoga mi je strano dogmatsko, sterilizovano, bezbojno prikazivanje zbivanja u minulom oslobodilačkom ratu bez strasti, zavisti, gneva, mržnje, nezdrave ambicije, samo kao skupa pozitivnosti, u duhu navodne beskonfliktnosti i neprotivurečnosti u partizanskim, revolucionarnim redovima, u duhu harizme ili božanske, proročanske harizmatske nepogrešivosti komunističkog subjektivnog faktora, poput onog katoličko-papskog. A pogrešivost je ljudima urođena, malom čoveku i istorijskom velikanu. Nepogrešivi su samo bogovi i deifikovani kultovi kao ljudske fikcije, odakle kauzalna povratna povezanost između dogme o nepogrešivosti i tih kultova,
1 mitologija o silama i gospodarima kuranskog i talmudskog tipa i podaničkoj robovskoj masi. Otuda suštinske razlike u viđenjima stvarnosti pristalica i protivnika kultova.

*** U »Deklaraciji o pravima čoveka Francuske revolucije«, između ostalog, piše: »… Pravo na izražavanje svojih pogleda, bilo u štampi ili nekim drugim putem - predstavlja nužnu posledicu principa slobode čoveka, a sama nužnost da se to proklamuje govori o postojanju despotizma u sadašnjem vremenu ili u bliskoj prošlosti.«**

»Sloboda štampe znači: sva mišljenja svih građana slobodno se mogu objavljivati«, izjavio je u specijalnom članku o slobodi štampe, Lenjin, *septembra 1917. godine.*

*Errare humanum est, sed diabolicum perservare.**

Heroika se može stvarati samo kao apoteoza ukupnog dela naroda, njegovog junaštva, upornosti, samopožrtvovanja, patriotizma, humanosti, ljubavi prema slobodi i čoveku, što i leži u osnovi naše cele, pa i najnovije istorije i izaziva opravdan nacionalni ponos.

Pobedu u oslobodilačkom ratu 1941-1945. na našem tlu izvojevale su i planski i spontano pobunjene patriotske i revolucionarne narodne mase koje je za predstojeće ratne zadatke adekvatno organizovana KPJ, usmerila ka slobodarskim nacionalnim i socijalnim ciljevima. Napori, znoj i krv svih zajedno - političkih i vojnih rukovodilaca, boraca, ilegalaca, interniraca i onih radnika, seljaka i intelektualaca koji su, obavljajući svoj svakodnevni posao, stvarali klimu i uslove neophodne za opstanak oslobodilačkog pokreta, činili su motornu snagu borbe i osnovu pobede. Ovo je nužno podvlačiti zbog samopouzdanja i vere u sopstvene snage ljudi i naroda u celini koji su tvorci svega (na žalost i svojih despota, »heroja« - demijurga) za razliku od harizmatskog kultizma koji pasivizira i demoriliše ljude.

Pri tome se ne misli primitivno da se može izjednačavati značaj uloge ključne ličnosti - šefa države, političkog rukovodioca, vrhovnog komandanta vojske i svakog pojedinog čoveka-borca, nego da su veličine pojedinih uloga, recimo vrhovnog komandanta i ukupnog skupa ljudi - boraca - bez koga se nikako ne može voditi rat - očevidno uporedive veličine, s tim da uloga skupa svih boraca daleko premašuje veličinu uloge ličnosti vrhovnog komandanta. Jer, država ili politički pokret relativno lako uvek, pa i u ratu, nadoknađuje gubitak kvaliteta - rukovodećih ličnosti, dok, međutim, gubitkom kvantitativnog identiteta - skupa aktivne mase - oni (država ili pokret) prestaju da postoje.

Ni sama spontana uzbunjenost narodnih masa, ni sama subjektivna organizovanost ne daju konačne dobre rezultate, već udružena inicijativa i organizovanost u vidu povratne sprege.

Ne sme se, pri razmatranju ovih fundamentalnih problema ljudskog društva prevideti činjenica da je svaki čovek - osnovna ćelija toga društva - pored opšte ljudskosti i genetski zasnovan da bi se u datim uslovima pojavio na lepezi ljudskih karaktera od krajnje asocijalno-nehumanih do socijalno-humanih. To, u suštini, nameće nužnost da se u kritici rasizma, totalitarizma, despotizma i zastupanju demokratizma kao isticanja ličnih i opštih interesa i prava ljudi da o njima odlučuju, ne ide u anarhističke, apstraktne, sofističke sfere apsolutizovanja svakog individualističkog stremljenja i apriornog negiranja bilo kakve kolektivne prinude, jer u sferi realnog života prinuda i sila kao uzroci promene svih stanja predstavljaju neke od osnovnih kategorija prirode i igraju važne, nekad pozitivne, nekad negativne, uloge. U toj perspektivi veličina istorijskih ličnosti upravo je srazmerna njihovom doprinosu ljudskom progresu, a obrnuto srazmerna otežavanju toga progresa.

*** Ljudski je pogrešiti, a đavolski ustrajati u pogrešci.**

Posleratni razvitak u oblicima i putevima, umnogome različitim od onih vizionarskih - što je i zakonito-i sukobljavanje naučnih, revolucionarnih', dogmatskih i harizmatskih, mitoloških, birokratsko-autokratskih shvatanja i tumačenja društvenih pojava, nametnuli su i upoređivanje onog ideološki opredeljenog i onog u praksi ostvarenog i traženje semena posleratnih zbivanja - dostignuća i promašaja - u onim ratnim vojnopolitičkim događanjima.

»Kao što je istorija politika koja se događala, tako je i politika istorija koja se stvara.« (Marks)

Moja misao vojnog rukovodioca bila je u prvom delu »Razmišljanja« obuzeta pretežno vojnotehničkom stranom rata. Ovo je, mislim, korisno i nužno, osim ostalog i zbog toga što tekuća jugoslovenska istoriografija više vrednuje zakulisne obaveštajne mahinacije i razna uska savetovanja - među njima i ona na kojima su donesene pogrešne odluke (npr. ono u Ivančićima 1942!), nego važne bojeve i bitke jedinica oslobodilačke armije u kojima su boračke mase svojom krvlju i kostima sagradile temelje slobode jugoslovenskih naroda.*

Moju pažnju je ne manje privuklo ono ideološko i političko, tada marginalno, što je u ratu samo trenutno bleskalo, da bi posle njega izraslo u dominantni faktor.

O njemu kao ideološko-političkom karakteru izvoda oslobodilačkog rata 1941-1945 - o socijalističkoj Jugoslaviji - govori se više u drugom delu »Razmišljanja«. Tu je reč o onome što se može nazvati i naziva se harizmatski, mitološki, kultovski duh i etatističko-birokratski despotizam, »socijalistički nacionalizam«, »feudalni socijalizam«, »nacionalsocijalizam«, ukorenjeni ne samo tamo gde sam ih ja uočavao tokom rata oko sebe. To je, u suštini, mešavina dobroćudnog nacionalizma - nacionalne sebičnosti sa zloćudnim čovekonegatorskim agresivnim nacionalizmom-šovinizmom u redovima kvazikomunista, »komunista«, maskirana progresivnom frazeologijom o pravu na nacionalni identitet, nacionalnu svest, o samoupravljanju. Ona danas preti ne samo ideološkim i političkim sukobima, nego i novim građanskim i međudržavnim ratovima na bazi različitog tumačenja komunističke ideologije, konkretnije, odnosa klasnog i nacionalnog, objektivnog i voluntarističkog, slično onim hrišćanskim pravoslavno-katoličkim i katoličko-protestantskim verskim razlikama kao ideološkoj osnovi verskih, a po suštini klasnih ratova.

*** U tom duhu Slovenci nastoje, 1989. godine, da derogiraju proslavu 22. jula - početak oružane borbe na poziv KPJ - i da kao »Dan ustanka slovenačkog naroda« proglase 27. april - *dan sastanka nekoliko političkih ljudi Slovenije i odluku da se pristupi stvaranju političke organizacije »Osvobodilne fronte«, bez pominjanja Jugoslavije i oružane borbe protiv okupatora.* Bio je to pandan »Narodnom savetu« (grupi slovenačkih političkih stranaka, bez komunista), proglašenom 11. aprila (sutradan posle proglašenja NDH) za »suverenu vlast u Sloveniji«, koja je 12. aprila predala Sloveniju italijanskoj vojsci.**

A ovo i štošta drugo maligno na telu jugoslovenskog društva normalno je ispoljavanje shvatanja i političkog delovanja starog jedno stoleće i više, kao da se u 20. veku ništa nije desilo: ni fašizam, ni socijalizam, ni dekolonizacija, ni naučno-tehnička revolucija, pa klerikalnim i nacionalističko-šovinističkim kanonima treba, navodno, prekriti sva progresivna ideološka i politička stremljenja.

Proizlazi to iz činjenice da svako čita »Svete knjige« - uključujući i komunističke - iz perspektive svojih interesa i ciljeva.

A kako su u Jugoslaviji razlike među pojedinim nacijama - »nacionalne specifičnosti« - kao izraz religiozno-ideoloških sukoba katoličanstva i pravoslavlja, hrišćanstva i islama - verske, policentrične prirode, njihovo preterano isticanje - kao argument protiv stvarnog ili imaginarnog unitarizma - makar i pod parolom »demokratizacije i decentralizacije«, »nacionalne ravnopravnosti«, »socijalističkog samoupravljanja« itd., vodi balkanizaciji, parcelizaciji i birokratsko-etatističkoj nacionalističkoj dezintegraciji socijalističkog jugoslovenstva. Te razlike predstavljaju potiskivanje progresivne naučne ideologije u korist agresivnih nacionalnih versko-klerikalističkih ideologija, to jest konzervativni, reakcionarni čin. Asinhrono je to u horu opšte međuzavisnosti i integracije: ideološke s komunističke strane i ekonomsko-tehnološko multinacionalne s buržoaske, kapitalističke strane - integracije koju nameće treća naučno-tehnička revolucija.

Mitologija, harizmatski kultizam, »socijalistički nacionalizam« u komunističkim redovima - prvi plodovi staljinizma, a drugi, tradicija i otpora staljinističkom cezarizmu - posledice su skretanja s materijalističkih ideoloških pozicija ka harizmatskom, idealističkom, magijskom, dogmatskom tumačenju društvenih pojava svojstvenom paganizmu i totalitarizmu. Potiskivanjem društvenih kategorija *demos, etnos, populus,* klasa, čovek-građanin na račun kulta »republičke državnosti i suverenosti« i apsolutizovane nacije i pozivanjem na marksistički socijalizam-komunizam kao ideološko-političko opredeljenje uz istovremeno davanje naciji i nacionalnoj državi odlučujuće uloge i u socijalističkoj prelaznoj epohi - u kojoj bi ove kategorije morale odumirati u procesima terestričke integracije - razaraju se, po mom mišljenju, tekovine oslobodilačke borbe jugoslovenskih naroda: samoupravni demokratizam i socijalistička Jugoslavija.

Republički, nacionalni i verski antagonizmi i »ključevi«, državni i partijski konfederalizam, secesionizam, raskorak između reči i dela i prezaduženost zemlje, na žalost, i suviše govore o tome.

U Jugoslaviji su, međutim, svi krajevi, sve etničke grupacije, svi stanovnici učinili veliki, iako ne jednak, korak na putu opšteg progresa i bez nje svako ponaosob teško bi mogao da nacionalno opstoji i nešto ekonomski i kulturno znači.

Taj »moderni nacionalizam«, »feudalsocijalizam« »birokratizovanih naciokratija« u redovima jugoslovenskog socijalističkog društva, protkan antijugoslovenskim bunilom, izolacionizmom i separatizmom, plod je oktroisane birokratske kontrarevolucije, katoličkog kleroekspanzionizma, kominternovskog antijugoslovenstva - protivnika svake Jugoslavije. On ocrnjuje do te mere jugoslovenstvo - prvo kratkotrajno zajedničko življenje Južnih Slovena, kako ono građansko, »unitarističko-hegemonističko«, tako i ono partizansko, ratno i ovovremeno socijalističko, ravnopravno, da vekovno germansko i tursko robovanje ima nekako prizvuk idile.

A društvena i politička kriza *nisu proizvod zajedničkog života u Jugoslaviji* kao takvog, nego ideološkog i političkog separatističkog, đezintegra-

cionog duha i praktičnih ustavnih, zakonskih rešenja proizašlih iz njega, to jest reakcionarnih, nesavremenih, nedemokratskih tendencija.

' U toj i takvoj atmosferi i oni koji su se zaklinjali ili se još uvek zaklinju u Lenjina, kao u ikonu, civilizacijske i istorijske ritmove i epohe zamenjuju svojim ličnim parametrima, zanemarujući pri tom naučne elemente karakterizacije pravednih, oslobodilačkih i nepravednih zavojevačkih ratova, zasnovane na objektivnim pokazateljima: ideološko-političkim i ratnim ciljevima, karakteru oružanih snaga i društveno-ekonomskim porecima ratujućih strana. Oni nigde ne vide *preplitanje pravednih i nepravednih*, *glavnih i sporednih elemenata u vremenu i prostoru svakog konkretnog rata.* Oni - uz isticanje svojih uskonacionalnih i ličnih raspoloženja ispred suštine svetskoistorijskih tokova, mešanjem objektivnog i subjektivnog, nužnog i slučajnog - naučne rezone potiskuju kominternovskim, staljinističkim, revizionističkim pragmatističkim pogledima na balkansko nacionalno pitanje, umnogome podudarnim s vatikansko-katoličkim, germansko-fašističkim antijugoslovenstvom, a posebno antisrpstvom. Iz njih su proizašle ne samo formule »velikosrpskog hegemonizma« i »veštačke simetrije« nego i dvostrane mračne težnje da se uništi »pravoslavlje i srpstvo«, ranije kajzerovskim, a kasnije hitlerovskim raseljavanjem sa Balkana u Afriku i Sibir i kominternovskim izostavljanjem srpske, u nizu balkanskih »sovjetskih republika«...

Zato svoj izraz (ne)raspoloženja i averzije prema ovom društvenom poroku - nacionalističko-rasističkom antijugoslovenstvu, kao i prema drugim sličnim političkim, društvenim i ekonomskim porocima ne želim da skrivam, iako to povređuje princip pozitivističke istoriografije i teoriju distance koju savremeni racionalizam želi da ukloni.

Samostalnost, kritičnost u mišljenju, zaključivanju i odlučivanju tokom oslobodilačkog rata 1941-1945, društveno-ekonomske izgradnje socijalističke Jugoslavije, a sledstveno tome i u naučnim i memoarskim spisima, kod mene zakonito proističu iz moje duboke, duhovne povezanosti s prirodnim naukama - fizikom i matematikom. One su proizvod bavljenja naukom iz unutrašnje potrebe, koja ne računa s utrošenim vremenom i materijalnim koristima.

Objektivni i kritički a ne voluntaristički i mitološki pristup svakom delu pojedinca i naroda imperativ je savremene epohe koju kao epohu robotizacije, kompjuterizacije i usmerenih zračenja visokih energija-lasera - karakteriše naučnost i nužnost kvalitativnih naučno-tehnoloških i društveno--ekonomskih promena, koje pored boljitka donose i civilizacijsko ekološko zlo. To, razume se, važi i za našu najnoviju istoriju, oslobodilački rat 1941-1945. godine koji je, uprkos postojanju brojnih kvislinških i separatističkih struja i vojski - najveće, u globalu posmatrano, *zajedničko* delo jugoslovenskih naroda.

Ljudi koji nisu spremni da istorijska nauka njihove ličnosti vrednuje na bazi činjenica objektivnim političkim, vojnim, moralnim nenihilističkim merilima, ne bi se smeli prihvatati dužnosti sa kojih se bitno utiče na tok događaja i na koje istorijski reflektori upiru svoje svetio sa svih strana. To

samo po sebi govori da su se oni možda i morali zadržati na poslovima ispod nivoa istorijskih reflektora.

Nije ni logično ni objektivno utemeljeno da se iz postavke drevne egipatske doktrine: »Faraoni mogu biti kritikovani tek posle smrti, jer za života moraju ostajati nepogrešivi« - koristi samo drugi a ne i prvi deo.

Prikazivanje istorijskih i ratnih i mirnodopskih zbivanja samo u pozitivnom aspektu, kroz uspehe a bez promašaja ne obezbeđuju potomstvo od ponavljanja promašaja, a suprotno je i pouci Tukidida: »Ne bojim se neprijateljeve strategije, već naših sopstvenih grešaka.« Ovaj metod i stil ne deluju uverljivo i protivureče tumačenjima prirodnih i društvenih pojava kao jedinstva i borbe suprotnosti, pozitivnih i negativnih tendencija. Mit ima svoju čar, ali je istina mnogo korisnija, lepša i prijatnija ljudskoj duši.

A da su, na bazi objektivnog kritičkog posmatranja, umesto harizmatskog, divinisanog samohvalisanja, i proglašavanja očiglednih neuspeha i promašaja za vrhunska dostignuća, izvučeni na vreme zaključci i pouke iz nekih povremenih slabosti rukovođenja vojnopolitičkog vrha u ratu (kominternovske separatističke težnje, nedovoljna racionalnost, kolektivnost i organizovanost, neblagovremenost pri donošenju odluka, neodlučnost, nedoslednost i često menjanje odluka i naređenja pri njihovom ostvarivanju), koje su dolazile do izražaja u nekim kriznim situacijama, možda partijsko-političko i državno rukovodstvo Jugoslavije ne bi došlo u situaciju da osamdesetih godina u svom navodnom samozvanom vrhunjenju na grafikonu svetske društvene misli - nije u stanju da donosi blagovremene i svrsishodne odluke i da ih sprovodi u život, u čemu se i sastoji suštinski zadatak i društvene misli i svakog rukovodstva.

A socijalistički harizmatski kultizam - proizvod određenih etatističkih svojinskih i društvenih odnosa, razarač vere naroda u sopstvene snage - svoje pravo štetočinstvo iskazuje posle nestanka kultonosaca, »tvoraca«, »spasitelja«, kada na istorijskoj sceni ostaju u pojam utučene i dezorijentisane narodne mase, na demokratski poredak stvari nenaviknute.

Određena odstupanja od izloženih principa strogo objektivnog, naučnog, izbalansiranog posmatranja i ocenjivanja pojava u ovom mom pretežno memoarskom delu, samo kao prilogu potpunijoj istorijskoj slici, prirodna su i plod su i mojih ličnih ljudskih mana i ograničenosti pri odslikavanju stvarnosti. Uslovljena su i time što sam ranije napisao studije naučno-kritičkog karaktera »Savremeni rat« - posvećena žrtvama drugog svetskog rata i »Jugosloveni u borbi za opstanak i slobodu« *u kojoj sam tragao za istorijskim korenima jugoslovenstva i našeg specifičnog ratnog iskustva,* i naš narodnooslobodilački rat 1941-1945. prikazao ne, kako je uobičajeno, kao zbir sedam okupatorskih ofanziva, nego kao kompleksan skup atomiziranih teritorijalnih partizanskih borbenih akcija i kauzalnog niza svojevrsnih manevarskih partizanskih operativnih »ofanziva« - silazno-uzlaznih transformacija, s jedne, i okupatorsko-kvislinških »protivofanziva«, s druge strane, kao plod semena hajdučko-uskočke gerile i narodnih buna i ustanaka.

Polazio sam od činjenice da su uloge subjektivnih faktora u oslobodilačkom ratu 1941-1945. i u posleratnoj izgradnji, CK KPJ, VŠ NOVJ

i Vrhovnog komandanta i dugogodišnjeg šefa jugoslovenske države Josipa Broza Tita i drugih »legendi revolucije« - utvrđene i pozitivno, skoro isključivo harizmatsko-apologetski ocenjene u brojnim istoriografskim i drugim publikacijama, čitaocu poznatim i dostupnim, te da su dodatni hvalospevi i mitološko-kultovska isticanja i ovde suvišni, a dodaci izostavljenog i kritičko ispravljanje onog subjektivistički opredeljenog - neophodni.

O uspesima i slavi partizanskog pokreta i njegovog rukovodstva najrečitije govori sama po sebi pobeda u oslobodilačkom ratu, pobeda koju nikad i niko nije izvojevao bez teških muka, neuspeha, promašaja i privremenih poraza. Ali istorijska pobeda kao delo velikog broja ljudi ne može biti automatsko pokriće za bilo čije subjektivne promašaje i greške, ne može nikom pribaviti oproštaj od grehova.

Ovaj moj istorijsko-materijalistički pogled na društvena zbivanja suprotan harizmatskom, kultovskom, uslovio je isticanje brojnih pojedinosti, usmerenih protiv kulta ličnosti - heroja - demijurga, što će, znam, uznemiriti mnoge komunističke »vernike«.

Nikom ne osporavam pravo da veruje u sliku sveta stvorenu iz religiozne perspektive - budističke, judaističke, hrišćanske, islamske i »socijalističke« harizmatsko-kultovske, ali insistiram na svom pravu da svet prikazujem u materijalističkim neharizmatskim bojama, pogotovu kada je omogućeno mnogima da javno govore (pa i rade!) i protiv integriteta socijalističke Jugoslavije, a ja je naučnim metodom branim i od mitološke, harizmatsko-kultovske i separatističko-fašističko-revanšističke opasnosti. Ne želim pri tome da moje misli svedoka i istoričara-amatera zvuče ni kao opšta mudrost »odozgo«, ni kao moralističke pridike »mladima« koji će, polazeći od datog celokupnog pozitivnog i negativnog socijalističkog i »socijalističkog« iskustva graditi sebi put kroz život kako smo to radili mi i naši preci.

Avgust 1982. godine *PavleJakšić*
Beograd

*
* *

Pišući svoje naučne i memoarske tekstove imao sam u vidu da je naučno slobodno razmišljanje - nesaglasno s onim »opšteprihvatljivim«
- u uslovima birokratsko-etatističkog kultizma - imanentan, neoprostiv greh - »delikt mišljenja«.

Zato me nije mnogo iznenadila činjenica da je prvoj knjizi mojih »Razmišljanja« godinama autoritativno osporavano pravo na javnost (da bi tajno bila umnožavana i korišćena), uprkos tome što su je *na bazi pozitivnih recenzija* samoupravni organi IRO »Narodna knjiga« 1983, a NIRO »Mladost« 1985. godine uvrstili u svoje izdavačke planove.

Kada se to stavi u okvire vladajućeg nedemokratskog opresivnog pritiska na svaku slobodnu misao, onda se »zabrana« može smatrati samo kao kompliment spisima - njome počašćenim.

Primedbe, optužbe i osude - izrečene posle tajne »zabrane« svedene su na zajednički imenitelj - »neprihvatljivost«, »uznemiravanje javnosti«, a zasnovane su na suštinskom neslaganju političkih vrhova s racionalnim izlaganjem pogleda i tumačenja pojava, nesaglasnim s mitološkim, iracionalnim poretkom stvari. Napisano je i rečeno - najčešće na uvredljiv način - zvanično i nezvanično i na raznim mestima, između ostalog:

- da ja diram u »nedodirljive legende« o ranjenicima i Titu, to jest da u vidu antiharizmatske jeresi pravim »delikt mišljenja«;
- da »demistifikujem« »naš rat«, namećem nužnost da se piše nova istorija NOR-a;
- da svojim kritičkim razmatranjima navodno želim, objektivno i subjektivno da kompromitujem Revoluciju, Partiju i njihove »vođe«, one koji nisu među živima pa ne mogu da se brane;
- da se ne mogu ni posredno ni neposredno upućivati nikakve kritičke primedbe na račun Josipa Broza Tita - »tvorca« - i pobede u oslobodilačkom ratu i samoupravnog socijalističkog modela, nezavisnosti Jugoslavije, »nedodirljivog simbola« »Titove Jugoslavije« - oslonjene navodno na njegovu mitološku ličnost, kohezionu snagu »personalne unije«, te daje samim tim mogućna (poželjna) samo apologetska, harizmatska publicistika i istorijska građa;
- da ja preterano ističem sebe i »svoje« jedinice;
- da kritikujem politiku koju sam, navodno, podanički podržavao i njene blagodeti uživao dok sam bio na vlasti, a da je njeno gubljenje izazvalo kod mene kompleks lične uvređenosti i nezadovoljstva;
- da »uznemiravam javnost« i želim da naknadno poravnavam račune s Partijom, iako »on na to nema prava jer ima veliku penziju, a nije ni bio pravi borac-revolucionar« itd., itd.[1]

Nisam, razume se, imao prilike da javno - povodom ovih klišetiranih birokratskih rafala - upućenih mi tajnim kanalima iz Predsedništva SFRJ, JNA i nekih »republika i pokrajina« - postavim neka relevantna pitanja i tumačenja, pa to sada činim ovde, uz znatna proširivanja i dorade mog prvobitnog teksta, uslovljena i novim događajima i saznanjima i njihovim odrazom u mojoj svesti i razmišljanjima.

[1] »Predstavnik radničke klase«, »pravoverni«, »partijni« general Dušan Korać, branilac titoističkog harizmatskog kultizma, javno se izjasnio u ovom smislu posle najnovije najave mojih knjiga. On je to učinio *u vreme kada je ceo svet, posle fašističkog bacio pod noge i nasilje staljinističkog totalitarizma.* U autoritativno intoniranom napadu sa tribine SK SSRNJ, 10. aprila 1990. godine, više na moju ličnost nego na ono što ja želim da saopštim javnosti, Korać je pokušao da me, uprkos moguće krivične odgovornosti, po kratkom postupku diskredituje kao autora, podmećući mi nepostojeće bolesti.

»Taj od meningitisa oboljeli čovjek, nikako se ne može svrstati u Titovog bliskog suradnika«, kaže Korać (»Vjesnik«, 11.4. 1990. g.), kao da o Titu imaju pravo da pišu samo njegovi »bliski suradnici«.

Meni, po Koraću, ne pripada mesto na osnovu mog praktičnog i naučnog rada, ni pravo na javnu reč, ni na argumentovane naučne rasprave, nego mesto i postupak sličan onom u slavnom Formanovom filmu »Let nad kukavičjim gnezdom«, ili u onom koji je pokrenut prema potpukovniku Veljkoviću (»Duga«, 3. 2. 1990) - u duševnoj bolnici... a generalu Koraću i ostalim zastupnicima duhovne i moralne inkvizicije, navodno neosporno, »pravo« sudenja svakome (i o svemu), zasnovano na samovolji i beskrupuloznosti.

Ko je, kada i zašto »mistifikovao« jugoslovenski narodnooslobodilački rat 1941-1945. i prožeo njegovu istoriju legendama i prevaziđenom iracionalističkom teorijom »heroja« i »mase«, pasivnog objekta »tvorca«?

Nije li (de)mistifikacija NOR-a povezana s (de)mistifikacijom savremenih zbivanja u kojima, umesto proklamovanog socijalističkog samoupravnog demokratizma, dominira birokratska kontrarevolucija i harizmatski kultizam - kult ličnosti, negacija istorijsko materijalističkog tumačenja istorije?

Nije li bolje da mi akteri NOR-a sami svoje delo - prema kome smo po prirodi stvari subjektivistički nastrojeni - bar donekle naučno, kritički ocenimo kako nam kasnije zlonamernici ne bi, »ljuljanjem čamca« s kultovima i prljavom vodom izbacili i dete - socijalizam i socijalističku Jugoslaviju?

Kakva je to »napisana istorija«, koju poništava moja memoarska knjiga?

Sta znači da nekoga kompromituje istina o njegovom radu i delu; zar za ružnoću portreta mora biti kriv samo autor, a ne i model?

Kakva je to »javnost« koju »uznemiravaju« i kojoj su apriorno »neprihvatljivi« moji zaključci izvedeni iz mog ličnog uvida i naučnog novomaterijalističkog - kao što se zna i socijalističko-komunističkog pogleda na svet - a prihvatljivi su joj mitologija i kultovi ličnosti?

Savremeni slobodni svet koji - za razliku od onog birokratsko-etatističkog, autokratskog - bitno karakteriše *naučnost* i demokratizam, ne rukovodi se, kada su u pitanju javne ličnosti, izbegavanjem analiza njihovog delovanja s pozitivne i negativne strane, a još manje onom maksimom *De mortuis nihil nisi bene.* Naučnom kritičkom pristupu društvenim pojavama teško da se može pripisati nemoralna crta kompromitovanja onih »koji ne mogu da se brane«.

Društvo će, očekujem, javno a ne tajno, kako se to čini kroz dirigovane recenzije - *(cenzure* kao nekontrolisano opresivno delovanje!) osporiti, ako bude raspolagalo dokaznim činjenicama i svojim potrebama, moja pričanja o raznim pa i sopstvenim originalnostima i brojnim ekstravagantnim ličnim ponašanjima i postupcima.

Neosnovano, lažno samohvalisanje bilo bi u flagrantnoj suprotnosti s mojim uverenjem da je opšta narodna stvar uvek ispred i iznad ličnih interesa, s mojim brojnim, javnim osudama birokratsko-kultovskog metoda i prakse. Njihovi nosioci odbacuju svaku kritičku analizu, falsifikatima - krivičnim delom - prikrivaju svoje krupne političke i ekonomske promašaje, veličaju sebe, prisvajajući nezarađeno - tuđa dela, a svojima pripisujući božanski oreol nepogrešivosti.

Činjenica da sam decenijama živeo i još uvek živim pod teretom iskonstruisanih, teških političkih i moralnih optužbi s tim povezanih, daje mi, mislim, moralno pravo pa i obavezu prema ljudima s kojima sam živeo, a pre svega prema mojoj porodici, da o tome i sam ponešto saopštim javnosti u memoarskom obliku, nužno obojenim većim ili manjim subjektivizmom, emocionalnošću i polemičnošću, čak i kad ih kao autor nastojim izbeći po svaku cenu.

Sadržaj moga života činila je *strasna odanost* neprekidnom, upornom i raznovrsnom umnom, naučnom *radu,* kao srži normalnog postojanja i smisla življenja i osnove zadovoljstva, što mi je donosilo - istina uz razne lomove - izvanredne rezultate ne samo u izuzetno brojnim, uspešno završenim školama, nego i na bojnim poljima.

Ja nisam nezadovoljan svojom sudbinom, jer su mi zadovoljstva koja donosi stvaralački rad daleko iznad neprijatnosti - njegovog zakonitog pratioca, kao bol novih ideja.

Orući, uz stalne sumnje i u sebe, društvenu i naučnu ledinu, bio sam svestan rizika i opasnosti od inercijalnih i reaktivnih sila. Zato moje kritike pojava i ljudi koji su se sukobljavali sa mnom i činili mi zlo bilo objektivno, bilo subjektivno, nisu izraz neke ucveljenosti nego sastavni deo mog životnog stava da kritikujem i borim se protiv zla kao takvog uvek i u svakoj prilici pa, razume se, i u slučaju kada se ono ustremljuje direktno na mene lično. Takvom radnom, naučnom aktivnošću uspešno sam se štitio od psihogenog stresa koji osobama moga karaktera i mentaliteta preti posle prekida radne, naučne i javne aktivnosti.

Moj život i memoarska kazivanja o njemu su daleko ispod ljudske dramatike »Golog otoka«, ali ona govore o čudnoj pojavi - činjenici da se i ja nisam našao u ovom sramnom mučilištu, iako sam, kako se to vidi iz mojih kazivanja, često delovao suprotno mnogim odlukama i direktivama jugoslovenske Vrhovne komande i Službe bezbednosti.

Doživljeno me nije ispunilo ni malodušnošću ni nevericom u ljudski progres ni gorčinom nezadovoljnika... Nastojim da zbivanja posmatram filozofski - kao borbu suprotnosti i negaciju negacije, kao bit života, u kojima ne satire samo novo u nastajanju ono staro, nego i staro u samoodbrani često novome zadaje teške udarce.

Onaj ko se baca u vrtloge života mora biti spreman na neuspehe, poraze, žrtve i veća i manja stradanja, zaslužena i nezaslužena.

Poneka reč o takvim ličnim doživljajima utkanim u ratna i posleratna društveno-politička zbivanja i podosta umešanim u političke lomove u knjizi memoarskog žanra, ne bi se mogla olako, bez argumentacije kvalifikovati kao izraz nezdrave pojave - kao samohvalisanje, želja da »naknadno stičem slavu«, »poravnavam račune« i »perem ruke« kao da za »naknadnost« nisu odgovorni oni koji su decenijama zatvarali i još uvek (kako se vidi u mom slučaju!) zatvaraju usta narodu inkvizitorskom intelektualnom torturom.

To je tumačenje i gledanje etatističke birokratije po čijoj logici samo vlast *automatski* donosi ne samo društveni ugled i privilegije nego i pamet i znanje i pravo da se objavljuje sopstvena »mudrost« (uključujući tu plagijatorski i istorijsku arhivsku građu i tuđe lične i društvene radove!)
- kao neprikosnovena istina i istovremeno drugima sprečava ne samo da govore nego i misle.

Iz harizmatskih, kultovskih razloga, treba sprečavati da i ja pred oči javnosti iznesem kako sam u posleratnom vremenu proganjan, pre svega zato što sam u svojim naučnim radovima nastojao da iznalazim i jugoslovenskom društvu sugerišem nove, ne samo vojnoodbrambene, nego i naučne

i društveno-političke ideje, asinhrone onima koje su kroz kontrarevolucionarni fašistički revanšizam antijugoslovenski secesionizam, »socijalistički nacionalizam«, »feudalni«, dezintegracioni socijalizam nametali nosioci oktroisane kontrarevolucije - »naciolozi« i »naciokrati«. Oni su socijalističku Jugoslaviju doveli u stanje teške ideološke, političke i ekonomske krize.

A kriza je normalna kada se ima u vidu da je u našoj boračkoj viziji »država komuna« ili socijalističko-komunističko društvo bez eksploatacije i dominacije, moralo biti društvo ekonomski efikasnije, politički demokratskije i ljudski humanije od buržoaskog kapitalističkog koje smo razarali.

Imao sam nameru - a ova se nikad ne ostvaruje u potpunosti - da pojedine događaje i ličnosti - uključujući tu i svoju - ne prikazujem metafizički, izolovano od istorijskih tokova. A te naše najnovije tokove bitno karakteriše: ukupnost oslobodilačke borbe jugoslovenskih naroda za nezavisnu socijalističku Jugoslaviju, borbe započete 1941. godine i vođene neprekidno do 1945. godine; angažovanje u uslovima birokratskog, autokratskog režima na praktičnoj izgradnji prvih stepenica na putu u nove sfere demokratije - samoupravnog socijalističkog modela, u duhu Prudonove ideje samoupravljanja; odbrana nacionalne nezavisnosti i politika nesvrstanosti. Talasi ovih pojava uzdigli su jugoslovenske istaknute ličnosti, koje bi, sa svoje strane kao simboli trebalo da govore konkretno o istorijskom zamahu minulih društvenih zbivanja.

Nastojao sam - što ne znači i uspeo - da shvatim više društvene događaje i atmosferu nego pojedine ličnosti u prošlosti, gledajući u činjenicama iskustva osnove na kojima se stvaraju moralni, socijalni i filozofski principi, nespojivi s primitivnom religioznom ideologijom kulta ličnosti
- osnovom despotizma i bespravlja.

Želim da javnost oceni da li je napaćena Banija sa svojih više od 30 hiljada žrtava (13% stanovništva) i njena Sedma divizija na osnovu onoga što je - po cenu oko 4 hiljade izgubljenih boraca - izvela februara, marta i juna meseca 1943. godine na Prenju, Sutjesci i iznad Gornjeg Vakufa (gde je ostavila 800 poginulih i isto toliko ranjenih boraca) zaslužila možda i bolje istorijsko mesto i karakteristiku od one proizvoljne, pežorativne u legendama raširene - »tifusarska«. Isto tako sam životno zainteresovan da se istinito utvrdi kako je došlo do njenih spektakularnih gubitaka i stradanja ranjenika, kako se odgovornost za to, kao u samohvalisavim i harizmatskim legendama, ne bi svaljivala na mene lično.

Savremenici dobro znaju, a mlađima to treba reći, da je moja ostavka na službu, posebno vojnu (vezana za »likvidatorstvo« koje se u ilegali plaćalo glavom), posmatrana u to vreme - 50-ih godina - kao neoprostiv »greh«, uvod u »izdaju« i povod za teška proganjanja. Naime, po tada vladajućim gledanjima i političkoj doktrini, »liniju«, u ilegali mistifikovane »nepogrešive« Partije koja »ima staklene noge ali gvozdene ruke«, trebalo je nepokolebljivo i uvek slediti bez obzira na praktično delovanje njenog rukovodstva. Ja sam to odbio ceneći i govoreći prijateljima da je to »skakanje naglavce u provaliju«, ali da »to ne mogu i ne želim izbeći, po cenu gubljenja svog političkog i moralnog identiteta«.

Zbivalo se to mnogo pre uvoženja iz inostranstva velikih državnih dugova, kada se samo kao »travčice na našoj magistrali« naslućivalo Kosovo, nezdrave nacionalne deobe i nova socijalna raslojavanja.

Zato ocene nečije javne reči ne bi trebalo izricati s pozicija ko i kada, nego šta govori i kakve je u raznim prilikama zauzimao stavove. A njih zbog toga treba obavezno poznavati kako bi se istinito opredelili politički i moralni likovi onih koji su formulisali i u praksi realizovali osnove i »osnove« politike zemlje i koncepcije narodne odbrane i onih koji su se tim osnovama i »osnovama« protivili i »protivili«.

Na prigovore za »ćutanje« može se uzvratiti ukazivanjem na činjenicu da su usmeni i pismeni tragovi otpora političkoj praksi bili i još uvek su kod nas pod »embargom«.

Istina je - kao odraz procesa u fizičkoj realnosti - sveobuhvatni vremensko-prostorni kontinuum - dostupna subjektivnom faktoru, pojedincu i organizaciji u veoma ograničenim kvantitetima i kvalitetima, obojenim filozofskim pogledom na svet.

Pri tome i u domenu ne samo prirodnih, nego i društvenih nauka treba polaziti od univerzalnih prirodnih zakona: zakona akcije i reakcije, zakona o održanju skupova energija i količine kretanja, transformacije mase i energije, Ajnštajnove relacije ($AE = C^2Am$), koji se u ekonomiji pojavljuju kao zakon vrednosti a na vojnopolitičkom planu kao »princip odnosa snaga«. Ovaj zakon leži u osnovi i Marksove definicije »vrednosti« robe. Ne smeju se zanemarivati ni zakon verovatnoće ni zakon neodređenosti, u fizici Hajzenbergova »relacija neodređenosti«

$$\triangle V_x = \frac{h}{m\triangle X}$$

koji ukazuje da suštinski podaci o nekim pojavama (prirodi elektriciteta i svetlosti) zavise i od uslova u kojima se one ispituju i pribora pomoću kojih se posmatraju.

Reč je o očevidnim, dosad neviđeno brzim, teško shvatljivim i uhvatljivim naučnotehničkim i društvenim promenama stanja - o »neodređenosti« u makrodimenzijama, poput onih u mikrosvetu kvanta i elementarnih čestica, i o nužnosti dijalektičkog, procesnog mišljenja i zaključivanja.

Sve ovo, razume se, ne kao vulgarni determinizam - fatalizam, nego kao okviri mogućnosti ljudskog faktora.

Opštepoznata je stvar da se nuklearne elektrane i sve tehničke naprave grade uz strogo uvažavanje tih zakonitosti, a da se pokušaji da se one pogaze - stalno u svetu prisutni - pežorativno karakterišu kao fantaziranje o »perpetuum mobile«.

Praksa pokazuje da i veoma skupe pokušaje, da se izgrađuje ljudsko društvo i vode ratovi uz voluntarističko zanemarivanje i odbacivanje ovih zakonitosti, treba, takođe, svrstati u fantazmagoriju o »perpetuum mobile«.

A zamenjivanje i mešanje objektivnih naučnih i voluntarističkih kriterijuma dovodi i do terminološke zbrke i s njom povezane aktivnosti. Uzmimo za primer termin politička »reakcija«.

Zna se da je rečju »reakcija« okarakterisano - reagovanje na jakobinski teror Francuske revolucije, to jest politički progresivno delovanje. Već dugo reč »reakcija« označava opšti otpor progresivnim kretanjima, pre svega socijalističko-komunističkim, uključujući u njega i otpor oktroisanoj birokratsko-harizmatskoj kontrarevoluciji i staljinističkom teroru, sličnom onom jakobinskom.

A kako sada nazvati otpor - pohod na staljinističku kontrarevoluciju i teror povezan s njom - sovjetsku »perestrojku« i reforme u zemljama »realnog socijalizma«? Jer »perestrojka« je razbila ideološko-političke osnove koalicije neviđene u istoriji: antisovjetske, antikomunističke i revanšističko fašističke koalicije, utemeljene na Staljinovoj cezarističkoj politici koja je protiv SSSR usmerila gotovo ceo svet.

Kako sam ja imao dosta prilika da jugoslovenski oslobodilački rat i društveno-politička zbivanja posmatram iz raznih nacionalnih i socijalnih sredina i kroz duhovne instrumentarijume društvenih, vojnopolitičkih, fundamentalnih prirodnih i tehničkih nauka, to je uslovljavalo nestandardne, specifične fluidne slike i višesmerne pravce sagledavanja.

Istorijska, a posebno vojnoistorijska nauka - nauka o sveukupnosti istorijskog ratnog života, ukoliko se drži naučnih postulata, a ne konjunkturizma i doktrine da je istinita samo ona istorija koja služi interesima i ugledu vlastodržaca, usmerava svoju glavnu pažnju na analize ratne prošlosti u nameri da ustanovi konkretnu istinu, izvuče pouke za budućnost i *da povećava veru narodnih masa u sopstvene snage uklanjanjem kultizma koji tu veru u temelju podriva.* Ona svoju nenaučnost otkriva ponajviše nastojanjem da se prikriju i lažno opravdaju subjektivne greške i propusti, pre svega vrhovnog vojnopolitičkog rukovodstva i komandovanja.

Treba stalno imati na umu da se savremeni rat - vremensko-prostorna veoma složena pojava, kao i društveno-ekonomska zbivanja nikako ne mogu objasniti legendama, magijskim mitovima i kultovima, nego naučnom analizom stvarnosti prakse i *slučajnosti,* to jest onih mogućnosti koje u datim objektivnim okolnostima subjektivne snage mogu iskoristiti u svom interesu, ili to prepustiti drugima, ili otići unepovrat.

Uz to, ne bi trebalo zaboraviti ni onu Volterovu maksimu: »Ne slažem se s tvojim uverenjem, ali spreman sam i život žrtvovati da svoje uverenje možeš iskazati.«

Budući da se nikad sa sigurnošću ne može predvideti ono što će se dogoditi ili proizaći iz naučnih istraživanja, »greške« u nauci nisu greh, nego eliminatorno sredstvo asimptotskog približavanja »istini«.

I Kolumbo je Ameriku otkrio »greškom«, kao »Zapadnu Indiju«.

September, 1989. g. *p j*
Beograd

PRVI DEO

PETROVA GORA - LEGENDA »SOLDATENLANDA« - SOLDAČKE ZEMLJE

Za vreme vekovnih hrišćansko-islamskih verskih ratova Petrova gora se nalazila u težištu trougla gradova-tvrđava: Bihaća, Siska i Karlovca, gornjokarlovačke »soldačke zemlje« - Korduna, preko kojeg su turske vojske izvodile pljačkaške pohode na zapadnu Hrvatsku i Sloveniju. Tu u međurečju i na reci Uni (Bihać, 1530-1592) i Kupi (Sisak, 1593) odigrali su se brojni istorijski krajiško-turski ratni okršaji.

Pored, za feudalnu epohu velike privilegije »slobodnih seljaka«, Srbi-Krajišnici - »privilegovani nacion« koji nije hteo da zemlju »na sablji dobijenu« ore za »Heršafte« - imali su i »privilegiju« da pod kupe pušaka sklanjaju svoje dečje kolevke, između njih obrađuju svoju zemlju i brane je od najezde akindžija - specijalnih turskih jedinica organizovanih za prepade i pljačke.

A kako je hrišćanska »civilizovana« Evropa cenila te branioce svoga mira - ratnike koje je »unijatila« i »katoličila«, dok su oni sanjali o »pravoslavnoj Rusiji« - koja im je nade često izneveravala, rečito govori rezignacija pesnika Mažuranića u epu »Smrt Smail-age Čengića«: »... ne bi zato varvarim ve zvali, što vi mroste dok su oni spali.«

Vojnoratnički, od kmetskog demokratskiji, društveno-ekonomski krajiški poredak porodio je u krajiškoj sredini veoma visoku nacionalnu i individualnu svest o viteštvu, borbenosti i slobodi stalno na oružju oslonjenoj, a kod karijerista i duh vazalnog, najamničko-izbegličkog poltronstva, u narodu prokletog i osuđenog.

Taj duh - i sujetom opterećen - skupo plaćen krvlju, doveo je - uz obavezno katoličenje - mnoge Krajišnike, Srbe, u redove bečko-habsburškog generaliteta, Banovca Svetozara Borojevića - »Fon Bojna« - i do čina feldmaršala i komandanta austrijskog fronta na Soči tokom prvog svetskog rata, a Svetozara Pribićevića iz banijskog sela Glavičani kod Dvora na Uni, nedaleko od sela Borojevića do uloge krupne političke ličnosti u Austro-ugarskoj Monarhiji, u istoriji njenog zalaska i stvaranja zajedničlce države Južnih Slovena - Jugoslavije.

Vojna Hrvatska imala je 27 10. 1810. godine 279.666 stanovnika, od toga Srba 160.160 (53,63%), Hrvata 118.506 (42.37%).'

Među istaknutim Srbima - Krajišnicima, plemićima i vojnim licima zabeleženi su i: Mikašinović Mihailo, general, baron fon Šlegenfeld; Ljubibratić Jefto, general, konte de Trebinje; Zdelarević Samuilo, general; Papilu Pavle, general, baron; Šečujac Arsenije, general, baron fon Heldenfeld; Davidović Pavle, general, baron; Putnik Avram, general; Prodanović Sava, general; Duka, feldmaršal, baron; Radičević Maksim, general; Mihajlović Stevan, feldmaršal; Duka Đorđe, general; Stojčević Andrija, podmaršal; Radivojević Pavle, podmaršal, baron; Branković Jovan, general.

Ljubav prema napuštenoj postojbini Srbi - »serbski nacion« - izbeglice, Krajišnici - izražavali su često i u geografskim imenima: rečica Trepča u Vrginmostu ima, na primer, isto ime kao i rudarsko-industrijski centar u dolini Ibra i dr. Oni koji su se na granici 17. i 18. veka odselili u Rusiju
- »Novu Serbiju«, Donec su prozvali »Dunavac«, a svoja naselja Pančevo, Subotica.

Tu, na samim obroncima Petrove gore (selo Blatuša), pred izbijanje prvog svetskog rata (2. decembra 1913) započeo je moj život u dvanaestočlanoj - onoj krajiškoj - zadružnoj seljačkoj porodici.

Na tom, nacionalno-verski, hrišćansko-islamski i hrvatsko-srpski, stolećima uzavrelom području pored »Suve međe« - kladuške granice Vojne krajine - bihaćko-cazinskog strategijskog mostobrana na kome je Turska dugo branila svoj Bosanski pašaluk - usadili su mi se u detinju dušu mnogi detalji koji će mi tokom celog života praktično a ne knjiški ukazivati na složenost balkanskih društvenih odnosa i dugotrajnost uklanjanja verskih i nacionalnih antagonizama, zasađenih od strane velikih zavojevača na balkansku zemlju.

Tako, ako još i danas ustanovite da kuća u koju ste ušli od mleka proizvodi »vrhnje« možete biti sigurni (bez čitanja očenaša!) da je to katoličko-hrvatska kuća, a ako u njoj naiđete na »skorup« - mladi kajmak, morate je svrstati u pravoslavno-srpsku sortu. Stolećima se pazi da se to ne bi međusobno »zarazilo«.

Godinama su naše livade kosili za novac poznati dobri kosci, muslimani iz okoline Kladuše. Moja majka, obavezna da im sprema jelo, poštovala je njihov zahtev da ne sme biti svinjske masti nego samo ulje
- zejtin. Ali jednom prilikom nije bila u mogućnosti da se drži toga, pa je jelo spremila s mašću. Prilično uznemirena zbog toga, majka me povela sa sobom da joj pomognem pri nošenju ...

Umorni, gladni ljudi posedali su na svežu - pokošenu travu i počeli da jedu i *hvale »ukusnu hranu«*.

- To je prava naša hrana, po našem »adetu«, »zakonu« - pričao je jedan od njih. - A ima ih među nama koji »krše naš zakon« - a ja bih im ovom kosom odšekao glavu.

[1] **Ferdo Maočanin, *Vojna krajina,* »Liber«, Zagreb, 1984. godine, str. 324.**

Moj otac - »svetski čovek« - jedne godine pekao je rakiju kod »Turaka«. Tokom dva meseca hranio se samo voćem s grane - šljivama i jabukama.

Ove, s namerom istaknute činjenice versko-nacionalnih malignih osobenosti - kobnih mržnji - ukorenjenih duboko u svest i život ljudi, kao posledica vekovnog hrišćansko-islamskog obračuna i »Istočnog pitanja«, moraju imati u vidu protagonisti i graditelji »bratstva, jedinstva i zajedništva« jugoslovenskih naroda, posebno oni koji apsolutizuju svoje teze: da su svi muslimani u Jugoslaviji jedinstvena muslimanska nacija; da su muslimani Srbi; da su muslimani »najčistiji Hrvati«... Bliže je istini da među njima ima: verskih muslimanskih fundamentalista, naslednika tursko--osmanlijske nacionalne svesti koji sanjaju o svetskom muslimanskom gospodstvu; muslimana u kojima tinja nacionalna svest srpskih predaka; muslimana sa svešću Hrvata; muslimana sa svešću muslimansko-bosanske autonomnosti.

Demokratski duh i versko-nacionalna tolerantnost koja nalaže poštovanje svačijih ljudskih, političkih i građanskih prava i verskih i nacionalnih osećanja, a ne versko-nacionalna maligna agresivnost i šovinizam, imperativ su zajedničkog življenja jugoslovenskih brojnih versko-etničkih grupacija, neodvojivo izmešanih i po mnogo čemu sličnih i sudbinski povezanih.

To burno, eksplozivno i teško življenje Srba (a i ostalih balkanskih naroda!) pesimisti nazivaju njihovom tragedijom, a optimisti slavnom istorijom ... Tragajući za izvorima tih zbivanja zalazi se i u genetiku, u mentalne i nacionalne karakterne osobenosti, u zlu kob sudbine koja, navodno, donosi samo stradanja, u borbenost i vitalnost koja donosi slavu i uživanja u njoj itd., itd.

Međutim, pri tumačenju istorije balkanskih naroda - nužno je da se dobro sagleda karakter srednjoistočno-balkanskog geopolitičkog prostora - azijsko-dardanelsko-evropskih vrata i da se uoči da se na tom prostoru odigralo više no ma gde na Zemaljskoj kugli velikih ljudskih migracija i sudbonosnih ratnih pohoda i ratova.

Podsetimo se samo nekih: pohod Grka na Troju (14-12. v.p.n.e.); pohod Persijanaca na Grčku (5. v. p. n. e.); pohod Aleksandra Velikog na Bliski istok i Indiju (4. v. p. n. e.); rimska ekspanzija na istok (do 5. v. n. e.); grčko-vizantijska ekspanzija na zapad (do 5-10. v.n.e.); seobe naroda (6-7. v.n.e.) koje su dovele Slovene na Balkan; krstaški - verski pohodi na istok (11-13. v.n.e.); islamsko-osmanlijski pohodi na zapad (14-17. v. n. e.); hrišćansko-germanski pohodi na jugoistok (17-20. v. n. e.).

Svi ovi, i još mnogi drugi slični, nepomenuti sudbonosni istorijski događaji bitno su opredeljivali način življenja na balkansko-srednjoistočnoj vetrometini: kao vrtložno-ratnički, nemiran, buran, o čemu i danas govori versko-građanski rat u Libanu i iransko-irački verski rat. Dok je za Sveđane i Norvežane normalno mirnodopsko stanje, za Balkance - prvenstveno za Srbe - uzburkano, ratno stanje, stanje zbegova i seoba bilo je uobičajeni način života. U tim uslovima u kojima se oformio pogled na svet, nacionalni karakter i mentalitet, bilo je - a i sada je - teško biti i opstati. Od tih

objektivnih uslova treba polaziti pri određivanju pravca subjektivnog delovanja naroda i pojedinca i razgovora o zloj sudbini, tragici i istorijskoj slavi, intelektualnom radu, miru i ratu. Nemir blizak ratu ovde, na Balkanu, je imanentno dat.

U duhu krajiškog lakog otiskivanja u svet, delovi moje šire familije, i po ocu i po majci, naselili su se u SAD, Francuskoj, u Sisku, Beogradu, u manastiru Žiči, pa ta sudbina »izbeglice« - »skitnice« neće ni mene mimoići.

Otac Đuro je u dva navrata bio na radu u SAD, odakle se vraćao sa znatnom zaradom. Četvorogodišnji vojni rok služio je u austrijskim garnizonima i bečkom dvoru u Franc-Jozefovoj carskoj gardi. Celog života je pamtio nemačke komande i ponosno prepričavao zgode i nezgode u carskoj austrijskoj vojsci u koju se »od hiljadu momaka uzimalo samo pet-šest«. To mu, naravno, nimalo nije smetalo da bude izraziti Srbin i pravoslavac koji je budno motrio da majka po tom nagovoru ne bi zanemarila srpsku slavu Sv. Nikolu i ostale verske pravoslavne običaje.

Određena blaga crta nemačko-hrvatske i nemačko-srpske bipolarnosti predstavljala je važnu nacionalnu osobenost Krajišnika - i Srba i Hrvata.

Za razliku od oca »svetski« nastrojenog, moja mati Marica, nepismena seljanka, uvažavana u selu kao razumna i radna žena, bila je, kao i ded Pavle, čvrsto vezana za selo i kuću. Ona će uložiti velike majčinske napore i samopožrtvovanje, kakvi su i inače bili neophodni za školovanje seljačkog deteta i njegovo probijanje kroz lavirinte nepoznatog gradskog sveta.

U ovom potrošačkom društvu koje razara sve rodbinske veze i gura čoveka u usamljeničko očajanje, često se sećam patrijarhalnih odnosa i svoje veze s dedom Pavlom, koji je mene - najstarijeg unuka, naslednika i imena - smatrao svojim detetom. Kada me jednom prilikom grdio otac zbog toga što sam svojom krivicom prouzrokovao smrt opšteomiljenog ovna, ded me branio: »Nećeš *ti meni* valjda tući dijete (to jest mene) zbog nekakvog ovna«, rekao je ded svom najstarijem sinu, da bi ovaj jednostavno ostao bez reći. A bilo je to posle njegovog drugog boravka u Americi.

Moj otac je iz dalekog sveta donosio pored novca i za ono vreme novu poljoprivrednu tehnologiju - veštačko đubrivo, novo seme deteline, gvozdeni plug i dr.

Pamtim prvo »duboko« oranje gvozdenim plugom na koje se sjatilo celo selo, posmatrajući s nevericom, kao nekakvo čudo. »Ovi Jakšići poludeli, kvare svoju dobru zemlju«, govorili su gledajući kako konjima i volovima izbija pena na usta vukući gvozdeni plug koji je razarao ledinu, zaravnavao »jarke« i »zazore« i tako udvostručavao plodnu površinu.

A kada se zazelenelo kukuruzno polje i prinosi daleko premašili one posle brljanja zemlje drvenim ralom, svi su postupno počeli dobavljati gvozdene plugove. Primer je bio zaista očigledan, kako sa stanovišta konkretne akcionosti, tako i kao još jedno upozorenje da saznanje i svest nastaju iz objektivne stvarnosti i kreću se iza nje pod dejstvom inercijalnih, konzervativnih sila.

Ovakav metod dobrovoljnosti i oglednog primera pokazivao se svrsishodniji od poznatog pokušaja »socijalističke« kolektivizacije sela pedesetih godina, uz odsustvo materijalne zainteresovanosti i entuzijazma zainteresovanih, prisilnim, staljinističkim metodom, koga je odbacilo jugoslovensko, u oslobodilačkom ratu znatno politizovano seljaštvo, prelazeći preko ove, ne male greške KPJ, nadovezane na zloglasni, za poljoprivrednu proizvodnju destimulativni »otkup« - politički i antikapitalistički usmeren i nedovoljno razumljiv pritisak na seljaštvo koje je podnelo glavni teret oslobodilačkog rata 1941-1945.

ĆERAJU NAS NA NAŠU SRBIJU!

Moja prva sećanja, uspomene deteta ispod četiri godine, vezana su isključivo za prvi svetski rat. Pamtim mnoge pojedinosti, događaje, čiji sam pravi smisao shvatio tek u svoje zrelo doba.

Pamtim da se povodom pogibije našeg komšije Mila Dobrića u Poćorekovom pohodu na Srbiju s tugom i ogorčenjem govorilo: »Utopio se u Drini«, »Ceraju nas na našu Srbiju...«

Pamtim kako je jednog kišnog dana u kuću banula austrijska feldžandarmerija - »šerežani«. I dok su žandarmi sedali sa dedom za sto, nas decu i nepoznatog čoveka gurnuli su u zapećak. Baba i majka spremale su gostima jelo - meso, jaja, sir (eh, da je i nama, deci, toga bilo!). U jednom trenutku baba Marta je s čuđenjem uzviknula: »Ma, joj, jesi li ti to, Simo?!«

Bio je to zaista naš prvi komšija Simo Bojanjac kojeg su žandarmi po tom nevremenu uhvatili kod kuće kao vojnog begunca, »zelenokadrovca« i vezanog u »lisice« gurnuli među nas decu u zapećak dok se oni pogoste za stolom.

»Molim vas, gospodo, da ga odvežete, da nešto pojede«, zapomagala je baka sa suzama u očima, dok smo mi deca posmatrali neobično komešanje.

Cesarsko-kraljevska vlast se smilovala, naš komšija Simo je bez »lisica« na rukama pojeo svoj obrok i ne sluteći da će mu to biti poslednji.

Na polasku baka je obletala oko »oružnika« i molila i preklinjala da mu ne stežu »lisice«.

Kratko vreme po odlasku gostiju nastala je uzbuna u kući. Traženo je čisto platno i čaršavi za previjanje rana i nošenje komšije Sime.

»Ma ne bismo mi njega ubili da nam nije pobegao sa ‚lisicama', ovako - morali smo...«, pravdao se vođ žandarmerijske patrole.

Simo, otac dvoje nejake dece, iskoristivši nebudnost žandarma dok su tražili gaz preko nabujalog potoka, jurnuo je u našu veliku šumu, povezanu ne samo sa Petrovom gorom nego i sa bosanskim šumama, i, neobjašnjivo, umesto da se drži šume, istrčao na čistinu i izložio se ubitačnoj puščanoj vatri.

Izrešetan mecima, izdahnuo je posle nekoliko časova »zelenkadrovac« Simo...

I tako su, po onoj narodnoj »gore visoko, dole tvrdo«, za svog ugnjetača - Austro-Ugarsku ginuli Krajišnici na Drini, u Galiciji, na Soči, kao vojnici, kao begunci »zelenokadrovci« po krajiškim šumama.

O prisustvu hajduka i brojnog »zelenog kadra« - popratne pojave unutrašnjeg raspadanja i izdisanja velike habsburške carevine - govorile su i česte krađe i pljačke stoke i »poćere« za njom sve do reke Une, gde joj se gubio trag u bosansko-krajiškoj hajdučiji.

U uzbudljivim prepričavanjima tih događaja slušali smo i o hajducima Tadiću i braći Suzićima, o prebacivanju u buretu preko Une i skrivanju tu negde, u blizini, po šumama Orlove i Pogledića, učesnika u bosanskom ustanku 1875-1878. princa Petra Mrkonjića, tada framasona, pariškog »komunara«, kasnije srpskog kralja Petra I Karađorđevića.

Pamtim veliku uzbunu u kući povodom zlostavljanja ljudi i žena na vašaru u Glini zbog srpske narodne nošnje - »pregača«, zlostavljanja uz povike »Srbe na vrbe«, podstaknutih »veleizdajničkim procesom«, odmazdom za sarajevski atentat koji su izvršili Gavrilo Princip i »mladobosanci«.

Ostali su mi u sećanju česti pogrebi u selu i priče o »španjolki«
- španskoj groznici koja je, kako sam kasnije saznao, pokosila milione ljudi u Evropi.

Pamtim grmljavinu topova koju je moj ded propratio na gumnu rečima: »Bog'me, gruva u Taliji!« što će kasnije Ernest Hemingvej oveko-večiti u knjizi *Zbogom oružje*.

Možda je baš tada - posle podeljenog ruma »bez kojeg nema šturma«
- moj zemljak general-feldmaršal Svetozar Borojević, »Fon Bojna«, kolega Poćoreka i Makenzena, koji su Krajišnike terali na Srbiju, naredio krajiškim hrvatskim, srpskim i bosanskim regimentama da krenu na Taljamento i Pijavu i tako dobro uzdrmaju Antantinu koaliciju. A na tom području severne Italije njihovi i naši pradedovi su pod komandom primerno kolebljivog i slabog austrijskog generala Maka, zajedno sa slavnim ruskim vojskovođom Suvorovom, na prelazu iz 18. u 19. vek suzbijali Napoleonovu najezdu na istok. Našli su se Krajišnici u Italiji i sredinom 19. veka, kada su pod komandom feldmaršala Radeckog - kojem je slavni kompozitor Jozef Straus posvetio ništa manje slavan marš koji Bečlije i dan-danas slušaju sa nostalgijom i oduševljenjem - gušili - kod Kustoce i Novare - nacionalno-oslobodilačku borbu Italijana.

Pamtim i priče sa komišanja, prela i večernjih sedeljki sa majstorima
- Hrvatima Mužama iz sela Gređana koji su nam gradili kuću. One o duhovima, vešticama i vukodlacima kasnije su mi razdirale dušu strahom dok sam noću morao prolaziti pored groblja na putu do voza kojim sam svakodnevno putovao u glinsku gimnaziju.

Pravi smisao onoga što sam slušao u rodnoj kući o krajiškom ratovanju, hajdučiji, radu u američkim fabrikama i rudnicima, bunama i ustancima, o očevoj vojnoj službi na bečkom dvoru u onoj čudesno kitnjastoj uniformi, saznavao sam, razume se, kasnije kroz celi život.

Ovde sam čuo i prve verodostojne priče o oktobarskoj revoluciji u Rusiji. Najviše mi se nekako dopadalo ono o često spominjanom Vladivostok^ »... Kad mi, 'crveni', pred Vladivostok, a po njemu bele zastave u znak predaje i crvene u znak pozdrava.«

Tragove zle sudbine Srba-Krajišnika - kojima su austrijski oficiri na njihovom jeziku izgovarali samo rečenicu: »Vi, Srbi, najradije birate posao vojnički«, i razaranja u prvom svetskom ratu gledao sam stalno u komšijama bez ruku, nogu i očiju - invalidima bez invalide. Među mnogobrojnima mi je najživlji spomen ostao na Trkulju Iliju Iletu. On je negde u Galiciji ili u dolini Soče bio teško kontuzovan. Vratio se kući na izgled zdrava ljudina. Ali ono što je on radio više nego rečito je govorilo

0 njegovoj poremećenosti i gledanju na materijalna dobra poput »Grka Zorbe«, junaka istoimenog filma. Dok su u proleće seljaci odlazili da obrađuju svoja polja, lieta, glava krajnje siromašne porodice, započinjao bi svoje radove na padinama ispod svoje kuće. Čitavo brdo bi ispresecao rovovima, skloništima, galerijama. Po onome što mi je ostalo u sećanju, mislim da je to po dimenzijama mogao biti fortifikacijski obrađen bataljonski odbrambeni rejon sa baterijom artiljerije. I tek bi ga u poznu jesen kiše

1 snegovi oterali s polja i sve to zarušili. Ali lieta bi narednog proleća počinjao sve iz početka, i tako godinama... Kada bi me ded poslao da ga pozovem da radi kod nas u nadnicu, lieta bi, vrskajući i kao izvinjavajući se govorio: »Ne mogu dok ovog vraga ne svršim.«

Jednoga dana prvi put smo začuli gde nešto nepoznato bruji gore u nebu. Bio je to avion. Pamtim da nam je baš lieta uzbuđen objasnio: »To je 'eroplan. Ta vam je tica velika ko taj vaš mlinčić.« Pamtim i sad da mi je to poređenje bilo nekako čudno i sumnjivo: otkud ta ptica može da bude koliko i naša vodenica-potočara?!

»Šta radiš?« - pitali bi me bezbroj puta drugovi i prijatelji tokom godina i decenija, dok sam kao i suviše mlad penzioner - po odluci, u jugoslovenskom socijalističkom društvu »nepostojeće« cenzure - obimne rukopise svojih naučnih radova slagao u »ličnu arhivu«.

»Istrajavam na Iletinom poslu« - odgovarao sam u gorkoj ironiji.

Dugo je na krajiškim kostima i invalidima opstajalo habsburško carstvo. Oni koje sam ja gledao nisu ga, na našu sreću, uspeli odbraniti.

Ali i pored teških uspomena na nacionalno i versko ugnjetavanje, zadržao se dosta dugo kod mnogih Krajišnika i žal za »Vranjinim vremenom« - u suštini sećanje na zlatnu valutu u epohi »cvatućeg kapitalizma« u Evropi, krajem 19. i početkom 20. veka, karakterističnoj i po odsutnosti ratova, normalnog vida života Vojne krajine - »Soldatenlanda«.

Mene na to vreme podseća i očev šešir pun austrijskih zlatnika koje je on prebrojavao. Tom prilikom je poklonio i meni nekoliko »Franc Jozefa«, da bih se igrao s njima, umesto s klikerima.

Mnogo značajnije je, međutim, ono proaustrougarsko u odnosu na Hrvate, Srbe i Slovence, anacionalno nasleđe, ukorenjeno u svest veoma brojnih bivših visokih austrougarskih činovnika, oficira i feudalaca i njihove dece (raznih Sarkotića, Kvaternika, Pavelića, Mandića, Budaka, Lorko-

vica) koji su kao eksploziv razarali društveni organizam - u istoriji prve zajedničke države Južnih Slovena - Jugoslavije, da bi se u punom sjaju pokazali aprila 1941. godine, kada su, pod zaštitom fašističke zavojevačke vojske, uspostavili Nezavisnu Državu Hrvatsku, kao jedan od elemenata zaplanirane nove »Balkanske podunavske federacije« za koju se, sem austrougarskih »revanšista« uporno zalagao i premijer Velike Britanije
- Vinston Čerčil.

PET NA TUR

Moju detinju dušu u najranijem detinjstvu mnogo je trovao strah od škole. Često sam slušao od starijih: »Biće ti u školi pet na tur«, tako da se u mojoj svesti škola poistovećivala s batinama, što, u stvari, i nije bilo daleko od istine.

Kada sam (1921) kao đak-pešak savladao strah od vukova i besnihi pasa, pešačeći šest dana u sedmici pet kilometara do škole u susednom selu Perni, jer je moja škola u selu Blatuši bila još dalje, i pet kilometara natrag do kuće, doživeo sam - pored saznanja da u školi ne tuku svaki dan - nešto neočekivano. Bez ikakvog razloga i povoda s moje strane, veći deo drugova i drugarica iz mog razreda počeli su kolektivno da me svakodnevno bezdušno tuku i svakojako vređaju dok smo prolazili jedan kilometar zajedničkog puta. Iz njihovog dobacivanja sam mogao zaključiti da me tuku kao »stranca« iz drugog sela. Mesecima sam to strpljivo i ćutke podnosio, ne žaleći se ni roditeljima ni učiteljici.

Jednoga dana sam se ipak grubo suočio sa onim zlokobnim »pet na tur«.

»Otvorite pernice«, strogo je naredila učiteljica i krenula od klupe do klupe, pažljivo zagledajući naše pisaće pribore - pisaljku i »spužvu«. Ja sam s ponosom otvorio svoju pernicu u kojoj se blistala nova-novcijata zašiljena olovka »kohinor«, koju mi je otac odnekud s puta doneo.

Kad je učiteljica ugledala ponos moje pernice, ščepala me je za vrat i, tukući me šakačke, vikala: »Marš napolje!« Usplahirena, dotrčala je do katedre, zgrabila glogovu šibu i u besu je počela da me tuče gde je stigla, čak i po licu. Tek kada se izmorila i polomila nekoliko glogovača okrenula se prema meni, koji sam se tresao od jecanja, naredila da kleknem i objasnila i meni i preneraženom razredu svoj »pedagoški« postupak: kažnjava me jer sam, navodno, ukrao njenu olovku.

Uzalud sam ja uvređen, kroz plač i ridanje, objašnjavao da mi je olovku otac kupio. »Danas kradeš olovke, sutra ćeš jaja i kokoške, a onda volove ...« - grmela je stara učiteljica, dok su drugovi iz razreda podrugljivo dobacivali: »'oćeš olovaka?«, »kradljivče« ...

I u tom trenutku uvređenost zbog nepravde i gnev zbog nasilja srušili su strahopoštovanje seljačeta prema učitelju kao nekom nestvarnom i nedostižnom idolu.

Digao sam se i sa ispruženim krvavim rukama potrčao prema nasilnici. »Da neću možda vaše volove krasti? To je moja olovka. Nećete vi mene više tući. Videćete kada moj otac dođe!«

Na mene se sručio nov pljusak udaraca glogovačom. »Marš u ćošak, da klečiš. I da znaš, ovako ću te tući osam dana!«

Izdržavši posle nastave dva časa u »reštu« - zatvoru, vratio sam se kući, ovog puta bez batina mojih drugova, koji su se već ranije razišli kućama.

Kod kuće sam se lomio šta da činim. Teško mi je bilo da kažem šta se dogodilo, a teško mi je bilo i da prećutim jer je valjalo batine trpeti narednih osam dana i uz sve to ostati pred razredom »kradljivac«.

Sve je rešio majčin pogled na moje ruke, krvave i modre. Doznavši šta se desilo, mnogočlana porodica se uzbudila. Naročito je bio kivan moj stari deđ Pavle, nepismeni, čestiti patrijarhalni seljak, čovek za koga se pričalo da ga »niko nije video u kafani« i kome sam ja, kao najstariji unuk, bio ljubimac.

Samo je noć i udaljenost škole sprečila da plahoviti Krajišnici ne odgovore učiteljici na nepravdu i nasilje onako po krajiški.

»Ti, Đurđu, nećeš ići sutra na sajam u Glinu, nego u školu da pokažeš gospoji učiteljici kako se nepravedno tuče tuđe dijete«, zapovedio je moj ded svome najstarijem sinu.

Sutradan smo izjutra rano otac i ja prtili sneg koji beše napadao preko noći. Otac je preko ruke nosio okovani štap - »šljaku« - kombinovani bodež i buzdovan, od čijeg jednog udarca je prskala glava. U razred sam stupio ponosno, uputio se pravo u svoju klupu, dok je moj otac, opipavajući svoju »šljaku«, prišao katedri za kojom je stajala prebledela učiteljica.

Posle nekoliko razmenjenih reči otac i učiteljica su otišli u susedni razred, kod učiteljičinog muža Stojana. Tamo se stvar nekako izgladila. Meni je olovka vraćena. Učiteljica me više nije tukla, ali razredu nije objasnila svoj postupak.

Posle ovoga niko mi nije više nikad spomenuo »krađu« a prestali su, na moju sreću, i da me kolektivno zlostavljaju po izlasku iz škole.

Uskoro je stara učiteljica sa svojim mužem otišla u penziju. Njihova mesta zauzeli su mladi učitelji - Jovo Šepa i Bosiljka Petrović-Kukulj. Oni su zadah srednjovekovlja i zaostale truleži propale feudalno-kmetovske habsburške carevine, koja je batinanjem od malih nogu pripremala naše pradedove da budu ponizni i poslušni pri katoličenju i ratovanju za njene interese širom Evrope, zamenili svežim dahom mladih narodnih učitelja. U školi su nas počeli učiti higijeni, voćarstvu, povrtarstvu. Oni će oboje, a naročito učitelj Jovo, sin uglednog sveštenika i nacionalnog borca, kasnije i sam profesor hernije u Beogradu, mnogo učiniti za moj životni put.

Na časovima gimnastike izvođenim, naravno, u dvorištu škole, jer seoska škola nije imala druge podesnije prostorije, a i za vreme odmora, mi, seoska deca rado smo se rvali. Učitelj Jovo je voleo da posmatra naše đačke borilačke veštine. Posebno je podsticao moj nekakav osobeni borilački stil - kombinaciju džiju-džica i boksa - koji mi je omogućavao da pobeđujem

i fizički snažnije od sebe. Moram reći da sam ipak iskoristio tu svoju nadmoć prema onima koji su me najmarljivije tukli kao »stranca« iz susednog sela.

Ponekad bi za ovakve tuče, posle zvona, ako bi naišao učitelj, »boj-džije« morale pokazati svoj junački karakter - bez uzmicanja, a po mogućnosti i uz osmeh izdržati lomljenje glogovače na ruci. Publika - dva razreda škole - bila je u tom slučaju sasvim zadovoljna »priredbom«.

Moja naklonost prema matematici, koja će mi mnogo pomoći u školovanju i opredeliti put kroz prirodne nauke do univerzitetske katedre, ispoljila se vrlo rano, još u prvim danima školovanja. U trećem razredu pročitao sam matematički problem u »Čarobnom vrelu«, časopisu Crvenog krsta, koji sam voleo da čitam prevaljujući dug put do škole ili natrag kući. »... Bolesnoj princezi bila je za lek potrebna jedna jabuka iz susednog carstva. Carski emisar, poslan po spasonosnu jabuku, stigao je pred čarobni vrt i rekao čuvaru svoju želju. Čuvar ga je pustio u vrt, ali samo pod uslovom da njemu na povratku dadne polovinu svih jabuka i polovinu jedne jabuke, s tim da ne sme šeći nijednu. Na drugoj i trećoj kapiji postavljen mu je isti uslov. Pred emisarom je sad bio zadatak: koliko jabuka ubrati da bi se zadovoljili zahtevi trojice čuvara i ponela samo jedna jabuka za princezu?«

Matematičari, naravno, znaju da se do rešenja može doći pomoću verižnim razlomcima opterećene jednačine s jednom nepoznatom, čije rešenje daje X = 15.

Daleko, razume se, od mogućnosti da u trećem razredu osnovne škole postavim i rešim ovu jednačinu, ja sam, uporan u traganju za nepoznatim, primenio, nauci takođe poznat metod eliminacije - »pokušaja i greške«.

.. .Jedan nije, dva nije, tri bi zadovoljilo prvog čuvara, pa, zanesen rešavanjem - pljus u blato i sve iz početka. Stigao sam tako do broja petnaest - a to je bio broj za kojim sam tragao!

Prvi i drugi razred su imali svoju, a treći i četvrti svoju učionicu. Učitelj bi jednima predavao, drugi su nešto pisali. Dok je učitelj Šepa tumačio četvrtom razredu decimalne brojeve, ja sam iz klupe trećeg razreda budno slušao. I kada se iz četvrtog razreda niko nije javio da napiše na tabli zadat decimalni broj, ja sam ustao iz klupe, prišao tabli i na njoj ispravno napisao ono što je učitelj zahtevao.

Ovo je, po svoj prilici, više nego moja džiju-džica, navelo učitelja Šepu da više puta poziva moga oca i nagovara ga da me pošalje u gimnaziju.

»Kud da šaljete dijete? U tim školama može ono poludeti!« - govorili su seljaci mome ocu i majci.

Ali nije moje roditelje mučio strah »da će im dijete poludeti«, koliko su na vidiku bile teškoće oko troškova skupog školovanja. Sem toga, kako obrađivati zemlju bez muškog potomstva?

Moji roditelji su odlučili: slaće me na »dalje škole«, a teške fizičke poljoprivredne poslove preuzeće moje sestre - Dragica i Milka, kojima zato dugujem veliku zahvalnost, posebno tragično nastradaloj Dragici - koja je 1941. krenula mojim putevima, u Srbiju.

GLINA - KOLEVKA HRVATSKE HIMNE
»LIJEPA NAŠA...«

Centar Banije, raskrsnica puteva koji vode prema Sisku, Kostajnici, Bosanskom Novom, Kladuši i Karlovcu - Glina, izgrađena je po krajiškom tipu: široke ulice i trg u sredini. Posle bitke kod Siska (1593), kada je turska vojska potisnuta na Unu, Glina se nalazila u sklopu vojnokrajiške linije hrišćansko-islamskog fronta Rijeka, Senj, Otočac, Slunj, Glina, Sisak, Ivanić, Križevci, Đurđevac. Otpor crkvenih i feudalnih zemljoposednika zavođenju krajiškog poretka - slobodnih srpskih seljaka-graničara - slomio je slobodoumni austrijski car Josif II koji je 1781. priznao pravoslavnu veru u Hrvatskoj - kada je obilazeći svoj Soldatenland (1775-1776) posetio i Glinu.

U ovom kulturnom i vojnom centru Banske krajine (Banije), sedištu Prve banske regimente, u kome je (1764) osnovana i prva masonska loža na jugoslovenskom tlu - službovali su kao oficiri slavni Srbi - Petar Preradović i Hrvati - Drašković, Trnski i Jelačić. I dok je Preradović pevao »Rodu
0 jeziku« i »Jezik roda moga«, poručnik Srbin Runjanin je u Glini komponovao na tekst Hrvata Mihanovića hrvatsku nacionalnu himnu »Lijepa naša domovino«.

Glina je tako bila stecište velikih ljudi, Krajišnika - Hrvata i Srba
- koji su se, odražavajući istinske interese naroda, udruženo opirali mađarizaciji i germanizaciji. Ali ista ta Glina će doživeti da - u tvorevini fašističkih vođa Adolfa Hitlera i Benita Musolinija, ustaštva i katoličkog klerikalizma
- Nezavisnoj Državi Hrvatskoj - postane 10. i 11. maja i 3. avgusta 1941. godine centar bestijalnog ustaškog pogroma, pokolja srpskog življa, izvedenog pod pokroviteljstvom glinskog advokata - ustaškog ministra, austrofila Mirka Puka.

Pojava je izvirala iz duha zakona stare pokojne katoličke Austrije koji su propisivali da zapadno od reke Drine može postojati samo katolička vera
1 da - ako žele više činove u austrijskoj vojsci, sastavljenoj umnogome od pravoslavnih Srba - ovi moraju preći u katoličanstvo.

U junačkoj istoriji ovoga grada to je najcrnja i najsramnija mrlja.

Ali ni naslednici patriotskog duha, verske i nacionalne tolerancije i hrvatsko-srpskog srodstva i zajedništva, nisu ostali mirni, ovčice, nego su, nadahnuti svojim borbenim krajiškim tradicijama i jasno proklamovanom politikom Komunističke partije Jugoslavije, izolovali izvor mračnjaštva, pa će njihova Sedma divizija svojom »Neretvom« i »Sutjeskom« baciti u zasenak ustaški zločin u glinskoj crkvi.

Kako moji roditelji nisu bili u mogućnosti da za mene plaćaju stan i hranu u gradu - što je stajalo otprilike polovinu plate mladog profesora--suplenta - ja sam u gimnaziju putovao vozom. Majka me je po »zvezdi Danici«, jer časovnika nismo imali, budila oko četiri časa izjutra. A onda sam seoskim džombastim putevima i po kiši i po snegu pešačio sat i po i tako stizao u školu negde oko šest časova. Na početak nastave morao sam da čekam dva časa. Po podne bih se vraćao kući premoren i odmah legao

u krevet. Ovo moje svakodnevno putovanje posebno je bivalo opasno u proleće - u povodanj, kada bi nabujali potoci preplavili brvna, do kojih je trebalo gaziti vodu do kolena i pasa i izložiti se opasnosti da se padne u plahovite vode, razlivene pò poljima od brda do brda. Majka bi me tada brižna pratila »lampašem« do vodä i uplakana molila da ne idem u školu. Pamtim da sam tokom tih dugih pet godina putovanja samo jednom zakasnio i izostao u školi.

Lekcije sam učio izjutra kad bih stigao u školu, pre početka nastave, od šest do osam časova i pri povratku kući, u hodu.

Spavanje kod kuće, pešačenje, putovanje vozom i sedenje u klupi ispunjavali su moj život tokom pet godina - od 1925. do 1930. godine.

Najteže mi je padalo osećanje manje vrednosti u odnosu na gradsku, gospodsku decu. Seljačke »rubine« (prtene gaće i košulja), cipele bakandže, sve to često mokro i blatnjavo, mnogo je odudaralo od suknjica i kratkih pantalona, obeležja gospodstva nalickane dece glinske trgovačke građanštine. To će, doduše, biti nadoknađeno time što će oni prepisivati od mene domaće zadatke iz matematike i latinskog. Ali do toga će doći tek kasnije i putem koji za mene nije bio nimalo lak.

U Glini je tad bujala trgovina, pretežno u rukama Srba i Jevreja, a ni Hrvati nisu mnogo zaostajali. Najveći javni ugled imala je veoma brojna porodica pravoslavnog prote Ercegovca, direktora gimnazije Luke Bačaka, drSužnjevića, advokata Metikoša i advokata i vlasnika banke, budućeg ustaškog ministra Mirka Puka, čija su deca bili moji školski drugovi.

Postojala je velika razlika između predstava, pojmova i znanja koje su crpla deca u imućnim trgovačkim i obrazovanim porodicama i onoga što je moglo poneti sa sobom dete iz krajiške patrijarhalne seljačke sredine.

Uz to je gradski jezik u to vreme - svega sedam godina posle propasti Austro-Ugarske i nestanka njene vlasti na ovom području - bio mnogo opterećeniji germanizmima od onog vukokaradžićevskog i savomrkaljevskog kojim se govorilo po srpskim selima. Čarape su bile - štrimfe, železnička stanica - banof, vrata - haustor, kocka šećera - virfla, devojka
- frajla - sve su to, naravno, bile iskrivljene nemačke reči.

Pored savladavanja gradiva po školskim programima, trebalo je učiti i ovaj polunemački jezik i prilagođavati se novoj malovaroškoj sredini.

Duh glinske nižerazredne gimnazije opredeljivale su tri osnovne komponente: stoičko, klasičarsko, kantovsko držanje direktora gimnazije, plemenitog čoveka Luke Bačaka, profesora latinskog jezika, koji se *nikad* za vreme časova nije dizao od katedre i koji je ispitivao svakog časa po jednog đaka, idući azbučnim redom, što su đaci, razume se, koristili za sebe. Grupa mladih profesora (Klarić) bila je povezana sa porodicom advokata Puka. Izrazite nepravde i vređanja jednih (a među njima i mene) i otvoreno favorizovanje drugih, i to po socijalnoj i nacionalnoj osnovi, postaće mi jasni tek mnogo kasnije.

O tome govori, osim ostalog, i sledeći detalj:

Celo jedno popodne ja sam objašnjavao svojim školskim koleginicama Bačakovoj i Sarkovoj pojmove geografskih meridijana i paralela. »Ma ja

nisam u stanju da to razumem« - govorila je Nada, skromna kćerka skromnog direktora gimnazije Luke Bačaka.

A kada je sutradan profesor Klarić, svodeći ocene, mojim kolegini-cama upisao petice, razred je postavio pitanje: »Šta je s Jakšićem?« - »A, on je budala! Njemu trojka!« - Tako su budući bojovnici NDH-zije, neki profesori glinske i bjelovarske gimnazije - moji vaspitači, zadojeni neljud-skošću i šovinističkom mržnjom - zasađivali seme otpora neistini i nepravdi i nesvesno, objektivno stvarali onog ljutog protivnika fašizma i njihove države i vojske u ratu 1941-1945.

Na nivo nastave u glinskoj gimnaziji znatan pozitivan uticaj su imali i Rusi beloemigranti - Kazicki-Fidler, profesor francuskog jezika, inž. Semiljetov, profesor matematike i Orlov, profesor istorije i geografije. Svojim severnjačkim aristokratskim držanjem i blagonaklonim stavom prema nama, seljačićima, čija je vlažna odeća isparavanjem širila neugodan zadah u učionici, profesor Kazicki je bio ličnost koja je ulivala poštovanje. On je koristio svaku priliku da nas u nečemu pouči. Sećam se kako nas je dok smo čitali lektiru »Sans famille«, kod mesta gde dresirani pas pravilno upotrebljava salvetu, a nevaspitani dečačić se ušmrkuje u nju, poučavao

- polazeći od toga da ni mi to ne znamo - kako se služi viljuškom, nožem i salvetom za vreme jela.

A po nekoj neobičnoj logici desiće se da će Sedma banijska divizija pod mojom komandom godine 1943. preotimati Glinu od^»vlasovaca«

- »Čerkeza«, koji nisu pobegli iz svoje zemlje kao Kazicki,'Semiljetov i Orlov u strahu od nepoznate nailazeće revolucionarne vlasti, nego se odmetnuli posle dvadeset godina života pod tom vlašću!

U centru Gline postojala je velika, monumentalna pravoslavna crkva sazidana 1827. godine, u vreme crkvene vladavine Lukijana Mušickog. Na stogodišnjicu te crkve, 1927, sjatili su se u Glinu, 21. septembra, povodom praznika Male Gospojine, gotovo cela Banija i Kordun.

Vašarske šatre, liciderski kolači, devojke s đerdanima i dukatima oko vrata, cirkusi s gutačima plamena i »pola riba - pola devojka«, gađanje iz puške, trgovanje, cenkanje i obavezni ringišpil. A sve se plaća!

Uslovi u kojima sam ja rođen, nametnuli su mi u detinjstvu životne brige i teškoće. Iako deca u takvim uslovima rano sazrevaju i preuzimaju od roditelja na sebe terete života i kod njih u vanrednim prilikama izbijaju oni detinji nerazumni postupci.

I mene, učenika trećeg razreda gimnazije zanela je vožnja na ringi-špilu, pa sam potrošio sav novac dobijen za knjige. A kada je novca ponestalo - gurao sam pet puta ringišpil da bi se jednom na njemu besplatno vozio. I tako satima, kao opijen. U neko doba naišla je moja mati, tražeći me da mi kupi platno za košulju. Ja sam joj sve priznao. Ona mi nije ništa prigovorila, nego onako zbunjena pođe sa mnom u kupovinu. »Ovaj materijal je 28, ovaj 30, a ovaj 32 dinara metar«, rekao joj je trgovac. Na to će ona, i ne pitajući zašto je toliko skuplje nego u dućanima: »Pa neka sve bude po 32!« Iznenađeni prodavač ju je pogledao i brže-bolje spakovao platno dok ona ne shvati svoju pogrešku.

Ocu nikada nije rekla šta sam uradio. A ja sam, kada me je prošla vrtoglavica od ringišpila, odlučio da školsku godinu provedem učeći iz pozajmljenih udžbenika. Učinio sam to i iz poštovanja prema majci i njenom pedagoškom postupku, različitom od onoga kada me je zbog inaćenja i samovolje znala smireno i sistematski istući, prethodno polako usecajući šibu dok sam ja bez razloga »rovio«, ne vodeći računa o naknadno naučno ustanovljenim dečijim »traumama« i »kompleksima«.

Godina 1941. bila je i godina megalomanske, nacionalističko-rasističke, papinstvu vazalne proslave 1300-godišnjice »prvih veza Hrvata i Svete Stolice«, i velike smotre 1300-godišnjice »hrvatske katoličke vjere i kulture« »potpuno suverenog naroda Svetog Petra«, kako kaže poslanica četrnaest hrvatskih velikodostojnika na čelu s nadbiskupom Alojzijem Stepincem.

Glinska pravoslavna crkva će tada, za vreme ustaškog klerofašističkog orgijanja - ploda versko-rasističkog zanosa - postati ljudsko stratište i kasnije nestati s lica zemlje u »božjoj«, »katoličkoj« Hrvatskoj, »pravoj Civitas Dei« - Nezavisnoj Državi Hrvatskoj.

Na ruševinama te crkve, u kojoj je zverski poklano oko 1.200 ljudi, Srba, sagrađen je posle rata Dom omladine, da bi se na stratištu dostojnom autentičnog istorijskog obeležja - nečijeg stradanja i nečije sramote - igralo po živahnom ritmu savremene muzike. A nova velelepna džamija, zamišljena u eri NDH, sagrađena u eri socijalizma u Zagrebu, izaziva u vezi s ovim na banijsko-kordunaškom prostoru, prostoru vekovnih verskih hrišćansko-islamskih i katoličko-pravoslavnih sukoba i ratova (na kome sada zjape crkvišta i ruševine oko 400 razrušenih i oštećenih pravoslavnih crkava, veoma značajnih oznaka životvornih korena i nacionalnog identiteta tamnošnjih Srba!) reminiscencije koje ne pogoduju duhu međunacionalne i međuverske tolerancije.

Zlu krv generiše i činjenica da nekad teška sirotinja iz cazinsko-kladuške muslimanske krajine sada prepuna para kojima je do Agrokomercove »najveće afere posle drugog svetskog rata«, »političko-ekonomskog, kriminalnog podrivanja temelja socijalističke Jugoslavije« - kupovala srpska imanja (težeći da se dokopa i mog pradedovskog ognjišta!) i muslimanski osvaja teren između Une i Kupe.

Pravi karakter tih zbivanja ističe se u vidu spomenika u Kladuši vođama akindžija (Muji Hrnjici) koji su svojevremeno, u ime islama, žarili i palili po Kordunu i Baniji. A verska i nacionalna tolerancija je temeljito uzdrmana kao što se zna antisrpskim genocidom, ubistvima i proterivanjem 180.000 i prozelitizmom - nasilnim katoličenjem blizu 240.000 »pravoslavnih« Srba, kao izrazom katoličkog klerikalizma na Balkanu, klerikalizma koji je proglasio Hrvate - katolike za »Antemurale Christianitatis« - »Predziđe kršćanstva« a Srbe za »pravoslavne Hrvate« pa ih *i kao takve* stavio izvan zakona.

Uljuljkivanje malog hrvatskog naroda u snu nekakvog odlučujućeg evropskog i svetskog faktora katoličanstva - koje je stolećima svojom

»Crnom internacionalom« uskraćivalo Hrvatima nacionalnu državu, a i sada im svojim ideološko-verskim centralizmom i monopolizmom ograničava nacionalni suverenitet i u socijalističkoj jugoslovenskoj državi

- i hrvatsko angažovanje u odbrani katoličke crkve od »opasne« pravoslavne šizme na prilazima »svetom«, »večnom« katoličkom gradu Rimu, generisali su u samoj psihi Hrvata crtu verske netolerantnosti i agresivnosti. Ova crta je izrazitija kod hrvatske, nego kod drugih katoličkih crkava (i slovenačke na primer, a čak i od same vatikanske centrale, koja vodi vestu, selektivnu politiku). O njima govori i u istoriji antišizmatička, antisrpska genocidna suština katoličke hrvatske države »civitas dei« - Nezavisne Države Hrvatske - proizvoda udruženog versko-katoličkog i rasističko--fašističkog ekspanzionizma tokom drugog svetskog rata. Po međunarodnom pravu to je »takozvana« *nepostojeća* država, ali po surovoj genocidnoj stvarnosti - kriminalitetu, i te kako postojeća.

U svest navire čudna činjenica da je u NDH - nadahnutoj vatikanskim katoličkim klerikalizmom, duhom »Predziđa kršćanstva«, to jest antiislamstva - progonjena »šizma«, pravoslavni Srbi, dok je islam - uprkos vekovnom hrišćansko-islamskom ratovanju - bio slobodan i izjednačen s katoličanstvom, nešto kao posle austrougarske okupacije Bosne i Hercegovine, 1878. godine. Ova katoličko-islamska koalicija, antisrpski intonirana, mogla bi se objašnjavati pored antikomunizma i činjenicom da je »šizma«

- *pravoslavlje imalo nacionalno srpsko obeležje, kao glagoljica, koju je proganjao Vatikan, nacionalno hrvatsko obeležje,* što znači da su ove pojave objektivno predstavljale prepreke italijanskom katoličko-vatikanskom ekspanzionizmu i apsolutističkom centralizmu.

Tako je hrvatsko-katoličko Antemurale Christianitatis, čime je Papa Leon X obdario Hrvate 1519. godine - transformisano u ustaškoj NDH u katoličko-muslimansko bratstvo u duhu nacionalističke doktrine o »jedinstvu hrvatskog naroda«, što se vidno manifestovaio i u podignutoj zagrebačkoj džamiji - »ideji Providnosti«, »simbolu novog vremena i vidljivog znaka povjesne uloge hrvatskog naroda u kojoj se dodiruju i usklađuju dvije kulture, islamski istok i katolički zapad«[2].

A nekako u isto to vreme, u »Katoličkom listu« br. 23 iz 1941. moglo se pročitati i sledeće:

»U prošloj našoj povijesti ispunili smo zadaću u Evropi, koja je obilježena u časnom naslovu Antemurale Christianitatis - Predziđe kršćanstva. Zapadna Evropa mogla je razvijati svu kulturu i duhovni i materijalni napredak, dok smo *mi* pogibali u borbama, odbijanju navale *barbara i nekrsta.* Ta zadaća *ostaje hrvatskom narodu i dalje.«*[3] (podvukao *P.J.)*

Sto se tiče onog ustaškog *mi,* bez pominjanja Srba - »šizmatika«, kao što se zna veoma brojnih u Vojnoj krajini, ona je u flagrantnoj suprotnosti

[2] **»Hrvatski narod«, 15. 8. 1941. g. Citirano prema: Viktor Novak, *Magnum Crimen,* »Nova knjiga«, Beograd, 1986, str. 988.**

[J] **Citirano prema: Viktor Novak, *Magnum Crimen,* »Nova knjiga«, Beograd, 1986, str. 1012.**

s izjavom »preporoditelja života hrvatskog naroda« Ljudevita Gaja - »promislimo, da sve mišice na Kordunu koje nas brane samo su Srbiji«.[4]

A hrvatski narod će tu zadaću izvršavati u »takozvanoj« »svojoj« »Nezavisnoj« Državi Hrvatskoj na čelu s »kraljem Tomislavom II« - Vojvodom od Spoleta, članom italijanske kraljevske kuće, poznate po katoličkim tradicijama i ulozi u likvidaciji hereze u Italiji, da bi se osnovni suparnički dijalog vizantijsko-pravoslavnog Konstantinopolja i vatikansko-katoličkog Rima odvijao sada u vidu antisrpskog genocida.

»Hristos i ustaše i Hristos i Hrvati - Goti marširaju zajedno kroz istoriju« - napisala je »Nedjelja«, službeno glasilo križarskog pokreta, 6. juna 1941. godine.

A rezultati ovog Hristos-ustaškoga marša su prisilno katoličenje 231.000 pravoslavnih^ - Srba i zversko ubijanje u Jasenovcu 700.000 ljudi, uglavnom Srba - šizmatika.

U odluci Berlinske konferencije 1945. u kojoj se za uporno vođenje drugog svetskog rata i razaranja koja je on prouzrokovao osuđuje i *nemački narod,* nije izričito naglašeno da se to odnosi i na narode kvislinških fašističkih država, ali se moralo podrazumevati i u tom duhu voditi poslератna politika - ne osvetnička, nego istinoljubiva, svakom prema radu i zaslugama.

Mukotrpni život Srba-krajišnika, pritisnutih s jedne strane turskom opasnošću, a s druge katoličenjem i germanizacijom, podstakao je u njihovoj sredini osećanje solidarnosti. Bogati ljudi - trgovci davali su velike priloge za pomoć ustanicima u Srbiji i Bosni i za školovanje darovite dece u Beču i Budimpešti.

U duhu te tradicije i moje školovanje pratio je, pored ostalih, i sreski školski nadzornik u Vrginmostu - Dušan Samardžija. Imajući u vidu da se gimnazija ne može završiti u Glini, a da se nigde drugde ne može putovati svaki dan vozom, on je preuzeo na sebe obavezu da mi isposluje stipendiju tvornice likera Petra Teslića iz Siska, čoveka koji je u duhu dobre krajiške tradicije mecenstva svoj lični kapital trošio, pored poklanjanja kuća svojim radnicima, i u ovakve plemenite svrhe - školovanje tuđe dece. Porodica Petra Teslića je kasnije doživela tragičnu sudbinu. U ustaškoj genocidnoj državi NDH ubijen je na svirep način njegov sin Miloš, a fotografija koja je ovekovečila »podvig« divljaka kružila je naširoko i dospela čak u Beograd, da bi se našla i u Muzeju revolucije.

Mesečna stipendija je iznosila šest stotina dinara - lepu svoticu. I uz moju ličnu zaradu do koje sam dolazio dajući časove iz matematike, omogućila mi je da gotovo bezbrižno završim šesti, sedmi i osmi razred gimnazije i položim u Bjelovaru veliku maturu 1933. godine.

[4] Radoslav M. Grujić, *Istorijski značaj Srba u Hrvatskoj,* »Sloboda«, Beograd, 1940, str. 2.

Dr Ivan Cvitković, *Ko je bio Alojzije Stepinac,* Sarajevo, 1986, str.39.

SAMO DO ZALASKA SUNCA

Bjelovar, u koji sam došao po rodbinskoj vezi, razvio se u bogato trgovačko i kulturno središte - usred regiona poznatog po rasnom stočarstvu - iz krajiškog utvrđenja sagrađenog 1650. u kraju od Hrvata potpuno napuštenom u bekstvu pred Turcima 1540. i 1552. godine, ponovno naseljavanom 160 godina kasnije, počev od kraja 17. veka, posle austro-turskog Karlovačkog mira (1699).

Tako sam se zadržao u sferi bivše Vojne krajine, nešto manje krajiški istaknute od one gornjokarlovačke kordunaško-banijske. Tragovi krajištva vidljivi su po brojnim srpskim naseljima (tu, u Grubišnom polju bio je i zavičaj Petra Preradovića) i ovde na bivšoj granici reliquiae reliquiarum regni croatorum[6], tako da su u ovom centru usred Hrvatske većina maturanata u bjelovarskoj gimnaziji 1933. godine bili Srbi.

Bjelovarska gimnazija bila je čuvena po strogosti. Oni kojima taj režim nije odgovarao sklanjali su se u Viroviticu. Kada sam u školi rezervnih artiljerijskih oficira u Sarajevu, 1937. rekao pred grupom redova-đaka gde sam maturirao, jedan pravnik-vojnik iz bjelovarskog kraja teatralnim gestom je skinuo kapu i poklonio mi se.

U ovom preterivanju bio je i deo istine. Na čelu nastavničkog kolegijuma, sastavljenog većinom od starih, veoma uvaženih i obrazovanih profesora (bila su tu i dva mlada doktora nauka - Rozgaj i Tkalčić, i budući književnik Edvard Kocbek), nalazio se direktor Andrija Ribar »Marko«, rođeni brat doktora Ivana Ribara, predsednika dve ustavotvorne skupštine Jugoslavije.

Nadimak »Marko« dobio je po tome što je, iako »latinac«, napadno mnogo citirao stihove o Marku Kraljeviću.

Stari profesor Šaj, kome je maternji jezik bio nemački znao je napamet gotovo celu nemačku poeziju, pa je i nas đake prisiljavao da učimo napamet, recimo, celog *Fausta.*

Književnost mi je predavao razredni starešina Milutin Mudrinić Braco, poliglota - poznavao je osam jezika. Voleo je da kod nas đaka razvija ljubav prema socijalnoj poeziji. »Ruku amo pruži, radničku!« - »To vam je, deco, prava poezija, a ne ono salonsko - ‚Nasmeši se, lepa gospo...'«

Kada sam, kao partizan 1943. godine pročitao u knjizi Mladena Ivekovića detalj iz logora Jasenovac, iskreno sam žalio svog negdašnjeg profesora i razrednog. »... Dotrča mladi Velja Mudrinić i saopšti... ‚Ubiše mi oca[1]«, zabeležio je Iveković.

U knjizi utisaka u Jasenovcu zapisao sam mnogo kasnije: »Mislio sam i na vas, Mudri, kada sam saslušavao u Postojni 1945. godine ustaškog ideologa Budaka.«

Vreme u kojem se đak mogao videti na ulici određivao je zalazak sunca. Zimi nešto posle sedamnaest časova, a leti posle dvadeset časova učenici se nisu smeli viđati u gradu.

[6] **Ostaci ostataka hrvatske kraljevine.**

Profesori su se, u stvari, direktora više bojali nego mi đaci. Meni te zabrane nisu mnogo smetale. Ionako sam već na času morao naučiti matematiku, da bih je posle podne tumačio sinu komandanta vojnog okruga Stamenkovića, ili kćerki rabina Dorfa.

Ali klasne razlike feudalno-buržoaskog društva - društva takozvane »jednakosti« i »pravde« i licemerstva, kao jednog od njegovih izraza, nisu mogli a da se vidno ne ispolje i u uslovima strogog reda i discipline škole na čijem je čelu stajao i direktor Ribar »Marko«. Tako je, recimo, mlađi sin vlasnika nekoliko paromlinova u Podravini i Moslavini i lovišta na Bilogori Vlatko Netig sedeo u poslednjoj klupi i čitao romane na časovima. Profesori ga nisu sprečavali u tome, niti ga ispitivali, sem kada bi se sam javio. Mladi Netig je nas đake zabavljao svojim pričama o lovačkim i ljubavnim dogodovštinama, ne hajući uopšte za školu.

Samo jednom prilikom kresnula je socijalno-etička varnica između mene i šarmera Netiga, obdarenog nekim mefistofelovskim smehom. Na pokušaj da naše đačko društvo zabavlja i ismevanjem mog rada kao »štreberluka«, ja sam Netigu, uverenom da mu je sve dostupno i dozvoljeno, grubo uzvratio: »Kada bi, Vlatko Netiže, i moj otac bio bilogorski feudalac, možda bih se i ja ponašao raskalašno kao ti, prezirući školu i obrazovanje. Ali ja moram u školi naučiti matematiku, ne samo zbog po tebi nezdrave težnje za odličnom ocenom, nego i zbog toga da bih posle podne to znanje prenosio rabinovoj kćerki, Olgi, i tako zarađivao svoj hleb!«

Netig se posle toga klonio okršaja sa mnom...

Mnogo godina kasnije, 1981. kriminalističke rubrike će danima biti ispunjene njegovim prezimenom u vezi sa otkopavanjem sakrivenog blaga u okolini Bjelovara i zločinom na Dravi.

U našim đačkim klupama sedeli su i oni koji će docnije, aprila 1941. diverzantski napadati jugoslovenski bjelovarski puk i koji će u logore smrti poslati poštene ljude: braću Bakiće, profesore Mudrinića i Bakiša i prirediti jedan od prvih masakra Srba u NDH, u selu Gudovcu pored Bjelovara.

Nasuprot njima, u čestim političkim čarkama učestvovali su oni koji su čitali Krležu, Engelsa, Gorkog, budući borci oslobodilačke armije, profesori univerziteta i umetnici koji će se boriti protiv mračnjaštva i vajati spomenike oslobodilačkoj borbi: pogubljenim Srbima u Gudovcu, Stevanu Filipoviću u Valjevu i heroici Korduna na Petrovoj gori (Vojin Bakić).

Stalno prisutne socijalne i nacionalne suprotnosti izbile su u bjelovarskoj gimnaziji u veoma oštroj formi u leto 1933. godine. Učenici Srbi ustali su otvoreno protiv profesora fizike Novljana zbog »diskriminisanja po nacionalnom osnovu«, pa je dovedeno u pitanje i samo polaganje maturskog ispita. Veliki skandal koji je izbio u javnost zataškan je udaljavanjem optuženog profesora i smirivanjem uzburkane atmosfere, pre svega trezvenim delovanjem lično nepogođenog ocenama na mene - »kolovođu«
- našeg razrednog starešine, profesora Mudrinića.

Za razumevanje i ocenjivanje moga rada i delovanja nisu, mislim, nezanimljivi i neki detalji iz predmaturskog ispita. »Od svih vas Jakšić je

čovek najjače volje«, rekao je jednom prilikom mom osmom razredu bjelovarske gimnazije naš razredni starešina Milutin Mudrinić. Jednoga dana ušao je u naš razred malo neobičan gost gimnazije - mađioničar--hipnotizer. Idući između redova stolica na kojima su sedeli »gospoda maturanti«, svakog je pogledao u oči i prošao bez reči da bi došavši do mene tiho procedio: »Za tebe ne važi!« »Spojite prste obe ruke, stegnite ih i ponavljajte za mnom: ja ne mogu da odvojim ruke, ja ne mogu da odvojim ruke,ja...«

»Jao, jao, ja stvarno ne mogu da odvojim ruke« - gotovo plačući uzvikivao je moj kolega Siniša Ban, kasnije profesor univerziteta. »Ma, ne izmotavaj se« - proderah se ja na njega i on odvoji ruke.

Nije bez značaja i to da sam ja - prvi matematičar i fizičar - bio glavni akter u aferi »diskriminacije po nacionalnom osnovu«, zbog čega u maturskom svedočanstvu nemam iz vladanja ocenu »primerno«, nego »vrlo dobro«, što je značilo »rđavo«.

Nije se u tome, razume se, mogla naslutiti upornost s kojom ću izvesti odbranu Sedme banijske divizije iznad Gornjeg Vakufa, od 17. februara do 3. marta 1943. godine, uprkos angažovanju na drugoj strani lično Hitlera i njegovih generala Kajtela i Jodla. Ali gledano unazad, te pojave nisu bez međusobne veze.

U meni je zauvek ostala izvesna tuga što je Vrhovni štab svojim naređenjem da se oktobra 1944, posle oslobođenja Beograda, slavonsko--moslovačke partizanske snage orijentišu na prugu Beograd-Zagreb, spre-čio da ja kao načelnik Glavnog štaba Hrvatske angažujem Šesti i Deseti korpus u borbama za oslobođenje Bjelovara, grada moje mladosti, grada kojem dugujem dobar deo svoga obrazovanja.

OSTVARENA PRETNJA ADVOKATU PUKU - BUDUĆEM ZLOGLASNOM USTAŠKOM MINISTRU

Iz tog bjelovarskog perioda (1930) je i moj lični politički obojen okršaj s glinskim advokatom dr Mirkom Pukom, budućim ministrom bogoštovlja i pravosuđa u prvoj ustaškoj vladi, idejnim inspiratorom i organizatorom pokolja 1.200 Srba u pravoslavnoj crkvi u Glini 1941. godine. Ovaj mali, zadrigli, trbasti advokat, klerofašista, križar, ustaša koji je kao ministar zahtevao da se sprsko pitanje »reši odmah«, pokazivao je svoju moralnu nakaznost, mnogo pre nego što se dokopao zločinačke ustaške vlasti.

Iz mog đačkog drugovanja s advokatovim sinom Krešom - koji je, uzgred rečeno, prepisivao od mene rešenja matematičkih zadataka - pro-izašlo je ono, na kraju zajedničkog školovanja, poznato uzajamno đačko zaboravljanje pozajmljenih manje vrednih školskih udžbenika - ponekog rečnika, zbirke pesama ... A vlasnik advokatske kancelarije, banke i velike trgovine poslao mi je u Bjelovar zvaničnu advokatsku »opomenu« napisanu na poštanskoj dopisnici, da mu vratim rečnik njegovog sina. Uvređen ovim

postupkom - daleko, razume se, od sagledavanja pravog lika advokata Puka - odgovorio sam mu pogrdama svojstvenim uvređenom 17-godišnjaku, podsećajući ga da bi mogao pomisliti i na onaj Gundulićev stih: »Ko bi gori etoj doli, a ko doli gori ustaje«.

U celovačko-dravogradskom ratnom vrtlogu, maja 1945. bila je, pored nemačke i kvislinške vojske zarobljena i ustaška vlada NDH, na čelu s predsednikom Mandićem. Slučajnost je advokata - ministra Puka odvela direktno u Zagreb, tako da ga je poštedela poniženja da baš od mene moli
- kao njegov istomišljenik, ideolog ustaštva Mile Budak - da mu se pokloni život i da se pređe preko posledica njihovih parola lansiranih 1941:

»Došlo je vreme da Srbi (30,56% - među 50,78% Hrvata, 11,86% Muslimana, 6,8% ostalih[7], ili od ukupno 6 miliona stanovnika NDH,
2 miliona Srba!) napuste Hrvatsku«, »Srbe na vrbe«,[8] 1/3 Srba pobiti, 1/3 pokatoličiti i 1/3 proterati; granica »katoličke« Hrvatske - Antemurale Christianitatis - treba da bude na Drini...

Sve ovo predstavljalo je oživljavanje habsburško-frankovačkog anti-srpskog, genocidnog plana »da se izvrši pokolj i iseljenje Srba iz Hrvatske«, stvorenog u »Aneksivnoj knjizi« 1908. godine, za slučaj austro-srpskog rata i delimično ostvarenog u Prvom svetskom ratu.

A podsećalo je i na jedno shvatanje u KPJ, između dva svetska rata, da se konstituisanje hrvatske nacionalne države reši iseljavanjem srpskog stanovništva iz Hrvatske, po uzoru na iseljavanje Grka iz Male Azije, ili prostim proglašavanjem da »prečanski Srbi« ne pripadaju srpskoj naciji, da su to »pravoslavni Hrvati« ili »hrvatski Srbi«.

RASISTIČKI VAZALNI FRANKOVLUK - SUPROTNOST NACIONALNOJ IDEOLOGIJI - ILIRIZMU

Šovinistička, rasistička ustaška ideološko-politička teorija i praksa su proizvodi: hrvatske feudalne, od mađarskih feudalaca preuzete, ilirizmu suprotne koncepcije da u Hrvatskoj postoji samo jedan »politički«, »diplomatički« narod - hrvatska feudalna i građanska elita; klero-frankovačke dedukcije principa »čija zemlja onoga i vera« i princip »čija zemlja onoga i nacija«. Po toj, Frank-Stadlerovoj šovinističko-rasistički, austrofilski i klasno opredeljenoj doktrini, čiji su sledbenici bili Pavelić, Budak, Artuković - Srbi bi morali napustiti »hrvatsku zemlju« posle vekovnog boravka na njoj - iako ne postoje Hrvati na nekoj tuđoj zemlji koji bi se imali tu doseliti - s tim da tako ne bi morali postupiti kosovski Šiptari, čiji su preci

[7] **Vasa Kazimirović, *NDH u svetlu dokumenata i dnevnika Gleza fon Horstenaua 1941-44,* Beograd, »Nova knjiga«, »Narodna knjiga« 1987. str. 105.**

Ova parola predstavlja oživljavanje pesme Slovenca Marka Natlačena »Srbe na vrbe«, objavljene povodom Sarajevskog atentata 27. jula 1914. godine. Natlačen je, sa takvim pedigreom bio ban Dravske banovine u monarhističkoj »antislovenački« i »antihrvatski« nastrojenoj Jugoslaviji, da bi kao vođa »Bele garde« bio ubijen 13. oktobra 1942. godine na ulici u Ljubljani, od strane partizanske gradslce gerile.

za vreme istih velikih seoba pod pritiskom islama došli na, tada isključivo srpsku zemlju - na Kosovo i Metohiju. I ne samo da se ne predviđa i ne planira po ovoj čovekomrzačkoj doktrini povratak Srba iz Hrvatske na svoju bivšu zemlju - na Kosovo, nego se po principu majorizacije sprovodi prisilno iseljavanje srpskih ostataka sa pradedovskih ognjišta. Projektovane su, i još uvek se projektuju, »Velika, etnički čista i versko-katolička Hrvatska«, »Velika, etnički čista Albanija«, a Srbi u Hrvatskoj i na Kosovu u vakuum - u iščezavanje u »carstvo nebesko«.

Ispada da Srbi u Hrvatskoj na bazi svoje regionalne majorizacije na kompaktnom području Like, Korduna i Banije, većem od Kosova, nemaju prava na autonomiju, dok Siptari doseljeni na bivšu srpsku zemlju na Kosovu, na bazi svoje lokalne majorizacije zahtevaju - u istoj državi, ovoj Jugoslaviji, svoju secesionističku albansku državu i nalaze podršku za to kod onih koji potiskuju Srbe u Hrvatskoj kao »tuđince«.

Teško da se može izmisliti temeljitiji, ne samo antijugoslovenski eksploziv, nego i casus građanskog rata, od ovog rasističkog, fanatičko--verskog srbofobstva.

A ta, po balkanske narode tragikonosna politika ima svoje duboke istorijske korene u religiozno-klasnoj. katoličko-feudalnoj mržnji hrvatskih feudalaca - među kojima je najmoćniji bio katolički zagrebački Kaptol

- prema šizmatičkim doseljenicima - Srbima, pre svega zato što oni, kao slobodni seljaci - krajišnici, nisu plaćali feudalne namete, što je bio rđav primer za hrvatske kmetove koji su u Pokuplju i Slavoniji dizali često na kaptolskim feudima antifeudalne ustanke u kojima je učestvovala i srpska krajiška raja pritisnuta svojim carsko-habsburškim vojnim obavezama i katoličkim pritiscima.

A bilo je mnogo buna: prva buna Štibrenaca (1608-1610), druga buna Štibrenaca (1633-1639), prva sisačka buna (1633), prva posavska buna (1653-1659), druga posavska buna (1670-1671), brinjska otočačka buna (1717), brinjsko-lička buna (1746), bune Banske krajine (1730, 1751), varaždinska buna (1735), slavonske bune (1735, 1742), križevačka buna (1755), sjeničarska buna (1897)...

A krajnji uzroci vatikansko-katoličkog ustaškog šizmatičkog antisrpstva leže u tome što Srbi u Hrvatskoj, kao pravoslavni šizmatici onemogućavaju ostvarenje »Predziđa kršćanstva«, tj. granice katoličanstva na reci Drini. Iz toga izvire i hrvatsko-nacionalističko ustremljenje, vatikansko--katolički ukorenjeno - na Jugoslaviju, jer u njoj nije moguća genocidna likvidacija Srba u Hrvatskoj kao u toj zemlji nepoželjne nacionalne manjine, što je moguće u Nezavisnoj Hrvatskoj na njenom putu ka »etnički čistoj Velikoj Hrvatskoj«.

Otpor toj političkoj i klerikalno-katoličkoj i kominternovskoj antisrpskoj političkoj teoriji i praksi vesto se kvalifikuje kao navodno ugrožavanje nacionalnih interesa Hrvata, Šiptara i drugih, i kao težnja Srba, kao naroda, ka nacionalnom hegemonizmu, zavojevanju, unitarizmu i uz istovremeno prikrivanje i minimiziranje zločina, što predstavlja naknadno saučestvovanje u njemu i stvaranje uslova za njegovo ponavljanje. Pridruži-

vala se tu i klerofašistička ustaška prizemna propaganda o *pravu na antisrpski genocid* zbog navodnog masovnog uništavanja Hrvata tokom 20--godišnjeg postojanja građanske, monarhističke Jugoslavije i isticanje ubistva Hrvata Radića. Prećutkuje se pri tom u sramnoj istorijskoj mračnoj srpskohrvatskoj hronici da je akter kriminalnog masakra u Narodnoj skupštini - izazvanog provokativnim političkim i ličnim uvredama i motivima

- bio Puniša Račić - da se poslužimo ironijom i po klerikalno-katoličkoj, ustaškoj i po kominternovskoj doktrini i crnogorskoj etnogenezi - *Nesrbin*
- *Crnogorac;* da je i u ime odmazde za Radića podignut 1932. iz Italije inspirisani ustaški »lički ustanak«, da su ustaški teroristi pod pokroviteljstvom italijanskog fašizma ubili 1934. srpskog kralja Aleksandra Karađorđevića - da u kraljevskoj karađorđevskoj Jugoslaviji nije proganjana nijedna vera.

A uz isticanje srpskog »azijatsko-vizantijskog« divljaštva treba se podsetiti da su posle pogibije kralja Ljudevita u mohačkoj bici, 1526, hrvatski plemići »habsburgovci« sasekli sabljama, usred hrvatskog Sabora, hrvatskog junaka Krstu Frankopana - »mač kršćanstva« - kao pristalicu mađarskog velikaša Ivana Zapolje.

DRUGI DEO

DVORSKI STIPENDISTA

Posle položenog maturskog ispita (1933) nastupila je velika neizvesnost oko mog daljeg školovanja. Industrijalac i senator Petar Teslić davao je stipendije samo srednjoškolcima, a u nepoznat svet velikih gradova nije se moglo »grlom u jagode«. Ja nisam prihvatio ponudu komandanta garnizona (pukovnika Brkića) da idem u vojnu akademiju. Ali jedan neočekivani događaj izmenio je sve.

Toga leta (1933) kralj Aleksandar Karađorđević obilazio je Baniju i Kordun, gde je hajdukovao njegov otac Petar. Ručak u šumi Kose pored banje Topusko iskoristili su moj pokrovitelj Samardžija i senator Teslić da me kralju preporuče za stipendistu.

Traženo je od mene da se odreknem želje da studiram u inostranstvu i kažem šta i gde bih želeo da studiram u zemlji.

Maštajući o Tesli i njegovom asketskom izolovanom životu naučnika, želeo sam da se udaljim iz sredine koju su umnogome potresala konfesionalno-međunacionalna srpsko-hrvatska trvenja, na koja sam gledao, i doživljavao ih, kao izraz duhovne zaostalosti i kolonijalne psihologije i da nekako iskupim »greh« praotaca koji su pod pritiskom turskog zuluma došli na zemlju sa koje su se Hrvati u strahu odselili prema Austriji u Ugarskoj, na kojoj su kao profesionalni ratnici štitili hrišćansku katoličku Evropu, a ova u njima uvek videla samo nužno, pravoslavno-»vizantijsko« šizmatično zlo. Posebno me je iritiralo ono što se naziva »hrvatski jal«.

Neprijatni zadah katoličkog klerikalizma i frankovačkog nacionalističkog ekskluzivizma - koji će do punog izražaja doći deceniju kasnije u fašističkoj »božjoj« tvorevini, Nezavisnoj Državi Hrvatskoj - naveo me je na put udaljavanja od rođene zemlje i očinskog ognjišta, iako sam tu, u sredini poštenih Hrvata, dosta naučio i osetio prisustvo evropske civilizacije.

Odlučio sam se za nepoznato i neizvesno - za Beograd i studije fundamentalnih prirodnih i tehničkih nauka - fizike, matematike i elektrotehnike.

Kada sam ocu rekao za kakve studije sam se opredelio i da mi je osnovno želja da radim na nauci - fizici, osnovi prirodnih nauka - on je to propratio rečima: »E, moj sinko, ne živi se od rada, nego od zarade.« Jasno

i jednostavno je definisao jedan od osnovnih principa robno-novčanih ekonomskih odnosa i kapitalističkog društveno-ekonomskog sistema
- profit.

Dobio sam mesečnu stipendiju hiljadu dinara (približna piata profesora-suplenta), što je meni, studentu željnom nauke, obezbeđivalo pristojan život.

Rodbina moje majke, među kojima učitelji Dragojevići i Milan Vujaklija - jedan od »1.300 kaplara« - tvorac čuvenog *Leksikona stranih reči i izraza,* koja se u Srbiju doselila pre prvog svetskog rata primila me je svesrdno i prijateljski.

Kao »kraljevski stipendista« lako sam se uselio u Studentski dom koji je, kako sam kasnije saznao, u studentskoj sredini ocenjivan kao stecište »režimlija« i »agenata«.

Kada me je prijatelj iz glinske gimnazije, kasnije profesor univerziteta Stevan Kukoleča, autor velikog naučnog opusa ekonomske prirode - predstavio »cimer-kolegi«, studentu medicine, Šumadincu Svetislavu Bačareviću, ovaj je, još uvek pod teškim utiscima Cera, Kolubare i austrijskih vešala, spontano i prijateljski rekao: »A, Švaba!«

Značilo je i to da su veze između Cera, Suvobora i kajmakčalanskog dobrovoljačkog jugoslovenstva, s jedne, i Vojne krajine i vojvođanske »srpske Atine«, sarajevskog atentata i »veleizdajničkog procesa«, s druge strane, bile dosta slabe.

Bilo je to za mene prvo upozorenje u novoj sredini da se od balkanskih verskih i nacionalnih suprotnosti i trvenja nigde na Balkanu ne može skloniti i da se samo jedne forme njihovog ispoljavanja mogu zameniti drugima.

Pravi zamah i značaj ovoga shvatiću kasnije, kada kao komandant partizanske vojske budem privijao uza sebe srpsku, hrvatsku i muslimansku decu, prestravljenu krvavim orgijanjem, bezumljem versko-nacionalističke mržnje u istočnoj Bosni, oko Rogatice i Jahorine, mržnje čiji su koreni u ideologiji panislamizma, katoličke, hrvatske »gospodstvujuće nacije« i pravoslavnog,' srpskog »izabranog naroda«, u kompleksu niže vrednosti i neverovanja u sopstvene snage, vazalskoj psihologiji proizišloj iz dugotrajnog života u ropstvu.

Postaće mi tek tada jasno da nije lako ugasiti žižu »balkanizacije«[1] koju su na balkanskom prostoru stvorile suprotnosti svetskoistorijskih razmera verskog, nacionalnog i klasno-socijalnog karaktera; da su za uspešno delovanje na društvenom polju ovde potrebne mnogo sposobnije političke i državne institucije, organizacije i pojedinci nego ma gde u Evropi i da se teškoće sastoje u tome što dijalektičke suprotnosti balkanske scene - bez kojih ona kao specifičnost - balkanizacija - ne bi ni postojala - prouzrokuju ogromne smetnje nastojanju takvih subjektivnih snaga i njihovom opstanku kada se one jednom pojave.

[1] **»Balkanizacija« - naziv dat na Berlinskom kongresu 1878. g. za sklop antagonizma velikih sila na Balkanu i balkanskih versko-nacionalnih suprotnosti.**

Okršaji autohtonih progresivnih i reakcionarnih snaga, klasno, nacionalno i verski opredeljenih tokom poluvekovnog opstanka zajedničke države južnih Slovena - Jugoslavije, građanske, kapitalističko-monarhističke i radničke, socijalističke, mnogostruko i očigledno to pokazuju.

Ali preda mnom su bile samo fizika i matematika, a u institutima i bibliotekama može se naći bar izolovani i kratkotrajni mir kojem sam ja neodoljivo težio.

Rezultat te moje orijentacije bila je i studentska »Svetosavska nagrada« (1937) za naučni rad »Metod koincidencije u fizici«.

To me nije sprečavalo da sa dosta pažnje pratim društvena i politička zbivanja te da se povremeno uključujem aktivno i u studetske demonstracije. Ovakva moja ograničena politička angažovanost nije, razume se, zadovoljavala politički aktivne »narodne studente« - komuniste, dok su mi reakcionarni studenti - oni koji su, lepo obučeni, razbijali vrata univerziteta, smatrajući da kralju - kome duguju zahvalnost njegovi stipendisti
- pripada i pravo da narodnim novcem kupuje savest seljačke dece - govorili: »Komunista koji se krije iza kraljeve stipendije.«

A ja se nisam ni opredeljivao ni borio protiv pojedine ličnosti (kraljeva Aleksandra, Petra) a za drugu ličnost (Josipa Broza Tita, proglašenog za demijurga!), nego protiv nepravednog buržoasko-kapitalističkog a za, u viziji pravedniji, socijalističko-komunistički društveno-ekonomski poredak.

Pri odbrani svog stava da se bavim samo naukom i da izbegavam aktivnost na političkom polju, često sam, neubeđen u neku apsolutnu revolucionarnu pravdu, znao reći: »Stvar se često svodi na onu - ‚Sjaši Kurta da uzjaši Murta.'«

Kraljevska diktatura, lažni parlamentarizam, politikantstvo vladajućih buržoazija, antisovjetizam, vazalnost prema velikim silama, međunacionalna i verska trvenja, gušenje građanskih sloboda i eksploatacija radnih ljudi, korupcija i nemoral - odbijali su od vladajućeg režima svakog iole poštenog čoveka.

Imao sam prilike da se u to uverim odmah po dolasku u Beograd, kada sam, čekajući početak predavanja, video, septembra 1933. raspoloženje naroda na prvom velikom opozicionom zboru posle proglašenja monarhističke diktature. Na prostranom banjičkom polju, na koje se bilo sjatilo do sto hiljada ljudi, obraćali su se sa skromne tribinice narodu političke vođe Demokratske stranke Ljuba Davidović, Zemljoradničke stranke Dragoljub Jovanović, Joca Jovanović Pižon i drugi. I dok je stari Ljuba Davidović, koji je podneo ostavku na položaj ministra zbog neslaganja sa solunskim procesom pukovniku Dimitrijeviću Apisu, osuđivao politiku režima, a posebno gušenje slobode, policijski pisar ga je povlačio za rukav. »Pusti me da govorim... Znam ja da nama iz dvora i krvlju prete. Ali u krvi se teško pliva, u njoj su se utopili mnogi i dobri plivači« - grmeo je sedi starac uz frenetičan aplauz mase.

Opozicionoj levici ton je davala ilegalna KPJ, kao »sekcija Kl«, organizaciono i doktrinarno podređena i odgovorna njoj a ne sopstvenom narodu.

Tito je pred državnim sudom rekao, 1928. g.: »Jest, mi stojimo u pismenoj vezi s Moskvom, jer smo mi njihova organizacija.«

Ona je, kao i sve sekcije Kl morala biti podanički poslušna, ako nije htela da se izloži »raspuštanju«. Karakter i položaj nacionalnih komunističkih partija - »sekcija Treće komunističke internacionale« bio je određen »Uslovima za prijem u Komunističku internacionalu«, u kojima t. 16 precizira: »Sve odluke Kongresa Komunističke internacionale, kao i odluke njenog Izvršnog komiteta, obavezne su za sve partije koje ulaze u Komunističku internacionalu«, at. 21: »Članovi partije koji principijelno odbijaju uslove i teze koje je postavila Komunistička internacionala treba da se isključe iz partije.« Boljševizacija - čišćenje od »trockista« i vaspitavanje partijskog članstva u duhu Staljinove doktrine i politike, bio je glavni sadržaj akcija - svih pa i jugoslovenske komunističke partije i njoj odanih organizacija i pojedinaca. Osnovne alternative i dileme u svetu, pa i unutar međunarodnog radničkog pokreta bile su fašizam i antifašizam, staljinizam i trockizam, a ne, kako se to naknadno izmišlja, staljinizam i antistaljinizam.

U KPJ veoma važnu, može se reći dominantnu ulogu, igralo je do 1935. godine kominternovsko antijugoslovenstvo, izraženo u formi preterane srbofobije, zasađene u katoličko-habsburškim političkim stremljenjima, što je zamagljivalo socijalističko-komunističke socijalno-klasne programe i ciljeve.

Iz Komunističke partije Jugoslavije strujale su u to vreme razne ideje. Pored progresivnosti i autohtonosti, nedemokratske monolitnosti i disciplinovanosti definisanih »demokratskim centralizmom« u perspektivi bliskog rata, nužno prihvatljivih iz njenih redova, kroz usta ortodoksnih harizmatskih dogmatičara, izbijalo je u nagoveštaju i sve ono negativno što će se u istorijskoj perspektivi, kao rezultat istorijskih okolnosti i uticaja, nemoralne Staljinove ličnosti i njegovih sledbenika na istoriju, okarakterisati kao staljinizam, ili teror i laž kao vid života i opstanka, princip morala i smisao politike i istorije. To je na birokratsko-etatističkom vlasništvu azijskog načina proizvodnje zasnovan despotizam, harizmatski kultizam i »cezarizam« ... i masovno, preventivno, patološko-paranoidno obojeno uništavanje nevinih ljudi kao mogućih protivnika - čemu bi bolje odgovarao naziv *staljinština.*

Bio je to duh ideološko-političkog sovjetskog monopolizma, antijugoslovenstva i antisrpstva, isključivosti i netolerancije, sektaštva, podozrivosti i zavereništva i antidemokratizma, kulta ličnosti, terorizma prožetog samovoljnim opredeljenjem i uništavanjem »neprijatelja naroda«. Taj duh je bio nametnut i SSSR-u kao socijalističkoj državi i sekcijama Kl kao međuna-

rodnoj ideološko-političkoj organizaciji, u vidu Staljinove organizacione doktrine: saslušati, izvršiti, izvestiti... Staljinistički boljševici su samo potajno, pojedinačno i privremeno mogli zastupati neke samostalne, nedirektivne stavove ...

O odnosu stroge subordinacije CK KPJ i Tita lično prema Kl i Staljinu govori i redovno i podrobno Titovo izveštavanje Moskve o zbivanjima na poprištu jugoslovenskog oslobodilačkog rata - redovnije i podrobnije, recimo, od onog mog izveštavanja VŠ, u ulozi komandanta divizije tokom bitaka na Neretvi i Sutjesci.

Retroaktivno, posle raskida s IB-om (1948), zvanično izgrađena ideološka slika o Titovoj nestaljinističkoj i antistaljinističkoj orijentaciji začetoj, navodno, 1937. godine - kad je Tito u vreme »čistki« od Staljina dobio »mandat s pravom veta« - predstavlja grubo falsifikovanje istorije.

Pa i u tim uslovima u sekcijama Treće komunističke internacionale su, živeći ilegalno, radili mnogi, klasno i nacionalno ugnjeteni i ljudskom progresu do kraja fanatično odani i predani talentovani, visokoobrazovani i politički izgrađeni ljudi. Iz njihovih redova birani su »najbolji ljudi« za specijalne tajne sovjetske i kominternovske službe (Golubić, Bastajić...).

Meni lično najviše je bolo oči prekomerno hvalisanje i isticanje SSSR-a - »prve zemlje socijalizma«, »otadžbine svih proletera« i bezobzirno nasrtanje na sopstvenu zemlju - Jugoslaviju - »tamnicu naroda« i »versajsku, militarističku tvorevinu koju ne treba popravljati, nego razoriti«.

To sam doživljavao kao gajenje vazalne psihologije i nacionalnu izdaju, što je, pored moje neodoljive težnje da se bavim samo prirodnim naukama, presudno uticalo da ne prekoračim prag KPJ u kojoj su se negovaia takva politička gledanja i da ostanem u pozitivnoj varijanti »simpatizer«, a u pežorativnoj »buržuj«, to jest pripadnik »poštene inteligencije«, naklonjen buržoaziji - globalnom nosiocu samo moralnih, društvenih, nacionalnih zala, uprkos činjenici da je ona - prokažena »solunska« srpska buržoazija - stvorila, 1918. godine, i branila od svih subverzija u istoriji prvu zajedničku državu Južnih Slovena, vekovni san najnaprednijih ljudi među njima.

Zato »narodni studenti« i omladina, nadahnuta tadašnjim kominternovskim ideološko-političkim pogledima i aktivna u njihovoj realizaciji, pored priznanja za pripremanje, patriotizmom i antifašizmom zadojenog Narodnog fronta, učestvovanje na kursevima vanarmijskog vojnog vaspitanja i izvođenje antifašističke, nacionalnooslobodilačke i revolucionarne borbe 1941-1945, mora primiti na sebe iistorijsku odgovornost za posledice delovanja na pogrešnoj - antijugoslovenskoj, antipatriotskoj političkoj liniji.

Ja se ne stidim svog tadašnjeg »buržujstva« i »sumnjivog simpatizerstva« koje me je dovelo u oslobodilačku antifašističku borbu intenziteta ratnog generalskog čina i Ordena narodnog heroja.

Nisam ja kao ni ostali iz moje generacije, ni slutio da je Kominterna još 1924. godine odbacila gledište jugoslovenskih komunista da je stvaranje

Jugoslavije »progresivan čin« i »u interesu proletarijata« i njihov stav
0 »vladajućoj klasi« i »vladajućoj buržoaziji« i zamenila ih nacionalističko--rasističkom doktrinom - koju je usvojila i KPJ - da je Jugoslavija »versajska«, »veštačka tvorevina«, da je Srbija, uz pomoć Antante »okupirala« Hrvatsku i Sloveniju i »porobila« sve jugoslovenske narode; da je »vladajuća srpska nacija« i srpski narod »ugnjetač« svih drugih jugoslovenskih naroda; da se ne treba boriti protiv svakog nacionalizma, nego samo protiv srpskog i srpske buržoazije, dok u buržoaskim nacionalnim pokretima
1 političkim strankama »ugnjetenih« nacija (Hrvata, Makedonaca, Crnogoraca, Albanaca) treba tražiti saveznike; da postojeću jugoslovensku državu ne treba izgrađivati i usavršavati, nego razoriti s perspektivom stvaranja, na njenim razvalinama, balkanskih sovjetskih republika: Slovenije, Hrvatske, Crne Gore, Makedonije i »Velike Albanije«, ali ne i Srbije; da se po direktivi KPJ iz 1929. godine u interesu uništenja glavne opasnosti - »velikosrpske hegemonije« - fašističkoj Italiji i Mađarskoj ustupe neke oblasti
- razume se, pre svega, Dalmacija.

A da sam znao, ove i slične »mudrosti« - kakve su upućivane i Komunističkoj partiji Kine - za nihilističku destrukciju, koja ne samo da nije savladana posle promene kursa 1935, nego ni za vreme oslobodilačkog rata 1941-1945, pa temeljito razjeda i socijalističku samoupravnu Jugoslaviju
- teško da bih se ja našao u redovima nosilaca ove destrukcije, zloćudnog otrovnog nacionalizma - šovinizma, koji se podmeće drugima kao kukavičje jaje: u vidu buržoaskog nacionalizma, staljinističke oktroisane kontrarevolucije i antikomunizma, fašističkog revanšizma i neostaljinizma.

Istorijska je činjenica da se tokom dugog vremena čitavo ugnjeteno čovečanstvo borilo za socijalističko-komunističke ideale pod zastavom prikrivenog krvološtva i masovnih represalija Staljina kao čoveka i staljinističkog »socijalističkog« sistema.

Oni pojedinci i organizacije, koji samovolju i nasilje nad političkim neistomišljenicima nisu usvojili, osetili su bič Staljinovog terora!

Parola internacionalizma i odbrane »prve i jedine države radnika i seljaka« ispoljavala se do 1935. godine u redovima napredne komunističke, beogradske studentske omladine - »narodnih studenata« - kao doktrina »permanentne revolucije«, kao isključivo isticanje proleterskog, klasno-internacionalnog i prenaglašena negacija nacionalnog i seljačkog faktora. Odvijalo se to u vreme kada je bilo dosta jasno da čisto proleterske revolucije, kakve su predviđali Marks i Engels, ni u ekonomski razvijenim zemljama nemaju perspektivu; kada je staljinistička frakcija u SSSR-u, pod vidom borbe protiv »trockizma«, »desne« i »leve« »opozicije« likvidirala postepeno NEP i revolucionarni demokratizam, zamenjujući ih voluntarizmom i harizmatskim autokratizmom; kada je Treća komunistička internacionala svoju *politiku »svetske revolucije«* zamenjivala *politikom »izgradnje socijalizma« u jednoj zemlji - u SSSR-u* - i identifikovanja »internacionalizma« s »odbranom prve zemlje socijalizma«. Bio je to u suštini prelazak
- posle poraza mađarske, nemačke i kineske revolucije - sa koloseka »proleterske«, internacionalne, revolucionarne politike sinhronizovane

»svetske revolucije« na kolosek državne »otadžbinske« *sovjetske, nacionalne politike* - prožete i Staljinovom ličnom gruzijanskom rusofobijom

- prelazak koji se ispoljavao u termidorskom teroru, kanonizovanju marksizma, zavođenju sprege harizmatskog kulta Staljina i birokratskog »socijalističkog cezarizma«.

Na suštinu tadašnjih društveno-političkih zbivanja u Jugoslaviji, pa i na Beogradskom univerzitetu - onih na javnoj sceni i u ilegali - mnogo je uticalo ono što je ovu novostvorenu i neučvršćenu državu zapljuskivalo u dugim talasima: katolički klerikalizam, staljinski, nemački, mađarski i bugarski antifrancuski-antiversajski revanšizam koji je podržavao i SSSR

- i opšta revolucionarna i kontrarevolucionarna komunistička i fašistička vrenja. O tome govore, na primer, i činjenice: da je Italijan Musolini, u saradnji s Vatikanom, planirao 1928. godine, *u ime italijanskog fašizma i ekspanzionizma* u Podunavlje, na Balkan, Sredozemlje i Srednji Istok, likvidaciju Jugoslavije kao saveznika »francuske, versajske hegemonije«, ponavljajući stalno da Jugoslaviju treba razoriti kao što je svojevremeno govorio Katon za Kartaginu; da je te iste, 1928, godine Četvrti kongres KPJ, održan u Zenenlandu, kraj Drezdena - na kome je Treću komunističku internacionalu, kao vrhunsku, autoritativnu komunističku vlast predstavljao čvrsti stalinista, veoma ugledni i uticajni član njenog rukovodstva, Italijan Paimiro Toljati Erkoli; da je Kongres, *u ime svetskog komunizma*

- pod parolom borbe protiv »obmane srpskih komunista idejom oslobođenja i ujedinjenja« jugoslovenskih naroda, borbe protiv »srpskog hegemonizma« - umesto »federacije radničkih i seljačkih republika na Balkanu«

- iz 1926. godine, istakao kurs na likvidaciju Jugoslavije, kao države i stvaranje patuljastih, samostalnih, nacionalnih država - sovjetskih republika - »nezavisne« Hrvatske, »nezavisne« Slovenije, »nezavisne« Crne Gore, »nezavisne« ujedinjene Makedonije, »nezavisne«, »ujedinjene« Albanije, bez pominjanja Srbije, što je, u datim balkanskim uslovima bilo usmereno na genocidnu politiku.

Bili su to, kao što se zna i ciljevi i slovenačkih kleronacionalista, hrvatskih ustaških rasista, makedonstvujuščih bugaraša - VMRO-vaca, crnogorskih »zelenaša«, velikoalbanskih nacionalista, međusobno suprotstavljenih, ali kod Kl objedinjenih u antijugoslovenstvu i srbofobstvu.

U isto vreme definisan je i osuđivan »balkanizam«, kao »iscepkanost na sitne grupe, težnja najmanjih sastavnih delova za potpunom nezavisnošću - borba putem intriga, podela, podmetanja«.

Pažnju analitičara mora privući i odluka (1928) - teško uklopljiva u rasuđivanje zdravog razuma - da Srbin ne može biti generalni sekretar KPJ, pa su se neki vodeći Srbi - komunisti prekrštavali u Hrvate (Parović, Čopić...), kao kasnije u kvislinškoj Nezavisnoj Državi Hrvatskoj, proizvodu rasističkih pogleda na svet, prisutnih i u ovoj odluci Kongresa KPJ.

Značajna je u tom kontekstu i činjenica da iz tog vremena datira i »Otvoreno pismo« Kl i pojava »zagrebačke«, Titove antifrakcijske frakcije koja će, kao »Titovo rukovodstvo« preuzeti (1937-1939) rukovodstvo KPJ.

Iz te staljinističko-kominternovske, antijugoslovenske i antisrpske političke doktrine (o čemu jasno govori jednostavno ignorisanje postojanja Srba!) proizaći će i ugovor koji su potpisali 17. aprila 1941. godine Andrija Hebrang i Vladimir Bakarić (Antun Rob) u ime komunista, a Mile Budak i Lorković u ime ustaške NDH, o stvaranju Komunističke partije Nezavisne Države Hrvatske - pod uslovom da ona neće voditi nikakve akcije protiv ustaške vlasti[2] - što predstavlja priznanje hrvatskih komunista da je »božija tvorevina« NDH, ostvarenje sna hrvatskog naroda kroz hiljadu godina, kako je izjavio Andrija Hebrang, 13. juna 1941. godine.

Po najnovijim, zasad nedokumentovanim tvrdnjama nekih organizatora ustanka u Lici, iz CK KPH su upućivani prekori Srbima Like, Korduna i Banije zato što se spremaju za borbu protiv ustaškog genocida, a i poruke komunistima zatočenim u Kerestincu da ne beže jer će se njihovo pitanje povoljno resiti, a oni su to - po pričanju poverenika Kl Josipa Kopiniča - u tom mutnom vremenu »platili svojim životima...«

Tragovi kominternovske antijugoslovenske-antisrpske politike vide se i u članku generalnog sekretara KPJ Josipa Broza Tita »Nacionalno pitanje u svetlu narodnooslobodilačke borbe«, objavljenom u Bosanskoj krajini, decembra 1942. godine, u kojem je pri nabrajanju naroda koji će rešavati jugoslovensko nacionalno pitanje ispušten srpski narod iako je članak, po mom ličnom uvidu pisan na Mliništu, pri obezbeđenju Kraljevačkog bataljona Prve proleterske brigade - srbijanskog bataljona i naglašavano da 1942/1943 - 50% boraca NOVJ čine Srbi.

Lično - kao i mnogi mladi ljudi, studenti Beogradskog univerziteta koji su aktivno komunistički delovali, iskreno, fanatično zadojeni komunističkim idealima, vizijom novog sveta, bez dominacija i eksploatacija - nisam bio upoznat s antijugoslovenskim i antisrpskim, staljinističkim stavom i radom Komunističke internacionale, izraženim, pored ostalog, i u odlukama kongresa i konferencija KPJ. Nisam - zbog lokalnog, uskog posmatranja, udubljivanja u prirodne nauke i neudubljivanja u suštinu tekućih društvenih zbivanja - uočavao da je »progresivna« komunistička propagandna melodija, obojena u Sloveniji slovenačkim, u Hrvatskoj - hrvatskim, u Crnoj Gori - crnogorskim, u Makedoniji - makedonskim nacionalizmom, a u Srbiji anacionalnim, antisrpskim duhom.

Pa ipak, nikako nisam mogao usvojiti politički kurs po kojem treba prekomerno veličati tuđu zemlju - SSSR - a svoju sopstvenu društvenu i državnu zajednicu - Jugoslaviju - osuđivati na propast.

Razvoj događaja doveo je, međutim, sve komuniste, ne samo jugoslovenske, u situaciju da tokom drugog svetskog rata budu najistaknutiji patrioti i borci, pored internacionalizma, za nacionalnu nezavisnost i slobodu, ugrožene fašističkim ekspanzionizmom.

Internacionalizam nije tada označavao borbu za zajedničke zbirne interese radničkih klasa različitih zemalja, nego potpuno isključivanje parci-

[2] **Otvoreno Pismo Vladimira Dedijera Petru Stamboliću, od 27. IV 1987. g., lična arhiva, Zabeleške, str. 2003, »Duga« br. 350, »Književna reč« br. 276.**

jalnih klasnih i nacionalnih interesa i potčinjavanje ovih »višim ciljevima«, u ovom slučaju politici Treće komunističke internacionale i nove sovjetske države - SSSR-a, ideološkom centru međunarodnog radničkog pokreta. Glavna ilegalna komunistička literatura u to vreme bile su Staljinove knjige *Pitanja lenjinizma* i *Kratki kurs istorije SKP(b),* knjige nadahnute apologetikom staljinizma i Staljina i tumačenjem teorije marksizma-lenjinizma i prakse izgradnje »staljinskog socijalizma«.

Pored odbojnosti staljinističkog ideološko-političkog kultovskog duha i fanatične isključivosti kojom je on nametan, na mene lično, kao mladog čoveka koji se uživljavao u naučna promatranja i tumačenja prirode, neprijatno je delovao i metod zavereničkog sektašenja koje je ponekad prelazilo granice.

»Da bi se pokazao dostojnim članstva u Komunističkoj partiji, ti moraš sam izvršiti atentat na kralja...«, rekao je jedan član KP, kasnije general, svom dobrom drugu i prijatelju. Držao ga je u tako stvorenoj napetosti duha sve dok ovaj nije shvatio »zadatak«, da bi mu onda saopštio da je to bila šala... Očevidno slana šala koja je bila moguća u datoj, osim ostalog, i zavereničkoj atmosferi.

KOMUNISTIČKO-USTAŠKI »SPORAZUM«

Antijugoslovenski-antisrpski, kominternovski kurs našao je svoj odraz, osim ostalog, i u poverljivom referatu podnesenom »ocu Srbije« Milanu Nediću, u kojem se govori o navodnom pismenom sporazumu, potpisanom u sremsko-mitrovačkoj kaznioni (Moša Pijade - Budak), 0 saradnji komunista i ustaša - ekstremnih hrvatskih nacionalista klerokatolički, antijugoslovenski i antisrpski nadahnutih. Tamo se, između ostalog, kaže:

U t. 2: »Vodstvo Komunističke partije svesno svoje uloge, priznaje da se Balkansko poluostrvo neće tako moći komunizovati, *dok se srpstvu 1 pravoslavnoj crkvi ne slomi kičma* (podvukao *P.J.),* pošto je poznato da su ova dva faktora sprečavala kako prodiranje Osmanlija na zapad, tako i komunizma iz Austrije prema istoku.«

U t. 3: »Vodstvo hrvatske ustaške organizacije obavezuje se da će potpomagati i učestvovati u svim materijalnim izdacima, demonstracijama, manifestacijama i raznim štrajkovnim akcijama, koje provode komunističke formacije. Vodstvo Komunističke partije smatra hrvatsku ustašku organizaciju kao važnog faktora kao pomagača u uništenju postojećeg stanja, u postizanju ustaških ideala i obećava svaku svoju pomoć.«[3]

Kao što se vidi u »sporazumu« nema ni reči o komunističkim ideološkim i političkim ciljevima a ni o »slamanju kičme«, pored »srpstvu i pravo-

[3] **A VII, K1A. Z.F.L.D. 9-9a**
Citirano prema Zoran D.Nenezić, *Masoni u Jugoslaviji (1764-1980),* »Narodna knjiga«, Beograd, 1984. godine, str. 482.

slavlju« i hrvatstvu i katoličanstvu, hrvatskom i slovenačkom, makedonstvujuščem bugaraštvu, balkanskom islamizmu.

A papski vatikanski katolicizam - koji je duhovno prožimao ustaštvo - širio je u to vreme, kroz svoje enciklike najteže optužbe na račun socijalizma i komunizma: »smrtonosne zaraze, što napadaju sami korijen ljudskog društva da bi ga uništile« - »Komunizam ruši dostojanstvo čovjeka, porodice, sigurnosti društva«, »Komunizam je u suštini iskvaren i ne može se dozvoliti, ni na kojem području saradnje s njime od strane bilo kog tko želi spasiti kršćansku civilizaciju.«[4]

Normalno je da su se u toj atmosferi u jugoslovenskim »ugnjetanim nacijama« okupljali oko KPJ i u njenim redovima antijugoslovenski nacionalisti i antihegemonističkom srbofobijom zadojeni ljudi, što će se ispoljiti kao destruktivni reagens i u socijalističkoj Jugoslaviji.

Ovaj navodni »sporazum« i »ugovor« - nastao u eri žestoke frakcijske borbe protiv »petkovićevaca« - predstavlja rasistički, genocidni izdanak kominternovskog staljinizma (ovde u ruhu austrougarskog srbofobstva, koje je težilo da »šatre srpstvo«!) - staljinizma koji je, u ime socijalizma - komunizma izjednačavao, po ideološko-političkom karakteru komunizam i pljačkaška, versko-fanatična zavojevanja Osmanlija ka Evropi i rimsko-katolički i germanski »Drang nach Osten«, koji su stolećima držali balkanske narode u nacionalnom ropstvu.

Komentar tome nije potreban, sem očevidnog zaključka iz »sporazuma«: da je on anticipirao i sankcionisao budući ustaški antisrpski genocid. A kako »sporazum« proizilazi iz austrougarsko-katoličkog srbofobstva, kominternovskih falsifikata o »versajskoj Jugoslaviji« i Staljinovih pogleda i direktiva za rešavanje balkanskog nacionalnog pitanja, podržavanje političkog kursa proizašlog iz svega toga od strane Srba - komunista, onih doslednih sledbenika kominternovštine koja će se manifestovati (1948) i kao kominformovština, predstavlja jednu od najvećih nacionalnih izdaja u istoriji srpskog naroda.

Jer politika Kominterne bila je antisrpska u svim aspektima: brisanju države Srbije u orkestru »balkanskih sovjetskih republika« i u izlaganju Srba asimilaciji i genocidu u etnički čistim sovjetskim republikama Hrvatskoj, Makedoniji, Velikoj Albaniji.

Može se samo dodati da je to i logična posledica lične intervencije Josifa Visarionoviča Džugašvilija - Staljina (1920, 1924, 1925) u korist nacionalnih snaga i pokreta u Jugoslaviji i javnog proglasa (1932) jugoslovenske sekcije Kl u kojem je jugoslovenska radnička klasa pozivana da pruži podršku ustaškom pokretu/

Iako KPJ u vreme saradnje i sklapanja »sporazuma« s ustaškim pokretom nije imala u vidu ustašku genocidnu državu, što se moglo naslutiti iz klerikalne štampe - NDH - i ustaške zločine protiv ljudske civilizacije, crna mrlja u istoriji KPJ, izazvana ovim sprovođenjem kominternovsko-

^ Dr Ivan Cvitković, *Ko je bio Alojzije Stepinac,* Sarajevo, 1986. g. str. 14, 15, 16. Ljubomir Tadić, »Duga«, br. 327, od 6-19. septembra 1986. g., str. 36.

-staljinističke politike srastanja KPJ s nacionalističko-separatističkim strujama (ustašama, probugarskim VMRO, crnogorskim »zelenašima«...), ostaće zauvek istaknuta, ukoliko se pri »verifikaciji« ne utvrdi da je ovaj »dokument« o »sporazumu« falsifikat sračunat na klevete KPJ i potkopavanje njene politike socijalističkog jugoslovenstva i nacionalne ravnopravnosti proklamovane i sprovođene tokom drugog svetskog rata, uprkos kvislinzima koji su delovali u okupatorskom duhu likvidacije Jugoslavije.

Da je postojala saradnja KPJ i ustaškog pokreta, govori, sem ostalog, i činjenica da je »desna frakcija« Sime Markovića - »opozicija« Staljinovoj Kominterni - optuživana za protivljenje saradnji s »nacionalnim« antikomunističkim pokretima - to jest sa ustašama i VMRO.

A upravo stavovi i politika »desne frakcije« na čelu sa - i naučno i politički - visokoučenim Simom Markovićem - *suprotnost i prvi jugoslovenski otpor staljinizmu,* negacija »komunističko-ustaškog sporazuma«
- predstavljaju svetlu pozitivnu stranu tadašnjeg jugoslovenskog komunističkog pokreta podeljenog na frakcije (»desna«, »leva«, Titova, »Pariška opozicija«), od Kl nepriznate i krvno zavađene oko »vlasti«. »Sporazum« je, kao što se zna, sklopila Titova nacionalizmom opterećena frakcija, kojoj je on mnogo pomogao na putu do apsolutne vlasti u KPJ, a preko nje u socijalističkoj Jugoslaviji. »Sporazum« je potpisao Moša Pijade, retki »titoist« u sremsko-mitrovačkom zatvoru, u kojem su, kako pričaju očevici, svi komunisti bili »petkovci« - pristalice ozbiljnog Titovog rivala Petka Miletića, likvidiranog na još nerazjašnjen način.

A onima koji bi osuđivanje ove nacionalističke politike i vatikansko-kominternovskog srbofobskog antisrpstva sa principijelnih pozicija jednakosti i ravnopravnosti mogli maliciozno tumačiti kao nekakav srpski nacionalizam, treba reći da je očevidno teško i zamisliti »nacionalnu ravnopravnost«, ako ona ne podrazumeva i srpsku i opasniji, otrovniji, maligniji antijugoslovenski reagens od antisrpstva. On, ukoliko se ne otkloni, mora, pre ili kasnije izazvati osećaj srpske, nacionalne i egzistencijalne ugroženosti koja će se nužno ispoljavati i prerastati u ekstremni srpski nacionalizam, pa i aktivno antijugoslovenstvo.

SRBI-KOMUNISTI U KOMINTERNOVSKOM SVETLU

Staljinističko-kominternovska jugo- i srbofobska politika - koja je slovenačkim, hrvatskim, makedonskim i crnogorskim komunistima obećavala sopstvene države - izrazito ružno svetio baca na komuniste - Srbe, koji su svoj narod brisali sa geografske karte, posebno na one *rukovodeće* komuniste sa vazalno-mazohističkom psihologijom prema »ugnjetenima« koji su sprovodili nacionalno-rasističku diskriminaciju i prema sebi lično, sve zbog »versajskog« pragreha, »ugnjetačkog naroda«.

I dok u stavu i ponašanju slovenačkih, hrvatskih, makedonskih komunista ima doslednosti u borbi za »svoj narod« i svoju »sovjetsku, nacionalnu

republiku«, ponašanje Srba-komunista podseća na Hristovo mesijansko mučeništvo za »spas ljudi«.

Ovo se naročito odnosi na one komuniste-Srbe, koji su se - u duhu vekovne habsburško-katoličke antišizmatičke politike deklarisali kao Hrvati i koji su aktivno radili na likvidaciji »desne frakcije« Sime Markovića - filozofa, asistenta slavnog matematičara Mihaila Petrovića - »Mike Alasa«, vatrenog zastupnika Ajnštajnovih otkrića (teorije relativiteta i dr.), nasuprot Miki Petroviću, Bergsonu, Tesli, Lenjinu; autora knjiga *Dijalektički materijalizam i fizika. Teorija relativiteta, Iz nauke i filozofije;* nosioca ideja socijalističkog jugoslovenstva; protivnika saradnje KPJ s nacionalističkim i antikomunističkim pokretima - ustašama i dr.

A Sima Marković i njegova »frakcija« - plejada učenih, obrazovanih i politički izgrađenih ljudi (Filipović, braća Vujovići...) su proganjani i gurani na Staljinovu lomaču i kroz optužbu u »Proleteru« da je »kontrarevolucionar«, »socijalfašista«, »sitnoburžoaski intelektualac«, »neprijatelj naroda«, čak i posle antifašističkog VII kongresa Kl, Splitskog plenuma KPJ 1935. g., na kojem su projugoslovenski stavovi Sime Markovića po nacionalnom pitanju (koje je Staljin lično osudio 1920,1924,1925, u poznatoj diskusiji protiv Semića!) usvojeni kao zvanični, partijski.

U dilemi Jugoslavija da ili ne, Sima Marković je bio za »da« i to je njegov »greh« koji je platio glavom u vreme kada je dao izjavu da je »grešio« u svojim pogledima na jugoslovensko nacionalno pitanje i Jugoslaviju i da ih se odriče, a Staljin »Semićeva« (Sime Markovićeva) projugoslovenska gledišta usvojio, zaboravljajući onu svoju ironično-potcenjivačku sintagmu o »dimu i vatri«. Pri tome, kao što se vidi, glavnu ulogu nisu igrali ideološki i politički stavovi, nego zakulisna mračna delovanja.

Uhapšen je 1939. godine, nestao 1942. Rehabilitovan je u SSSR-u, ali ne i u Jugoslaviji.

Poziv Josipu Brozu Titu - protivniku i »leve« i »desne« frakcije Sime Markovića da »preuzme (1937) rukovodstvo Partije«, uputili su iz Pariza, posle hapšenja - sada se zna poštenog komuniste Josipa Čižinskog - Gorkića - *Srbi* Rodoljub Colaković i Sreten Žujović. U borbi s nedovoljno politički okarakterisanom »frakcijom« Petka Miletića u sremskomitrovačkom zatvoru -*gde je ona imala većinu* - i u njenom poražavanju, odlučujuću ulogu odigrao je *Moša Pijade, poreklom Jevrejin, ali »vatreni Srbin«.*

Nije mala uloga Srba-komunista koji su bili najistrajniji u bagatelisanju nacionalnog pitanja, posebno srpskog, i beogradske komunističke organizacije, ni u »mladoj gardi« (Ranković, Đilas, Vukmanović, Nešković, Lola Ribar, Kidrič - partijski kadrovi izrasli na talasima partijskog jugoslovenstva, podaleko od moskovskog »Luksa«) - uz čiju je pomoć Josip Broz Tito izvršio puč protiv legalnog CK KPJ u inostranstvu. Puč je, u duhu opšte Staljinove oktroisane kontrarevolucije odigrao ambivalentnu i pozitivnu i negativnu ulogu. Tito je s osloncem na tu »gardu«, objektivno stavio na Višinski-Staljinovu lomaču - brojne stare komuniste i »desne« i »leve« frakcije u vreme učvršćivanja »jedinstva«, »boljševizacije« i borbe za

»punomoć« Kl od 1937-1939. godine i legalizovao u KPJ manjinski pučizam i totalitaristički antidemokratizam.

A i narodnooslobodilački rat je - u frakcijskoj borbi pobednička frakcija, time identifikovana s KPJ - vodila na liniji jugoslovenstva, ali na teret pretežno srpskog naroda, da bi ga posle pobedonosnog završetka proglasila kao *»nacionalnu« »hrvatsku stvar«,* što će reći automatski i dobrim delom i za *antisrpsku i antijugoslovensku* stvar.

Ovo ne može a da ne podseti na stav izražen u decembarskom broju »Proletera« iz 1932. godine u kome se izražava podrška Komunističke partije Jugoslavije ustaškom pokretu ličkih i dalmatinskih seljaka kome su na čelu bili fašisti Pavelić i Perčec.

A ako se, kao moralno-politička nakaznost označava svako delovanje na štetu bilo kog naroda, onda se delovanje protiv sopstvenog naroda mora okarakterisati kao nakaznost višeg ranga.

Aktivno delovanje protiv sopstvene države i naroda, s osloncem na inostranstvo kategoriše se u vojnopolitičkoj terminologiji kao »nacionalna izdaja«, pogotovo ako je ta država - Jugoslavija - »plod ideja i stoletnih napora najumnijih ljudi među Južnim Slovenima«, kako je Jugoslaviju okarakterisao na Petom kongresu KPJ, 1948. godine tadašnji generalni sekretar Josip Broz Tito.

Nacionalna izdaja pojedinih komunista Srba opredeljuje se onom merom u kojoj su oni dozvolili i doprinosili tome da vekovni neprijatelji srpskog naroda, njihov stav i delovanje protiv sopstvene srpske reakcionarne buržoazije upregnu pod naprednim parolama »ravnopravnosti« u borbu protiv vitalnih istorijskih interesa Srba kao naroda - nacije.

KOMINTERNOVSKI SINDROM

Vraćanje na izvore kominternovsko-staljinističke antijugoslovensko--antisrpske politike u savezu s vatikansko-katoličkim vekovnim istorodnim stremljenjima i odvajanje progresivnih ideja i programa komunizma od izvitoperivanja i skretanja na stranputicu, nema nameru nekakvog »uznemiravanja javnosti« i prigovora bilo kome. Nužno je to zbog toga što je iz tih političkih, pa i vojnih delovanja proizašlo:

uništenje komunističkog jezgra KPJ u vidu »desne frakcije« Sime Markovića;

antisrpski rasistički sremsko-mitrovački, komunističko-ustaški antisrpski »sporazum«;

formiranje CK KP Slovenije i CK KP Hrvatske - kao zametak budućih sovjetskih balkanskih nacionalnih republika, bez Srba i Srbije;

vođenje oslobodilačkog rata 1941-1945. pod - kako to umnogome ispada - lažnim parolama jugoslovenstva i socijalizma;

nastavljanje posle rata doratne »komunističke« separatističke nacionalne politike do stepena raspada, 80-ih godina jedinstvene KPJ i nastajanja na tlu Jugoslavije nacionalnih komunističkih partija zadojenih buržoa-

skim šovinizmom - nacionalsocijalističkih partija i suverenih nacionalnih, unitarističkih republika i pokrajina, zatrovanih nacionalističkim antagonizmom;

ozakonjenje toga kontrarevolucionarnog, društveno-politički nezdravog stanja Ustavom 1974. g. i uslovljavanje njegovog menjanja konsenzusom suprotstavljenih republika i pokrajina, to jest davanje tome Ustavu karakter večnosti ili menjanje sukobima - pobunama;

stvaranje tajne koalicije malih pod slovenačko-hrvatskom dominacijom, usmerene protiv najbrojnijeg naroda u Jugoslaviji - Srba, pod parolom »Što slabija Srbija, to jača Jugoslavija«;

svođenje Srbije na »Beogradski pašaluk« i uskraćivanje toj Srbiji, bez krila (pokrajina - odmetnutih država - Vojvodine, Kosova), osnovnih prava državnosti datih svima ostalim jugoslovenskim republikama i pokrajinama;

planiranje da se u sklopu antiinformbirovskog rata Srbija potopi i nestane u »Panonskom moru« i evakuacija iz nje brojnih ekonomskih objekata, među njima i industrije naoružanja i vazduhoplovne industrije.

Bez sagledavanja ovih dugoročnih i dalekosežnih doktrina i planova koji su i u socijalističku Jugoslaviju stavili destruktivni ugarak i bez menjanja političke prakse iz njih proizišle, politički mir u Jugoslaviji ne samo da nije moguć nego to prisiljava Srbe da dovode u pitanje smisao i mogućnost opstanka jugoslovenske zajednice naroda na ovako lažnim i neprincipijelnim osnovama.

Pri tome se ne sme zaboraviti ni fašizam koji, ogorčen porazom vreba iz potaje i proklijava u raznim vidovima, težeći da se prikaže nevin i da odgovornost za drugi svetski rat prebaci na »boljševizam«.

Nije bez osnova pretpostavka da će se u slučaju produžavanja ovakvog toka događaja srpski narod - koji je dva puta oformljavao zajedničku jugoslovensku državu, odlučiti na menjanje stanja i silom.

Istorijsku odgovornost za sve ono što je snašlo posle rata narode Jugoslavije - pre svih Srbe - kao rezultat neprekidnog, potmulog, zakulisnog delovanja u antijugoslovenskom i antisrpskom duhu, sa moje generacije - bivše »omladine Jugoslavije« koja je na svojim plećima nosila oslobodilački rat - ne može u dovoljnoj meri da otkloni ni nepoznavanje situacije u širim vremensko-prostornim dimenzijama, pa ni zaista blistavi i časni rat protiv nemačko-fašističkih zavojevača - okupatora. A svestrano nasrtanje na Jugoslaviju svodi se u krajnjoj liniji na borbu za njeno uništenje, poput onog aprilskog 1941. ili na njeno životarenje pod uslovom stalnog slabljenja »srpske komponente«: minorizacijom oslobodilaštva, slavodobitništva i stradalništva srpskog naroda i političkom doktrinom »slaba Srbija« i »dezintegrisani srpski narod«. Odstranjivanje toga je uslov opstanka Jugoslavije.

Ovu antinarodnu politiku decenijama su podržavali i sprovodili u praksi na svim poljima ljudske delatnosti i Srbi - »komunisti«, srpski »lideri« - mešetari, poltroni, odvratni politikanti, izgrađujući debeli sloj obmana i laži, među kojima se ističu:

- »Versajska Jugoslavija«, »veštačka«, »militaristička tvorevina«, navodno je »poklon hegemonizma« Srbiji, jednoj od pobednica u prvom svetskom ratu.

Ćutke se pri tom prelazi preko opštepoznate činjenice *da je Jugoslavija stvorena pre Versajskog mirovnog ugovora* - suprotno veoma uticajnim savezničkim faktorima - kao potreba svih jugoslovenskih naroda - pa i Srba
- da žive izmešani u zajedničkoj državi;

- Srbi su navodno stvorili Jugoslaviju kao varijantu samo proširenog srpstva.

Zanemaruje se činjenica da su Srbi, kao akreditovani pobednici mogli, 1918, stvoriti »Veliku Srbiju«, u granicama proširenog srpstva - što im je nametala i Engleska i Rusija - i da oni to *nisu* učinili, umnogome pod uticajem hrvatske i slovenačke buržoazije koje su u »ujedinjenju« videle svoj nacionalni i klasno-kapitalistički interes.

- Buržoaska, građanska Jugoslavija izjednačavana je s političkim režimom *»hegemonizma srpskog naroda«,* dok se nije smela ni u snu povezivati, recimo, odgovornost *hrvatskog naroda za fašističku kvislingovstinu i antisrpski državni genocid.*

A srpsko radništvo i seljaštvo ni po čemu nije osećalo pomenuti, izvikani hegemonizam. Radilo se, u stvari, o vojnopolitičkom hegemonizmu srpske buržoazije i izrazitoj ekonomskoj nadmoći i vladavini u interesu slovenačkog i hrvatskog kapitala.

Ove i druge istorijske obmane i laži navele su jugoslovenske komuniste
- među njima i srpske - da usvoje Staljin-kominternovsku doktrinu da Jugoslaviju, kao »veštačku tvorevinu velikosrpske hegemonije« treba po svaku cenu »razbiti i uništiti«.

Ova kominternovska antisrpska opakost i glupost dovela je deo jugoslovenskih komunista - koji će postati dominantna frakcija - uključujući i Srbe - na saradnju s »pokretom revolucionarnog hrvatskog seljaštva«
- ustaštvom; na usvajanje antijugoslovenske politike na Trećem i Četvrtom kongresu KPJ, na dugogodišnju destruktivnu i štetnu politiku po interese srpskog naroda.

»Srbi su hegemoni« - »mnogo ih je« - »svuda ih ima« - »ne treba isticati njihove doprinose« nego ih »omalovažavati i pripisivati drugima«.

To su činioci one atmosfere koja je vladala u KPJ decenijama - nekad u jačem, a nekad u smanjenom intenzitetu - i koja podmuklo razara i socijalističku Jugoslaviju.

Zato je nužno sagledavanje Kominterne!

A o praksi suprotnoj duhu kominternovsko-staljinističkog antijugoslovenstva i sremskomitrovačkog ustaško-komunističkog »sporazuma« govori i činjenica da su komunisti projugoslovenski i antifašistički, narodnofrontovski orijentisani učestvovali (jula 1937) u velikim, krvavim uličnim antivladinim demonstracijama koje je organizovala pravoslavna crkva protiv izrazito privilegovano, klerikalnokatolički obojenog konkordata, nametnutog od strane jugoslovenskog režima nedemokratskim metodama u sklopu skretanja Jugoslavije u vode katoličke, tada i fašističke Musolinijeve Italije.

Reč je bila o ugovoru jugoslovenske vlade i Vatikana koji je konkordatima ograničavao suverenitet zemalja potpisnica na polju prosvete, školstva i braka i štitio crkvenu feudalnu imovinu.

Katolički klerikalizam je odbijanje konkordata propratio zloslutnim nagoveštajem onoga što će nastupiti posle likvidacije Jugoslavije, aprila 1941 - antisrpskog genocida.

Odstupanje od pomenute »internacionalističke« kominternovske linije, uključujući pominjanje uz proletarijat - naroda, nacije, demokratije itd., predstavljalo je u svetlu staljinističke »boljševizacije« i tadašnjeg levog sektaštva - buržoaske predrasude i legitimaciju »buržuj«. Koliko se težilo da se u svemu oponaša Staljin govori i ukazivanje jednog politkoma bataljonu Prve proleterske brigade na sopstveno čelo uz ponosnu rečenicu: »Pogledajte ovo staljinsko čelo.«

Tako shvaćeni internacionalizam koji je negirao interese pojedinih naroda, nacija i klasa i forsirao »disciplinu« za račun staljinističkog »proleterskog centra« doveo je radničku klasu Francuske, uprkos antifašističkoj narodnofrontovskoj direktivi Sedmog kongresa Kominterne 1935, u situaciju da pogrešno shvati pakt Molotov-Ribentrop (1939), da ne pruži ozbiljan otpor najezdi fašizma i da istakne parolu »Pour qui, pourquoi?« (Za koga, zašto?) zajedno s krupnom buržoazijom, ne uočavajući da fašizam buržoaziji donosi garantije za njene klasne privilegije, a radničkoj klasi Francuske - dvostruko ropstvo, socijalno i nacionalno. A da se-i ne govori o tome da nije dobro ocenjeno i to da u nemačkim fašističkim pohodima masovno učestvuje i radnička klasa Nemačke, čudnim obrtom događaja prilično ubeđena da ne treba sabotirati fašizam, uprkos činjenici da je i ona bila upućivana na internacionalizam.

U takvoj atmosferi duha političkog fanatizma i isključivosti, jugoslovenski napredi)i »narodni« studenti su i posle proklamovanja »Narodnog fronta«, čestitali jedni drugima pogibiju kralja Aleksandra 1934. u Marseju. Usko »revolucionarno« gledanje »jedan monarh manje«, monarh »veštačke«, »versajske tvorevine«, sprečilo ih je da uoče da je taj kralj
- iako diktatorski nosilac buržoaske reakcionarne vladavine, koji je, opsednut antikomunizmom i antidemokratizmom likvidirao, ne samo hrvatsku nacionalnu opoziciju, nego i onu srbijansku - demokratsku - na početku ekspanzije fašizma u Evropi, krenuo na taj put da spasava Malu Antantu i da zajedno s Francuskom gradi sistem kolektivne bezbednosti, prepreku nadiranju fašizma. Svesno se previđalo i to da su tog kralja ubili, pod pokroviteljstvom Musolinijeve Italije, fašistički, ustaški i bugarski teroristi, naslućivani budući genocidni ratni zločinci i protivnici zajedničke jugoslovenske države, borci za svoju buduću genocidnu NDH, kojima to, kako će se pokazati nije bilo dovoljno za namirivanje srpskog duga za Radića.

Zaboravljalo se i to da pravo na izbor društvenog sistema i političkog režima ne pripada teroristima i agentima zavojevačkih sila, već građanima svake zemlje, pa i Jugoslovenima, koji će ga i iskoristiti 1941-1945, odbaciti monarhiju i uspostaviti republiku.

Razbijanje Jugoslavije - »veštačke«, »buržoasko-militarističke tvorevine«, kao elementa francusko-engleskog »imperijalističkog«, »sanitarnog kordona« oko SSSR-a i »velikosrpskog hegemonizma« i stvaranje samostalnih patuljastih »sovjetskih«, balkanskih država: Hrvatske, Slovenije, Makedonije, Crne Gore i »Velike Albanije« bilo je uslovljeno i negatorskim stavom građanske Jugoslavije prema SSSR-u i prisustvom u njoj veoma brojne belogardejske emigracije.

Ali zna se da su u to vreme Francuska i Engleska bile od Jugoslavije aktivniji i opasniji neprijatelji Sovjetskog Saveza i da ovaj nije zbog toga uključivao u ciljeve svoje politike *uništenje francuske i engleske države.* A uništenje Jugoslavije - pa i srpstva kao glavnog njenog oslonca - bilo je proklamovano i isplanirano:

- na Petom kongresu Kl (1924), kada je zaključeno: »Rešenje se sastoji u razbijanju a ne u preuređenju Jugoslavije« - proizvoda »primene oružane sile«;
- na Četvrtom kongresu KPJ (novembra 1928), uz odluku da sekretar Partije ne može biti Srbin i intelektualac.

Ovaj politički antijugoslovenski kurs Kominterne i KPJ, istovetan
- ukoliko se tiče Jugoslavije - i s planom fašizmom i revanšizmom zadojenih država Italije, Mađarske i Bugarske, karakterisan je u komunističkim redovima kao »progresivan«, »napredan«, partijski obavezan, sve do 1935, dok je odbrana Jugoslavije i u redovima »narodnih studenata« ocenjivana kao »buržoaski nacionalizam«.

Pri oceni ovog antijugoslovenstva (produžetka ruske, carske politike, podele Balkana na katolički i pravoslavni deo i protivljenja velikoj Jugoslaviji za račun patuljastih balkanskih država i izraza klasno-internacionalističke isključivosti i ograničenosti!) i uloge jugoslovenske buržoazije i njenog istorijskog dela - stvaranje i odbrana prve zajedničke države Južnih Slovena - Jugoslavije - treba imati u vidu da je i Peti kongres KPJ (1948), u referatu generalnog sekretara Josipa Broza Tita, ocenio i podvukao da ujedinjenje Južnih Slovena i stvaranje Jugoslavije predstavlja ostvarenje ideja i snova najumnijih i najnaprednijih ljudi zemalja koje su se nazivale jugoslovenskim, to jest *progresivan istorijski čin.* Time je rečeno i to da raniji antijugoslovenski kurs KPJ nije bio istorijski progresivan.

O krupnim ideološkim i političkim previranjima i protivrečnostima toga doba - sukobima fašističke i kleronacionalističke ideologije, s jedne strane, i komunističke, nacionalnooslobodilačke ideologije, s druge strane, govori i činjenica da je (prema časopisu »L'echo de Belgrade«) povodom pogibije kralja Aleksandra Karađorđevića, prve krupne žrtve fašističko--terorističke akcije, u Moskvi održana - uprkos nepostojanja sovjetsko--jugoslovenskih diplomatskih odnosa i opštepoznate sovjetske i kominternovske antijugoslovenske politike - komemorativna sednica na kojoj je govorio i ministar inostranih poslova Sovjetskog Saveza - Litvinov.[6]

[6] **Zoran D. Nenezić, *Masoni u Jugoslaviji,* »Narodna knjiga«, Beograd, 1984. godina, str. 423.**

U toj »ključnoj godini« 1934. odigrali su se brojni krupni istorijski događaji, koje sam doživljavao kao mladi student:

- pokušaj fašističkog puča u Francuskoj (»godina fašizma«);
- afera Staviskog »Raspućina Treće Republike«;
- sastanak Musolini - Hitler;
- ubistvo šefa nemačkih jurišnih odreda Rema (jun);
- ubistvo austrijskog kancelara Dolfusa (jul);
- Hindenburgova smrt i preuzimanje vlasti u Nemačkoj od strane Hitlera (avgust);
- ubistvo jugoslovenskog kralja Aleksandra i ministra inostranih poslova Francuske Bartua (oktobar).

A onda je usledilo temeljito kršenje Versajskog mirovnog ugovora od strane Hitlerove fašističke Nemačke: 7. marta 1936. nemačke trupe zaposele su Rajnsku demilitarizovanu zonu; 12. marta 1938. godine okupirana je Austrija; 30. septembra 1938. godine Sudetska oblast Cehoslovačke a 15. marta 1939. godine i cela Čehoslovačka. Tokom pet godina zaista dosta uzbuđenja!

SKRETANJE U ANTIFAŠISTIČKE TOKOVE

Istorijsku prekretnicu na svetskom ideološko-političkom planu označio je Sedmi kongres Komunističke internacionale (1935), kada je, kao glavna opasnost za progresivna kretanja u ljudskom društvu označen fašizam - »vlast najreakcionarnijih krugova finansijske oligarhije« i proklamovan »Narodni front«. Na novom antifašističkom »narodnofrontovskom« kursu, odnos klasnog i nacionalnog izmenjen je u korist nacionalnog; »Sanitarni kordon« (Rumunija, Jugoslavija, Čehoslovačka, Poljska) prekvalifikovan je iz oruđa »versajske« francusko-engleske antisovjetske politike u »Antifašistički bedem«; antijugoslovenski kominternovski kurs zamenjen je projugoslovenskim ...

Međutim, ideološko-politički lomovi koji su usledili posle 1935. godine u međunarodnom radničkom pokretu, izazvali su brojne protivrečnosti, nedoslednosti i očevidne istorijske greške. Pomenućemo samo one najkrupnije:

- Staljinizmom zadojena Komunistička internacionala - uprkos svog proklamovanja antifašističkog, narodnofrontovskog kursa i dalje je napadala socijaldemokratske partije - protivnike fašizma - kao »socijal-fašiste«, što je objektivno predstavljalo kominternovsku podršku fašizmu;

- Pri pretvaranju antisovjetskog »Sanitarnog kordona« u »Antifašistički bedem« i jugoslavofobskog i srbofobskog u projugoslovenski kurs, uništena je, pod pokroviteljstvom' Kominterne u »frakcijskim« obračunima i *ranija komunistička projugoslovenska struja* Sime Markovića - protivnika oslonca na *antikomunističke »nacionalne« pokrete* - i na kormilo KPJ dovedeno njeno hrvatsko-slovenačko krilo (Tito, Kardelj, Hebrang), ranije

nosilac saradnje s ustašama, VMRO-vcima, doktrine antijugoslovenskog, sovjetskog secesionizma - »sovjetskih republika«, a i sada protagonist prisne saradnje s nosiocima nacionalističke ideologije antijugoslovenskog secesionizma - *»nacionalnih republika«*.

Pod uticajem unutrašnjih, autohtonih klasnih i nacionalnih stremljenja u Jugoslaviji i nove antifašističke direktive Kl, proklamovan je nacionalno-oslobodilački i antifašistički kurs KPJ - naročito izražen, posle mandata Titu, 5. januara 1939. godine, na Petoj zemaljskoj konferenciji (1940) u vreme Staljinove preterano verne saradnje s Hitlerovom fašističkom Nemačkom, usmerene protiv »englesko-francuske plutokratije« koja teži ratu, saradnje koju je svestrano podržavalo bugarsko rukovodstvo u Kominterni, slaveći i ulazak nemačkih trupa u Bugarsku, marta 1941. g. dok je u KPJ diferencijacija na tom pitanju vršena u korist antifašizma i nacionalnooslobodilačkog kursa.

Elementi antijugoslovenskog secesionizma i sektaštva, izraženi u agresivnom nacionalizmu, ideološkom monopolizmu, nipodaštavanju narodnih masa, pre svega seljaštva, postepeno su ustupali mesto narodnofrontovskoj i antifašističkoj i nacionalnooslobodilačkoj projugoslovenskoj orijentaciji KPJ i naprednih snaga pod njenim uticajem. U toj situaciji KPJ je 1936. godine priznala pogrešnost svoje dotadašnje nacionalne politike, karakterišući je kao »sektašku«, i nije podrazumevala obavezu »razbijanja sadašnjeg državnog područja Jugoslavije«, jer bi ono »išlo naruku samo fašističkim imperijalistima i njihovim ratnim ciljevima«. - Uz parole »Branićemo zemlju od fašizma!«, »Za mir i demokratiju!«, studentski pokret okupio je veliki broj studenata, što se najbolje videlo na masovnom zboru u velikoj »Fizičkoj sali«, 2. aprila 1939. godine, posle italijanske okupacije Albanije - »noža uperenog u kičmu Jugoslavije«, kako je to okarakterisao ministar spoljnih poslova fašističke Italije, grof Ćano.

Pa ipak, sektaško-dogmatska orijentacija izbijaće povremeno i na raznim mestima čak i tokom autohtonog nacionalnooslobodilačkog i revolucionarnog rata 1941-1945, dok će antifašistička linija Kl i nacionalnooslobodilačka linija jugoslovenskog narodnooslobodilačkog pokreta najšire biti primenjena u Sloveniji u vidu Osvobodilne fronte - anticipacije »istorijskog kompromisa« - evrokomunizma.

Svojevrsni društveno-politički kuriozitet ovog razvitka predstavlja činjenica da su neki istaknuti rukovodioci studentskog pokreta tridesetih godina - staljinistički dogmatici, tada sektaški operisali, s jedne strane, isključivo klasno-proleterskim elementom, nipodaštavajući nacionalni, seljački, a istovremeno ispod žita paktirali s raznim ekstremno nacionalističkim antijugoslovenskim pokretima; projektovali i izmišljali na jugoslovenskom prostoru nove nacije i »suverene« države - »izgradnju komunizma« u interesu uspostavljanja etničko čistih »velikih« suverenih nacionalnih država - kominternovskih balkanskih sovjetskih republika bez Srbije. Oni su se tri decenije kasnije, posle pobede u udruženoj, »jedinstvenoj« projugoslovenskoj nacionalnoj i klasnoj borbi, kameleonski transformisali u ljude, koji su svoje novo političko opredeljenje - poistovećenje

socijalizma i države, kultu nacije i države - obrazlagali izjavama da je »baš socijalizam« - kome je po teoriji krajnji cilj likvidacija građanskog, kapitalističkoburžoaskog društveno-političkog sistema, uključujući i njegovu kategoriju naciju - »stvorio uslove za jačanje i nastajanje novih nacija« i »suverenih« nacionalnih, etatističkih država kao dijalektičke negacije socijalističke Jugoslavije. Kao da se posle pobede oružane revolucije raniji cilj socijalizma - komunizma zamenjuje njegovom suprotnošću - anticiljem. I kao da se obavezno moraju povampiriti, 1935. godine odbačene, antijugoslovenske ideje šovinističkog nacionalizma i pretvaranja - spajanjem socijalizma i nacionalizma - socijalističke Jugoslavije, zajednice ravnopravnih naroda oslonjene na socijalističko-komunistički poredak - u nacionalističku državu, opterećenu suprotnostima svojstvenim takvoj društvenoj formaciji.

Ti ljudi - Jugosloveni - sledili su političku liniju koja je tokom njihovog života pravila nekoliko puta lomljive zaokrete: protiv Jugoslavije - do 1935
- za Jugoslaviju - 1935-1945 - protiv Jugoslavije (najizrazitije u Ustavu 1974) - za Jugoslaviju ...

Ovo se kameleonstvo očevidno nikako ne može uklopiti ni u najelastičniju političku taktiku, zato što to opredeljenje - menja, u datom trenutku ideološko-politički, nacionalni, odnosno antinacionalni karakter političke organizacije i njenih članova koji izvode ovakve slalome.

Uputivši se tim kursem, neki jugoslovenski komunisti su se našli u situaciji da govore o izgradnji komunističkog društva, »odumiranju« klasnih kategorija, pre svega države, i da u isto vreme izgrađuju nove nacije i suverene »republike i pokrajine« onim »narodima i narodnostima« koji to iz objektivnih i subjektivnih razloga nisu sebi stvorili u klasnim društveno-istorijskim formacijama čiji su to bitni elementi.

U moralnom liku »staljinista« uočavaju se politička prevrtljivost i dvoličnost udružene s karijerizmom, ohološću, ulizištvom, razmetljivošću vlašću i raskoši.

Iz njihovih usta - budućih socijalističkih birokrata, vaspitanih u staljinističkoj školi kuranizovanog i talmudizovanog marksizma, metodom čitanja citata i religioznog licemerja - mogla se, u vreme kad je 1935. proglašena narodnofrontovska demokratska linija Kl, često čuti uzrečica s prizvukom neuverenosti i samoubeđivanja u novoproklamovani demokratizam: »Treba iskoristiti i *crnog Ciganina za* osvajanje vlasti!« A kada je, 1945, vlast osvojena, oni su, kao socijalistički birokrati - kojima nikad u prvom planu nisu bili interesi narodnih masa, borbene zasluge i sposobnosti pojedinaca, nego mistificirani, klasni radnički pedigre i »staž« - umesto podruštvljavanju vlasti, demokratskom samoupravljanju naroda težili sektaškom učauravanju. Ovi politički kameleoni su u »crne Cigane« uvrštavali tada ne samo svoje buržoaske »saveznike«, »saputnike« - nego i deo patriotske »poštene inteligencije« i seljaštva, onu osnovnu boračku masu koja je u svoju nacionalnooslobodilačku, antifašističku borbu utkala, svesno i dobrovoljno ciljeve socijalističke revolucije i presudno uticala na njenu pobedu.

Razvoj događaja i nova antifašistička nacionalnooslobodilačka i revolucionarna orijentacija, duh i praksa proizašli iz nje među studentima od

1935. godine, ozbiljno su uzdrmavali *moju čvrstu nameru da se bavim samo prirodnim naukama i naučnim radom i da nikom ne poklanjam svoju ličnu nezavisnost i pravo na nauci imanentno slobodno mišljenje i zaključivanje,* pa sam počeo sve više da svestrano pratim društvena zbivanja, obrazujem se ideološki i politički naučno a ne religiozno podanički u odnosu prema mistificiranoj »radničkoj klasi«, »Komunističkoj partiji« i njenom, velom duboke tajnosti prikrivenom rukovodstvu, kako su to nametali propagandisti u svojim netrpeljivim, fanatizmom prožetim diskusijama.

»Svešće se to na onu narodnu: - Sjaši Kurta da uzjaši Murta« - znao sam često da odgovorim agresivcima - u čijim se istupanjima moglo naslutiti da iz istorijske uloge radničke klase i komunističke partije proizilaze, same po sebi i privilegije svakog pojedinog »radnika« i »komuniste« - po Staljinu »čoveka naročitog kova« - i da taj radničko-komunistički pedigre - posebno kad se osloni na vlast - automatski donosi i pamet, i znanje, i ugled, i pravo na subjektivističko procenjivanje i samovoljno delovanje.

Moja »reakcionarnost«, »buržujstvo« proizilazilo je iz činjenice da sam nastojao da utonem u tajne prirodnih nauka, a po shvatanju nekih »narodnih studenata« čovek je bio čovek samo ako se aktivno bavio politikom, kao što je kod Krajišnika čovek bio samo ratnik.

Jedna veoma grlata »koleginica« koja je rat provela negde u zavetrini, ne baš mnogo moralno - susrevši me posle rata kao generala oslobodilačke armije, reče mi: *»Mi* (što će reći Partija!) smo mislili da si ti otišao u četnike« - više uz prizvuk moje greške što sam izneverio njene sektaške i ideološko-politički pogrešne ocene, nego samokritičkog osvrta na svoje pogrešno predviđanje toka događaja i ocenjivanje ljudi.

A na osnovu onoga kako sam ja tada shvatao slobodu - nacionalnu i klasnu i suštinu marksističkih i komunističkih pogleda na svet i društvene odnose, mogu sada utvrditi da sam bio nestandardni komunist - vanpartijac, slobodan u rasuđivanju i neopterećen obavezom da disciplinovano sledim »direktive« od kojih su mnoge bile više izraz staljinističke oktroisane kontrarevolucije, nego materijalističkog pogleda na svet i revolucionarnih stremljenja radničke klase i neslobodnih naroda.

SLUČAJAN KONTAKT S MASONIMA

Fizika - eksperimentalna i teorijska, matematika i astronomija ostale su, međutim, i dalje moja glavna preokupacija. Najviše vremena provodio sam u Zavodu za fiziku i u Univerzitetskoj biblioteci. U nedostatku udžbenika, prevodio sam s nemačkog i francuskog naučno štivo. U velikoj »Fizičkoj sali« Beogradskog univerziteta četiri godine sam slušao predavanja iz fizike a i patriotske i revolucionarne političke ideje akademske omladine.

Godine 1959. u izdanju Srpske, Jugoslavenske i Slovenačke akademije nauka povodom dvestote godišnjice dela Ruđera Boškovića *Philosophiae*

naturalis theoria štampan je i moj rad »Metod koincidencije u fizici« (»La methode des coincidences chez Boskovic«) koji je 1937. bio nagrađen »Svetosavskom« nagradom, koju je dodeljivao Univerzitet.

Mogu reći da sam imao sreću da budem student i da slušam predavanja iz matematike, teorijske i eksperimentalne fizike profesora Mike Petrovića Alasa, Sretena Sljivića, Milutina Milankovića, Antona Bilimovića, Vjačeslava Žardeckog, Radivoja Kašanina i Jovana Karamate - strastvenih naučnika* - k'oji su učvršćivali u meni veliku želju da se posvetim nauci, da oformim radni mentalitet neophodan za ulazak u svet prirodnih tajni. Mislim da sam već tada bio stupio na taj put.

Mika Petrović Alas je bio slavni matematičar, jedan od začetnika savremene kibernetike, koju je zajedno s matematičkom logikom, Staljinov zvanični filozof Jüdin okarakterisao kao kvazi-nauku i mistiku.[7] O njegovim vezama sa zatočenim princom Đorđem Karađorđevićem i istaknutim naučnikom, komunistom Simom Markovićem, studenti u uslovima monarhističke diktature nisu ništa znali. On je započinjao svoja predavanja o funkcijama uvek istom anegdotom: »Šta je funkcija? To je veličina zavisna od druge veličine! Funkcionalnom vezom može se izraziti gotovo sve, sem dužine broda i godina starosti kapetana...«

Zalazeći u neke imućne, obrazovane porodice - gde sam decu podučavao matematici - došao sam jednom prilikom u vezu s meni tada čudnom organizacijom. Kasnija saznanja omogućila su mi da procenim da je to bila zatvorena, filozofsko-versko-mistična i liberalna, izrazito elitistička i hijerarhijska organizacija - framasona. Savremene ilegalne političke organizacije - među njima i komunističke, preuzele su od framasonstva organizacione principe, s tom razlikom što framasonstvo svoje članstvo bira iz redova, duhovne i političke elite, a komunističke partije prvenstveno iz najnižih, najugnjetenijih slojeva društva. Njeni članovi su bili mnoge istorijski slavne političke ličnosti, naučnici i umetnici: Bendžamin Franklin, Džordž Vašington, Monteskje, Didro, Mirabo, Robespjer, Danton, Garibaldi, Kavur, Macini, Masarik, kralj Petar I, kralj Aleksandar Karađorđević, Lojd Džordž, Klemanso, Vinston Čerčil, Franklin Ruzvelt... koji su igrali glavne uloge pri stvaranju SAD, izvođenju francuske revolucije (1789), ujedinjenju Italije, uspostavljanju Čehoslovačke i Jugoslavije i vođenju prvog i drugog svetskog rata.

Tu su i Njutn, Fleming, Valter Skot, Igo, Lamartin..., a od naših poznatih ličnosti Mihajlo Petrović Alas, Živojin Mišić, Ivan Ribar, Jovan Cvijić, Jovan Skerlić, Aleksandar Belić, Ivan Meštrović, Nikolaj Velimirović, Milan Grol, Ivan Šubašić...

Nacionalni sastav vodstva ruske oktobarske revolucije može poroditi pretpostavku o prisustvu masonerije i u ovom svetskoistorijskom događaju.

*** Profesori univerziteta imali su u monarhističkoj »tamnici naroda« izvanredne uslove za naučni rad: ministarsku platu s kojom se moglo bogato živeti, zaštitu univerzitetske autonomnosti i obavezu od svega nekoliko sati predavanja sedmično.**

[7] R. A. Medvedev, *K sudu istorii,* Alfred A. Knopf, New York, 1974, str. 1013.

Predavanje kojem sam prisustvovao jednom prilikom održao je, na moje iznenađenje, doktor matematike Radojčić, čija sam predavanja iz teorijske matematike slušao u matematičkom seminaru. Ovde je, međutim, predstavnik najegzaktnije nauke govorio o nečem iz oblasti teozofije ili božanske mudrosti saznavanja Boga putem neposrednog duhovnog opažanja i udubljivanja u sebe i nerealni svet izvajan na prastarim talmudsko-hrišćanskim i modernim idejama. Kako nisam bio teozofski Bogom nadahnut i vidovit čovek pa, iako student četvrte godine, ništa nisam razumeo od onoga što sam slušao... više nikad nisam došao u kontakt s masonskim teozofskim pogledom na svet, pored ostalog i zbog toga što je masonski pokret - avgusta 1940 - u vreme skretanja Jugoslavije u fašističke vode bio zabranjen, pod pritiskom Rima i Berlina.

Masonstvo je, po svemu sudeći, igralo važnu ulogu u zbivanjima na jugoslovenskom tlu između dva rata. O tome govori i podela KPJ pre odlaska u ilegalnost, na zagrebačku i beogradsku frakciju.

Imajući u vidu napred pomenute i mnoge nepomenute »masone« svetske i jugoslovenske društveno-političke scene, mora se pretpostaviti važna masonska aktivnost i uticaj na tok događaja i za vreme i posle drugog svetskog rata. Neuvažavanje te hipoteze predstavlja, mislim, jednu od velikih grešaka KPJ i jugoslovenskog državnog rukovodstva.

Za istoriju naroda Jugoslavije od posebnog i velikog značaja je činjenica da masoni - pored ranijih svojih praznika: 18. maja - dana mira; 11. novembra (1918) - dana primirja u prvom svetskom ratu; 9. maja (1945) - dana pobede u drugom svetskom ratu - odnedavna slave i 4. maj (1980) kao dan socijalnog staranja![8]

PRVO VOJNO OBRAZOVANJE

Škola rezervnih artiljerijskih oficira nalazila se u Sarajevu. Tu sam proveo školsku 1937/38. godinu, ne prekidajući intelektualni trening. Meni, profesoru fizike i racionalne mehanike, bila je bliska nastava gađanja, savladao sam je tako da sam svome komandiru voda, kapetanu Budisavljeviću, pomagao u sastavljanju i rešavanju zbirke zadataka iz artiljerijskog gađanja, te sam zbog toga sledeće godine, kao prvi u rangu, bio upućen na topografski kurs u Kalinovik, gde je u prisustvu stranih vojnih misija vršeno artiljerijsko gađanje tada novim metodima zvučnog i svetlosnog trigonometrijskog »presecanja«.

Tada nisam ni slutio da će mi to znanje dobro doći, a da će ga i Nemci osetiti iznad Gornjeg Vakufa, 1943. godine, iznenađeni uspešnim gađanjem »neuke« partizanske artiljerije.

[8] **Zoran D. Nenezić, *Masoni u Jugoslaviji (1764-1980),* »Narodna knjiga«, Beograd, 1984. godine, str. 42.**

Svoj prvi školski *taktički zadatak* rešio sam na tada neuobičajen, originalan način, upotrebivši deo tenkova u sadejstvu sa napadačkom pešadijom, a deo kao rezervu za manevre. To je privuklo pažnju nastavnika taktike, majora Pavlovića, pa je tražio da pred baterijom obrazložim svoje »interesantno« rešenje.

Vojnim stručnjacima je poznato da su tenkovi tokom drugog svetskog rata organizaciono-taktički deljeni na one za »neposrednu podršku pešadije« (NPP) i na one za prodor u operativnu dubinu u vidu manevarskih brzopokretnih grupa (PG), što je bilo sadržano i u mom »rešenju«.

Na podozrive, a često i pomalo podrugljive primedbe nekih kolega, »redova-đaka« zbog čega marljivo izučavam vojnu materiju - militaria, kako je govorio Engels, odgovarao sam:

»Ovde, u kasarni, ionako se mora provesti devet meseci. Oni se mogu ispuniti stalnim, besperspektivnim ratovanjem protiv kasarnske tuposti ili učenjem nečega novog i nepoznatog. Ja sam se odlučio za ovo drugo... Kao što vidite, ratna psihoza se širi, u Španiji besni građanski rat. Hoće li i meni jednom zatrebati znanje vojnog stručnjaka ne zavisi, naravno, od mene...« A nekima u kojima sam osećao buduće saradnike okupatora, neoprezno sam govorio: »Možda će mi ovo znanje biti potrebno za odbranu mojih ubeđenja u borbi s nekima od vas, ko to zna?!«

Tada, razume se, nisam mogao znati da će se desiti da moja Sedma banijska divizija zarobi neke moje »kolege« iz škole artiljerijskih oficira kao domobrane 1942. godine i da će mi se ukazati prilika da ih podsetim na negdašnji razgovor. Na njihovo kukavičko preklinjanje da ih oslobodim, ponudio sam im jedinu alternativu: da se priključe partizanskoj borbi i podele sudbinu nas, partizana. Neki su pristali, a neki su, odbivši to, nestali kao naši zarobljenici u vrtlogu Neretve i Sutjeske.

Na mestu gde je danas izgrađeno velelepno Novo Sarajevo nalazile su se poljane Čengić-Vile, mesto gde smo se mi đaci-redovi učili jahanju. Obukom jahanja rukovodio je plavokosi, cinični »narednik Života« sa svoga čuvenog konja »Dečka«. Za »Dečka« su znali jugoslovenski studenti u Pragu, Parizu. Bio je to besni konj, koji bi, ako bi nekom neiskusnom jahaču kojom srećom i pošlo za rukom da ga pojaše, odmah pravio »mačja leđa« i zbacivao ga. A bio je izvanredno istreniran: »mali krug«, »veliki krug«, »kasom marš«, sve je te komande narednika Živote - a nešto kasnije i moje - smireno izvršavao. »Gospodine narednič̆e, jaoj, ja ću pasti«, zapomagala su razmažena gradska gospodska deca, nenaviknuta da pojasu čak ni kljuse. »Padaj, boga li ti tvoga, da vidim kako ćeš!« surovo je odvraćao narednik Života. A u konjušnici je valjalo ulaziti u boksove konja gde je stajao natpis »Pazi! Bije i ujeda!«, osušiti znoj na njima, a u sopstvenom se okupati.

Tako je te 1938. godine završeno, posle univerzitetskog i moje niže vojno obrazovanje.

Ono mi je, pored ostalog, donelo i prvi susret s intelektualnim drilom... Ogromne količine naoružanja i vojne opreme francuskog, nemačkog, češkog, ruskog i jugoslovenskog porekla i obaveza da se na

ispitu pokaže poznavanje po imenu svakog zavrtnja i opruge i svakog mišića i kosti na konjskom telu, nametale su silno mehaničko naprezanje pamćenja ... Zamor moždanog materijala dostigao je takav stepen da mi je bilo potrebno, po izlasku iz vojnog mehanizma, nekoliko meseci da se osposobim za čitanje novina... Istu sudbinu doživeću i 1948-51. godine na Opštevojnom fakultetu u Beogradu.

TRAJNA POVEZANOST SA SELOM

Sećajući se svog školovanja, tek docnije sam shvatio pravu vrednost samoodricanja mojih roditelja - seljaka. Seljaci žive izolovano u svojim patrijarhalnim porodicama i uglavnom su nepovezani sa urbanom sredinom. Upućujući svoju decu na zanate i škole u velike gradove oni su, u stvari, gubili tu svoju decu. Ova su se otuđivala, i to ne samo zbog zakonitog nestajanja stare i nastajanja nove porodice nego mnogo više, zbog klasnog otuđivanja. Novopečena »gospoda« - trgovci, činovnici, oficiri - stideći se svog porekla, često su grubo raskidala sa svojim roditeljima, pa je to ličilo na seljački »danak u krvi«, odvođenje njihove dece u »janjičare«.

Pamtim da sam često slušao od svog đeda Pavla rezigniranu izreku: »Svaka sjekira sebi malj sječe da je u glavu tuče«, u kojoj je bio i smisao ove dijalektičke negacije.

Mlad čovek, kao izraz nastajanja novog i okrenut budućnosti, često ne razume ili bar ne razume na pravi način svoje roditelje, izraz konzervativnog elementa u procesu nestajanja i nastajanja. Novi kvalitet u razvitku čovekove svesti predstavlja pojavljivanje njegove dece - »malja« njegove sopstvene »sekire«.

Gradski život ni svojim stilom ni svojom društvenom dominacijom mene nije nikada zarobio do te mere da bih odbacio ono što mi je usadilo selo - oaza mira - koju nagriza urbanizacija. Koliko puta ću u svom životu s nostalgijom ponavljati latinsku izreku: »Beatus ille qui procul negotiis paterna rura bobus exercet suis.«[9] Za vreme studija sam svakoga leta odlazio roditeljima na selo, ne povodeći se sablaznima svakojakih morskih letovališta. Roditeljima sam donosio uštеđevinu stečenu davanjem časova iz matematike, kupovao belo brašno, rasad voća i paradajza, pokušavajući da unesem neke novine u njihovo veoma oskudno povrtarstvo. Bio je to bar pokušaj vraćanja dela mog moralnog duga roditeljima, ocu koji je ostao bez sina - potpore u seljačkom domaćinstvu, a posebno majci koja me je s onim »lampašem« pratila u svanuće u školu i strahovala sa mnom nad besnim poplavama...

[9] **Srećan je onaj koji daleko od gradskog života volovima svojim obrađuje očinska polja.**

FAŠIZAM PLAVI EVROPU

Fašizam je najreakcionarniji, ekstremno desni nacionalističko-rasistički pokret »herojski nauk vrednovanja krvi, rase i ličnosti«; »zapovest providnosti«; to je u nacionalsocijalističkom izdanju ekstremni prusizam, koji je težio konzerviranju kapitalističkih socijalnih odnosa pomoću novog totalitarnog režima. Oslonjen na svetsku kapitalističku finansijsku oligarhiju, težio je - koristeći se socijalnom demagogijom, predrasudama i teškim ekonomskim stanjem posle prvog svetskog rata u Italiji i Nemačkoj - da privuče na svoju stranu brojne nezadovoljnike i stvori sebi masovnu podršku za razbijanje najsvesnijeg dela radničke mase okupljenog oko komunističke i socijaldemokratske partije i sindikata. Na izborima za socijaldemokrate je glasalo osam miliona birača, a za komuniste pet.

Angažovanjem obimnih finansijskih sredstava stavljenim na raspolaganje fašističkim - antikomunističkim partijama u formi državnog kapitalizma; orijentacijom na zavojevački rat i raspirivanjem zastrašujuće propagande o »komunističkom bauku« i njegovim zlodelima u SSSR-u, fašistička vlast, na čelu s Adolfom Hitlerom postigla je u kratkom vremenu spektakularne privredne i političke rezultate i izvela na istorijsku pozornicu do tada neviđenu vojnu silu.

Italijanski fašizam i nemački nacionalsocijalizam - proizvodi krize kapitalističkog društveno-ekonomskog sistema ne razrešene, nego proširene prvim svetskim ratom a i buržćasko-kapitalističko-komunističkog i francusko-engleskog antagonizma - obeležili su epohu 1920-45. svakovrsnim nasiljem i političkim totalitarizmom u kome su za vlast nad ljudima i za njihovo porobljavanje i uništavanje korišćena sva naučno-tehnička dostignuća visokoindustrijalizovanog kapitalističkog sveta.

To društveno zlo, srodno elementarnim prirodnim katastrofama, odneće u drugom svetskom ratu, u koji se ušlo »klizanjem po stepenicama« i anglo-francuskim kolebljivim »davanjem komad po komad« - oko 70 miliona ljudi i doneti velika stradanja mnogim narodima, među njima i nemačkom i italijanskom.

A osnovne ideološko-političke i vojnostrategijske planove fašizma obelodanio je Hitler još pre dolaska na vlast u Nemačkoj, u knjizi *Mein Kampf*. Neoprostiva je greška buržoaskih demokratskih i socijalističkih i komunističkih snaga, izražena u lakomislenom omalovažavanju fašističko--hitlerovskih proklamacija. Hitler je kao diktator Nemačke saopštio 28. februara 1934. godine (prema zapisima generala Fon Vajksa) i osnovnu zamisao budućeg drugog svetskog rata: naoružanje; uspostavljanje dominacije u Srednjoj Evropi; munjeviti udar po Zapadu, a onda pohod na Istok.

U duhu ideoloških ideja fašizma i nemačkog cilja - vladavina svetom (Weltherrschaft) - već 25. oktobra 1936. godine stvorena je »Osovina Rim-Berlin« i »Antikominterna pakt« (Nemačka, Italija, Japan - spremni za rat). Antifašističke države - Velika Britanija, Francuska, SSSR, SAD - bile su nespremne za rat i orijentisane na »smirivanje«.

U sklopu dugotrajne diplomatsko-političke igre usmerene na oformljavanje antikomunističke koalicije, s jedne strane, i na razbijanje tih planova i otklanjanje ratne opasnosti od granica SSSR-a, s druge strane, ističu se: Minhenski sporazum (30. marta 1938) kao izraz oportunizma i kapitulantstva zapadnih buržoasko-kapitalističkih država (Engleske i Francuske) i uspeha fašističkih država (Nemačke i Italije); Sovjetsko-nemački pakt - »velika diplomatsko-politička diverzija« (23. avgusta 1939) - uspešan protivudar SSSR-a na planove reakcionarnog buržoasko-kapitalističkog sveta da fašistički udar usmeri na SSSR.

Nakon niza munjevitih fašističkih pobeda u Evropi. Africi i Aziji: prodora Japana u Kinu; Italije u Etiopiju; ulaska nemačkih trupa 12. marta 1938. uBeč; 14. marta 1939. u Prag; i napada 1. septembra 1939. na Poljsku (koja je, kao i Jugoslavija 27. marta 1941, odbila 24. oktobra 1938. ulazak u Antikominterna pakt!) antifašističke države pojačale su tempo svog naoružavanja započetog tridesetih godina. One su se, međutim, tek posle sovjetsko-britanskog sporazuma, potpisanog 12. jula 1941. godine, počele objedinjavati u Antifašističku koaliciju.

Smenjivanjem, februara 1938. godine, vojnog ministra Blomberga, ministra spoljnih poslova Nojrata, vrhovnog komandanta vojske Fričea i mnogih ambasadora i generala, protivnika agresivnog fašističkog rata, Hitler je prigrabio svu vlast u svoje ruke i dao svetu jasno do znanja da ima nameru da upotrebom sile ostvari ideološke i političke ciljeve proklamovane mnogo ranije u njegovoj knjizi *Mein Kampf.*

Za Slovene, a posebno Jugoslovene, od posebnog je interesa razlika u ciljevima i karakterima nemačko-britansko-francuskog rata i nemačko--sovjetskog rata. Dok je u prvom »zapadnom ratu« fašistička, Hitlerova Nemačka težila preraspodeli svetske kolonijalne moći, ona je u svom »istočnom ratu« *imala kao cilj ne samo uništenje vojne sile nego pretvaranje svih Slovena u robove i, na kraju, zatiranje Slovenstva.*

SUSRET SA STALJINOVIM EGZEKUTOROM PAVLOM BASTAJIĆEM

Šetajući se jedne večeri, septembra meseca 1939. godine, tada Dečanskom. a sadašnjom Ulicom Moše Pijade, s mojim rođakom Milanom Vujaklijom - tvorcem slavnog *Leksikona stranih reči i izraza* - susreli smo jednog čoveka koji se srdačno izljubio s Vujaklijom. Posle kratkog podsećanja na đačke dane u Sremskim Karlovcima, na »1300 kaplara« meni nepoznati nam je rekao: »Obišao sam i upoznao mnoge zemlje, među njima i one u Aziji i Americi čija imena nikako nisam mogao zapamtiti u školi.«

»To je moj školski drug i prijatelj Pavle Bastajić, rodom iz sela Perne kod Topuskog, koga nisam video od 1914. godine« - objasni mi posle rastanka Vujaklija.

Bila je to, kako se saznalo posle rata, čuvena ličnost - atentator na bana Cuvaja, komita Voje Tankosića, »crnorukac« pukovnika Apisa, revolucionar koji je u Lozani završio studije filozofije i sociologije, poznavao se i s Trockim, Lenjinom, Lunačarskim, Bobrovom i prijateljevao s Vladimirom Gačinovičem i Mustafom Golubićem. Postavši, kao fanatični komunist i branilac prve zemlje socijalizma, agent za specijalne zadatke sovjetske obaveštajne službe, bio je zajedno s Golubićem egzekutor brojnih osuda za vreme Staljinovih međunarodnih »čistki«. Odbivši, kako pričaju »obavešteni«, naređenje da likvidira Lava Trockog pao je u nemilost, bio osuđen »od službe« na smrt od koje ga je spasao njegov školski drug - tada predsednik jugoslovenske vlade, Dragiša Cvetković - dozvolivši mu, na opšte zaprepašćenje »upućenih«, povratak u Jugoslaviju, nešto pre pomenutog susreta u Dečanskoj ulici.

Godine 1939-41. Bastajić je boravio u rodnom selu Perni kao prognanik vlasti i odbačeni »trockista«, da bi ga ubili ustaše u NDH, nekako u isto vreme kada su nemački okupatori ubili Mustafu Golubića u okupiranom Beogradu i kada su u Kerestincu bili likvidirani ugledni komunisti Hrvatske.

U KRALJEVAČKOJ »SAMOUPRAVNOJ« GIMNAZIJI

Velika ideološka i politička bitka za stvaranje fašističkog, antikomunističkog saveza, sjedne, i razbijanje tog i obrazovanje antifašističkog saveza, s druge strane, bila je 1939. godine na vrhuncu. Zapadnoevropske pacifističke iluzije i nada da će fašistička Nemačka krenuti na SSSR bile su razbijene Hitlerovim gaženjem Minhenskog dogovora o Cehoslovačkoj
- spektakularnog izraza kraja francuske dominacije u Evropi i zaključivanjem sovjetsko-nemačkog sporazuma. Klizanje u svetski rat »preko stepenica«, uz pojačanu francusko-englesku i nemačko-italijansku saradnju išlo je ubrzano. Fašističke pretnje uzdrmavale su svet.

Pregovori Cvetković-Maček za rešenje »hrvatskog pitanja« privedeni su kraju - 24. avgusta 1939. godine - kada sam i ja privodio kraju moju dvomesečnu vojnu vežbu narednika-đaka na topografskom kursu u Kalinoviku. Raspuštena je Narodna skupština i obrazovana Banovina Hrvatska.

Uskoro će G[una] 1940) doći, pod pritiskom spoljne opasnosti - pre svega italijanske, do uspostavljanja jugoslovensko-sovjetskih diplomatskih odnosa.

Moj pokušaj da ostanem u Beogradu i radim u nekoj od naučnih ustanova nije uspeo. Upisao sam se (1938) na Tehnički fakultet - Odsek elektrotehnike i, sad već u uslovima nemaštine, završio, uz priznate ispite iz matematike, fizike i mehanike, glavni deo posla propisanog za kandidatski period studija tehnike.

Konkurisao sam za stipendiju francuske vlade. Nisam je dobio, ali sam stavljen na listu kao »rezervni« u slučaju da neko odustane. Bio sam

prisiljen da se honorarno zaposlim u statističko-mehanografskom odseku Ministarstva industrije.

Drugi svetski rat počeo je 1. septembra 1939. godine. Polako su se ljuljale i moje naučne ambicije suočene sa novom surovom realnošću. Stvarnost me je nagonila da donosim nove odluke, pa sam tako odlučio da prihvatim mesto profesora-suplenta u kraljevačkoj »samoupravnoj« gimnaziji.

A da bih zadovoljio svoju naučnu radoznalost na polju društvenih nauka, gonjen onim faustovskim nemirom i uživanjem u sticanju raznorodnih znanja, upisao sam se (1939) na Visoku ekonomsko-komercijalnu školu (budući Ekonomski fakultet) čije su se studije mogle pratiti i iz provincije.

Stvar je, međutim, ostala samo na papiru. Kasnije sam (1948) na Opštevojnom fakultetu donekle zadovoljio svoju želju da se upoznam s osnovama ekonomije i filozofije.

Time sam se praktično uvrstio u pionire *interdisciplinarnih izučavanja* pojava u prirodi i društvu, koja će se, kao nova doktrina pojaviti u drugoj polovini 20. veka.

Duboko sam usadio u svoju svest ono što sam samo jednom, kao učenik sedmog razreda bjelovarske gimnazije, čuo od svog mladog profesora fizike dr Slavka Rozgaja: »Beatus qui potuit rerum cognoscere causas[10] - zapisano je na Njutnovom grobu.« Rozgaj, naučni zanesenjak, pobudio je tada i kod mene želju da tokom celog života tragam za uzrocima stvari.

Kraljevo se tada malo razlikovalo od ostalih, za mene nepoznatih, srbijanskih palanki. Ulice s turskom kaldrmom, vašarska atmosfera u centru grada, osobito u vreme »pijačnih« dana. Sve je to prilično odudaralo od ambijenta instituta u kojima sam tako silno želeo da se sav posvetim nauci. Dobrodošlicu meni, mladom profesoru, poželeo je vlasnik hotela »Beograd«, Rade Vuković. Iskreno sam mu odgovorio da se svom snagom borim protiv želje i namere da se smesta vratim u Beograd. Na to mi je rekao: »Mnogi su ovde započeli život misleći isto tako. Ali ko se jednom napije 'ibrovače', ne napušta lako Kraljevo.« Vodu »ibrovaču« su sakadžije raznosile svako jutro po varošici, što će Kraljevčane zadesiti i 80-ih godina, kad im se na Kosovu zatruje Ibar.

Započeo sam predavanja u višim razredima »samoupravne gimnazije«.[11] Želja mi je bila da se više približim svojim đacima, pa sam tako odlazio i na sastanke đačke literarne družine, na kojima su budući borci Kraljevačkog partizanskog odreda i Kraljevačkog bataljona Prve proleterske brigade i umetnici (Nikola Bugarčić, Koča Jončić, Miodrag B. Protić, Nego Bošković) čitali svoje zanesene prozne sastave i pesme.

[10] Srećnik koji je mogao upoznati uzroke stvari.

[11] »Samoupravna gimnazija« - gimnazija na budžetu grada, zato što u Jugoslaviji »velikosrpskog hegemonizma«, ni tako velik srpski (srbijanski) grad kao što je Kraljevo nije mogao dobiti državnu gimnaziju.

NA PRAGU VELIKE NAUKE

Kako je 2. septembra 1939. godine Nemačka već zaratila sa Francuskom, deca beogradskih uglednih porodica kojima su bile dodeljene stipendije francuske vlade odustajala su od namere da u ratnim uslovima putuju u Francusku. Nemci su i to iskoristili u propagandne svrhe, budući da stipendisti nemaćke vlade nisu to učinili, ukazujući da to govori o neverici u francuske, a verovanju u nemačke snage.

Francuzi su tada stipendije ponudili onima sa »rezervne« liste. Tako sam i ja u Kraljevu obavešten da sam dobio stipendiju za Francusku - za Visoku školu za optiku, kakva je tad postojala još jedino u Jeni.

Na studije u Jeni nisam više mislio, jer mi je Nemac u Verkersbirou, u palati »Riunione«, kod koga sam tražio informacije o školi i eventualnoj stipendiji direktno postavio uslov: »Gospodine, Vi morate doneti preporuku organizacije studenata nacionalista«, drugim rečima, profašista, budućih kvislinga. Razgovor se na tome i završio i moji planovi za studije u Jeni kod *Zeissa* - otpali su.

Za vreme sređivanja formalnosti oko putovanja u Francusku odigrale su se, 14. decembra 1939. godine, i poznate studentsko-radničke demonstracije pod parolama »za mir«, »za hleb«, »za prijateljstvo sa SSSR-om«, »dole skupoća« i dr. U njima je poginuo i Mirko Luković, na studije tek pristigli đak moje kraljevačke gimnazije. Sahrana Mirka Lukovića uzbudila je ne samo Kraljevo nego i celo Pomoravlje.

Formiranje Banovine Hrvatske s njenom »seljačkom« i »građanskom« zaštitom - partijskom vojskom jačine oko 200.000 ljudi, stecištem i secesionističkih, ustaških ilegalaca koji će u aprilskom ratu, kao »peta kolona« udariti u leđa jugoslovenskoj vojsci - i obrazovanje jugoslovenske koalicione vlade na bazi sporazuma srpske i hrvatske buržoazije, u kojoj je Vlatko Maček bio potpredsednik, nije se u narodu osetilo kao demokratska mera. Ustaški secesionisti su strahovali od sređivanja stanja u Jugoslaviji i od sporazuma s Italijom i Nemačkom, jer su želeli likvidaciju Jugoslavije. Vladajući buržoaski krugovi, uvučeni u fašističke vode, istrajavali su na svom antidemokratskom, antikomunističkom i vazalnom političkom kursu, čiji će dobar izraz biti i »Kerestinec«, iz čijeg zatvora policija Banovine Hrvatske nije za vreme raspada Jugoslavije pustila na slobodu komuniste-robijaše, dok su ostale robijašnice bile otvorene.

Narod se sve više ustalasavao i okupljao pod parolom: »odbrana zemlje od fašizma«, »ne u rat«, »nacionalna ravnopravnost«, »socijalna pravda«, parolama koje su odražavale antifašistički kurs 7. kongresa KI (1935) i nacionalnooslobodilački i revolucionarni kurs ilegalne KPJ, čije se ime sve češće susretalo u običnim razgovorima.

POUR QUI, POURQUOI?

Obuzet nostalgijom i pritisnut neizvesnošću nepoznatog kojem sam hrlio u susret, u Lozani sam se susreo sa prvim znacima rata. Tu se moralo predaniti, jer su vozovi kroz francusku pograničnu ratnu zonu saobraćali samo noću.

Ostavivši u garderobi svoj kartonski kofer iz kojeg sam prethodno izvadio i stavio u džep sirotinjski sendvič, dan sam proveo lutajući po gradu pokrivenom dubokim snegom. Mladi Švajcarci su se klizali uz zvuke vesele muzike. Ovoga puta, eto, Evropa i svet neće moći odgovornost za početak rata da bacaju na »balkansko bure baruta«, na tamo nekog »fanatika«, »šizmatika« Gavrila Principa i atentat u Sarajevu. Povod mu nije sukob zavojevačkih i nacionalnooslobodilačkih suprotnosti na osovini Beč-Beograd-Istambul-Bagdad, nego agresija na Poljsku i sudar demokratskog i fašističkog pola kapitalističkog sveta na osovini Pariz-Berlin-Varšava.

U kupeu voza prvi put sam prisustvovao šou-ljubljenju, na francuski način. Partnerka je, kao glumica na pozornici važno pogledala na mene, kao publiku-zbunjenu i postiđenu. Nije isključeno da je u ovoj pograničnoj francusko-švajcarskoj i ratnoj zoni maštala o čuvenoj špijunki - Mata Hari.

Pariz, u koji sam stigao ujutro, bio je obavijen u ratno ruho. Zamračeni prozori, prilično puste ulice, lokali tihi...

Trotoari pokriveni parolama: »pour qui, pourquoi?«

Prve teškoće javile su se u vezi sa mojim francuskim jezikom. Osetio sam, kao i svi, defektnost tadašnjeg sistema izučavanja stranih jezika koji je nametao pretežno izučavanje gramatike, književnosti i nauke o jeziku, bez govornog jezika. Zato sam se preznojavao kad sam pokušavao da se objasnim sa nastojnicom, koja jedva da je znala više od 300 reči, ali ih je sipala brzom paljbom, mom uvu neuhvatljivom.

Ponovno nacionalno rađanje, kroz usvajanje jezika i običaja nove sredine u kojoj se nađe odrastao čovek vezano je za svakojake peripetije, neretko i komične![12]

... Umoran od puta i napora vezanih za upis na studije, vratio sam se u hotel, negde posle podne... Izražavajući se unapred u glavi prevedenim rečenicama, zamolio sam »konsijeršku« da me probudi u 8 sati, ne naglasivši »sutra«. Posle saopštenja francuskog cvrkutavog glasa »uit er, msje«, jedva sam se odvojio od sna, obukao, izašao i krenuo prema Sorboni... Mrak, ulica pusta... »Ratno zamračenje« - mislim i bunovan dospem do jednog bistroa... Tamo nešto kafanski bučno... Malo se razbudih i pogledah u nebo, a na njemu zvezde... Uputih se nazad s namerom da se neopaženo uvučem u sobu... Ali, »konsijerška«, kojoj ništa ne promiče, dočeka me sa smehom i obeća da će me probuditi sutradan u osam...

[12] **Francuzi, kao i ostali »veliki«, mere stranca po tome s kakvim akcentom govori njihov jezik, iako oni mahom poznaju samo svoj maternji jezik, što je osobina i dece celog sveta. »Šta li je Hitler-demijurg mogao reći na francuskom sa *strašnim naglaskom* izaslaniku predsednika SAD - F. Ruzvelta, Samneru Velsu?«, pisale su francuske novine neposredno uoči najveće nacionalne katastrofe (1940) u istoriji Francuske.**

Kako je stipendija dozvoljavala da se u ratnim uslovima živi krajnje skromno, ja sam svako veče kupovao za večeru malo hleba, salame, mleka, sira... Jednom prilikom, pred zatvaranje radnji, kupio sam svoju večeru. Kad sam u sobi otvorio sir, a on plesniv i smrdi... Uvređen što »pljačkaju« i »varaju« i mene - siromašnog studenta, pođem prema radnji da protestujem... Ali, radnja zatvorena i stvar se svrši na tome da izbacim iz jelovnika sir - »kamamber«.

Iako sam kasnije saznao da je neprijatni »miris« glavna vrednost »kamambera« i da je »uživanje« u tom »mirisu« izraz posebne otmenosti, uvek sam ga i na diplomatskim ručkovima i večerama vesto izbegavao, dokazujući time da nisam postao pravi »civilizovani Evropejac«.

Savladavši unekoliko prve teškoće govornog jezika koje izazivaju nelagodan osećaj inferiornosti i nemoći, našao sam se u klupama »L'ecole supérieure *d'optique«* u sastavu L'institut d'optique théorique et appliquée. Školovanje je trajalo dve godine, s tim što su studenti koji su imali diplome fakulteta prirodnih nauka i tehnike mogli, naravno u zavisnosti od zalaganja, diplomu l'ingénieur opticien (inženjera optike) steći i ranije^

Na čelu Instituta bio je stručnjak za optiku svetskog glasa Šari Fabri (»etalon dužine« Fabrija i Peroa!), a predavači su bili slavni profesori, među kojima i Anri Kretijen, projektant teleskopa na čuvenim opservatorijama Francuske i SAD.

Želja da što pre savladam gradivo i završim i ovu školu prikovala me je za laboratorije Instituta u kojem sam bio bukvalno od jutra do mraka, izvodeći vežbe, spremajući ispite i diplomski rad - projekat teleskopa. Izuzetnu pažnju sam posvećivao teoriji svetlosti i s tim u vezi nuklearnim energetskim procesima i zračenjima, posebno kosmičkim koja sam planirao kao doktorsku disertaciju, a istovremeno i televiziji kao spoju svetlosti i elektriciteta u suštini elektromagnetskim pojavama raznih talasnih dužina. Na to me je upućivala i tada najnovija studija *Materija i svetlost* čuvenog naučnika-nobelovca L. de Broljija.

Pa ipak, u *Citée universitaire,* gde sam stanovao izvesno vreme zajedno sa studentima raznih nacionalnosti, došao sam jednom prilikom u oštar sukob s Mađarima koji su dokazivali da je njihova južna granica na Savi i Dunavu i da je Vojvodina mađarska. Sina ministra Suteja - HSS-ovca koji je takođe bio prisutan, to nije mnogo uzbuđivalo, dok se između mene i Mađara razvila oštra polemika koja se umalo nije završila tučom - uvodom u moje buduće antiokupatorsko borbeno angažovanje.

Tokom »dróle de guerre« - »čudnog rata« u Francuskoj se mnogo više pisalo o sovjetsko-finskom, nego o nemačko-francuskom ratu. Na insistiranje Francuske, »branioca demokratije i malih naroda« SSSR je, kao njen »neprijatelj broj 1« isključen, 14. decembra 1939. godine iz Društva naroda. Predsednik francuske vlade Daladje naredio je, 19. januara 1940. godine, da sé pripremi napad na Baku. Francuski general Vegan je pripremao novi »Solunski front« iako je na Bliskom istoku imao svega 70.000 vojnika.

U proleće 1940. godine, neposredno pred nemačku ofanzivu na Dansku i Norvešku, a zatim i na Francusku, pripreman je »Ekspedicioni

antisovjetski korpus« za Finsku u kojoj su Nemci imali desetine svojih aerodroma, pripremljenih za napad na SSSR, koje je nadzirao lično načelnik nemačkog Generalštaba.

A u pozadini priprema francuskih, a nešto manje britanskih norveško--finskih i kavkaskih, ratnih pohoda, bilo je norveško i švedsko gvožđe i sovjetska kavkaska nafta.

Antikomunizam - podgrejavan učestvovanjem SSSR-a u »četvrtoj podeli Poljske« i objektivnom sovjetskom podrškom nemačkoj invaziji Danske i Norveške - dominirao je nad fašističkom opasnošću po opstanak Francuske kao nezavisne države.

Saznao sam da francuska levica odbija »rat za račun šovinističke desnice«; da desnica odbija »rat za račun antifašističke levice«; da parole »pour qui, pourquoi?« ispisuju nezavisno jedni od drugih, desničari profašisti, »lavalovci«, koji su od fašističke Nemačke očekivali spas reakcionarnog kapitalističkog poretka, i komunisti koji su - doktrinerski, »internacionalistički« propagirali defetizam i kapitulantstvo pred zavojevačem na njihovu zemlju. Oni nisu pri tom sagledavali da im fašizam donosi, pored klasno--socijalnog, nacionalno ropstvo i da to ne može biti u interesu ni radničke klase, ni radničkog pokreta, ni naroda i sveta u celini.

Taj stav je proizilazio iz Staljinove ocene da je rat »imperijalistički za obe strane«, da Hitler i nacionalsocijalizam žele mir i rešenje versajskog sistema, a anglo-francuski plutokratski imperijalizam rat za svetsku hegemoniju i kolonijalnu eksploataciju. Zabrana antifašističke propagande - suprotne antifašističkoj direktivi 7. kongresa Kl 1935 - išla je do te mere da je Berija naredio da se »neprijatelji naroda« u Gulagu ne smeju pogrdno nazivati fašistima.[13]

Francuzi su želeli mir (tranquillité) i uzdali se u britansku mornaricu i avijaciju.

Francuski komunisti su svoj prvobitni antinacionalni stav izmenili, pozivajući na antifašistički otpor zavojevaču kada se ovaj pojavio pred kapijama Pariza. Međutim, posle okupacije Francuske oni su pripremali legalno izdavanje svog lista - »Imanite«.[14]

Nemci su, u želji da pokažu svoju snagu i da povrede francusku gordost - na Pariz, koji su za vreme prvog svetskog rata bombardovali samo granatama dalekometnog tipa »Berta«, 3. juna 1940. godine, bacili bombe, i to na neke komunalne zgrade i francusko Ministarstvo vazduhoplovstva. Tako se i meni, koji sam pohitao na aktivno bojište, prvi put ukazala prilika da vidim učinak jednog vazdušnog napada.

Pariz je, posle ovoga proglašen za »otvoren grad«, čime je indirektno dato do znanja fašističkoj Nemačkoj da Francuzi nemaju nameru da se odlučno i dokraja bore svim sredstvima, kako će to kasnije učiniti, recimo, Sovjeti kod Moskve i Lenjingrada.

[13] R. A. Medvedev, *Ksudu istorii.* Alfred A. Knopf, New York, 1974. god., str. 873, 874, 875.

[14] *Ibid.*, str. 876.

RAZMIŠLJANJA O SUŠTINI ŽIVOTA I SVETA

U opštoj ratnoj atmosferi i ugroženosti gradova od napada iz vazduha, u Institutu se razmišljalo i govorkalo o novim otkrićima - nuklearnom oružju, »zracima smrti«. I ja sam razmišljao o tome - posebno o zaštiti gradova. Dolazila mi je ideja prekrivanja neba pantljikama čeličnih žica koje bi se pomoću fotoćelija noću automatski dizale a danju spuštale i bile usmerljive na elise zvukom avio-motora. Razgovarao sam o tome sa direktorom Instituta Fabrijem. On je sumnjao u mogućnost praktične primene ove ideje. U međuvremenu je ova ideja - proširena na elektromagnetski i toplotni talasni dijapazon - realizovana u vidu automatizovanog sistema samonavođenja raketa, pored balističkog i teledirigovanog.

Međutim, Fabriju su se, po svemu sudeći dopale moje naučno-tehničke preokupacije i ideje koje razvijeno društvo ceni veoma visoko.

Posle završenih vežbi i ispita odbranio sam i diplomski rad i tako postao prvi jugoslovenski inženjer optike.

Francuske kolege propratile su moj uspeh izjavom: »Lako je njemu, on zna matematiku!«

Direktor Fabri, dijagnosticirajući da sam već zaražen naučnom strašću - »bolešću« neophodnom za svaki stvaralački rad, ponudio mi je da ostanem da radim u Institutu koji je, kako mi je rekao, trebalo da se evakuiše u severnu Afriku, Englesku ili SAD. Pitanje sam ostavio otvorenim, ali sam nagovestio da imam nameru, ipak, da se vratim u svoju zemlju.

Ovde prekinuti put u tajne sveta nauke pokušaću da nastavim 1946. godine. Ali na traženje Beogradskog univerziteta da počnem da držim predavanja iz fizike redovano ili honorarno, a i na moju želju da napustim dužnost pomoćnika ministra vojske i da se posvetim nauci, tadašnji ministar vojske, Josip Broz Tito odgovorio je: »On je neophodan Armiji.«

Proboravivši šest godina na dužnosti komandanta glavnog antiinformbirovskog fronta, ponovo sam se približio naučnim i tehničkim problemima. U novoosnovanom Institutu za fiziku, na čijem sam organizovanju i sam radio, počeo sam da izučavam problematiku lasera i plazme. Obe ove oblasti, prva optička kvantno-energetska, a druga nuklearno-fuziono-energetska, privlačile su moju pažnju još za vreme studija u Parizu.

Predavanja iz fizičke optike koja sam održao na Elektrotehničkom fakultetu u Beogradu u letnjem semestru 1964. godine davala su mi nadu da ću se konačno naći na svome. Ali opet su se isprečile nesavladive teškoće, pa sam taj rad prekinuo.

U to vreme već sam počeo kritički da razmišljam o nekim osnovnim postavkama fundamentalnih nauka o prirodi, strukturi materije, elektriciteta, svetlosti itd. Izgledala mi je neprirodna prenaglašena uloga elektrona - otkrivenog 1897 - i elektronike, u praksi održana sve do danas. Delio sam mišljenje tadašnjih i sadašnjih maštara da posle otkrića pozitrona (1932) i niza od nekoliko stotina čestica i antičestica, treba očekivati da će naučno kretanje u pravcu mikrobeskonačnosti pokazati da ni ove, dosad otkrivene

mikročestice, nisu nedeljive i da pri stvaranju modela atoma i tumačenja suštine materije treba više voditi računa o bipolarnosti (čestice-antičestice), tada konkretno bipolovima pozitroni-elektroni i fotonima i fotonici koja će, po svemu sudeći, uskoro otvoriti novo saznaj no, visokofrekventno kratkotalasno područje, na kojem će biti moguće uspostaviti razgovorni kontakt sa biljkama i registrovati ljudske misli.

Otkriće kvarkova - kao kombinacionog gradiva protona, antiprotona i neutrona - počev od 1963. godine i zaključno s otkrićem šestog kvarka »istina« (1984) i dipola kvark-antikvark, ukazuje na neopravdanost statičko-metafizičkog i nužnost procesno-dijalektičkog posmatranja u perspektivi stalnog kretanja ka mikro i makrobeskonačnosti, kako u sferi objektivne stvarnosti, tako i ljudskog saznanja.

Saznavši neposredno posle rata - razume se samo površno - za nova naučno-tehnička otkrića u kratkom vremenu mog partizanskog odsustvovanja s naučnog polja, za, zaista novu ne samo fiziku koju sam naslućivao za vreme studija u Parizu nego i za novu matematiku, napominjao sam, u vreme kada smo montirali fabrike dobijene na račun reparacija, da će to uskoro biti zastarelo »kao vodenice potočare« u odnosu na klasičnu parnu i elektrotehniku.

A šta li će tek doneti eksperimenti sudara snopova protona i antiprotona u džinovskim, dosad neviđenim mašinama - akceleratorima, ciklotronima, nastalim iz onih prostih »Kruksovih cevi« - na granici uzajamne transformacije mase (materije) i energije u mikrosvetu i onih na orbitalnim vasionskim stanicama - lansiranim džinovskim raketama, baziranim na istim principima kao i onaj prvi, stari eksperiment u fizici tečnosti sa »Segnerovim kolom« - sa kojih se motri u daleke makrosvetove izvan dejstva jedne od četiri do sada registrovana tipa sile u našem svetu - gravitacije?

Ovaj metod posmatranja - sagledavanja uzroka i posledica pojava - pokušaću kasnije da primenjujem i na društveno-političko i vojno polje, pa će me to primoravati da naučno tragam po istorijskoj prošlosti i neizvesnoj i tajnovitoj budućnosti. A to uvek, svakome ko se time bavi, donosi nemir i neprijatnosti.

»Filozofiraš!«, »tražiš travčice na magistrali!«, »u tvojoj glavi je sve izvrnuto!«, reći će mi etatističko-birokratski predstavnici radničke klase i produžiti putem voluntarizma - samovolje - malignog nacionalizma, nedemokratizma koji će Jugoslaviju dovesti 80-ih godina u tehnološki i politički ćorsokak!

O suštini toga ćorsokaka - bulažnjenja o »nacionalno-etnički čistim«, »suverenim državama« od nekoliko miliona ljudi - rečito govori i činjenica da napred pomenuti džinovski akcelerator - mašina budućnosti - košta oko 200 milijardi dolara, pa to prisiljava velike narode da se u interesu opstanka - biološkog i nacionalnog - udružuju u društvene aglomeracije svetskih i terestričkih razmera.

Moja poslednja aktivnost na tom području biće pismo 1973. godine tadašnjem predsedniku Republičkog izvršnog veća Srbije, Milenku Boja-

niču, u vezi s našom izgradnjom brojnih termoelektrana konvencionalnog tipa relativno niskog koeficijenta korisnog dejstva (ispod 42%). Predsedniku sam skrenuo pažnju na nove termoelektronske, magnetsko-hidrodinamične (MHD) ili magnetsko-plazmodinamičke (MPD) generatore, čiji je koeficijent korisnog dejstva od 50 do 55%, što znači 10 do 15% veći od konvencionalnog. Skrenuo sam pažnju i na to da se u SSSR-u već grade takvi generatori na prirodan gas i ugljenu prašinu kapaciteta 50 000kW i planiraju veći od 600 000 i nekoliko miliona kW.

Naravno, ni predsednik ni bilo ko drugi nije se ni osvrnuo na ovo. I dalje gradimo i u Kolubarskom i u Kostolačkom i u Kosovskom basenu termoenergetske komplekse po starom, a javnost ubeđujemo da kupujemo i primenjujemo »najsavršeniju tehnologiju«.

U FRANCUSKOM DEBAKLU - IZBEGLIŠTVU

Sa ovog kratkog izleta u ono što će se dogoditi mnogo godina kasnije vraćam se na svoje pariške dane. Marinski kapetan-inženjer, zaposlen u Francuskom ministarstvu mornarice, sedeo je na predavanjima pored mene i jednoga dana mi ispričao kako su francuske divizije, na osnovu lažnog obaveštenja da su Nemci preduzeli ofanzivu, izvršile jedne noći, po planu, upad u Belgiju, a onda se na zahtev belgijske vlade vratile.

Za mene taj podatak nije bio od značaja, ali Nemcima - do kojih je verovatno lakše došao nego do mene - on je otkrivao zamisao važnog operativno-strategijskog manevra francuske vojske i mogućnost da se preko Ardena udari u bok francuskih kolona usmerenih na sever, kako će se to i desiti.

Kapetan mi je 10. maja 1940. na predavanju šapnuo: »Nemci su jutros otpočeli ofanzivu...«

A profesor Kretijen je preko dve table ispisivao diferencijalne jednačine teorije optičkih instrumenata usmerenih na otkrivanje svemirskih tajni.

Bio je to sudbonosni dan za Francusku, za Evropu i za ceo svet. Uskoro će doći do poraza savezničkih armija, do evakuacije Engleza preko Denkerka i okupacije Holandije, Belgije, Francuske, itđ., itd.

Nemački spreg krupnih motomehanizovanih formacija i vazduhoplovstva i vazdušnih desanata, povezan novim sredstvima veze - ofanzivno nastrojen, pokazao se nadmoćan nad savezničkim defanzivnim sistemom vatre i fortifikacije, pa su nemačke snage, brojno ravne savezničkim, izvojevale munjevitu pobedu. Naročito privlači pažnju uloga francuske strategijske fortifikacijske linije Mažino, izgrađivane čak i posle na vežbama pokazanih vazdušnih desanata sposobnih da izmanevrišu svaku odbrambenu liniju. Tako je oko šezdeset francuskih divizija smeštenih u Mažino--liniji bilo pasivno za vreme odlučujuće bitke za Belgiju, da bi na kraju položile oružje bez borbe.

Znaci bliskog poraza Francuske bili su svuda prisutni. Pariz Nemci više nisu bombardovali, jer nije postojao razlog za to. Francuska vojska se u rasulu povlačila na jug posle proboja fronta na belgijsko-francuskoj granici. Desničari na čelu sa maršalom Petenom preuzimali su vlast.

Dok su Nemci ulazili u severna predgrađa Pariza, toga 12. juna obavijenog gustom maglom, sa grupom studenata-Jugoslovena krenuo sam pešice na jug. Ulice su bile puste. Stojeći pred zgradom jedna nastojnica je u razgovoru sa susetkom glasno rekla: »Kako je čist vazduh bez buržoazije!« Ove reči, izraz jednog od francuskih raspoloženja, dobro sam upamtio. Često ih se sećam kad razmišljam o nacionalnom i klasnom,
0 nacionalnom jedinstvu i klasnoj polarizaciji, o patriotizmu, kao integracionom elementu i klasnoj mržnji, kao razornom elementu, korisnom u vreme rušenja starog i štetnog, u vreme izgradnje novog društva.

Nešto slično ću doživeti godinu dana kasnije u jugoslovenskoj aprilskoj katastrofi 1941, kada su seljaci u vozu između Dvora i Sunje vodili ovakav razgovor: »Ode nam Jugoslavija«, reče jedan. »Ode, vala, a neka je i otišla, nije ni valjala«, odvrati mu rezignirano drugi.

Međutim, kada se shvatilo da je svaka tuđinska vlast, a utoliko pre surova fašistička, gora od ma kako rđave sopstvene, i francuska nastojnica
1 jugoslovenski seljaci su po svoj prilici ili izabrali put borbe protiv zavojevača ili bili njegove žrtve.

Na francuskim drumovima nepregledne kolone kola, ljudi, žena, dece i vojnika. Nemački avioni neometano mitraljiraju. Izvanredno vernu sliku onoga što sam i sopstvenim očima gledao i doživljavao dao je čuveni filmski režiser Rene Kleman u svom još čuvenijem filmu »Zabranjene igre«.

Pamtim dobro ozlojeđenost koja me je zahvatila: francuski vojnici su bežali, a da se sa neprijateljem nisu ni suočili. Pojavljivala mi se neka inadžijska, balkansko-srpska želja da ščepam mitraljez od nekog od njih i sačekam Nemce.

Razotkrile su se tu: sva trulost francuske fasade versajske »hegemonije«; posledice antikomunizma; kolonijalne britanske i francuske opsesije; aveti francuskih gubitaka u prvom svetskom ratu, kada je od 1914. do 1917. svakog minuta ginuo jedan Francuz, i kada su od 1914. do 1918. od svake desetorice mladića poginula trojica.[1]"

Nemački feldmaršal Fon Bok, osvajač zapadne Evrope, pozirao je, 14. juna 1940. godine foto-reporterima na Napoleonovom grobu. Petenova francuska vlada obrazovana 16. juna priznala je, istog dana, vojni slom posle gubitaka od svega nekoliko desetina hiljada vojnika. Profašisti Lavai i Peten zatražili su 17. juna »primirje«, koje je sklopljeno 22. juna u Kompjenju. Organizovana je kvislinška vlast na »neokupiranoj« teritoriji.

Iz Londona se preko radija javljao De Gol u ime budućeg francuskog Pokreta otpora.

[15] Vuk Vinaver, ISI, Beograd, 1985, str. 287.

Posle pešačenja do Dižona, ukrcali smo se u voz koji nas je doveo do Klermon-Ferana, gde su posle nekoliko dana stigli i Nemci.

Francuzi, prepuni gorčine poraza i poniženja, kao ono i mi aprila 1941. godine - smestili su nas u studentski dom gde su bili smešteni i francuski studenti ranije evakuisani iz Strazbura.

Zahvaljujući prijateljstvu i poznanstvu sa studentima i studentkinjama iz Strazbura našao sam se i u Višiju, gde je održano istorijsko zasedanje francuskih poslanika na kojem je vlast nad »neokupiranom« Francuskom predata maršalu Petenu.

Ta vazalna Francuska će zadržati pod svojom komandom francusku mornaricu kojoj neće dozvoliti da dalje ratuje protiv Nemačke, što će navesti Engleze da tu mornaricu napadnu u sredozemnim lukama (Mers-el--Kebiru i dr.) i potope njenu glavninu, dok će 60 francuskih ratnih brodova uTulonu potopiti, novembra 1942, francuski mornari, kako ti brodovi ne bi pali u ruke nemačkih divizija koje su tada - posle iskrcavanja Saveznika u Severnoj Africi, okupirale i »neokupiranu« Francusku.

Profašističko, prookupatorsko javno mnjenje zahtevalo je od Petenove kolaboracionističke vlade da objavi rat svom dojučerašnjem savezniku
- Engleskoj, iz koje je De Gol uporno pozivao na otpor okupaciji i vazalstvu.

Stvorena je »okupirana« i »neokupirana« Francuska. Veličan je Nemački Rajh i dokazivano u vazalnoj štampi da je »primirje« spasio čast Francuske.

Stipendije više nije bilo, studentski dom nije imao sredstava, a povratak kući nije bio moguć. Neki iz naše grupe Jugoslovena su se probijali preko Marseja i Italije. Ja sam odlučio da se vratim u Pariz, što je posle uspostavljanja demarkacione linije između »okupirane« i »neokupirane« Francuske bilo vezano za velike teškoće. Sve ove tegobe, lišavanja, ishrana na granici gladovanja - samo hleb i paradajz - dolazile su kao neka predsprema za partizanski život koji me je čekao u skoroj budućnosti.

PARIZ POD KUKASTIM KRSTOM

Francuska, zemlja vojne slave, velikog ugleda i moći, žarište naprednih stremljenja i kulturnog stvaralaštva, bila je bačena na kolena i stavljena u kolonijalni položaj. Njen veliki ekonomski potencijal upregnut je u fašističku ratnu mašinu - usmerenu na osvajanje sveta i zavođenje novog, nemačko-fašističkog svetskog poretka.

»Centar sveta«, ponositi simbol Francuske - Pariz, u nemačkim je rukama! Kakav istorijski prelom?! Ipak je vredelo sve doživeti, makar i po cenu gladovanja!

Veliki lepi grad bio je unakažen i oskrnavljen ogromnim zastavama sa fašističkim simbolom - kukastim krstom. One su, kao draperije prekrivale

fasade palata na trgovima Konkord, Etoal i drugim. Nemački kamioni praznili su čuvene pariške robne kuće i butike, plaćajući »pošteno« novčanicama koje je štampala svaka divizijska štamparija. Nemački vojnici su u pratnji prostitutki gmizali pariškim ulicama.

Sve je nekako bilo na visini civilizovanog zapadnoevropskog sveta - i metod zavojevača-pljačkaša i manir žrtve.

Svoje nezadovoljstvo i bol zbog poniženja, Parižani su vidno i borbeno izrazili 20. avgusta 1944. godine, kada su, ponajviše pod uticajem komunista, podigli u svom gradu antiokupatorski ustanak i do dolaska francuske i anglo-američke vojske, 25. avgusta savladali glavninu nemačkog garnizona.

Čekanje vize za izlazak iz Francuske i povratak u zemlju, preko Nemačke, produžavalo se unedogled. Kako ću kasnije shvatiti, to nije bilo bez veze sa nemačkim pripremama za napad na SSSR, koje su bile u toku, i pritiscima na Jugoslaviju. I tada sam nešto od toga mogao naslutiti i iz razgovora s mladom Nemicom u nemačkom konzulatu, koja je poznavala Jugoslaviju i s čvrstim ubeđenjem rekla mi da se nada da će se uskoro opet naći u njoj.

Kolebajući se da li da otpočnem da radim u Institutu - jer je rad u svim oblastima obnovljen, ili da se pasivno prepustim čekanju vize, dane sam provodio šetajući Parizom. Dragocenu materijalnu pomoć mi je tad pružio moj stric Dušan, koji je živeo u Bordou, gde i sada živi kao naturalizovani Francuz sa petoro dece. Tako sam, doduše vrlo skromno, ipak bio materijalno obezbeđen. Najviše sam se zadržavao po knjižarama, preplavljenim Hitlerovom knjigom *Mein Kampf.* Kako je to bila era zvaničnog nemačko-sovjetskog prijateljstva, iako će se nemačke divizije uskoro tajno prebacivati iz »Bulonjskog logora« na sovjetsku granicu, u sovjetskoj knjižari se slobodno prodavala komunistička literatura na francuskom, nemačkom i ruskom jeziku.

Pored stručne naučne literature iz oblasti fizike, matematike i optike, u mojoj skromnoj biblioteci našla se, među ostalima: *Istorija SKP(b),* Staljinova dela *Dijalektički materijalizam, Osnovi lenjinizma,* Lenjinov *Materijalizam i empiriokriticizam* itd.

Uzgred, o jednoj malo poznatoj stvari, pored ranijeg osporavanja Staljinovog autorstva na 4. glavu *Istorije SKP(b)* - Dijalektički materijalizam, sada se osporava i njegovo autorstvo na *Osnove lenjinizma,* a ovo delo pripisuje F. Ksenofontovu čiji je rukopis *Učenje Lenjina o revoluciji* Staljin čitao pre objavljivanja svog dela (1924). Kada je Ksenofontov postavio pitanje autorstva i objavio svoj rukopis (1925), bio je izložen progonima, da bi 1937. godine bio uhapšen i bez suđenja pogubljen, kao »neprijatelj naroda«. Slično je prošao i filozof Sten, Staljinov instruktor iz filozofije, koji je pogubljen 1937. godine kao »menjšestvujušči idealist«, dok je njegova odrednica »Dijalektički materijalizam« odštampana pod imenom

M.B.Mitina, budućeg akademika, redaktora časopisa »Vaprosi filozofii« i s P. Judinom, zvaničnog filozofa staljinizma.[16]

Tako je Sten i ličnom tragikom potvrdio svoje predskazanje dato još 1928. godine, u uskom krugu prijatelja: »Koba (Staljin - *P. J.)* će organizovati takve stvari koje će zaseniti procese Drajfusa i Bejlisa.«

U toku je bila vazdušna bitka za Englesku. Nemačka i kolaboracionistička štampa punile su stupce pohvalama nemačkoj »Luftwaffe«, koja je uništila engleski grad Koventri i koja je »koventrirala« engleske gradove.

Danas se zna da je iza kulisa tajno pripreman napad Nemačke na SSSR, koji je Hitler najavio generalu Rundštetu još 2. juna 1940. godine, dok je o tome u nemačkom generalštabu razgovarano jula 1940. godine.

Kada sam jednoga dana iz Tiljerijskog parka pokušao da fotografišem okolne zgrade pokrivene od krova do tla nacističkim purpurnocrvenim zastavama sa »svastikama«, prišao mi je Francuz, očevidno misleći da sam Nemac, uhvatio se rukom između nogu i gnevno mi uzviknuo: »Evo vam, fotografišite ovo!« Tužno sam se osmehnuo i rekao da nisam ni Nemac, ni fašista, i da se čuva ovakvih ispada.

Na istorodnu patriotsko-antifašističku reakciju naići ću nekoliko meseci kasnije u Banjoj Luci, one aprilske večeri 1941. kada je nemačka kolona protutnjala kroz ovaj grad i uputila se preko planine Borije u pravcu Teslića i Doboja u Sarajevo, da bi Jugoslaviji zadala poslednji smrtonosni udarac.

U kafani »Bosna«, prepunoj nemačkih vojnika i agenata, jedan Krajišnik se popeo na sto i sa uzdignutim rukama, pretećи, mnogo pre 4. jula, objavio jugoslovenski nacionalnooslobođilački rat i njegov ishod rečima »Jebaćemo mi njima majku svejedno na kraju!...«

Ali sudbine onog Francuza i ovog Krajišnika bile su drugačije. Krajišnika, tog bezimenog veličanstvenog junaka, smesta su ščepali Nemci i izdajnici i, najverovatnije, još iste večeri ubili.

INTELEKTUALCI I RAT

Pred hotelom u Rue des écoles 33, pored Sorbone, u kojem sam stanovao, nemački podoficir, pripadnik nemačke »više rase«, u zanosu i samozadovoljstvu izvodio je partije pešadijskog egzercira. Lupkale su potpetice uglačanih čizmica. I dok sam posmatrao tu tačku sumanutog arijevca, mlad čovek mi je kriomice tutnuo u džep neke papire. Bila su to dva letka. U jednom je KP Francuske optuživala buržoaziju za slom Francuske i isticala nužnost antifašističke borbe i otpora. Drugi je obaveštavao da je uhapšen poznati profesor teorijske fizike Pol Lanžven, čija sam predavanja, kao i ona visokoučena nobelovca Luja de Broljia o odnosu

[16] **R. A. Medvedev, *K sudu istorii.* Alfred A. Knopf, New York, 1974. godine, str. 432, 433, 1027, 1032.**

X = h/p talasa i materije (duhovnog i materijalnog!) - posećivao izvan mog školskog programa. Profesora je verovatno uhapsio možda isti ovakav nacistički podoficir. Možda je njemu Lanžven, kao Arhimed vojniku rimske legije u antičko doba, rekao: »Noli turbare cirkulos meos!« a ovaj ga probo kopljem.

»Nije ovo vreme za 'cirkulose'«, razmišljao sam. »U borbi protiv ovih 'civilizovanih' divljaka koji su preplavili Evropu, u borbi za odbranu čoveka i nauke, kojoj sam toliko privržen, treba se aktivno angažovati.«

Tako sam na raskršću sa staze prirodnih fundamentalnih nauka prešao na stazu ratnika, žrtvujući svoju ljubav - nauku i veliku ličnu slobodu moguću na tom polju delatnosti, borbi protiv opšteg ljudskog zla - fašističkog nasilja i viziji opšte slobode i boljitka.

I tada su mnogi intelektualci gajili odbojan subjektivistički stav prema vojsci i ratu kao aktu nasilja, svojstvenom i objektivno uslovljenom u klasnom društvu. Takav stav nemačkih intelektualaca, prožet apstraktnim moralnim, »humanim« principima, umnogome je doprineo pobedi Hitlerove nacističke partije sile i nasilja i uprezanju ogromne energije nemačkog naroda u mehanizam okrenut ne samo protiv pojedinih intelektualaca i naučnika nego i protiv ljudske civilizacije uopšte. Ovakav stav je neprihvatljiv isto toliko koliko i stav da naučnici koji otkrivaju tajne prirode budu neutralni, da ne vode računa o tome u čije će ruke dospeti moć bazirana na njihovim otkrićima, da li će ona poslužiti čoveku ili će se okrenuti protiv njega, kao ranije eksploziv a sada nuklearna energija, biogenetski inženjering, roboti, kompjuteri, laseri...

Veliki naučnik Ajnštajn, za razliku od Arhimeda i Lanžvena, nije dozvolio da bude uhapšen, da ga probode koplje silnika. On se sa brojnim naučnicima založio kod tadašnjeg predsednika SAD Franklina Ruzvelta da savremena otkrića na nuklearnom i drugim poljima budu iskorišćena u borbi za oslobađanje ljudi i naroda od fašističkog nasilja.

Doživeo je i on dosta razočaranja, uviđajući da nova naučna otkrića, bazirana na njegovim fundamentalnim i epohalnim otkrićina ($E = mc^2$)
- ugrožavaju opstanak ljudske civilizacije i života na planeti Zemlji.

U razgovoru sa doktorom ekonomskih nauka, Milanom Aleksićem iz Bijeljine, izražavao sam otvorene komunističke poglede i napadao francuske profašističke, kolaboracionističke stavove buržoazije. Jednom prilikom prišla mi je nepoznata devojka, Jugoslovenka, i zatražila pomoć za »španske borce«. Dao sam skroman prilog, pa je tako uspostavljeno poznanstvo sa doktorom filozofije Ankom Matić, koja je, kako sam posle rata saznao, ilegalno radila u Komitetu za repatrijaciju Jugoslovena - »španaca« u francuskom Pokretu otpora.

Ona je tražila da joj pre odlaska iz Francuske ostavim svoju dozvolu za boravak - laissez-passer - što sam, razume se, i učinio.

Za vreme »pohoda grupe brigada« u zapadnu Bosnu, sredinom 1942. godine prišao mi je, kao komandantu Kraljevačkog bataljona Prve proleterske brigade, komandant Četvrte crnogorske brigade Peko Dapčević i ispri-

čao da je izvesno vreme živeo u Parizu pod mojim imenom, služeći se dozvolom za boravak koju mu je pribavila Anka Matić.

Sa koferom punim naučne i komunističke literature, koju nisam prikrivao kao da se radilo o Hitlerovoj knjizi *Mein Kampf,* i letkom KP Francuske koji sam držao presavijen u putnim ispravama, proputovao sam kroz Nemačku i Austriju i potpuno mirno prešao granicu Jugoslavije, u kojoj se za mnogo bezazlenije stvari od materijala koji sam nosio sa sobom moglo dobiti nekoliko godina robije. Naravno, niko na granici nije pretpostavljao da neko - naivan ili drzak - može iz pasoša koji pruža na pregled naočigled kontrolora izvaditi komunistički letak i držati ga u ruci, kao da je reč o beznačajnom papiriću ... Mala verovatnoća pokazala se kao najbolja kamuflaža.

TREĆI DEO

PROFESOR KOJI NE BI SMEO VASPITAVATI OMLADINU

Letak KPF preveo sam zajedno sa profesorkom francuskog jezika kraljevačke gimnazije Danicom Jasnić, članom KPJ, pa je on tako dospeo u kraljevačku mesnu partijsku organizaciju, a odatle, najverovatnije, i dalje. Na kružoku koji je organizovala Jasnićeva Koka prorađivana je *lstorija SKP(b)* i uz put izučavan ruski jezik.

Baš tih dana, kada sam se vratio u Kraljevo, obeležavana je godišnjica krvavog beogradskog »14. decembra« u kojem je poginuo Kraljevčanin, student Mirko Lukovič. Znajući unapred da će se pomen odvijati slično kao i sahrana - kada su kraljevačke žene odlučno išle na žandarmerijske kordone - vlasti su zabranile održavanje javnog pomena. Međutim, napredni ljudi Kraljeva, a pre svega đačka omladina, našli su se na grobu svog mladoga druga i prijatelja.

Policija je nakon toga naredila direktoru gimnazije Radivoju Kneževiću da sprovede istragu.

Kako ja tada još nisam primio časove, direktor je mene kao slobodnog nastavnika odredio da prisustvujem saslušanju maturanta Nikole Bugarčića, ilegalnog rukovodioca komunističke omladine, sina jedne od najbogatijih trgovačkih porodica Srbije.

Bio je to moj prvi službeni nastup po povratku iz Pariza u kojem sam doživeo propast velikog francuskog kolonijalnog carstva. Direktor, građanski liberal, uporno je, neuveren da je dobro ono što čini, Bugarčiću ponavljao pitanje: »Zašto si prisustvovao pomenu?«

»Pa to mi je drug iz detinjstva i škole. A prisustvovanje pomenu na groblju nije zabranjeno ni školskim ni policijskim propisima« - naivno je uzvraćao, inače po prirodi mirni i staloženi Bugarčić.

Dok sam ga slušao preda mnom su promicale slike minulog burnog perioda mog života - mitraljiranje francuskih izbeglica na drumovima, Pariz obavijen u fašističke zastave... i slutio sam blisku opasnost rata koja se nadvila.

Afera se stišala bez posledica i ne bi se moglo reći da određenu ulogu nije igrao društveni položaj Nikole Bugarčića. Jer, nešto kasnije, seljačka

deca (Života Pirić i drugi) platiće ceh za rad komunističke omladinske organizacije u školi, pa će, isterani iz kraljevačke gimnazije, morati da potraže školu izvan svog rodnog grada. Glasanje Jasnićeve i moje protiv ovog isključenja jasno je otkrivalo naše političko opredeljenje.

Nagoveštaji tajnih nemačkih priprema za rat protiv SSSR-a bili su na Balkanu snažni. Obezbeđenje južnog boka nemačke »istočne armije« zahtevalo je podjarmljivanje Mađarske, Rumunije, Bugarske i Jugoslavije.

Primenom strategije »posrednog prilaženja« ili unutrašnjeg i spoljnog političkog i subverzivnog pritiska, ove zemlje su jedna za drugom dolazile pod vlast profašističkih marionetskih režima.

Situaciju u građanskoj Jugoslaviji opredeljivali su: sukob velikih sila na području Balkana i Sredozemlja; postepeno revanšističko-antiversajsko okružavanje Jugoslavije penetracijom Nemaca u Mađarsku, Rumuniju i Bugarsku; oštra borba unutrašnjih nacionalnih i klasnih suprotnosti; zvanična politika »neutralnosti« - balansiranja između velikih sila uz izraziti pronemački i antisovjetski kurs; strahovanje od francusko-italijanske nagodbe, kojom bi se »kupila« Italija »jugoslovenskom kožom«, kao 1915. godine Londonskim paktom; velika aktivnost kleronacionalističkih, separatističkih i profašističkih kapitulantskih snaga oslonjenih na »sile Osovine«, sjedne, i progresivnih, patriotskih, okupljenih oko KP Jugoslavije, s druge strane.

U želji da produžim naučno usavršavanje i istraživanje u Beogradu, zainteresovao sam se u Komandi vazduhoplovstva za mogućnost zaposlenja kao inženjer optike. »Odavno čekamo takvog stručnjaka, podnesite odmah molbu. Mi ozbiljno razmišljamo i radimo na razvoju naučnoistraživačkog rada na polju primenjene fizike« - rekoše mi!

Postojala je mogućnost da iz Pariza dođem direktno u Beograd. Ali aprilski rat i okupacija Jugoslavije sprečili su ove planove.

Vođen je veoma oštar »rat u eteru« - rat nerava. Slušajući vesti raznih radio-stanica sticao sam utisak da se približavaju novi sudbonosni događaji, ali sam bio daleko od toga da sagledam njihove razmere i oblike ispoljavanja.

Jednom sam uhvatio vest neke radio-stanice koja je javljala o premeštanju hiljadu sovjetskih aviona sa jednog aerodroma na drugi. Između ostalog, govorilo se i o tome da Nemci vrše pritisak na Jugoslaviju.

Politička polarizacija u kraljevačkoj gimnaziji sve se više uočavala, i na sastancima đačke literarne sekcije i među profesorima. »Ovde među nama ima profesora koji ne bi smeli vaspitavati našu omladinu«, govorili su neke moje kolege, imajući u vidu Jasnićevu i mene.

»Da, ima ih kojima ja ne bih poverio da čuvaju jednu moju kozu na lancu«, uzvraćao sam ja.

»Slučajno«, kad god bih išao biciklom u Matarušku Banju ili manastir Ziču, pridružila bi mi se »pratnja« u kojoj nije nimalo teško bilo prepoznati policijske agente.

ČEKAJ, POZVAĆEMO TE - SUZE
ZA JUGOSLAVIJOM

Jugoslavija je - u atmosferi antikomunističke politike kapitalističkog Zapada; laviranja Velike Britanije između »Versaja« i revanšizma; slabljenja francuske hegemonije u Evropi i njenog malodušnog odbijanja da brani svoje male saveznike (»satelite«) u Maloj Antanti i ekonomske, političke i vojne ekspanzije fašističkih država Italije, Nemačke i Japana - težila politici »neutralizma«, da bi se, postepenim klizanjem od Francuske prema Nemačkoj našla, krajem 30-ih godina potpuno u ekonomskoj i političkoj sferi Nemačke i Italije, koje su je, podrškom separatističko-secesionističke opozicije razarale iznutra.

Novi kvalitet u razvoju situacije u Jugoslaviji nastupio je krajem marta 1941. godine. Nemci su, prebacivši na granicu Sovjetskog Saveza svoju vojsku prikupljenu 1940. u »Bulonjskom logoru« za invaziju na britanska ostrva, energično radili na tome da uspostave čvrstu kontrolu nad Balkanom. Ovo je uključivalo i proterivanje iz Grčke slabog britanskog ekspedicionog korpusa i zaposedanje ove zemlje koja je uspešno ratovala protiv drugog člana fašističke Osovine - Italije.

Velika Britanija, naviknuta još od kraja 18. veka da organizuje koalicije koje ratuju za njene interese, bila je usamljena u ratu protiv moćne nemačke armije. Ona je, vršeći pritisak na jugoslovensku vladu, maštala o balkanskom - solunskom frontu protiv Nemačke, sličnom »dardanelskom« i »balkanskom« za vreme prvog svetskog rata.

Na dramatičnost zakulisnih zbivanja ukazivalo je i samoubistvo mađarskog predsednika vlade Telekija, nekoliko dana nakon potpisivanja u Beogradu Jugoslovensko-mađarskog pakta o »večnom prijateljstvu«.

Nemci su političko-ekonomskim sredstvima i lažnim obećanjima prisilili jugoslovensku vladu da 25. marta potpiše u Beču pakt o ulasku Jugoslavije u fašistički zavojevački blok i time učinili kraj jugoslovenskoj politici laviranja, takozvane »neutralnosti«.

Jugoslovenski secesionisti doživeli su to kao svoj veliki poraz, gubljenje perspektive skore propasti Jugoslavije.

Velika Britanija - čiji je ministar spoljnih poslova Entoni Idn neposredno rukovodio antinemačkim akcijama iz Grčke - odlučila je da odlučno angažuje svoju jugoslovensku tajnu organizaciju u borbi za zbacivanje jugoslovenske uprave na čelu sa princom Pavlom Karađorđevičem.

I ovo mešanje britanske vlade u jugoslovenske unutrašnje stvari otkriva one zakulisne tajne mahinacije velikih sila pri određivanju režima u malim zavisnim zemljama. Oni navodno ne moraju biti po volji i interesu tih zemalja nego njihovih pokrovitelja - »prijatelja«. A kako će Britanija vratiti uslugu Srbima, videćemo kasnije.

Komunistička partija Jugoslavije, čije je Titovo rukovodstvo bilo lojalno Kominterni i posle Sovjetsko-nemačkog pakta - u ideološko-političkoj atmosferi saradnje SSSR-a i fašističke Nemačke - nije se mogla zva-

nično pojaviti kao inicijator i organizator događaja 27. marta 1941. g. Međutim, one autohtono-komunističke, patriotske, antifašističke i antigermanske snage - locirane ne slučajno u Srbiji - pozvale su narodne mase na demonstracije protiv kapitulantske politike. Dvorski buržoaski puč probritanski orijentisanih oficira, povezanih i s ostacima »Crne ruke« i sovjetskom obaveštajnom službom, koji je doveo na vlast nepunoletnog kralja Petra II i vladu generala Simovića, i masovne antifašističke patriotske demonstracije, naročito one u Beogradu - naneli su osionoj fašističkoj Nemačkoj i njenom, od hibrisa bolesnom vođi Hitleru, moralni i politički udarac. Na njega je odgovoreno munjevitim ratom bez objavljivanja, započetim masovnim vazdušnim napadom na Beograd.

Secesionisti su to dočekali kao svoju istorijsku šansu.

Još na poljima Flandrije i Francuske već dobro uhodani spreg vazduhoplovstva i motomehanizovanih krupnih formacija, potpomognutih raznorodnom »petom kolonom«, infiltriranom u sve pore jugoslovenskog društva i angažovanom u diverzantskim akcijama na komunikacijama (Zagreb -Karlovac-Bihać, Zagreb-Sisak-Banja Luka, Kosovska Mitrovica -Priština-Kačanik), razorio je za nekoliko dana vojni i upravni mehanizam građanske Jugoslavije, koja je, zatim, raskomadana i izbrisana sa geografske karte.

Patriotizam i borbenost - naročito vazduhoplovstva - na jednoj, i kapitulantstvo, kukavičluk, izdajstvo, višeznačno petokolonaštvo, pre svega ustaško, na drugoj strani, bila su osnovna obeležja ovog kratkotrajnog jugoslovensko-fašističkog rata. Polarizacija i međusobna sukobljavanja patriotsko-oslobodilačkih i vazalnih tendencija bila su svud vidljiva i u makro i u mikrodimenzijama.

Vest da je vlada spremna da potpiše kapitulantski pakt - koja je »procurila« pre 25. marta - uzbunila je i Kraljevo. Na demonstracijama i mitinzima, patriotski obojenim, otvoreno je u ime KPJ istupio Moma Petrović Trša, budući zamenik političkog komesara Kraljevačkog partizanskog odreda i Kraljevačkog bataljona Prve proleterske brigade.

Čim sam preko radija saznao za bombardovanje Beograda, javio sam se Vojnoj komandi u Kraljevu, sa zahtevom da mi, kao rezervnom oficiru odredi ratni raspored kojeg nisam imao.

»Čekaj, pozvaćemo te ...«

Kako sam bio uporan, a u Komandi nisu mnogo hajali za to, uputili su me, očito da me se otresu, u Čačak.

Uguravši se nekako u civilnom odelu u vazduhoplovnu kolonu koja je odstupala na zapad, dospeo sam u Čačak, gde su u opštem metežu formirane neke jedinice brzinom koja, verovatno, ne bi odgovarala ni pretkumanovskoj Srbiji.

»Idi u Užice«, rekoše mi u Čačku. Jednim kamionom koji je prevozio kasu neke druge vazduhoplovne jedinice, prebacio sam se u Užice. U hotelu »Zlatibor« u Užicu bili su vidljivi znaci poraza i rasula. Rezervni piloti - moji drugovi sa studija - pričali su mi veoma utučeni o neravnopravnim borbama u vazduhu iznad Kumanova.

Petokolonaši radosno, a patrioti s bolom i tugom, otvoreno su govorili 0 našem porazu i o dolasku Nemaca kao svršenoj stvari.

Ono što sam doživeo u Francuskoj 1940. doživljavao sam i ovde - nepregledna masa se kretala nekud, iako ni njoj nije bilo jasno - kuda.

Dospevši jednim vozom koji je vukao nekakav ratni materijal u Sarajevo, javio sam se Komandi armije i tražio raspored.

»Idi u svoj vojni okrug«, kazali su mi. Znači, u Petrinju. Ali Petrinja je tada, 14. ili 15. aprila, već bila u nemačkim rukama!

Iz jednog slučajnog događaja doznao sam neposredno kakvo je pravo stanje na jugoslovensko-nemačkom frontu i da je kraj sasvim blizu. Dok sam čekao pred vratima jedne kancelarije u Komandi armije, neki pukovnik je na operativnoj radnoj karti obešenoj na zidu objašnjavao jednoj ženi, očevidno supruzi neke uticajne ličnosti, operativno-strategijsku situaciju, ne vodeći uopšte računa o vojnoj tajni.

Nesvesno sledeći dato mi besmisleno naređenje, ukrcao sam se u voz za sever koji je bio u sarajevskoj železničkoj stanici bombardovan. Sutradan ujutro avijacija je ponovo napala voz, negde oko Zavidovića. Legao sam pored ograde železničke stanice. Mitraljez je proštepovao svoj šav na jedan metar pored moje glave. To prvo vatreno krštenje prošlo je srećno po mene.

Voz je u međuvremenu krenuo i odneo mi zimski kaput i ono malo stvari što sam poneo u rat.

S grupom razoružanih vojnika koji su dolazili iz Mostara i jednim inženjerom Slovencem pešice sam se, sklanjajući se od aviona koji su išli na Sarajevo, uputio pravcem Tešanj, Teslić, Banja Luka.

Na prilazu Teslići naišli smo na prvog otvorenog »petokolonaša«. On nam je s fesom na glavi govorio da je sve gotovo, da bežimo od vojske, da dolaze Nemci...

Na polju, sa obe strane puta Teslić-Banja Luka, logorovaia je jugoslovenska vojska, kao na manevrima, kao da su Nemci još u Nemačkoj. Zaprege ispregnute, vojnici peru noge u potocima... Ni položaja, ni obezbeđenja.

Kod poslednjih kuća ispod planine Borije nevelika grupa vojnika 1 podoficira. Puščana i mitraljeska paljba na grebenu izazvala je ovde uzbunu. Energični i borbeni vojnici i podoficiri raspoređivali su se za borbu. Odrpani vojnici iz naše grupe izazvaše sumnju da smo dezerteri i »petokolonaši«. »Sve postreljati! Majku im dezertersku!« Prisloniše nas uz plot. Sve žešća paljba s brda pojačavala je nervozu. Život ovde nije imao veliku vrednost. Inženjer Slovenac i ja - civili, jedva ubedismo podoficira da nismo ni bili u jedinici i da tek tražimo raspored.

»Hoćete li da se borite?« obrati nam se jedan vojnik s punom torbicom bombi »kragujevčanki«. »Hoćemo, kako ne!« odvratismo. Vojnik nam napuni džepove i ruke bombama, a podoficir nas posadi pored druma iza plota.

Nismo morali dugo da čekamo. Ubrzo naiđe nemačka motokolona. Na čelu motociklisti koji »šarcima« prorediše grane na voćkama, a za njima oklopna kola i tenkovi.

Onoj jugoslovenskoj vojsci u teslićkom polju ovi bahati Nemci su se po svoj prilici obratili slično kako su se, prema pisanju De Gola, obratili Francuzima za vreme prodora preko Ardena prema Denkerku: »Nemamo vremena da se zadržavamo, samo odbacite oružje i krećite u logor... Mi žurimo!...«

Za žurbu su, zaista, imali razloga. U Moskvu je trebalo stići te iste godine, pre zime. Tako je isplaniralo ibermenšovsko fašističko rukovodstvo. Zar će ovi jadni, bosonogi Južni Sloveni, nastanjeni na putu kojim vladajuća germanska rasa treba da stigne do egipatskih piramida i indijskih pagoda, remetiti njihove planove?!

Ne saznavši da li su plotuni koje smo čuli bili namenjeni Nemcima ili nesrećnim vojnicima koje su razoružali i poslali kućama ustaški pučisti u Mostaru, inženjer Slovenac i ja uputili smo se kroz šumu u pravcu Banje Luke. Bio je to prvi trening za buduće partizanovanje. Motomehanizovana kolona uvijala se poput zmije na putu za Sarajevo, malu oazu preostale jugoslovenske države. Nisam bio u stanju da zadržim suze.

Jugoslavija - vekovni san najdalekovidijih ljudi među Južnim Slovenima, voljena otadžbina srednjih i mladih generacija, trn u oku brojnim zavojevačima i protagonistima vazalstva - podlegla je, za nepune dve sedmice (velika sila Francuska za 40 dana!) pod udarima, u to vreme najjače vojne sile sveta - nemačkog vazduhoplovno-motomehanizovanog sprega spolja i brojne višebojne i višeznačne »pete kolone« iznutra, da bi onda nestala s karte Evrope.

Hitler je izjavio 4. maja: »Jugoslavija kao država više ne postoji!« Devetog maja, sovjetska vlada (koja je 5. aprila sklopila s Jugoslavijom ugovor o prijateljstvu!) je objavila da ne može više priznavati Jugoslaviju. Tog istog dana zastupnik vatikanske politike u Jugoslaviji, mostarski biskup fra Mišić, objavio je službeno »da je 10. aprila, na dan ulaska Vermahta u Zagreb, sjevnula sloboda« - i da je tako hrvatski narod »postao slobodan, neovisan od drugih«.

U pozadini te vojske, preplavljene ustaškim kolaboracionistima, dići će se u kafani »Bosna« onaj Krajišnik i u žamoru kafanskom, uz zvuke nemačkih pesama, odvažno i odlučno, gromkim glasom izgovoriti poziv na antifašističku borbu.

Na Volinjskim mostovima na Uni ustaške straže, iznikle iz mačekovske »seljačke« i »građanske« zaštite, oduzele su Slovencu i meni dva ćebeta kojima smo se štitili od prilično velike hladnoće i ostavile nas tako reći polugole.

Bili su to delovi ustaške diverzantske vojske koja je na komunikacijama Zagreb-Karlovac-Bihać i Zagreb-Sisak-Bosanski Novi, od prvog dana rata napadala iz zaseda i na prepad razoružavala i zarobljavala brojne štabove, i tako obezglavila mnoge jedinice, i bez toga u odnosu na Nemce, krajnje inferiorne jugoslovenske vojske.

Moj slučajni saputnik inženjer Slovenac doživljavao je kao i ja sve ovo, s razlogom, vrlo teško. I za Slovence, pogotovo za Štajerce, propast Jugoslavije značiće, kao i za Srbe i za Jevreje, posebnu nacionalnu katastrofu. Toj katastrofi doprineo je - što se malo zna - i »Slovenački narodni savet« koji su oformile sve slovenačke političke partije (sem komunista). *On se proglasio 11. aprila za »suverenu vlast u Sloveniji« da bi je, 12. aprila predao italijanskoj vojsci.*

Uzroci brze jugoslovenske aprilske katastrofe leže: u spoljnoj agresiji nesrazmerno nadmoćnije, antiversajski nadahnute revanšističke i fašističke vojske - nemačke, italijanske, mađarske i bugarske, ali i u unutrašnjim, krupnim suprotnostima nacionalne, verske i klasne prirode koje vuku svoje korene iz vekovnih hrišćansko-islamskih i katoličko-pravoslavnih sukoba; iz vazalne, višeznačne psihologije (progermanske, proromanske, proturske...); iz hrvatsko-srpskog suparništva oko balkanskog primata, što se u Jugoslaviji pojavilo kao sukob »srpske hegemonije« i »neravnopravnosti« Hrvata, Makedonaca, Slovenaca, Crnogoraca, što je ovima davalo, navodno, pravo na secesionizam i antisrpski genocid.

SMUTNO VREME U ANTIFAŠISTIČKIM REDOVIMA

Istorija je već vidno zabeležila da Staljin (javno dosledan u svojoj saradnji s Hitlerom) - iako je vlada generala Simovića sklopila sa SSSR-om, 5. aprila 1941. godine ugovor o prijateljstvu i nenapadanju - nije osudio varvarsko bombardovanje Beograda ni agresiju na Jugoslaviju objavljenu u »Pravdi« 7. aprila na poslednjoj stranici. Staljin je, nastojeći da odgodi nemački napad i dobije u vremenu, jugoslovenske narode, pre svega Srbe, koji su po cenu ogromnih stradanja uz parolu »savez sa Sovjetskim Savezom« odgodili za nekoliko nedelja i fašističku najezdu na SSSR[1] - »nagradio« posle »aprilskog rata« time što je zatvorio svoje diplomatsko predstavništvo u Jugoslaviji i jugoslovensko u Moskvi, i tako izrazio saglasnost s nemačko-fašističkom agresijom i brisanjem Jugoslavije s karte sveta.

Staljin nije, sve do 1944. godine, prekinuo diplomatske odnose s aktivnim saradnikom fašističke Nemačke - carskom Bugarskom.

To postaje razumljivije kad se doda da Staljin nije dozvoljavao da se otvara vatra na nemačke borbene avione koji su uoči 22. juna 1941. godine masovno nadletali teritoriju SSSR-a na dubini i do 200 km; da je zabranjivao da jedinice Crvene armije zaposednu granične borbene položaje; da je 14. juna 1941 - na dan kada je Hitler održavao poslednje savetovanje sa svojim generalima pred napad na SSSR - izdao preko TASS-a sledeće saopštenje, koje sam lično saslušao na, tada uzburkanim radio-talasima:

[1] **»Zbog srpskog rata X-dan na Istoku moraće biti odložen za nekoliko nedelja, u najmanju ruku do juna. Ako bi ljudi 'Crne ruke' zaposlili Hitlera više od mesec dana, u tom slučaju bi ceo rat na Istoku potpuno otpao«, rekao je, 27. marta 1941. godine, šef nemačke vojnoobaveštajne službe, admiral Kanaris.**

»Po podacima SSSR-a, Nemačka se, kao i Sovjetski Savez nepokolebljivo pridržava uslova Sovjetsko-nemačkog pakta. Glasovi o nameri Nemačke da raskine pakt i preduzme napad na SSSR, lišeni su svakog osnova. Treba pretpostaviti da prebacivanje nemačkih vojnih jedinica, oslobođenih posle operacija na Balkanu u istočne i severoistočne rejone Nemačke, koje se odvija u poslednje vreme, ima druge motive, nepovezane sa sovjetsko-nemačkim odnosima.«[2]

A onda je za sovjetske ljude, narod i njegove oružane snage usledilo u istoriji neviđeno ratno iznenađenje, koje je kao subjektivni faktor ogromno doprinelo patnjama i gubicima SSSR-à kao socijalističke države: 20 miliona ljudi i 30% materijalnog bogatstva.[3]

Odgovornost za istorijsko iznenađenje, slavni vojskovođa drugog svetskog rata, maršal G. K. Žukov, u svojim memoarima *Uspomene i razmišljanja* - pripisuje Josifu Džugašviliju Staljinu, koji nije dozvolio da se sovjetske oružane snage - uprkos brojnim verodostojnim obaveštenjima da će rat započeti za nekoliko sati i otpočinjanju čarki na granici - stave u stanje pripravnosti. On, međutim, u isto vreme veliča Staljina (izdanje na ruskom, 1983,1987, str. 92, 94, 95) i kaže, između ostalog: »... Vrhovni komandant je učinio sve što je bilo moguće da Vrhovna komanda i njena radna tela
- Generalštab i vojni saveti frontova postanu istinski mudri, vešti pomoćnici partije u postizanju pobede nad fašističkom Nemačkom ...«(!)

Žukov se, međutim, ne osvrće dovoljno samokritički u vezi s tim. On je kao načelnik Generalštaba oružanih snaga SSSR-a, mogao i morao narediti »pripravnost« na svoju odgovornost, rizikujući život. Jer, ako nije bilo moguće posle građanskog i antiintervencionističkog rata izgraditi brzo moćnu industriju, naređenje za »pripravnost« - posle višednevnih prodora nemačke avijacije u dubinu sovjetske teritorije i do 200 kilometara - bilo je nužno i potpuno u granicama subjektivnog faktora. O osećanju griže savesti govore i samoubistva nekih visokih rukovodilaca sovjetskog vazduhoplovstva posle saznanja da je 22. juna 1941. godine dve trećine njihovih aviona uništeno na aerodromskim pistama - iako je njihova odgovornost mnogo manja od odgovornosti vrhovnog komandanta - Staljina i načelnika Generalštaba - Žukova.

Poznati tok prvog perioda sovjetsko-nemačkog rata onemogućio je da međunarodni progresivni, revolucionarni pokreti iskoriste slabost kapitalističkog sveta - povećanu i međusobnim ratnim obračunom njegovog demokratskog i fašističkog krila i izvedu širom sveta nacionalnooslobodilačke i socijalističke revolucionarne promene, zamašnije od onih do kojih je došlo na kraju drugog svetskog rata, kada se anglosaksonski kapitalistički blok bio oporavio i pojavio ojačan na istorijskoj pozornici.

Sovjetsko-nemački pakt (23. avgust 1939) - »diplomatsko-politička diverzija« poput one sovjetsko-nemačke »bombe« u Đenovi (1922) - za

[2] **R. A. Medvedev, *K sudu istorii.* Alfred A. Knopf, New York, 1974, str. 892, 900, 937.**

[3] **»Komunist«, Moskva, 1972, br. 17, str. 18.**

poznavaoce ideološko-političkih pregrupisavanja i diplomatskih intriga u Evropi, 30-ih godina, nije bio iznenađenje. Zamenik sovjetskog ministra inostranih poslova Potemkin saopštio je i zvanično Francuzima, Italijanima i Mađarima 4. i 15. oktobra 1938. godine »da posle Minhena mora doći do sovjetsko-nemačkog pakta na račun Poljske«, »da sada nije isključen sovjetsko-nemački pakt,« »da SSSR ide, ili u dobrovoljnu izolaciju ili u pakt s Nemačkom«.[4]

Sedamnaestog aprila 1939. godine smenjen je s položaja ministra spoljnih poslova SSSR-a Litvinov, čovek kolektivne bezbednosti i zapadne orijentacije.

Jugoslovenska javnost - zbog nepostojanja diplomatskih odnosa između Jugoslavije i SSSR-a, jugoslovenske antisovjetske politike i ignorisanja velike sovjetske države, nije, kao što se zna, bila ni približno upoznata s velikom ulogom SSSR-a u međunarodnoj politici sve do pred kraj 30-ih godina. A tada je bilo reči najviše o brojnim istorijskim ideološko-političkim negativnostima Sovjetsko-nemačkog pakta: saradnji s fašizmom, podeli interesnih sfera i agresiji na male zemlje.

Međutim, pri globalnom vrednovanju Sovjetsko-nemačkog pakta moraju se u prvom planu imati u vidu i sledeće činjenice:

- Engleska i Francuska - koje su u to sudbonosno vreme vodile spekulativne pregovore sa SSSR-om na nivou trećerazrednih diplomata
- bile su za takvu »kolektivnu bezbednost« koja bi SSSR-u nametala obavezu odbrane Zapada od nemačke agresije, ali ne i njegovu obavezu u odbrani SSSR-a od te agresije.

Francuska štampa je posle Minhenskog sporazuma - Engleske, Francuske, Nemačke i Italije, bez konsultovanja SSSR-a, koji je predlagao odbranu Cehoslovačke - sporazuma o predaji sudetskog dela Cehoslovačke Nemačkoj (29. septembra 1938) pisala »da su paktovi samo postali teret«, »da Hitler treba da pođe na Istok«.[5] Francuski ministar spoljnih poslova Zorž Bone - opsednut antiboljševizmom i procenom da će rat dovesti do komunizma u Nemačkoj, Francuskoj i Italiji i do sovjetske dominacije u istočnoj polovini Evrope - izjavio je 12. oktobra, da mora revidirati odnose i sa Poljskom i sa SSSR-om, jer ne želi ratovati da bi branio ove francuske saveznike.[6]

Uprošćeno rečeno, Engleska i Francuska su SSSR-u nudile rat bez bilo kakve dobiti, dok je Hitler ponudio Staljinu dobit bez rata!

- Poljska i Rumunija - saveznice zapadnih buržoasko-demokratskih država energično su, u strahu od sovjetske dominacije, odbijale dozvolu za prolaz sovjetskih trupa preko njihove teritorije, u pokretu protiv zahuktale nemačko-fašističke ratne mašine (konkretno, u odbrani ugrožene Cehoslovačke!)

[4] SSSR v borbe za mir nakanune vtoroj mirovoj vojni, Moskva, 1971, str. 45. Citirano prema Vuk Vinaver, *Jugoslavija-Francuska između dva rata,* Institut za savremenu istoriju, Beograd, 1985, str. 396.

[5] DASIP, LP, 1-6, 25. novembra 1938. godine. Citirano prema *Ibid,* str. 393, 395.

[6] PRO, FO, vol. 21612. 12. oktobar 1938. godine. Citirano prema *Ibid.,* str. 393.

- Čehoslovački predsednik Beneš je, uporedo s naporima da odbrani svoju zemlju, često ponavljao defetističku misao »da su njegovi narodi stolećima bili pod Nemačkom i moći će to opet«, »kao u Srednjem veku«.[7]

- Poznate optužbe Zapada, koji nikad nije iskreno želeo saradnju sa SSSR-om, o navodnim tajnim vezama sovjetskih generala s Nemcima (Beneš ih je dostavio Staljinu, a ovaj to uzeo kao razlog ili povod za masovnu likvidaciju rukovodećeg kadra CA na čelu s Tuhačevskim) bile su sračunate na to da se spreči nemačko-sovjetski savez.

»Osećam da će se moskovski ugovor pre ili posle osvetiti nacionalsocijalizmu«, ocenio je fašistički ideolog Rozenberg.

- *Sovjetsko-nemački pakt doveo je 1939. godine fašističku Nemačku na put »rata na dva fronta«, a to je bila klica konačnog poraza fašističkih, nemačkih zavojevačkih snaga 1945. godine, što je bilo u interesu svih progresivnih snaga i malih naroda. Taj pakt je mnogo uticao na odluku Japana da svoju »kontinentalnu strategiju« prodora u Kinu i Sibir zameni »pomorskom strategijom« - ekspanzije na Pacifiku, što je olakšalo situaciju SSSR-a na sovjetsko-nemačkom frontu i uvuklo SAD u antifašistički, oslobodilački rat.*

RADOST U HRVATSKOJ - ZADAH SMRTI U BEOGRADU

Na prvom vozu koji je dolazio iz Zemuna za Zagreb - u koji sam se ukrcao pošto sam prepešačio celu Bosansku krajinu - stajalo je »ŽAP«. Nisam shvatio, niti sam obratio pažnju na taj natpis. Uto mi je priletela jedna devojka i u ushićenju me zagrlila: »Vidite li šta piše? ŽAP! Živeo Ante Pavelić«, rekla je ova, kao i njena okolina, egzaltirana, ustaški nastrojena devojka.

Praćenje već druge, sada domaće aprilske, ratne katastrofe dovelo me je i do rodne kuće. Moji meštani bili su ozlojeđeni zbog trulosti državnog i vojnog aparata i uvređeni zbog tako brzog poraza Jugoslavije. Takvo raspoloženje osobito je izražavao aktivni podoficir, budući narodni heroj narodnooslobodilačkog rata Mirko Poštić. Niko, međutim, nije tada slutio da će uskoro doći do egzistencijalne ugroženosti potomaka Krajišnika. Niko nije mogao da predvidi da se spremaju krvavi genocidni progoni i pokolji - Jadovno, Glina, Jasenovac, pod parolom »Srbe na vrbe«, u duhu »politike tri trećine« i »granice katoličanstva na Drinu«. Niko nije pomišljao da će fašistička okupacija doneti bivšoj Vojnoj krajini - Lici, Kordunu, Baniji - naviknutim na svakojake nepravde i progone - najveću tragediju u njihovoj istoriji.

Ne zadržavajući se dugo u rodnom kraju, odlučio sam da se vratim u Kraljevo.

[7] **DDF, 2—II, 449. Citirano prema *Ibid.*, str. 324.**

Koristeći se skromnim iskustvom, stečenim u legalnom i ilegalnom prebacivanju preko demarkacione linije »okupirane« i »neokupirane« Francuske, prešao sam oko 25. aprila u Zemunu granicu između »neokupirane« Nezavisne Države Hrvatske i okupirane Srbije, kojoj su Nemci, valjda zbog Cera, Suvobora i Kajmakčalana, ukazali »čast« da, jedino nju na jugoslovenskom prostoru, posednu svojim trupama.

Beograd, grad u kojem sam proveo nezaboravne studentske dane, bio je u ruševinama iz kojih se širio zadah smrti. Jevreji, obeleženi žutim trakama na rukavima, čistili su ulice, otkopavali ruševine i izvlačili leševe. Dobro pamtim krhke mladiće i devojke, očevidno iz uglednih i imućnih jevrejskih porodica, kako su gotovo ravnodušni za svoju sudbinu obavljali grozan posao. Misle li ovi ljudi, pitao sam se, na »grehove« svojih praotaca koji su izgubili postojbinu i njima dodelili sudbinu izbeglica i stranaca svugde gde žive?

Nemci-okupatori nisu bili ovde, na Balkanu koji je Evropa vekovima uprezala u svoja ratna kola, istovremeno ga prezirući i ismevajući kao »bure baruta«, tako »gentils«,[8] kako se to učinilo nekim francuskim studentkinjama u vozu iz Sen-Žermena za Pariz u kojem su Nemci, opijeni svojom pobedom, pevali i veselili se. U pesmi su im se i neke od njih pridružile, a ja sam ih grubo, kao pravi Balkanac, napao zašto pevaju sa okupatorom, gde im je nacionalni ponos itd.

Za sve ono što se videlo na ulicama razorenog Beograda i što će tek zadesiti narode Jugoslavije, »civilizatori« su okrivljavali same narode Jugoslavije - pre svega Srbe - koji su odbacili Bečki pakt i suprotstavili se namerama Nemaca da »mirnim putem« ostvare svoje ciljeve - da svestrano koriste Jugoslaviju u procesu stvaranja novog fašističkog svetskog poretka. Bila je to naopaka logika po kojoj ratni akt ne izaziva zavojevač-napadač, koji je »miroljubiv« i koji nosi oružje samo u slučaju potrebe, nego branilac koji pruža otpor. Ovakvo sofističko tumačenje je, na žalost, dao i veliki vojni teoretičar Klauzevic, a nacisti su ga prihvatili, jer im je to odgovaralo.

I dok se ta optužba upućuje pre svega na račun »ratobornih« Srba, a usvajaju je kukavice, kapitulanti i kratkovidi ljudi, kolaboracionisti i kvislinzi, zaboravlja se sudbina Jevreja - ljudi koji stolećima nisu uzimali oružje u ruke i koji i sada u ovom gradu-mučeniku mirno, sa žutim trakama na rukavima odlaze u smrt...

Tu sofističku logiku da otpor izabrane žrtve izaziva zavojevačke napade treba izvrnuti, jer je upravo obrnuto, osvajanje izaziva otpor kao svoju dijalektičku protivrečnost. Na silu se mora odgovoriti silom, jer zavojevačka sila poštuje samo svoju dijalektičku negaciju-antizavojevačku silu.

Ovakva svoja razmišljanja iznosio sam poznanicima, pa su me oni gledali s podozrenjem, proglašavajući me za komunistu, iako to oficijelno nisam bio.

Ne zadržavajući se dugo u Beogradu, najzad sam uspeo da se vratim u Kraljevo.

[K] **Ljubazni.**

KLONITE SE TUĐINSKE VOJSKE

Zgradu kraljevačke gimnazije zaposela je nemačka vojska a školu prebacila u omanju kasarnu pored mosta na Ibru.

U širokim krugovima govorilo se o sudbonosnom porazu jugoslovenske vojske, o višestrukom izdajstvu zemlje, o porukama koje je KPJ upućivala narodu preko ilegalnih letaka i usmene agitacije svojih članova.

»Sprovodite političke i vojne pripreme za borbu protiv okupatora i kolaboracionista«, poručivala je Komunistička partija Jugoslavije posle »majskog savetovanja CK KPJ« na kome je formirano i partijsko »vojno rukovodstvo«.

U kružoku smo čitali *Istoriju SKP(b)* koju sam doneo iz Pariza. U literarnim đačkim družinama više se razgovaralo o stanju u zemlji nego 0 literaturi. Sa porodicama istaknutih komunističkih političkih robijaša Vilotijevića i Ristovića često sam održavao veze, ne vodeći računa o tome da su one stalno pod prismotrom.

Mnogi oficiri i vojnici razbijene jugoslovenske vojske koji su izbegli zarobljavanje, odazivali su se pozivima nemačkih vlasti koje su ih onda, naknadno, kamionima odvozile u zarobljeničke logore. Bio je to, u stvari, produžetak procesa započetog aprila 1941. kada su naoružane jugoslovenske jedinice umesto da produže borbu na partizanski način, silazile s brda 1 predavaie se nemačkim vlastima. Prosto je neshvatljiva ta revnost prema okupatorskoj vlasti i, začelo, nenaslućivanje onoga što će ih kasnije snaći.

U atmosferi nemačko-sovjetske saradnje malo je ko realno procenjivao i uočavao dubinu i razmere opasnosti koja se približavala.

Odazivajući se jednom pozivu u opštinu i sàm sam, istina samo tog puta, morao sa nekim budućim borcima Kraljevačkog partizanskog odreda noću da čuvam nemačke telefonske veze između Ratarske škole i aerodroma, dokazujući uz put nemačkim vojnicima da će izgubiti rat!

Građani Kraljeva su prisilno popravljali džombaste ulice pokrivene turskom kaldrmom da bi njima uskoro kuljale s juga na sever beskrajne nemačke kolone. »Nach Russland«, hvalisavo su govorili neki nemački vojnici. Buka motorizacije i zvuci nemačkih marševa privlačili su često pažnju učenika, sklonih da uvek i u svakoj prilici prekinu nastavu, makar i na trenutak.

Sačekao sam jednom za katedrom da se učenici i učenice VIb razreda, kojima sam bio razredni starešina, vrate na svoja mesta sa prozora na koje su poleteli da vide nemačku kolonu.

Kada se sve utišalo, obratio sam se sa autoritetom profesora matematike i fizike i razrednog starešine mladim ljudima ovim rečima: »Vi mislite da vas nisam viđao kada ste po mraku izmicali ispred mene i prikrivali svoje ljubavne sastanke... Viđao sam ja mnoge od vas u 'zabranjenom voćnjaku', ali vas, kao što vidite, nisam progonio niti kažnjavao, kako su to zahtevali školski propisi. Ali sada je nastupilo drugo vreme. Vi nemate šta sada da tražite po ulicama, a još manje da posmatrate tuđinsku vojsku i time

joj odajete počast. Ako odsad primetim koga od vas na ulici, primeniću sve mere koje mi stoje na raspolaganju...«

Kako je u razredu bilo nekoliko đaka »ljotićevaca« i »belogardejaca«, zbog ovakvog neopreznog antiokupatorskog govora mogao sam očekivati mere protiv sebe, jer se i za mnogo bezazlenije stvari u takvom vremenu mogla izgubiti glava. Međutim, sve je prošlo srećno!

Kada su mnogi đaci kraljevačke gimnazije postali borci Kraljevačkog partizanskog odreda, a njihov profesor matematike - komandant tog odreda, nedićevsko »Novo vreme« objavilo je članak pod naslovom »Oni koje ne treba slediti«, imenujući te »nedostojne profesore« mojim imenom.

Iako je posle rata kružila anegdota kako su neki đaci, u želji da pobegnu od matematike, otišli u partizane, a tamo naišli na svog profesora matematike kao komandanta partizanskog odreda, mislim da sam stavom prema svom predmetu - matematici, tom đačkom »bauku« razbijao kod njih strah i nepouzdanje: »Mnogi od vas misle da nemaju smisla za matematiku, da je za to potreban posebni dar. Sad ćemo uzeti jednu novu partiju, kvadratne jednačine. Ako budete pažljivo pratili, tvrdim vam da ćete svi dobiti dobre ocene na sledećem pismenom zadatku.« Tako je i bilo. Najniža ocena bila je četvorka. Pismeni iz matematike bez ijedne trojke i dvojke, po svoj prilici, ostaće jedinstven u analima kraljevačke gimnazije.

Zamenio sam sholastičko-katedarski metod, koji pasivizira i demoralise đaka, metodom aktivnog uključivanja učenika u proces nastave, koji razvija samopouzdanje.

Mnogo kasnije, šezdesetih godina, ponoviće se nešto slično na Elektrotehničkom fakultetu u Beogradu, kada sam studentima dozvolio da se na ispitima mogu služiti udžbenicima i priručnicima. Bio je to izraz mog uverenja da iz savremenih škola treba isključivati »pamćenje« pred ispit i »raspamćivanje« posle ispita, i to zameniti traganjem za razumevanjem pojava i procesa i sticanjem sposobnosti da se u životu, uz pomoć raspoložive literature, prate zbivanja u prirodi i društvu. U tom duhu na ispitima treba stvarati iste uslove i proveravati uspeh ili neuspeh u razumevanju suštine, a ne u memorisanju detalja. Ovo utoliko pre što savremena kompjuterska tehnika memorijalno-mehaničke poslove obavlja bolje i brže nego čovek. A da bi čovek u nečemu bio iznad kompjutera, njegovo školovanje mora doživeti revolucionarne promene, pre svega na području prirodnih i tehničkih nauka.

Umesto sholastičkog drila koji šablonizuje i umanjuje duhovne sposobnosti, nužno je preći na izučavanje ključnih fakata na pojedinim naučnim područjima i na razvijanje sposobnosti da se na tim područjima može snalaziti uz pomoć raspoložive literature.

Smisao savremenog i budućeg školovanja nije u tome da se nauči *mnogo ili sve činjenice,* nego *da se nauči učiti* - jer u budućnosti *nepismen* neće biti samo onaj koji nije završio osnovno obrazovanje, nego i onaj *školovani čovek koji nije stekao sposobnost da stalno uči* i prati razvoj.

STALJINOVE GREŠKE ISPRAVLJA NAROD

U noći između 21. i 22. juna 1941. vraćao sam se iz Beograda u Kraljevo. Voz je često zaustavljan i prebacivan na sporedne koloseke, dok su pored njega na sever tutnjale vojne kompozicije.

Bila je to istorijska noć, ali ja to tad nisam ni slutio. I meni i mnogima sličnim meni ova kratkovidost se može oprostiti kada se sada zna, pored ostalog, daje nemački komandant oklopnih jedinica, general Guderijan, po njegovim memoarima, uoči ove noći iz neposredne blizine osmatrao sovjetsku tvrđavu Brest i utvrdio da niko na drugoj obali Buga ne sluti šta će sutradan u zoru preduzeti sto osamdeset nemačkih divizija već operativno razvijenih duž sovjetske granice. U ovoj sovjetskoj tvrđavi, i ne samo u njoj, pripremana su, po dokumentovanoj priči S. S. Smirnova *Tvrđava Brest,* nagrađenoj 1965. godine Lenjinovom nagradom, sportska takmičenja i pregled oružja. Oficiri i vojnici razišli su se na zabave izvan tvrđave, u koju će oko ponoći prodreti nemački diverzanti i time olakšati početak velike fašističke najezde na Sovjetski Savez, za koju je Hitlerov ideolog Rozenberg rekao da će se, pre ili posle, osvetiti nacionalsocijalizmu.[9]

Istorija je pokazala da je to, posle Nemačko-sovjetskog pakta, 1939. godine, bio sledeći odlučujući korak ka ratu na dva fronta, jednom od stalno i bitno dejstvujućih faktora konačnog poraza fašističke Nemačke.

J. V. Staljin je, pored masovnog uništavanja naučno-tehničkih i vojnih kadrova imao suviše veliko poverenje u pakt sklopljen s fašističkom Nemačkom! To svakako nije smeo biti dovoljan razlog da Staljin u duhu »Nemačko-sovjetskog dogovora o prijateljstvu i granicama« od 29. septembra 1939. godine, zabrani u SSSR-u svaku antifašističku propagandu; da, uprkos verodostojnih upozorenja da predstoji neposredan napad, istinito ne informiše narod opredstojećoj opasnosti; da ne dozvoli, da ne bi, navodno, izazvao Hitlerovu Nemačku, da se sovjetske oružane snage stave u stanje pripravnosti kako je predlagao načelnik Generalštaba CA G.K. Žukov, i da se posle početka napada izgubi u vremenu 22-26. juna.

Staljin je 1937-38. pod parolama »nećemo dati ni pedalj zemlje neprijatelju«, »rat ćemo voditi na neprijateljskoj teritoriji« - odbacio doktrinu frontalno-partizanskog opštenarodnog rata, kao izraz »neverice u moć sovjetske države«, a partizanska dejstva okarakterisao kao »pripremanje neprijateljskih dejstava u pozadini sovjetske armije«. Njegove pogreške ispravljale su patriotske boračke mase, muškarci, žene i deca, boreći se na frontu i u pozadini.[10]

Baš u ovoj brestovskoj tvrđavi poniklo je junaštvo politkoma Matevosjana i majora Gavrilova koji je zadivio čak i nemačke fašiste. Izvukavši ga onesvešćenog iz kanalizacije u koju je dospeo posle tromesečnog pružanja otpora neprijatelju, nemački oficir je u njegovu čast postrojio četu svojih vojnika i time im očigledno pokazao kako treba braniti svoju otadžbinu.

[9] Airey Neave, *Nürnberg,* »Globus«, Zagreb, str. 98.

[10] R. A. Medvedev, *K sudu istorii,* Alfred A. Knopf, New York, 1974. e., str. 874, 875, 913, 914.

Međutim, Staljin je drugačije rezonovao i delovao; major Gavrilov i politiconi Matevosjan, i mnogi koji su se našli u nemačkom zarobljeništvu zbog njegovog nepoznavanja ratne veštine, dospeli su po završetku rata u logore, jer, navodno, nisu smeli dopustiti da budu zarobljeni!

A dok je Džugašvili - Staljin, simbol i mit međunarodnog radničkog pokreta, i do rata zatvarao i ubijao naučnike i konstruktore (čuvenog fizičara Landaua, konstruktore aviona i raketa Jakovljeva, Tupoljeva, Koroljova), Hitler je - iako demijurg, bog u Nemačkoj, kao Staljin u SSSR-u - angažovao ogroman broj konstruktora, inženjera i tehničara, na čelu s Vernerom fon Braunom i Arturom Rudolfom (posleratnim tvorcima američkih raketa, među njima i vasionskog raketnog broda »Saturn«, koji se prvi spustio na Mesec) da stvaraju raketno oružje V, i V_2, a čuvenog fizičara Hajzenberga i druge - da prave nuklearno oružje.

Ali već tu, kod Bresta, Nemci su mogli naslutiti da ih ne čeka laka šetnja do Lenjingrada i Moskve, poput one preko flandrijskih polja do Pariza. Tu je fašističkim zavojevačima odlučno NE rekao sovjetski narod. Vojnici, deca i žene koje su svojim nežnim rukama iskopale rovove u smrznutoj podmoskovskoj zemlji i stale u njih, pored svojih sinova i braće zajedno su porazili »nepobedivu« fašističku vojsku i razbili mit »blitzkriega«.

Veliki patriotizam sovjetskog naroda i njegove armije, stvaralaštvo naučnika, konstruktora, vojnika i vojnih i političkih rukovodilaca su presudni činioci koji su obezbedili pobedu SSSR-a u borbi s fašističkom Nemačkom, uprkos velikim neuspesima u početku rata, izazvanim u ogromnoj meri Staljinovim greškama - masovnim represalijama i nepripremljenošću vojske.

Staljin, koji se nijednom nije pojavio na frontu, uprkos mnogim istorijskim činjenicama, u *posleratno izdanje svoje »Kratke biografije«, objavljene pred drugi svetski rat, uneo je sopstvenom rukom i sledeću dopunu:*

»Drug Staljin je dalje razvio naprednu sovjetsku vojnu nauku. *Drug Staljin je razradio postavke o stalno dejstvujućim faktorima koji odlučuju sudbinu rata,* o aktivnoj odbrani i zakonima protivofanzive, o sadejstvu rodova vojske i borbenoj tehnici, u savremenim uslovima rata, o ulozi velikih masa tenkova i avijacije u savremenom ratu, o artiljeriji kao najmoćnijem rodu vojske. U raznim etapama rata, staljinski genije iznalazio je pravilna rešenja, koja su u potpunosti uvažavala osobenosti situacije... S genijalnom pronicljivošću drug Staljin je odgonetavao neprijateljske planove i razbijao ih. U bitkama u kojima je drug Staljin rukovodio sovjetskim jedinicama ostvareni su najistaknutiji obrasci ratne veštine.«[11]

A rad generala Samohina, koji je svoju vojnopolitičku studiju predao na početku rata Staljinu, nosi naziv »Stalno dejstvujući faktori rata«. (Podvukao *P.J.)*

[11] Citirano prema R. A. Medvedev, *K sudu istorii,* Alfred A. Knopf, New York, 1974. god., str. 1022.

[12] *Ibidem,* str. 1032.

i

Praksa slavoljubivih i nezajažljivih paranoidnih vlastodržaca da se prikazuju kao *vrhunski* i političari i ratnici, i mirotvorci i naučnici i umetnici - iako je to u savremeno doba nespojivo u jednoj ličnosti - i da progone stvaraoce - autore, a njihova stvaralačka dela pripisuju sebi - »vođama« nije retkost u najnovijoj istoriji, naročito pod totalitarnim režimima. Iako se zna da je za svaki stvaralački rad nužno - pored talenta: a) prethodno izučavanje onoga što su drugi stvorili, kako se ne bi udaralo na »otvorena vrata« i sebi pripisivalo ono davno otkriveno; b) naučni rezon i metod posmatranja, što će reći izuzetna moć zapažanja osnovnih bitnih elemenata pojave i procesa u toj pojavi uz predviđanje njihovog ishoda; c) formulisanje sopstvenih sudova odgovarajućom naučnom aparaturom i jezikom.

A postići sve to, to jest biti u isto vreme operativac i akademik - a uz to uživati u slastima svakodnevnog života na visokoj nozi, očevidno nije moguće.

MI SMO VOJSKA KOMUNISTIČKE PARTIJE

Voz je u Kraljevo stigao, umesto oko ponoći, negde oko sedam časova izjutra 22. juna.

Istorijsku vest da je počeo nemačko-sovjetski rat, ljudi su prenosili jedan drugome, grleći se i ljubeći. Svako je osećao da se desilo nešto odsudno. Okupacija i ropstvo neće trajati večno. Vazduh je odisao prijatnom aromom zanosa komunističkom, sovjetskom ideologijom i mesijanstvom pravoslavne »večne Rusije«.

Vera i nade komunista vezane za Sovjetski Savez, uz neobaveštenost 0 zbivanjima u SSSR-u i odbacivanje glasova o teškim moralnim i političkim ekscesima, uprkos dezorijentacije iz 1939. godine; sveslovenska solidarnost 1 tradicionalno pravoslavno srpsko rusofilstvo; otpor germanskom ekspanzionizmu u dubini su uzbudili narodnu patriotsku psihu, što će sve zajedno pokrenuti široke narodne mase u nacionalnooslobodilačku i revolucionarnu akciju u borbi za Jugoslaviju nacionalne ravnopravnosti i demokratskog, socijalističkog ustrojstva.

Ideološko-politička pometnja stvorena Nemačko-sovjetskim paktom iz 1939. godine i protivrečnim direktivama - da se ne napada fašizam i nemačka zavojevanja, nego anglo-francuski imperijalizam, da se pakt posmatra kao stvar SSSR-a, kao države koji ne opredeljuje automatski i stavove sekcija Kl prema fašizmu - iščezavalo je sa istorijske pozornice. Rat koji je dobio svetske razmere, jasno se u globalu ispoljavao kao *nepravedni rat* koji je počela fašistička, antikomunistička koalicija (Nemačka, Italija, Japan). Za antifašističku koaliciju u nastajanju (V. Britanija, SSSR, SAD) ovaj rat je bio antifašistički, nacionalnooslobodilački, *pravedni rat.* S druge strane, borba fašističkog bloka protiv britansko--francuske plutokratije i kolonijalizma ima i svoju pozitivnu dimenziju, kao što težnja ka neokolonijalizmu i interesnim sferama u antifašističkoj koaliciji ima nepravedan karakter.

Komunisti i antifašisti su se pribojavali masovnih represalija, bili su na oprezu, ali ne dovoljnom. Mirno su prošli 22. i 23. jun. Kosara, sestra Nikole Bugarčića, saopštila mi je 24. juna oko 8 časova da su prethodne noći uhapšeni maturanti Milomir Rajović i njen brat Nikola. Kasnije sam doznao da su uhapšeni Radulović »Striker«, učesnik u mađarskoj revoluciji Bele Kuna, Ljubiša Petrović Kico, Slobodan Luković, Dragomir Stefanović, Radovan Milošević Ćarapan, Olga Jovičić Rita, njena majka Ljubica, Vojislav Simić, Dušan Petrović Duca, Jovan Hadžić i dr.

Odmah sam se uputio u gimnaziju i obavestio o hapšenjima profesorku Danicu Jasnić, ispitivača na maturskom ispitu. »Čekam direktivu«, odgovorila je ona i vratila se na ispit.

Dok sam se uznemiren šetkao po hodniku, naišla je nemačka patrola u pratnji policijskog pisara koji je, po službenoj dužnosti, odlično poznavao i Jasnićevu i mene.

Jasnićevoj su naredili da napusti komisiju i na licu mesta je uhapsili.

Sa još nekoliko profesora ispratio sam Jasnićevu do nemačkog automobila. Posumnjao sam da će doći i po mene - javnog »komunistu«, iako ne člana KP. Na to me je upozorila i profesorka Beba Mitrinović. Mene je, međutim, zbunjivalo to što policijski pisar, znajući da sam i ja na spisku, nije odmah Nemcima ukazao i na mene. Doneo sam odluku da se ipak postavim u osmatrački položaj sa kojeg bih mogao da motrim i na ulaz u gimnaziju i na moj stan. Nije prošlo mnogo vremena, a onaj isti nemački auto se ponovo zaustavio pred gimnazijom. Patrola se brzo vratila iz zgrade, sela u auto i uputila pred moj stan. Sve je bilo jasno.

Iz gimnazije je izišla poveća grupa đaka i profesora. Maturski ispit bio je toga dana prekinut, da bi se po naređenju Nemaca nastavio sutradan.

Pobegavši od ustaškog terora, moja dva brata od tetke, inženjeri Veljko i Božo Korać iz Bjelovara, sklonili su se kod mene u Kraljevo. U ovakvoj situaciji odlučili smo da napustimo Kraljevo. Krenuli smo u Ibarsko polje.

Tako je započeo moj put najpre u ilegalnost, a onda na daleke partizanske pohode.

Dvadeset četvrti i dvadeset peti jun proveli smo u polju pored Ibra, gde nam je hranu doturila »organizacija« koja je već stupila u dejstvo.

Oko podne 25. juna banuo je među nas, na ušću reke Ribnice u Ibar, direktor gimnazije Knežević sa svojim sinom i u panici nas obavestio da su Nemci pokušali da pohvataju sve maturante na ispitu, da su se oni razbežali i da i on beži. Našli su i maturant Mile Blagojević, koji je na vešt način izmakao Nemcima, učenik Lazar Jovanović i drugi. Svi su bežali od Nemaca.

Obavešteni o ovakvom stanju, preplivali smo Ibar i uputili se uz dolinu reke Ribnice prema Goču.

Posle kraćeg pešačenja koje nam tad kao prvina i nije izgledalo baš tako kratko, naišli smo kod poslednjih kuća na jedan auto. Neoprezno i naivno zavirivali smo u njega, dok nam šofer nije rekao da je to nemački auto i da oni vrše pretres u kući.

Pobegli smo u šibljak, a kada smo se sakupili, među nama na putu za selo Kamenicu nije bilo direktora Kneževića, njegovog sina, ni Veljka Koraća. Oni su se, kako smo to kasnije saznali, uputili prema selu Dragosinjcima.

Sada smo bili mnogo oprezniji, pa smo se pri svakom nailasku šumskog voza sakrivali pored pruge i vraćali se na nju kada bi voz prošao.

Jedna grupa Nemaca, vraćajući se vozom sa izleta na Goču, shvatila je, čini se, naš položaj, pa nam je rukom pokazivala da se hvatamo šume. Među njima je mogao biti i jedan nemački vojnik koji je na ibarskoj plaži pokazivao čudno interesovanje da mi se, po svaku cenu pridruži, pokazujući mi kako se rukuje njegovim pištoljem. Možda je želeo da dezertira? Ali ja sam bio veoma oprezan i uzdržan, jer tražiti dezertera u nemačkoj vojsci, uz sve represalije koje mogu stići njega i njegovu porodicu, bilo je zaista riskantno.

Na stanici šumske železnice u selu Kamenici, gde je bilo dosta sveta, našoj grupi prišao je nepoznati čovek. Doznavši da bežimo od Nemaca, pozvao nas je da pođemo s njim.

Bio je to komunista Đura Dukić, čiji je stric bio vlasnik strugare u dolini Gvozdačke reke na Goču.

Negde u sumrak stigli smo do strugare. Žika Čukulić, komunista, stari ilegalac, radnik, koji je tih dana stigao iz Beograda u Kraljevo, vodio je glavnu reč. Meni kao profesoru, čiji je stav bio poznat, ukazivana je posebna pažnja.

Noć između 25. i 26. juna prespavali smo u strugari. Izjutra 26. juna okupili smo se kod Gvozdačke rečice na onom mestu gde je riža[13] premošćivala dolinu i ulazila u tunel da bi izišla kod »šlusa« u »Sokolji«.

Pored mene su bili: Žika Čukulić, radnik. Dura Dukić, student, Slobodan Damjanović, radnik, Mile Maslar, radnik, Lazar Jovanović, učenik, Božo Korać, inženjer.

Oko podne naišao je i Nikola Jončić Koča, maturant i Milomir Božović Balo, radnik, civilni pilot.

Žika Čukulić je, u duhu svog umetnički egzaltiranog temperamenta, održao vatreni patriotsko-revolucionarni govor.

»Nismo mi pošli u šumu da se krijemo i spasavamo svoje glave. Mi smo vojska Komunističke partije Jugoslavije koja je krenula u odlučan boj protiv fašizma i za oslobođenje radničke klase... Stvorićemo borbeni odred! Ko je ovde rezervni oficir?« »Ja«, oglasih se iz grupe. »Komandant«, odseče Čukulić ushićeno, upirući prstom u mene, a da me nije poznavao ni čitav jedan dan.[14]

[13] *Riža* - žlebovi od dasaka kroz koje je praticala voda i prirodnim padom nosila drvenu građu i ogrevno drvo do »šlusa« - šumske železnice.

[14] Kao što se vidi, radnik-proleter Žika Čukulić istakao je samo antifašizam i klasni elemenat borbe, bez pominjanja naroda i narodnosti i njihovih ciljeva »etnički čistih« nacionalnih republika i pokrajina, koji će se kasnije pojaviti kao navodni osnovni ciljevi NOB.

Ovakva praksa izbora vojnih i političkih rukovodilaca bila je dosta raširena i predstavljala je izraz demokratskog kursa koji su nametale pobunjene, patriotske i revolucionarne mase, često nasuprot sektašenju foruma, zadojenih i staljinističkim shvatanjima ljudskih prava i discipline. Postojali su u odnosu saradnje i antagonizma dva kadrovska sistema demokratsko izrastanje iz narodnih boračkih masa i postavljanje - oktroisanje odozgo proverenih s partijskim i »španskim« pedigreom.

Bez pogovora sam se primio dužnosti - potpuno dobrovoljno jer nisam bio obavezan nijednoj, ni političkoj ni obaveštajnoj organizaciji - i tako započeo svoju vojničku karijeru i opredelio umnogome ne samo svoju ličnu sudbinu, nego i tok ustanka oko Kraljeva, ako se ima u vidu moja uloga pri odlasku Kraljevačkog partizanskog odreda u Prvu proletersku brigadu.

Lazara Jovanovića Čukulić je odredio za intendanta, Boža Korača je zadužio za kulturno-prosvetni rad i obavestio novoformirani »odred« da će on i Dukić upoznati »organizaciju« u Ribnici sa onim što smo mi uradili na Goču. Nikola Koča Jončić dobio je dužnost kurira.

PRVI PARTIZANSKI LOGOR NA GOČU

Meni je stavljeno u zadatak da pronađem pogodno mesto za vojni logor.

Svi smo pošli na svoje zadatke. Čukulić, Dukić i Jovanović - prema Kraljevu da organizuju »vezu« i snabdevanje, nezavisno od onoga koje nam se nudilo na strugari.

Veza sa »organizacijom« - Kraljevačkim okružnim komitetom KP u Ribnici uspostavljena je još istog dana, 26. juna.

Vođen hajdučko-krajiškim instinktom i oskudnim vojnim znanjem, dugo sam tragao po šumi za mestom koje bi ispunjavalo dva protivrečna zahteva - da je na brdu i da ima izvor vode.

Bio sam oduševljen kada sam pod samim vrhom brda, južno od onog mesta na kojem smo formirali »odred«, našao prilično jak izvor vode.

Uz ogromno naprezanje, nas nekolicina smo izneli iz »riže« kubik dasaka i do večeri sklopili od njih prvu baraku budućeg velikog vojnog logora Kraljevačkog partizanskog odreda - prvog jugoslovenskog vojnog logora »Gočke grupe« ili nezvaničnog *prvog partizanskog odreda.*

Čukulić i Dukić doneli su nam poruku da ostanemo tu, gde jesmo i da čekamo direktive.

Članovi Kraljevačkog okružnog komiteta i brojni komunisti, blagovremeno obavešteni o predstojećem hapšenju, sklonili su se 24. juna u sela i tu, sa mesnim komunistima započeli organizacione pripreme za borbu, pa se i taj dan, 26. jun, može smatrati danom rađanja Kraljevačkog partizanskog odreda.

Podsećaju ova zbivanja na ona bežanja u šume od Turaka za vreme »seče knezova«, na početku prvog srpskog ustanka, 1804. godine.

Okružni komitet KP (politički sekretar Dragoslav Bogavac, organizacioni sekretar Gvozden Paunović) sklonio se u predgrađe Kraljeva, u Ribnicu, i odatle rukovodio partijskim i vojnopolitičkim pripremama ustanka. U obližnjim selima našli su se i Miro Dragišić, radnik, Rade Vilotijević, student, Duško Ristić, student, Dobrica Ristović, radnik, Bora Stefanović, student, Momčilo Petrović Trša, maturant, Dragi Vilotijević, radnik (kasnije zarobljen i javno obešen u Kraljevu) i drugi.

Posle 4. jula stigla je direktiva KPJ da se otpočne oružana borba protiv fašističkih okupatora... Izbor vremena početka borbe - neposredno posle 22. juna, napada fašističke Nemačke na SSSR - i poziv Kl svim sekcijama Internacionale da stupe u opštu antifašističku borbu i pruže pomoć »prvoj zemlji socijalizma«, jasno govore da je jugoslovensku nacionalnooslobodilačku i revolucionarnu borbu 1941-45, pored autentičnosti, karakterisao, naročito u početku, i internacionalni ideološki i politički faktor.

Tako je počeo naš partizanski logorski vojnički život - koliko se do sada zna, prvi u Jugoslaviji - i nastao embrion operativnog dela Kraljevačkog partizanskog odreda na Goču i začetak teritorijalne vojne organizacije iz koje će se razviti, sa osloncem na masovne organizacije i narodne odbore
- seoske teritorijalne čete: Cibukovačka, Lađevačko-Čukujevačka, Kruševička, Kovanlučka, Ušćanska, Dedevačka i Vrnjački odred. Istovremeno se stavila u pripravnost gradska gerila koja će kasnije izvesti niz krupnih i uspešnih diverzantskih akcija: paljenje nemačkih vojnih senjaka; izvlačenje nekoliko vagona municije i oružja pod rukovodstvom Blagoja Bogavca Popa; atentat omladinaca Ličine i Bajalice na okupatore i kvislinge; spektakularni odlazak u partizane vatrogasne muzike; uspešno oslobađanje
- delovanjem iznutra i spolja - uhapšenih iz zatvora u Kraljevu; oružana dejstva u gradu za vreme našeg napada na Kraljevo...

Okakav kompleks gerilskih, teritorijalnih i operativnih organizacionih elemenata - kakav će predviđati mnogo kasnije teorija opštenarodne odbrane, nastao je, kao što se vidi, planskim, organizovanim delovanjem okružnog partizanskog rukovodstva, s jedne strane, i inicijativnim delovanjem partijskog članstva i antifašista u duhu opštih direktiva Partije za pripremanje oružane borbe, s druge strane. U ovom kompleksu svaki elemenat nalazio je pored vrlina i kompenzaciju svojih slabosti u drugom, što je obezbeđivalo i pokretljivost, manevar vojske na velikom prostoru između ibarske i moravske doline i dobru povezanost s narodom, bez čega ne mogu opstati partizanske oružane snage.

U gočkom logoru uskoro se našlo prvo oružje - puške i pištolji. Njima je izvođena obuka omladinaca koji nisu služili vojsku.

Čukulić i Dukić su mi saopštili odmah posle formiranja »odreda« da sam primljen u KPJ.

NOVI TIP ČLANOVA KOMUNISTIČKE PARTIJE JUGOSLAVIJE

Novi metod prijema u članstvo KPJ iz redova boračke mase, prvenstveno po osnovu zabrinutosti za sudbinu zemlje, spremnosti za oslobodilačku borbu protiv fašističkih okupatora za socijalističku Jugoslaviju, bez prethodnog »kaljenja« na robiji, u emigraciji, ilegalnoj ćeliji (pored ostalog i u duhu kominternovskog antitrockističkog zavereništva, terorizma, jugoslavofobije i srbofobije!) usloviće ulazak u Partiju novog tipa članova - »partijaca tek od partizanštine«[15] - s tendencijom da oni postanu većina, bit nove KPJ u ekspanziji. Oni su bili, pored ostalog, i nosioci autohtonog demokratskog duha, bitno različitog od duha staljinističko-kominternovske monolitnosti, surove discipline, despotske, podaničke poslušnosti, duha proizašlog iz staljinizovanog i univerzovanog boljševizma i zavereničko-terorističkih uslova delatnosti. Boljševičko-kominternovske norme političkog i moralnog ponašanja zamenjivane su ratnim, oslobodilačko-antifašističkim (po kojima se ne treba postrojavati ni pred Vrhovnim komandantom!) iako su one prve pritajeno tinjale u »starim«, »prekaljenim« kadrovima sa »dugim stažom«.

Taj narodni nacionalnooslobodilački revolucionarni duh (izražen i u suzama za Jugoslavijom, aprila 1941. godine!), a ne onaj boljševičko-kominternovski, odlučujuće je uticao na formiranje mog moralnog lika borca i vojnog rukovodioca - komandanta jedinica NOVJ.

U redovima NOP-a - masovne, otvorene organizacije - bile su, razume se, prisutne u raznim kvantitetima i kvalitetima brojne ideološko-političke struje, među njima i one komunističko-frakcijske.

Dominantan je, posmatrano u globalu, bio »boljševizam« - elita organizovana na principima »demokratskog centralizma«, koja, *apsolutizujući njegovu centralističku komponentu,* zahteva bespogovornu poslušnost vodstvu i žrtvuje se za ideju;

Pritajeni u drugom planu bili su *socijaldemokratizam, menjševizam, anarhizam,* koji su na razne načine zagovarali *apsolutizovanje demokratske komponente,* »demokratskog centralizma«, to jest organizaciju ljudi neobaveznih na trajnu i bespogovornu disciplinu prema vodstvu i izvršavanje njegovih naređenja.

Tragovi prvog vide se, pored ostalog, i u isticanju Josipa Broza Tita kao »superiorne ličnosti«; u velikim prednostima »dugog« i »španskog« staža, ispoljenim pri vrednovanju i nagrađivanju zasluga i kažnjavanju promašaja njihovih nosilaca u odnosu na one vojnike - »soldate« - borce neposvećene mnogo u partijsku politiku i »državništvo«, nego samo u konkretno ratovanje, posao koji čak ni tokom rata nije uvažavan adekvatno svojoj stvarnoj ulozi i značaju.

[15] Milovan Đilas, član Vrhovnog vojnopolitičkog rukovodstva NOP-a, »prekaljeni boljševik«, »robijaš«, pežorativno je karakterisao ove borce Oslobodilačke armije i članove KPJ. Tako je ocenjujući poznatog junaka Miodraga Milovanovića Luneta, napisao »partijac tek od partizanštine«. (A CK KPJ 1942/416)

Pri vrednovanju »centralističke« i »demokratske« komponente »demokratskog centralizma« treba imati u vidu da savremene, fundamentalne prirodne nauke *više uvažavaju, kao prirodu pojava relativnost nego apsolutizovanje* i da po logici stvari i ulozi u praksi boljševički centralizam više odgovara ratnom, a menjševički, socijaldemokratski demokratizam mirnodopskom stanju.

O tome govore i demokratske »reforme« u socijalističkim zemljama 80-ih godina, koje bi se mogle okarakterisati i kao zamena boljševičkog *despotizma* socijalističkim samoupravnim *demokratizmom.*

Koegzistencija nacionalnooslobodilačke i socijalističko-revolucionarne komponente - u odnosu i sadejstva i antagonizma - bitna je osobina »jedinstvene« jugoslovenske narodnooslobodilačke borbe 1941-45.

Taj faktor je od istorijskog značaja i za vojnopolitički karakter i vojnotehničku fizionomiju NOP-a i njegovih oružanih snaga. Opštepoznata je činjenica da su boračke mase, pre svega, one *glavne seljačke i niža rukovodstva iznikla iz njih,* pod proklamovanom parolom *»jedinstvene narodnooslobodilačke borbe«,* imali pred očima u prvom planu *nacionalno-osiobodi*lačku, antiokupatorsku komponentu, dok je centralno »boljševičko« rukovodstvo KPJ mislilo i delovalo - kako to govore i mnogi dokumenti - a i moj lični uvid i doživljaji - više u smeru Revolucije i »osvajanja vlasti«.[16] Borba između te dve tendencije čini bitan elemenat jugoslovenske narodnooslobodilačke borbe 1941-45. godine, s tim daje ovde započeti partijski kadrovski monopolizam - postavljanje na odgovorne dužnosti u NOVJ članova partije prvenstveno po osnovu »staža«, »robije«, »španstva« itd. - postao i ostao dominantan elemenat kadrovske politike i u socijalističkoj Jugoslaviji. On se ogleda i u činjenici da se istorijska, muzejska i spomenička mesta pojedinih ličnosti ne određuju po tome *šta su one radile i stvarno uradile, nego po broju funkcija i položaja i njihovoj visini na hijerarhijskoj lestvici i da li je ili nije neko bio i do kraja ostao »uz druga Tita«!*

Taj nedemokratski izbor kadrova »odozgo« bio je u sekcijama Kl opštevažeća praksa. Uostalom, i Josip Broz Tito je na čelo KPJ došao posle ogorčenih frakcijskih borbi i komplikovane igre raznih obaveštajnih centara -Staljinovim »opunomoćstvom«, ukazom odozgo (5. januara 1939), sličnim papskom ustoličenju nacionalnih katoličkih nadbiskupa.

A za procenu ličnosti vojnog rukovodioca - komandanta, nisu odlučujuće samo dobre zamisli, planovi i zapovesti - iako su to, nesumnjivo veoma važni faktori - nego konkretno učestvovanje u »dinamici boja«.

Svoju, već izgrađenu i naučno opredeljenu ličnost i njenu slobodu, ja sam poklonio KPJ, svestan nužnosti odlučne i surove borbe protiv fašističkog mraka, u uverenju da je Partija politička organizacija onakva kakva je

O tome na svoj način govori i partizanska zakletva: »Mi, narodni partizani Jugoslavije, latili smo se oružja *za nemilosrdnu borbu protiv krvoločnih neprijatelja koji porobiše našu zemlju i istrebljuju naše narode...* zaklinjemo se da ćemo *voditi borbu do potpunog uništenja fašističkih osvajača* i svih narodnih izdajnika.«

A »profesionalni revolucionari« su učili kako da se »osvoji vlast« i održi upotrebom svih sredstava.

tada bila - monolitna i poluvojnički organizovana nužna ali prolazna pojava iz koje će izniknuti - shodno učenju o sveopštim promenama, razvitka, nestajanju i nastajanju - nove društvene organizacije kakve će zahtevati novi svet i lične i građanske slobode višeg tipa. Bilo je to *naučno marksi-stičko, materijalističko ubeđenje u progres,* neopterećeno ranijim frakcijskim borbama, robijaškim mukama, trockističkim procesima i »čistkama neprija-telja naroda«, a ne šlepa vera u večnost, svemoć, nepogrešivost jednom zasvagda definisane i date Partije i njenih vođa.

Očekivao sam, s razlogom, da ću u novom društvenom uređenju - od kapitalističkog ekonomski efikasnijeg, politički demokratskijeg, ljudski humanijeg - kakvo sam zamišljao i za njega stavljao glavu u torbu, naći svoje mesto i ja i još mnogo meni sličnih atipičnih ljudi, intelektualaca sklonih »filozofiranju«, »mudrovanju«, »izmišljanju« saglasnih po suštini gledanja na ljudsko društvo i zbivanja u njemu, a različitih u gledanjima na forme ispoljavanja te suštine.

Teorija i praksa monolitnog jedinstva u društvu i političkim organizaci-jama, suprotna je materijalističkom pogledu na svet i dijalektici - mudrosti mnogo starijoj od Hegela i Engelsa - koja ne govori o statici nego
0 procesima, borbi suprotnosti kao suštini zbivanja u materijalnom svetu
1 ljudskom društvu i mišljenju. I dok britanska parlamentarna demokratska doktrina propoveda da se bez opozicije ne može vladati, opozicija *i u sferi mišljenja* po totalitarnoj političkoj doktrini je navodno neoprostivi greh.

Iako je nova, boračka, antifašistička, patriotsko-revolucionarna masa - narasla od jula do oktobra 1941. godine od desetak hiljada na osamdeset hiljada - davala tokom rata osnovni politički i moralni ton NOP-u, posle rata su u prvi politički plan izbili i mnogi »stari komunisti« koji su uspešno prespavali rat, oni koji su kriterijume stvarnih sposobnosti i zasluga zame-nili kriterijumom dugog staža.

STVARANJE KRALJEVAČKOG PARTIZANSKOG ODREDA - KVALITATIVNO NOVA VOJNA ORGANIZACIJA

Na Goč su, posle odustajanja Okružnog komiteta od namere da se gočki logor i »odred« likvidiraju, pristizali novi borci: Miro Dragišić, radnik, postavljen za politkomesara odreda, Duško Ristić, student, »crveni general«,[17] Rade Vilotijević, student, drGojko Nikoliš Mediko, španski borac, Milan Simović Zeka, podoficir, Radovan Pavlović Jevrem, podofi-cir, Milan Antončić Velebit, podoficir, Moma Petrović Trša, maturant, Blagoje Bogavac Pop, službenik, Milenko Narančić, tehničar, oslobođenici iz zatvora Radulović »Striker«, radnik, Danica Jasnić Koka, profesor, Olga Jovičić Rita, student, Nikola Bugarčić, maturant, Dušan Petrović Duca,

[17] **Naziv crveni »komesar«, »general«, nastao je u redovima komunista, kao nezva-nično priznanje, ali i izraz maštanja o budućoj vlasti i slasti.**

radnik, Jovan Hadžić Vanja, učitelj, i drugi brojni radnici fabrike vagona i aviona i đaci kraljevačke gimnazije.

Među ovim komunistima i antifašistima koji su svesno kretali u borbu, našli su se i advokat Radičević koji se lično istakao u borbi protiv Nemaca kod Kraljeva, aprila 1941. i direktor gimnazije Knežević sa svojim sinom - ljudi koji se, iz političkih i ličnih razloga neće moći uklopiti u partizansku boračku sredinu, pa će otići u četnike, odakle će zajedno sa učiteljem Simićem pozitivno uticati na saradnju partizana i lokalnih kraljevačkih četnika, do četničkog napada na partizane početkom meseca novembra.[18]

U logoru su vođene beskrajne i žestoke političke i ideološke rasprave u kojima su se mogli čuti građansko-liberalistički, dogmatsko-tvrdi i anarhistički tonovi. Tražena je okružna partijska konferencija, na kojoj je naročito insistirao politički komesar odreda Miro Dragišić zbog neslaganja sa sekretarom OK Dragoslavom Bogavcem. Nekima je teško padala vojna disciplina, posebno direktoru Kneževiću koji je za sebe i svoga sina tražio privilegovan položaj, čak i slobodno održavanje veza izvan kontrole komande odreda. Sukob oko toga, pri čemu je Knežević fizički nasrnuo na mene, bio je povod - naglašavam povod - za njihov odlazak iz logora, dok je uzrok ležao u dilemi - »čekanje« i »čuvanje glave« ili borba.

Buka nemačkih aviona pobuđivala je nadu da »dolaze ruski padobranci«, u duhu očekivanja da će Crvena armija rat brzo, pobedonosno završiti, o čemu je Staljin javno govorio, a i rukovodstvo NOP-a s tim, izgleda, ozbiljno računalo.

I dok su crnogorski seljaci odmah posle nemačkog napada na SSSR kosili pre vremena pšenicu i travu kako bi »ruski padobranci padali na meko«, Agitprop Pokrajinskog komiteta za Srbiju zakazao je za kraj juna 1941. godine - bez sagledavanja antifašističkog, antiokupatorskog, nacionalnooslobodilačkog elementa predstojeće borbe - sastanak sa jednom jedinom tačkom dnevnog reda: »Pripremanje za preuzimanje vlasti u Beogradu, povodom predstojećeg dolaska Crvene armije«, a Milovan Đilas je ukorio tih dana Koču Popovića zato što je »nepromišljeno« rekao da će rat trajati do kraja godine.

Izjava instruktora CK KPJ Vlade Popovića, neposredno posle napada Nemačke na SSSR, tajnom povereniku i obaveštajcu Kominterne Josipu Kopiniču Vazduhu, da ne treba izvoditi diverzantske akcije zato što će saobraćajni objekti biti potrebni sovjetskim tenkovima »na sprat«, »sa četiri topa«, koji se, kroz petnaest, a najdalje mesec dana očekuju u Zagrebu, kao i loženje vatri Moše Pijade kod Žabljaka i čekanje »ruskih aviona« na početku 1942. godine - u vreme kada je nemačko-fašistička vojska bila nadomak Moskve - govori o nedozvoljenom iluzionizmu i slabom poznavanju savremenog rata i vojnotehničkih mogućnosti u vrhovnom rukovodstvu jugoslovenskog NOP-a.

[18] **Radičević mi je, novembra meseca, pred nemačku najezdu u selu Drakčići rekao sa petokrakom na kapi: »Ja sam opet partizan!« Kasnije je dospeo u Banjički logor i tu završio život. Knežević se, međutim, nikako nije mogao složiti ni sa četnicima, posebno njihovim zločinima, pa su ga oni i ubili.**

Iz ove pogrešne strategijske procene trajanja rata, proizašla su i dva međusobno povezana i uslovljena pogrešna strategijska usmerenja i akcije: užurbano organizovanje organa nove revolucionarne vlasti (narodnih odbora), što je zaoštravalo unutrašnje političke suprotnosti i išlo naruku četničkom buržoaskom pokretu koji je, sa svoje strane težio likvidaciji NOP-a; stavljanje samim tim u drugi plan vojnotehničkih elemenata - organizacije i taktike sopstvene i neprijateljske vojske i nacionalnooslobodilačke, antiokupatorske komponente jedinstvenog antifašističkog, i po ideološko-političkom karakteru i vojnotehničkoj fizionomiji, kompleksnog i fluidnog rata.

O ovoj političkoj aromi revnosne službe Kominterni i svetskoj revoluciji i našoj partizanskoj dubokoj duhovnoj povezanosti s Rusima - Sovjetima i pravoslavcima - govore i ilegalna imena iz knjige Ostrovskog *Kako se kalio čelik?* - Rita, Korčagin i izvrtanje srpskih reči na ruske. Na taj način se i politkomesar Kraljevačkog partizanskog odreda Miro Dragišić predstavio kao »Rus« učitelju u selu Ratini pored Kraljeva i njegovoj ženi, kada smo im jedne noći banuli u kuću i saopštili da tražimo »za potrebe naše vojske« njihov radio-prijemnik, njima veoma dragu i dragocenu stvar. Više u želji da razbije strah i tugu, nego što je bio ubeđen u govorljivost »Rusa«, učitelj se bacio u zagrljaj »brata Rusa«, naprežući se da razume nekoliko, na ruski izvitoperenih srpskih reči.

Različita shvatanja suštine i taktike borbe, koja je započinjana, ispoljavala su se u redovima Komunističke partije Jugoslavije i na kraljevačkom terenu.

Okružni komitet KP, na čelu s Dragoslavom Bogavcem - intelektualcem, zazirao je sektaški od »neproverenih«, posebno od mene, jer sam bio »neprekaljen u ilegalnoj ćeliji« a izabran za komandanta. Komitet je - sve dok Rodoljub Čolaković Roćko nije u ime Glavnog štaba Srbije potvrdio boračku volju da ja budem komandant odreda - kukao da »nema komandanta«, očekujući »odozgo« »druga«, »proverenog« u Moskvi, ili bar »na robiji«, zazirući istovremeno i od Rada Vilotijevića, komuniste prebijanog po kazamatima. Momčilo Dugalić, radnik, će ovu mudrost sektašenja i nepoverenja prema meni - ali ne samo prema meni - uporno provlačiti u redovima kraljevačkih boraca - posebno na Jahorini 1942. godine - i plasirati je, kad to bude poželjno i u Službu bezbednosti kad u nju dospe, ne sagledavši nikad štetnost svoje sektaške, mizantropske prirode.

Politički komesar odreda, radnik Miro Dragišić je maštao - suviše obuzet klasnom netrpeljivošću - o »našem crvenom teroru prema gospođicama sa obojenim noktima«. On je zahtevao »partijsku konferenciju« kako bi se rešilo pitanje sekretara Okružnog komiteta Dragoslava Bogavca koji »zna samo da čita knjige«!

Radnik Maslar Mile - izrazito politički i kulturno neizgrađen - otimao je od mene, komandanta, pušku na kojoj sam učio omladince rukovanju oružjem i sa izrazom one nezdrave klasne mržnje - relativnog saveznika u rušilačkom delovanju i neprijatelja bilo kakvog konstruktivnog poduhvata - rekao: »Šta ti tu nama pričaš? Ja to znam bolje od tebe?!«

A ja sam sva ta sektašenja gutao imajući pred očima dalekosežne oslobodilačke ciljeve i delovao u smislu jedinstva i zbijanja redova za borbu protiv okupatora. A da bih se - »gospodin« visokih intelektualnih preokupacija - pokazao dostojan poverenja proletera - dozvoljavao sam da imam na sebi više vaški i manje hrane u porciji nego ostali borci.

Na žalost, primitivcima se nikad nisam mogao dodvoriti, čak ni uspešnijim angažovanjem na bojnom polju - u borbi »za oslobođenje proletarijata«. Socijalistički birokrati - sveznalice, izrasli iz ove nezdrave atmosfere, progoniće me celog života zato što »filozofiram« i što dajem do znanja da i ja, profesor fizike, znam ponešto o nuklearnim otkrićima, koja su oni meni autoritativno tumačili. Naglašavam da ovo nije šala, nego istina.[19]

Sektaši su se oglašavali i u vidu primeđbe koju su upućivali meni kao komandantu: »Sta će među nama 'malograđanka'- krojačka radnica, Draginja Katić Katica?« - iz koje je kasnije izrastao junak poznat celoj Prvoj proleterskoj brigadi.

Nosilac sektaškog radikalizma u ime partijskog rukovodstva bio je i Mirko Tomić (član Pokrajinskog komiteta i Glavnog štaba Srbije!), koji je zahtevao da se *i u partizane* primaju »isključivo radnici i sirotinja«.[20] Na sreću, u Jugoslaviji klasna mržnja i surovi obračuni njome nadahnuti (poput onog koji opisuje Aleksej Tolstoj u svome *Hodu po mukama,* kada je ženi odsecana ruka.zbog prstena na njoj!) nije bila ekstremna, jer se 1945. godine u gradovima pojavila snažna radničko-seljačka oslobodilačka armija, zaštitnik već rođene Narodne revolucionarne vlasti.

Žika Čukulić, klasno svestan ali demokratski i antifašistički nastrojen, shvatajući značaj saveza radnika, seljaka i »poštene inteligencije«, izražavao je najdoslednije proklamovanu široku nacionalnooslobodilačku, patriotsku demokratsku liniju borbe, koja će postati dominirajuća i pobedonosna.

Kada se ima u vidu da je ovde organizovan pokretni, operativni deo Kraljevačkog partizanskog odreda, koji je sa osloncem na ovu partizansku bazu i »Gočku grupu« izvršio oslobađanje ibarske doline od Kraljeva do Kosovske Mitrovice (Bogutovac, Ušće, Baljevac, Raška) i moravske od Kraljeva do Trstenika s Vrnjačkom Banjom; da je odavde potekao dobar deo budućeg Kraljevačkog bataljona Prve proleterske brigade, kao nosioca neprekidnosti oružane borbe kraljevačkog okruga, a time i zapadne Srbije, prirodno je bilo da se kao dan formiranja Kraljevačkog partizanskog odreda »Jovan Kursula« *prihvati 26. jun, bez obzira na to što je to prethodilo opštem pozivu KPJ na ustanak 4. jula.* Odred su kao vojsku KP Jugoslavije formirali komunisti u duhu opšte direktive Partije da se priprema oružana borba. Kako se ostalo kod toga da je dan nastanka ovog odreda dan polaganja zakletve, tada već okupljenih oko dvesta boraca u prisustvu

[19] General Vlado Janić je to činio zajedno s pričama kako je zatezao zavrtnjeve na prugama.

[20] Milomir Marić, *Deca komunizma.* NIRO »Mladost«, Beograd, 1987. godine, str. 302.

sekretara Okružnog komiteta KP, onda je ostao nedefinisan rad koji je prethodio organizovanju ovog stvarno partizanskog boračkog kolektiva
i implicitno se kaže da odred - »Gočka grupa«, formiran 26. juna, nije borbena jedinica KPJ nego nekakva privatna stvar njenih boraca - Cukulića, Jakšića, Dukića, što ne odgovara stvarnosti.-[21]

Pri izučavanju ovog i sličnih problema valja imati na umu da priroda svakog narodnog, revolucionarnog rata, kakav je bio i jugoslovenski oslobodilački rat 1941-1945, ne dozvoljava da se registruju i registrovane sačuvaju mnogobrojne važne odluke i direktive političke, vojnoorganizacione, taktičke i strategijske prirode, na osnovu kojih bi se mogli potpuno sagledati i oceniti trud i napori, revolucionarni entuzijazam i stvaralaštvo ljudi. Istoričari i kvazi-istoričari, koji pri rekonstrukciji događaja - »verifikaciji« - nemaju u vidu krajnju skučenost partizanske administracije i njeno uništavanje za vreme kritičnih situacija i praksu pretežno usmene komunikacije i koji zanemaruju specifične zakonitosti partizanskog načina ratovanja, u kojem je sve fluidno i svojevrsno »statistički« organizovano, pa neke događaje i skupove ocenjuju šablonski, samo na bazi dokumenata, i to neverifikovanih iz perspektive posleratnih pompeznih političkih i naučnih savetovanja - simpozijuma, ne po onome što je često na brzinu zaključeno
i stvarno postignuto, nego po tome koliko je »važnih« rukovodilaca - »drugova« - bilo prisutno, da li je neko bio odsutan ili zakasnio - imaju dobre izglede da se ogreše o objektivnost.

Čibukovačku, »nadibarsku« četu organizovali su Živojin Jovanović Kika, Dragoljub Bošković, Miodrag Jevremović i braća Pirići, od kojih su četvorica poginuli u borbi.

Rukovodstvo Lađevačko-Čukujevačke, »prekomoravske« čete sačinjavali su: Bora Stefanović, Sava Vajić, Tika Kolarević i Radovan Milošević Čarapan.

Kruševičku četu na području Kovača, Žiče i Kruševice organizovali su: Živan Maričić sa svoja četiri brata. Momčilo Dugalić, Novica Jolić i Milisav Đurović.

Komandiri četa oformljenih na Goču bili su: Milan Simović Zeka, Radovan Pavlović Jevrem, Milan Antončić Velebit, a prva žena politički komesar bila je Olga Jovičić Rita.

Inženjersko-minersku službu organizovao je, pod mojim ličnim nadzorom, inženjerijski rezervni oficir - čovek, porodično i lično umešan u frakcijske borbe, o čemu nije govorio - Milenko Narančić - »miner Vlajko«. On će kasnije, posle niza minersko-diverzantskih akcija, izgraditi, pred prvu nemačku (protiv)ofanzivu, po mom naređenju, za ono vreme izvanredno minsko polje između Kraljeva i Čačka.

[21] **Ubistvo jednog žandarma, 22. juna 1941. g., u blizini Siska, izraslo je tokom vremena u pojavu »Prvog partizanskog odreda«, uz pretenzije da je tu počeo ustanak u Jugoslaviji, iako je »Sisački odred« nestao, a iz »Gočke grupe« se razvio Kraljevački partizanski odred i Kraljevački bataljon Prve proleterske brigade.**

Tako je nastala specifična vojna organizacija sastavljena od tri komponente: operativne, teritorijalne i gerilske sa elementima artiljerije, inženjerije, sanitetske i intendantske službe.

Veliku pomoć kraljevačkom partijskom i vojnopolitičkom rukovodstvu u organizovanju vojske i podizanju oslobodilačkog ustanka pružili su 1941. godine iskusni revolucionari Rodoljub Čolaković Roćko i Mirko Tomić, članovi Glavnog štaba Srbije i drGojko Nikoliš Mediko, španski borac i čovek visokog političkog i opšteg obrazovanja sa smislom za organizaciju, posebno organizaciju sanitetske službe.

Pomoć se sastojala pretežno u prenošenju opštih političkih i vojnih direktiva, dok konkretnih vojnotehničkih, organizacionih i taktičkih uputstava kako treba voditi započeti rat, nije bilo.

OBJEKTIVNI USLOVI I GERILSKO (PARTIZANSKO) ISKUSTVO[22]

Povoljan vojnopolitički momenat u razvoju burnih ratnih događaja za otpočinjanje oružane borbe širokih, ustaničkih razmera protiv nemačko--fašističkih okupatora i kvislinga u Jugoslaviji, nastupio je, po oceni rukovodstva KPJ - u ime koje nije tada isticana nijedna ličnost - napadom Nemačke na SSSR, 22. juna 1941, koji predstavlja krupnu prekretnicu u toku svetskoistorijskih događaja. Fašistička Nemačka je upućivanjem glavnine svojih oružanih snaga na nemačko-sovjetski front, znatno oslabila gustinu svojih trupa u okupiranim zemljama i mogućnosti njihovog angažovanja u gušenju antifašističkih pokreta otpora i oružanih ustanaka. Angažovanjem Sovjetskog Saveza u ratu znatno su, unutar Antifašističke koalicije u nastajanju, prevagnule oslobodilačke tendencije nad reakcionarnim. Ovo je učvršćivalo veru porobljenih naroda koji su se dizali u borbu, da će plodove te njihove borbe uživati radne, narodne mase a ne eksploatatorske klase. To će tokom celog rata predstavljati izvanredan moralni i politički oslonac za NOP.

Cilj predstojećeg rata koji je planirala i otpočinjala KPJ - NOP, nije bio stvaranje *nove države* ili onih »sovjetskih« kominternovskih državica - »balkanskih sovjetskih republika«, nego vaskrsavanje, obnavljanje one Jugoslavije stvorene 1918. godine uz uspostavljanje novog društveno-ekonomskog sistema i političkog režima u njoj - što je impliciralo ne samo borbu protiv okupatora nego i protiv reakcionarnih snaga, njihovih prirodnih saveznika. To će reći kontinuitet na spoljnjem - državnopravnom i revolucionarnost na unutrašnjem političkom i društveno-ekonomskom planu!

[22] **Imam u vidu da će moje zaletanje iz ličnog, mikroambijenta u sfere krupnih, istorijskih i političkih zbivanja mnogima izgledati suvišno. Ipak ću ostati kod ovog prosedea, zato što je lično delovanje uslovljeno i širim vremensko-prostornim dimenzijama, i zato što je sve međusobno povezano, razume se različitim stepenom zavisnosti, pojedinim autorima dostupnim u raznim kvantitetima i kvalitetima.**

Rukovodstvo KPJ je predviđalo i očekivalo da će se klasni obračun između jugoslovenskih reakcionarnih klasa i slojeva - buržoazije i veleposednika, s jedne strane, i radničke klase i radnog naroda, s druge, odigrati u okviru jedinstvenog narodnooslobodilačkog rata protiv fašističkih okupatora i kvislinga, kao dela opšteg antifašističkog rata pod parolom »borba protiv okupatora i domaćih izdajnika«, to jest da će se pitanje revolucije - buržoaske i socijalističke - rešavati naporedo i isprepleteno s nacionalnooslobodilačkim ratom. Time je opredeljen dvostruki ideološko-politički karakter rata - nacionalnooslobodilački i revolucionarni u buržoaskodemokratskom i socijalističkom smislu reći.

Dijametralno suprotne ideološke i političke orijentacije KPJ i građanske, buržoaskomonarhističke vlade u izbeglištvu, uprkos obostranom uvažavanju duha 27. marta 1941. godine, prve - na revolucionarne ciljeve i društveno-ekonomske promene, a druge - na *status quo* i povratak starog režima, objektivno i nužno su uslovljavale pre ili posle sukob revolucionarnokomunističkog i konzervativno-buržoaskog pokreta - NOP-a i četništva. Od njih su, međutim, opšta antifašistička borba i »veliki saveznici« zahtevali koaliciju i borbeno savezništvo u duhu onog obezbeđenog, pred fašističkom opasnošću, između Sovjetskog Saveza i buržoaskodemokratskih država - polova ideološko i politički antagonistički orijentisanih.

Savez SSSR-a s demokratskim državama - usmeren protiv fašističkih država i fašističke ideologije i politike - nametao je savez komunista s demokratskim partijama, u duhu politike utemeljene i definisane Atlantskom poveljom (14. avgusta) i proklamacijom Ujedinjenih nacija (1. januara 1942. godine).

I dok je borbeno antifašističko savezništvo velikih sila u okviru Antifašističke koalicije trajalo do završetka drugog svetskog rata, kada su ga smenili ideološki »hladni rat«, a zatim detant na bazi doktrine koegzistencije, koalicija i borbena saradnja NOP-a i buržoaskomonarhističkog četničkog pokreta bila je veoma kratkotrajna. Revolucionarnokonzervativni komunističko-buržoaski antagonizam pokazao se na jugoslovenskom prostoru već 1941. jači od antifašističkih, antiokupatorskih sličnosti NOP-a i četništva.

Na vojnotehničkom planu (oblik organizacije oružanih snaga, izbor načina ratovanja, metode borbe i taktičko-operativnih principa) postojale su sledeće mogućnosti:

a) pasivni i diverzantski otpor i sabotaže uz štrajkove i demonstracije sa težištem u gradovima;

b) opšti oružani ustanak u gradovima i selima i frontalno ratovanje;

c) gerilsko-partizansko ratovanje u početku s tendencijom njegovog pretvaranja u operativno-manevarsko, partizansko ratovanje višeg tipa i frontalno-partizansko ratovanje.[23]

[23] **»Operativno-manevarsko partizansko ratovanje« ili »partizansko ratovanje višeg tipa na ispresecanim, isprepletenim frontovima«, kao i »uzlazne, silazne i silazno-uzlazne vojnotehničke transformacije« su moji novi, originalni autorski termini.**

Do drugog svetskog rata bilo je poznato da se pasivnim otporom, štrajkovima i demonstracijama kao oblikom borbe mogu postići izvesne olakšice ekonomskog karaktera za radnike i službenike, i to samo za vreme mira. Vanredno, ratno stanje fašističkog tipa, isključivalo je takvu vrstu borbe u okupiranoj zemlji.

Odnos okupatorsko-kvislinških i antifašističkih, oslobodilačkih snaga u nastajanju isključivao je i mogućnost ustanka u gradovima i odsudni, frontalni sukob okupatorskih i oslobodilačkih snaga.

U datim uslovima nesrazmerne nadmoćnosti okupatora i kvislinga, najbolje perspektive za uspeh pružao je jugoslovenskim borcima za oslobođenje gerilsko-partizanski način ratovanja.

O gerilsko-partizanskom ratovanju i njegovim pozitivnim i negativnim osobinama rukovodstvo NOP-a moglo je suditi na bazi: a) istorijskih iskustava, među kojima u prvom redu na bazi vekovne hajdučko-uskočke gerile i brojnih ustanaka protiv turskog okupatora; b) gerilsko-partizanske fizionomije i iskustva tada tekućeg nacionalnooslobodilačkog, revolucionarnog partizanskog rata u Kini, sintetizovanog (1936-1938) u teorijskoj formi u radovima Mao Cedunga.

Na najstarije tragove gerilsko-partizanskog vida ratovanja nailazi se u 6. veku pre n.e. (514-513) u vreme persijskih pohoda na Balkan i crnomorsko priobalje, gde Skiti svojim povlačenjem i izbegavanjem odlučne bitke i napadima iz pozadine iznuravaju persijsku vojsku i prisiljavaju je na povlačenje bez postignutog uspeha, što je nanelo veliki udar »silnom« persijskom caru Dariju i njegovoj carevini.

Veliki desetogodišnji vojni pohod Aleksandra Makedonskog, započet 334. g. pre n. e. na Persiju i Indiju, posle blistavih pobeda kod Granika, Ise i Gaugamele koje su mu donele vlast nad celim Bliskim i Srednjim istokom, završio se neuspehom pri pokušaju osvajanja Indije, u velikoj meri zbog gerilsko-partizanskih napada na njegovu vojsku teritorijalno-plemenske vojne organizacije na području današnjeg Avganistana i Pakistana.

Na tom prostoru gerilsko-partizansku taktiku primenjivali su i Parti (Parćani), naročito u sedam partskih ratova Rima od 54. g. pre n. e. do 218. g. n.e.

Francuzi su se služili gerilsko-partizanskim dejstvima u borbama protiv intervencionističkih pruskih i austrijskih trupa i u građanskom ratu posle velike Francuske revolucije (1789).

Gerilsko-partizanski rat vođen je i protiv Napoleonovih trupa u Italiji i Španiji.

Spanska regularna vojska se posle poraza 1808. transformisala u manje teritorijalne formacije i zadržala izvestan deo teritorije, uprkos činjenici da je manje-više svud trpela poraze, da bi uz oslonac na anglo-portugalsku vojsku i mesno stanovništvo uspešno produžila rat gerilsko-partizanskog tipa.

U organizaciji gerilaca tad dolazi do promene, naime, podražavajući regularnu armiju odredi brojčano rastu i dostižu čak 3 do 6 hiljada ljudi.

Prirodno je da glomaznost odreda sad umanjuje njihovu manevarsku sposobnost, što sve ide naruku Francuzima. Odredi nisu više u stanju da preduzimaju iznenadne napade posle kojih bi brzo iščezavali, izbegavajući sukobe.

»Situacija se, srećom, poboljšala za Napoleonove trupe kad je redovna vojska počela da upravlja operacijama u nameri da spoji gerilce sa svojim trupama. Ona je trpela teške neuspehe čak i kad je bila brojno nadmoćnija; u dve borbe kod Evore, ona je izgubila 8.000 ubijenih i ranjenih i 4.000 zarobljenih, prema 90 ubijenih i 200 ranjenih francuskih vojnika. Ostavivši tu svojih 500 generala i 2.000 pukovnika, gerilci su shvatili da treba menjati taktiku, dok su se seljaci, koje su vodili kaluđeri, uhvatili planine; vojnici su im sledovali.«[24]

U Španiji je, kao što se vidi, izvršena uspešna silazna vojnotehnička transformacija - prelaz sa regularne armije i frontalnog ratovanja na teritorijalno-partizansku organizaciju i gerilsko-partizanski rat, dok na putu uzlazne transformacije - prelaza sa gerile na operativno-manevarski rat sa izmešanim borbenim porecima i na nestabilnim frontovima, partizanski rat višeg tipa, brzina kretanja nije bila saobražena vladajućem odnosu snaga, što je dovodilo do neuspeha i ponovnih silaznih transformacija.

Tirolski ustanak, ustanak tirolskih seljaka protiv Bavaraca i Francuza imao je značaj samo 1809. dok su ga podržavale austrijske operativne trupe.

Kutuzov je 1812. koristio partizanska borbena dejstva kao pomoćni oblik oružane borbe u ratu protiv Napoleonove armije, uz sukobe operativnih armija na frontu kao osnovni oblik oružane borbe. Ova dejstva izvodili su pretežno seljaci prilično stihijno i neorganizovano, a manjim delom infiltrirane jedinice operativne vojske u pozadini invazionih francuskih snaga. Posebno su značajna dejstva Letećeg korpusa (14 pukova) kozačkog atamana Platova u pozadini Napoleonove armije.

»Na prvi pogled ukazala nam se neobična pojava: seljaštvo koje mrzi kmetsko ropstvo i buni se protiv njega ubistvima posednika i pobunama... seljaštvo koje je ugrozilo uopšte ceo kmetski sistem pre 37 do 38 godina prilikom Pugačovljevog ustanka, to isto seljaštvo sada susreće Napoleona kao zakletog neprijatelja, bori se s njime ne štedeći snage ... spaljuje žito, spaljuje seno i ovas, pali sopstvene izbe, ako postoji nada da će s njima spaliti francuske furažere koji su se uvukli unutra i aktivno pomaže partizane ...

.. .Treba napomenuti da je već u prvoj polovini rata, kad ni Denis Davidov, glavni pionir partizanskog pokreta, nije još bio istupio sa svojim predlogom, seljačka masa počinjala partizanski rat...

Upravo ruski seljak je uništio najbolju na svetu, divnu Miraovu konjicu, ispred čijeg su pobedonosnog naleta bežale sve evropske vojske; ruski seljak uništio ju je moreći glađu njene konje, paleći seno i ovas po koji su dolazili Napoleonovi furažeri...

[24] **K. Ružeron, *Budući rat,* »Vojno delo«, Beograd, 1952, str. 237.**

... 'Svako selo, čim mu se približiš, pretvaralo se u plamen ili tvrđavu', pisali su kasnije Francuzi.«[25]

Po završetku burskog rata frontalnog vida (1899-1902) rat je produžen još dve godine kao gerilsko-partizanski, ali bez konačnog uspeha.

Gerilsko-partizanska borbena dejstva primenjivana su u borbama Kavkazaca protiv ruskih carskih trupa; za vreme nemačko-francuskog rata 1870-71; na Filipinima 1898-1901; za vreme rata Amerikanaca u Meksiku; na Srednjem istoku za vreme prvog svetskog rata, u borbama za petrolejske izvore, itd.

Borbena dejstva porobljenih balkanskih naroda protiv feudalaca i osmanlijskih zavojevača i okupatora - borbe hajduka i uskoka; bune i ustanci: hrvatsko-slovenačka buna (1515, 1573), Čarnojevićev i Karpošev ustanak (1689-90), 1. i 2. srpski ustanak (1804, 1815), bosansko-hercegovačke bune i ustanci u 19. veku (1852,1857,1858,1861,1875-78), ilindenski ustanak (1903), topli čki ustanak (1917) - svrstavaju se u kategoriju gerilsko-partizanskog ratovanja o čemu se govori i u vojnoj literaturi kao o »četničkom« (čitaj: gerilsko-partizanskom) ratovanju (M. Ban: *Pravilo 0 četničkoj vojni,* 1848; Lj. Ivanović: *Četovanje i četničko ratovanje,* 1863).

Od 1917. do 1921. godine, za vreme građanskog rata i kontrarevolucionarne intervencije u Rusiji, revolucionari su primenjivali kombinovana frontalno-partizanska borbena dejstva svoje operativne armije i partizanskih odreda, armije stvorene posle osvajanja vlasti u ustancima u gradovima 1 borbama na barikadama.

Kineski komunisti su u razdoblju između dva svetska rata, odstupivši od učenja marksizma da je proletarijat osnovna snaga socijalističke revolucije - stvorili svoju armiju na *seoskoj* strategijsko-operativnoj osnovici, iz seljačkih partizanskih odreda i manjeg dela koalicione buržoasko-komunističke vojske velike kineske revolucije (1924-27) koji je posle kontrarevolucionarnog udara Cang Kajšeka prišao komunistima. U desetogodišnjem ratu revolucije i kontrarevolucije (1927-37) kineski komunistički pokret se na vojnotehničkom planu razvija u formi uzlazne transformacije. Nju zaustavljaju povremene silazno-uzlazne transformacije koje nameću ofanzivni vojni »pohodi« kontrarevolucije (Čang Kajšeka).

Iz teritorijalne vojne organizacije partizanskih odreda, koji izvode gerilsko-partizanska dejstva lokalnog značaja, postepeno izrasta kineska revolucionarna operativna armija. Ona sa osloncem na teritorijalnu vojnu organizaciju, kao svoju operativno-strategijsku osnovicu, izvodi specifične operacije sa izmešanim borbenim poretkom na nestabilnim frontovima u formi specifičnog manevarsko-operativnog rata, u suštini partizanskog rata samo višeg tipa.

Za vreme rata protiv japanskih zavojevača kineska oslobodilačko--revolucionarna armija primenjivala je kompleksna borbena dejstva, frontalna na frontu a gerilsko-partizanska u pozadini.

[25] **E.Tarle, *Napoleonova najezda na Rusiju, 1812. g.*, »Državni izd. zavod Jugoslavije«, Beograd, 1945, str. 240, 252, 253.**

Taj specifični manevarski, kompleksni frontalno-gerilsko-partizanski rat bio je 1941. godine u toku i odvijao se krivudavom linijom uspeha i neuspeha.

Mao Cedung je obradio i 1936-1938. godine objavio vojnopolitičku teoriju »specifičnog rata po suštini partizanskog« pa time udario temelje teorije savremenog partizanskog ratovanja *uz naglasak da je partizanski rat moguć samo u velikim zemljama, kao što su SSSR i Kina.*

»... Ovde će biti reči samo o glavnom zahtevu, naime o tome da *teritorija treba da bude velika...* Taj uslov za vođenje partizanskog rata u Kini u celini već postoji *zbog veličine kineske teritorije i nedostatka žive sile kod neprijatelja...* Sa stanovišta mogućnosti vođenja partizanskog rata ovaj uslov ima velik, čak i prvostepeni značaj. U malim zemljama, na primer u Belgiji, gde toga nema, mogućnost vođenja partizanskog rata vrlo je ograničena, a ponekad i *potpuno isključena.«* (Podvukao - *P.J.)*

»Stvar je u tome što imperijalizam koji ima ogromnu moć i njegovi reakcionarni saveznici u Kini dugo i čvrsto se drže u centralnim gradovima zemlje; stoga borci revolucije, ako ne žele da prave kompromis sa imperijalizmom i njegovim trabantima, nego imaju nameru da odlučno nastave borbu, ako imaju nameru da pripremaju, sakupljaju i prekaljuju svoje snage, a kad tih snaga nema dovoljno da izbegavaju odlučnu borbu sa moćnim neprijateljem - moraju da od zaostalog sela načine naprednu čvrstu uporišnu bazu, veliki vojni, politički, ekonomski i kulturni bastion revolucije, kako bi, oslanjajući se na njega vodili borbu protiv zakletog neprijatelja koji koristi gradove za napade na seoska područja, i u dugotrajnoj borbi, korak po korak postigli potpunu pobedu u revoluciji...«

Maovi radovi o partizanskom ratovanju nisu odmah po objavljivanju prihvaćeni i popularizovani u redovima međunarodnog radničkog pokreta, jer je rat koji je vodio Mao ocenjivan kao »seljački«, rat »čekanja dok kosa ne osedi«, a njegova teorija i praksa u Kl, pod uticajem Staljina, nosila etiketu »sumnjive«, »trockističke«. Ovo, naravno, nije značilo da oni nisu izučavani pa i korišćeni prikriveno, da bi se onda modifikovano predstavljali kao »vlastiti« pronalasci.

U vojnostručnoj literaturi partizanski ratovi nisu bili solidno, naučno obrađeni. Ono što se moglo pročitati kod Klauzevica o narodnom ratu, predstavljalo je uopštavanje iskustva iz ratova protiv Napoleona u Španiji i Rusiji. Tu se govori o neophodnosti operativne vojske, borbi na frontu i velike teritorije kao što je Rusija, kao o uslovima za narodni partizanski rat koji u tom slučaju može igrati određenu, u svakom slučaju pomoćnu ulogu. Bez tih uslova Klauzevic ne dopušta i ne razmatra mogućnost narodnog, partizanskog rata.

»Strategijski plan odbrane može u sebi primiti sadejstvo narodnog rata na dva različita načina, naime, ili kao poslednje pomoćno sredstvo posle

[26] Mao Cedung, *Pitanja strategije partizanskog rata protiv japanskih zavojevača,* »Vojno delo«, Beograd, 1957. godine, strana 337.

[27] Mao Cedung, *Izbranije proizvedenija,* t. II, Peking, 1969. godine, str. 397.

izgubljene bitke, ili kao prirodna potpora pre odlučne bitke. Poslednje pretpostavlja povlačenje u unutrašnjost zemlje .. .«[28]

Kako je jugoslovenska vojska u aprilu 1941. godine kapitulirala i otišla u zarobljeništvo ne izvršivši silaznu vojnotehničku transformaciju koja bi obezbedila prisustvo organizovanih vojnih jedinica, stacioniranih na manjim i većim, od okupatora neposednutim, teritorijama, i kako je Jugoslavija mala a ne velika zemlja, kao SSSR i Kina, nisu bili ispunjeni uslovi za partizanski rat predviđani u teoriji kod Klauzevica i Maoa, sintetizovani na bazi iskustva antibonapartističkih ratova 1808-1812, građanskih ratova u Rusiji 1917-1921. i u Kini 1927-1937. godine.

U Jugoslaviji, za razliku od Španije 1808, nije 1941. bilo ni slobodne, neokupirane teritorije, ni delova bivše operativne vojske u akciji (izuzev nekoliko grupa oficira povezanih sa zapadnim obaveštajnim službama). Vojna organizacija bila je uništena a teritorija stavljena pod kontrolu okupacionih i kvislinških trupa koje su nametnule okupacijski mir.

Rusi su 1812. i 1917. imali operativnu armiju angažovanu u frontalnom ratovanju pa je partizanska organizacija u ratu igrala pomoćnu ulogu.

Kineski komunisti su u početku primenjivali partizanska dejstva u građanskom ratu, a i kasnije na delu okupirane teritorije sa osloncem na svoju operativnu armiju, angažovanu na kinesko-japanskom frontu. Oni su se oslanjali na velike vojne pohode u seljačkim ratovima i retku specifičnost

- ogromno prostranstvo i veliki broj stanovnika, koje je Mao posmatrao kao conditio sine qua non za partizansko ratovanje.

Jugoslavija je, pored toga što je relativno mala evropska zemlja, locirana na raskrsnici evro-azijskih i evro-afričkih puteva i kao takva stalno izložena opasnosti da njenu teritoriju, kao značajnu, osvajaju i drže pod okupacijom razni zavojevači pri preduzimanju vojnih pohoda na jugoistok ili severozapad.

ISTOR1JSKA ODLUKA. IDEOLOŠKE, POLITIČKE I VOJNOTEHNIČKE POSTAVKE I DIREKTIVE

Istorijsko iskustvo je, kao što se vidi, dosta govorilo protiv otpočinjanja partizanskog rata, a posebno opštenarodnog ustanka u Jugoslaviji 1941. Geografsko-strategijski položaj, mala teritorija, velika gustina okupatorsko-kvislinških trupa, versko-nacionalni i klasni antagonizmi predočavali su ozbiljne teškoće u slučaju otpočinjanja otvorenog ustaničkog rata protiv fašističkih okupatora i njihovih saradnika u vidu partizanskog ratovanja.

Uprkos tome, rukovodstvo NOP-a, CK KPJ (Politbiro CK KPJ), procenivši sve objektivne i subjektivne faktore, orijentisalo se, saglasno svojoj opštoj antifašističkoj i revolucionarnoj liniji i direktivi Treće komunističke internacionale, već 22. juna, na to da se otpočne i vodi kao osnovna

[28] **Klauzevic, *O ratu*, »Vojno delo«, Beograd, 1951. god., str. 414.**

forma antifašističke, nacionalnooslobodilačke i revolucionarne borbe, *oružana borba* i da partizansko ratovanje bude osnovni vid ratovanja i angažovanja oslobodilačkih oružanih snaga. Dvadeset sedmog juna 1941. stvoren je Glavni štab Narodnooslobodilačke vojske i partizanskih odreda *Jugoslavije* a već 4. jula upućen je narodima Jugoslavije poziv da stvaraju partizanske odrede i da otpočinju oružanu borbu protiv okupatora.[29]

Osnovne ideološke, političke i vojnotehničke postavke, date u različito vreme i na raznim mestima pismeno i usmeno iz vojnopolitičkog centra CK KPJ i Glavnog štaba (Vrhovnog štaba), stvaralački dopunjene delovanjem nižih političkih i vojnih rukovodstava i narodnih masa u kojima je vekovima tinjalo boračko iskustvo stečeno u oslobodilačkim borbama, bunama i ustancima protiv okupatora i zavojevača, mogu se sintetizovati u sledećem:

1. Oružana borba - rat, kao osnovni oblik narodnooslobodilačke borbe vodiče se prvenstveno protiv okupatora i fašizma za nacionalno oslobođenje naroda Jugoslavije - za državu Jugoslaviju. U njemu treba da se na dobrovoljnoj osnovi okupe i objedine sve društvene klase i narodi (radnička klasa, seljaštvo, buržoazija; Srbi, Hrvati, Slovenci, Makedonci, Crnogorci i ostali) pod parolama borbe protiv spoljnjeg zavojevača, za bratstvo i jedinstvo i napredan društveno-ekonomski poredak.

U prvom planu mora biti antifašistička, nacionalnooslobodilačka komponenta složenog drugog svetskog rata - kako su to nametali i šefovi velikih sila Antifašističke koalicije u nastajanju - dok se revolucionarna mora potisnuti u drugi plan.

Istorijski imperativ partizanske borbe - nacionalnooslobodilačke i revolucionarne - proizlazi, pored nužnosti borbe protiv okupatora i za društvene promene i iz neophodnosti da se sprečava bratoubilački obračun - ukorenjen u vekovna versko-nacionalna balkanska trvenja - koji preti biološkim zatiranjem.

U borbi za pravednu stvar niko nema pravo na neutralnost!

Ovaj kurs antifašističke, antiokupatorske borbe bio je nužan i sa stanovišta socijalističke revolucije, jer može se s razlogom tvrditi da bez jedinstvene antifašističke borbe i antikolonijalnih pokreta (Kina, Jugoslavija, Alžir, Vijetnam ...) a i »bonapartističkih« kretanja sovjetske vojske kroz istočnu Evropu, socijalističko-komunističke snage ne bi postigle ono što su postigle u stvaranju »socijalističkog sveta«.

Srpske seljake bilo je moguće podići masovno na oružanu borbu protiv germanskih zavojevača - okupatora, ali ne i u revolucionarni, građanski rat. »Nećemo mi u borbu dok postoje dve partaje« (misleći i na Karađorđa i Miloša!) - »ujedinite se, pa ćemo odmah krenuti«, govorili su mi seljaci na svakom koraku.

[29] **Na sastanku Politbiroa CK KPJ, 4. jula 1941. godine, u kući direktora »Politike«, Vladislava Ribnikara, u Botićevoj ulici na beogradskom Dedinju, bili su prisutni: Josip Broz Tito, Sreten Žujović, Aleksandar Ranković, Ivan Milutinović, Milovan Đilas, Ivo Lola Ribar, Svetozar Vukmanović Tempo.**

Isticati značaj jedinstvenog borbenog oslobodilačkog fronta - NOF-a, iako, osim u Sloveniji, nije postojao sporazum s vodstvima građanskih partija, svuda podvlačiti nacionalnooslobodilački antifašistički karakter rata i svim sredstvima, pod parolom »Bratstvo i jedinstvo« (inaugurisanom u francuskoj revoluciji),[30] razbijati planove okupatora sračunate na to da se u zemlji, zaoštravanjem nacionalnih, verskih i klasnih razlika i suprotnosti proširi i održi građanski, versko-nacionalni rat, koji su okupatori započeli preko kvislinga.

Protiv svih onih, koji svoje uske klasne interese stavljaju ispred i iznad opštenarodnih i, koji špekulišu i ometaju narod da se organizuje i bori za svoju slobodu i time posredno stupaju u savez s okupatorom, NOP će voditi odlučnu borbu, kao i protiv okupatora i njegovih otvorenih saradnika.

Predviđano je, dakle, da jugoslovenski oslobodilački ustanak i rat pored antiokupatorskog, nacionalnooslobodilačkog, može dobiti, suprotno želji i nastojanju KPJ da se obezbedi buržoasko-komunistička koalicija, i karakter buržoaskodemokratske i socijalističke revolucije i da će se u tako nastalom kompleksnom ratu, u okvirima rata protiv inostranih zavojevača i okupatora na frontu antifašističke borbe, izvršiti obračun jugoslovenskih progresivnih snaga sa nosiocima verskog, nacionalnog, feudalnog i imperijalističko-kapitalističkog ugnjetavanja i eksploatacije.

Polazeći od toga da je glavna snaga u širokim narodnim masama - nacionalno i socijalno aktivnim - a ne u spoljnom faktoru i vladajućim buržoaskim strujama, pasivnim ili profašistički i prozapadno orijentisanim, rukovodstvo NOP-a je smatralo da treba, u cilju davanja perspektive narodnim masama i izbegavanja nacionalno-verskog građanskog obračuna, uz rizik da se odbiju buržoaski vrhovi i izazovu prigovori »velikih« za nacionalnu uskogrudost i remećenje odnosa u Antifašističkoj koaliciji, odmah proklamovati da se borba na koju se narod poziva neće voditi samo za proterivanje okupatora i povratak starog društveno-ekonomskog sistema i buržoaskokapitalističkog monarhističkog režima, nego i za buduću zajednicu nacionalno, verski, klasno ravnopravnih naroda, za federativnu, socijalističku, demokratsku Jugoslaviju, što je bilo u saglasnosti s proklamacijom Atlantske povelje.

Pada u oči da nigde nije bilo osvrta na raniju kominternovsku političku liniju nametnutu KPJ odozgo, antijugoslovensku liniju malih »sovjetskih republika«. Da li je ona u potpunosti osuđena i odbačena i prevladana, ili samo privremeno potisnuta u drugi plan, pred, 1935. uočenom, opštom opasnošću od fašizma?

Bili su to vidni znaci određene, ali ne pune nezavisnosti KPJ u odnosu na rukovodeći centar Kl u Moskvi koja je nacionalne komunističke partije smatrala samo svojim sekcijama, obaveznim na bezuslovnu poslušnost u ime »viših ciljeva« koji su mogli i potpuno negirati parcijalne, nacionalne interese.

---

[30] **Kao što se vidi, ovo je deo parole Francuske revolucije: Sloboda, jednakost, bratstvo, u kojoj je »jednakost« zamenjena »jedinstvom«, a potpuno ispuštena *sloboda* - pojam stran staljinističkom, birokratsko-etatističkom društvu.**

Pri tome se, u skladu sa istorijsko-materijalističkim tumačenjima istorije, polazilo sa stanovišta da je bolje i svrsishodnije, ne samo za uže jugoslovenske interese nego i za antifašističku koaliciju u celini, oslanjanje na jugoslovenske široke narodne mase željne promena i spremne da se pod rukovodstvom NOF-a, AFZ-a i USAOJ-a za njih antifašistički, nacionalno-oslobodilački i revolucionarno bore, nego na »legitimne« snage i reakcionarne vrhove građanskog društva koji su preko vlade i kralja u Londonu istupali u ime Jugoslavije i organizovali u zemlji četnički pokret i »Vojsku u otadžbini«, ne za borbu protiv fašizma nego za »čekanje«, tj. najpre posrednu a kasnije i neposrednu saradnju sa okupatorom.

Ovi pogledi, međutim, teško su se uklapali u nagodbe velikih sila, bez konsultovanja onih o čijoj je sudbini reč i parcijalne težnje kako buržoasko-kapitalističkog, tako i socijalističkog krila Antifašističke koalicije, nagodbe kojima su, kako će se to videti posle rata u osnovi ležale koncepcija interesnih sfera i težnja za hegemonijom nad malim i srednjim državama. Ove težnje su vešto prikrivane parolama o »višim ciljevima« i neosnovanim kritikama jugoslovenskog rukovodstva s obe strane za »lokalizam«, »skretanje u komunističke vode«, »sovjetizaciju«, »nacionalizam« i razbijanje antifašističke koalicije svojim revolucionarnim radikalizmom. To ne znači da ponegde i ponekad nisu davani povodi za takve prigovore (»sovjetizacija« u Crnoj Gori i Hercegovini 1942. kojoj je prethodilo i nazivanje brigada proleterskim).

U sukobu nacionalnooslobodilačkih i revolucionarnih tendencija, s jedne, i zavojevačkih - imperijalističkih i kontrarevolucionarnih težnji, s druge strane, unutar antifašističke koalicije, ispoljava se, pored ostalog i protivrečni položaj četničkog pokreta. U fašističko-antifašističkoj projekciji rata, četnici pripadaju antifašističkoj koaliciji - njihova vlada je u Londonu i oni igraju na njenu pobedu uprkos saradnji s okupatorom, koju smatraju privremenom taktikom. Za razliku od njih, ustaše pripadaju fašističkoj koaliciji po srži svog političkog bića.

U revolucionarno-kontrarevolucionarnoj projekciji rata oba ova pokreta, i ustaški i četnički su u vodama kontrarevolucije i kao takvi vode borbu protiv NOP-a, s tim što su ustaše dosledni fašisti i kontrarevolucionari, dok četnici sekući revolucionarnu granu seku i antifašističku na kojoj sede, pa će se stoga survati u istorijsku provaliju.

U tom kompleksu protivrečnosti su i koreni sukoba KPJ sa Kl i IB
- instrumentima »socijalističkog« cezarizma, sovjetskog - staljinističkog bonapartizma i koreni autohtone linije NOB-a koja je dovela do nezavisne socijalističke, samoupravne Jugoslavije i njene ideološko-političke doktrine samoupravljanja i nesvrstavanja.

2. Ukazivano je da u Jugoslaviji, i pored toga što je razbijena i uništena buržoaskomonarhistička vojna organizacija, postoje snage sposobne i spremne za borbena dejstva čiji su izrazi:

a) u patriotskim slojevima svih naroda Jugoslavije koji vole slobodu i nezavisnost svoje zemlje, a mrze zavojevače i okupatore i polukolonijalnu zavisnost od imperijalističkog inostranstva;

b) u progresivnim slojevima jugoslovenskog društva stalno nezadovoljnim stanjem međunacionalnih i socijalno-klasnih odnosa, čije jezgro čini radnička klasa na čelu sa KPJ, organizovanom na teritorijalno-proizvodnom principu koja je već bila stvorila ilegalnu vojnu organizaciju;

c) ideološko-političke snage antifašistički raspoložene i spremne da podrže napore antifašističke koalicije u borbi za pobedu nad fašističkim mračnjaštvom, ugnjetavanjem i politikom genocida i za zavođenje poretka ravnopravnosti naroda i socijalne pravde, što je ova koalicija proklamovala kao svoj političko-ratni cilj.

3. Data je direktiva da se organizuju: a) partizanski i diverzantski odredi različite jačine na teritorijalnom principu, u načelu jedan partizanski odred na jedan okrug i jedan ili više diverzantskih odreda na jedan grad; b) viša vojna rukovodstva, nacionalni i pokrajinski štabovi potčinjeni Glavnom (Vrhovnom) štabu kao opštejugoslovenskoj vojnoj komandi.

Borbeni odredi su u duhu opšte antifašističke borbe nazvani »narodno-oslobodilački«, iako su ih osnivali i u njihovim prvim redovima borili se komunisti.

Data je perspektiva stvaranja iz partizanskih i diverzantskih vojnoteritorijalnih odreda operativnog dela oružanih snaga - partizanskih taktičko-operativnih manevarskih jedinica sposobnih za veće i manje marš-manevre, tj. perspektiva uzlazne vojnotehničke transformacije. To je značilo pretvaranje početne teritorijalne vojne organizacije i lokalnih borbenih dejstava u kompleksnu teritorijalno-operativnu organizaciju i složena teritorijalna i operativno-manevarska ratna dejstva na nestabilnim i ispreplete-

nim frontovima u uslovima izmešanih borbenih poredaka u taktičko-operativnim okvirima. Bila je to perspektiva kretanja od gerilsko-partizanskih lokalnih dejstava preko operativno-manevarskih partizanskih dejstava ka kompleksnom frontalno-partizanskom ratovanju.

Vojnoteritorijalni organi - komande mesta i područja, milicija, straže

- obavljali su mobilizacijske poslove, poslove prikupljanja, pripremanja i raspodele hrane, odeće i obuće, sanitetskog zbrinjavanja, saobraćaja, vojnoobaveštajne i bezbednosne službe i veze sa organima civilne vlasti i masovnim organizacijama.

Partizanski odredi, kao samo lokalno mobilne teritorijalne vojne jedinice, izvodili su borbene akcije lokalnog značaja u skladu sa njihovom snagom i obezbeđivali su funkcionisanje vojnoteritorijalnog i aparata civilne vlasti.

Operativni deo oružanih snaga, stvoren sa znatnim zakašnjenjem i u veoma ograničenim razmerama (Prva proleterska brigada) posle prve velike (protiv)ofanzive, imao je zadatak da sa osloncem na vojnoteritorijalnu komponentu, kao svoju operativnu osnovicu, izvodi krupne operacije

- marš-manevre - i da prenosi težište borbe iz jednog kraja zemlje u drugi u vidu »prebaziranja« i u skladu sa strategijsko-operativnom situacijom na jugoslovenskom ratištu.

Direktive su predviđale da se, saglasno uslovima i mogućnostima ustaničkih oružanih snaga u raznim krajevima zemlje, lokalna žarišta

borbe, oslonjena na seoska područja, pretvaraju spajanjem u veće lokalne ustaničke aďministrativno-upravne ustaničke baze. One, posmatrane u celini i u vezi sa celokupnim seoskim područjem, predstavljaju strategijsko-operativnu osnovicu ustaničkih oružanih snaga - pandan strategijsko--operativnoj osnovici okupatora i kvislinga koju sačinjavaju gradovi i komunikacije čvrsto zaposednuti njihovim trupama.

Ova jugoslovenska partizanska vojnopolitička doktrina - milicijsko - teritorijalno - operativna organizacija i saobražena taktika - imala je, kao što se vidi, mnogo sličnosti s tadašnjom kineskom Mao Cedungovom vojnom doktrinom, a vukla je svoje korene i iz vekovnog ratnog iskustva naroda Jugoslavije, hajdučko-uskočke gerile, Vojne krajine i obrenovićevske narodne i stajaće vojske.

Lako se uočava da se prvi srpski ustanak razvijao u vidu opšte uzlazne transformacije od paljenja hanova (1804), osvajanja sela i učvršćivanja vlasti u njima i okruženja Turaka (okupatora) u gradovima koji su oslobođeni tek 1867. Praćeno je to mnogim lokalnim i privremenim pobedama i porazima među kojima je najznačajniji onaj 1812, kada je likvidirana »oslobođena teritorija«, a Turci uspostavili svoju potpunu vlast da bi se onda opet krenulo u hajdučku gerilu.

Budući da su se lokalni organi vlasti razorene građanske Kraljevine Jugoslavije - žandarmerijske stanice, opštinske i katastarske uprave - stavili u službu okupatora i za njegov račun ubirali kontribucije od naroda, bilo je nužno organizovati na »oslobođenim« i »poluoslobođenim« teritorijama - ustaničkim bazama - narodnooslobodilačke odbore, najpre kao pomoćne organe za vođenje rata, a kasnije kao stalne organe nove narodne vlasti odane oslobodilačkoj borbi i spremne da svojim delovanjem doprinesu razmahu oružanih partizanskih snaga i oslobodilačke borbe u celini. Za velike »oslobođene teritorije« - velike ustaničke baze - predviđani su viši regionalni i pokrajinski organi vlasti.

Izgradnja oslobodilačke armije i narodne vlasti, posmatrana je kao postepen proces usaglašen sa razvitkom objektivnih i subjektivnih uslova, spoljne i unutrašnje vojnopolitičke situacije i odnosa oslobodilačkih i okupatorskih snaga u celini i u pojedinim regionima.

U snabdevanju oružjem, municijom, hranom, odećom i obućom orijentacija je bila na *sopstvene snage - na otimanje od okupatora i uzimanje od naroda na bazi dobrovoljnog davanja i otkupa.* Na okupatorski ratni materijal gledano je kao na potencijalno svoj, a na borbu kao na najefikasniji vid snabdevanja.

Operativno-taktička tradicionalna narodna iskustva i brojna razna uputstva za upotrebu i borbena dejstva ustaničkih partizanskih snaga *zahtevala su* da se rat otpočne i vodi po sledećim načelima:

1. Diverzantskim rušenjem i uništavanjem svih objekata koji služe okupatoru - železničkih pruga i stanica, mostova, fabrika, skladišta ratnog materijala i životnih namirnica, transportnih sredstava.

2. Odbranom građana od fašističkog terora, sprečavanjem okupaci-ono-kvislinških vlasti da od naroda ubiraju porez i da mu oduzimaju stoku i žito.

3. Napadima na manje fašističke okupatorsko-kvislinške oružane grupe, naročito na oficire, gestapovce i crnokošuljaše, i to uvek nadmoćnim snagama angažovanim u prepadima i zasedama.

4. Celu teritoriju Jugoslavije pretvoriti u ratno poprište, teritorijalno razvući neprijateljske snage i prikovati ih za objekte - gradove, skladišta, pruge, puteve, ustanove, kako bi se obezbedila sloboda za sopstvene manevre u cilju postizanja nadmoćnosti pri napadu na izabrane ciljeve.

5. *Neprekidno napadati držeći se načela nadmoćnosti snaga na mestu napada; braniti se takođe napadom.*

6. Ustaničke baze i težišta borbenih dejstava stvarati u početku u selima gde je slabija vlast i kontrola okupatora, gde normalno nema njegovih vojnih posada i gde je olakšano snabdevanje i popuna narodne, oslobodilačke partizanske vojske, s obzirom na patriotsko, antiokupatorsko raspoloženje seljaštva.

7. U ustaničke baze po selima izvlačiti borbeno ljudstvo, pre svega radnike iz gradova i od njih stvarati jedinice operativno pokretne, neoptere-ćene lokalizmom.

8. U gradovima organizovati samo sabotažno-diverzantske ilegalne grupe i odrede.

Ova orijentacija u revolucionarnom ratu na selo i seljaštvo predstav-ljala je, kao i u Kini, »jeres« u odnosu na marksističku doktrinu da je radnička klasa osnovna snaga socijalističkih revolucija, što će predstavljati osnovu trvenja između Moskve i kineskog i jugoslovenskog, komunističkog rukovodstva koje će izrasti u sukob 1948. godine, čiji ishod ima svetski značaj.

9. Gradove zauzimati udarom spolja i iznutra, i to samo onda kada se u određenom rejonu nađu ili se mogu koncentrisati dovoljno jake snage

- taktičko-operativno *nadmoćne nad protivničkim.*

10. Glavni udar usmeravati na vojne objekte i oružanu živu silu okupatora i kvislinga, a veće i manje »oslobođene teritorije« - posebno njihovu odbranu - realizovati samo utoliko, ukoliko su one u datom momentu neophodne za život i borbu vojske i ukoliko je njihovo nastajanje prirodna posledica pobeda nad protivnikom u svrsishodnim partizanskim ofanzivnim bojevima i operacijama.

11. Iako je stalno naglašavan *napad,* izričito nije insistirano da se ne upušta u frontalne, uporne, odsudne borbe, *naročito ne defanzivne, sve dok je partizanski vid ratovanja nužnost, a on je nužnost sve dok postoji izrazita strategijska inferiornost u odnosu na protivnika;* da se nijednom objektu

- gradu, štabu, skladištu, bolnici, ne sme dodeliti takva uloga koja bi nametnula povredu ovog principa, zato što to dovodi ne samo do velikih gubitaka nego i do parcijalnih poraza koji prirodno vode ka konačnom porazu.

12. Pri izvođenju napada, većeg i manjeg zamaha, tajno prikupiti nadmoćne snage na izabranoj prostoriji, izvršiti iznenadni udar na cilj, a posle izvršenja postavljenog zadatka, naročito ako se očekuju intervencije protivnika, svoje snage divergentno decentralizovati, kako bi se izbeglo okruženje i uništenje i olakšalo snabdevanje i političko povezivanje s narodom. Borbe izvoditi u koncentrisanim borbenim porecima, a živeti u dekoncentrisanim.

13. Uvek i na svakom mestu uvažavati zakon odnosa snaga.[31] U taktičko-operativnim razmerama povoljan odnos snaga postizati manevrima

- koncentracijom-dekoncentracijom, a u strategijskim dugotrajnim, svrsishodnim, planskim vojnopolitičkim delovanjem koje na partizansku stranu privlači narodne mase iz kojih se rađaju i izrastaju nove borbene jedinice. Ovo početnu partizansku strategijsku inferiornost postepeno, preko strategijske ravnoteže snaga transformiše u strategijsku nadmoćnost koja omogućava nametanje odsudne strategijske bitke i pobedonosnog završetka rata.

U strategijskim okvirima, malim brojem ratovati protiv velikog, izbegavajući odsudnu bitku, tj. ratu na strategijskom planu davati defanzivnu fizionomiju, a u taktičko-operativnim okvirima uvek svojim većim brojem napadati manji broj protivnika i time ratu na taktičko-operativnom planu nametati ofanzivni vid.

Graditi dijalektičko jedinstvo defanzivnog na strategijskom i ofanzivnog na taktičko-operativnom planu:

- U vidu uzlaznih vojnotehničkih transformacija nižih organizacionih i formi borbenih dejstava u više i složenije - teritorijalno-gerilske organizacije, prepada i diverzija u teritorijalno-operativnu vojnu organizaciju angažovanu u otvorenom ratu na nestabilnim frontovima;
- Povremenih silazno-uzlaznih vojnotehničkih transformacija za vreme krupnih ofanzivnih zahvata protivnika koji nameću zastoje i poremećaje.

To je osnovni sadržaj i karakteristika razvoja savremenih partizanskih ratova u koje se svrstava i jugoslovenski oslobodilački rat 1941-45.

Napred izložene, umnogome novom, originalnom terminologijom sintetički formulisane osnovne vojnopolitičke postavke i direktive za pripremanje i vođenje oslobodilačkog rata 1941-1945. ne bi nikako mogle da posluže kao osnova za preuveličano isticanje uloge rukovodećih subjektivnih snaga, a još manje pojedinaca koji su i grešili pri njihovom sprovođenju. Ovde nije vršena analiza uloge vojnopolitičkih organa i pojedinaca u odnosu na ulogu narodnih boračkih masa, nego sintetičko, teorijsko formulisanje rezultata, njihovih udruženih napora, čiji se odnos određuje u duhu postavke istorijskog materijalizma, u duhu povratne sprege, učenja masa i učenja od masa.

Ove teorijske formulacije vojnopolitičkih i vojnotehničkih postavki, direktiva i planova za oslobodilački rat 1941-1945 - koje u ovom obliku

[31] **Vojni zakon odnosa snaga, kao i ekonomski zakon vrednosti, je poseban izraz univerzalnog prirodnog zakona o očuvanju skupa i transformaciji energije i mase - $AE = Am \cdot c^2$.**

nigde do sada nisu zapisane ni napisane - a koje su, delom plod i mog ličnog doživljavanja i posmatranja - ne odražavaju statičko stanje bilo kojeg momenta nego proces nastajanja i razvitka, i one u potpunosti odgovaraju onome što se kao kolektivno delo ukupnih subjektivnih snaga - rukovodstva i narodnih boračkih patriotskih i revolucionarnih masa - u vremenu i prostoru - odvijalo tokom četvorogodišnjeg jugoslovenskog oslobodilačkog rata.

U njima se, kao i u praktičnom izvođenju ratnih operacija u njihovom duhu može - kao, uostalom kod svih vizionara - uočiti ekvalitetološki pristup, to jest preterano posmatranje ideja, programa, planova... kao maltene gotove zamišljene stvarnosti - bez realnog sagledavanja prepreka koje će iskrsnuti na putu od zamisli do njihove realizacije u željenu stvarnost.

Obavezan sam da ovde naglasim svoj *neposredni uvid, saznanje* i trajno uverenje da su široke narodne mase, pre svega *srpsko seljaštvo,* doživljavale kao svoj sopstveni poredak stvari proklamovan u Antifašističkoj koaliciji, u *prvom planu nacionalnooslobodilački elemenat, poraz i proterivanje fašističkih okupatora i uspostavljanje Jugoslavije,* a u drugom, dosta dalekom, revolucionarne društvene i ekonomske promene. O tome jasno govore činjenice da *seljačke mase* nisu htele ni da čuju za naše pozive u borbu *bez partizansko-četničkog sporazuma o zajedničkoj borbi protiv nemačkog okupatora.* Posle toga sporazuma - koji je isključivao građanski rat za vlast
- došle su masovno na zborna mesta. Ove mase su bile ogorčene i na četnike i na partizane kada je u novembru 1941. godine otpočeo građanski rat, koji je odgovarao okupatorima, a narodu doneo više zla nego neposredno nasilje zavojevača.

Ovo raspoloženje seljačkih masa - osnovne snage jugoslovenskog narodnooslobodilačkog rata - proizlazilo je i iz činjenice da je i organizacioni i politički uticaj KPJ bio na selu slab, da su seljaci bili umnogome pod uticajem buržoaske propagande koja je propovedala da su komunisti protiv Boga i porodice, da će zavesti »zajednički kazan i žene«, maltene da jedu decu...

Takav pogled na karakter otpočinjanog rata imali su i iz naroda iznikli tribuni, za razliku od brojnih »starih revolucionara« koji su poziv u borbu protiv okupatora posmatrali kao mobilizacionu parolu dok su u sebi neprekidno maštali i prevremeno gurali u pravcu revolucije i uspostavljanja revolucionarne vlasti.

Nije pri tom teško uočiti da se opšte vojnotehničke postavke i direktive nisu u dovoljnoj meri bavile vojnom doktrinom protivnika - okupatora, njegovom realnom snagom, mogućim antipartizanskim merama i postupcima partizanske vojske u slučaju najezda i ofanzivnih udara na planirane »oslobođene teritorije« nadmoćnih okupatorsko-kvislinških snaga, to jest verovatnom »dinamikom bojeva i operacija«, pa se to sticalo u praksi, razume se uz nužno veće teškoće i gubitke.

Na to je upućivalo i iskustvo tada (1941) tekućeg dugogodišnjeg kineskog rata - posebno širom sveta poznati »Veliki kineski marš«. Posto-

jale su zato i realne mogućnosti date time što je Mao Cedung iskustvo toga dugotrajnog, po karakteru nacionalnooslobodilačkog i revolucionarnog, a po fizionomiji - »manevarskog, po suštini partizanskog rata« uopštio u svojim izvanrednim radovima objavljenim 1936-38. godine.

Nigde nije pominjano iskustvo prvog srpskog ustanka: mogućnost najezde nadmoćnih nemačkih snaga na oslobođene teritorije poput onog turskog 1813. na Karađorđevu Srbiju; Karađorđev predlog da se povlači u planinske predele, da se ne brani uporno teritorija, nego dejstvuje gerilski (partizanski); brzi slom odbrane »svake stope« pod Hajduk-Veljkovim geslom »Glavu dajem. Krajinu - ne dajem«, da bi na kraju dao obe, doveo je do toga da je ustanička Srbija brzo bila okupirana, uz veoma nisku silaznu transformaciju vojske u hajdučku gerilu.

Kroz ove slabosti partizanskog komandovanja jugoslovenske partizanske operativno-taktičke radnje - pohodi, prebaziranja iz jedne ustaničke baze u drugu (Srbija, Istočna Bosna, Crna Gora, Zapadna Bosna, Crna Gora, Istočna Bosna!) - izvođene su uvek prinudno u teškim borbenim vrtlozima. To je - uz očekivanje kratkotrajnog svetskog rata - uslovilo, umesto partizanskog ratovanja, nižeg i višeg tipa, prerano podizanje (1941) opštenarodnog širokog ustanka u Srbiji i Crnoj Gori i poznate teškoće izazvane njihovim gušenjem do niskog nivoa silazne transformacije - svođenjem ustanka na gerilu.

Teško da će vojnoistorijska nauka usvojiti subjektivističke ocene nekih učesnika NOR-a koje oni nastoje nametnuti kao istinite i objektivne, da je okupatorska nemačka vojska bila krajnje inferiorna u odnosu na jugoslovensku oslobodilačku - ne samo u moralnom pogledu, nego i na vojnotehničkom polju, u vojnoj taktici i strategiji. Nemci, navodno, nikako nisu mogli prodreti u »Titovu strategiju« - tvrdi se, što nije u skladu s činjenicom da su Nemci na bazi dugogodišnjeg posmatranja partizanskog rata u Kini, 1927-1937 (generali Fon Sekt i Falkenhauzen) izvukli strategijski vojnopolitički zaključak - da su za antipartizansku borbu najpodesnije »domaće trupe«, pa su, u tom duhu, svuda - počev od Norveške, preko Francuske, do Jugoslavije i SSSR-a - organizovali moćne vazalne »kvislinške« vojske. Tako je raznorodna kvislingovština u Jugoslaviji dostigla 1942. godine 280.000 vojnika, a 1944. godine oko 410.000 vojnika, organizovanih po svim propisima savremene vojne organizacije.

Jugoslovenska oslobodilačka armija osetila je dobro na svojoj koži dalekosežnost ove nemačke vojnopolitičke strategije boreći se godinama sa legionarskim i SS divizijama: »Princ Eugen«, »Vražja«, »Tigar«, »Plava«, »Handžar«, »Skenderbeg« - ustaško-domobranskom, nedićevskom vojskom, »Belom gardom«, muslimanskom milicijom - balistima i dr.

Ovaj veliki nedostatak vojnopolitičkog sagledavanja jugoslovenskog NOP-a - koji se protegao i u posleratnu socijalističku izgradnju - proizvod je metafizičkog, statičkog posmatranja pojava i jednostranog euforičnog hvatanja samo za ono što se želi, bez svestranog sagledavanja procesa i njihovih pozitivnih i negativnih strana i mogućih rezultata i posledica.

Jugoslovenska ratna realnost plod je dijalektičkog jedinstva stvaralačkog delovanja, s jedne strane, rukovodstva KPJ, a s druge, boračkih narodnih masa, u kojima je proklijalo pesmom i legendom obavijeno seme borbenosti, ratnog iskustva Vojne i Crnogorsko-dalmatinske krajine, hajdučko-uskočke gerile i oslobodilačkih buna i ustanaka. Narodne boračke mase nadahnute patriotizmom i progresivnim stremljenjima, duboko prožete političkim i vojnim iskustvom, stečenim u vekovnim opštenarodnim ratovima za nacionalno oslobođenje u vojnim krajinama, u hajdučko-uskočkoj gerili i bunama i ustancima prihvatile su proklamovane političke i ratne ciljeve, postavke i direktive KPJ kao svoje i uz ogromne napore i žrtve - stvaralački ih sprovodile u život.

Bez tih svesnih, dobrovoljnih napora, krvi i znoja naroda, ugrađenih u realizovanje vojnopolitičkih planova rukovodstva, oni bi (kako se to i desilo u mnogim zemljama za vreme drugog svetskog rata) ostali mrtvo slovo na papiru. A bez rukovodstva koje formuliše realne ciljeve, zadatke i direktive i te direktive proširuje na bazi stečenog iskustva i novonastale situacije, nezamislivo je uspešno vođenje onako - ideološko-politički i vojnotehnički kompleksnog rata kakav je bio jugoslovenski narodnooslobodilački rat 1941—45. godine.

A realizovanje strategijskih ideološko-političkih i vojnotehničkih postavki i direktiva rukovodstva KPJ - uz ogromne napore i žrtve boračkog i rukovodećeg sastava NOV i jugoslovenskih narodnih masa, dovelo je do pobedonosnog završetka oslobodilačkog rata 1941-45. i procesa realizovanja nacionalnooslobodilačkih i revolucionarnih ciljeva toga rata.

Imajući stalno u vidu ove dve komponente u dijalektičkoj uslovljenosti, povezanosti i uzajamnom prožimanju - delovanje rukovodstva odozgo i stvaralačke akcije širokih, borbenih, patriotskih, revolucionarnih masa odozdo - njihovo zajedničko, konačno istorijsko delo, ostvareno u jugoslovenskom prostoru tokom četiri godine rata, može se, mislim, na bazi parcijalnih, pismenih i usmenih uputstava opisati i a posteriori formulisati i ovako kako je to ovde učinjeno.

KOMUNISTIČKA PARTIJA JUGOSLAVIJE - INSPIRATOR, NAROD - REALIZATOR

Inspirator i organizator jugoslovenskog nacionalnooslobodilačkog i revolucionarnog rata 1941-45. godine bila je, kao što se zna, Komunistička partija Jugoslavije. Ona je, u duhu antifašističkih proklamacija SSSR-a i Treće komunističke internacionale, svojih procena, postavki i direktiva preko svog CK i GŠ (VŠ), učinila sledeće:

- organizovala se kao borbena revolucionarna organizacija, povezana s narodnim masama, patriotski i revolucionarno nastrojenim i saobrazila

svoju organizaciju teritorijalno-proizvodnog tipa predstojećem zadatku
- vođenju rata;

- proklamovala jugoslovenski, antifašistički, antiimperijalistički, nacionalnooslobodilački i revolucionarni kurs, dosledno ga sledila i javno manifestovaia i u masovnim demonstracijama, 27. marta 1941. godine;

- formulisala, posle okupacije Jugoslavije, politički, ratni cilj predstojeće antiokupatorske borbe - nacionalno oslobođenje i nacionalne, revolucionarne, socijalističke, društvene promene;

- objavila rat okupatorima, izabrala momenat za njegov početak i pozvala, 4. jula 1941. godine (Hercegovci su se digli nä oružje 25. juna), u duhu direktiva Kl i apela Sovjetskog Saveza, narode Jugoslavije na oružanu borbu;

- u praksi objedinila patriotska nacionalnooslobodilačka, antifašistička, antiimperijalistička stremljenja naroda Jugoslavije i revolucionarna antikapitalistička i antifeudalna stremljenja radničke klase, seljaštva i inteligencije u sklopu jedinstvenog jugoslovenskog, po karakteru nacionalnooslobodilačkog i revolucionarnog rata, pod rukovodstvom narodnooslobodilačkog pokreta (NOP) - saveza »ravnopravnih naroda i radništva i seljaštva«;

- izabrala, za uslove apsolutne inferiornosti u odnosu na okupatore, odgovarajući teritorijalni, gerilsko-partizanski način ratovanja i orijentisala se na njegovo postepeno transformisanje u partizansko ratovanje višeg tipa
- ustaničke baze, pohode, marš-manevre u uslovima izmešanih borbenih poredaka i isprepletenih frontova i, konačno, u partizansko-frontalno ratovanje;

- neposredno rukovodila i usmeravala organizacione forme i taktičko--operativne principe u vremenskim i prostornim dimenzijama i tako dala ratu kompleksnu, varijabilnu, partizansku i partizansko-frontalnu vojnotehničku fizionomiju;

- sazdala iz svoje partijsko-političke teritorijalno-proizvodne organizacije (ćelije i komiteti) teritorijalnu vojnu organizaciju - partizanske odrede, a iz ovih izvajala operativnu komponentu oslobodilačke armije, brigade, divizije, korpuse i armije i sistem vojnog komandovanja na čelu SE Vrhovnim štabom.

Komunistička partija Jugoslavije bila je u leto 1941. godine bez saveznika, usamljena na istorijskom poslu pripremanja i otpočinjanja oslobodilačke antifašističke i revolucionarne borbe, što je njoj, pored teškoća obezbeđivalo slobodu pri formulisanju i ostvarivanju političkog i vojnog programa. Njeni raniji opozicioni saveznici iz predratnog perioda, hrvatski frankovci, slovenački klerikalci, crnogorski nacionalisti - kao nacionali stički secesionisti našli su se u zagrljaju fašističkih okupatora, dok će do novog savezništva komunista i katolika doći samo u Sloveniji, a kratkotrajno i sa srpskim građanskim slojevima institucionalisanim u četničkom pokretu i njegovoj »Vojsci u otadžbini«.

Narodnooslobodilačka vojska Jugoslavije je izvela kroz praksu sedam silazno-uzlaznih transformacija - prebacivanja iz jedne ustaničke baze u drugu (Užice. Rogatica, Foča, Bihać), uz reorganizaciju vojske u toku najezde neuporedivo nadmoćnijih snaga protivnika.

Time je praktično ukazano na ratni *mehanizam pomoću kojeg inferiorna vojska može izbegavati smrtonosne udare nesrazmerno jačeg protivnika* i tako vestom igrom voditi i u *maloj zemlji* dugotrajni rat iscrpljivanja neprijatelja sve do pobede, što predstavlja istorijski doprinos teoriji ratne veštine.

Međutim, za realizovanje postavki, zamisli i ciljeva koje je formulisala KPJ i njeno rukovodstvo bilo je nužno angažovanje ne samo malobrojnog partijskog članstva (dvanaestak hiljada) nego i širokih narodnih masa. A na jugoslovenskom tlu vekovima su postojali hajdučko-uskočka gerila, vojne krajine, oslobodilačke bune i ustanci, Cer, Suvobor i Kajmakčalan - postojao je takav borbeni, oslobodilački, patriotski mentalitet naroda koji je iznedrio svoju borbenu »sekciju KI« ali potencijalnu i autohtonu komunističku partiju, koji je njene ciljeve prihvatio kao svoje i u borbi za njih dao neophodne napore i žrtve.

Povratna sprega - rukovodstvo NOP-a koje odražava stremljenja narodnih masa a ove preko vojne i svojih masovnih organizacija svesno slede rukovodstvo - predstavlja onaj društveni demokratski mehanizam koji je omogućio započinjanje, vođenje i uspešan završetak ideološko-političkog i vojnotehničkog složenog rata kakav je bio narodnooslobodilački rat 1941-45. godine.

O inicijativi i stvaralaštvu masa i slobodi njihovog delovanja u decentralizovanom sistemu vojnopolitičkog rukovođenja govore mnoge regionalne osobenosti - tradicija, ekonomski i društveni razvoj - ispoljene u duhu jedinstvenih političkih i vojnih direktiva centralnog rukovodstva KPJ, NOP-a, VŠ.

Ekstremne polove raznovrsnosti političke i borbene prakse predstavlja levi radikalizam - terorizmom popraćena »sovjetizacija« 1942. godine u Crnoj Gori i Hercegovini i delovanje slovenačke Osvobodilne fronte u kojem se može nazreti anticipacija evrokomunističkog »istorijskog sporazuma«.

U krajevima smeštenim između ovog partizanskog jugoistoka i severozapada pojavile su se osobenosti smeštene negde na liniji koja spaja pomenute ekstremne polove.

Konačne ocene tih osobenosti ne mogu se izricati samo na osnovu izdatih opštih direktiva i onog rečenog za vreme rata, nego uz pomoć konkretnih analiza koje treba da pokažu koliko su odstupanja od opšteprokламovanog, objektivno i subjektivno uslovljena, pospešivala ili ometala kretanje ka krajnjem cilju - brzom oslobođenju zemlje od okupatora i uspostavljanju ravnopravnosti naroda i demokratskog socijalističkog društveno-ekonomskog poretka.

NEKE OSOBENOSTI SITUACIJE U SRBIJI 1941. GODINE

Subjektivne partijsko-političke snage Srbije, među njima i političko i vojno rukovodstvo Kraljevačkog okruga, sprovodile su opšte direktive KPJ za organizovanje vojske i vođenje partizanskog rata u uslovima dosta različitim od uslova u nekim drugim krajevima Jugoslavije. Glavne karakteristike tih uslova bile su:

1. Prisustvo 1941. godine, *samo* u Srbiji *nemačkih* okupacionih jedinica, i to 704, 714, 717, 342, 113. i 718. divizije na njenoj granici u dolini reke Drine. Za to vreme se u NDH nalazilo svega šest nemačkih bataljona. Ova »čast« ukazivana je Srbiji jer je ona predstavljala dugogodišnju prepreku germanskom *Drang nach Osten*,[32] zbog njenih nacionalnih ustanaka i pobeda na Ceru, Suvoboru i Kajmakčalanu.

2. Odsustvo masovnog genocidnog terora pre oružanog ustanka; ekonomska eksploatacija - plaćanje dinarima štampanim i u vojnim štamparijama.

3. Živ patriotsko-nacionalni, slobodarski, borbeni i revolucionarni duh ispoljen veoma snažno i 27. marta 1941.godine u Beogradu bacanjem rukavice u lice Hitleru pred kojim je strepeo ceo svet, uključujući i Staljina.

4. Srbija je bila uporište konzervativnog, buržoaskog, »nacionalnog«, monarhistički projugoslovenskog četničkog pokreta, nosioca politike »čekanja«, protivnika političkih i društvenih promena u Jugoslaviji, pokreta oslonjenog na buržoaskokapitalističko krilo Antifašističke koalicije, za razliku od moćnih reakcionarnih antijugoslovenskih secesionističkih snaga, u drugim krajevima Jugoslavije, oslonjenih direktno na fašističke okupatore.

5. Četničko bacanje odgovornosti za masovni teror i pokolje (Kraljevo, Kragujevac, Mačva) na partizane kao protagoniste borbe protiv nemačkih okupatora.

»Da smo bili mirni, ne bi došlo do ovolikog prolivanja srpske krvi« i »propasti srpstva«, govorili su četnici u vreme krize ustanka u Srbiji, što je u izvrnutom poretku uzroka i posledica - naročito u regionalnoj srbijanskoj i crnogorskoj perspektivi - izgledalo blisko istini. Pri tome su, međutim, prećutkivane opštepoznate činjenice, da su četnici - iako su u borbu stupili pod uticajem borbenog delovanja partizanskog NOP-a, ceneći da je možda »vreme« - imali važnu reč u napadu na Kraljevo; da je polovina »srpstva« izvan granica ranije Karađorđeve, a tada »Nedićeve Srbije« formirane 29. avgusta 1941, bila stavljena pod genocidni nož pre no što je pokazala bilo kakav otpor okupatorsko-kvislinškoj, nemačkoj, italijanskoj, mađarskoj, bugarskoj, albanskoj vlasti; daje solidarnost nalagala zajedničku borbu a ne krokodilske suze, čekanje i dozvoljavanje masakriranja u cilju uništenja, po Hitlerovom planu u dve etape svih Srba, najpre onih u NDH, a onda onih u Srbiji. Treba se podsetiti da je, po Hitlerovom *Mein Kampfu* predviđano

[32] **Prodor na istok.**

L

da budu uništeni i svi Sloveni kao »gamad«; da na mestu Moskve bude jezero, a Beograd postane Eugenštat, sedište nove germanske podunavske države Eugenije, u kojoj bi ponešto preostalih Jugoslovena mogli biti samo nepismeni pastiri - mankurti[33] - na feudima germanskih fašističkih gospodara sveta.

Nije se uvažavao značaj i zamah činjenice da je do oktobra 1941. godine, uprkos stalnog prekidanja železničkog saobraćaja od strane partizana, u Nemački Rajh bilo upućeno iz Srbije 29.000 radnika - ekvivalent tri divizije koje su mogle biti stvorene od Nemaca oslobođenih na radnim mestima. A šta bi bilo da nije bilo borbe? Jugoslovenske divizije, među njima i srpske, lako bi se našle pred Moskvom u sastavu fašističke zavojevačke armije?!

I dok se četnička kukavička doktrina privremenog »čuvanja glave«, da bi se ona sigurno izgubila na kraju, mogla nekako i razumeti u surovim uslovima fašističke okupacije i navale na Srbe sa svih strana - mnogo je teže shvatljivo novo posleratno izdanje te doktrine u redovima srpske inteligencije - onog njenog dela koji misli da se države stvaraju i razaraju pisanjem pesama i romana a ne posmatranjem preko nišana na puškama i mitraljezima. Oni, uprkos činjenici da je antiokupatorska, antifašistička, narodnooslobodilačka partizanska borba spasla - istina uz velike gubitke - srpski narod od totalnog uništenja - odbacuju tu, u ćelom svetu slavnu borbu, pa je onda prihvataju i svojataju Hrvati i na njoj grade svoju politiku.

Tu, dakle, nije bila reč o većim ili manjim žrtvama, nego o nacionalnom i fizičkom opstanku jugoslovenskih naroda u prvom redu Srba, opstanku koji su doveli u pitanje fašistički zavojevači i njihovi saradnici i o sagledavanju smrtne opasnosti i jedino ispravnom borbenom reagovanju partizana na to stanje, i o kukavičluku nedostojnom slavne istorije, o četničkom prikazivanju ličnih i klasnih interesa buržoazije kao opštedruštvenih i opštenacionalnih.

O ispravnosti partizanske borbene logike govori i činjenica da su i Nemci odustali od masovnih odmazda, poput onih u Kraljevu, Kragujevcu i Mačvi, da su se okupatori, pre svega Italijani, počeli, od 1942. godine udvarati Srbima, obećavajući im, preko četnika, i zaštitu od ustaškog genocida. Sve je ovo bilo, naravno, samo zato što su svi oni osetili snagu partizanskog oslobodilačkog oružanog otpora srpskog naroda.

6. Prvi otvoreni klasni, građanski sukob vojnočetničkih odreda, kontrarevolucionarne »Vojske u otadžbini« i partizanskih odreda nacionalnooslobodilačke - revolucionarne vojske. Ovaj oružani obračun nametnulo je četništvo pod pokroviteljstvom Engleza i sa osloncem na kvislinga Nedića, a kasnije, u novembru 1941, na Nemce, da bi u njemu, na svom ognjištu, u dolini Zapadne Morave, doživelo prvi odlučujući poraz.

7. Neposredno rukovođenje oružanom oslobodilačkom borbom u zapadnoj Srbiji 1941. CK KPJ i Vrhovnog (Glavnog) štaba, što je,

[33] **Mankurt - čovek kome je navlačenjem vrele kože na glavu silom izbrisana svest o prošlosti.**

u početku veoma aktivni Glavni štab Srbije, na čelu sa Sretenom Žujovićem, tokom vremena utopilo u centralno rukovodstvo. To je, a i slab kadrovski sastav, umanjilo njegovu sposobnost za rukovođenje u teškim uslovima najezde nemačkih, kvislinških i četničkih snaga na zapadnu Srbiju krajem 1941. i početkom 1942. godine.

8. Prelazak, u perspektivi brzog završetka rata, posle savetovanja u selu Duleni kod Kragujevca, 16. septembra 1941. i u Stolicama, 26. septembra 1941. u opšti napad na okupatorske garnizone u gradovima Užicu, Čačku, Gornjem Milanovcu, Kraljevu, Sapcu. Ovo je dovelo do nastanka prostrane »oslobođene teritorije« - užičke ustaničke baze sa svim atributima male ustaničke revolucionarne države. Preterana uverenost u stabilnost i konačnost tog dostignuća dovela je kasnije do angažovanja partizanske ustaničke vojske *u frontalnom ratovanju za odbranu teritorije,* iako to nije odgovaralo odnosu nemačko-jugoslovenskih snaga u strategijsko-operativnim srazmerama.

Gerilske forme partizanskog rata nižeg tipa, bez velikih oslobođenih teritorija i njihove frontalne odbrane pokazale su svoju žilavost u jugoistočnoj Srbiji i Sloveniji.

ČETVRTI DEO

PRVI KORACI
NA RATNIČKOM PARTIZANSKOM PUTU

Mikrolokacija gočkog partizanskog logora bila je poznata, osim partizanima, samo šumskom radniku Koji Daljeviću i čobanici iz sela Gokčanice koja je, slučajno nabasavši na nas, bila izložena životnoj opasnosti ali, postala je »naš čovek«!

Jednoga dana u logor je iz Kraljeva stiglo obaveštenje da su Nemci uputili iz grada četiri školovana agenta sa zadatkom da otkriju boravište partizanskog odreda.

Naredne noći, po mrklom mraku i velikoj kiši u logor je iznenada banuo Koja i saopštio nam da je u Brezni, selu najbližem našem logoru, u jednoj kući zanoćio nepoznat čovek, dobro obučen i naoružan pištoljem.

To je znači! »Petorka sa mnom na borbeni zadatak«, glasila je moja komanda.

Bespuće, mrak i kiša kao iz kabla činili su kretanje vrlo teškim.

Koja nas je doveo u blizinu kuće i rekao: »Tu je... Spava u sobi sa pištoljem pod jastukom.«

Upao sam u kuću i pre nego što se »putnik« probudio, istrgao mu pištolj ispod jastuka i zgrabio ga za prsa.

Probudila ga je serija udaraca rukama i kundacima.

»Govori, majku ti tvoju, ko si i ko te je poslao?«

»Zovem se Miloš... Nije me niko poslao. Ja bežim od Nemaca iz Bogutovca i želim da stupim u partizane!«

Kivni kao borci na »neprijatelja« a i zbog kiše i rđavog puta neprekidno smo tukli svog zarobljenika.

»Reci!« zahtevali smo mi.

»Niko me nije poslao, želim u partizane«, uporno je ponavljao »Miloš«.

U logor smo stigli pred zoru. »Miloša«, kao špijuna, dočekali su sveži udarci onih odmornih partizana.

»Izuvaj se, majku ti tvoju, i stavljaj noge na žar«, rekao je advokat Radičević, stari ratnik i iskusan čovek.

Kad je »Miloš« krenuo da stane na žar, daleko od namere da »prizna«, ja sam, nespreman za nasilje uobičajeno u takvim prilikama, saopštio svoju odluku.

»Mi, koji smo bili na zadatku, veoma smo umorni. Prileći ćemo da se malo odmorimo a 'ovaj' neka se dotle predomisli.«

»Ako ne bude hteo reći ko ga je i zašto uputio na Goč - streljaćemo ga!«

Posle 2-3 sata, »Miloš« se, s ašovom u ruci, u pratnji trojke partizana s puškama na gotovs, uputio prema mestu gde je imao da iskopa sebi grob.

»E, sad kopaj i razmišljaj! Ili priznanje, ili smrt«, rekao sam mu.

Čovek je kopao mirno, bez uzbuđenja, a ja sam ga budno pratio s namerom da se odlučim da ga pošaljem u smrt ili da mu poklonim život.

U jednom trenutku, partizan neiskusan u rukovanju oružjem, maturant kraljevačke gimnazije M. Ašanin povukao je obarač i puška je opalila i promašila. »Milošu« je iz ruku ispao ašov a partizanu puška.

»Eto, vidiš! Šale nema! Tako će sledeći metak odsesti u tvojim grudima. Reci«, navaljivao sam.

»Ma, nije niko. Želim u partizane.«

»Dobro, Milošu, verujem ti! Nećemo te streljati nego ćemo te primiti u svoje redove. Mi smo partizani. Borimo se za slobodu naše zemlje. Ovo je, vidiš, zastava našeg partizanskog odreda. Za sada ćeš biti bez oružja, a kasnije ćeš, ako to zaslužiš postati borac s puškom u ruci.«

Vrativši se u logor, saopštio sam svoju odluku.

»Miloš« je radio neko vreme u logoru, a onda su borci - partizani predložili da mu se dodeli puška. Postao je borac...

Za vreme Prve nemačke (protiv)ofanzive »Miloš« je, među mnogima nestao. Nikad, ni posle rata, ništa o njemu nismo saznali.

Posle saznanja o gestapovsko-abverovskoj mreži u partizanskim redovima i o uspesima koje je ona postizala - pored ostalog i u poznatim policijskim subverzijama na Glamočkom polju, novembra 1943. i u Drvaru, maja 1944 - prodoru u štab Save Kovačevića - došao sam do naknadnog uverenja da je »Miloš« bio prekaljeni agent i da je, kao takav obavljao svoju obaveštajnu službu za vreme opsade Kraljeva bez mogućnosti diverzija u našim zbijenim partizanskim redovima i da smo mi mladi, naivni partizani, neskloni streljanju ljudi, pogrešili kada ga nismo streljali, nego ga primili u svoje redove i omogućili mu da nam nanese štetu i možda mnoge borce prokaže i pošalje u smrt.

*

* *

Sakupljanje oružja i municije bilo je u prvim danima oslobodilačke borbe, 1941. godine, prvoklasan zadatak. Često se, za jedan pištolj pešačilo po ceo dan ili noć.

»U selu Ratini, dva mlada čoveka čuvaju i kriju teški mitraljez. Sada ga je jedan ukrao i sakrio od drugog negde u blizini nemačke straže koja čuva magacine oružja.«

Takvo smo obaveštenje dobili.

Spremni da za mitraljez putujemo danima i upustimo se i u teške okršaje s Nemcima, krenuli smo, nas oko stotinak partizana jedne noći prema predgrađu Kraljeva.

Ušavši u kuću jednog od »posednika« mitraljeza - onog koji, navodno, ne zna gde mu ga je »ortak« sakrio - zatražili smo da nam preda mitraljez.

»Hoću braćo, idemo kod...«, reče ime svog »ortaka«.

Došavši u kuću onog drugog, on mu pred nama svima saopšti da smo mi došli po »onaj mitraljez«. »Treba ljudima da ga daš!«

»Nemam ja mitraljeza«, otpoče drugi.

»Nemoj se šaliti, nego ljudima daj mitraljez«, uzvrati prvi.

»Ma, ne znam ja ništa, ma nemam ja...«, i tako i tome slično.

A onda preuzesmo inicijativu mi, partizani.

Sevnuše šamari i udarci kundacima.

»Mi od tebe ne tražimo ništa, nego da nam predaš narodnu imovinu potrebnu za borbu za slobodu. Ne šegači se s nama. Vidiš da mi ne znamo za šalu i da nam nije do šale ovde u blizini nemačkih posada. Daj mitraljez!«

»Dobro braćo, daću vam - idemo u šumu.«

U šumi nam je pokazao gde da kopamo. Kopali smo, ali mitraljeza nije bilo.

Novi udarci doveli su do novog uzaludnog kopanja. I tako je kopanje i tučenje koje je mirno posmatrao onaj prvi »ortak« trajalo do pred zoru, kad smo se morali udaljiti zbog Nemaca.

Besni, poveli smo sa sobom i onog drugog »ortaka« koga smo besomučno tukli; u nedoumici šta je tu istina, uvereni da su batine u perspektivi jednog mitraljeza opravdano sredstvo u ratu!

Negde na pola puta nazad, već na padinama Goča, iznad sela Dragosinjaca, drugi »ortak« se »predomislio«.

»Odlučio sam, daću vam mitraljez«, rekao je.

Vratio sam se s jednom desetinom, uveren da smo na kraju uspeli.

Ali na domaku njegove kuće, on je opet okrenuo staru pesmu: »Nemam ja mitraljeza ...«

Isprebijali smo ga, besni, i vratili se praznih šaka, ne razjasnivši nikad kako je došlo do ovoga događaja u kojem je pomenuti mladić, usled nesmotrene hvalisavosti nevin, ili usled pokvarenosti, zasluženo, bio pretučen.

Među ove početničke partizanske akcije može se uvrstiti i onaj spektakularni izlazak »bleh«-muzike iz Kraljeva, 27. septembra 1941. godine. Dosadašnjim opisima tog događaja treba dodati da je akcija izvedena na predlog Vukomanovića Bože Cugera i Spasojević Milosava Deve. Oni su, naime, već kao borci odreda, zatražili od mene kao komandanta dozvolu da se ilegalno vrate u grad i organizuju dolazak muzike i ostalih vatrogasaca u partizane.

Složio sam se s njihovim predlogom i oni su ga realizovali u saradnji s gradskom partijskom diverzantsko-gerilskom organizacijom.

Kada se Kraljevački partizanski odred sa svojim operativnim delom u Gočkom logoru i teritorijalnim partizanskim četama po selima oko Kraljeva već bio organizaciono sredio i angažovao u borbenim i diverzantskim akcijama, stigli su do nas glasovi o četničkoj organizaciji koju stvaraju oficiri bivše jugoslovenske vojske po uputstvima emigrantske vlade u Londonu. Uskoro su se na našem terenu pojavile dve četničke frakcije - pukovnika Draže Mihailovića i generala Ljube Nenadovića, neprijateljski raspoložene jedna prema drugoj u prvom redu zbog hijerarhijskog (pukovničko--generalskog) antagonizma.

Svi borci - partizani, a posebno oni »heroji« u legendarnoj obradi su »bez mane i straha«. A da to malo drugačije izgleda »u prozi« govori i moj doživljaj u prvoj borbi.

Za vreme napada na most »na Kamidžori«, na ulazu u Kraljevo, 1941. godine, našao sam se na čelu jedne napadačke kolone, ispred neprijateljske posade koja je čuvala most. Posle bacanja one jedine bombe 1938. godine u školi rezervnih artiljerijskih oficira u Sarajevu, trebalo je sada, u borbi propisno upotrebiti defanzivnu bombu »kragujevčanku«: odšrafiti osigurač, aktivirati upaljač udarom o kamen ili kundak i baciti bombu što dalje od sebe. Osigurač sam odšrafio i u uzbuđenju bombu bacio *na metar ispred sebe, a onda legao u zoni njenog opasnog dejstva.* Opasnosti, međutim, nije bilo, *zato što sam napravio još jednu grešku koja je ispravila prvu* - naime, bombu nisam udarom aktivirao, pa sam bez opasnosti prešao preko nje dok je ona ostala u šumarku iznad mosta, kao opasnost za onoga ko je pronađe i nepažnjom aktivira.

Iako se dosta zna o partizanskom asketizmu i čistunstvu, naročito izraženom u početku oružane oslobodilačke borbe, vredno je o tome reći još ponešto. O njemu je, na očigledan način - kontrastom - govorila i četnička bahatost vlasti - zahtevanje da im se sprema birano jelo i piće koje su, neretko uzimali na taj način što su mecima bušili seljačku burad, da bi pili iz mlaza dok su rakija i vino oticali u zemlju.

Mi, partizani smo skromno čekali da nam domaćin spremi ono što ima i što hoće. *Dobrovoljnost i plaćanje* bili su principi ophođenja s narodnom seljačkom masom.

Mislim da će mi se verovati - čak i u ulozi *memoariste* čiji je moralni lik sada s razlogom i bez njega podosta ocrnjen - kad kažem da nismo odavali utisak da ćemo, kad se dokopamo vlasti izvoditi prisilni otkup i »kolektivizaciju«, zahtevajući od seljaka ono što oni nemaju; da ćemo nemilice i nekontrolisano trošiti narodni novac na »političke fabrike« ili spomenike velikim i malim birokratama; da ćemo iz ovčarskih torova direktno uskakati u državne mercedese, u lovišta i povlašćena odmarališta. Nije se u našem partizanskom ponašanju, bar u onom našem delu koji je izrastao iz naroda,

moglo naslutiti ni da ćemo se ignorantski, sa prezirom odnositi prema žalbama građana i njihovim vapajima za pravdom, niti da ćemo trošiti tone papira za štampanje u novinama i knjigama propisa i zakona kojih se niko ne drži, dugačkih govora u kojima se neprekidno prežvakavaju citati »rukovodilaca«, »vođa« i »učitelja«. To će izrasti iz onog staljinističko--kominternovskog, pučističko-terorističkog duha »izgrađenih boljševika«.

Mi smo tada skromno ulazili u svaku seljačku kuću i ljudski i politički razgovarali i sa domaćinom i sa njegovom ženom i decom, i to ne demagoški, nego iz ubeđenja da se tako treba držati i raditi.

Ostalo mi je u trajnom sećanju jedno celo prepodne koje sam proveo u tumačenju linije NOB-a jednom siromašnom seljaku dok je on mirno motikom obrađivao svoju zemlju, ne hajući baš mnogo za priču »gospodina profesora«.

Međutim, kada je bila u pitanju borba protiv neprijatelja - nismo bili samarićani a ni melem koji se privija na ranu. O tome govori i naš postupak u selu Gračcu, u blizini Vrnjačke Banje.

U selu je, po našim podacima, bila vrlo aktivna grupa ljotićevaca, na čelu sa nekim obrazovanim ljudima - pravnicima. U nameri da ih neutrališemo bez krvoprolića, banuli smo jedne noći u selo, rasporedili se po trojica u kuće za koje smo znali da su ljotićevsko-okupatorske i, više kundacima nego rečima, ubedili saradnike okupatora da treba i da moraju prekinuti svoj antinarodni rad - što su oni i učinili, pobegavši iz sela.

Treba naročito istaći da je u našoj agitaciji i propagandi dominirao *nacionalnooslobodilački*, *antigermanski, antizavojevački elemenat,* jer pomi-njanje socijalističke revolucije, komunizma, nije bilo oportuno, ne samo zbog insistiranja i »velikih« na *antifašističkoj* borbi nego i zbog toga što je u seljačkim, zaostalim masama, koje su insistirale na jedinstvu, ostavila traga buržoaska propaganda da komunisti »uništavaju porodice, crkve«.

HENDE HOH![1]

Tokom prvih akcija i borbi neprekidno sam, sa više ili manje uspeha, praktično polagao komandantski ispit. Borci su me prihvatili kao svog autoritativnog komandanta, čime je bila otklonjena izvesna sumnja Okružnog komiteta KP u pravilnost njihovog izbora.

Takvo poverenje zahtevalo je da se u borbi bude prvi, a u podeli hrane i odeće poslednji. Mislim da sam svoj najočigledniji komandantsko-borački ispit položio u Ušću za vreme oslobađanja ibarske doline.

Odred sam ostavio na prilazima Ušću, u selu Gokčanici. Svukao sam oficirsku uniformu u kojoj su me videle ušćanske kiridžije koje su tu dolazile po drva i raspravljale sa mnom o četnicima i partizanima. U seljačkom odelu sišao sam sa minerom Milenkom Narančićem Vlajkom i kurirom

[1] Ruke uvis!

Dragišom Vuksanovićem Korčaginom,[2] tako reći detetom iz Dragosinjaca (čiji je dolazak u partizane opisao Rodoljub Čolaković u *Zapisima iz narodnooslobodilačkog rata),* u varošicu u kojoj je bila žandarmerijska stanica i promenljivi odred Nemaca, vezista, koji su živeli u kafani »Plano jević«. Zamisao mi je bila da noću upadnem u kafanu i na prepad zarobim Nemce dok igraju karte. Za ovo je bilo potrebno prethodno dobaviti podrobne podatke. Podatke mi je u varošici dala kćerka poštarke, omladinka, učenica beogradske gimnazije Aleksandra Nanica Krstonošić, kasnije borac Kraljevačkog bataljona Prve proleterske brigade. Upravo kada sam se rastajao od nje naišla je kolona kola i u jednim kiridžija koji me je, po začuđenom pogledu sam zaključio, prepoznao i time doveo u pitanje život devojke i planiranu akciju. Očima sam mu pokazao da siđe s kola. Sišao je, ukočen od straha, dok su kola produžila. Zapretivši mu, na brzinu, smrću ako išta progovori, pustio sam kiridžiju i vratio se u odred.

Sledeće noći, na čelu kolone od oko stotinu boraca, prišao sam kafani iz dvorišta. Iznenada mi je u mraku pao u naručje jedan čovek. Premro od straha, na pitanje gde su Nemci, jedva je promucao, pokazavši na osvetljenu prostoriju u neposrednoj blizini. Kolonu sam ostavio da čeka, poveo mitraljesca i zamenika Velebita i krenuo napred. Na vratima sam ostavio i njih, gurnuvši vrata nogom, upao u prostoriju i uz povik »Hende hoh!« opalio iz pištolja i pogodio pravo u svetiljku.

Nastala je neopisiva gužva u kojoj su praštale bombe mojih boraca, jer su mislili da su me Nemci ubili.

Nemci su, na nesreću, bili u susednoj kući, a tu su se nalazili rudari koji su se kartali. Čovek koji je u mraku nabasao na mene je iz nepoznatih razloga slagao.

Željeno iznenađenje je izostalo. Mi smo tad izvršili napad na Nemce koji su se nalazili u obližnjoj kući. Zapaljene bombe su uzvraćane. Na kraju smo ipak zarobili Nemce. Sutradan su nam se predali žandarmi. U ovoj velikoj akciji nismo imali nijednu žrtvu. Kasnije je usledilo odbijanje napada oklopnog voza, pa rušenje nekoliko drumskih i železničkih mostova. Time smo prisilili Nemce da napuste ibarsku dolinu - važnu saobraćajnu vezu sa ibarskim rudnicima uglja i metalurškim basenom u Trepči koji su Nemci držali pod neposrednom kontrolom.

Posle ovog mog riskantnog, ne mnogo vojnički mudrog, više boračkog nego komandantskog poduhvata, stekao sam komandantsku legitimaciju, borbena naređenja izvršavana su bez pogovora.

Vredno je napomenuti da smo dr Gojko Nikoliš Mediko i ja, u duhu onog sovjetskog kod Bresta 1941: »nemoj pucati u nemačku kolonu, u njoj ima radnika-proletera!«, dugo objašnjavali zarobljenim Nemcima ciljeve naše antifašističke borbe, dok su nas oni, uvređeni, gledali kao »komunističke agitatore«, da bi svoje pravo lice pokazali krajem 1941. u Užicu, kad su ponovo došli »njihovi«, kad su vršili zločine nad nezaštićenim narodom

[2] **Dragiša Vuksanović je za vreme oseke ustanka u zapadnoj Srbiji, 1942-1943. bio u četnicima, da bi 1944. ponovo stupio u partizane i poginuo na Sremskom frontu.**

koji je u njima i kao zarobljenicima gledao ljude. A na posunovraćenu evrocentrističko-ibermenšovsku logiku »miroljubivog« odnosa nasilnika i »ratoborne« žrtve, Nikoliš će naići i mnogo kasnije, u Švajcarskoj, gde je pedesetih godina, tumačeći jugoslovensku oslobodilačku borbu i zločine okupatora, bio suočen sa pitanjima: »Pa jeste li vi pucali u Nemce iz zaseda?« »Razume se da jesmo«, odgovorio je Nikoliš. »Pa šta onda hoćete«, u čudu su se pitali »civilizovani« Evropljani, zaboravljajući pri tome da su »balkanski varvari« pucali na tlu svoje zemlje, braneći se od okupatora koji je posegao za njihovom slobodom, zemljom i životom.

OTVORENI SRPSKO-NEMAČKI RAT

Istoga dana (16. septembra 1941) kada je komandant Glavnog štaba Srbije Sreten Žujović izdao u selu Dulenima kod Kragujevca naređenje komandantima partizanskih odreda zapadne Srbije (jačine po oko hiljadu boraca) da pređu u opšti napad na nemačke garnizone u gradovima (naređenje je prošireno i potvrđeno 26. septembra u Stolicama), nemački komandant Jugoistoka feldmaršal List primio je Hitlerovo naređenje br. 31a (OKW br. 888/41): »Stavljam u dužnost komandantu oružane sile na Jugoistoku, general-feldmaršalu Listu da uguši ustanički pokret u prostoru Jugoistoka.

.. .Pre svega radi se o tome da se u *srpskoj* oblasti osiguraju saobraćajne linije i objekti važni za nemačku ratnu privredu. Za jednog ubijenog Nemca streljati 100, a za ranjenog 50 *Srba.*

Vrhovna komanda vojske uputiće na *srpsku* teritoriju sem daljih posadnih trupa (isto tako i u Hrvatskoj), najpre jednu pešadijsku diviziju, oklopne železničke vozove i trofejne tenkove, a izvršiće pripremu za dovođenje u slučaju potrebe još jedne divizije, čim jedna takva bude slobodna na Istočnom frontu .. .«[3]

Načelnik Štaba Nemačke vrhovne komande, general Kajtel propratio je ovo dopunama u naređenju OKW od 16. septembra, br. 002060: *»Vođa je sada naredio da treba svuda primeniti najoštrije mere kako bi se pokret ugušio u najkraćem roku... Kao odmazda za život jednog nemačkog vojnika mora se u tim slučajevima uzeti kao opšte pravilo da odgovara smrtna kazna 50-100 komunista. Način izvršenja smrtne kazne mora još pojačati zastrašujući efekat. «*[4]

Ova uputstva i naređenja bila su u skladu s drakonskom naredbom feldmaršala Fon Vajksa, izdatom 21. aprila 1941. godine, tri dana po stupanju na snagu ugovora o kapitulaciji jugoslovenske vojske, u strahu da će ona preduzeti rat - gerilom. Po njoj, imali su da budu streljani »svi srpski

[3] ***Zbornik dokumenata i podataka o NOR-u jugoslovenskih naroda,* VII JNA, Beograd, 1949, t. I, knj. 1, str. 427, 428.**

[4] ***Ibid.*, str. 432.**

vojnici« koji se zateknu s oružjem u ruci. Pri pojavi oružanih »bandi« u nekoj oblasti trebalo je da budu streljani i svi u blizini »pronađeni za oružje sposobni muškarci, ukoliko se ne bi moglo odmah i na licu mesta sa sigurnošću utvrditi da oni nisu stajali u vezi sa bandom«! Streljani su imali biti obešeni i »njihovi leševi ostavljeni da vise« (Skela - Beograd!). Predviđano je i hapšenje talaca, i u slučaju prepada na nemačku vojsku, njihovo streljanje i vešanje.

Feldmaršal List u svojoj naredbi od 19. septembra 1941. sem ostalog piše:

»Naredbom Vođe, vojne operacije *u Srbiji* poverene su generalu pešadije Bemeu, komandujućem generalu XVIII armijskog korpusa.«[5]

General Berne (koji će skončati skakanjem - 1947. godine - kroz prozor Palate pravde uNirnbergu), u svojoj naredbi od 25. septembra 1941. godine, pod naslovom »po saopštenju uništiti«, pored ostalog kaže:

»Srbija je u martu ove godine sramno pogazila ugovor o prijateljstvu s Nemačkom ... kao oluja prohujala je zemljom nemačka odmazda ... Mi smo se sa svim svojim snagama morali okrćnuti novim krupnim ciljevima.

To je bio za *Srbiju* znak za jedan nov ustanak, u kome su, kao žrtve pale već stotine nemačkih vojnika.

Vaš je zadatak da prokrstarite zemljom, u kojoj je 1914. u potocima lila nemačka krv usled podmuklosti *Srba,* muškaraca i žena. Za celu *Srbiju* ima se stvoriti zastrašujući primer.. .«[6] (Podvukao *P.J.).*

Nemački poručnik Maciovič u svojoj zapovesti za masovno streljanje u Kraljevu ispravlja, konkretizuje generala Kajtela i kaže: »Za svakog ubijenog nemačkog vojnika streljati 100 *Srba.«[1]*

A vojni zapovednik Jugoistoka, general Aleksander Ler- komandant 4. vazduhoplovne flote, koja je, 6. aprila 1941. godine razorila Beograd, 1915. g. komandant 85. austrijskog pešadijskog puka u Višegradu, po ocu Nemac sa Rajne, rođen u Rumuniji u Turn Severinu i *po želji majke kršten i odnegovan u pravoslavnoj veri* - zahteva u jednom naređenju od svojih potčinjenih, *»da se ne daju zavesti od Srba, zakletih neprijatelja Nemačke,* koji zaslužuju da umru od gladi, već da im treba oduzeti poslednji komad hleba i poslednju jabuku«.

Kako i Hitler u svojoj naredbi feldmaršalu Listu govori o Srbima, o *»srpskoj* oblasti« i *»srpskoj* teritoriji«, List o vojnim operacijama *u Srbiji,* a general Berne o *Srbiji* i njenim pobedama 1914. godine - ona u istoriji ratova jedinstvena, surova, nehumana mera »odmazde« (po generalu Kajtelu za jednog Nemca 50-100 *komunista!)* izraz, kao što se vidi i revanšističke mržnje prema *Srbima* i straha od njihovog ustanka koji je ugrožavao

[5] ***Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda,V*II JNA, Beograd, 1949. Tom I, str. 440.**

[6] ***Ibid.,* str. 459, 460.**

[7] **»Politika«, 14. oktobar, 1986, str. 16.**

[8] **Vasa Kazimirović, *NDH u svetlu nemačkih dokumenata i dnevnika Gleza fon Horstenaua 1941-1944,* »Nova knjiga« - »Narodna knjiga«, 1987, str. 232, 233.**

nemačko-fašističku globalnu vojnu strategiju, u praksi je primenjena samo prema Srbima.

Tu »čast« - 1:100, nemačka vojska neposredno je izrazila Srbima u Srbiji i u nečuvenim masakrima u Kraljevu, Kragujevcu i Mačvi, Jajincima i dr.

U Holandiji, na primer, taj odnos je bio 1:6.

Nad svim ovim lebdeo je Hitlerov ratni plan da se Sloveni pretvore u robove i Slovenstvo zatre.

A pod pritiskom ratne stvarnosti - snaga NOVJ - Hitler je, u jesen 1943. godine, naredio da se zarobljeni partizani više ne streljaju, već da se prema njima ima postupati kao prema ratnim zarobljenicima, što nemački komandanti - a pre svih general Lotar Rendulic - nisu poštovali![9]

Hitler je tada izjavio da je partizanski rat u Jugoslaviji teško opteretio nemačko vodstvo i skoro izazvao pravu katastrofu.

Posledice tog nacionalnooslobodilačkog partizanskog rata - kojeg su *započeli i pohodima proleterskih brigada 1941. pobedonosnim učinili Srbi* - ogledaju se, sem onih na svetskoistorijskoj ratnodoktrinarnoj sceni i u Hitlerovoj oceni (1943) daje pogrešna svaka balkanska politika antisrpski obojena. Iz njih umnogome proizlaze stavovi ratnih protivnika Srba - Austrije, Nemačke, Italije 80-ih godina da treba podržavati integritet Jugoslavije, pre svega zato što taj integritet, za razliku od nemačkih saveznika u drugom svetskom ratu - Hrvata, secesionista, zastupaju Srbi, s kojima nije - kaže iskustvo - poželjno ulaziti u teške političke, egzistencijalne sukobe, uvode u moguće treće po redu ne samo srpsko-romansko-germanske nego i svetske ratne okršaje.

PARTIZANSKO-ČETNIČKA BORBENA SARADNJA NA KRALJEVAČKOM FRONTU

Projektovanje na područje Kraljeva opštih direktiva Vrhovnog štaba i Glavnog štaba Srbije - među kojima se ističu one koje je prvi komandant Glavnog štaba Srbije Sreten Žujović Crni (najistaknutija ličnost u organizovanju i vođenju oslobodilačke borbe u Srbiji 1941. godine) dao komandantima partizanskih odreda, 16. septembra u Dulenima i one iz Stolica, 26. septembra 1941. godine; odluka Nemaca da u interesu uspešnijeg vođenja rata protiv pobunjenog srpskog naroda prikupe svoje snage iz Užica i Čačka u Kraljevo i ovaj strategijsko-operativni čvor (na raskrsnici ibarskih i moravskih železničkih pruga i drumova) - brane po svaku cenu; objektivni i subjektivni elementi kraljevačke situacije uslovili su po mnogo čemu veoma zanimljiv splet vojnopolitičkih događaja.

[9] ***Ibid.*, str. 141.**

[10] **GŠ Srbije: Sreten Žujović, Rodoljub Čolaković, Filip Kljajić, Branko Krsmanović, Nikola Grulović.**

Kraljevačke partizanske snage - *gradska gerila, teritorijalne partizanske seoske čete i operativne čete »gočkog logora«* nastale pod neposrednim uticajem Okružnog partijskog komiteta i inicijativnim delovanjem komunista i antifašista brojale su u septembru oko hiljadu sedam stotina boraca, od čega Vrnjački odred oko pet stotina boraca.

»Zakasnivši« malo sa početkom oružanih akcija u mom planskom nastojanju da se udare temelji vojne organizacije, da se bar malo obuče omladinci nevični oružju, kako ne bi sasvim nespremni ušli u težak rat i da se oslobode uhapšeni komunisti, *kraljevački partizani su proterali Nemce i kvislinge iz ibarske doline, od Kraljeva do Kosovske Mitrovice, koju je zatim zaposeo Kopaonički partizanski odred. Ove su snage u neposrednim borbama preotete od Nemaca ogromna skladišta benzina, artiljerijske municije i avionskih bombi (Ratina, Ribnica, Bogutovac, Vitanovac), koje su Nemci zaplenili u aprilskom ratu od južne grupe armija Kraljevske jugoslovenske vojske i time obezbedile dejstva partizanske artiljerije bez štednje municije, zamašna inženjerijska rušenja i zaprečavanja i sirovinsku bazu za fabriku oružja u Užicu.*

Neposredna ugroženost Nemaca u Kraljevu od strane snažnog Kraljevačkog partizanskog odreda, po njihovoj oceni, važnom stožeru odbrane Srbije - koji se morao braniti po svaku cenu - uslovila je njihovo napuštanje Užica i Čačka i koncentraciju u Kraljevu, oko koga će doći do dugotrajne bitke.

Nešto kasnije, Italijani su povukli svoje snage iz Nove Varoši i Rudog, a ova mesta predali četnicima, da bi pojačali svoj garnizon u Pljevljima, ugrožen približavanjem crnogorskih partizanskih jedinica.

Treba, međutim, reći da u periodu pre osvajanja ibarske doline ovde nisu bili iskorišćeni povoljni uslovi za diverzije i prepade na okupatorski saobraćaj i vojne transporte, što je bilo uslovljeno, pored napred iznetih mojih nesklonosti ka improvizaciji i težnji ka organizovanju, nedostatkom detonatorskih kapisli a i opštim i mojim ličnim neiskustvom u vođenju rata. Do formiranja »minerskog voda« trebalo je savladati mnoge teškoće.

Područje Kraljeva bilo je tokom oktobra i novembra 1941. najzamašnije ustaničko-nemačko bojište u srazmerama čitave Jugoslavije, bojište na kojem su sa obe zaraćene strane u *otvorenom frontalnom sudaru* angažovane znatne snage - tenkovi, artiljerija sa izobiljem municije, a sa nemačke strane i avijacija. Ovo bojište nastalo je posle partizansko-četničkog sporazuma o koalicionoj borbi protiv okupatora. Seljaštvo je, strahujući od unutrašnjih sukoba, postavljalo kao uslov za svoje učešće u borbi narodne dogovore i slogu.

Osećajući teške rane srpske tragedije u prvom svetskom ratu - iz koje je iznikla prvi put u istoriji zajednička država Južnih Slovena - Jugoslavija - svesni postojanja i domaćih klerofašističkih i drugih secesionističkih, antijugoslovenskih snaga, koje su Jugoslaviju razarale do aprilskog rata 1941. godine i za njegovog kratkog trajanja i koje su sada sprovodile antisrpski genocid, srpski seljaci - patrioti - su nam duboko zabrinuti

nametali i sudbonosno pitanje mogućnosti i svrsishodnosti ponovnog uspostavljanja Jugoslavije.

Brojna sudbonosna istorijska pitanja: mogućnost fizičkog i nacionalnog opstanka, cilj i perspektiva antiokupatorskog ustanka, karakter i fizionomija nove države ... razmatrao sam sa seljacima Pomoravlja u *potpuno slobodnoj demokratskoj atmosferi* na zborovima i sastancima, poput onih Karađorđevih i Miloševih na početku ustaničkih borbi 1804. i 1815.

Istorijski značaj ovih ustaničkih srpsko-okupatorskih borbi oko Kraljeva i u dolini Zapadne Morave, oktobra meseca 1941. ispoljava se, pored ostalog, i u tome što je četnički pokret - kompleks buržoaskog nacionalizma i monarhizma, čiji je karakter opredeljivalo i prisustvo njegove vlade u Londonu, važnom centru antifašizma - mobilizaciju seljaštva vršio na parolama borbe protiv nemačkih okupatora i ovde ga angažovao u kratkotrajnom aktivnom oružanom napadu na Nemce, što mu je davalo karakter aktivnog antiokupatorskog pokreta otpora.

Četništvo je ovde raskinulo koalicioni partizansko-četnički sporazum i prešlo prvi put u oružani napad na partizane, da bi, posle izgubljene bitke, otpočelo taktičku borbenu saradnju s okupatorom - nacionalnu izdaju.

Napad na partizane i saradnja s okupatorima proizašli su iz prozapadne buržoaskokapitalističke, antikomunističke, kontrarevolucionarne strategijske i taktičke logike, a ne iz četničkog fašističkog ideološkog opredeljenja.

I dok je glavni buržoaski ideolog Vinston Cerčil - antikomunista ali i antifašista - sarađivao u to vreme na svetskom planu s komunistima u borbi protiv fašizma, njegov četnički jugoslovenski »pokret otpora« sarađivao je s fašistima u borbi protiv komunista angažovanih u opštenarodnom nacionalnooslobodilačkom pokretu i u aktivnoj oružanoj borbi protiv fašističkih zavojevača i okupatora.

Oduševljeni partizansko-četničkim zborovima na kojima je govoreno 0 zajedničkoj borbi protiv okupatora, ljudi su na zborna mesta dolazili masovno. Nedostatak oružja je sprečavao da se odjednom stvori velika vojska. I dok su četnici, oslanjajući se na mobilizacijske spiskove bivše vojske, išli u širinu, kraljevačko partijsko-političko i vojno rukovodstvo proveravalo je prethodno svakog borca i stvaralo vojsku sastavljenu pretežno od radnika iz kraljevačkih fabrika i školske omladine.

O borbenom duhu jugoslovenskih partizana uopšte, pa i u jesen 1941. oko Kraljeva, govori na svoj način i neobičan dokument - ultimatum Nemcima u ime Kraljevačkog odreda »Jovan Kursula« sa potpisom mojim 1 dr Gojka Nikoliša, registrovan kod Nemaca zajedno sa konstatacijom »neprijatelj je tukao artiljerijom zapadni deo i centar grada... neprijateljska artiljerija celog dana tuče gradsku oblast« u dnevniku Štaba Osamnaestog nemačkog korpusa dostavljenom Nemačkoj komandi za Srbiju.

»Viša komanda 65: Narodnooslobodilačka grupa 'Jovan Kursula' zahteva 7. X od Ortskomandanture Kraljevo sledeće:

1. Prestanak hapšenja,
2. Prestanak paljenja srpske imovine,

3. 1,800.000 dinara za naknadu štete,
4. Oslobađanje svih uhapšenih,
5. Priznanje svih prava ratujuće formacije.

U slučaju neispunjenja biće streljano 8 zarobljenih nemačkih vojnika.«[11]

Kako smo Nikoliš i ja dokument potpisali pravim imenima i prezimenima, Nemci su verovatno uložili dosta truda da bi se dokopali naših porodica. Ali one su bile u ilegali i na ustaničkom Kordunu, izvan dohvata nemačke vlasti.

NEREALNA ODLUKA ZA NAPAD NA NEMAČKU TVRĐAVU - KRALJEVO

Na bazi napred iznetih naređenja partizanske i nemačke vrhovne komande,[12] rasplamsaće se, ujesen 1941. godine, u zapadnoj Srbiji za obe zaraćene strane velika bitka, kao kulminacija letnjo-jesenske ofanzivne kampanje partizanskih odreda 1941. godine. Doći će: *&o planskog povlačenja Nemaca iz Uzica, Čačka i Milanovca u Kraljevo;* do nastanka (posle sastanka u Struganiku, 19. septembra) i raspada (posle sastanka u Brajićima, 26. i 27. oktobra) partizansko-četničke koalicije; građanskog rata članova ove koalicije; do slamanja partizanskog ofanzivnog talasa; do masakra u Mačvi, Kraljevu i Kragujevcu; do protivofanzivnog nemačkog udara i likvidacije partizanske »oslobođene teritorije« u zapadnoj Srbiji

- Užičke partizanske ustaničke baze i do prve silazno-uzlazne partizanske vojnotehničke transformacije - pomeranja centra ustaničke baze u istočnu Bosnu (Rogatica, Foča), uz istovremeno slabljenje i četništva koje će se, posle toga, orijentisati na prikriveni kolaboracionizam, kao vojnopolitičku strategiju i taktiku.

Polazeći od toga da o ovome postoje brojne istorijske i naučne studije, da sam i sam obradio ove događaje u knjizi u rukopisu *Jugosloveni u borbi za opstanak i slobodu,* ovde će biti reči prvenstveno o nekim, dosad *neregistrovanim pojedinostima* koje bi mogle da upotpune sliku onoga što se tada zbivalo.

Do ustaničkog partizansko-četničkog napada na Kraljevo došlo je u atmosferi kratkotrajnosti rata i u euforičnom raspoloženju nastalom zbog

[11] ***Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda VII,* Beograd, 1949, tom I, knj. 1, str. 633, 634.**

[12] **U NOR-u i u jugoslovenskoj istoriografiji uobičajeni nazivi »Vrhovni štab«, »komandant glavnog štaba« nisu saglasni s vojnom terminologijom. »Štab« je deo komandnog aparata: operativno, obaveštajno, organizaciono odeljenje, za razliku od »komande«, nosioca komandnih funkcija. U ratu postoje »Vrhovne komande« - vojnopolitičko telo na čelu s »Vrhovnim komandantom« i Generalštab, na čelu s načelnikom Generalštaba. Posebno je nezgodan naziv »Komandant Glavnog štaba« Srbije, Hrvatske . . . , kao da je reč o Komandantu »štaba«, a ne potčinjenih jedinica. Za ovu funkciju postoji termin »Glavnokomandujući«, na šta podseća i »Glavni štab«.**

povlačenja Nemaca iz Užica i Čačka. »Kraljevo neće predstavljati neki problem... Njega će zauzeti snage koje nastupaju za Nemcima od Čačka... A posle - na Beograd!« pričalo se u zanosu!

Nemački garnizon u Kraljevu - tri bataljona Sedamsto četrnaeste divizije sa Štabom puka, nemački vojni i policijski efektivi prikupljeni iz Užica i Čačka, ojačani tenkovima i avijacijom - ukupno do tri i po hiljade boračkog ljudstva - bio je vojnički i moralno-politički pripremljen za odsudnu odbranu grada, opasanog rovovima, bodljikavom žicom i pripremljenog za ulične borbe.

Onaj ko je nameravao da preotme od Nemaca ovaj utvrđeni logor morao je raspolagati bar sa jednom divizijom (osam do deset hiljada ljudi) nemačkog kvaliteta.

Kraljevački odred, sa delovima Kopaoničkog (oko hiljadu četiri stotine boraca) bio je na vratima grada raspoređen kružno - u Podibru (Ratina), Ribnici, Nadibru (Čibukovac) i Prekomoravlju (Miločaj, Sirča).

Meni, kao komandantu Kraljevačkog odreda (Štab u selu Dragosinjcima jugoistočno od Kraljeva) koji je već bio stegao obruč oko Kraljeva i preko Vrnjačke Banje prodirao prema Trsteniku i Kruševcu, upućena je iz Čačka, prvih dana oktobra 1941. godine poruka da dođem u selo Drakčiće (zapadno od Kraljeva prema Čačku) radi dogovora o predstojećim dejstvima.

Oko 5. oktobra na zakazanom sastanku sa Momčilom Radosavljevićem i majorom Radoslavom Đurićem obavešten sam da je prema sporazumu Glavnog štaba Srbije sa četnicima formiran Operativni štab za rukovođenje napadom na Kraljevo, sastava: Momčilo Radosavljević, komandant i Ratko Mitrović, politički komesar Čačanskog odreda, sa partizanske strane, i major Đurić i kapetan Derok, sa četničke; da su u duhu već stvorene zamisli napada grupisane jedinice - bataljoni Čačanskog partizanskog odreda i jedan dobro naoružan vojnočetnički odred
- i upućene na polazne položaje.

Ta osnovna zamisao predviđala je da se na obruč Kraljevačkog odreda nekako ravnomerno rasporedi Čačanski partizanski i vojnočetnički odred, tako da su se na svim sektorima obruča nalazile jedinice i Kraljevačkog i Čačanskog odreda i četnici »dražinovci«, a u Podibru i lokalni četnici generala Novakovića.

Glavnu vojnu reč - u Operativnom štabu u kome je vladala krajnje prijateljska borbena atmosfera - vodio je major Đurić koji je nastupao prema partizanima korektno i prijateljski, sa pozicija vojnog stručnjaka. Ne ulazeći u procenu situacije i odnos snaga, on mi je saopštio već donetu odluku po kojoj je napad na grad trebalo izvršiti sa oko hiljadu boraca - sa zapadne strane, pod neposrednim rukovodstvom Đurića i Radosavljevića. Za obezbeđenje i sprečavanje »bežanja« Nemaca, kako je govorio Đurić, raspoređeno je na kruševačkom pravcu oko hiljadu trista boraca, a na kragujevačkom oko šest stotina partizana i četnika koji su svi stavljeni pod moju komandu. Time sam i ja praktično kooptiran u Operativni štab. To

znači da su aktivne napadne snage bile brojno tri puta slabije od nemačkih u gradu, a skoro dva puta slabije od pasivnih, odbrambenih.

Baterija topova 65 mm, podeljena na partizanski i četnički vod, imala je zadatak da posrednim gađanjem izvede 24-časovnu artiljerijsku pripremu
- slično onoj u proboju Solunskog fronta. Dva partizanska tenka učestvovaće relativno uspešno u borbi samo za vreme poslednjeg napada.

U Operativnom štabu vladala je prijateljska atmosfera, uz dominaciju četnika na vojnom planu. Kodovi su nosili obeležje četničke nomenklature
- »gorski štab broj«, a upotrebu artiljerije, strukturu artiljerijske pripreme i napad »u talasima« nametnuo je major Đurić.

Operativni štab je, stavljajući pod moju komandu oko dve trećine svih opsadnih snaga, sve one partizanske i četničke na pravcu Žiče, Kruševca i Kragujevca praktično od prvog dana uveo i mene u svoje operativne poslove, da bi oni kasnije, krajem oktobra i u novembru 1941. u celosti pali na moja pleća i znatno otežali moje neposredno rukovođenje Kraljevačkim odredom, iz koga su mi, zbog odsustva u odredu, upućivane i opravdane kritike.

RAZMIŠLJANJA U ISTORIJSKOJ ŽIČI

Pri povratku na svoje komandno mesto istočno od Kraljeva zanoćio sam zajedno sa Ljubićkim bataljonom Čačanskog odreda (komandant Jevtić) i četom četnika u manastiru Žiči. Domaćica i zamenik episkopa Nikolaja Velimirovića (tada u Ljubostinji) bila je monahinja Marija, moja ujna. Ova žena je veliko porodično imanje posle smrti muža i sina jedinca Petra Zutića zaveštala manastiru, a Petrov lik stoji i danas u živopisu pomoćne crkvice. Na nagovaranja da traži i uzme deo imanja svog brata, moja majka je odgovorila: »To je ona (misleći na snahu Mariju) zaradila sa svojim mužem u Americi i neka radi s tim što hoće. Tuđe oteto - prokleto je!«

I dok se gostilo za bogatom trpezom koju su nam pripremili kaluđeri, razmišljao sam na ovom istorijskom mestu o složenoj situaciji u kojoj sam se i ja našao: kako obavljati komandantsku dužnost u ratu u kojem se odlučuje neposredno o egzistencijalnoj sudbini boraca i naroda ne samo ovoga kraja, na osnovu dobrih, ali uopštenih vojnih direktiva KPJ?

Ratna služba koju su mi doturili iz mog kraljevačkog stana, a koju ću nositi u torbici kroz ceo rat, nije mi govorila mnogo o tome kako treba angažovati ove ljude u borbi protiv moćne okupatorske vojske. Ne pomažu tu mnogo ni priče o hajducima, uskocima i »graničarenju« i bunama koje sam slušao kao dete u svojoj rodnoj kući.

Partizanska taktika treba da bude hajdučka u smislu stalnog kretanja, prikupljanja, rasturanja boraca, zadavanja udaraca protivniku i izbegavanju njegovih udaraca. Ali u uslovima gusto raspoređenih okupatorskih garni-

zona, njegovih motomehanizovanih trupa i avijacije, koje svuda brzo stižu, to je sa velikom vojskom teško zamisliti, a još teže izvesti!

Kako bi mi tad bile dobro došle »jeretičke« studije Mao Cedunga 0 dugotrajnom partizanskom ratu, objavljene 1936-1938, koje je Komin-terna proglasila štetnim učenjem, o »čekanju dok kosa ne osedi«. U takvoj atmosferi frontalno ratovanje nije ni u Španiji - kolevci moderne gerile - 1939. godine transformisano u partizansko, pa je zavladao Frankov »mir«, iako je bilo jasno da je svetski rat na pragu.

Nije bilo lako savladavati matematiku i fiziku, razmišljao sam, ali ovo su neuporedivo teži problemi. Treba svoje »ja« transformisati sada u deo cilja kolektiva, zadržavajući istovremeno svoj lični identitet i stvoriti u sebi komandantske potencijale koji omogućavaju uvođenje ljudi u smrtno opasne situacije, mirno podnošenje teških stradanja - narodnih, porodičnih 1 ličnih - u uverenju da je to istorijska nužnost od opšteg interesa za život pojedinca i ljudskog društva.

Za komandovanje, uveriće me praksa, neophodan je osoben karakter, pre svega snažna volja i hrabrost, mnogo raznovrsnog znanja i životnog iskustva, moć imaginacije i smisao za realnost.

Kao što se zna, glumcima je potrebno dosta i dara i napora da se užive u nečiju ličnost samo tokom jedne kratke pozorišne predstave. Od dobrog komandanta se zahteva da se transformiše u duhovno i karakterno jasno opredeljenu ličnost izrazito jake volje, upornosti i borbenosti i da pod tom maskom, nesaglasnom s njegovom prirodom živi tokom celog rata. Da li ću i u kojoj meri uspeti da svoje dosadašnje kategorije naučnog, ličnog, sopstvenog, a sada i boračkog doživljavanja i rasuđivanja potisnem u drugi plan a u prvi istaknem zavojevačke i genocidne ciljeve i interes neprijatelja, s jedne strane, i njima suprotni nacionalnooslobodilački i revolucionarni interes NOP-a i svoje zemlje Jugoslavije, s druge strane? Da li ću dobro ceniti snagu i namere protivnika u svakoj konkretnoj borbi, celishodnost odbrane ili napada, mesta i vremena otpočinjanja i prekidanja bojeva, imajući pred očima mogući uspeh ili neuspeh, veće ili manje gubitke, umnogome zavisne od dobrih i loših procena i odluka komandanta?

A za njih i za vođenje ljudi u ratu - saznaću u praksi - potrebno je, pored raznovrsnih znanja, komponovati švajcarsku preciznost, nemačku pedantnost, francusku duhovitost i engleski cinizam, sa raznim dozama njihovih suprotnosti, nepreciznosti, nepedantnosti, bolećivosti. Nužni su mentalitet i duh rendgenskih i radarskih kvaliteta, zdrava ambicija, ali ni častoljublje, ni vlastoljublje. Da li ću imati sposobnosti za sve to? Ali eto, na taj put sam zakoračio, povratka nema, vreme će pokazati i reći svoje.

Svaki rukovodilac, a posebno ratni komandant, mora se dugo peći na raznim vatrama, ovde surove ratne prakse!

Napred u akciju me pokretalo uverenje u istorijsku nužnost započete partizanske borbe za nacionalnu i ličnu egzistenciju, o čijoj ugroženosti su mi govorila i saznanja o konkretnim vekovnim, versko-nacionalnim balkan-skim obračunima. Ja sam i njih povezivao s tekućim genocidnim bratoubila-

štvom, razbuktalim na jugoslovenskom prostoru, kao sastavni deo nemačko-fašističkog plana da se svi Sloveni pretvore u robove i zatru.

Ono što moram da obećam i da se obećanog uporno i stalno držim svodi se na to da ću privremeno zaboraviti svoje porodične i lične interese i sklonost, opijenost naukom... i sav se dokraja predati novom poslu koji u svojim mladalačkim maštanjima nikada nisam ni sanjao - komplikovanim borbenim igrama na bojnim poljima u kojima su ulozi ljudski životi - najveća u nizu mnogobrojnih vrednosti.

Borba i ovih Srba u Srbiji - uprkos okupatorske težnje ka »miru« - je istorijska nužnost zato što okupatori-kvislinzi, genocidom započetim u NDH i na Kosovu i u Vojvodini, ugrožavaju fizički opstanak polovine srpskog naroda. Naši preci nisu hteli podnositi stanje u kome su se morali sklanjati s puta Turcima, a mi bismo to morali sada činiti pred oholim nemačkim rasistima i njihovim blicmethenicama na trotoarima *naših* gradova.

Moja razmišljanja prekinula je ujna, bigotna žena, politički, naravno, neuka. »Preosvećeni ti se čudi i ljut je na tebe što se baviš razbojništvom i pljačkom na drumovima«, saopšti ona stav slavnog episkopa Nikolaja Velimirovića - antikomuniste i antifašiste - duhovnog pokrovitelja britanske struje u Jugoslaviji - prema narodnom ustanku. »On nije dobro obavešten... Ja se borim protiv nemačkih okupatora, za slobodu itd.«, otpočeh ja daje razuveravam. »Napiši ti to njemu, molim te«, odvrati ujna.

Nisam imao kud, izvadio sam blok i sročio »preosvećenom« pismo - osnove programa NOP-a, naivno, kao da poznati episkop Nikolaj - antikomunista koji je iz Ljubostinje održavao neposrednu vezu s Dražom Mihailovićem na Ravnoj gori o tome ne zna više od monahinje Marije.

Po mom sećanju napisao sam:

»Doznao sam večeras da su do Vas doprli glasovi kako se bavim razbojništvom i pljačkom na drumovima. Želim da Vas uverim da sam daleko od takvih pobuda i da sam ja komandant borbenog odreda koji uspešno vodi borbu protiv nemačkih okupatora, za slobodu našeg naroda. Rezultati te borbe već su vidni, pored ostalog, i u tome što smo se mi, borci, mogli večeras okupiti na ovom istorijskom mestu pred licem oholog germanskog zavojevača...«

Nikad nisam ništa doznao o sudbini ovog pisma predatog monahinji Mariji u manastiru Žiči - velikom simbolu srpske prošlosti, koji će nešto kasnije doživeti, pred mojim očima, teško bombardovanje iz nemačkih aviona i tenkova i oštećenje svojih slavnih fresaka.

NEUSPELI NAPADI NA KRALJEVO

Nemcima nije bilo teško da u uslovima svoje brojčane i kvalitativne nadmoćnosti odbiju 10. i 11. oktobra ustaničke partizansko-četničke napade na Kraljevo. Nedelju dana kasnije, 16. oktobra, ojačani bataljon

nemačkog 737. puka krećući se sporo, 5 kilometara na dan, probio se iz Kruševca u Kraljevo, pretrpevši, po nemačkim izvorima, samo 16. oktobra gubitke od četrnaest mrtvih i deset ranjenih, među kojima i dva oficira.[13]

Međutim, i Dragosinjačka četa Kraljevačkog odreda pretrpela je 13. oktobra na reci Popini u junačkom otporu velike gubitke. U ovim borbama zaplenjen je prvi nemački mitraljez »šarac« - tada retki ponos svake partizanske jedinice.

Treći, poslednji napad u kojem su učestvovali i »rudari« i partizanski tenkovi praćeni odabranim partizanskim omladincima-bombašima koji su, ispoljivši veliko junaštvo i borbenost, prodrli u centar grada, nije doživeo uspeh.

Nemci su zatim prešli u protivnapade da bi deblokirali grad, očekujući dolazak svoje 113. divizije predviđene za udar iz Kruševca, dolinom Zapadne Morave, na Čačak i Užice.

Uzroci neuspeha ustaničke vojske kod Kraljeva 1941. godine su jasni. Oni leže u tome što u datoj situaciji nisu postojali uslovi za napad na nemački garnizon u Kraljevu - vojska određenog broja i vojnostručnog kvaliteta kakav, i pored velike borbenosti i visokog morala ustanička vojska nije imala. Do njega je došlo u nerealnoj perspektivi brzog završetka rata i naređenja i odluke Vrhovnog i Glavnog štaba upućenih iz Dulena i Stolica

- da se oslobađaju gradovi, najpre oni zapadne Srbije, tj. osvaja nova država. Taktika slabog grupisanja snaga, bez naglašenog pravca glavnog udara, dugotrajna artiljerijska priprema posrednim gađanjem malobrojnim artiljerijskim oruđima i napadi u vidu »talasa«, koju su nametali oficiri bivše jugoslovenske vojske, uvereni da tako treba raditi, samo su doprineli ishodu koji se na osnovu savremenih vojnih merila mogao lako predvideti.

Pri ocenjivanju ovih istorijskih događaja treba imati u vidu da su partizanski odredi, na bazi opšte orijentacije ujesen 1941. da se oslobađaju gradovi, preoteli od okupatora i kvislinga u neposrednoj borbi samo nekoliko manjih naseljenih mesta (Krupanj, Ušće, Rogatica, Drvar, Srb...) i da su Nemci napustili Užice, Čačak i Gornji Milanovac, strahujući, rasparčani u male posade, od ustaničke vojske u celini, koja se organizovala i prikupljala u selima. I ovo potvrđuje značaj koji u partizanskom ratu imaju seoske, ustaničke baze, kao svojevrsna operativno-strategijska osnovica inferiorne, partizanske strane, pandan gradovima kao operativno-sttategijskoj osnovici nadmoćne strane.

Vrhovnom štabu i Glavnom štabu Srbije može se uputiti kritika što nisu organizovali svoju generalštabnu, operativnu i obaveštajnu službu i što niko od njihovih članova nije došao vozom na ovako važno bojište, udaljeno samo četrdesetak kilometara od Užica, ako ne radi pomoći, a ono radi prikupljanja iskustva. Ovo govori o raširenom shvatanju da će se rat brzo završiti i da treba veliku pažnju posvetiti uništavanju »trockista« (Živojin Pavlović), revoluciji i »osvajanju vlasti« i njenom organizovanju - pokrajin-

[13] ***Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda,*** **t. I, str. 540, 666.**

skom odboru, »srpskoj ratnoj vladi«. Njihove zakasnele neodređene direktive koje je preneo Mirko Tomić da se, posle neuspeha, jedinice odvoje od Kraljeva i upute prema dolini Velike i Južne Morave - bez preciziranja koje jedinice, kojim pravcima i u kom cilju - nisu se mogle sprovesti u delo zbog složenih partizansko-četničkih odnosa i odnosa između partizanskih jedinica, opterećenih lokalizmom, a i zbog četničkog napada na partizane početkom i nemačkog krajem novembra.

Posle ovog poslednjeg nestaće zabluda o brzom završetku rata, pa će oružana borba protiv okupatorske vojske biti u globalu glavna preokupacija NOR-a sve do maja 1945. godine, iako je politika i diplomatija bila u vojnopolitičkom vrhu NOP-a vrlo uočljiva počev od 1943, od Jajca.

NEMAČKO I BRITANSKO ANTISRPSTVO

Četničke borbene odrede - »Vojsku u otadžbini« - organizovala je grupa oficira uništene vojske građanske, monarhističke Jugoslavije, koja se posle kapitulacije i okupacije zemlje zadržala u ilegali u planinama zapadne Srbije - kasnije povezana sa članovima Srpskog kulturnog kluba i emigrantskom vladom u Londonu.

Iz ove činjenice neki istoričari (npr. Šasen) izvlače apodiktičan zaključak da su četnici, nosioci državnog legaliteta i kontinuiteta - a ne partizani, otpočeli, 1941. godine antifašističku, antiokupatorsku borbu.

Protiv ove teze mogu se i moraju istaći sledeće činjenice:

- Skrivanje u šumi grupice od dvadesetak oficira, počev od aprila 1941. godine, pod parolama: pripremanje »borbe protiv novostvorene hrvatske države i zaštite srpskog življa u njoj« i »svih neprijatelja srpskog naroda prvenstveno partizana« i čekanje »pogodnog vremena« ne može se identifikovati s oružanom antiokupatorskom borbom koju su započeli partizani, jula 1941. godine;
- Postojali su i ilegalni partizanski borbeni odredi, formirani odmah posle okupacije, aprila 1941. godine, borbeno neaktivni, pa to partizani nisu, kao što se zna, okvalifikovali kao početak antiokupatorske borbe i »dan ustanka«;[14]
- Antiokupatorska borba započela je *kada je planula prva partizanska puška u Srbiji, u Beloj Crkvi i ostalim krajevima;*
- Četnički odredi koji su organizovani posle toga i bili antiokupatorski i antipartizanski nastrojeni, bili su dugo neaktivni, sledeći čerčilovsku i četničku doktrinu: »nije vreme«, »treba čekati odsudni trenutak«, »momenat povoljnih uslova«, »presudni momenat«, »dani momenat« - da bi se partizanima pridružili u borbi tek posle partizansko-četničkog sporazuma

[14] **Slovenci su, januara 1989. predložili da Dan ustanka slovenačkog naroda ne bude 22. jul - početak oružane borbe - nego 27. april Dan Osvobodilne fronte, to jest politički, zapadnoevropski akt Pokreta otpora a ne ratni akt jugoslovenskog NOP-a.**

0 »nenapadanju« uz tajno kontradelovanje, septembra 1941. godine, u strahu da će - pošto je narod Srbije masovno krenuo s partizanima u borbu protiv okupatora - ostati izolovani.

Četništvo je kukalo nad sudbinom srpstva i savetovalo mu da ne proliva svoju krv, jer to, navodno, nije nužno, ne obazirući se na vapaj Srba izvan Srbije za pomoć i spas. A taj duh je izražen i u pismu upućenom 12. IV 1942. godine iz Srema, povodom prenošenja moštiju Cara Lazara iz fruškogorskih manastira u Sabornu crkvu u Beogradu.

»Srbijo majko, Tvoja deca, krv tvoje krvi u večnom srpskom Sremu teško podnose ropstvo, uvredu i krv! Neprijatelji naši sadašnji nisu oni kakve smo imali kroz vekove tvog života. Ovakve svet nije video, istorija nije opisala. Trudićemo se da im zatremo pleme i koleno, da ih istorija ne bude pamtila.«[15]

Četnički pokret i vojni odredi Draže Mihailovića - buržoaskonacionalistički i prozapadno politički i ekonomski orijentisani - okupljali su, u početku, u ime jugoslovenske monarhističke legitimnosti, snage spremne na otpor okupatorima, da bi ih kasnije - u skladu s ocenom da je »glavni neprijatelj« partizanski pokret - preveli u kolaboracionističke i kontrarevolucionarne vode, posmatrane kao put ka sopstvenom političkom cilju: uništenje partizana i uspostavljanje monarhističke, buržoaskokapitalističke Jugoslavije.

U redovima četničko-partizanske koalicione vojske, stvorene septembra 1941. godine i zajedno angažovane u napadu na nemački garnizon u Kraljevu, nije se ništa znalo o kontaktu i komandanta vojnočetničkih odreda »Vojske u otadžbini« - Draže Mihailovića s Nemcima i njihovim nedićevskim kvislinzima; ni o dolasku u okupiranu Jugoslaviju, 20. oktobra 1941. britanske misije: britanskog majora Hadsona, majora Zaharija Ostojića, majora Mirka Lalatovića i radio-telegrafiste Veljka Dragićevića - posle koga će uslediti neuspeli pokušaj da četnici oružjem likvidiraju partizanski pokret i njegovu oslobodilačku vojsku; ni o prvom izveštaju Hadsona (a kasnije i Atertona) o ciljevima i političkoj i vojnoj strategiji partizana
1 četnika, o njihovim međusobnim odnosima i odnosima prema okupatorima. Nije se ni naslućivalo da je četnička komanda tražila u to vreme od Nemaca oružje za borbu protiv partizana i da im je poručivala da se »četnički odredi jugoslovenske vojske stavljaju na raspolaganje za borbu protiv komunista u saradnji sa nemačkim Vermahtom«.[16]

Četničko rukovodstvo je, pri tom, »mudro« razmišljalo i planiralo da će Nemci za svoj račun voditi rat s partizanskom vojskom, a da će četnički odredi »Vojske u otadžbini« lešinarski »čistiti teren« od ostataka razbijenih partizanskih jedinica, to jest delovati »nezavisno«, »bez saradnje s okupatorima«, što je, kao što se i pokazalo - bio prvi korak u kvislingovštinu.

Po anglofilskom tumačenju zbivanja na jugoslovenskom prostoru za vreme drugog svetskog rata britanska misija (Hadson, Ostojić, Lalatović)

[15] **Otvoreno pismo Milije Šćepanovića, Dž.Kenedija 15, Novi Beograd.**

[16] ***Tajna i javna saradnja četnika i okupatora 1941-1945,* Beograd, 1976. Arhivski pregled, str. 11.**

- prispela u četničku Vrhovnu komandu Draže Mihailovića 26. oktobra 1941 (dan uoči poslednjeg sastanka Josipa Broza Tita i Draže Mihailovića u selu Brajići, gde je bila isplanirana i fizička likvidacija partizanske delegacije koju su sprečili Mihailović i njegov politički savetnik Dragiša Vasić) - nije donela četnicima direktivu da oružano napadnu partizane.

Ne postoji takav dokument, kažu!

Oni su, po svedočenju Dragiše Vasića - samo onako engleski »savetovali nam da *svim sredstvima* nastojimo da komuniste stavimo *pod našu komandu.«*[11] (Podvukao *P. J.)*

A nekoliko dana kasnije (31. oktobra!) načelnik britanskog Imperijalnog generalštaba Džon Dii, obećao je da će sledećih noći (baš u vreme sudbonosne partizansko-četničke bitke u dolini Zapadne Morave između Užica i Kraljeva!) britanski avioni dostaviti četnicima na stotine mitraljeza, minobacača, municije, lekova.[18]

Ovim isticanjem britanskog uticaja na zbivanja u Srbiji 1941. godine ne želi se, a i ne može se poricati buržoaskomonarhistička autohtonost četničkog pokreta i njegove kontrarevolucionarne i spoljnopolitičke - probritanske orijentacije. Ova orijentacija je zaboravljala i previđala britansku proaustrougarsku opciju - posebno onu Vinstona Cerčila - *a samim tim, u suštini, pored antijugoslovenske i antisrpsku politiku,* koja će srpski narod najpre preko podrške četništvu vući na reakcionarne stranputice, a onda ga optuživati i kažnjavati za to.

Na osnovu ovde iznetog konkretnog delovanja britanske vojne misije na području Zapadne Srbije oktobra 1941, a i celokupne britanske evropske i balkanske politike, može se zaključiti da je *za početak građanskog četničko-partizanskog rata 1941, četničko-okupatorsku saradnju i štetu pričinjenu time srpskom narodu,* najodgovornija britanska vlada i njen premijer Vinston Čerčil, habsburgovski maštar o Austro-Ugarskoj - negaciji ne samo srpske države, nego i srpstva uopšte. Vinston Čerčil je savetovao i autoritativno naređivao četništvu (srpskoj struji monarhističko-konzervativno nastrojenoj) da se oružano ne suprotstavlja okupatorima i njihovoj ustaškoj državi NDH, koja je svirepo uništavala Srbe s ciljem da im zatre i seme. A naredio mu je da napadne partizane (u to vreme Srbe-patriote pod rukovodstvom KPJ, revolucionarno nastrojene i na borbu za vlast orijentisane) koji su započeli i vodili antifašističku, antiokupatorsku borbu koja će, uprkos brojnim slabostima, postati za Srbe glavna zaštita od antisrpskog genocida.

Pri objektivnom opredeljivanju karaktera raznih elemenata u komplikovanoj vojnopolitičkoj igri drugog svetskog rata ne sme se zanemariti ni činjenica da *britansko-čerčilovska četnička »Vojska u otadžbini« nije ratovala protiv domobransko-ustaške genocidne antisrpske vojske,* nego samo protiv hrvatskih i muslimanskih žena i dece i partizana, antiokupatorski i antikvislinški usmerenih.

17 **Nikola Milanović, *Dragiša Vasić,* »Nova knjiga«, Beograd, 1968, str. 279.**

18 ***Ibid.*, str. 290.**

Okupirana Srbija bila je ideološko-politički podeljena na tri struje:

- nedićevska, buržoaskofašistička, otvoreno pronemačka, kolaboracionistička;
- četnička, prozapadno-buržoaskokonzervativna, nacionalističkomonarhistička, jugoslovenska, prikriveno kolaboracionalistička;
- partizanska, prosovjetska, socijalistički revolucionarna, republikansko jugoslovenska.

Deo četničkih oficira (major Đurić, kapetan Derok) iskreno se zalagao u borbama protiv Nemaca oko Kraljeva. Neki mladi oficiri govorili su mi pre četničkog napada na partizane: »Vidimo mi kud ovo ide. Narod vodi rat i neće dozvoliti da se vraćaju na vlast kapitulanti i kralj...«

Ova procena da vreme i objektivni razvoj događaja rade protiv bivših jugoslovenskih vlastodržaca navela je izbegličku, od Engleza politički i finansijski zavisnu, vladu u Londonu da, kada se partizani nisu hteli podrediti četničkoj komandi Draže Mihailovića, raskine, ne bez odobrenja Engleza, koaliciju i otpočne građanski rat, uprkos upornom nastojanju rukovodstva NOP-a i partizana na terenu da se taj rat izbegne i rešenje pitanja vlasti odgodi do oslobođenja zemlje od okupatora.

Pokazala je i ovde svoju opravdanost Čerčilova sarkastična primedba: »Gora od savezništva je samo borba bez saveznika.«

Svoj odnos prema borbenim dejstvima »Pokreta otpora« i njihovim rukovodstvima Vinston Čerčil je izrazio više puta, pa i u sledećoj depeši Aleksandru Kadoganu, 4. aprila 1943. godine, neposredno posle pominjanja »desantne osnovice na dalmatinskoj obali«: »Stanovništvu Evrope trebalo bi preko svih kanala kojim raspolažemo dati uputstva *da se ne dižu dok ne dobiju od nas direktivu da to čine,* ali da vrše sve moguće pripreme u tajnosti.«[19] (Podvukao *P. J.)*

Međutim, pored struje sklone zajedničkoj partizansko-četničkoj koalicionoj borbi protiv okupatora - u čemu se isticao komandant lokalnih kraljevačkih četnika vojvoda Vule Vukašinović i njegovi savetnici, advokat Radičević, direktor kraljevačke gimnazije Knežević i učitelj Simić, bilo je i oficira ne samo neiskrenih u saradnji nego i razbijača jedinstva. Takvi su bili major Dragutin Keserović, kapetan Predrag Raković, kasnije zloglasni komandanti četničkih korpusa koji su otimali municiju upućenu iz Užica partizanima i vrbovali partizane da prelaze u četnike.

Situaciju na području Kraljevo-Kruševac komplikovao je i sukob četnika »dražinovaca« i četnika generala Novakovića koji je odnekud dolutao sa majorom Keserovićem na kraljevački front, sa pretenzijama »vrhovnog« komandanta četnika, pa su »dražinovci« (Đurić, Derok, Raković) dobili naređenje da ga ubiju.

Bilo je očevidno da se »legitimisti«, kraljevski oficiri - generali, majori i kapetani osećaju neprijatno pod komandom »civila« dvadesetih godina, uz to partizana-komuniste. Međutim, ni meni nije lako padala četnička borbena neaktivnost i samovolja prema seljacima, pa sam tako kao ovlašćeni

[19] **Vinston Čerčil, *Drugi svetski rat,* »Prosveta«, Beograd, t. 4, str. 877.**

komandant partizana i četnika jedne večeri sazvao sastanak u selu Vrba, kojem su prisustvovali partizanski rukovodioci i četnički oficiri, među kojima i general Novaković, major Keserović, kapetan Raković i vojvoda Vule Vukašinović.

Posle osude oficirskog sukoba tu na frontu, gde treba ratovati, borbene neaktivnosti i pljačke od strane četničkih jedinica, ja sam kao predstavnik zajedničkog Operativnog štaba energično i autoritativno izdiktirao svoju odluku i naređenje:

1. General Novaković mora napustiti kraljevački front i »u pratnji desetine partizana kao zaštite« krenuti odmah u Užice, u partizanski Vrhovni štab.

Slučaj će hteti da ga baš Kraljevački bataljon zarobi februara 1942. kod Goražda i onda uputi u Foču, odakle je kasnije pobegao s engleskim obaveštajcem Atertonom koji je, najverovatnije, nastradao kao žrtva četnika-pljačkaša Spasoja Dakića, dok je Novaković poginuo 1943. kao četnik
- suparnik Draže Mihailovića. nosilac »treće struje«, u borbi protiv partizana, u Crnoj Gori.

2. Četnici pod komandom majora Keserovića i kapetana Rakovića (čiji će četnički odredi biti kasnije »legalizovani« kod Nemaca kao »nedićevski«) moraju ići u napad na Kraljevo, a u slučaju neizvršenja ovog naređenja biće razoružani zajedno sa svojim komandama.

Ova odluka i naređenje sprovedeni su sutradan u delo, čime je bio razrešen jedan nezgodan sukob unutar raznorodne koalicione partizansko--četničke vojske koja se našla pod mojom komandom i pokazao je da su »civili« spremni da započeti rat vode sa potrebnom odlučnošću.

Međutim, uznemirenost koju je u meni pobuđivao nezdravi i neborbeni duh jednog dela četničkih oficira znatno se povećala kada me je Ratko Mitrović, zadužen za veze sa Vrhovnim i Glavnim štabom Srbije, upoznao sa četničkim smišljenim delovanjem na razbijanju koalicije i priprernanju građanskog rata.

O oceni zamaha i značaju zbivanja u vezi sa tim govori i Mitrovićeva uteha zbog neuspelog napada na Kraljevo: »Nije to ništa prema onome što nam se iza leđa valja i što nam četnici tajno pripremaju!«

Složni u oceni opasnosti koja nam preti, zaključili smo da treba zahtevati od rukovodstva da učini sve moguće da se oružani sukob izbegne, a u slučaju da do njega dođe, uticati na niže četničke komande kako bi se žestina obračuna maksimalno ublažila.

Nemci su, sprovodeći Hitler - Kajtelovu direktivu 1:100 (za jednog Nemca stotinu Srba-»komunista«), masakrirali u Kraljevu oko šest hiljada ljudi. Osećajući se snažnim, vršili su ispade u obližnja naselja, palili ih i pljačkali.

Oni koji posle rata, kao i četništvo za vreme rata, osporavaju nužnost, svrsishodnost antiokupatorske, partizanske narodnooslobodilačke borbe 1941-1945, uvek u prvi plan ističu nemačku direktivu, za jednog Nemca stotinu Srba-»komunista« od 16. septembra 1941, po kojoj su masakrirani gradovi Kraljevo i Kragujevac, navodno samo »zbog odmazde«.

Prećutkuju se pri tom mnogi genocidni antisrpski pogromi u NDH, među njima, recimo, i bestijalno klanje u glinskoj crkvi, po odnosu 0:1.200 Srba, avgusta 1941. godine, pre ove nemačke direktive i *bez bilo kakvog pominjanja oružanog otpora nemačko-fašističkoj okupatorskoj i kvislinškoj ustaškoj vlasti;* pogubljenje šest miliona Jevreja koji nisu ni izazivali fašiste niti im se borbom odupirali; nužna borbena solidarnost sa Srbima u NDH, izloženim uništenju, po uzoru na solidarnost proletersku, komunističku i srbo-rusku; fašistički planovi za uništenje svih Slovena i oni za raseljavanje sa Balkana i Srba i Hrvata, stvoreni pred prvi svetski rat; prekidanje - posle otpočinjanja antiokupatorske oslobodilačke borbe - masovnih pokolja u NDH i sprovođenja direktive 1:100 i prelaz na politiku »pacifikacije«, tj. dodvoravanja Srbima preko četništva, pod uslovom da ono vodi rat protiv NOP-a.

Nemci su sistematski prodirali do naših velikih skladišta municije i avionskih bombi i minirali ih. Od eksplozija potresalo se celo Pomoravlje. Jednoga dana prodrli su i do magacina artiljerijske municije, ukopanog u brdo, u selu Ratini na čijem je krovu bila moja osmatračnica - »istaknuto komandno mesto« - i minirali ga uz upotrebu upaljača sa naknadnim dejstvom.

Po odlasku Nemaca proveo sam, vojno i borbeno još neiskusan, na osmatračnici izvesno vreme, a onda pred noć krenuo u štab. Tek što sam napustio krov, grunula je eksplozija koja me je bacila na zemlju zasutu gustim oblacima parčadi granata. Zahvaljujući slučajnosti ostao sam neokrznut, ali sam shvatio da se vođenju rata treba učiti i teorijski i praktično.

Nemoćan i sa velikom tugom posmatrao sam jednog dana iz šumice iznad manastira kako Nemci bombardovanjem iz aviona i tenkova razaraju krov manastira Žiče i njegove slavne freske izlažu vremenskim nepogodama.

PITAĆE NAROD I KRALJA

U Užičkoj Požegi, na oslobođenoj teritoriji, četnici su zarobili i ubili komandanta Šumadijskog odreda Milana Blagojevića. Otpočeli su, precenjujući svoje i potcenjujući partizanske snage, neposredan napad na Užice, Ivanjicu, Čačak, Gornji Milanovac. Lili su suze nad »prolivanjem srpske krvi« i optuživali partizane kao vinovnike nemačke odmazde, pripremajući se da je oni proliju potocima.

U tom, za Srbe zaista teškom vremenu, našla je u Kraljevo, bežeći od katoličkog, klerofašističkog i ustaškog terora, moja sestra Dragica sa mužem Milanom Božićem, bivšim vojnikom »kraljeve garde«, koji je u aprilskom ratu potpaljivao fitilje pod Pančevačkim mostom. Ne znajući da sam ja »ozloglašena« ličnost, ona se na ulicama Kraljeva raspitivala za mene. Niko je nije odao, bila je prihvaćena i predate su joj i neke moje lične

stvari. Izbegla je ustaški nož. Ali, na žalost, ne i četnički. Kao partizanske ilegalce zaposlene u lečilištu, nju i muža su kasnije, 1944. godine, u Sokobanji četnici svirepo zaklali.

»Četnički teror ne jenjava. U Sanatorium na Ozrenu upaia je maja 1944. godine jedna četnička jedinica u kojoj su se nalazili i nedićevci iz stanice SDS u Sokobanji. Optužili su za saradnju sa partizanima, i uhapsili 22 lica. Najpre su ih odveli u Sokobanju na saslušavanje, a zatim u četnički štab u Nikolinac, gde su ih mučili i tukli. Troje su streljali: Milana Božića, Dragicu Božić i Ružicu Brodnik. Njen muž, Branko Kajganić uspeo je da pobegne ispod četničke kame. Lične stvari Ružice Brodnik, koljaši su sutradan prodavali na sokobanjskoj pijaci. Ostale pohapšene pustili su kućama tek sutradan.«[20]

»Gde pobegoh od ustaša-Hrvata, pa da mi život oduzmu četnici-Srbi ! « bile su poslednje reči Dragice Jakšić-Božić, dok je gledala krvave kame u rukama zveri ljudske spodobe, u šumi iznad sela Nikolinac kraj Sokobanje (prema kazivanju očevidaca, iz grupe onih koji su pušteni kućama).

Obelodanjivanjem ovde njihove tragedije želim da izrazim svoju veliku tugu za Dragicom koja je svojim devojačkim rukama držala teški gvozdeni plug i orala naše njive, dok sam se ja školovao po svetu.

Major Đurić i kapetan Derok, četnički deo Operativnog štaba, dobili su naređenje da četnička vojska krajem oktobra napusti kraljevački front i krene na Čačak, u kojem su bile dvojne komande mesta - partizanska i četnička.

U sedištu Operativnog štaba u Dukića kući u selu Drakčići dojučerašnji saveznici u borbi protiv Nemaca, koji su do tog naređenja prijateljski razgovarali o svemu, održavali su noću između 31. oktobra i 1. novembra 1941. godine svoj poslednji sastanak pred početak međusobnog istorijskog oružanog obračuna.

Na nemačko-kvislinškoj strani odvijao se - uporedo s pripremom napada na partizansku »Užičku republiku« jedan neobičan događaj. *Nedićevska kvislinška vlast,* organizovala je u Srbiji prihvatanje Slovenaca proteranih sa ognjišta u Štajerskoj - ne samo u cilju germanizovanja ove pokrajine nego i *zatiranja* semena Slovena.

Na plodove ove humanosti i ljudske i nacionalne slovenačko-srpske solidarnosti naišao sam 1947. godine u blizini Celja. Za vreme vojne vežbe navratio sam s grupom oficira u jednu slovenačku seosku kuću. Domaćica, postarija žena, upitala nas je odakle smo. A kada smo rekli da smo iz Beograda, ona se sva ozarila i s radošću i tugom ispričala nam:

»Podsećate me na teške dane progonstva i na dobročinstvo kojem su nas - bedne izbeglice - dočekali Srbi. Uoči našeg katoličkog Božića, ja i moja deca šćućurili smo se oko vatre ... i tu tugovali za svojim domom ... A iznenada neko zalupa na vrata. Otvaramo bojeći se okupatora. A onda

[20] **Dragoljub Ž. Mirčetić, *Sokobanja i okolina u narodnooslobodilačkoj borbi 1941-1945,* Sokobanja, 1978, str. 155, 156.**

doživesmo nešto nezaboravno. Naši komšije seljaci došli su da nam čestitaju Božić - *naš katolički* - i da nas obaspu darovima birane hrane ... Bio je to naš najsrećniji Božić koji nikad ne zaboravljamo i zato vas primam i pozdravljam s večnom zahvalnošću Srbima.«

Pri tome su koalicioni partneri i ovde i na borbenom frontu imali na umu da vlada i kraljevski dvor u izbeglištvu, pod pokroviteljstvom Velike Britanije, nikako ne mogu biti nezavisni pri donošenju odluka o tako važnim pitanjima, kao što su: ravnopravna koaliciona borbena partizansko-četnička saradnja; likvidacija partizanskog identiteta potčinjavanjem partizana četničkoj komandi; građanski rat četničkog i partizanskog pokreta... i da ono što se ovde zbivalo duboko zadire u odnose velikih sila Antifašističke koalicije u nastajanju.

Na sastanku koji je označio kraj koalicije i početak četničko-partizanskog građanskog rata prisutni su bili: Ratko Mitrović, politički komesar Čačanskog partizanskog odreda i ja, komandant Kraljevačkog odreda, sa partizanske strane, a major Radoslav Đurić i kapetan Derok sa četničke strane.

Mitrović i ja objašnjavali smo ozbiljnost situacije, ukazivali na to da smo mi, i partizani i četnici, narodu obećali slogu, da oni, četnici, napadom na nas otvaraju zlu perspektivu za ustanak i sudbinu naroda i da bi trebalo da ne izvrše naređenje svoje komande... i sve tako, u tom duhu...

»Da li ste svesni istorijskog trenutka u kojem razgovaramo poslednji put i posledica koje će izazvati vaš napad na nas? Imate li vi u vidu moralno prokletstvo koje će srpski narod — kojeg smo mi, partizani, i vi, četnici, zajednički pozvali u borbu protiv Nemaca, a ne u bratoubilačku borbu i građanski rat - baciti na krivce za ovaj sukob«, pitali smo majora Đurića.

Đurić, očevidno neuveren da je dobro ono što preduzima i zbunjen nastojanjem nas partizana, da svim silama, pa i ovim razgovorom, sukob sprečimo, govorio je, u nedostatku ozbiljnijih argumenata, da ne zna ko je partizansko rukovodstvo i stalno ponavljao: »Ja sam kraljevski oficir, ja sam dobio naređenje u ime kralja i moram ga izvršiti!«

»Znajte da će jednoga dana narod tražiti i od vas i od onih koji su vam izdali ovo naređenje, uključujući i kralja, da položite račun o svome radu, a sada ostajte zbogom!« rekao je Ratko Mitrović, čime je ovaj istorijski sastanak bio završen.

Narod je, kao što se zna, kaznio monarhiju oduzimajući joj presto! Na naučnim, istorijskim analizama je da utvrde koliko je na partizansko-četnički sukob uticalo skretanje rukovodstva NOP-a sa antifašističkog kursa na put neposredne »borbe za revolucionarnu vlast«.

Komande, sad već zaraćenih strana, provele su tu noć u istoj kući, u odvojenim sobama sa zasebnim stražama.

Oko četničkog ugla kuće nalazila se »četa smrti« narednika Jankovića, sastavljena od podoficira i žandarma, ukrašenih velikim kićankama.

Da dočara atmosferu koja je vladala zanimljiv je autentičan razgovor u ovoj elitnoj četničkoj jedinici koji sam čuo stojeći neopažen u mraku.

»Boga mi, nailaze teška vremena. Mi četnici ćemo se nekako spasiti uz pomoć nedićevaca, a stradaće ovi partizani. A dobri su ljudi ovi Jakšićevi partizani i ja ne bih pucao na njih ...«

Ovo »Jakšićevi« značilo je, u stvari, kraljevački i izražavalo je izvesno zadovoljstvo zbog elastičnog odnosa partijskog i vojnopolitičkog rukovodstva prema četničkoj boračkoj masi na području Kraljeva i nezadovoljstvo, kako se pričalo, »oštrim« kursom »Čačana«.

Sutradan, 1. novembra, četnici-oficiri su napustili kuću i krenuli za svojom vojskom, upućenom u dve kolone, desnom i le vom obalom Zapadne Morave prema Čačku.

Mitrović i ja (komandant Čačanskog odreda Radosavljević bio je negde u Čačku) dogovorili smo se da ja snagama Kraljevačkog i Kopaoničkog odreda sprečavam pristup Nemaca Čačku, a da Čačanski odred, pod komandom Mitrovića krene u dve kolone za četnicima, Ljubićki bataljon levom, a Trnavski desnom obalom Morave.

Pre rastanka nagovorio sam Mitrovića da pođemo još jednom kod četnika i da još jednom pokušamo. Baš u času kad smo nameravali da krenemo, dotrčali su okrvavljeni partizani i saopštili nam da su ih u dolini Musine reke napali četnici i pobili dosta partizana, preoteli partizanske tenkove i topove. Tako smo srećno izbegli sudbinu partizana u Gornjem Milanovcu koje su četnici na prevaru razoružali i predali Nemcima, a ovi ih postreljali. Međutim, naša partizanska insistiranja na tome da ne dođe do građanskog oružanog obračuna nisu bila bez osnova i posledica. Mnogi četnički oficiri, a i boračka masa, kolebali su se i izbegavali da izvrše naređenja za napad na partizane. A ni partizani, po mom ličnom uvidu, nisu bili oduševljeni novim ratom koji su započinjali u ionako veoma teškoj situaciji.

NE ŽELIM DA BUDEM »BELI GENERAL«

Za lična raspoloženja, politička stremljenja i ulogu spoljnjeg »engleskog« faktora u jugoslovenskom pitanju karakteristična je i izjava koju mi je tokom zajedničkog rada često ponavljao major Radoslav Đurić, čovek, u to vreme u bliskom kontaktu sa šefom četničkog pokreta Dražom Mihailovićem, smeštenim nedaleko od kraljevačkog nemačko-jugoslovenskog (»srpskog«) fronta:

»Čiča (Draža!) nam često govori da on ne želi u Jugoslaviji vojsku ni jedne velike sile i da neće biti 'beli general'«, važno je naglašavao Đurić.

Ovo nije bez veze s činjenicom da je glavni politički savetnik - »politički komesar« - Draže Mihailovića bio građanski buntovnik, republikanac i krupna ličnost sovjetske obaveštajne službe, Dragiša Vasić, i da su iz četničke Vrhovne komande, prvenstveno iz Vasićevih izvora, širene vesti da su na čelu KPJ »trockisti«.

A desiće se ipak da će Draža Mihailović postati vođa jugoslovenske kvislinške kontrarevolucije, zahvaljujući umnogome Britancima koji su ga shodno svojoj imperijalističko-kolonijalnoj praksi gurali na taj put ratovanja za njihove interese, da bi ga napustili i prepustili propasti kad im više nije bio koristan i potreban - stvarajući i objektivno i subjektivno srpskom narodu - u istoriji mnogo puta angažovanom u patriotskoj oslobodilačkoj borbi pored hipoteke »velikosrpskog hegemonizma« i hipoteku četničke specifične kvislinške nacionalne izdaje.

Đurić je istovremeno nastojao da sazna od mene ime partizanskog vrhovnog komandanta, koje mi, partizanski rukovodioci nismo znali, *jer je, kao rukovodilac borbe isticana samo Komunistička partija Jugoslavije.* Prikrivanje ličnog i nacionalnog identiteta Josipa Broza Tita (kome je Dragiša Vasić za vreme četničko-partizanskih pregovora rekao da misli da je Rus!) bilo je uslovljeno ilegalom, konspirativnom praksom KPJ, ali i političkim pragmatizmom - pogodnošću da se u uslovima ustaškog antisrpskog NDH-ovskog genocida, javno ne ističe *Hrvat* kao *rukovodilac ustanka u Srbiji!*

A bilo bi to i u suprotnosti s parolama »velikosrpskog hegemonizma« i »diktature kralja Aleksandra« kojima se operisalo preko svake mere, naročito u sredinama »malih«, »ugnjetenih« u građanskoj Jugoslaviji, državi ne samo srpske nego i hrvatske i slovenačke buržoazije. A ta propaganda protiv »srpske hegemonije« i »kraljevske diktature« zadržaće se čak i posle tihog Titovog kontrarevolucionarnog, bonapartističkog udara i oktroisanih Ustava u kojima je on proglašen za »doživotnog predsednika«
- despota iznad Ustava i Zakona i kada je hrvatsko-slovenačka dominacija preko personalne unije Tito-Kardelj u socijalističkoj Jugoslaviji, bila svakom vidljiva.

SUDBONOSNI PORAZ ČETNIKA

»Kraljevo naređenje« je izvršeno. Građanski rat bio je partizanima nametnut, a Nemci su se neometano prikupljali. Ali mi partizani nismo imali kud. Iako smo imali dosta napora i muka na nemačko-kvislinško--nacionalnooslobodilačkom koloseku, sada se otvarao i novi: četničko--partizansko-kontrarevolucionarno-revolucionarni.

Tako se, na žalost, ostvarila ona bojazan srpskih seljaka koji su nam, kad smo ih pozivali u borbu, govorili: »Mi se plašimo da ćete vi, partizani i četnici - 'dve partaje' - uvući narod u međusobni rat, kako se to i ranije često dešavalo. Morate se složiti i ujediniti ako želite da krenemo u borbu protiv okupatora.«

I kad smo se »ujedinili«, ljudi su spremni za borbu protiv okupatora masovno došli na zborna mesta, kao 6. aprila na mobilizacioni poziv, da bi dva meseca kasnije uvideli da su bili prevareni.

Četnički pokret - deklarisan kao antiokupatorski i kao takav bio, istina ne mnogo, borbeno aktivan tokom meseca oktobra 1941. godine, *sada se uputio ne samo na borbene kontrarevolucionarne nego i kvislinške staze.*

Odgovornost za istorijske negativne posledice proizašle za srpski narod iz ovoga ideološko-političkog zaokreta u velikoj meri snosi i Velika Britanija koja je svojim mešanjem u unutrašnje stvari jugoslovenskih naroda, svojom podrškom i savetima davanim emigrantskoj vladi, u senci priželjkivane Balkansko-podunavske (kon)federacije, umnogome opredelila ovaj antipartizanski kurs vođa »građanstva« i narodnih masa pod njihovim uticajem - kurs koji je Vinston Čerčil napustio kada više nije odgovarao britanskim interesima.

Precenivši svoje, brojnije, a potcenivši partizanske snage, brojno slabije ali kvalitetnije, vojnočetnički odredi »Vojske u otadžbini« doživeli su, kao što se zna, u prvoj krajnje dramatičnoj bici socijalističke revolucije i buržoasko-četničke kontrarevolucije od 1. do 19. novembra 1941. prvi veliki moralni i vojni, može se reći sudbonosni poraz na prostoru Užice-Čačak-Kraljevo-Gornji Milanovac.

U partizanskom jurišu kod Požege teško je ranjen komandant Glavnog štaba Srbije i član Vrhovnog štaba Sreten Žujović Crni.

Ovo, je prisililo četničkog komandanta »Vojske u otadžbini« Dražu Mihailovića da - posle tajnog sastanka s Nemcima u selu Divci, 11. novembra, na kojem je od njih tražio oružje i nudio saradnju u borbi protiv partizana - predloži pregovore i ponovo sklopi s partizanima sporazum
0 zajedničkoj borbi protiv Nemaca, kojeg se, razume se, nije držao.

Time su definitivno prekinuti partizansko-četnički pregovori o sprečavanju građanskog rata. Oni nisu uspostavljeni, uprkos pritiscima šefova velikih sila Antifašističke koalicije, dok su, kao što se zna Mao Cedung
1 Čang Kajšek decenijama obnavljali »pregovore« i kršili »sporazume« i istovremeno vodili međusobni građanski rat - čist (1927-1933), kombinovan s nacionalnooslobodilačkim, antifašističkim, antijapanskim (1933—1945), pa opet čist (1945-1950).

Istovremeno je na zahtev Draže Mihailovića, predsednik emigrantske jugoslovenske vlade general Dušan Simović vršio pritisak na britansku i sovjetsku vladu (s kojom su 17. jula 1941. uspostavljeni - aprila 1941. godine, derogirani jugoslovensko-sovjetski diplomatski odnosi!) da se »urazume komunisti«. Draža Mihailović i njegova četnička organizacija priznaju kao jedini borci protiv okupatora i sve snage u zemlji stave pod njegovu komandu. I Radio-Moskva je, govoreći o borbama u Srbiji nazivao Mihailovića »vođom svih snaga otpora« - što je znatno olakšalo njegov položaj u partizanskom okruženju na Ravnoj gori, u prvoj polovini novembra 1941. godine.

Na ovo je preko »zagrebačke veze« oštro reagovao u ime NOP-a generalni sekretar KPJ i vrhovni komandant partizanskih odreda Josip Broz Tito.

Kapetana Deroka, kako mi je ispričao komandant Ljubićkog bataljona Jevtić, presekao je u borbi rafalom partizanski mitraljezac. Major Đurić, koji je s majorom Lalatovićem vodio tih dana pregovore s partizanima u Čačku, a kasnije postao četnički »komandant Južne Srbije«, predaće svoj četnički korpus na Kopaoniku 1944. godine i postati kasnije pukovnik Jugoslovenske narodne armije.

A narodni tribun Ratko Mitrović javno je obešen u Čačku, 11. decembra 1941. godine, na onom istom trgu sa kojeg je vatrenim govorom pozivao narod na antiokupatorski ustanak!

Godine 1945. narod je upitao kralja šta je učinio preko svoje »Vojske u otadžbini« u borbi protiv okupatora i rasplamsavanja građanskog rata i sam mu odlučno odgovorio odbacivanjem monarhije.

CELO POMORAVLJE NOĆAS JE ČEKALO

Mnogo je dokaza koji svedoče o pravom patriotskom antiokupatorskom borbenom raspoloženju naroda Srbije. U moje sećanje duboko su se urezala dva događaja.

Pred napade na mostove na Ibru i Moravi, meseca avgusta 1941. godine, u neposrednoj blizini Kraljeva, Kraljevački odred se *tajno* smestio u moravske vrbake. Posle izviđanja iz neposredne blizine, stvorio sam plan koji je predviđao i prebacivanje, po završenoj akciji, boraca čamcem preko reke Morave. Međutim, za vreme borbe čamac se, kako to često biva nenadano otisnuo niz vodu. Uznemiren, tražio sam plićak kojeg tu nije bilo. Najednom je iz mraka izronio čovek i obratio nam se rečima: »Treba li vam čamac, deco?« Bio je to pružni radnik iz sela Ratine, Dragutin Stojanović.

Ovaj čovek u poodmaklim godinama, veslajući preko Morave, prebacio je s leve na desnu obalu stotinak ljudi i omogućio nam da se na vreme izvučemo iz opasne zone, pristupačne nemačkim tenkovima koji su nam bili za petama.

Ponudili smo mu da platimo, što je dobrovoljac uvređeno odbio, rekavši nam da on samo vrši svoju dužnost. Začuđeni time što se on tu našao usred noći, odgovorio nam je: »Celo Pomoravlje čeka noćas na nogama da vidi šta će biti! Uživamo u plamenu koji proždire mostove i lečimo rane poniženja i ropstva!«

A mi smo bili u ubeđenju da niko ne zna za našu akciju. Očevidno, ona je bila tajna za okupatora, ali ne i za angažovani narod koji je širio legendu »bilo ih je pet hiljada, a komandant im na belom konju!« kako su pričali Gojku Nikolišu koji se zatekao tu, na putu iz Beograda za Goč.

Doživeo sam zadovoljstvo da kao pomoćnik ministra narodne odbrane rešavam 1946. godine molbu za penziju ovog primernog patriote i borca. Kao pružni radnik nije imao dovoljno godina službe. Iskoristio sam svoje diskreciono pravo i zapisao svojeručno na njegovom predmetu: »Za onu

noć na Moravi 1941. godine dodeliti mu penziju!« Kratko vreme po dobijanju penzije ovaj odvažni čovek-patriota je umro.

Ove »akcije« trajno se sećam i po još jednoj specifičnosti. U situaciji napada nemačkih tenkova od Kraljeva i izgubljenog čamca, ja sam u svojstvu komandanta izmenio na licu mesta neke ranije elemente plana dejstava, izvlačeći Odred iz opasne zone. Suprotstavio mi se tu prisutni organizacioni sekretar sreskog komiteta, pa je pod mitraljeskom vatrom došlo do oštrog sukoba - s tim da sam ja sproveo svoje i uspeo. Ovo je poslužilo kao povod Okružnom komitetu da istakne stav i direktivu da je u borbi komandant najovlašćenije lice i da je njegova reč poslednja. Ali taj problem će kao zloupotreba monopolističkog položaja Partije i vlasti stalno biti prisutan kao tema, »uloga i mesto partijskih organizacija u društveno-političkom sistemu«, »srastanje Partije i države«, »mešanje Partije u nadležnost državnih i samoupravnih, sindikalnih, naučnih i kulturnih institucija« itd.

VAŠI SU PUTEVI DALEKI...

Na savetovanje komandanata partizanskih odreda koje je zakazao komandant Glavnog štaba Srbije, Sreten Žujović za 16. septembar 1941. u selu Duleni kod Kragujevca, krenuo sam iz sela Dragosinjci zajedno sa članom Glavnog štaba Srbije Rodoljubom Čolakovićem Roćkom, uz Sretena Žujovića Crnog, glavnim organizatorom ustanka u Srbiji, 1941. godine. Njegovo mi je prisustvo i prenošenje iskustva povećavalo samopouzdanje. Skela na Moravi kod Vitanovca (u Srbiji se sve dešava na nekoj Moravi!) bila je pod kontrolom nemačkih mitraljeza, postavljenih na brdu iznad velikih benzinskih cisterni.

Približavao se policijski čas - 18 časova - krajnji rok do kojeg je skela smela da radi. Skeledžija je poslednji put poveo skelu sa desne na levu obalu Morave. Dozivali smo ga da nas pričeka. On se obazirao čas na nas, čas na Nemce iznad sebe... i na kraju zaustavio skelu, vratio je i ukrcao nas.

Roćko, stari iskusni ilegalac koji je bezbroj puta prelazio ilegalno evropske granice - austrijsku, nemačku, francusku, češku, sovjetsku
- nastupao je ofanzivno kako bi time sprečio neugodna pitanja.

»Mi smo šumski forarbajteri, na Goču. Krenuli smo u Vitkovac, pa smo eto zakasnili«, nije prestajao Roćko.

Skeledžija Nikodije Ilić »Kodo« dovezao nas je, iskrcao, pa rekao: »Mislite da bih ja rizikovao život zbog nekakvih predradnika? Niti ste vi predradnici, niti ste odavde, niti ste krenuli u Vitkovac. Vaši su putevi daleki i neka vam je sa srećom!«

Takva je bila sredina u koju je KP Jugoslavije bacila seme, u prvom redu nacionalne, a potom revolucionarne oslobodilačke borbe. Bez ovako nastrojenog naroda partizanska vojska ni mala, a pogotovo velika, ne bi mogla da opstane ni da se bori.

Taj i takav narod prisilio je nemačkog majora Helmuta da svom prijatelju u Hamburgu, javi 1941. godine iz Beograda i sledeće: »Osećam se kao da sam padobranom spušten u vraško neprijateljsko gnezdo. Ovaj grad je stvarno poludeo...«

A oktobra 1944. godine, kada je »poludeli« grad, rukama, noževima i otetim oružjem uništavao vojnu silu obesnog germanskog zavojevača i okrutnog okupatora, pružajući dragocenu pomoć jedinicama NOVJ i Crvenoj armiji - majori Helmuti nisu uspeli ni pisma da otpošalju. Ostavili su zauvek kosti u sedištu svoje antisrpske, genocidno zaplanirane, ali neostvarene germanske države Eugenije.

O vojnom neiskustvu i nezrelosti u rađanju narodne, oslobodilačke, ustaničke vojske govori i činjenica do Roćko i ja - usled nedostatka direktne veze između Kraljevačkog i Kragujevačkog partizanskog odreda - nismo u Dulene krenuli preko gružanskih sela, nego putem partijskih ilegalnih veza u Kraljevu i Kragujevcu, zbog čega smo stigli dan kasnije. Putovali smo u čezama držeći pištolje pokrivene senom pod nogama. A da su Nemci koje smo susretali na putu - posebno onaj koji nam je na ulazu u Kragujevac pregledao lažne legitimacije »forarbajtera«, ne uočivši u nama ono što je jasno video promućurni patriota skeledžija »Kodo« - razgrnuli seno, teško da bi se mi dočepali pištolja pre nego što bi nas ščepali i streljali.

»MOJA NA PARTIZANE NEĆE!«

Posle rastanka sa politkomesarom Čačanskog odreda - Ratkom Mitrovićem u selu Drakčići, ne sluteći da je ovo naše poslednje viđenje, ostao sam na kraljevačkom frontu. U pratnji dvojice kurira uputio sam se u pravcu Mataruške Banje.

Pred samo veče u jednoj kući iznad sela Konareva naišao sam na vojvodu, komandanta lokalnih četnika, kraljevačkog fotografa, Vuleta Vukašinovića. Moj autoritet člana Operativnog štaba, za četnike koji su primili naređenje da svuda napadaju partizane, više nije postojao.

Kod Vukašinovića su se, po njegovom naređenju, okupili bili svi njegovi komandiri četa sa svojim pratnjama.

Umesto da u duhu kraljevog naređenja postupi prema meni, nezaštićenom, Vukašinović je u mom prisustvu saopštio svojim komandirima: »Moja na partizane neće... Ko od vas neće više da se bori protiv Nemaca, neka ide kući.«

Time je potpuno neutralisao u veoma kritičnom momentu dosta brojnu četničku seljačku masu i sprečio da se i ona angažuje u odsudnoj partizansko-četničkoj bici u dolini Zapadne Morave.

To je dosta olakšalo blokiranje Nemaca u Kraljevu snagama Kraljevačkog i Kopaoničkog odreda i izolovanje partizansko-četničkog bojišta kod Čačka.

Nemci i četnici nisu, razume se, zaboravili ovaj potez Vukašinovića, koji je četnik bio samo toliko koliko je očekivao četničku borbu protiv okupatora. U momentu kada su ovi krenuli putem posredne i neposredne saradnje s Nemcima, on je napustio četničke redove. Bio je zarobljen i zajedno sa partizanima zatvoren u ozloglašeni niški logor, gde je u poznatoj pobuni i proboju 12. februara 1942. godine, kako se priča, junački poginuo na logorskim žicama.

Posle rata sam jedva uspeo da ubedim sektaše da Vukašinovića treba posmatrati kao borca-patriotu, a ne kao četnika, kvislinga.

DEO SNAGA ORIJENTISATI U SANDŽAK

Držeći se još uvek neizmenjene direktive Vrhovnog štaba i Glavnog štaba Srbije za stvaranje kompaktne oslobođene teritorije, smatrao sam da to implicitno znači i obavezu odbrane te teritorije frontalnim suprotstavljanjem pokušaju Nemaca da je reokupiraju. U tom duhu izdao sam naređenje da se na širokom pojasu između Ibra i Zapadne Morave, zapadno od Kraljeva, organizuju minsko-eksplozivna polja, što je i izvedeno između komunikacija Kraljevo-Čačak i Kraljevo-Raška, dok je plan da se to produži do Morave osujetio nemački napad.

Na zbivanja na kraljevačkom frontu i dalji tok ustanka i moje lično delovanje bitno je uticala jedna jedina opšta orijentaciona direktiva CK KPJ i VŠ, u suštini više obaveštenje o razmišljanjima u VŠ, nego direktiva za rad, koju mi je na povratku iz Užica, početkom novembra 1941. posle pobede nad četnicima, u Mataruškoj Banji, preneo sekretar Okružnog komiteta KP za Kraljevo, Dragoslav Bogavac. On mi je i saopštio pri slučajnom susretu:

»Ne isključuje se invazija 'oslobođenje teritorije' od strane Nemaca. U slučaju najezde okupatorske vojske deo naših snaga orijentisaće se u Sandžak, a deo ostati na svom terenu. Treba pripremiti *ilegalna* mesna rukovodstva i ja idem da pripremim *tajno skrovište za Okružni komitet u selu Kovači*«, rekao je sekretar, ne saopštivši mi ko je to njemu rekao, jer tada - još uvek u senci ilegale - nisu pominjane pojedine rukovodeće ličnosti.

Sa ovim sam upoznao političkog komesara Kraljevačkog odreda Mira Dragišića. Zajedno smo odlučili da ovo ne saopštavamo šire, ali da delujemo u duhu ove orijentacije.

Ovde treba napomenuti: a) da vojnopolitički rukovodioci svih partizanskih odreda zapadne Srbije tvrde da do njih ovakva direktiva nije stigla, iako je onda teško objašnjivo kako su dospeli baš u Sandžak; b) *ilegala,* kao što se vidi, ovde se odnosila samo na mesna partijska, a ne na vojnopolitička rukovodstva; c) partizanska vojna organizacija - partizanski odredi imali šu isključivo teritorijalno-lokalni karakter i nisu bili ni organizaciono ni moralno-politički pripremljeni za pokrete (pohode) izvan svojih terito-

rija. To će se uskoro veoma oštro ispoljiti u rejonu Ivanjice u sukobu između mene i samozvane »Užičke komande« (Milinko Kušić, Svetislav Stefanović Ceća, Stefan Mitrović!), u suštini, sukobu između moje perspektive operativnih pohoda širom Jugoslavije i lokalističke Kušićeve perspektive »odbrane Radobuđe« i besperspektivnog napada na Užice; d) CK KPJ i VŠ nisu ni u kakvom vidu konkretizovali ovu veoma uopštenu orijentaciju koja nije govorila ni koliko snaga treba da ostane na »svom terenu«, a koliko da krene u Sandžak i gde u Sandžak, prema Novoj Varoši, Sjenici, Novom Pazaru, u kom pravcu će krenuti Vrhovni štab, kako će se s njima održavati veza, kakvu taktiku treba primenjivati i dr.

Tako se desilo i to da su u istočnu Bosnu (Rogaticu) stigli neki vojni rukovodioci bez ijednog borca svog partizanskog odreda,[21] što se može, kao i odlazak vojnopolitičkih rukovodilaca u »ilegalu«, okarakterisati kao stvarno dezerterstvo i ostavljanje svoje boračke mase na milost i nemilost okrutnog protivnika.

Samoinicijativno sam pristupio reorganizaciji raspoloživih jedinica u cilju povećavanja njihove manevarske sposobnosti i lakšeg komandovanja. Zamislio sam da u Kraljevačkom odredu oformim četiri bataljona: jedan *pokretni* u rejonu Vrba, Ratina, Dragosinjci; jedan teritorijalni u rejonu Cibukovac, Konarevo, Adrani; jedan teritorijalni u rejonu Lađevci, Sirča, Cukujevac i teritorijalni bataljon u rejonu Vrnjačke Banje.

Nastojao sam da se i deo Kopaoničkog odreda, koji nije imao sopstvenu teritorijalnu bazu - bitno obeležje jugoslovenskih partizanskih odreda - i koji se našao na teritoriji Kraljevačkog odreda, oformi kao *pokretna* jedinica - bataljon (odred).

Najezda Nemaca sprečila je realizovanje ovog zaplaniranog i započetog organizovanog procesa do kraja.

I sa »Vrnjačanima« i sa »Kopaoničanima« nastale su teškoće čiji sam uzrok ja video u lokalizmu, uskogrudosti, nerazumevanju postojeće ratne situacije, a oni u mom neovlašćenom nametanju nekakve svoje lične komande. Da bi se razumela zbivanja i objektivno ocenio »sukob« i ispravile neke publikovane interpretacije, nužno je imati u vidu genezu nastanka ovih odreda na *teritoriji Kraljevačkog okružnog komiteta i partizanskog odreda.*

1. Vrnjačka Banja i Raška pripadale su teritoriji Okružnog komiteta Kraljevo.

2. Partizanske odrede formirala su okružna partijska rukovodstva po principu: jedan partizanski odred na jednoj okružnoj teritoriji - bilo četnog ili bataljonskog sastava.

U tom duhu kraljevačko partijsko i vojnopolitičko rukovodstvo imalo je u svojoj evidenciji i Vrnjačku Banju i ibarsku dolinu sve do Raške.

Politički aktivisti iz Vrnjačke Banje dolazili su u Gočki logor i tu podnosili izveštaj i dobijali instrukcije za rad. Na »vezi« Rada Vilotijevića, komuniste velikog ugleda, u selima između Kraljeva i Vrnjačke Banje bio je

[21] **Npr. Koča Popović, komandant Posavskog partizanskog odreda.**

i kapetan bivše jugoslovenske vojske Ljubodrag Milenković, »simpatizer« NOP-a.

Posle oslobođenja ibarske doline težište dejstava Kraljevačkog odreda prebačeno je u dolinu Zapadne Morave. Njegove glavne snage bile su usmerene na blokadu Kraljeva, a jedna četa, formirana na Goču i nazvana »Dragosinjačka«, *upućena je u pravcu istoka, sa zadatkom da oslobodi Vrnjačku Banju, mobilise u svoj sastav nove borce i da sprečava a ne spreči i eventualni pokušaj Nemaca da iz Kruševca upute pojačanje u Kraljevo.* Sa četom pod komandom Radovana Pavlovića Jevrema, kao partijsko-politički instruktor, upućen je Rade Vilotijević.

Nikakvog razgovora nije bilo o formiranju novog partizanskog odreda, a još manje o tome da sam navodno ja, kao komandant Kraljevačkog odreda, »detašovao« četu svog odreda u novi samostalni odred, bez komandne ingerencije nad njim, što bi se svodilo ne samo na oduzimanje Kraljevačkom odredu dela njegove mobilizacione baze nego i na neovlašćeno udaljavanje četa iz njegovog sastava.

Nije teško poverovati da naređenja i ovlašćenja u tom duhu nisam dao niti sam mogao dati. Tragovi takvih naređenja nigde neće moći da se nađu. Ni Okružni komitet Kraljeva, mislim, nije učestvovao u formiranju novog Vrnjačkog odreda.

Međutim, za vreme velikog angažovanja rukovodstva Kraljevačkog odreda oko napada na Kraljevo, razvoj događaja oko Vrnjačke Banje uzeo je prilično stihijni tok.

Najpre je pomenuta četa Kraljevačkog odreda došla u sukob s četnicima u Banji, što se mora u uslovima koalicione partizansko-četničke saradnje oceniti kao politička nesmotrenost i pogreška, pogotovo kad se ima u vidu da sam ja u ime Operativnog štaba komandovao svim snagama na tom području, i partizanskim i četničkim, pa sam mogao naređivati i četnicima, umesto da četa mog odreda dolazi u sukob s njima. Četi je u tom smislu bila upućena kritika.

Zatim je u opštoj ustaničkoj euforiji »brzog kraja rata« i »pohoda na Beograd« formiran novi Vrnjački odred (oko pet stotina boraca), kasnije nazvan Trsteničko-vrnjački odred, u koji je bez saglasnosti komande Kraljevačkog odreda uvršćena i četa Kraljevačkog odreda.

Za komandanta odreda je postavljen kapetan Ljubodrag Milenković, a za političkog komesara Rade Vilotijević, koji je zbog ovoga doživeo žestoku kritiku.

Komandant novog odreda počeo je da se ponaša potpuno samostalno, čak i u odnosu na mene kao komandanta koga je ovlastio »Operativni štab«. Kapetan Milenković je održavao nekontrolisane kontakte sa episkopom Nikolajem Velimirovićem u Ljubostinji i izjavljivao da odred nije »ni partizanski, ni četnički«, nego njegov lični.

A onda je došlo do, slično kao na Kadinjači, lokalnog upornog, frontalnog boja na reci Popini, nesaglasnog s partizanskom taktikom i mojom direktivom Dragosinjskoj četi u kojem je, pored Vrnjačana junački izginula polovina Dragosinjačke čete Kraljevačkog odreda, umnogome

zbog toga što se odsudno, odlučno angažovala u odbrani i što je deo, na odlučnu borbu nespremnog ljudstva novog odreda, napustio svoje položaje i tako olakšao Nemcima okruženje čete.

Kraljevački kao i delove Čačanskog i Kopaoničkog odreda ja sam, kao što se zna, angažovao 28. i 29. novembra 1941. godine za vreme nastupanja Nemaca od Kraljeva prema Čačku, uz minimalne gubitke, *u vidu demonstrativne, manevarske, a ne odsudne* odbrane, kako je to učinjeno na Popini u »jednoj od *presudnih bitaka* na početku ustanka u Srbiji« 1941. godine, kako se to nenaučno ocenjuje i protura u istoriografiji (»Politika«, 13. oktobar 1986. godine, str. 12).

Situacija je razrešena tako što je jednoga dana postrojeno ljudstvo sada veoma smanjenog Vrnjačkog odreda i od njega traženo da »partizani« uđu u Kraljevački odred, a »Milenkovićevi ljudi« pođu s njim. Kapetan Milenković je ostao sa desetak ljudi oko Vrnjačke Banje, a Kraljevački odred se orijentisao na zapad, prema Sandžaku.

DAVNI NAGOVEŠTAJI KOSOVSKOG SEPARATIZMA

U težnji da podstakne oružanu borbu oko Raške, Kraljevački okružni komitet KP je iz Gočkog logora uputio Duška Ristića na partijsko-politički rad na baljevačko-rašćansko područje. Uskoro su otuda stigle dobre vesti da je pod rukovodstvom kosovskomitrovačke partijske organizacije izvršena (noću 17/18. avgusta) diverzija na postrojenjima Trepče i organizovana borbena grupa - Kopaonički odred na Kopaoniku, s kojim je uspostavljena kurirska veza.[22]

Posle napada Kraljevačkog odreda na ibarsku dolinu i oslobođenja Ušća i Raške, Kopaonički odred se, kako u to vreme nisu postojali uslovi za njegov opstanak i borbu na kosovskoj teritoriji, smestio podosta mirnodopski na područje Raška, Baljevac, Ušće u »Rašćanskoj komuni« i tu se proširio i organizovao. Time se na području Okružnog komiteta KP Kraljevo pojavio i treći partizanski odred, brojnog stanja oko 700 boraca - 250 do 300 sa područja Kosova, među kojima nije bilo Šiptara. Rudarska četa ovog odreda (komandir Branko Šotra, akademski slikar) učestvovala je u borbama oko Kraljeva i istakla se hrabrošću i odlučnošću.

Deo izabranih boraca sa područja ibarske doline i Kraljevačkog odreda upućen je po naređenju Vrhovnog štaba u Užice »za specijalne zadatke« (»Šesta ibarska četa«), gde je branio Užice od četnika, kao nagoveštaj prve proleterske brigade.

[22] **Preterano isticanu diverziju na rudarskim postrojenjima Trepče - kao »dokaz« postojanja šiptarske partizanske oslobodilačke borbe na Kosovu već 1941. bez pominjanja i njene nacionalne opredeljenosti - izveli su po tada pristiglim mi obaveštenjima radnici-rudari Srbi, rodom izvan Kosova, iz Like i Hercegovine: Jovan Jovanović, Dane Brkljač, Pero Jurica, Rade Milićević, Nikola Krtinić, Nikola Labus i Miloš Labus.**

Glavnina Kopaoničkog odreda, čija je komanda delovala na granici »Velike Albanije« potpuno samostalno, bila je borbeno neaktivna sve do napada četnika Mašana Đurovića na Rašku, iz koje se odred u priličnoj panici povukao u Ušće. Na moju ličnu, energičnu intervenciju, odred se vratio u Baljevac, da bi se kasnije našao na severnom ulazu u Ibarsku klisuru na području Konarevo-Bogutovac-Lopatnica.

Imajući u vidu nagoveštajnu direktivu Vrhovnog štaba i mogućnost velikih pohoda, ja sam u ulozi člana Operativnog štaba, u sklopu zamišljene reorganizacije Kraljevačkog partizanskog odreda i uverenja da je nužno stvoriti »pravu vojsku«, insistirao kod komande Kopaoničkog odreda da oslobodi svoje redove neborbenog ljudstva, organizuje pokretnu jedinicu
- bataljon (odred) četnog sastava od boraca koji nisu bili vezani za neku svoju matičnu teritoriju, s tim da niko ne stoji na putu rukovodstvu odreda da na sopstvenoj teritoriji (to je trebalo da bude teritorija ne Kraljeva, nego Kosovske Mitrovice) organizuje i teritorijalni partizanski odred.

Međutim, »Kopaoničani« (Duško Tomović, Sveta Trifunović) nisu priznavali ne samo moju komandu nego ni organizaciono-taktičke sugestije, pa su se odlučili da idu u Vrhovni štab u Užice, u čemu ih je sprečila najezda Nemaca na »Užičku republiku«, koja ih je mogla uveriti da autonomaštvo
i neorganizovanost u ratu, posebno na tuđoj teritoriji nisu baš mnogo pouzdani putokazi i saveznici.

Ovaj, ovde naglašeni, lokalizam u našim partizanskim redovima imao je, po svemu sudeći, impulse slične onima koji u posleratnim godinama stalno generišu sukobe između rukovodstava Socijalističke Republike Srbije i, najpre, Autonomne Socijalističke »oblasti Kosova i Metohije«, kasnije Socijalističke Autonomne Pokrajine Kosovo.

U Prvoj proleterskoj brigadi našla se s Kraljevčanima samo manjina Kopaoničkog odreda - smanjena »rudarska četa« i »Šesta ibarska četa« mešovitog ibarsko-kraljevačkog sastava.

S »rudarima« je u Kraljevački bataljon Prve proleterske brigade došla
i jedna, proleterima-partizanima strana, neprijateljska grupica Ivana Đelevića, Veljka Labovića (»Škrbe«) koja je za vreme opsade Kraljeva izvršila u oslobođenom Ušću, u ime naše partizanske vlasti, zločin nad braćom Vuković, učenicima kraljevačke gimnazije iz sela Lađevci, koji su bili krenuli u partizane. Ova grupica se našla u sastavu »rudarske čete«, koja je, suprotno mom naređenju samovoljno krenula od Ivanjice prema Novoj Varoši, dospela u selo Radojinja, gde je »Đilasovom štabu« dala svoje viđenje situacije- i mog držanja i delovanja. Ona je za vreme prelaza reke Lim, pri pokretu prema Rudom, bila u pratnji VŠ. Zatim je u Rudom, za vreme formiranja Prve proleterske brigade organizovala otpor mom postavljanju za prvog komandanta Kraljevačkog bataljona. Na odluku Vrhovnog štaba i Tita lično, donesenu u senci onog mog »streljati za primer«, presudno je uticalo ukazano mi poverenje i zahtev da ja budem komandant boraca Kraljevčana, u prvom redu energični stav komandira one mešovite Ibarske čete koja je branila Užice - Novaka Đokovića.

Grupica je, uz podršku nekih boraca Kraljevačkog bataljona koji su tek posle rata otkrili svoje pravo lice[23], harangirala i na Jahorini protiv komandovanja Kraljevačkog bataljona i Jahorinskog odreda »Dobrovoljačke vojske«, posebno protiv mene lično, pripremajući mi ubistvo, u sklopu četničkog, antipartizanskog, subverzivno-zavereničkog delovanja generala Novakovića.

Posle otkrivanja u Foči zavereničkog rada generala Novakovića i britanskog obaveštajca Atertona, čiji su konci vodili i na Jahorinu i saznanja da je ova grupica pri prelasku reke Lim, decembra 1941. prisvojila i novac Vrhovnog štaba. Specijalni sud VŠ osudio je organizatore neprijateljskog delovanja u našim redovima na smrt i prinudni rad - ne obavestivši me o pripremanju atentata na mene.

Posebnu pažnju pri analizi tajnog delovanja pomenute neprijateljske grupice privlači i činjenica da je ona bila u sastavu voda rudarske čete koju sam februara 1942. uputio u selo Jabuka, kod Goražda, sa zadatkom da u komandu Kraljevačkog bataljona privede četničkog generala Ljubu Novakovića, onoga koga sam oktobra 1941. uputio s kraljevačkog fronta u VŠ u Užice, a ovaj ga pustio da ide u Bosnu.

Streljanje partizanskih omladinaca u Ušću; potkradanje VŠ na Limu; protivljenje mom postavljenju za komandanta Kraljevačkog bataljona u Rudom; pripremanje pučističke pobune u Jahorinskom odredu Dobrovoljačke vojske i atentata na mene kao komandanta tog odreda i Kraljevačkog bataljona Prve proleterske brigade koji je pripremala »Đelević-Labovićeva (Škrbina) grupica« rudarske čete; bekstvo generala Novakovića zajedno s britanskim obaveštajcem, majorom Atertonom u momentu slučajnog otkrivanja njegovih tajnih antipartizanskih četničkih veza na Jahorini,[2] imaju, po svemu sudeći istu pozadinu subverzivne delatnosti u partizanskim redovima.

»Znaš li ti«, reći će mi u pauzi VII kongresa KPJ - SKJ, 1958. godine u Ljubljani, pred grupom delegata Momčilo Dugalić, u relevantno ratno vreme politički vodni delegat u Kraljevačkom bataljonu, a tada pukovnik KOS-a, koji je već bio otpočeo moju mirnodopsku »obradu« zbog antiharizme, »da smo mi (ne reče oni, nego, hvalisavo naglasi, kako bi čuo tu prisutni i šef vojne službe bezbednosti, general Jefta Šašić - ono *mi\),* planirali na Jahorini da tebe ubijemo?!«

Mogućnost da ovo izjavi *1958. godine,* Dugalić ima, očevidno, da zahvali onima osuđenim na smrt u Foči 1942. godine, koji nisu odali sve saučesnike!

Na ovu, ne beznačajnu, hvalisavu Dugalićevu izjavu nisam ni tada, a ni kasnije uopšte reagovao kao ni na mnoge druge ljudske pokvarenosti.

Na nju ću se podsetiti mnogo kasnije (1988) kada bude objavljeno daje šef svemoćne vojne službe bezbednosti, general Jefta Šašić bio, 1941. godine u rukama Gestapoa, pa oslobođen pod neobičnim okolno-

[23] **Momčilo Dugalić i dr.**
[24] **»Politika«, 27, 28, 29. maj 1986. godine.**

stima,[25] da je posle toga bio, od strane partizana osuđen na smrt i uprkos tome postao politkom 12. slavonske divizije i vrhovni šef vojne službe bezbednosti.

Tragediju imućne trgovačke porodice Vuković - kojoj do sada nismo saopštili punu istinu o stradanju njenih sinova, koji su se uzalud pozivali na mene - svog ranijeg profesora, a tada, u vreme njihove nevolje, komandanta odreda udaljenog svega 20-ak kilometara od mesta u kome su
- najblaže rečeno, samovoljnici, ne tako retki u narodnim revolucionarnim vojskama (Đelević Ivan i dr.) - njih optuživali da su »nemački špijuni«, uvećana je znatno posle rata u vreme »nacionalizacije« i »kolektivizacije«. Umesto da joj imanje bude oduzeto po opštim revolucionarnim merilima
i zakonima nacionalizacije, bez diranja u njen moralni lik, po tadašnjoj praksi - nastaloj na bazi odluke AVNOJ-a od 9. juna 1945. godine o konfiskaciji imovine okupatora, »narodnih neprijatelja« i ratnih dobitnika i stari Vuković je došao pod udar. Povod za zatvor i konfiskaciju bilo je prikrivanje neke beznačajne količine robe. Kraljevačka javnost, koja je osuđivala postupak prema porodici stradaloj u ratu, proširila je priču o prikrivenom »jednom lancu«.

Svi moji pokušaji u ulozi saveznog narodnog poslanika da se ova nepravda, proizvod sektašenja, bar delimično ispravi, povraćajem bar jedne sobe u oduzetoj kući, neutešnoj majci partizana Vukovića, ostali su bez rezultata.

Dušan Petrović Sane, tada organizacioni sekretar CK SK Srbije, upisao mi je to u »ometanje revolucionarnih tokova« koje je, po njegovom shvatanju, samo on pravilno usmeravao i sprovodio.

GUBITAK »UŽIČKE REPUBLIKE«[26]

Partizansko-četnički oružani obračuni od 1. do 19. novembra
i masovni masakri izvršeni nad narodom u Kraljevu, Mačvi i Kragujevcu, a na širem planu izbijanje Nemaca pod Moskvu, stvorili su tešku atmosferu. Nemci su u duhu svoje ideje »okruženja«, koncentričnog nastupanja
i »drobljenja«, stezali obruč oko »Užičke republike« i pripremali udar 342. divizijom iz Mačve i 113. od Kruševca.

[25] Radojica Nenezić, »Intervju«, br. 176, 26. februar 1988. godine, Integralni tekst intervjua.

[6] Naknadni termin »Užička«, a zatim »Bihaćka«, »Durmitorska«, itd. »republika«, nije upotrebljavan tokom rata u partizanskim redovima za »oslobođene teritorije«, pored ostalog i zbog toga što bi to govorilo o skretanju s proklamovanog nacionalnooslobodilačkog na revolucionarni kurs.

**On je uveden u posleratnoj istoriografiji, u eri kada su »nacionalne«, »suverene«, »republike i pokrajine« postale glavni, pa i jedini izraz jugoslovenskih građana i njihovog
i ratnog i mirnodopskog identiteta.**

»Užičku republiku« je u pežorativnom smislu prva lansirala kvislinška, nedićevska štampa 1941. godine.

Mlada partizanska, isključivo teritorijalno-lokalna vojna organizacija još u povojima partijske organizacije i oslonjena na partijske ćelije i komitete, odolevala je uz velike napore i propagandnom i oružanom pritisku Nemaca, kvislinga i buržoaske četničke reakcije.

Posle prekida borbe protiv četnika na kraljevački front upućen je ponovo jedan bataljon Čačanskog odreda. Kako se više nisu pojavljivali komandant i politički komesar Čačanskog odreda, Momčilo Radosavljević i Ratko Mitrović, ja sam samoinicijativno i po inerciji ranijeg delovanja u ime Operativnog štaba, objedinjavao kao »komandant sektora« dejstva Kraljevačkog, Kopaoničkog i Čačanskog odreda i pripremao minska polja i odbranu istočnih granica »Užičke republike«.

Sa političkim komesarom Kraljevačkog odreda Mirom Dragišićem dogovorio sam se da u slučaju prodora Nemaca u Čačak na kraljevačkom području ostanu tri teritorijalne čete koje su bile predviđene za nove bataljone (Čibukovačka, Čukujevačka i »Čobanova«), a da se pokretno jezgro odreda prikupljeno zapadno od Kraljeva (Roćevići) uputi u Sandžak.

Dilemu da li komanda odreda - *tada samo komandant i politkomesar* - treba da ostane sa teritorijalno-lokalnom jedinicom na kraljevačkom terenu ili da krene sa pokretnom eksteritorijalnom grupacijom boraca, razrešio sam u duhu druge alternative. Odlučujuće na tu odluku uticale su činjenice da je »pokretna grupacija« bila najbrojnija i da je kretala u nepoznato, s perspektivom da dejstvuje prikupljeno, dok su teritorijalne čete, predviđene za ostajanje na matičnom, lokalnom terenu i ranije dejstvovale dosta samostalno, a i sada im je, po mom mišljenju, perspektiva bila da dejstvuju gerilsko-diverzantski, đeleći se po potrebi i na manje grupe od čete, pod rukovodstvom partijskog komiteta »u ilegali«, kako je to rađeno u prvoj fazi ustanka.

Iz Vrhovnog štaba i Glavnog štaba Srbije obuzetih organizovanjem vlasti i progonom »trockista«, nisu stizala nikakva konkretna naređenja. Orijentacija mi Je bila samo ono uopšteno i uzgredno obaveštenje o razmišljanjima u VŠ iz prvih dana novembra, poznata samo sekretaru Okružnog komiteta, Dragoslavu Bogavcu, politkomesaru Miru Dragišiću i meni, komandantu odreda, a na Goliji i rukovodstvu Kopaoničkog odreda.

Nemci su, prikupivši u Kraljevu sveže snage svoje 113. divizije, 27. novembra prešli u nastupanje na ćelom frontu između Ibra i Zapadne Morave, usmeravajući glavni udar tenkovima, podržavanim avijacijom duž druma Kraljevo-Čačak. Nastupajući sa mnogo više respekta nego u aprilskom ratu, oni su toga dana prevalili svega petnaestak kilometara i zanoćili sa prednjim delovima kod Musine reke. Njihove vatre obeležavale su jasno liniju fronta i zastrašujuće delovale u hladnoj, snegovitoj novembarskoj noći.

Negde oko ponoći, kada je napetost bila na vrhuncu, u moj štab u selu Roćevići banula je na putu iz Čačka grupa partizana koja je pratila »važnog čoveka«. U pismu Ratka Mitrovića, adresovanom na mene lično, stajalo je po mom sećanju: »Donosiocu ovog pisma odredi pratnju i obezbedi hitno prebacivanje u Toplicu.« Taj »važni čovek« bio je novinar Miloš Brašić, po

mom kasnijem saznanju, ranije urednik vladinog lista »Vreme«, krupni tajni saradnik sovjetske obaveštajne službe, »Džin«, koji je, u Ljubostinji održavao vezu s episkopom Nikolajem Velimirovićem, a ovaj s Dražom Mihailovićem. Brašić je po sopstvenom pričanju posle rata, na svoju ruku, ustupio Vrhovnom štabu NOVJ svoju radio-stanicu »Pavlodar«, dobijenu od sovjetske ambasade u aprilskom ratu (1941) i zbog toga bio izložen kritici svoje »centrale«. Brašić je i sovjetskoj i jugoslovenskoj obaveštajnoj službi dao svoj veliki doprinos, da bi se našao na Golom otoku i tamo doživeo veoma tešku sudbinu.

S njim sam se, kao komandant Kraljevačkog odreda, već jednom bio sreo u štabu Kraljevačkog odreda u selu Dragosinjci i posredno saznao da on, kako ispada, održava radio-vezu sa Moskvom. »Tebe gore veoma cene«, rekao mi je značajno, ne objašnjavajući gde to »gore«. Reč je bila 0 radio-vezi koju su iz okoline Čačka Brašić i Ratko Mitrović, uspostavili s Moskvom.

Pošto sam pročitao poruku, naredio sam da se pripremi desetina boraca za pokret i da se odmah jave dva kurira sa Jastrepca.

»Jedan kurir je dao cipele na popravku i ne može krenuti do jutra«, javili su mi. »Neka onda desetinu vodi onaj koji je sposoban za pokret«, odgovorio sam.

»Važni čovek«, desetina i kurir Miodrag Čajetinac Čajka krenuli su na jug i podelili sudbinu boraca jugoistočne Srbije, dok je onaj sa poderanim cipelama sutradan krenuo na zapad, da bi se kasnije našao u Prvoj proleter-skoj brigadi.

Ovaj drugi kurir bio je budući pripovedač, pisac *Crvenog šala, Trena I* i *II* Antonije Lule Isaković.

Mi smo, izvodeći manevarsku doradu izvršili i noćni protivnapad koji je tek malo uznemirio veliku nemačku vojsku.

Odbivši u noći između 27. i 28. novembra partizanske protivnapade, Nemci su 28. novembra produžili plansko nastupanje da bi, odbacujući partizane sa komunikacija, uklanjali brojne minske prepreke i predveče motorizovanim snagama ušli u Čačak, a sledećeg dana, uz mnogo oprezno-sti, zaposeli ovaj grad. Oni su se spojili sa snagama 342. divizije koja je od Valjeva posle Kadinjače, 29. novembra, prodrla u Užice - čiju su odbranu, pod neposrednim rukovodstvom vrhovnog komandanta partizanskih odreda Josipa Broza Tita, organizovali Koča Popović i Milinko Kušić.

Titovo neosnovano optuživanje Koče Popovića za ovu neuspelu odbranu Užica, uz očekivanje da će jedno malo minsko polje zaustaviti nemačku tenkovsku kolonu u pokretu na Zlatibor (po tadašnjem mišljenju Gojka Nikoliša »Španca«, »nepristupačnom za tenkove«!), jedan je dokaz više da Tito nije shvatao vojnotehnički mehanizam partizanskog rata, zbog čega je jugoslovenska Oslobodilačka armija u nastajanju doživljavala mnoge subjektivno uslovljene neuspehe i velike ljudske gubitke!

Nemačkom reokupacijom Čačka i Užica učinjen je kraj »Užičkoj republici« - prvoj partizanskoj ustaničkoj bazi sa kompaktnom teritorijom

- što mnogi partizanski rukovodioci nisu doživeli kao *zakonitu* pojavu partizanskog ratovanja, nego kao definitivni poraz - katastrofu.

Nemci su, zbog borbene saradnje četnika s partizanima u napadu na Kraljevo i Šabac, napali i četnički štab Draže Mihailovića na Ravnoj gori, prisilili ga da napusti zapadnu Srbiju, pri čemu je poginuo i načelnik četničke Vrhovne komande, major Mišić, sin vojvode Mišića.

Mihailović je naredio svojim odredima da se »legalizuju«, to jest da se pretvore u kvislinške odrede - Nedićeve i Pećančeve, čiji su oficiri primali plate i živeli mirnodopski raskalašno.

U iluziji da se na cesti Kraljevo-Čačak može Nemcima pružiti neki jači otpor, ja sam se noću između 27. i 28. novembra iz sela Roćevića uputio u Čačanski bataljon, da bi s njima bio odbačen prema Čačku. U selu Atenica, gde je tokom noći stigla, po mom naređenju i rudarska četa, uspostavio sam vezu sa komandantom Čačanskog odreda, Momčilom Radosavljevićem.

Jezgro Kraljevačkog odreda, koje nije kao »rudari« primilo moju poruku upućenu od Čačka da krene prema Guči i Arilju, nezadovoljno što se nisam nalazio s njim, uputilo se pod rukovodstvom politkomesara odreda Mira Dragišića, sekretara Okružnog komiteta Dragoslava Bogavca i vazduhoplovnog kapetana Mila Pavičića[27], u duhu direktive Vrhovnog štaba
i našeg dogovora, krivudavim putem (Kaona, Debeli Jasen, Mlanča, Radočelo, Golija, Javor) na jugozapad i probilo se, boreći se protiv četnika, u Novu Varoš. Rukovodstvo Kopaoničkog odreda (Tomović, Trifunović) nije sledilo ovu direktivu, nego je od Golije okrenulo prema Raškoj.

Ovom delu Kraljevačkog odreda vrhovni komandant Josip Broz Tito, saopštiće u selu Kosatica prvi put svoju odluku da formira Prvu proletersku brigadu.

»Da li da se postrojimo?« većalo se.

»Nema postrojavanja, to je buržoaski običaj, a mi smo revolucionarna, proleterska vojska! Samo ćemo ustati!«

»Pa to je Rus«, šapnuo je Antonije Isaković Lule, drugu pored sebe.

VELIKA KRIZA

Noću između 28. i 29. novembra komandant Čačanskog odreda Momčilo Mole Radosavljević i ja sa rudarskom četom i delom Čačanskog odreda prebacili smo se preko planine Jelice u Guču, a odatle, prikupljajući manje partizanske grupe, krenuli preko Dragačeva u pravcu Arilja. Na maršu te noći prvi put mi je Radosavljević rezignirano izneo svoje viđenje razvoja situacije: »A sada ponovo u ilegalu i na politički rad.« I sam pritisnut

[27] **Mile Pavičić, klasni drug i prijatelj komandanta ustaško-domobranskog vazduhoplovstva Krena, nije se koristio pravom Hrvata kome su nuđene i počasti da bi se oslobodio nemačkog zarobljeništva, nego je iz njega tri puta bežao da bi se našao u partizanima.**

mračnom atmosferom izazvanom gubljenjem »države«, atmosferom koja je podsećala na aprilski rat, nisam ništa odgovorio na ovo.

Mislim da bi se moglo reći da je to predstavljalo *najveću krizu NOR-a* tokom čitavog njegovog trajanja. O njoj govori i pogibija Radničkog bataljona na Kadinjači, nemački masakr oko 200 ranjenika na Zlatiboru, poraz u Pljevljima (1. decembra) gde je oko pet stotina boraca izbačeno iz stroja, razdvajanje članova operativno i taktički iznenađenog centralnog partizanskog vojnopolitičkog rukovodstva tako da se vrhovni komandant Josip Broz Tito, po sopstvenim rečima, našao, pošto nije eksplodirala mina koja je, navodno, imala da zaustavi nemačke tenkove, u ulozi vodnika čiji je vod bio izložen vatri nemačkih tenkova. U toj situaciji Titu - koji se bio izgubio pa su ga po Zlatiboru tražili celu noć - javila se misao da u selu Drenova ponudi, 7. decembra 1941. godine ostavku na položaj vrhovnog komandanta, što nije bilo prihvaćeno.

Koreni te krize bili su u proizvoljnom očekivanju - ne samo neupućenog naroda, nego i rukovodstva KPJ - da će obračun takvih sila kakve su bile Nemačka i SSSR, trajati maltene »letnji dan do podne« i izvlačenja, iz toga, zaključka da treba u perspektivi »osvajanja vlasti« ubrzano prelaziti sa gerile na široki narodni ustanak - osvajanje gradova i oslobođenih teritorija
i odsudnu frontalnu kordonsku odbranu tih teritorija, bez blagovremenog sagledavanja dugotrajnog rata i bez ubrzanog pretvaranja milicijske teritorijalno-lokalne vojne organizacije - partizanskih odreda - u savremenu partizansku vojnu organizaciju koja pored teritorijalnog elementa mora obavezno raspolagati i operativnim većim i manjim jedinicama, sposobnim za manevre (pohode) na širokim prostranstvima.

Zbivanja ukazuju na to da usled nesagledavanja snage protivnika, njegove antipartizanske doktrine i prakse, tada u vojnopolitičkom vrhu nije postojala jedinstvena zamisao odbrane »Užičke republike«, a još manje vizija partizanskog rata višeg tipa - pohoda, prebaziranja operativnih partizanskih jedinica i silazno-uzlaznih transformacija. Ta vizija se rađala tada u teškom ratnom vrtlogu, uz diferencijaciju i oštre sukobe na terenu po pitanjima vojne taktike - »ilegale«, frontalnosti i statičnosti, manevrenosti.

Sve je ovo manje-više razumljivo, kada se ima u vidu da je to bio period rađanja jugoslovenske oslobodilačke vojske iz produkciono-teritorijalnih organizacija KPJ, i to u vrlo teškim uslovima nedostatka naoružanja
i intenzivne aktivnosti, neuporedivo nadmoćnijih okupatorskih i kvislinških snaga. Samo, to ne treba prikrivati i prekrajati u duhu harizmatske mitologije.

Ohrabrujuće su delovali pozdravi i poruke iz Moskve nad čije su se kapije bile nadvile nemačko-fašističke divizije: »Pozdrav partizanima Jugoslavije koji su s nama u ovim teškim danima. Nećemo to nikad zaboraviti
i kad budemo slavili pobedu šetaćemo s njima po Moskvi i govoriti - oni su bili s nama kad nam je bilo teško!«

A u toj Moskvi - izvoru partizanskih nada — bili su i koreni staljinističko-kominternovskih izrazito antisrpskih pogleda na balkansko nacionalno pitanje, pogleda na kojima je u frakcijskim borbama izvojevala

pobedu u KPJ Titova frakcija. Nije zato bez osnova i pretpostavka - koju će sa vremenske distance ispitivati istorijska nauka - da je u titovskom rukovodstvu postojala i svesna namera da se u Srbiji izazove oseka ustanka
- tada u jugoslovenskim razmerama najrazvijenijeg - bliska likvidaciji, kako bi se Srbiji oduzela mogućnost da ponovo, kao posle 1804. godine, postane ustaničko-oslobodilački pijemont i da bi se NOP-u polako, uprkos tome da su osnovnu boračku masu NOVJ sačinjavali Srbi, navukla hrvatska maska, a srpski subjektivni politički faktor potisnuo u drugi plan. Posleratna nacionalna politika u Jugoslaviji, koja se 50-ih godina izrodila i vojnu strategiju »Panonskog mora« ili likvidacije srpske zemlje i antisrpski genocid na Kosovu - daju dovoljno osnova, posle punijeg uvida u staljinističko-kominternovsku antisrpsku politiku - za ovakvu ekstravagantnu pretpostavku.

Odgovor na ovo pitanje biće implicitno dat u odgovoru na pitanje da li su pogreške: prerano podizanje opšteg ustanka u Srbiji, frontalna odbrana »Užičke republike« - bile samo posledica političkog i vojnog neznanja rukovodstva KPJ ili i određenih zakulisnih namera?

A Moskovska bitka koja je bila u toku i ulazak SAD u rat predstavljali su prelomni momenat u toku drugog svetskog rata, izrazito značajan i za jugoslovenski oslobodilački ustanak.

Veoma velik uticaj na situaciju u jugoslovenskim partizanskim redovima u to vreme, imala je Staljinova propagandna izjava da će SSSR pobedonosno završiti rat za nekoliko meseci (dok je zvanično i poverljivo govorio svojim saradnicima sasvim suprotno - da će rat trajati dugo i da će biti velikih teškoća).

»Uslijed pobeda Crvene armije na istočnom frontu postalo je čitavom svijetu jasno da je Hitlerov vojnički i politički slom neminovan i *blizak«,* zapisao je Tito 14. decembra 1941. godine, u pismu upućenom Pokrajinskom komitetu KPJ za Srbiju. (Podvukao *P.J.)*

Jugoslovensko partizansko rukovodstvo je iz toga izvelo, po svemu sudeći, drugi pogrešan zaključak, da je nastupila »druga etapa« i da je antifašistički savez - SSSR, SAD, Velika Britanija - beznačajan faktor. Nije bez veze s tim i formiranje *proleterskih* brigada i levosektaško, radikalističko skretanje u »drugu etapu« u Crnoj Gori i Hercegovini i naknadna kritika iz Moskve jugoslovenskog rukovodstva zbog uskogrudosti i sektašenja.

SUDBONOSNI SUKOBI OKO TAKTIKE PARTIZANSKE USTANIČKE VOJSKE

U Arilju, Radosavljević i ja uhvatili smo vezu sa partizanskim grupama koje su se pod vodstvom politkomesara Užičkog odreda Milinka Kušića i partijsko-političkih radnika Svetislava Stefanovića i Stefana Mitrovića povlačile od Užica i Užičke Požege.

Kušić, Stefanović i Mitrović su se ponašali autoritativno, kao neki »važni drugovi« koji dolaze iz Užica - centra »Republike«, pa su se međusobno povezali i nametnuli kao samozvano »privremeno vojnopolitičko rukovodstvo«, vojna komanda, po izjavama Kušića, povezana sa Vrhovnim štabom, i u ime njega ovlašćena.

Tu će se naći i »Šesta kraljevačko-ibarska četa«, ranije upućena u Užice, tako da su uz mene bile dve »moje« čete.

Sve to dosta dezorijentisano boračko partizansko ljudstvo (do hiljadu ljudi) prikupili smo na prostoru Požega, Nova Varoš, Ivanjica u selima: Roge, Svračkovo, Radobuđa, Kruščica, Sjeverovo, Brekovo, Katići.

Stalno sam imao na umu svoje obaveze kao komandant Kraljevačkog odreda i direktivu po kojoj se onaj njegov planski stvoreni operativni deo uputio u Sandžak.

Pominjući Vrhovni štab, glasno sam izražavao primedbe zato što nije blagovremeno izdao potrebne direktive za rad i obezbedio nužne veze sa jedinicama, konkretno i sa mnom kao komandantom kraljevačkog sektora fronta.

Međutim, na zahtev samozvanog rukovodstva, preuzeo sam dužnost komandanta ove raznorodne boračke grupacije koju je trebalo i organizaciono i moralno učvršćivati.

Tada se pojavilo pitanje šta i kako raditi. U uslovima prve okupatorske ofanzivne najezde i nedovoljnog iskustva u njenom savladavanju, pojavila su se među nama, tu prikupljenim vojnim i partijsko-političkim rukovodiocima, tri osnovna gledanja na taktiku ustaničke vojske.

1. Odbrana napred pomenutih užičkih sela (Radobuđa ...) i napad na Užice i Čačak u kojima su se nalazile gotove dve nemačke divizije. To mišljenje je zastupao - kako je govorio u ime Vrhovnog štaba - Milinko Kušić, iako je imao naređenje da partizanske jedinice upućuje prema Novoj Varoši i Radojinji a podržavali su ga Svetislav Stefanović i Stefan Mitrović kao samozvana »komanda«.[28] Stefanović je pri tome bio najodmereniji, dok je Mitrović, koji se tu zadesio kao »kurir iz Crne Gore« delovao agitaciono agresivno, a Kušić nekako tajanstveno, pozivajući se na vezu sa Vrhovnim štabom koju je, po navici »ilegale« držao u tajnosti. A održavao je od mene prikrivenu vezu s Milovanom Đilasom u selu Radojinja kod Nove Varoši, gde je bio deo Vrhovnog štaba.

Svetislava Stefanovića i Stefana Mitrovića ovde sam sreo prvi put, dok sam Milinka Kušića, koji je isticao perspektivu odbrane sela Radobuđe

- upoznao na povratku sa savetovanja u Dulenima, 17. septembra, kada mi je samouvereno, u uslovima proklamovane opšte narodne i nacionalnooslo-

[28] **Ljubodrag Đurić, *Sećanja na ljude i događaje.* IRO »Rad«, 1989, str. 57.**

Ovde izraženi lokalizam - kao jedan od vidova nerazumevanja suštine savremenog ustaničkog partizanskog rata - nije bio samo užička specijalnost, nego jedna od veoma rasprostranjenih osobenosti ustaničke partizanske vojske 1941. godine. U toj atmosferi i Perspektivi doživeli su, na primer, banijski partizani oštre osude i kritike, kao »dezerteri«, zato što su se - u vreme jedne neprijateljske lokalne ofanzive - prebacili, u cilju izbegavanja udara, preko reke Une u neposredni partizanski »komšiluk«, u Bosnu, u duhu onih istorijskih hajdučkih i zelenokadrovskih veza na granici habsburškog i turskog carstva.

bodilaćke, antiokupatorske borbe, objašnjavao »drugu etapu«, govoreći: »Eto, mi ćemo u prvoj etapi gurati neko vreme, a onda će sve preuzeti radnici.«

2. Komandant Čačanskog odreda Momčilo Radosavljević, koga sam poznavao kao odlučnog borca iz Operativnog štaba, zastupao je tezu »ilegale«, to jest raspuštanja partizanskih odreda, obustavljanja oružane borbe i skrivanja kod jataka (po onoj hajdučkoj »Đurđev danak - hajdučki sastanak, Mitrov danak - hajdučki rastanak«, kako je u početku bio organizovan i Čačanski odred) i to u uslovima postojanja oko deset hiljada boraca u zapadnoj Srbiji i dve do dve i po hiljade orijentisanih na pohod u Sandžak.

Ovo, očevidno, ne može a da ne podseti na španisko odlaganje oružja i odlazak u logore 1939. godine, umesto produžetka rata, posle poraza u frontalnom ratovanju, u vidu partizanskih dejstava.

Ova, kapitulantska, a prema boračkoj masi izdajnička doktrina »ilegale« nije bila, kako se kasnije saznalo, izum samo komandanta Čačanskog partizanskog odreda Momčila Radosavljevića (koji je preterano, neosnovano optužen i ocrnjen zbog toga!) nego i novooformljenog partijsko-političkog rukovodstva Srbije (Blagoje Nešković, Petar Stambolić, Mirko Tomić, Dušan Petrović, Miloš Minić) koje se i samo, napustivši borbene jedinice (posle rastanka, a sigurno i nekog dogovora i direktiva za dalji rad od strane CK KPJ) povuklo u »ilegalu«, u »bunkere« u Beogradu i izdalo naređenje da partizani obustave borbena dejstva, da se ne bi izazivao neprijatelj - sve ovo bez prave isjtorijske ocene i osude.

U to isto vreme CK KPJ i VŠ partizanskih odreda Jugoslavije - koji su apsorbovali dva veoma sposobna i agilna organizatora ustanka u Srbiji, Sretena Zujovića i Rodoljuba Čolakovića - sazdali su za sebe pokretni, borbeni »bunker«, u vidu Prve proleterske brigade, s kojom je započela »druga partizanska ofanziva« - prva sa operativnim partizanskim jedinicama.

Od interesa su u vezi s ovim i Titove ocene delovanja u Srbiji upućene (1942) iz Foče Milovanu Đilasu i Edvardu Kardelju: »Drugovi guraju prilično dobro, a naročito Mihajlo« (Blagoje Nešković - *P. J.)* i »Mihajlo dobro gura.«

A Mihajlo je »gurao« iz »bunkera« u Beogradu, odakle iz neobjašnjenih razloga, nije došao u Užice na Titov poziv, 1941, dok su ustaničke baze i u zapadnoj i istočnoj Srbiji bile bez neposrednog uticaja centralnog i pokrajinskog rukovodstva, s čime se, kako se vidi, saglašavao i vrhovni komandant partizanskih odreda Josip Broz Tito.

Prepuštam drugima da cene rad Petra Stambolića na političkom i državničkom polju - posebno njegovu ulogu u politici koja je okarakterisana kao antisrpska. Skrenuću pažnju na njegov rad u ulozi komandanta Glavnog štaba Srbije, čiji rezultati ne mogu dobiti pozitivnu ocenu. Odgovornost za to ne snosi samo on lično, nego još više oni koji su njega - čoveka antikomandantskog mentaliteta i karaktera ispoljenih kod Nove Varoši 1941, postavili na tu dužnost. To je, sa svoje strane, još jedan primer prakse

da se »komunistima« - »ljudima naročitog kova« - dodeljuju najraznovrsniji poslovi i funkcije, bez obzira na njihovo znanje i prirodne sposobnosti, što će skupo platiti i jugoslovensko društvo u eri »izgradnje socijalizma«.

Samo je Radivoje Jovanović Bradonja-od 1941 do 1943. komandant Glavnog štaba Srbije bio na čelu malobrojnog borbenog odreda na teritoriji zapadne Srbije, da bi 1943. godine bio smenjen i postavljen za komandanta Prve šumadijske brigade - po svemu sudeći zato što nije sledio zvaničnu taktiku gradske gerile - »ilegale« kao Petar Stambolić, koji ga je zamenio na položaju komandanta Glavnog štaba Srbije iako se do tada nije bavio vojnim, nego samo partijsko-političkim poslovima.

U razmišljanja o ovome upliće se i činjenica da Josip Broz Tito nije usvojio (1944) predlog da komandant jedinica NOVJ, angažovanih u Beogradskoj operaciji bude Srbin - Koča Popović ili Sreten Žujović, nego je tu slavonoseću ulogu dodelio Crnogorcu - Nesrbinu - Peku Dapčeviću, čije će delo (pa i one neuspehe i prevelike gubitke na Sremskom frontu - koje on opravdava »puštanjem krvi *srpskoj* buržoaziji«!) objektivno proceniti istorijska nauka i srpski narod.

3. Ja sam - kao čovek lično daleko i od »ilegale« i užičkog lokalizma - bio protiv obe napred iznete vojnopolitičke taktičke teze, dokazujući po logici i urođenom instinktu krajišnika, da one našu partizansku ustaničku vojsku vode u poraze i kapitulaciju. Pozivao sam se na onu opštu direktivu Vrhovnog štaba o ostavljanju dela partizanskih borbenih snaga na terenu Srbije i upućivanju dela snaga u Sandžak, direktivu po kojoj sam podelio svoj Kraljevački partizanski odred na operativni i teritorijalni deo. Dokazivao sam da i lokalne snage treba povući sa komunikacije u planinske predele (kako je to uzalud savetovao i Karađorđe 1812, i Golub Babić pukovniku Despotoviću kod Drvara 1878!) i da one moraju pod rukovodstvom lokalnih vojnih i političkih rukovodilaca preći na diverzantsko-gerilska dejstva, poput onih u početnom stadijumu ustanka a da veće grupacije, kao što je bila ovde prisutna pod mojom komandom, moraju kretati u pohode - Sandžak, Bosnu, Toplicu... kako bi izbegavale smrtonosne udare jačeg protivnika, angažovale se u ofanzivnim dejstvima, za ustanike spasonosnim.

Istine radi treba naglasiti da moji stavovi i pogledi na vojnu taktiku - koje sam ovde zastupao po cenu života - nisu proizlazili iz one celovite slike partizanskih »pohoda«, »prebaziranja«, »silazno-uzlaznih transformacija«, sazrelih u meni kasnije i opisanih u mojim teorijskim radovima. Oni su bili izraz onog genskog hajdučko-uskočkog, krajiškog i ustaničkog ratništva i logičnog imperativa da u ratu uvek treba koristiti sve moguće manevre da bi se sebi obezbedili povoljni, a protivniku nepovoljni uslovi za borbu.

Instinkt, a ne neko vojničko znanje mi je govorio da je za *dugotrajni partizanski rat,* čija mi se perspektiva jasno ukazivala - nužan prostor i da ga treba tražiti izvan lokalnih, regionalnih granica, u okviru cele Jugoslavije, što ću kasnije saznati i u praksi i kroz teorijska izučavanja.

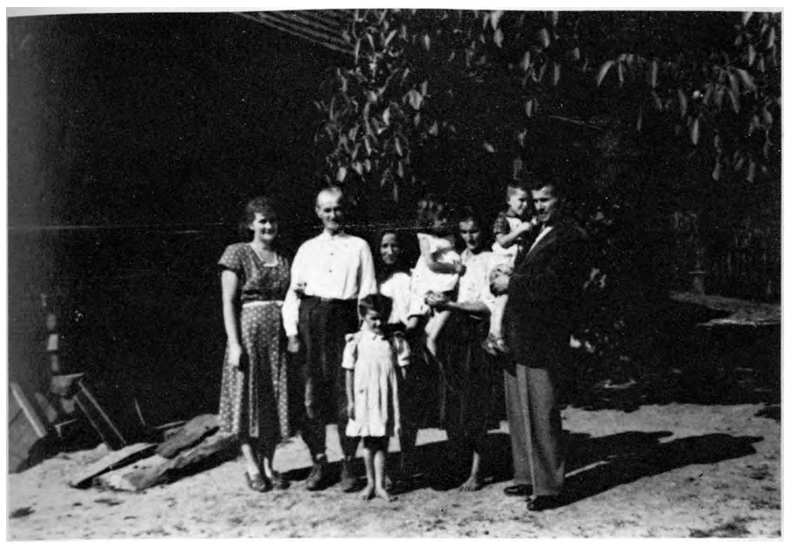

Blatuša, 1952. godine, na očinskom ognjištu Jakšića: Đuro, Pavle, Milka, Danica.

Tri generacije Jakšića na opustošenom imanju u Blatuši 1956: otac Đuro, sin Pavle i unuk Boško.

Otac Đuro i sestra Milku na grobu majke Marice u Blatuši 1956. godine.

Pavle, Božo i Ana Jakšić na grobu majke Marice, žrtve fašističko-ustaškog terora,
u Blatuši 1956. godine.

Grob sestre Dragice Jakšić-Božić koju su kao partizanskog ilegalca posle svakojakog mučenja svirepo usmrtili četnici u šumi iznad sela Nikolinac kod Sokobanje 1944. godine. Njene bačene posmrtne ostatke je pronašao, sahranio i obeležio grob, u znak poštovanja prema Žrtvama koje su pale za slobodu preziruć mračnjaštvo, Miladin Milenković iz sela Nikolinca.

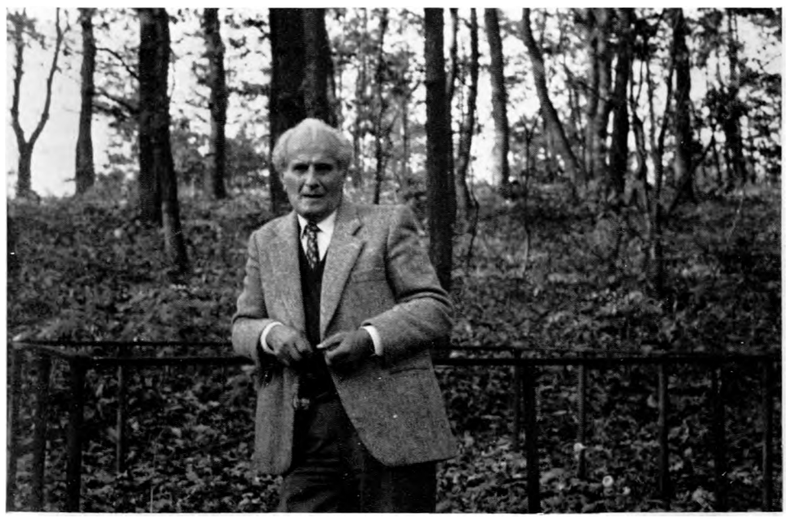

Nikolinac, 1989. Pavle Jakšić na grobu sestre Dragice Jakšić-Božić, koju su maja 1944. godine zaklali četnici kao partizanskog ilegalca u šumi iznad sela Nikolinca kod Sokobanje. (Dragoljub Ž. Mirčetić:* Sokobanja i okolina u Narodnooslobodilačkoj borbi, *Sokobanja, 1978, str. 155-156)

»Gde pobegoh od ustaša - Hrvata, da bi mi život uzeli četnici - Srbi«, bile su, po pričanju očevidaca, poslednje reči Dragice Jakšić-Božić.

Selo Blatuša, 1952. Kuća komšije Sime Bojanjca, »zelenokadrovca«, ubijenog 1917. godine. Sada (1989), stanište udovičke sirotinje - trajni spomenik »Božje države« - Nezavisne Države Hrvatske i Socijalističke Republike Hrvatske.

Beograd 1937. Diplomirani fizičari Univerziteta u Beogradu. Pavle Jakšić je drugi sleva u prvom redu.

Sarajevo 1938. Artiljerci, »đaci-pitomci« na obuci gađanja na Trebeviću. Pavle Jakšić je prvi zdesna u drugom redu.

Sarajevo 1938. Povratak artiljeraca »đaka-pitomaca« sa obuke na Trebeviću u kasarnu. Pavle Jakšić je prvi sleva u prvom redu.

Pariz 1940. Grupa jugoslovenskih studenata pred Sorbonom: Aleksić, Ninković, Jakšić... Pavle Jakšić je u sredini.

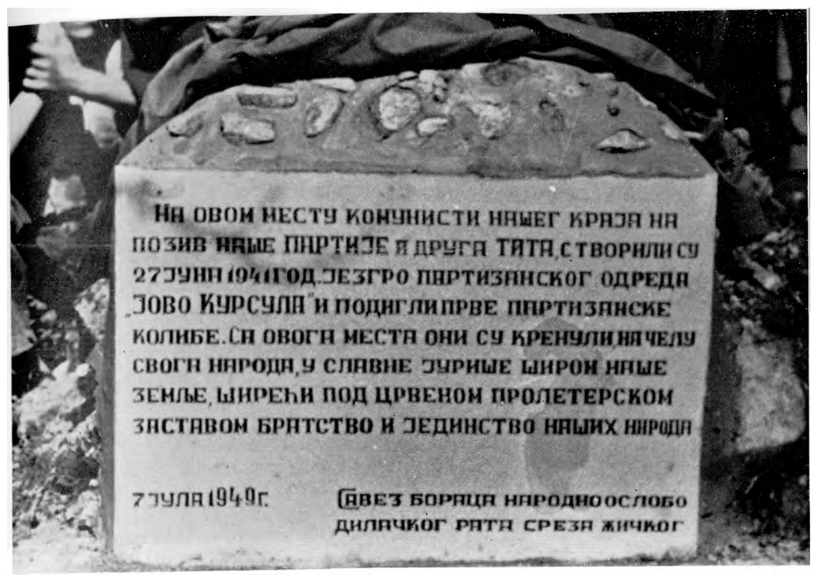

Spomen-obeležja na Goču gde je 26. juna 1941. godine formiran Kraljevački partizanski odred.

Pavle Jakšić i Žika Čukulić na mestu Gočkog logora 1949. godine.

Žika Čukulić, Pavle Jakšić i Duško Ristić (sleva na desno sede) sa borcima Kraljevačkog partizanskog odreda na Goču 1949. godine.

Preživeli borci Kraljevačkog odreda sa svojim komandantom Pavlom Jakšićem (stoji, treći sleva) na Goču 1945. godine.

Kamidžora kod Kraljeva i most na kome je Kraljevaćki partizanski odred otpočeo oružanu borbu 1941. Pavle Jakšić sa sinom Boškom 4. jula 1957. godine.

Selo Drakčići kod Kraljeva. Spomen-obeležje na mestu sa koga je partizanska artiljerija dugotrajnom vatrom obasipala Kraljevo 1941. Taj dan je proglašen Danom artiljerije JNA.

Spomen-obeležje na mestu gde je partizanski tenk izvršio prodor u dobro branjeni nemački garnizon u Kraljevu oktobra 1941.

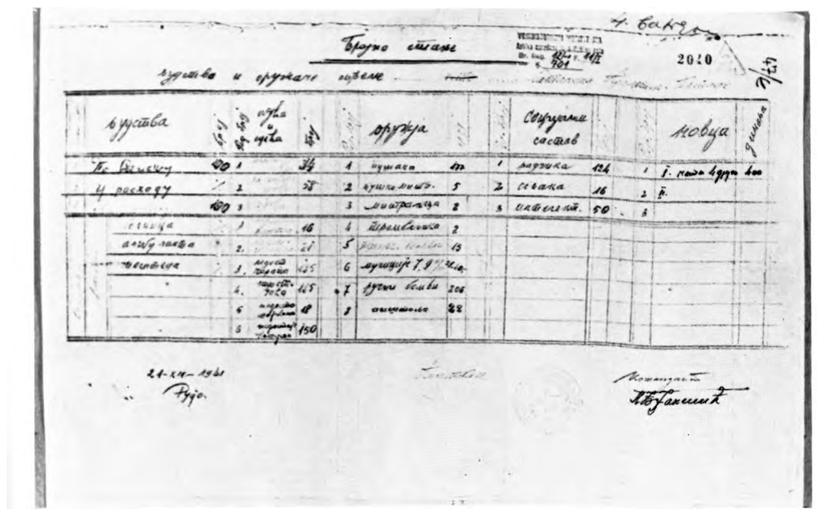

Po direktivi Pavla Jakšića i kraljevačko-ibarskog kraja došlo je u Rudo 290 boraca koji su 21. decembra 1941. ušli u sastav Prve proleterske brigade predstavljajući oko trećine tadašnjeg brojnog stanja ove jedinice. Na slici je izveštaj o brojnom stanju Kraljevačkog bataljona Prve proleterske brigade koji je 21. decembra 1941. sačinio njegov komandant Pavle Jakšić.

Pištolj M-34 bereta koji je Pavlu Jakšiću komandantu Kraljevačkog bataljona Prve proleterske brigade predao komandant italijanskog borbenog odreda u znak priznanja poraza koji je njegova jedinica doživela od Kraljevčana posle žestoke borbe u selu Gaočići kod Ruda 22. decembra 1941. godine. Inicijali P.J. ugravirani su 1944. u Glavnom štabu Hrvatske. Posle rata Pavle Jakšić je ovaj ratni trofej poklonio Vojnom muzeju u Beogradu, a 22. decembar 1941. kao datum prve bitke Prve proleterske brigade, odnosno njenog Kraljevačkog bataljona, proglašen je Danom JNA.

Pred napad na Livno 5. avgusta 1942. godine Pavle Jakšić (u svetloj bluzi, levo) posmatra durbinom »prokleto Lijevno« Starine Novaka koje će, sledeće noći, položiti oružje pred Prvom proleterskom brigadom. Pored Jakšića su politički komesar brigade Filip Kljajić i politički komesar Kraljevačkog bataljona Miro Dragišić. Fotografiju je snimio Vili Simunov Barba.

Ispod Klenka, kod Posušja 16. avgusta 1942: Draginja Katić Katica, borac i junak Kraljevačkog bataljona, Pavle Jakšić komandant Kraljevačkog bataljona i bataljonski kurir, oduševljeni sjajnom pobedom pored neeksplodirane minobacačke granate na snimku Vili Šimunova Barbe.

Zelengora, juna 1943. godine. Štab Sedme banijske divizije smišlja plan za nadmudrivanje Nemaca.

Glina, 1943. Štab Sedme banijske divizije: Pavle Jakšić, Đuro Kladarin, Milan Pavlović.

Glina, 1943. Komandant Sedme banijske divizije Pavle Jakšić (drugi sleva) sa grupom boraca i starešina svoje jedinice.

Glina, 1943. Komandant Sedme banijske divizije Pavle Jakšić i član političkog odeljenja brigade, pesnik Dušan Kostić.

Glina, 1943. godine: Kaja Garibović-Lalović, Pavle Jakšić i Dara Janeković.

Glina, 13. januara 1944. Grupa boraca i rukovodilaca Sedme banijske divizije. Peti sleva u drugom redu je komandant divizije Pavle Jakšić, desno od njega Stanko Bjelajac, a levo Uroš Krunić, Dara Janeković, Bojo Batinić.

Osećam neodoljivu obavezu da naglašeno publikujem da sam moralnu i borbenu komandantsku snagu i osnovu za svoje poglede i odluke u onim tmurnim vremenima, crpeo iz nepokolebljivosti mojih kraljevačkih boraca, to jest patriotskih i revolucionarnih masa. Ovo je duboko, trajno i praktično utemeljilo u meni teorijsko, naučno tumačenje da su narodne mase, a ne pojedine ličnosti - »heroji«, demijurzi, tvorci istorije.

Moja shvatanja su, međutim, proglašena za »dezerterska«, »kukavička«, »oportunistička«, »kapitulantska«, »izdajnička« itd. Samozvana komanda optužila me je kao takvog u ime Vrhovnog štaba i pred borcima i misteriozno smenila sa položaja komandanta grupacije vojske koja je tu bila prikupljena. Nije mi dozvoljeno da sa »svoje« dve čete krenem u susret svome odredu koji je lutao Sandžakom i s razlogom negodovao misleći da sam ga napustio. Bio sam okružen nepoverenjem, iako sam sa »svoje« dve čete, »rudarskom« i »ibarskom«, koje su energično zahtevale da se odlazi sa ovog mesta pristupačnog nemačkim tenkovima - izvodio uspešne borbe protiv četnika iznad Ivanjice.

Jedne noći za vreme pokreta jedinica (čini mi se u napad na Čačak!), namerno sam ostavljen sàm u kući u kojoj sam zanoćio, dok su svi otišli nekud i ne obavestivši me. Usred noći sam se probudio, potražio pištolj ispod jastuka i kad sam utvrdio da mi je ukraden, hitro sam kroz prozor iskočio u voćnjak. Iz mraka sam posmatrao kako su trenutak kasnije četnici banuli u moju sobu i iznenađeno povikali: »Gde li je, majku mu njegovu, sad je bio ovde, kao da je u zemlju propao!« A ja sam se, kako reče Branko Ćopić, uputio »kao kuče za svojima«.

Drugom prilikom, za vreme nekog meteža, prišla mi je nepoznata, mlada devojka, po izgledu sam ocenio daje bila učenica, i šapnula mi: »Pazi se, radi ti se o glavi!«

Glavnu reč pri javnom optuživanju za »dezerterstvo«, »kukavičluk« i »izdaju« vodio je Stefan Mitrović, koji se kasnije izgubio da bi preko čudnog zarobljavanja i »razmene« dospeo 1942. godine u Bosansku krajinu.

Pokušaj da se ide na Užice i Čačak i produži frontalno ratovanje, završio se tako da se tim gradovima, razume se, nije moglo ni približiti.

Ljudstvo se osipalo i odlazilo pojedinačno i u grupicama na »politički rad« u »ilegalu«, gde je mahom zarobljavano bez borbe. Tim putem udaljavanja od borbenih jedinica i skrivanja, krenuo je, inače hrabri i energični borac, komandant Čačanskog odreda Momčilo Radosavljević i nastradao kao žrtva neadekvatne borbene taktike.

Zabunu je uvećavao i povratak iz Sandžaka nekih jedinica Užičkog i Kosmajskog odreda i omanje grupe žena-partizanki, ranije zaposlenih u Užicu. One su vraćene po naređenju dela Vrhovnog štaba i Pokrajinskog komiteta za Srbiju (Đilas, Ranković, Cana Babović), smeštenih u selu Radojinja sa kojim je Kušić održavao vezu i upućivao im svoje ocene situacije i moje ličnosti, dok je Tito sa ostalim članovima Vrhovnog štaba iz sela Drenova prikupljao borce za buduću Prvu proletersku brigadu.

Grupno dezerterstvo iz ove besperspektivne situacije uzelo je maha. Otišla je samovoljno iz Kruščice preko Kokin-Broda i Radojinje u Novu

Varoš i »rudarska četa« sa »Đelević-Škrbinom« grupicom, iako sam komandiru Branku Šotri to zabranio i rekao da će za njen odlazak optužiti mene, što se i obistinilo. A četa se i tim aktom otuđila, dala »Đilasovom štabu« u Radojinji svoje viđenje situacije i mog ličnog držanja i delovanja, pa će pod uticajem Đelević-Skrbe tražiti »autonomiju« i biti u Rudom protiv mog postavljanja za komandanta Kraljevačkog bataljona - suprotno »ibarskoj četi« koja me podržavala.

Tada sam prvi i jedini put doživljavao kao ratnik proces dezintegracije koji je mirisao na opasno raspadanje i totalni slom i poraz. Na Sutjesci, uprkos velikoj opasnosti da Operativna grupa divizija Vrhovnog štaba, među njima i moja 7. banijska, bude uništena, takav osećaj nije mi se pojavio.

Naišao je u međuvremenu i Kragujevački odred sa svojim komandantom Rajom Nedeljkovićem. Kako Kragujevčani nisu priznali lokalnu, samozvanu komandu (Kušić, Stefanović, Mitrović), nego su, kao i ja nameravali da produže pokret na jug, ova »komanda« je dozvolila da Kragujevčani i Kraljevčani krenu 13. decembra prema Novoj Varoši.

Bio sam zadovoljan što ću se konačno naći u svom odredu i nisam u sebi nosio nikakve tragove etiketiranja i upućenih mi uvreda. Praksa je, bar što se mene tiče, već bila potvrdila opravdanost mojih stavova, mislio **sam.** [29]

U selu Močioci četnici su nas, uz puščanu paljbu, ispratili povicima: »Napolje iz naše Srbije«, a mi smo im gnevno uzvraćali: »Vratićemo se mi, čekajte nas!«

Na ulazu u Novu Varoš 15. decembra sačekao nas je Ivo Lola Ribar, koga sam poznavao kao studentskog tribuna sa mitinga na Beogradskom univerzitetu. Uputio nas je kako ćemo se smestiti.

Posle pola godine života u teškim partizanskim, šumsko-seoskim uslovima Nova Varoš je izgledala kao nešto iz bajke. Moglo se okupati, obrijati u berbernici, čak kupiti hleb u pekari! Kakav mirnodopski luksuz?!

Partizansku ustaničku Srbiju razdirale su krajem 1941. godine iste one dileme koje su se pojavile u Karađorđevoj ustaničkoj Srbiji 1812. godine u očekivanju najezde Turaka posle Bukureštanskog rusko-turskog mira, u ustaničkoj Crnopotočkoj (Tiškovac) bosansko-krajiškoj ustaničkoj bazi

[29] **O ovim sukobima govori i izveštaj koji su članu Vrhovnog štaba Milovanu Đilasu podneli Milinko Kušić i Svetislav Stefanović Ceća, na »saslušanju« 25. decembra 1941. g. (Arhiv CK SKJ, VII 1-7, lična arhiva, Zabeleške, str. 2013). U njemu, uprkos porazu njihove »taktike«, »avanturizma« i »lokalizma«, ne samo da nema samokritike nego se prikrivaju njihova naređenja da se ide u napad na Užice i Čačak, a Jakšiću, protivniku toga, podmeće »kukavičluk«, »dezerterstvo«, »haranga« itd. Pažljivim čitanjem, međutim, mogu se naslutiti bitne, suštinske razlike u pogledima na taktiku između »hrabrih boraca« Kušića, Stefanovića i Mitrovića i »kukavice« i »dezertera« Jakšića, njihovi moralno-politički likovi i raspoloženje boračke mase koje je sa svoje strane nametalo odgovarajuće taktičke poteze i politički i borbeni pristup. Ovo »saslušanje« Kušića i Stefanovića pred Milovanom Đilasom i »Debelom« (Spasenijom Babović Canom) koji su im izdavali naređenja i primali njihove izveštaje i ocene situacije, usledilo je posle mog tumačenja događaja, datog VS i lično Titu, i mog postavljenja za komandanta Kraljevačkog bataljona Prve proleterske brigade. Znači da je već tada ocenjeno da sam bio u pravu ja, a ne moji tužitelji.**

1878. i u makedonskoj »Kruševskoj republici« (1903). Dilema je bila da li povući ustaničku vojsku u planinske predele i angažujući je u hajdučko--gerilskoj borbi, čuvati je od uništenja - što je predlagao Karađorđe, Babić, Delčev, ili je u odlučnom sudaru izložiti junačkoj pogibiji, u stilu Hajduk--Veljkove devize: »Glavu dajem, Krajinu ne dajem!« stoje usvojila većina ustaničkog rukovodstva.

Ishod se zna: velika pogibija i potpuna propast ustanka i u Srbiji 1804, u Bosni krajem 1878, u Makedoniji 1903, zapadnoj Srbiji 1941.

U partizanskoj ustaničkoj Srbiji 1941. godine pojavile su se - ako se ostavi po strani »ilegala« kao kapitulantska varijanta - dve taktičke i borbene varijante: hajduk-veljkovićevsko lokalističko odsudno angažovanje u borbi s Nemcima za Užice i Čačak i sela oko njih (»Glavu dajem - Radobuđu ne dajem«) i sklanjanje ustaničke vojske u planinske predele i njeno angažovanje u gerilsko-partizanskim dejstvima na komunikacijama i u velikim marš-manevrima (pohodima) širom Jugoslavije.

Pristalice prve varijante doveli su svoje jedinice do poraza i stradanja kao i 1812, 1878. i 1903, dok je *druga borbeno-taktička varijanta porodila operativni deo NO VJ (proleterske i ostale brigade i divizije) manevarski partizanski rat višeg tipa, silazno-uzlazne transformacije i konačno pobedu u ratu - novo poglavlje na polju ratne veštine.*

Lični sukobi na život i smrt, nastali 1941. godine u užičkom kraju, po principijelnim vojnopolitičkim pitanjima, pojaviće se posle rata kao različita gledišta na istorijska zbivanja i sudbinu ustanka u zapadnoj Srbiji. Nekima, prirodno, odgovara, a nekima ne odgovara istina!

STRELJATI ZA PRIMER

U partizanskom javnom mnjenju Nove Varoši - koju su, kao i Sjenicu, na veliku sreću razbijenih partizana, napustili Italijani s ciljem da ojačaju odbranu Pljevalja - kolale su i po pekarama i berbernicama vesti da je bilo mnogo nedisciplineи harange i da će neki biti streljani »za primer«.

Bio sam daleko od pomisli da bi se to moglo odnositi na mene zbog sukoba oko vojne taktike, jer je moja gledanja, smatrao sam, potvrdila stvarnost.

Što se tiče mojih kritika upućivanih Vrhovnom štabu u teškoj situaciji, od toga *nisam zazirao jer sam to smatrao svojim pravom. Pobunjeni narod je, ne pateći mnogo od autoriteta i kultova, to činio prema svima nama.*

Da je tada bilo osnova za nezadovoljstvo nas komandanata odreda radom Vrhovnog štaba, jasno govore istoriji sada mnoge dostupne činjenice.

Ja, naravno, tada nisam slutio da se u našim oslobodilačkim, revolucionarnim redovima rađa praksa tajnog subjektivnog ocenjivanja ljudi i da postoje i nosioci shvatanja po kojima neko može biti pošteđen odgovornosti za svoj rad - konkretno Vrhovni štab. Ovo shvatanje je srodno onom

Staljinovom, po kojem on lično ne podleže odgovornosti zbog, primerice, u istoriji neviđenog, strategijskog i taktičkog iznenađenja priređenog Crvenoj armiji, 22. juna 1941.

Sa razumljivim uzbuđenjem krenuo sam sa Duškom Ristićem u Vrhovni štab, smešten u jednoj kući na periferiji Nove Varoši. Očekivao sam prvi susret sa ljudima koji u vrhu rukovode jugoslovenskom oslobodilačkom borbom.

Na gumnu ispred kuće osedlani konji za pokret. Pred vratima dva čoveka, od kojih u jednom prepoznajem tad već starog prijatelja, čoveka koga sam izuzetno cenio kao časnog i otvorenog, doktora Gojka Nikoliša Medika. Nikoliš je tada bio načelnik saniteta u Vrhovnom štabu. Drugoga čoveka nisam poznavao i tek ću kasnije doznati da je to bio Edvard Kardelj
- ovde, kao što se vidi glavoseča - inače veliki »humanist«, »demokrata«, tvorac oktroisanih »socijalističkih« ustava. Oni su nešto žučno raspravljali, uz vidnu gestikulaciju. Kad me je ugledao, Nikoliš se uputio prema meni, a njegov sagovornik prema kući.

»Sta si to radio?« obratio mi se prijateljski i vidno uzbuđen Gojko, kraljevački »Mediko«. »Osuđen si da budeš streljan za primer«, saopšti mi strašnu vest, u čiju se verodostojnost nije moglo sumnjati.

Propuštajući kroz glavu poslednje događaje, ušao sam u omanju prostoriju punu ljudi, spremnih za pokret. Nikoga nisam poznavao. To su, u stvari, bili Tito, Kardelj, Žujović, Milutinović, Lola Ribar. Đilas je u to vreme bio u selu Radojinji i sprovodio »čišćenje« partizanskih jedinica i vraćanje u Srbiju, gde je i mene, na bazi tajnih ocena-klevetanja, čekala najteža kazna, koju sam izbegao zaobilazeći ovo selo.

O delovanju, bolje reći samovolji i nasilju prema nevinim ljudima u sopstvenim redovima u tome »Đilasovom rukovodstvu« - »boljševički« staljinistički pravovernom - delovanju u Sandžaku, krajem 1941. godine i početkom 1942. koje podseća na ona Staljinova streljanja kod Caricina
- podosta govori i Vladimir Dedijer.™ Ono je, *po direktivi Vrhovnog štaba produženo u masovnoj formi u prvoj polovini 1942. godine u Crnoj Gori i Hercegovini,* sve dok patriotske, ustaničke mase i narod u celini nisu prisilili rukovodstvo da se okani staljinističkih metoda nasilja i »čistki«.

»Sta je to bilo tamo s vama?« obrati mi se autoritativno čovek za kojeg sam odmah pretpostavio da je »glavni« - vrhovni komandant.

Shvativši da nema vremena za odugovlačenje, započeh neposredno, ofanzivno i prilično samouvereno.

»Da, sukobljavali smo se oko toga kako treba dalje voditi borbu. Ja sam imao svoje mišljenje, ali sam *disciplinovano* izvršavao naređenja s kojima se nisam slagao i za koja nisam znao otkud i od koga potiču.«

»Pa šta si ti to zastupao?« upita me Tito.

»Bio sam energično protiv napada na Užice i Čačak, jer znam da mi Kraljevo nismo zauzeli boljim i brojnijim jedinicama od onih koje su se bile

[30] **Vladimir Dedijer, *Novi prilozi za biografiju Josipa Broza Tita,* »Liburnija« - »Mladost«, 1981. god., str. 719-721.**

prikupile oko Ivanjice. Smatrao sam da treba odbaciti i orijentaciju na 'ilegalu', jer to znači raspuštanje vojske, kapitulaciju i naše uništenje.

Ostavio sam pokriveno područje oko Kraljeva teritorijalnim četama, a operativni deo svog odreda uputio u Sandžak, na bazi početkom novembra dobijenog, uzgrednog obaveštenja o nečemu što je sekretar OK čuo u Vrhovnom štabu više kao razmišljanje nego direktivu za dejstva. Savetovao sam i drugim odredima, Užičkom i Čačanskom, da tako postupe, to jest da lokalne jedinice izvode diverzije i male napade kao u početku ustanka, a one operativne i odvojene od terena da preduzmu pohode u Sandžak, Bosnu, Toplicu i tako izbegavaju udare okupatora i oslobađaju nove teritorije.«

Tito se za tren namršti i reče mi:

»Sastavi ovo ljudstvo koje si doveo sa onim borcima Kraljevačkog odreda koji su stigli ranije i kreni za nama u Rudo«, i tako mudro razreši delikatan problem.

U Rudom sam, uprkos senke »streljanja« i protivljenja »rudara« - 21. decembra 1941. dobio komandu nad Kraljevačkim bataljonom Prve proleterske brigade, a 25. decembra usledilo je »saslušanje« Kušića i Stefanovića.

O »streljanju« nikad više nije bilo reči, niti je odluka poništena. Nije se ni znalo da sam ja o tome bio obavešten sve dok to nisam, sa Titovim odobrenjem, objavio 1951. u listu »Gardist«.

Novembra 1942. kada su postale jasne katastrofalne posledice »ilegale«, negde »raspuštanja« jedinica, a negde statične uporne odbrane sela u zapadnoj Srbiji i uspesi postignuti pohodima - prebaziranjem - u Bosnu, Crnu Goru i Bosansku krajinu, Vrhovni štab me je, uz Titovu ocenu »on zna da ceni situaciju!«, unapredio od komandanta bataljona u komandanta Sedme banijske divizije.

Kao komandantu Sedme banijske divizije, februara 1943. u Livnu, organizacioni sekretar KPJ Aleksandar Ranković Marko mi je saopštio:

»Šaljemo ti Stefana Mitrovića u politodel!«

»Pa dobro«, odgovorio sam, opet daleko od bilo kakvih niskih misli.

»A kako ono beše u Srbiji 1941?« nastavi Marko, posmatrajući me njemu svojstvenim ispitivačkim pogledom.

»To vi bolje znate«, uzvratih uz osmeh i ne sluteći da ću u dolini Neretve i Sutjeske opet morati vojevati protiv sektaških vojnih i moralnih gledanja i Stefana Mitrovića.

A to »boljševičko« čistunstvo i staljinistička sumnjičavost i nepoverenje u čoveka i narodne mase bilo je u stalnom sukobu ne samo sa »trockističkim« elementima, iako su se mnogi pošteno borili (kao, na primer, brat Petka Miletića - Boža, borac Kraljevačkog bataljona, poginuo kao politkom Treće sandžačke brigade!) nego i s onim narodnim tribunima, komandantima koje je pobunjeni narod isticao kao svoje ljude od poverenja.

NARODNI PARTIZANSKI RAT ILI GRADSKA GERILA?

Tada, krajem 1941. godine, nametnuti veoma ozbiljni strategijsko--taktički vojni problem sada podseća na »Kolumbovo jaje«.

Kasnije se, naime, uvidelo, a sada u teoriju unelo da u partizanskom opštenarodnom ratu treba vesto kombinovati lokalna dejstva gradske gerile i teritorijalnih jedinica - partizanskih odreda - sa »prebaziranjima«, pohodima operativnih jedinica iz jedne ustaničke baze u drugu, širom zemlje, i sve to izvoditi sa osloncem na vojnopolitičku aktivnost naroda angažovanog na redovnom poslu, i da sve to može, i u uslovima ogromne nadmoćnosti protivnika, trajati godinama.

Ovde, konkretno, umesto izolovanog lokalističkog posmatranja »Užičke republike« i njene frontalne odbrane, trebalo je jugoistočnu ustaničku bazu - zapadnu Srbiju, jugoistočnu Srbiju, Sandžak, Crnu Goru i istočnu Bosnu posmatrati kao jedinstveno partizansko operativno područje za pohode i manevre, kako je to delimično i sprovedeno, uz mnoge teškoće i relativno veće gubitke od onih pretrpljenih u sledećim silazno-uzlaznim transformacijama, pohodima i prebaziranjima ustaničkih baza.

Tako se desilo da je partizanska, u celinu nepovezana vojska, uporno frontalno braneći lokalistički svoje oslobođene gradove i sela u zapadnoj Srbiji, krajem 1941. godine izgubila sela - svoju operativno-strategijsku osnovicu, conditio sine qua non za partizanski rat - sela, kojima su uz pomoć okupatora i nedićevaca ubrzo ovladali četnici i po njima organizovali i masovne hajke protiv partizana, poput onih turskih antihajdučkih.

Plodove i ovih lokalističkih, uskogrudih gena, na širem planu zloćudnim nacionalizmom i klerikalizmom inficiranih, čije negativne posledice nisu istorijski istaknute, »uživaće« narodi Jugoslavije 80-ih godina u vidu »suverenih«, »etnički čistih republika i pokrajina«, »nacionalnih«, »dogovornih« ekonomija.

Pri tome je trebalo i stalno treba imati na umu da se rat ne vodi zbog pogibije, nego zato da se postigne ratni cilj - pobeda uz minimalne gubitke, pa tome treba saobražavati taktičke i operativne postupke i u tom smislu meriti »hrabrost« i hrabrost, »kukavičluk«, i kukavičluk, »dezerterstvo« i dezerterstvo, »izdaju« i izdaju itd.

U nedostatku ovakvih širih gledanja na mehanizam i funkcionisanje partizanskog rata u vidu uzlaznih i silaznih transformacija, pohoda i prebaziranja, pojavili su se i apsurdni glasovi da su borci Prve i Druge proleterske brigade »dezertirali« iz Srbije, iako su baš oni, obezbeđujući kontinuitet ratnih napora zapadne Srbije rasplamsavali ustaničke baze (Rogatica, Foča) i postali embrion operativnog dela jugoslovenske oslobodilačke armije, bitnog elementa *dugotrajnog partizanskog rata.* Često se ističe da se iz Srbije povukla »glavnina«, a u Srbiji ostala manjina koja je, kao »zaštitnica« zbog toga »ostavljena na cedilu« i stradala i si. Zna se, međutim, da je

u Prvu i Drugu proletersku brigadu ušlo nešto manje od dve hiljade boraca zapadne Srbije, koji su presudno uticali na tok antisrpskog genocida u Bosni, dok je u njoj krajem 1941. godine ostalo oko deset hiljada boraca. U aktivnoj borbi u Šumadiji, koju je rukovodstvo bez razloga dovelo u defanzivu - održala se samo grupa Radivoja Jovanovića Bradonje iz koje je 1943. godine izrasla Prva šumadijska brigada, što jasno pokazuje daje, ne samo frontalno odsudno angažovanje nego i »ilegala« bila pogrešna i štetna, i da je ta velika masa partizanske vojske uz bolje rukovodstvo i taktičko angažovanje mogla na teritoriji zapadne Srbije opstati i uspešno se boriti.

Pri oceni teze o »zaštitnici« glavnine i njenom »dezerterstvu« u neku »obećanu zemlju« (kako se onda može »okarakterisati« i odnos Operativne grupe divizija Vrhovnog štaba i Bosanskog i Prvog korpusa NOV Hrvatske 1943. godine!) treba naglasiti da je četnička vojska u zapadnoj Srbiji bila krajem 1941. godine razbijena, dok je »dezertere« iz Srbije dočekala u istočnoj Bosni, pored okupatorsko-kvislinške, i brojna četnička vojska i da su, što je bitno, »dezerteri« bili orijentisani na borbu, a ona glavnina u zapadnoj Srbiji na »ilegalu«.

Ratna zbivanja u Srbiji 1941. podsećaju umnogome, ne samo na ona iz 1812-1813. kada nije usvojen predlog Karađorđa da se pređe na gerilska dejstva i oslanjanje na planine, već je izvođena frontalna odbrana koja je dovela do brzog poraza, nego i na ona iz 1915. na Kosovu kada je srpska Vrhovna komanda usvojila, u cilju spasavanja vojske kao elementa državnosti, pohode na tuđu teritoriju - Albaniju, Krf, Grčku - dok je vojvoda Živojin Mišić, veoma zaslužan za pobedu na Kolubari 1914, savetovao protivudar koji je mogao dovesti do nestanka vojske. A u aprilu 1941. nije bilo ni avanturističkih protivudara, ni velikih ni malih pohoda, niti gerile.

U pozadini dramatičnih zbivanja u partizanskim redovima krajem 1941. na granici zapadne Srbije i Sandžaka (protivrečnih naređenja za odlazak i vraćanje iz Sandžaka; teze o »dezerterstvu« »glavnine« zapadne Srbije,[31] lokalizma, raspuštanja jedinica i odlaska na »politički rad«, u »ilegalu« u gradove), u suštini - pored nesrazmerno *nadmoćne nemačke vojske koja igra glavnu ulogu* - stoji sukob dve koncepcije:

Jedna, opštenarodna »seljačka« maocedungovska koncepcija, predviđala je kretanje u krugu, iz gradova u sela i natrag u gradove. Po njoj je u početku partizanskog rata težište vojnopolitičkog rada u selima. U sela se izvlači gradsko stanovništvo, pre svega radnici, i tu sa osloncem na seljaštvo vodi otvoren rat, stvaraju se lokalne ustaničke baze koje se proširuju i povezuju sa opštom težnjom izolacije gradova, njihovog postepenog zauzimanja i prenošenja težišta društveno-političkog života u njih;

[31] **Dok teza o ovom »dezerterstvu« u perspektivi socijalističkog jugoslovenstva i uspešnog vođenja savremenog partizanskog rata predstavlja glupost, ona se - u »novoj eri« lokalizma, separatizma i »socijalističkog nacionalizma«, kada mnogi sebi i »svojoj naciji« prisvajaju slavu proleterskih i udarnih brigada i divizija, samo na osnovu toga što su one dejstvovale na »njihovom« terenu - uklapa u opšta međunacionalna optuživanja za »prelivanje dohotka« i dobija novu dimenziju i boju.**

Po drugoj, sektaškoj, »proleterskoj«, »marksističkoj«, seljaštvo je kolebljivo i zato se treba držati samo radnika, gradova i diverzantskih akcija.

Zna se da je prva, opštenarodna, »seljačka« koncepcija bila usvojena kao vodeća za jugoslovenski, antifašistički, antiokupatorski rat, ali da je bilo i sumnji u nju i naginjanja drugoj, sektaškoj »proleterskoj«. Te sumnje izražavane su na početku ustanka u Hrvatskoj, posle gubitka partizanske užičke države, kada je opštenarodnu »seljačku« koncepciju potisla u Srbiji u drugi plan gradsko-proletersko-gerilska, ispoljena u rasformiranju brojnih partizanskih jedinica po selima, odlaska na »politički rad«, u »ilegalu«, »u bunkere« i prelasku na gradsku gerilu i rukovođenje borbama u Srbiji iz Beograda.

O tadašnjem gledanju na partizanski rat i diverzantsko-gerilske akcije govori i lično angažovanje glavnih partijsko-političkih rukovodilaca Srbije, skrivenih u to vreme u Beogradu (Blagoje Nešković, Petar Stambolić), na otmici jednog policijskog saradnika okupatora (Bećarevića), umesto da rade neposredno na stvaranju vojske i vođenju partizanskog rata taktikom uvlačenja širokih narodnih masa u oružane akcije i osvajanjem seoskog područja kao operativno-strategijske osnovice sa koje se postepeno kreće u osvajanje gradova.[32]

Greška nije bila u tome što je organizovana i aktivirana gradska gerila i što su održavane stare i stvarane nove ilegalne veze između gradova i borbenih područja (Beograd, Zagreb, Srem, južna Srbija ...) nego u tome što je *kompleksni opštenarodni partizanski rat,* koji obuhvata pored gradske gerile, teritorijalnu vojnu organizaciju (partizanske odrede) i pokretne operativne jedinice (partizanske brigade i divizije ...) sa težištem u seoskim područjima - ustaničkim bazama - rat kakav je proklamovan i u globalu vođen širom Jugoslavije - redukovan (posle gubitka »Užičke republike« pretežno u zapadnoj Srbiji) isključivo na gradsku gerilu - na diverzije i atentate.

Stvarnost je, međutim, pokazala da je najbolji i najpouzdaniji »bunker« i za borce i za rukovodioce pokretna jedinica kakva je, recimo, bila Prva proleterska brigada, formirana baš u to vreme, teritorijalne seoske baze i marš-manevri - pohodi iz jedne baze u drugu.

Ovakva zbivanja, svojstvena i kineskim oslobodilačkim ratovima 1927-1949, zahtevaju svestranu i temeljitu istorijsku analizu, zasad otežanu zbog obzira prema takozvanoj »istorijskoj distanci« i osetljivosti ličnih i međunacionalnih odnosa, kao i jugoslovenskih odnosa sa Kominternom i SSSR-om.

Organizovanost antiokupatorskog, antifašističkog ustanka u Srbiji u jesen 1941. i uspesi koje su tu postigli partizanski odredi u borbi s nemačkim divizijama u vreme otvorenog oružanog sukoba i vojnočetničkim odredima kraljevske »Vojske u otadžbini«, veliki uspesi od posebnog

[32] **»Politika«, 23. septembra 1984. god., str. 17.**

značaja za jugoslovensku oslobodilačku borbu 1941-1945. u celini, utvrđeni su i opštepoznati.

Njihov oslobodilački, atifašistički karakter i istorijski zamah uslovili su i poznati glavni udar *celokupne nemačke okupacione vojske* na Srbiju i teške dane koje je ona preživljavala krajem 1941, dok su ostali krajevi Jugoslavije, uključujući tu i one ustaničke, živeli znatno lakše u senci tih zbivanja. Pomeranje težišta ratnih dejstava iz Srbije u Bosnu i Hrvatsku, a onda u Crnu Goru i ponovo u Bosnu i na kraju u Srbiju, jedna je od osnovnih zakonitosti partizanskog rata - višeg operativno-manevarskog tipa.

Biće, međutim, potrebno dosta napora i vremena da se objasni: kako je i zašto došlo do nerealnog očekivanja »kratkotrajnog« rata; do s tim povezane prirodne orijentacije na širok, masovni ustanak i napade na gradove; zatim, umesto planskog povlačenja iz gradova pri najezdi nadmoćne okupatorsko-kvislinške vojske, na *frontalno,* besperspektivno borbeno angažovanje koje donosi poraze i demoralizaciju; do taktičko-operativnog iznenađenja Vrhovnog štaba. S tim u vezi su i istovremene protivrečne direktive (iz Užica, iz Drenove i Radojinje) da se delovi partizanskih odreda prikupljaju u Sandžaku, te da se iz Sandžaka vraćaju u Srbiju, kroz koju su strujale poruke da se pređe u defanzivu - smrt svakog ustanka, da se borbene jedinice rasformiraju, a da partijsko-politički i vojni kadar odlazi na »politički rad« u »ilegalu«, u »bunkere« itd.

A nepostojanje perspektive i taktičkih vojnih postupaka u slučaju neprijateljske najezde na »oslobođenu teritoriju« - što je bila dužnost vrhovnog vojnopolitičkog rukovodstva NOP-a - stvorilo je atmosferu demoralizacije u partizanskim redovima, poput one u šestoaprilskom ratu 1941. koja je doprinela porazu mnogo više nego sama opasnost od okupatorske vojske. Slabosti sopstvenog subjektivnog faktora - uz dati objektivni, nadmoćnost okupatorske vojske - osnovni je uzrok neuspeha partizanske, ustaničke vojske u zapadnoj Srbiji 1941. godine.

Opšta politička i vojna odgovornost Vrhovnog štaba jeste u ovome velika, čak i kada se ima u vidu da je to bila prva velika okupatorska (protiv)ofanziva. Odgovornost se ne umanjuje ni u zavisnosti od toga koliko se sve to zbivalo s njegovim znanjem i odobrenjem, ili bez njega, to jest suprotno njemu, ko je bio nosilac jedne a ko druge koncepcije i iz kojih pobuda. Poznato je da je sistem menjanja naređenja, kao znak nejasne perspektive - uvek dovodio do zabuna i neuspeha.

Međutim, uprkos svim slabostima i promašajima, ostaje ocena da je nacionalnooslobodilačka i revolucionarna borba u Srbiji bila 1941. najorganizovanija i najzamašnija u razmerama cele Jugoslavije. O tome najrečitije govori: koncentracija svih nemačkih okupacionih divizija na ovom području; postojanje velike ustaničke baze - prave revolucionarne socijalističke mini države - »Užičke republike«; izrastanje iz nje, uprkos objektivnim i subjektivnim teškoćama, prvih eksteritorijalnih jedinica - Prve i Druge proleterske brigade - embriona operativne komponente NOVJ, buduće pobedonosne Jugoslovenske armije.

Poznato je da je u posleratnom jugoslovenskom društvenom razvitku - preterano obojenom »socijalističkim nacionalizmom«, međunacionalnim antagonizmima i mistifikovanjem sopstvenih nacija i republike - svako sebi *prisvajao i izmišljao* doprinose narodnooslobodilačkoj borbi 1941-1945. godine. U toj atmosferi oslobodilačko-revolucionarni NOP - koji je, kao što se zna, sve vreme imao glavni oslonac na Srbe, proglašava se kao »hrvatska stvar«, uz istovremeno *preterano isticanje četništva kao dokaza srpskog reakcionarstva u globalu.*

U toj perspektivi nije bez osnova pretpostavka (čije izučavanje prepuštamo istorijskoj nauci) da je i onaj subjektivni destruktivni elemenat ustanka u zapadnoj Srbiji ujesen 1941 (»ilegala« i »gerila«, dezorganizacija u vrhovnom i pokrajinskom komandovanju i pogrešna vojna taktika!) povezan s ranijom vatikansko-kominternovskom, antijugoslovenskom i antisrpskom politikom! Samo njoj je bilo u interesu da se Srbi na kraju rata ne pojave kao moćna oslobodilačko-revolucionarna snaga - dokaz nacionalnog zdravog identiteta, nego kao nosioci reakcije koja zaslužuje nacionalno kažnjavanje u vidu tutorstva sa strane.

Paradoksalnost ove pretpostavke da je rukovodstvo NOP-a aktivno doprinelo gašenju ustanka u zapadnoj Srbiji u jesen 1941, ispoljava se i u tome što je Josip Broz Tito, praktično prognan iz Hrvatske hebrang--budakovskim stvaranjem KPH u NDH, došavši u Srbiju »uzjahao« na poluosedlanog nacionalnooslobođilačkog konja.

Ispalo je upravo tako da se Srbima daleko više podnosi pod nos 20--godišnji buržoaskomonarhistički »hegemonizam« i četnička zlodela simetrično uravnotežena s ustaškim - nego što se ističu objektivni rezultati njihovih oslobodilačkih ratova, posebno njihova uloga u poslednjem nacionalnooslobodilačko-revolucionarnom ratu 1941-1945. godine.

Spektakularni poraz »Užičke republike«, novembra 1941; odlazak »u ilegalu« i »viđenje odatle NOR-a kroz naočare romana Dobrice Cosića *Daleko je sunce...;* nesagleđavanje u utemeljivanju *dugotrajnog rata male zemlje protiv okupatorske velike sile, presudne uloge partizanskih ustaničkih baza* vojnotehničkog dostignuća od svetskoistorijskog značaja - kao ni uloge Prve i Druge proleterske brigade (»dezertera«), do kraja 1942. g. srpskih brigada; neuočavanje uz to - za žilavost i neuništivost NOP-a ni prave uloge Bosanske krajine i bivše Vojne krajine (Lika, Kordun, Banija, Slavonija), koje su do kraja 1942. davale NOP-u gotovo isključivo srpski karakter; znatan uticaj prozapadne četničke struje (prirodno povezane s monarhizmom i oslonjene na dve stolice, anglo-američku i okupatorsku) na narodne mase u Srbiji koje su poraz četništva 1944/1945. doživele dobrim delom i kao svoj nacionalni poraz... sve je to izvor krupnih, globalnih, kobnih posledica po srpski narod...

Četničku doktrinu »čuvanja glave«, zasnovanu na tvrdnji da »nije vreme za rat«, destruktivno i nihilistički orijentisani intelektualci pretočili su, posle rata, u lament nad žrtvama (onim 1912-1918, onim u 2. svetskom ratu, uslovljenim, navodno, »pogrešnim 27. martom« i onim u *»nenužnom«* partizanskom antifašističkom, antiokupatorskom ratu!). To predstavlja,

pored političke nacionalne štete srpskom narodu i svojevrsnu uvredu palih žrtava koje su se junački borile za određene pravedne ciljeve, a ne zato da bi ih neko samo oplakivao. A uslovilo je to i znatnu otuđenost Srba od NOR-a, za njih ne samo nacionalnooslobodilačkog, nego egzistencijalno nužnog rata.

Taj rat su uprkos postojanju NDH - hrvatski rukovodioci, a uz pomoć Vinstona Čerčila predstavili svetu kao »hrvatsku stvar«, koristeći za sebe sve prednosti koje je on kao pretežno srpska stvar donosio njegovim »tvorcima«.

To je implicitno uključivalo i postepeno potiskivanje u drugi plan onog srpskog nacionalnooslobodilačko-revolucionarnog faktora i dovođenje na njegovo mesto katoličko-kominternovskih koalicionih hrvatsko-slovenačkih faktora, decenijama negovanih u KPJ.

Državni sekretar za narodnu odbranu, general armije Ivan Gošnjak, pobijajući, decembra 1965. g. primedbe general-pukovnika Miloja Milojevića da su u Armiji potcenjeni srpski kadrovi, rekao je između ostalog: »Neravnomerni razvoj ustanka, *opadanje ustanka u jednim krajevima* i drugi uzroci uticali su na to da ima manje izraslih kadrova iz pojedinih republika.«[33]

[33] NIN, 25. jun 1989, str. 68.

PETI DEO

NA DAN ROĐENJA JNA

U decembru 1941. g. jugoistočna partizanska oslobođena teritorija, ustanička baza - zapadna Srbija, istočna Bosna, Crna Gora - preživljavala je teške dane.

Nedićevska kvislinška vojska i četnici su sa znanjem Nemaca i uz njihovu pomoć, organizovali izvan gradova, po selima Srbije, umesto ranijih partizanskih, svoje teritorijalne jedinice i vojnocivilnu organizaciju i time upotpunjavali i aktivirali okupatorski antipartizanski sistem, gonili poput turskih antihajdučkih hajki partizanske jedinice i zarobljavali grupe i pojedince sklonjene u »ilegalu«.

Ustanak u Crnoj Gori bio je posle prve italijanske regionalne[1] (protiv)ofanzive ponovo uzdrman porazom kod Pljevalja (1. decembra). On je uz Đilasov neuspeli partizanski napad i 52 poginula, 18 zarobljenih na Sjenici (22. decembra) umnogome uslovio i antipartizanski stav Muslimana i nemogućnost da partizani drže Sandžak, sponu između Srbije i Crne Gore. Tako je, povlačenje Italijana iz Nove Varoši, Sjenice i Rudog u cilju pojačanja odbrane Pljevalja samo olakšalo situaciju partizanskim jedinicama koje su došle iz Srbije u Sandžak, ali nije iskorišćeno operativno-strategijski.

Previranja u istočnoj Bosni poprimala su za partizane nepovoljan tok. Ustanička partizansko-četnička vojska pretvarala se, uz oficirske antipartizanske pučeve, u četničku.

Opšta partizanska situacija bila je otežana i nizom »provala« u Sarajevu, Beogradu, Zagrebu, Ljubljani.

Sirena je fama: »nema više partizana«, iako je nemačka komanda zvanično upozoravala da se mora računati »da će sa nastupom toplijeg godišnjeg doba ponovo oživeti ustanički pokret«.[2]

U tim teškim uslovima, NOP je i planskim i inicijativnim delovanjem izvodio svoju prvu vojnotehničku transformaciju - prebaziranje, pohod, prenošenje, pod pritiskom nadmoćnijih snaga protivnika, težišta borbe iz

[1] **»Regionalne« uprkos zamašnosti, zbog toga što tu nije neposredno napadano Vrhovno vojnopolitičko rukovodstvo NOR-a, pa njen uspeh nikako nije mogao dovesti do gašenja oružane borbe u Jugoslaviji.**

[2] ***Zbornik dokumenata o NOR-u,* tom 1, str. 637.**

jedne ustaničke baze u drugu, uz odgovarajuću reorganizaciju vojske angažovane u borbi, u ovom slučaju iz zapadne Srbije u istočnu Bosnu i Crnu Goru.

U nedostatku sredstava za prevoz (čamaca) bili smo prisiljeni da kod sela Kasidoli gazimo vodu Lima do pojasa. Led koji se uhvatio na borcima jedva da je dopuštao kretanje. Valjalo je u sebi razvijati toliko žive energije da bi se led topio, jadna odeća sušila i po snegu koračalo napred!

Žar mladosti, patriotizma i revolucionarni zanos radnika, seljaka, đaka Kraljeva i rudara ibarske doline davao je onu toplinu i energiju da se ide, da se ne stane.

Na Limu nas je 17. decembra sačekala jedna četa Crnogoraca koji su ljubopitljivo zagledali naše nemačko oružje, osobito mitraljez »šarac« i nudili nam u zamenu njihove italijanske »livore«. U Rudo smo stigli 19. decembra.

Komandir čete Mirko Šćepanović mi je, dok smo se penjali uz snegom zavejano brdo objašnjavao kako mi, partizani Srbije, nismo sprovodili dobru taktiku prema četnicima. »Mi smo sve sredili i samo čekamo da Rusi svrše s Nemcima, pa da pređemo u 'drugu etapu'«, zaključio je Šćepanović. Nisam se mnogo raspitivao kako su oni to »sredili«, a postalo mi je to jasnije tek sredinom 1942. kada je narod u Hercegovini bežao glavom bez obzira ispred Kraljevačkog bataljona Prve proleterske brigade uz povike: »Bežimo, evo ustaša!« i »Spašće nas proleterska brigada popa Perišića.«

U tako teškoj situaciji formirana je 21. decembra 1941. od srbijanskih i crnogorskih partizanskih odreda kvalitativno nova, za teren nevezana, pokretna operativna jedinica - Prva proleterska brigada, udarna pesnica predviđena za rešavanje borbenih zadataka u složenom nacionalnooslobodilačkom i revolucionarnom ratu, kakav je NOR postao posle otvorenog napada vojnočetničkih odreda na partizanske, novembra 1941, u dolini Zapadne Morave.

Za komandanta brigade je postavljen Koča Popović, koji se bez boraca svog veoma brojnog Posavskog partizanskog odreda, usamljen, kretao iz zapadne Srbije u istočnu Bosnu, a za političkog komesara Filip Kljajić Fića, prisutan u Rudom.

Iz naredbe Vrhovnog štaba o formiranju brigade, koja nam je bila pročitana, prvi put sam dobro čuo ime Koče Popovića, svog novog komandanta. Danas nije jasno kako je došlo do *neslaganja faksimila teksta ove naredbe u kojoj nema imena komandanta brigade i naređenja Vrhovnog štaba od 21. decembra 1941. objavljenog u Biltenu Vrhovnog štaba, decembar 1941. i januar 1942, br. 12-13, naređenja u kojem se kaže: »za komandanta Prve proleterske narodnooslobodilačke udarne brigade postavlja se drug Koča Popović (Pera), dosadašnji komandant Posavskog narodnooslobodilačkog partizanskog odreda«, kako je to i pročitano pred postrojenom brigadom.*

Teško je ne pretpostaviti da to - kao i menjanje datuma formiranja brigade sa 21. na 22. decembar - nije u stilu Staljinovih inovacija, ispuštanja imena nepoćudnih i u »dokumentima«.

Tada su postavljene i bataljonske komande:

- Prvi (crnogorski) bataljon - komandant Pero Ćetković, politkomesar Jovo Kapičić;
- Drugi (crnogorski) bataljon - komandant Radovan Vukanović, politkomesar Mojsije Mitrović;
- Treći (kragujevački) bataljon - komandant Radisav Nedeljković Raja, politkomesar Sava Radojčić;
- Četvrti (kraljevački) bataljon - komandant Pavle Jakšić, politkomesar Miro Dragišić;
- Peti (šumadijski) bataljon - komandant Milan Ilić Čiča, politkomesar Draganče Pavlović;
- Šesti (beogradski) bataljon - komandant Miladin Ivanović, politkomesar Čedomir Minderović.

Ja sam postao komandant Kraljevačkog bataljona na osnovu izričitog zahteva boraca Kraljevačkog odreda i »Šeste ibarske čete«.

Kada je Filip Kljajić završio čitanje naredbe, rukovodioci kulturno-prosvetnog rada Kraljevačkog partizanskog odreda Mika Haravan Šuca, radnik i Božo Korać, inženjer, stali su pored mene ispred boraca i počeli da pevaju Internacionalu. Pesmu su prihvatili kraljevački polubosi borci, žuti od sumpornog praška kojim su lečili šugu. Ubrzo je i cela brigada zapevala.

Internacionala, himna svetskog proletarijata, peva se, eto, u ovoj maloj kasabi koju su osnovali slavni osmanlijski veziri Sokolovići, čiji žitelji verovatno nisu ništa čuli o klasnoj borbi, i to u trenutku kada proletarijat Nemačke, jedne od najrazvijenijih zemalja sveta, juriša na kapije Moskve da bi razorio Treću komunističku internacionalu, centar međunarodnog radničkog pokreta.

Bio je to jedan od onih, u životu dosta čestih, paradoksa. U ovom slučaju logika srastanja nacionalnooslobođilačke borbe u porobljenim zemljama sa socijalističkom revolucijom pod rukovodstvom saveza radnika i seljaka dovela je do još jedne paradoksne situacije.

Pred brigadu je stao Tito i, po mom sećanju, između ostalog, rekao:

»Zemljom krstare mnoge vojske... Nemci, Italijani, ustaše, nedićevci, četnici, domobrani, razne milicije i mi, partizani... Narod živi u strahu i nije u mogućnosti da te vojske lako razlikuje, jer sve one govore da se bore za narod. A pobjeda će pripasti onoj vojsci koju narod nazove svojom ... Zato se vi, proleteri, pripadnici ove najelitnije jedinice partizanske vojske morate prema narodu odnositi sa puno političkog i moralnog obzira.

Dobrovoljnost i plaćanje su principi na kojima se može vršiti popuna jedinica i uzimati hrana i odeća od naroda.

Budite strpljivi i uporni pri objašnjavanju ciljeva naše borbe.

Nigdje ne smijete povrijeđivati nacionalna, vjerska i moralna osjećanja naroda kome se ne smijete nametati kao soldateska, nego kao političke vođe.

Narod će poći za nama i mi ćemo pobijediti...!«

Atmosfera je bila borbena i poletna i nije nimalo podsećala na onu lokalističku, avanturističku, kapitulantsku, besperspektivnu u čačansko-užičkom kraju koja je kao otrovna kiselina nagrizala partizanski borbeni duh.

Nije mi poznato da li su nekome - ali meni nisu - u atmosferi antiokupacije i proleterskog internacionalizma i solidarnosti zapele za oči činjenice: *da su oba prva dva redna broja* dodeljena bataljonima iz Crne Gore, iako je još oktobra u Užice bila upućena »Šesta ibarska četa« za specijalne zadatke, uz nagoveštaj formiranja nove »specijalne jedinice«, da je Tito u selu Kosatici saopštio 11. decembra 1941, prvo Kraljevačkom odredu da se formira proleterska brigada i da on ulazi u njen sastav; da su samo ti bataljoni *nacionalno* obeleženi - crnogorski, dok su onima iz Srbije dodeljena lokalna obeležja - »kragujevački«, »kraljevački«, »beogradski«, »šumadijski«. A sada u atmosferi etnogeneza, nacionalno čistih, suverenih republika i pokrajina, politike »slabe Srbije« i nacionalističkog miropomazanja svega i svačega, i ovo - što se teško može svrstati u kategoriju »slučajnosti« - izaziva, razume se, određene neprijatne reminiscencije.

Iz Moskve je 5. marta 1942. godine rukovodstvu NOP-a i Vrhovnom komandantu partizanskih odreda Jugoslavije - Josipu Brozu Titu stigla sledeća depeša:

»Prilikom pregleda svih vaših informacija stiče se utisak da se u nekim podacima... od strane Engleza i jugoslovenske vlade može naslutiti da partizanski pokret dobija komunistički karakter i da se usmerava ka sovjetizaciji Jugoslavije. Zašto vam je, na primer, bilo potrebno da obrazujete specijalnu, proletersku brigadu? Pa, sada se osnovni i neposredni zadatak sastoji u tome da se ujedine svi antihitlerovski elementi, đa se razbiju okupatori i izvojuje nacionalno oslobođenje.

Kako objasniti tu činjenicu da pristalicama Engleza uspeva da formiraju oružane jedinice protiv partizanskih odreda? Zar osim komunista i njihovih simpatizera nema drugih jugoslovenskih patriota s kojima biste se zajednički mogli boriti protiv okupatora?

Teško je saglasiti se s tim da London i jugoslovenska vlada idu s okupatorima. Tu mora da postoji neki veliki nesporazum. Mnogo vas molimo da razmislite o čitavoj vašoj taktici i djelovanju, da provjerite da li ste učinili sa svoje strane sve što je mogućno da se stvori istinski i jedinstveni nacionalni front svih neprijatelja Hitlera i Musolinija u Jugoslaviji radi ostvarenja jedinog zadatka - isterivanja osvajača i porobljivača, a ako ne, hitno preduzmite mjere i obavijestite nas. Djeda.«

Istorijska kompleksna naučna analiza daće ocenu ove kritike, posebno naziva »proleterska« brigada i tretiranja »pristalice Engleza« - četništva i jugoslovenske vlade kao *antihitlerovskog elementa,* u svetlu identifikovanja u jugoslovenskoj istoriografiji četništva i ustaštva - fašističke tvorevine.

Za sada se diranje u jugoslovensko izdanje staljinističkog harizmatskog kultizma naziva »hrabrost istine«! A razvoj događaja je pokazao da nije bilo svrsishodno preterano isticanje - udvaranje radničkoj klasi - proleterima,

[1] **Josip Broz Tito, *Sabrana djela,* »Komunist«, Beograd, 1979. godina, tom 9, str. 224.**

kako je to činio i Marks - jer odlučujuća snaga NOP-a nije postalo malobrojno jugoslovensko radništvo, nego seljaštvo koje je preko *nacional-nooslobodilačkog* mosta postepeno uvođeno u revolucionarne preobražaje jugoslovenskog društva.

Lično smatram da su primedbe Kl, date u depeši od 5. marta, objektivno opravdane i tu svoju ocenu baziram na sledećem:

- Četništvo, organizacija srpskog građanstva, bilo je antifašistička organizacija, oslonjena na zapadno buržoaskokapitalističko krilo Antifašističke koalicije;
- Suprotnost političkih ciljeva partizanskog NOP-a i četništva na čelu s izbegličkom kraljevskom vladom u Londonu - partizanski društveno--politički, revolucionarni socijalistički preobražaj Jugoslavije i četnički buržoaskokapitalistički, monarhistički status quo - ne isključuje sam po sebi borbenu saradnju usmerenu protiv fašističkih zavojevača. O tome govori i savez komunističkog SSSR-a i buržoaskokapitalističkih država Velike Britanije i SAD;
- Koaliciona (ne)saradnja, razume se, zavisi umnogome i od takta koalicionih partnera - od subjektivnih snaga, njihovih rukovodstava;
- Ako se ima u vidu da je deklaracija NOP-a o novom društveno--ekonomskom sistemu u Jugoslaviji politički i borbeno svrsishodna, uz napomenu da će o tome odlučivati narod po proterivanju okupatora iz zemlje - postavlja se pitanje odgovornosti za kratkotrajni život partizansko--četničke koalicije i njen raspad, krajem oktobra 1941. godine.

Odgovornost se, veća i manja, može pronaći na obe strane.

- Četnička strana je polazeći od svoje »legitimnosti« videla u partizanskom pokretu pobunu protiv legitimnog poretka i ultimativno zahtevala, uz pretnju »svim sredstvima« potčinjavanje komandi »Vojske u otadžbini«, to jest likvidaciju NOP-a, što ovaj nije mogao prihvatiti, pored ostalog i zbog toga što četništvo i njegova vlada nisu bili za borbu nego za »čekanje«;
- Partizanska strana nije poštovala u dovoljnoj meri sporazum da se pitanje vlasti - društveno-političkog uređenja Jugoslavije - rešava posle rata »slobodnim izborima«, nego je podosta skretala s antifašističkog, nacional-nooslobodilačkog na socijalističko-revolucionarni kolosek borbe.

O tome govori i formiranje, u očekivanju brzog završetka rata - Oblasnog NO - »srpske komunističke vlade« u Užicu, a i mnogi konkretni postupci septembra-oktobra kod Čačka, Kraljeva, u centru partizansko--četničke borbene saradnje, međusobnog suparništva i surevnjivosti i konačnog oružanog sukoba.

Ti postupci su proizlazili iz direktiva koje su upućivane partizanima, među kojima i ona koju je meni lično dao komandant Glavnog štaba Srbije Sreten Zujović na savetovanju u selu Duleni, 16. septembra 1941. godine: »Sa četnicima sarađujte, ali njihove ljude na terenu...«, pokazavši rukom sečenje, što se teško može uklopiti u koalicionu borbenu saradnju.

Pošto su oni boljševički izgrađeniji partizani tu direktivu sprovodili doslednije od partizana »simpatizera«, stvorena je u narodu ona podela na »Čačane« i »Jakšićeve partizane«.

BORBENO NOVOROĐENČE

Posle svečanosti na trgu u Rudom, po mojim zabeleškama i sećanju, 21. decembra 1941. godine, Kraljevački bataljon razmestio se u nekoliko kuća da prvi put okusi gorki hleb proleterskih jedinica, osuđenih na stalne pokrete pod borbom, na gladovanje i asketizam »za primer«.

U popodnevnim časovima kurir mi je doneo poruku da odmah dođem u Vrhovni štab, smešten tu, u blizini.

Tito i Arso Jovanović *{postavljen za načelnika Vrhovnog štaba, uprkos tome što je Tito na njega bacio odgovornost za pljevaljski crnogorski poraz*),[4] objasnili su mi da pored italijanskih kolona od Belih brda i Priboja na Rudo nastupa i jedna kolona nepoznate jačine i sastava, od Višegrada.

Izdali su mi naređenje da joj odmah krenem u susret, a ostalo partizan zna i bez objašnjenja.

Dok se bataljon prikupio i krenuo, pala je snežna i vetrovita zimska noć.

Vodič koga smo poveli iz obližnjeg sela da nam pokaže put neprekidno je pričao o snazi neprijatelja, o njegovim bunkerima i oružju, da bi u pogodnom momentu umakao u tamnu noć.

Poučen ovim iskustvom tada sam prvi put zaveo praksu da jedan borac veže za sebe vodiča - neznanog čoveka koji u partizanskom ratu igra izvanrednu ulogu, a često i gubi glavu.

Celu noć smo se probijali kroz snežnu vejavicu uz neprekidnu kuknjavu i novog vodiča: »Jaoj, nemojte ići tamo, braćo, ima ih ko na gori lista... naoružani su do zuba ... imaju bunkere ...«

U zoru, 22. decembra 1941. godine, stigli smo u selo Gaočiće. Pred nama se na čistini ukazala usamljena škola, oko koje su se kroz dvogled nejasno nazirali italijanski vojnici.

Uočivši značaj grebena desno iznad škole, pretpostavljao sam da se na njemu nalaze italijanske predstraže, pa sam tamo uputio manju pobočnicu.

Ispostavilo se da su tamo bile ne samo italijanske predstraže nego i brojni četnici koji su obezbeđivali Italijane u dolini. Na četnike se usmerio Kragujevački bataljon, dok je Kraljevački bataljon krenuo u obuhvat Italijana u školi. Nama se pridružila i jedna desetina Kragujevačkog bataljona, iz koje će malo kasnije poginuti desetar Ratinac i njegov sin, Dragoslav, maturant kragujevačke gimnazije.

Veoma vešti u organizovanju utvrđenja i rukovanju oružjem, Italijani su školu brzo pretvorili u tvrđavu iz koje su na sve strane sipali gustu puščanu, mitraljesku i minobacačku vatru. Slab zaklon je pružala samo

[4] **Začetak, kasnije i u socijalističkoj Jugoslaviji veoma raširene prakse da se rukovodeći ljudi posle neuspeha u svom poslu uzdižu na više položaje, izražavao se i u činjenici da je Koča Popović postavljen za komandanta Prve proleterske brigade iako iz Srbije nije poveo ni jednu jedinicu svog veoma brojnog Posavskog partizanskog odreda, nego se posle upadanja u četničke sredine sam našao u istočnoj Bosni, izbegavši i dramatične sukobe u Sandžaku po pitanju taktike ustaničke vojske u uslovima najezde velikih okupatorskih snaga.**

retka borova šuma od pravca prema Rudom, dok je sa svih ostalih strana bila čistina.

Snežni pokrivač je ubrzo postao izrovan granatama i sav crn od gareži. Mitraljezi su kidali grane sa jela i borova i bušili ih rafalima.

Bataljon je nezadrživo napredovao do blizu škole, a onda je zalegao u sneg. Kragujevčani su desno od škole stupili u pregovore sa četnicima. Obavestio sam ih da mi idemo na školu.

Italijani su mitraljezima i bacačima dodali i ručne bombe. Uvalica ispred same škole bila je sva preorana. Tu, kraj plota, poginuo je zamenik komandira rudarske čete - Nikola Krtinić.

Dok brojni ranjenici ječe u snegu i traže pomoć, ispred mene grupa boraca, među kojima je i politkom bataljona Miro Dragišić, juriša, ubacuje bombe kroz prozor i trojica uskaču u jednu učionicu. Italijani puštaju na njih bombe kroz probušenu tavanicu i naši borci iskaču napolje. To se ponavlja više puta.

Nekoliko Italijana beži iz škole prema Višegradu i po tome procenjujem da je protivnik uzdrman. Ponovo napadamo s pojačanom vatrom i stežemo obruč sa svih strana.

Negde oko podne bombaši prenose vest da Italijani traže pregovore sa komandantom.

Krećem neoprezno odmah ka školi i jedva ulazim na vrata preko mrtvih i ranjenih Italijana.

Komandat italijanske kolone, kapetan po činu, obratio mi se na francuskom jeziku, nudeći nam oružje pod uslovom da pustimo njegove ljude iz okruženja.

»Čujete li vi jauke ranjenika? Ja nemam nikakvog drugog ni moralnog ni vojnog prava, sem da kao komandant zahtevam od vas bezuslovnu predaju. Vaše mogućnosti su samo pogibija ili kapitulacija! Za vašu ličnu sudbinu nisu odgovorni jugoslovenski borci, koje ste vi prisilili da napuste svoje kuće i gone se s vama 'civilizatorima', 'kulturtregerima', po ovim zabitima. Vama su krivi zavojevači koji su vas poslali u tuđu zemlju i vaša komanda u Višegradu koja vam je stavila u zadatak da uništavate *ostatke* 'partizanskih bandi', da se malo prošetate kao na zimskom turističkom izletu i ne misleći šta to znači za moje polubose borce ...«

Kapetan je izvadio iz futrole svoj pištolj »beretu« i predao mi u znak kapitulacije - svoje insignije komandovanja,[5] čime je ovaj prvi pobedonosni boj Prve proleterske narodnooslobodilačke udarne brigade bio završen.

Hitro smo pritekli u pomoć ranjenicima koji su na snegu krvarili.

Rođenje JNA obeležili su svojom pogibijom: Nikola Krtinić, rudar »Trepče«, zamenik komandira čete, Novica Jolić, radnik, desetar, i borci: Zoran Katić, blistavi maturant kraljevačke gimnazije, Petar Spasojević,

[5] **Pištolj, koji sam nosio celog rata, poklonio sam kao simbol prve pobede JNA Vojnom muzeju u Beogradu koji ga godinama nije izložio, nego ga je do mog zahteva da mi se vrati držao negde u magacinu, a u vitrine su stavljeni opasači i torbice nekih političkih rukovodilaca koji ništa ne govore o ratu.**

učenik, Uroš Martinović, Petar Milašinović, desetar, Miodrag Ratinac, radnik i njegov sin Dragoslav Ratinac, borac.

Počasni plotun bio im je poslednji pozdrav pred naš polazak na dug i mukotrpan put po Jugoslaviji, put u koji su oni svoje živote ugradili kao kamen temeljac.

Oko dvadeset teže i lakše ranjenih boraca napustilo je privremeno borbeni stroj.

Bili su to, za ono vreme, izvanredno veliki gubici.

Međutim, uništen je italijanski borbeni odred, polubataljon (200-300 vojnika) sa teškom mitraljesko-minobacačkom četom, što je takođe predstavljalo za ono vreme veliki spektakularan poraz okupatorske vojske.

Zarobljena su: četiri oficira, četiri podoficira i sto tri italijanska vojnika-alpinca.

Zaplenjeni su: devet lakih i tri teška mitraljeza, dva teška bacača sa sto dvadeset mina, tri laka bacača sa devedeset mina, sedamdeset pet pušaka, šest stotina ručnih bombi, dvanaest hiljada metaka i dve radio-stanice.

Imao sam teškoća i pri sakupljanju ratnog plena. Svojim maturantima nisam, naime, u kraljevačkoj gimnaziji na časovima fizike i matematike ništa govorio o minskim poljima pa su neki od njih, našavši se ovde sa svojim profesorom pred velikom količinom ratnog materijala, neoprezno i radoznalo zagledajući, aktivirali »nagazne mine«.

Lansiraće oni - nosioci našeg specifičnog humora kao izraza duha neuništivosti i preziranja opasnosti - onu poznatu partizansku anegdotu: »Krenem ja - da bih se oslobodio matematike u partizane, a kad tamo komandant odreda moj profesor matematike. Od jednog naiđoh na dva udružena zla.«

Tako se novorođenče iz Ruda pokazalo ne samo žilavo i vitalno, nego i vrlo borbeno.

Ova pobeda u selu Gaočići - po mom sećanju i zabeleškama *22. decembra 1941. godine* sutradan posle stroja u Rudom *21. decembra 1941,* postaće mutatis mutandis stvarni, zvanično nepriznati, »Dan Jugoslovenske narodne armije«, koji se karakteriše kao »Dan formiranja Prve proleterske brigade«.

Teškoće i dileme savremene jugoslovenske »naučne« istoriografije oko ovih datuma a i *proglašenja* za prvog komandanta brigade Koče Popovića *u Rudom,* nastupile su zbog objektivnog razvitka događaja i prakse da se istorija kroji i piše u skladu s tekućom politikom, pomoću »belih mrlja«.

Na dan dvadeset prvog decembra padao je rođendan Josifa Visarionoviča Džugašvilija - »druga Staljina«, tada, 1941, idola, »genijalnog vođe i učitelja«, za koga je bilo poželjno vezati na bilo koji način sve uspehe i dostignuća, u konkretnom slučaju formiranje prve brigade. O tome je zapisao Vladimir Dedijer:

»Nedelja, 21. decembar. Rudo. Danas je Staljinov rođendan, danas je oslobođen Volokolamsk, *danas je obrazovana Proleterska brigada.* Govorili su Stari i Fića - Filip Kljajić. Sjajan utisak! Stajao sam s kraja i mislio:

'Učimo se na greškama. Vratiću se u Proletersku.' *Ponedeljak, 22. decembar,* Rudo. *Italijani s četnicima Kamenka Božića napali nas s tri kolone*.«[6] (Podvukao *P. J.)*

Krajem 1947. godine, kada je proglašavan »Dan armije«, za jugoslovensko partijsko-političko rukovodstvo 21. decembar je bio rođendan Staljina koji je već bio pripremio IB-ovski napad na KPJ i socijalističku Jugoslaviju, pa nije bilo poželjno vezivati se za njega.

Koča Popović je bio tada, 1941. godine, prva komandantska violina, a kasnije u vreme pisanja istorije »disident«.

I ja sam, komandant Kraljevačkog bataljona - tvorac »prve pobede brigade«, koja bi mogla biti dostojna i rođendana JNA - takođe naknadno, zbog »filozofiranja« i protivljenja socijalističkom kultizmu svrstan u »disidente« i »zaverenike«.

Kako su imena »disidenata«, »neprijatelja naroda«, »otpadnika od prave vere« - čiji su tumači samo vlastodršci - lišena prava na javnost, naknadni opis zbivanja, preraspodela ratnih i ostalih uloga i zasluga su i obavezni i lako mogući.

U tom duhu je i Milan Ilić »Čiča šumadijski« »uspešno vodio bataljon na Gaočiću«.[7] A Ilićev Peti (šumadijski) bataljon novoformirane Prve proleterske brigade u vreme ovog slavnog partizansko-italijanskog okršaja nije bio nigde ni blizu sela Gaočići.

Oduzimanje đela od »disidenta« Pavla Jakšića i njegovo pripisivanje članu KPJ od 1919. »Čiči šumadijskom« u stilu je falsifikatorske prakse u »naučnoj« istoriografiji veoma raširene i omiljene.

O ovoj »naučnoj« istoriografiji voluntaristički obojenoj političkim pragmatizmom govore i sledeće činjenice:

U naredbi od 20. X 1947. godine sa potpisom Vrhovnog komandanta oružanih snaga i Ministra narodne odbrane FNRJ, maršala Jugoslavije Josipa Broza Tita piše: *»22. decembra 1941. godine* u mjestu Rudom, po odluci Vrhovnog štaba partizanskih odreda Jugoslavije formirana je Prva proleterska narodnooslobodilačka udarna brigada...

Da bi ostala trajna uspomena na dan kada je formirana prva jedinica (a partizanski odredi - *P. J.)* naše Armije

NAREĐUJEM:

da se 22. decembar - dan formiranja Prve proleterske narodnooslobodilačke udarne brigade - slavi u cijeloj Armiji kao praznik i »Dan Jugoslovenske armije«.[8]

[6] Vladimir Dedijer, *Dnevnik,* Prvi deo, Beograd, »Drž. izd. zavod Jugoslavije«, 1945. godine, str. 72.

[1] »Politika«, 21. januar 1987. godine, str. 20.

[8] Josip Broz Tito, *Stvaranje i razvoj Jugoslovenske narodne armije,* Glavna Politička uprava J. A., Beograd, 1949. godine, str. 333.

Primedbe učesnika daje brigada formirana 21, a 22. decembra izvojevana prva pobeda smirivane su tako što je govoreno »pa neka ostane 22. decembar kao dan prve pobede«.

Isti tekst nalazi se i u odrednici Vojne enciklopedije »Dan Armije«, T. 2. Prvo izdanje (1959), str. 390, Drugo izdanje (1971), str. 334, dok se *u istim tomovima* Enciklopedije u odrednici »Brigade u NOR-u« (str. 60) kao dan formiranja Prve proleterske brigade navodi *21. XII1941. godine* (Podvukao *P.J.)*.

I umesto daje Dan Armije - bez Staljinovog i »disidentskog« sindroma - vezan za 21. decembar - dan stvarnog »formiranja brigade« ili za 22. decembar - d#n »prve pobede brigade« ili za jedan od ovih datuma tumačenih kao uspomena na »formiranje« i »prvu pobedu«, po »naredbama« i zvaničnoj istoriografiji, ispada da JNA slavi nepostojeće formiranje Prve proleterske brigade (22. decembar) i da neće da ozvaniči činjenicu da stvarno slavi »prvu pobedu« Prve proleterske brigade ...

Na istoričarima je da rasvetle brojne - među njima i ovu - kako kaže Mihail Gorbačov - »bele mrlje« na staljinističko-voluntarističkom odlaženju iz sveta realnosti - činjenica u svet naknadnog samovoljnog »prekrajanja«, »uništavanja« i »dopisivanja« i skrivanja dokumenata.

Dokle može ići harizmatsko-kultistički voluntarizam rečito govori - po sovjetske građane tragična činjenica da Staljin nije samo sprečio naređenje da sovjetske oružane snage pređu u stanje borbene gotovosti, sve do 0,30 časova 22. juna 1941. godine, nego je i 22. juna, kada je fašistička invaziona vojska prešla granice SSSR-a od Baltika do Crnog mora, a nemačka Luftvafe iznenadnim udarom uništila na aerodromima glavne snage sovjetskog vazduhoplovstva, poslao ministra spoljnih poslova Vjačeslava Molotova da ispita preko nemačkog ambasadora Šulenburga (koji je, uzgred rečeno, nagovestio uoči 22. juna fašistički napad i svoj odlazak!) da nije reč 0 nekom »nesporazumu« ili »provokaciji«.

Jer ni stvarno započeti »rat ne može biti rat ako nisam proglasio Ja« - izgleda da je, po svemu sudeći, rezonovao »tvorac«, »spasitelj« - demijurg Josif Džugašvili - Staljin, a tako razmišljaju pri proceni njegovog rada 1 uloge i njegova »deca«, mali i veliki »Staljinčići«.

Mora se istaći nekoliko operativno-strategijskih karakteristika partizanske pobede u selu Gaočići, iako je nju izvojevao samo jedan bataljon u jednom boju.

- Pokazalo se da partizanska oslobodilačka vojska, organizovana u vidu manevarski pokretnih jedinica, može, sa osloncem na teritorijalni element vojne organizacije (teritorijalne partizanske odrede) voditi uspešno rat i protiv okupatora i kvislinga i protiv kontrarevolucionarnih vojno-četničkih odreda »Vojske u otadžbini«, zatečenih i ovde u direktnoj borbenoj saradnji sa okupatorima.

- Strah koji je ova partizanska pobeda nametnula okupatorima neće im dozvoliti da se sa svojim »poternim odredima« kreću po selima (koja su kao operativno-strategijska osnovica bila potrebna partizanima za opstanak i borbu), kako su to uspešno radili po zapadnoj Srbiji, utonuloj u »ilegalu«.

- Novoformirana mitraljesko-minobacačka četa brigade podigla je njeno samopouzdanje i zastrašujuće delovala na četničke mase u Rogatici.

- Taktička koncepcija marš-manevara, pohoda u sklopu silazno--uzlazne transformacije, dobila je prvu praktičnu potvrdu.

Ova pobeda - u uslovima najezde nemačke vojske na »Užičku republiku«, preuzimanja uz pomoć Italijana, ustaničke vojske u Bosni i Hercegovini od strane četnika, otpočetog pored građanskog kvislinško-antikvislinškog i građanskog partizansko-četničkog rata, ideološko-političke i vojnotehničke pometnje po pitanju političke i vojne taktike u redovima NOP-a

- izgleda i u istorijskoj perspektivi kao događaj od neprocenjivog značaja.

- Italijanski zarobljenici doživeli su tešku sudbinu: da gladni i u prnjama nose partizanske ranjenike i propadaju pod udarom zime, te godine veoma surove, naročito u planinama.

Jedan od njih, Umberto, rodom iz Udina, otac dvoje dece (lepo je svirao na harmonici) primljen je, na svoju molbu, u Kraljevački bataljon i ceo je rat proveo u njemu. Posle rata bio je aktivan u redovima italijanskih boraca-partizana i često dolazio u Jugoslaviju kao njen prijatelj.

Gaočići su značajni za mene lično i po tome što sam tu, kao na Ušću, začeo svoj sopstveni stil borbe i komandovanja[9] - s borcima i topovima u prvoj borbenoj liniji - koji će mi doneti slast pobede kod Prozora, Livna, na Sutjesci, kod Cazina, Virovitice ...

Kraljevački bataljon je iz sela Gaočići, u sklopu pokreta brigade u istočnu Bosnu, stigao u Međeđu, mesto do temelja spaljeno. Bio je to prvi susret sa tragovima versko-nacionalnih, katoličko-pravoslavno-islamskih genocidnih obračuna na tlu Bosne.

Komandant Prvog crnogorskog bataljona Pero Cetković i politkomesar Jovo Kapičić, bataljona koji je na prepad zauzeo most na Drini, dočekali su nas, Srbijance, toplim čajem, što je bio izraz velike pažnje i ljubavi - one partizanske nacionalnooslobodilačke i revolucionarne, »bratstva i jedinstva«, a ne »zajedništva«.

Krajem decembra glavnina brigade izbila je na put Višegrad-Rogatica, da bi se u impozantnoj koloni spustila u Rogaticu, na iznenađenje velike mase četnika i njihove komande za istočnu Bosnu.

U ISTOČNOBOSANSKOM RATNOM VRTLOGU

Ustanak u istočnoj Bosni imao je pored opštih karakteristika nacionalnooslobodilačke i revolucionarne borbe naroda Jugoslavije 1941-1945. i izvesnih regionalnih obeležja, uslovljenih istorijski nasleđenim, geografsko-strategijskim položajem, velikom izmešanošću verskih i etničkih grupacija i nedovoljnim uticajem KPJ.

[9] Literarno ga je obradio književnik Antonije Isaković (tada borac koji me je posmatrao iz neposredne blizine) u »Anegdoti br. 1«, u knjizi *Obraz*.

Ustaška bezakonja i genocidna orgijanja u NDH, uperena protiv Srba u ime etnički »čiste« »velike Hrvatske«, versko-rasistički obojena, imala su ovde, posle aprilskog sloma 1941, i prizvuke revanšizma za antiturski i antiaustrijski stav Srba 1875-1878. i 1914-1918. godine.

Četnička »Vojska u otadžbini«, nadahnuta svojim šovinizmom, započela je na ovom tlu pod parolom »osvetništva srpstva« nasilje nad ženama i decom Muslimana i Hrvata. Vizija je bila suprotnost etnički čistoj »velikoj Hrvatskoj« s jugoistočnom granicom negde na Kosovu - etnički čista »velika Srbija« sa zapadnom granicom negde u Gorskom kotaru. Pored krivih, i nedužni Muslimani i Hrvati istočne Bosne morali su da izdrže prvi talas šovinizma »izabranog srpskog naroda«, koji se širio uz pomoć četnika na zapad isto onako kao što su Srbi u Lici, na Kordunu i Baniji i u Bosanskoj krajini kao najbliži centru ustaštva, nosioca šovinizma »gospodstvujuće hrvatske nacije«, na svojim leđima najteže osetili genocidna zverstva ustaškog, četništvu antipodnog centra rasizma i šovinizma.

Okupatori su istočnu Bosnu koristili kao monetu za potkusurivanje i ucenjivanje hrvatskog kvislinga Pavelića i srpskog Nedića, uprežući narode Jugoslavije u kola fašizma i koristeći njihova prirodna bogatstva za račun nemačke privrede.

Ovo neposredno ukrštanje kvislinških kopalja nad istočnom Bosnom i vešta igra okupatora verskom i nacionalnom šarolikošću i istorijskom opterećenošću u cilju izazivanja međunacionalnog i verskog masakra, udarilo je vidan pečat ustanku u istočnoj Bosni i uslovilo složeniju situaciju za narodnooslobodilački pokret, orijentisan na politiku jedinstva jugoslovenskih naroda u borbi protiv okupatora i kvislinga, nego u drugim krajevima Jugoslavije.

Antiokupatorski i antiendehaovski ustanak u istočnoj Bosni započeo je na širokom frontu koji je prevazilazio mogućnost uticaja i kontrole malobrojne KPJ. Pod uticajem prethodnog ustaškog nasilja, lokalnog verskog i nacionalnog antagonizma i četničke propagande, politički neizgrađene ustaničke seljačke mase ispoljavale su tendencije šovinističkih osvetničkih istüpa prema Muslimanima i Hrvatima, što je ove odbijalo od narodnooslobodilačkog pokreta i olakšavalo gubljenje oslobođenih gradova (Rogatica).

Partizansko rukovodstvo je izdvajalo iz ustaničke mase najsvesnije borce i pod parolom »bratstva i jedinstva« organizovalo partizanske čete koje su sprečavale pljačke i nasilja i usmeravale narodni gnev protiv okupatora, kvislinga i stvarnih nasilnika. Rezultat tih napora bila je oslobođena teritorija na Romaniji i Glasincu.

Četnici su i ovde, kao i u Srbiji, pravili dogovore s partizanima za zajednička borbena dejstva protiv okupatora, ali se njih nisu pridržavali, nego su sprovodili svoj kurs »čekanja« i potpunog kidanja veza sa Muslimanima i Hrvatima.

Septembra 1941. bila je uspostavljena čvrsta veza između ustaničkih snaga istočne Bosne i »Užičke republike«, odakle je u Bosnu upućivano oružje i municija.

Posle savetovanja u Stolicama (26. septembra) došlo je do ograničenog partizansko-četničkog sporazuma i kompromisnog »proglasa« kojim su partizani želeli da one četnike koji su bili energični protivnici borbe protiv okupatora privole na odustajanje od destruktivne defetističke propagande i direktnog sprečavanja da se u oslobodilačku borbu uključuju i Hrvati i Muslimani.

Pored partizanskog i četničkog operativnog štaba za istočnu Bosnu, stvoren je i zajednički četničko-partizanski Operativni štab za istočnu Bosnu u Milićima.

Presečena je pruga Sarajevo-Višegrad. Posle dvadesetodnevne opsade, 23. oktobra oslobođena je i Rogatica u kojoj su uspostavljene, kao i u oslobođenim gradovima Srbije, dvojne komande mesta - četnička i partizanska. Partizanska je u duhu bratstva i jedinstva štitila muslimanske mase, dok ih je četnička progonila, dozvoljavajući »osvetničke« pljačke i nasilja. Suprotno ranijem sporazumu o saradnji u borbi protiv okupatora, četnici su širili demoralizatorski duh u ustaničkim redovima i zastrašivanjem i obećanjima, kao i u Srbiji, privlačili ljude u svoje redove. Polazne osnove i parole bile su raznovrsne: besmislenost borbe protiv Nemaca i Italijana (»velike sile«), uzaludnost »prolivanja srpske krvi«, nepoverenje prema Muslimanima (»Turcima«), obećavanje opljačkane imovine i kraljevskih počasti komandirima, zastrašivanje nemačkom ofanzivom koja će po »sigurnim informacijama iz Beograda« biti preduzeta protiv partizana u istočnoj Bosni.

»Spas je samo u prelasku u četnike koji će se legalizovati kao Nedićeva vojska koju Nemci smatraju svojom.«

Raspaljivane su niske šovinističke strasti, huškalo se na pljačku i zločine nad muslimanskim ženama i decom. Drina, kojom su nešto ranije plivali leševi Srba, sada je nosila muslimanske leševe.

Ustaše, s jedne, i četnici, s druge strane, *izbegavajući međusobne oružane sukobe,* složno su se upregli u okupatorska kola, dosledno sprovodeći njegovu politiku građanskog rata i istrebljenja jugoslovenskih naroda na najsvirepiji način.

Pod uticajem sistematske propagande, politički slabo izgrađene boračke mase počele su posle pada »Užičke republike« - koji je označio pogoršanje ustaničke vojnopolitičke situacije - sve više da se orijentišu na četnike koji su im obećavali okupatorsku naklonost i muslimanska imanja.

Ustanička vojska se osipala, raslojavala u korist četnika, što je dovodilo do osionog ponašanja oficira, izbeglih u istočnu Bosnu posle četničkog poraza u dolini Morave.

U jedinicama partizansko-ustaničke vojske ovi oficiri su organizovali pučeve, posle kojih su sa kapa skidane partizanske zvezde i stavljane četničke kokarde.

Ovom, za partizane krajnje nepovoljnom, toku događaja u istočnoj Bosni prethodila su maštanja i pripreme za napad, spolja i iznutra, na Sarajevo. U tom duhu komandant Romanijskog partizanskog odreda, legendarna ličnost poput Starine Novaka, Slaviša Vajner »Čiča Romanij-

ski« poručivao je svojoj porodici u Sarajevu: »Kad napadnemo Sarajevo, vi samo na vratima našeg stana napišite - Ovo je stan Slaviše Vajnera Ciče - i ne morate se bojati da će neko upasti u stan i da će vam se nešto desiti.«

U takvim okolnostima stigla je 26. decembra Prva proleterska brigada u Rogaticu i prodefilovala sa svojom mitraljesko-minobacačkom četom. Borci su razmešteni po kućama. Stab Kraljevačkog bataljona smešten je u hodžinu kuću.

Noću je izgledalo da je čitava istočna Bosna u plamenu.Iz sela prema gradu su hrlila izbezumljena muslimanska deca i žene. Četnici, pijani i raspojasani, krstarili su u saonicama.

»Stati na put četničkim zulumima!« - glasilo je naređenje Vrhovnog štaba, koji je bio u krilu Prve proleterske brigade.

U sećanju su mi se duboko urezale nezaboravne slike muslimanske dece i žena koji su na prtinama izbezumljeni gledali svoja sela u plamenu i vapili za spasenjem, svijajući mi se oko nogu i ljubeći mi čizme.

Nikad niko nije od mene tako željno očekivao pravdu kao ovaj izmučeni i prestravljeni siromašni svet.

A mi smo, puneći svoj potencijal ratničkom revolucionarnom odlučnošću, ulazili u sela i na licu mesta, po kratkom postupku, osuđivali i streljali kolovođe nasilnika.

Onima koji su »srpstvo« hteli da kao i ustaše »hrvatstvo« posade na genocidna ognjišta - na kojima se ne može živeti nego samo pre ili kasnije propasti - nisu sada sudili »Turci«, nego borci Šumadije u ime slobode i ravnopravnosti ljudi i naroda, uvereni da tako brane i srpstvo, i hrvatstvo, i muslimanstvo od propasti koja se nadvila nad sve zajedno.

Tako su i drugi bataljoni Prve proleterske, podeljeni na čete, smirivali svake noći po nekoliko sela.

Odblesak vatri na nebu istočne Bosne bivao je sve slabiji.

Brojnija četnička vojska, spremna da pljačka i siluje, nije se uopšte usudila da nam se suprotstavi.

Za 31. decembar 1941. bilo je predviđeno da se organizuje četničko--partizanski doček Nove godine u Rogatici, uz prigodne političke govore. Za partizanskog govornika određen je politkomesar Prve proleterske brigade Filip Kljajić Fića.

Kako je očekivan i sukob, meni je naređeno da tajno postavim bataljon oko zgrade i budno motrim na razvoj situacije.

Za vreme Fićinog govora, koji nisam mogao čuti, došlo je do protesta i graje. Rudarska četa je razbila prozore, uskočila u salu i rasturila skup na kojem je bila i četnička Uprava za istočnu Bosnu. Sutradan, ona je, uvređena, postavila Vrhovnom štabu pitanje da li smo mi partizani samo protiv pljačkaša ili protiv četništva uopšte.

Toga dana - 1. januara 1942. godine - dvadeset šest zemalja potpisalo je u Vašingtonu Deklaraciju, nazvavši se u njoj prvi put Ujedinjene nacije.

Bitka za istočnu Bosnu bila je, međutim, za partizane dobijena, a za četnike izgubljena. Srpska »četnička« boračka masa, nespremna za građanski rat u koji ju je vuklo njeno rukovodstvo, počev od napada na »Užičku

republiku« početkom novembra 1941, isturala je sada parole »ni četnici, ni partizani«, »odbrana kuća od ustaša«, što će predstavljati moralno-političku osnovu za stvaranje takozvane »dobrovoljačke vojske«.

Koliko se to i za četnike iznenađujuće brzo odigralo, govori nailazak velike grupe »vojvoda« iz Srbije u Rogaticu (početkom januara, kada je ona bila samo partizanska) na svom putu za zapadnu Bosnu, sa novcem i tovarima četničkih kokardi.

U novostvorenoj situaciji došlo je do:

1. Prikupljanja boraca i reorganizacije partizanskih jedinica istočne Bosne koje će spremnije dočekati nemačku najezdu i iz kojih će kasnije nastati Istočnobosanska i Majevička brigada.
2. Neutralisanja četnički orijentisanih narodnih masa koje su, odvojene od oficirske komande, usvojile kurs odbrane sela od ustaša u lokalnim razmerama bez »četničkih kokardi« i »partizanskih zvezda«.
3. Slabljenja četničkog uticaja koji se širio iz Srbije.
4. Prekidanja neposrednih borbenih veza četničkog centra u Srbiji sa srpskim masama u zapadnoj Bosni, Dalmaciji i Hrvatskoj, kojima su se okupatori, naročito Italijani, počeli udvarati, nudeći im, kao četnicima angažovanim u borbi protiv partizana, »zaštitu od ustaškog terora«.

Ova dostignuća i tekovine mogu se proceniti kao strategijske u jugoslovenskim razmerama, a kolika je uloga u njima Prve proleterske brigade na istoričarima je da naučno utvrde, polazeći od jugoslovensko-revolucionarnih osnova na kojima je vođen narodnooslobodilački rat, a on se teško može objašnjavati naknadno stvorenim sistemom »nacionalnih ključeva«, po kojima se jugoslovenski rat 1941-1945. neuspešno pokušavao deliti na republike i pokrajine, narode i narodnosti. Jer mi politički svesni partizani, a posebno oni u Prvoj proleterskoj brigadi, kategorije - država, nacija... smatrali smo istorijski prolaznim, kao, recimo, feud, kmet, feudalac, ali smo vodili računa da ne povređujemo nacionalna, verska osećanja politički slabo izgrađenih narodnih masa.

Među mnogobrojnim falsifikatima kojima je preplavljena »istoriografija« NOR-a, nalazi se i prikrivanje pravog političkog i vojnog stanja u istočnoj Bosni u decembru 1941. godine i umanjivanje uloge Prve proleterske brigade u tadašnjem četničko-partizanskom »prevratu«, izazvanom njenim borbenim dejstvima na Glasincu i Podromaniji. Umesto toga veliča se »Savetovanje u Ivančićima« kao »historijsko«.

NI ČETNICI, NI PARTIZANI - DOBROVOLJAČKA VOJSKA

U drugoj polovini januara Prva proleterska brigada prikupila se na području Glasinca i Podromanije. Pokazalo se da su četnici bili dobro obavešteni, a to im nije bilo teško s obzirom na veze s Nedićem i preko njega s Nemcima. Tada je došlo do druge nemačke (protiv)ofanzive - sada

na istočnu Bosnu - ofanzive koja je sprečila prodiranje Prve proleterske brigade u srednjobosanski industrijsko-rudarski basen - Vareš, Zenica, Breza, gde je predviđena popuna brigade rudarima. Tada je trebalo reagovati ponovo prebaziranjem - pohodom Prve proleterske brigade na drugu teritoriju i angažovanjem istočnobosanskih jedinica u lokalnim manevrima. Iako smo sada posedovali više iskustva, ipak je, zbog slabog borbenog obezbeđenja, došlo do velikog stradanja Petog šumadijskog bataljona kod Pjenovca, gde su poginuli komandant i politkomesar bataljona Milan Ilić »Čiča Šumadijski« i Draganče Pavlovič, kao i Slaviša Vajner, legendarni »Čiča Romanijski«.

Kraljevački bataljon, pošto je prihvatio snage Romanijskog odreda koje su na Crvenim stijenama sprečavale prodor Nemaca od Sarajeva, bio je određen, posle savetovanja u Ivančićima (7. i 8. januara 1942) da prati vrhovnog komandanta Josipa Broza Tita na putu od Podromanije preko Nepravdica, Ponora, Vinče i Renovice na Jahorinu.

Dubok sneg, snežna mećava, uvek zimi uobičajeni na glasinačkim poljima, i temperatura negde oko -30 °C, neizvesno držanje Srba oko Romanije, raspored Nemaca i ustaša u dolini reke Prače - činili su zadatak koji sam dobio veoma osetljivim.

Snažna vejavica u noći 17/18. januara 1942. nije dopuštala da se vidi gotovo ni najbliži drug u koloni, u čijoj sredini je maršovao i sam Tito.

Najednom nastupi nekakav metež. Na sredinu kolone, s boka, od sela Bogovića nabasaše neki naoružani ljudi. Mi nasrnusmo na njih, spremni da otvorimo vatru. Tito se zainteresovao ko su, a oni, u nedoumici ko smo mi, oklevali su da nam odgovore.

»Mi smo četnici, ma nismo ni četnici, ni partizani. .. Želimo samo da branimo svoja sela od ustaša, bez četničkih kokardi, a i bez partizanskih petokrakih zvezda. Ne smemo ti mi na veliku silu - Nemce i Italijane...«

»A spremni ste da se borite protiv ustaša?« upita ih Tito.

»Da, u svako doba«, odgovoriše ovi ljudi.

»Dobro je i to«, odvrati im Tito.

Tu se pozdravismo s njima i mi krenusmo svojim putem, a oni ostadoše zbunjeni na istočnim padinama Romanije.

Ova noć mi je ostala nezaboravna po ogromnom naporu koji smo učinili da bismo se prebacili preko reke Prače kod Renovice, u kojoj smo opet naišli na neke ljude, ni četnike, ni partizane, i tek pred zoru se dočepali Jahorine.

Tu smo zastali, založili vatre, nešto prezalogajili i onda, gazeći duboki jahorinski sneg-celac, krenuli 19. januara na jugozapad, u pravcu Han-Orahovice, stare planinske kuće na putu koji iz Prače vodi u Ustikolinu, u dolini Drine.

Desno od nas, u dolini reke Prače, čula se puščana i mitraljeska paljba, iz šume je izbijao dim. I zvuk i dim pomerali su se iz doline reke ka grebenu Jahorine prema kojem smo se uputili i mi.

Kako su tu bila srpska sèia, pretpostavljali smo da napad vrše verovatno ustaše i domobrani, pa su bili dobri izgledi da ćemo se uskoro, posle

Nemaca i četnika u Srbiji, pa Italijana i četnika u Sandžaku, susresti i sa četvrtom i petom nama neprijateljskom vojskom - ustašama i domobranima.

Tito mi je u koloni glasno iznosio svoja razmišljanja o onoj kategoriji naoružanih ljudi - *ni četnici, ni partizani* - koji su spremni da se bore samo protiv NDH i nameri da ih uključi u našu oslobodilačku vojsku, možda pod nazivom »dobrovoljačka vojska«, i to je izgovorio prvi put.

Mitraljeska vatra i dimovi pomerali su se stalno prema grebenu Jahorine.

Predveče 19. januara stigli smo pred Orahovice - prevoj na razvodu reka Drine i Prače. Narod je u panici, terajući stoku ispred sebe, bežao od ustaša. Žene su kukale, deca vrištala, uznemirena stoka rikala. Slika veoma slična onoj kod Rogatice. Razlika je bila samo u tome što su, u vreme našeg nailaska, kod Rogatice četnici u ime srpstva osvetnički bacali u oganj muslimanske žene i hrvatske žene i decu, a ovde, na Bogojavljenje, ustaše u ime katoličanstva i »tisućljetne kulture« bacali u požar srpska sela i nejač.

Tito i ja smo osmatrali kroz durbine. Levo, u daljini, na putu za Goražde ugledali smo poveću kolonu ljudi.

»Ko su oni tamo?« upita Tito ljude koji se začas okupiše oko nas, očekujući spas.

»Ono su oficiri koji su nas napustili sada kada su naišle ustaše«, odgovori ogorčeno okupljeni narod.

»Pa što se ne borite? Vidite da ćete propasti bez borbe?« reče im Tito.

»Ma, borili bismo se mi protiv ustaša, ali nemamo komande«, odgovoriše uglas i tako dadoše Titu još jedan argument za »dobrovoljačku vojsku«.

Tito mi u toj gužvi, koju je pravio narod izmešan sa borcima Kraljevačkog bataljona, naredi da stupimo u borbu sa ustašama. Jurnuli smo na ustaše i začas je pred izbezumljenim narodom malobrojni bataljon (dvesta boraca), razjurio gomilu ustaške vojske palikuća i pljačkaša (oko hiljadu), odbacivši je prema dolini reke Prače. Sela Sjetlina, Gornja Prača, Srednje, Orahovica bila su očišćena od ustaša, proteranih u Pale, Podgrab i Praču.

Čas očigledne nastave na temu smisao otpora nasilnicima i mogućnost borbe bio je završen. Zbeg se stišao, gledajući u Kraljevački bataljon Prve proleterske brigade kao u nekakvog čudotvornog spasitelja koji se pojavio ko zna otkuda u postojbini Starine Novaka. Deca su prilazila borcima i u znak zahvalnosti pružala im svoju parčad hleba.

Nekako u vreme pripreme ove knjige za štampu dobio sam pismo od Bore Kujundžića, profesora iz Pala, ispod Jahorine u kojem on opisuje svoje viđenje ovih događaja kao devetogodišnji seoski dečačić - ratno siroče - daleko uzbuđenije nego ja, komandant, koga nisu smele uzbuđivati pojedine mrlje krvi, nego prolivanje krvi potocima.

»Vi ste u moju kuću stigli 21.1. 1942. sa čuvenim Kraljevačkim bataljonom. Smjestili ste svoj štab po nekom Vašem rasporedu koji meni, devetogodišnjem dječaku, nije bio jasan. Samo sam znatiželjno sve to posmatrao nakratko ispred kuće. Naročito sam mnogo razmišljao da li je neko skinuo

mrlje krvi sa zida kao trag stravičnog zločina u kojem sam izgubio oca (40), majku (34) i sestru (3), to je bilo 21.10.1941.

Vi ste bili tad i kasnije naša lijepa uspomena jer ste se uselili prvi u kuću nakon tragedije od koje se zadugo nismo oporavili. Na žalost, kuća je izgorela 1943, a mi nikad više nismo u njoj prenoćili.

Vi ste dakle jedini stanovnik naše kuće nakon smrti naših roditelja. ... Naročito bi dobro bilo čuti Vaš utisak o kući u kojoj ste stanovali. Kako je jedan profesor matematike (?) vidio pustinju u kojoj je sam vrag smjestio po neku kuću oko kojih se velike borbe vode te klete 1942. godine.

Nas četvoro djece što smo ostali siročad Gojko (13), Milko (11), Boro (9) i Rajko (7), stalno smo pitali strica Danila gdje se Vi nalazite i da li Vas možemo vidjeti. Ta želja nam se nikad nije ispunila...

Nedavno ste u 'Politici[4] lijepo pisali o Vašem saborcu iz Knina, Dubajiću, čini mi se. Čuo sam da ste pripremili neke ratne uspomene. Nadam se da ću tamo pročitati i o periodu o kojem je ovdje riječ...« (Pismo... Lična arhiva. Zabeleške, str. 2016)

Tito - čiji lik iz toga vremena nikako ne mogu da pomirim s onim posleratnim sultanskim i kultovskim - mislim da je to bila noć 19/20. januara 1942. godine, zanoćio je u selu Zorojevići i tu obavio razgovor s nekim uglednim ljudima jahorinskih sela. Ugovoreno je da će se oni organizovati za odbranu svojih sela od ustaša bez četničkih kokardi i bez petokrakih zvezda, a da ćemo mi, partizani, pružiti pomoć.

(Tih dana, 27. januara 1942. poglavnik NDH Ante Pavelić izdao je zakonsku odredbu o uspostavi »Hrvatskog Državnog Sabora« koji se prvi put sastao 23. februara 1942, pa su ustaše, izgleda, smatrali da dan rađanja hrvatske ustavnosti treba obeležiti i paljenjem srpskih sela na Jahorini.)

Ova Titova, kao što se vidi, lična odluka i data mi direktiva da na Jahorini i Romaniji organizujem »Dobrovoljačku vojsku«, očevidno nije bila u skladu s ocenama partijskog vrha (podstaknutim posle gubitka »Užiške republike« i Staljinovom izjavom 7. novembra 1941. godine daje pobedonosni kraj rata blizu!) o zaoštravanju klasne borbe između buržoazije i proletarijata, o revolucionarno-klasnoj suštini NOB-a i (o čemu je bilo reči i na savetovanju u Ivančićima!) direktivama CK KPJ Pokrajinskom komitetu KPJ za Srbiju, 11. decembra 1941. i Centralnom komitetu KP Slovenije 1. januara 1942. godine »da je Hitlerov vojnički i politički poraz neminovan i blizak«, »da učvrste jezgro radnika i siromašnih seljaka«, »da vode diferencijaciju na selu koja se sve više zaoštrava«, »izgrađuju proleterske bataljone« i da *»na teritoriji koju su oslobodile partizanske jedinice ne treba dozvoliti osnivanje bilo kojih drugih naoružanih formacija osim partizanskih«*. (Podvukao *P. J.*)

Još manje je to u skladu s direktivom upućenom 14. februara 1942. godine Crnoj Gori i Hercegovini u ime Vrhovnog štaba, koja predstavlja pravi osnov levosektaškog, radikalističkog terora i masakra nevinih ljudi na ovom području.

Pošto mi je dao zadatak da na Jahorini radim na stvaranju borbenih jedinica u duhu onoga što je dogovoreno sa seljacima, Tito se sutradan,

u pratnji Druge čete Kraljevačkog bataljona uputio ka Ustikolini i Foči, prema kojoj se bio usmerio i Pivljanski partizanski odred i tamo stigao 25. januara.

Oslobođenjem Foče i Goražda partizani su udarili u gornjem toku reke Drine temelje svoje nove ustaničke baze - »Fočanske republike«, u koju će posle istorijskog »igmanskog marša« pristići i glavnina Prve proleterske brigade.

Za ovu ustaničku bazu, pored takozvanih *Fočanskih propisa,* vezuje se i stvaranje »Dobrovoljačke vojske«, to jest nekoliko velikih oružanih odreda pod kontrolom partizana koji se nisu osećali ni kao četnici, ni kao partizani, spremni da se u lokalnim razmerama bore protiv ustaško-domobranske vojske, ali ne i protiv »velike sile« - Nemačke i Italije.

Među njima bio je i Jahorinski odred Dobrovoljačke vojske (oko tri hiljade ljudi), organizovan u vidu tri bataljona i teritorijalnih četa na prostoru Sjetlina, Gornja Prača, Srednje, Datelj, Komrani, Šajnovići, Vinča, Ponor, Radačići, Bogovići.

Kako je na toj severnoj granici »Fočanske republike« bio i Kraljevački bataljon bez Druge čete (koja je bila u Goraždu) i četa Drugog crnogorskog bataljona, bio sam određen da tom vojskom komandujem kao komandant »Operativnog štaba«, ili takozvanog »Jahorinskog sektora fronta«.

Uslovi života za proletere bili su vrlo teški. Meštani su donosili hranu od svojih kuća za svoju »dobrovoljačku vojsku«, dok su proleteri pretežno bili na zobenom hlebu i pomalo mesa.

Nenametljivo smo ubacivali u sve dobrovoljačke čete i bataljone borce Kraljevačkog bataljona i crnogorske čete, da bi oni čitavu zimu kao nezvanični politkomesari radili politički sa »ni četnicima, ni partizanima«.

Rezultati su bili vidni, tako da posle odlaska proletera u proleće 1942. četnici nisu više mogli povratiti svoj raniji uticaj.

Veoma mali broj Jahorinskog odreda priključio se Kraljevačkom bataljonu, među njima i otac ubijenog komuniste Milana Simovića, stari »čika Danilo«, koji se uspešno brinuo za snabdevanje i pravio borcima opanke.

Kada je Operativna grupa divizija, desetkovana i iznurena na Sutjesci, izbila na Jahorinu, juna 1943. narod ovog kraja prihvatio je partizane, borce i ranjenike, nahranio ih i pomogao da savladaju poslednji neprijateljski obruč u dolini reke Prače i da se domognu Romanije i istočne Bosne.

Meni su, kao komandantu Sedme banijske udarne divizije, koji sam baš tu ranjen, borci Jahorinskog odreda Dobrovoljačke vojske pokazali neposednute prolaze između Prače i Pala i time diviziju poštedeli znatnih gubitaka.

Zima 1942. obilovala je na Jahorini i Romaniji brojnim borbenim aktivnostima Nemaca i ustaša, s jedne strane, i Jahorinskog odreda, Kraljevačkog bataljona i čete Drugog crnogorskog bataljona, s druge strane.

Među njima je napad ustaša 10. februara i napad partizana na Praču i Podgrab, izveden 16. februara 1942. godine, s ograničenim ciljem aktivira-

nja naše vojske i uznemiravanja neprijatelja. Zapamtili smo ga po izvanredno velikom snegu koji je napadao tokom noći predviđene za napad... u stilu Jahorine.

Nemci i ustaše su preduzeli napad od Renovice prema Goraždu, kada su kod Gornjih Bara bili prisiljeni da napuste jedan tenk...

Obavešten da negde oko Goražda u rejonu sela Jabuka, gde su ranije ubijeni istaknuti komunisti Milan Simović i Milan Jakšić, boravi general Novaković, onaj koga sam u oktobru 1941. pod pratnjom uputio sa kraljevačkog fronta u Užice, poslao sam jedan vod boraca »rudarske čete«, u kojoj je bila i »Đelević-Škrbina« grupica, da ga prisilno dovede u štab bataljona. Zadatak je izvršen, pa se »general bez vojske« uprkos protestima, našao po drugi put među partizanima, samo ovoga puta njegovo delovanje prema partizanima ocenjeno je kao neprijateljsko.

General je upućen u Foču. On se kretao slobodno sa britanskim obaveštajcem Atertonom, i održavao, kako se naknadno otkrilo, tajne veze s ljudima u Jahorinskom odredu »Dobrovoljačke vojske« u kome je pripreman puč protiv komande odreda i Kraljevačkog bataljona i atentat na mene kao dvostrukog komandanta. Pobegao je pred treću okupatorsko-kvislinšku (protiv)ofanzivu kad su mu slučajno otkrivene tajne veze i nestao s Atertonom, da bi kasnije poginuo u borbi protiv partizana.

SAMO BORBENE PESME!

U proleće 1942. došao sam, krajem meseca marta, u Foču u Vrhovni štab da bih Titu podneo izveštaj o stanju na jahorinskom sektoru fronta i u Jahorinskom odredu Dobrovoljačke vojske, koji sam organizovao po njegovom ličnom naređenju. On je rad i delovanje na ovom području pozitivno ocenio.

U slobodnom vremenu otišao sam na jednu partizansku, kako smo mi to zvali, »kulturnu priredbu«. Uz partizanske pesme, skromne fočanske devojke, zapevale su i bosanske sevdalinke. U publici se podigao Sreten Zujović Crni i sa autoritetom člana Vrhovnog štaba i CK KPJ osudio uvođenje u naše programe sladunjavih malograđanskih melodija: »Nama su potrebne pesme koje razvijaju borbeni moral, a ne one koje na njega štetno deluju.«

Postiđene devojke su se razbežale sa pozornice i »priredba« je bila završena.

Danas razmišljam o određenim pojavama: od zabranjivanja pevanja narodnih pesama do iskrivljenog i lažnog prikazivanja našeg narodnooslobodilačkog rata u pojedinim umetničkim delima - knjigama, filmovima i dr., često i sa antikomunističkih i antirevolucionarnih pozicija, a sve pod plaštom »umetničkog viđenja« naše revolucionarne prošlosti!

IZVRĆI KAZANE!

U znak posebnog poverenja u Kraljevački bataljon, Tito mu je u Foči poverio specijalan zadatak, formulisan u naređenju od 31. marta 1942. godine.[10] Trebalo je u selu Mokro, nadomak Sarajeva, uhvatiti vezu sa komandom domobranskog garnizona i ovaj dovesti, po mogućnosti, u partizane.

Kako je dobio takav zadatak, Kraljevački bataljon se tu rastao od Jahorinskog odreda i od Jahorine na kojoj je ostavio vidne tragove delovanja u duhu ideološke širokogrudosti, bratstva i jedinstva jugoslovenskih naroda i suzbijanja okupatorskog huškanja na bratoubilački rat.

Pošto sam ostavio bataljon u selu Bogovići, krenuo sam lično u izviđanje sela Mokro i dolazio sasvim blizu topova koje sam, u svom priželjkivanju, već video kao naše. Predviđano je da napad bude izvršen sledeće noći. Međutim, stiglo mi je naređenje da se vratim u Renovicu. Plan napada i predaje domobrana nisu ostvareni zbog okupatorsko-kvislinške treće (protiv)ofanzive koja je uzdrmala čitavo partizansko područje istočne Bosne, zapadnog Sandžaka, Crne Gore i Hercegovine.

U Renovici sam susreo i organizacionog sekretara CK KPJ i člana Vrhovnog štaba Aleksandra Rankovića Marka koji se sa Glasinca - gde je koordinirao dejstva Prve i Druge proleterske brigade - vraćao u Foču. Tu sam u jednoj kafanici dugo razgovarao sa nepoznatim čovekom, partizanom tajanstvenog držanja. Bio je to, kako sam saznao kasnije Svetozar Vukmanović Tempo, koji se vraćao u Sarajevo i kome sam predviđanom akcijom u Mokrom mogao otežati povratak.

U Renovici sam primio naređenje Vrhovnog štaba da lišim slobode i uputim u Foču neke borce »rudarske čete« - napred pomenutu Đelević -Labovićevu (Škrbinu) grupicu.

Naređenje za hapšenje bilo je povezano, kako sam saznao mnogo kasnije, s bekstvom iz Foče, 16. aprila 1942. godine, mog starog poznanika generala Novakovića i sa slučajno otkrivenom subverzivnom delatnošću u Jahorinskom odredu »Dobrovoljačke vojske« i u Kraljevačkom bataljonu Prve proleterske brigade.

Da ne bih pravio uzbunu u bataljonu u blizini borbenih položaja, uputio sam celu rudarsku četu u Foču...

Tu sam prvi put stupio u vezu (telefonsku) s komandantom brigade Kočom Popovićem koji mi je na franctiskom jeziku, da se ne bi prisluškivalo, objasnio situaciju i naredio da budem spreman za pokret preko Mesića prema Rogatici. Pominjući ovo razgovaranje na stranom jeziku i prisluškivanje želim da napomenem da su telefonisti, pošto bi začuli stran govor, zaključivali iz ovoga da je situacija opasna i ponekad dizali telefonske linije.

[10] ***Zbornik dokumenata o NOR-u,*** **tom II, knjiga 3, str. 303.**

Preotevši Mesiće od neprijatelja, naredio sam da se sprema obrok hrane i nešto pojede posle marša koji je trajao celu noć i borbe koja je trajala ceo dan.

Uto je naišao s grupom kurira čovek s brčićima, živahnih kretnji, u kratkim nemačkim čizmama i mašinkom oko vrata. Predstavio mi se kao Koča Popović, komandant brigade.

»Da li ste spremni za pokret?« upitao je.

»Marševali smo celu noć. Danas smo celi dan vodili borbu. Borci su gladni i umorni. Samo da nešto pojedemo, pa smo spremni.«

»Mi onda krećemo bez vas«, odseče komandant Koča Popović.

Cela brigada se prvi put prikuplja i kreće zajedno s Drugom proleterskom u veliki pohod na četnike u istočnoj Bosni i Podrinju. Zar da prvi susret i bataljona i moj lično s komandantom brigade bude u znaku neizvršenja zadatka, pomislio sam u sebi. Umor i glad su dobar izgovor i ozbiljan razlog, ali ne za partizane, pogotovo ne za Kraljevački bataljon, onaj sa Gaočića, o kojima komandant brigade možda, i ne zna dovoljno!

»Izvrći kazane! Pokret!« - komandovah na iznenađenje i komandanta brigade i bataljona koji se disciplinovano i bez pogovora povinova naređenju i predstavi kao jedinica spremna na sve.

Ovakva varničenja nisu bila česta, jer smo i Koča Popović i ja pazili da do toga ne dolazi. Koča Popović, čovek izražene iskričave inteligencije, bio je u isto vreme čovek koji je dozvoljavao, za razliku od mnogih, da mu se slobodno iznose stavovi oprečni njegovim, što mogu da čine samo ličnosti kojima vlast ne može bolesno da udari u glavu. Jednom prilikom sam doživeo da mi se on kao načelnik Generalštaba pismeno izvini zbog učinjene male greške prema meni, što je zaista bila izuzetna, neuobičajena praksa.

Za vreme ovih borbenih dejstava Prve i Druge proleterske brigade u istočnu Bosnu stigli su ostaci Valjevskog i Mačvanskog partizanskog odreda - oko 60 pretežno rukovodilaca, na čelu s Danilom Lekićem, Zdravkom Jovanovićem, Vladom Zečevićem, Ratkom Martinovićem, Vojinom Lukićem, Milosavom Milosavljevićem i Aleksandru Rankoviću ispričali o posledicama »ilegale« i lokalističke statičnosti.

NAUČNA PODLOGA KOMUNISTIČKOG OPREDELJENJA

Na povratku od Rogatice Kraljevački bataljon se našao u Goraždu. Tražeći smeštaj, borci su nabasali na radio-stanicu Vrhovnog štaba i šifrante Branku i Pavla Savića i pokušali da ih kao »civile« ili nekakve »rodoljube« izbace iz sobe. Lično sam se morao umešati, jer borci nisu ni sanjali da se iz jedne takve sobice mogla održavati veza sa Moskvom, a još manje da je taj prisutni čovek bio »atomski artiljerac« koji je gađajući zajedno sa Irenom Kiri neutronskom i protonskom municijom atomsko jezgro, uspeo da ga

razbije i upiše se među one koji su nuklearnom fisijom označili početak nuklearne ere.

U kasnijim brojnim razgovorima s Pavlom Savićem obojica smo isticali da nas do naučne komunističke ideologije i u teške uslove nacionalnooslobodilačke i revolucionarne borbe i izgradnje nisu doveli ni mladićki avanturizam, ni ekonomska nužda, nego studije fundamentalnih prirodnih nauka, posebno otkrića vezanosti materije i energije, subatomskih čestica i svetlosnih i elektromagnetskih talasa, nuklearnih transformacija mase i energije (X = h/p, E = c^2 A m) »anihilizacije« ili »iščezavanja materije«... sve to kroz interdisciplinarne oblasti biofizike i biohemije govori da osnovni prirodni zakoni važe i za entitet ljudskog društva kao dela prirode, to jest da društveni moralni zakoni ne mogu biti u suprotnosti nego u saglasnosti s njima.

Nova epohalna otkrića očigledno pobijaju nihilističku religiozno-idealističku negaciju mogućnosti saznanja stvari izrekom: ignoramus et ignorabimus.[11] Iako ona ne mogu konačno, naučno da odgovore na pitanje da li je svet stvorila neka superinteligencija - duh (Bog), kako to tvrdi religiozna idealistička filozofija, ili je on plod prirodnog evolutivnog samorazvitka materije, kako to tvrdi materijalistička filozofija, ona na nov način govore
0 odnosu duha i materije. Iz njih proizlazi racionalno saznanje i vrednosti
1 ispravnosti materijalističkog pogleda na svet i istorijsko-materijalističkog tumačenja istorije; zakona vrednosti u ekonomiji, vojnog zakona odnosa snaga - logično izvodljivih iz zakona o održanju materije i energije i skupa mase i energije ne kao determinisanost - fatalnost, nego kao uslovnost.

Od posebnog je interesa činjenica da savremeni fizičari u traženju veza i odnosa elementarnih čestica (materije!?) i talasa (duha!!?) - De Brolji
- znatnu pažnju posvećuju ne samo filozofijskim pogledima na strukturu materije starih Grka nego i na tumačenja biti, života daoizma i budizma koja potvrđuju nova otkrića - »neodređenost« ...

Nova, materijalistička filozofija pomaže ljudima pri rešavanju njihovih egzistencijalnih problema - iako se i ona može transformisati u svoju antitezu - dok im religiozni idealizam ističe mistično u prvi plan pitanja nastanka, postajanja, smrti, »onozemaljskog« sveta, kult bogotvoraca. Suštinsko, istorijsko pitanje religija nije u tome da li su ili nisu u »svetim knjigama« definisane neke kosmičke, filozofske, večne istine, nego u tome što su one institucionalizovane u crkvenoj, klerikalnoj organizaciji, tako da njene hijerarhije tumače svete knjige kao da su verski poglavari, carevi i ostali moćnici vlasti, namesnici božiji na zemlji, kojima se navodno mora pokoravati ako se želi milost božja i život u raju na »onome« svetu; što religije rede stoje na strani ugnjetenih, siromašnih i njihovih demokratskih prava, a skoro isključivo na strani zavojevača, ugnjetača, bogataša i njihove autokratske i plutokratske vlasti.

[11] **Ne znamo i nećemo znati.**

U ODBRANI »FOČANSKE REPUBLIKE«

Kraljevački bataljon je 1. maja 1942. primio u Ustikolini, uz skromnu borbenu prvomajsku svečanost, bataljonsku proletersku zastavu. Zatim je preko Foče upućen na front Goražde-Čajniče-Pljevlja i stavljen, suprotno volji komande Prve proleterske brigade, pod operativnu komandu Druge proleterske brigade.

Ova brigada je organizovala 6. maja napad na italijanski logor u rejonu Kozara, ali bez uspeha. Naime, zbog prevremenog napada jednog bataljona Druge proleterske brigade nije došlo do iznenađenja Italijana koji su organizovali izvanrednu vatru bacača i bombi, pa im se nije moglo ni blizu prići.

Italijani su sa komunikacije Pljevlja-Goražde krenuli u frontalno pročišćavanje trougla Foča-Pljevlja-Goražde, s ciljem da ovladaju Fočom, uto vreme sedištem partizanske ustaničke baze - »Fočanske republike«, što su i izvršili u vremenu 3-10. maja 1942. godine. Bio je to tok treće okupatorsko-kvislinške (protiv)ofanzive - »Operacije TRIO«, započete 20. aprila koncentričnim napadom: sa severa 718. i divizija »Taurinence«; sa istoka, jugoistoka divizija »Pusterija«; sa jugozapada divizija »Kaćatore«. Uprkos frontalne, kordonske odbrane - koju je VŠ redovno neuspešno koristio u odbrani »oslobođene teritorije« - okupatori i kvislinzi su tokom maja-juna likvidirali partizansku fočansku bosansko-hercegovačko-crnogorsku »republiku« i uspostavili na toj teritoriji italijansko-četničku vlast, uz kontrarevoluciji svojstven »beli teror«, pojačan reakcijom na partizanski »crveni teror«, »drugu etapu« i »sovjetizaciju« koji su, u prvoj polovini 1942. sprovođeni u Crnoj Gori i Hercegovini.

Kraljevački bataljon dobio je u sastavu Druge proleterske brigade veliki front između Drine i Miljena. Desno je bila Druga proleterska brigada. Pod pritiskom Italijana brigada se povukla jugozapadno od Čajniča, ne obavestivši Kraljevački bataljon.

Našavši se usamljen pred velikim italijanskim snagama, bez veze sa bilo kime, sazvao sam sve borce bataljona i upoznao ih sa situacijom i odlukom da uputim kurira u Foču i da se polako povlačimo u tom pravcu.

Negde oko Banjače presreo nas je naš kurir na povratku iz Foče. LI pismu sa potpisom člana Vrhovnog štaba Sretena Žujovića Crnog, Kraljevačkom bataljonu je upućena oštra kritika zbog navodnog samovoljnog napuštanja položaja i omogućavanja Italijanima da ugroze Foču.

O Drugoj proleterskoj brigadi nije bilo reči, a *Kraljevačkom bataljonu (oko sto pedeset boraca) stavljeno je u zadatak da pred najezdom velikih italijanskih snaga drži i odsudno brani front, širine oko pedesetak kilometara. Znači, naređenje da se sada »Fočanska republika« brani frontalno, odsudno, kao ono »Užička« na Kadinjači 1941. godine. Ali ja se lično, po cenu velikih sukoba i rizika nikad nisam slagao s takvom taktikom.*

Veoma ljut i uvređen, sa pismom Vrhovnog štaba upoznao sam ceo bataljon koji je, kao i ja, negodovao.

Sa umornim i gladnim malim bataljonom, danima sam - po svom shvatanju partizanskog rata - počevši od 7. maja, *zasedama, manevrima i protivnapadima,* to jest manevarskom odbranom, sprečavao obrušavanje italijanske i nemačke lavine (»Pusterija«, 718) u partizansku »prestonicu« Foču, sedište »Vrhovnog komandanta partizana cele Jugoslavije«, sa istočne strane. Održavao sam vezu s delovima VŠ i CK KPJ koji su se, 10. maja evakuisali prema Brodu na Drini, a dalje u doline Pive i Tare. Povlačeći se pod borbom, iznad Foče preko reke Čehotine i preko Broda, Trbušća i Trošnja, bataljon se usmerio prema Curevu i Tjentištu na Sutjesci.

Tada, naravno, nisam znao, a sada na bazi objavljene istorijske građe
- zaključujem da me je preko Italijana iz Pljevalja proganjao i famozni Kurt Valdhajm, koji je u ime nemačkog generala Badera aktivirao Italijane u borbi protiv partizana i naroda, krstareći sa svojim »Funktrupom«
- pokretnim radio-centrom - duž pljevaljsko-fočanskog partizansko-italijanskog fronta.

Iako sam bio nezadovoljan bezrazložnim »istresanjem« na mene pod pečatom VŠ, nisam tražio ispravke i razjašnjenja. Preda mnom je prvi put bila buduća legendarna Sutjeska.

Po onoj narodnoj »u cara Trojana kozje uši«, doznao sam da je partijsko-politički instruktor CK KPJ, na radu u Drugoj proleterskoj brigadi. Slobodan Penezić Krcun presreo na putu za Foču kurira Kraljevačkog bataljona upućenog u VŠ sa izveštajem da nas je Štab Druge proleterske brigade ostavio bez veze, otvorio pismo, dodao mu i ponešto svog i zatvorio ga.

Tako se dogodilo da je Sreten Žujović Crni, inače veoma uvažavan kao energičan borac i rukovodilac, sručio, mislio sam i mislim, bezrazložno vatru i na mene i na Kraljevački bataljon.

Na osnovu ovoga, kao i na osnovu nenadležnog i nepozvanog mešanja tada zamenika politkomesara Druge proleterske brigade Spasenije Babović Cane u ocenu vrednosti Kraljevačkog bataljona Prve proleterske brigade, u vezi sa otkrivanjem neprijateljske grupice u »rudarskoj četi«, zaključio sam da su i Penezić i Cana Babović bili, decembra 1941. godine, negde oko Radojinje uključeni u ostvarivanje frontalne taktike i lokalističke »užičke« perspektive i u ono moje »streljanje za primer«. Doznao sam, takođe, daje Tito, saznavši za ovo, prekoreo Krcuna i ukazao da mu razvoj događaja u Srbiji i u celini ne daje pravo da ostane kod svojih ranijih gledanja. I Slobodan Penezić Krcun i Spasenija Cana Babović odnosili su se prema meni posle ovoga korektno i sa uvažavanjem. Poznato mi je da me je Krcun ubrajao kasnije u »prave generale«, za razliku od onih koji su na kraju i posle rata obukli generalske uniforme kao počast, iako u ratu nisu vojnički rešavali probleme vođenja savremenog rata, kada su klasni pedigre, »staž« i nacionalni ključevi igrali glavnu ulogu pri dodeljivanju generalskih činova i zvanja narodnog heroja.

A vojni činovi, pogotovo oni najviši, vezani su - kao i zvanja lekara i inženjera - za stručnost i sposobnost za obavljanje čisto vojnih poslova, čiji

je vrhunac sposobnost za upravljanje vojnim jedinicama u ratu, na bojnom polju.

Krcun će, po pričanju očevidaca, u sklopu kritike antisrpske politike, otvoreno prigovoriti Titu što je dozvolio 1962. godine moj prevremeni odlazak u penziju.[12]

PRVI PUT NA SUTJESCI

Posle kratkog predaha u selu Trbušće, Kraljevački bataljon dobio je naređenje da krene u Crnu Goru, gde su već bili upućeni Prvi i Drugi crnogorski bataljon Prve proleterske brigade u pomoć lokalnim partizanskim jedinicama koje su napadale velike italijanske i četničke snage. Treća okupatorska (protiv)ofanziva na području istočne Bosne, Crne Gore i Hercegovine uzimala je puni zamah.

Na marš-ruti Trbušće-Grandići-Mješaići-Ćurevo-Ždrijelo-Poljana -Mratinje doći će do mog prvog, od ukupno pet, prelazaka reke Sutjeske.

Nakon jednodnevnog marša, savladavši visinsku razliku od oko hiljadu metara, bataljon je predveče stigao na, tada još ne slavno, Vučevo, gde je prvi put u hladnoj majskoj noći zanoćio u bivaku u rejonu Poljana-Hadžića--ravan, rejonu u kojem ću godinu dana kasnije, 8. juna 1943. preživljavati sa Sedmom banijskom divizijom i ranjenicima krajnje dramatične trenutke.

Sutradan rano naišao je komandant brigade Koča Popović i odao nam priznanje za dobro organizovan bivak ...

Sa vučevskog platoa spustili smo se strmom stazom u Mratinje, gde nas je 19. maja 1942. dočekalo naređenje da se vratimo i prebacimo na izvorište reke Neretve i Sutjeske na prostoriju Izgori, Čemerno, Brajčevići, Bahori.

Od mogućih puteva odabrao sam najkraći, preko najviših vrhova planina Volujak i Bioča: Mratinje-Previja (1.577 m)-Veliko Pleće (2.018m)-Kom (2.190m)-Smrekovac (1.883 m)-Mišejići-Brajčin-Laz-Čemerno.

Nisam, razume se, slutio da će godinu dana kasnije, 9. juna 1943, sa ovih vrhova zjapiti na Sedmu banijsku diviziju topovi nemačke Sedme SS divizije »Princ Eugen«.

Sutjesku sam drugi put dodirnuo na samom izvoru.

Tu, na prostoriji Borača, u zahvatu izvorišta reka Neretve i Sutjeske, na razvodu crnomorskog i jadranskog sliva, susreo sam se prvi put sa potpuno popaljenim i opustošenim područjem.

Bilo je to delo Italijana i ustaša koji su popalili srpska sela da bi sliku upotpunili partizani (oko 2.000 boraca), koji su, u proleće 17-19. aprila 1942, po odobrenju Vrhovnog štaba, u cilju likvidacije ustaške, muslimanske milicije, do temelja razorili Borač i tako likvidirali neprijateljsko uporište na teško pristupačnom surovom planinskom terenu.

[12] **Ljubodrag Đurić, *Sećanje na ljude i događaje,* Beograd, IRO »Rad«, 1989. s. 369.**

Ovaj potez, s obzirom na često navraćanje partizanske vojske na tromeđu Bosne, Hercegovine i Crne Gore - imaće za nju izvanredno pozitivan strategijski efekat, jer bez ovog poduhvata njeno povlačenje iz Hercegovine i Crne Gore, u leto 1942, i njeni prolazi ovuda, 1943. i 1944, ličili bi umnogome na prolaz srpske vojske kroz Albaniju 1915, praćen napadima iz zasede pljačkaša i razbojnika.

Pa ipak će se, istina na istočnijem delu Zelengore, naći razbojnici--četnici koji će juna 1943. zarobiti i ubiti, među ostalima, pesnika Gorana Kovačića i profesora univerziteta Simu Miloševića.

SPAS OČEKUJEMO OD PROLETERSKE BRIGADE POPA PERIŠIĆA

Sada je ovde vladala jeziva pustoš. Nešto malo žita što ga je iz doline Drine poneo na konjima bataljonski »radni vod«, kako su Kraljevčani prvi u partizanima nazvali za svaku vojsku važnu instituciju - komoru, spasio nas je smrti od gladi.

Naišao je tu i Beogradski bataljon sa zamenikom komandanta brigade Danilom Lekićem Špancem i zamenikom političkog komesara brigade Mijalkom Todorovićem Plavim.

Uspostavili smo borbeni kontakt sa četnicima, ali naroda nigde - Muslimani su posle »Borača« pobegli u gradove, dok se srpsko stanovništvo po našem nailasku u zbegovima povlačilo sa četnicima. Nakon višednevnog čarkanja sa četnicima, u kojima je uzalud trošena municija, Kraljevački bataljon je dobio, mislim 22. maja 1942. godine, naređenje da krene sa severa na jug Hercegovine, u selo Zvijerina, i da oslobodi centralne ustanove Operativnog štaba za Hercegovinu - bolnicu i magacine - koje su bili zarobili četnici.

Ne sluteći ni približno stvarno stanje i raspoloženje naroda prema četnicima i partizanima, niti potmulu buru koja je nadolazila iza brda u Crnoj Gori i Hercegovini, krenuo sam sa bataljonom na jug opštim pravcem: Bodežište-Brajčevići-Gradina-Lukovica-Šipačno-Fatnica-Zvijerina.

Svog komandantskog konja ustupio sam nekom iznemoglom borcu, a ja sam, pešačeći, vodio prijateljski, drugarski razgovor s partijskim rukovodiocem bataljona - mojim učenikom - maturantom kraljevačke gimnazije - Momčilom Petrovićem »Tršom«. U našoj koloni jahali su »Španac« - Lekić i »Plavi« - Todorović. U jednom trenutku oni su oboli svoje konje i odvojili se od nas. »Plavi« je pri tom bezrazložno, obesno tukao svoga konja, kao da je uhranjen u ergeli za savladavanje prepona!

Šokiran ovim postupkom prema konju - u partizanima veoma cenjenom stvoru - »Trša« ne otrpe nego mi sav crven u licu reče: »Zar su ovo naši rukovodioci?«

Na ovom putu doživeo sam jedno potpuno novo vojno i političko iznenađenje koje se graničilo sa pravim šokom!

Iznenada smo, pošto smo prešli makadamski put, za partizane izvanredan elemenat civilizacije, banuli, 24. maja negde pred samo veče, u selo Gradinu.

Sve kuće otvorene, u karlicama kiselo mleko, na verigama u kazančićima vri varenika... U torovima bleje uznemirene ovce, a oko njih laju ovčarski psi. Sve je govorilo da su ljudi do maločas bili tu, ali sad - nigde nikoga...

Borci već danima gladni i bez odobrenja naginju karlice i kazančiće, ispijaju mleko, jedu med i ne misleći kako će to primiti njihovi izgladneli želuci. Na sve strane tragamo za meštanima, da bismo u neko doba noći naišli na jednog starca, po svoj prilici poslatog u izviđanje, računajući - ako pogine i nije šteta.

Oprezan i škrt na rečima kao svaki seljak, a pogotovo Hercegovac, preko volje nam je odgovarao na pitanja koja su se svodila samo na jedno
- zašto je selo pobeglo ispred nas?

»Mi smo partizani, i to Prva proleterska brigada!« kažemo čiči.

»Mi ne diramo žene i decu čak ni otvorenih zlikovaca, a pogotovo ne mirno seosko stanovništvo, čiju podršku tražimo u borbi protiv okupatora naše zemlje - Nemaca i Italijana.«

Obamro od straha, starac je dugo ćutao. A onda, malo otkravljen našim nastupom, a najviše uzgrednim saznanjem da dolazimo izdaleka, iz Srbije, starac nam isprekidano ispriča nešto što je nama izgledalo neverovatno, čak fantastično, od čega nismo mogli doći k sebi!

»Vi partizani samo pričate da ste za slobodu i da ne vršite nasilja... Tako je i bilo u početku i mi, Srbi, ugroženi od ustaša, krenuli smo za vama. Vi ste nas, međutim, prevarili i zaveli, a sada kao i ustaše istrebljujete srpski narod... Mi spas očekujemo od *proleterske brigade popa Perišića.«* Starac je upravo tako povezao pojmove »proleterska« i »pop« pred nama borcima i rukovodiocima Prve proleterske brigade, onima koji su nedaleko odavde, na Jahorini, čitavu zimu 1941-1942. proveli u strpljivom objašnjavanju ciljeva i smisla oslobodilačke borbe politički nesvesnoj seljačkoj masi, organizovanoj u Jahorinskom odredu Dobrovoljačke vojske.

Polako su mi počinjali bivati jasniji razlozi zbog kojih već danima ne možemo uhvatiti vezu s ljudima na terenu i krećemo se kroz popaljenu i opustošenu Hercegovinu kao Napoleon kroz Rusiju 1812. godine. Prisetio sam se i one priče koju sam čuo pola godine ranije na Limu: »Mi smo u Crnoj Gori sve sredili, samo čekamo da Rusi svrše s Nemcima!« A Hercegovina je tada bila borbeno povezana sa Crnom Gorom i pod većim uticajem crnogorskog nego bosanskog rukovodstva, kao za vreme bosansko-hercegovačkog ustanka 1875-1878. godine.

Međutim, još uvek daleko od saznanja pravog karaktera i razmera delovanja koja su partizane totalno izolovala od mesnog stanovništva i predstavila ih u njihovim očima kao one koji ugrožavaju egzistenciju srpskog naroda, naredio sam bataljonu da uzme samo najnužniju hranu

i - kako su to pravi partizanski borci uvek činili - ostave napuštene kuće u najvećem redu.

Sve sam to smišljeno naredio pred onim starcem, seljakom i negde posle ponoći prilegao da se malo odmorim od dugog i napornog marša, a još više od nekog psihičkog košmara koji me je pritiskivao.

Stvar će mi dokraja postati jasna nekoliko decenija kasnije kada sam na mozaiku vrlo složenih ideološko-političkih istorijskih zbivanja složio: udruženo vatikansko-katoličko i kominternovsko-staljinističko antijugoslovenstvo i srbofobstvo; ideološko-politički, projugoslovenski i klasno-proleterski karakter »desne frakcije« Sime Markovića; Titove nacionalno obojene linije započete na »Zagrebačkoj konferenciji« i »Otvorenim pismom« Kl; »revolucionarne« direktive CK KPJ i VŠ upućene, posle »savetovanja u Ivančićima« (7-8. januara 1942) Crnogorcima, Hercegovcima i Bosancima; kritiku upućenu iz Moskve KPJ zbog skretanja sa antifašističke linije nacionalnooslobodilačke borbe na kurs neposredne »borbe za vlast«; prisustvo u »Vrhovnoj komandi« Draže Mihailovića, Italijana i Engleza itd....

Mi, proleteri, koji smo na mušicama svojih pušaka nosili pravdu i sprečavali nasilje nad nevinim stanovništvom svih verskih i nacionalnih opredeljenja, navikli smo da su se žene i deca svijali oko nas tražeći zaštitu. A šta je ovo sad? Od našeg Kraljevačkog bataljona beže kao od zlikovaca, a pomoć očekuju od nekakvog imaginarnog popa-proletera!

Bilo je teško sve to dovesti u logičan red, a u ratu kad god je situacija nejasna za donošenje odluka, kad se moraju čekati podaci koji će je razbistriti, za komandanta je najbolje da legne i zaspi, naravno, ako je san u stariju da nadjača uznemirenost.

Činjenica da je srpski narod ovde doživljavao masovnu partizansku levičarsko-radikalističku političku praksu bestijalnog divljanja kao antisrpsku - poput one austrijske počev od 1804, a i tadašnje nemačko-fašističke i ustaške antisrpski genocidne, mogla je, morala je i izazvala je uznemirenost.

Nacionalističko-versko-rasistički ustaški antisrpski genocid, s jedne strane, i klasno-radikalističko levičarenje, ispoljeno i doživljeno ovde u Hercegovini, prvenstveno kao antisrpsko delovanje, s druge strane, stvorili su povoljnu osnovu za italijansko-četničku politiku »pacifikacije«
- »zaštite Srba od ustaša«, pod uslovom da se ovi bore protiv partizana.

A i britanska služba SOE savetovala je četnicima da »naprave neki sporazum s Italijanima radi snabdevanja«.

Ne sme se pri tom zaboraviti da italijanske vojne vlasti ne samo da su sprečavale ustaške zločine nego su često sprovodile i energične istrage zbog već počinjenih, što nisu nigde radile nemačke vojne vlasti koje su poštovale »suverenitet« Nezavisne Države Hrvatske i vršile pritisak na Italijane da borbenije i oštrije postupaju, na primer preko Kurta Valdhajma, opunomoćenika nemačkog generala Badera u »Operaciji TRIO« u Pljevljima (1942).

Mnogo godina kasnije vraćao sam se u mislima na ove događaje kada se 1980-1981. godine izjavljivalo da treba odbaciti politiku »slaba Srbija
- jaka Jugoslavija« povezanu s onom »uništenja srpstva i pravoslavlja«.

A kada nešto treba odbaciti, znači da je bilo dotle i sprovođeno. Jer uvek je bolja aktivna politika *za* nego politika pritiska, politika *protiv* bilo koje etničke grupacije svuda, pa i u etnički složenoj Jugoslaviji. O posledicama antisrpske i prosrpske politike na Balkanu govore vekovna iskustva otomanske i austrijske carevine pa i rezultati koje su 1942. u Crnoj Gori i Hercegovini postigli partizani svojom politikom revolucionarnog sektašenja i »nesrpski« obojenog, i Italijani svojom politikom pacifikacije, u suštini dodvorivanja Srbima preko kolaboracionista - četnika. Parola »nacionalna ravnopravnost« mora da se utka u sve pore društvenog života u višenacionalnoj sredini i ne može biti paravan za nacionalizam i šovinizam kako »velikih« prema »malima«, tako ni »malih« prema »velikim«.

Brojne predstraže i patrole dobile su zadatak da obezbede bataljon od dosta verovatnih neprijatnih iznenađenja.

Sutradan, 25. maja rano izvukao sam bataljon iz sela u ravnici i, prošavši kroz jedan usek u šumi, našao se kod škole u selu Šipačno, spaljenom do temelja!

Tu su se našli i zamenik komandanta brigade Danilo Lekić Španac i zamenik politkomesara brigade Mijalko Todorović Plavi, preko kojih su mi stizala naređenja i koji su održavali vezu sa Operativnim štabom u Hercegovini.

Ne znam da li su oni bili obavešteni o zbivanjima u Crnoj Gori i Hercegovini i o nalazima i ocenama tih zbivanja komisije Centralnog komiteta KPJ na čelu sa Milentijem Popovićem. Znam samo to da mi oni nisu ništa rekli što bi mi bar unekoliko objasnilo situaciju i poštedelo i mene i bataljon nepoželjnih iznenađenja koja su pretila i samom opstanku bataljona.

NAPAD GOLORUKIH ŽENA

Među bezbrojnim burnim događajima doživljenim u ratu, ovaj koji želim da pomenem duboko mi se urezao u sećanje.

Ono što nam je govorio starac o antisrpskoj partizanskoj politici nije, na žalost, bilo samo njegovo osećanje, uverenje i mišljenje. Bilo je to duboko ukorenjeno u narod i zato je bilo zastrašujuće.

Rudarska četa našeg bataljona - u kojoj se u rukama mladog rudara Nikole Bubala, rodom ispod Plješivice u Lici, politički prekaljenog u rudnicima u dolini Ibra, nalazio ponos našeg bataljona - mitraljez »šarac«, otet od Nemaca u borbama oko Kraljeva 1941 - privela je oko podne samo deo velike grupe žena, koje su goloruke iznenada nasrnule na ovu slavnu četu (koja ih je izazvala samim svojim prisustvom u blizini zbega), i u gušanju sa borcima umalo nisu preotele mitraljez i četu razoružale. »Druže komandante, nismo valjda, mogli pucati u gomilu žena i dece«, rekao mi je uzbuđeno komandir čete Božo Kalember.

Morao sam se složiti s njim. Ali šta se ovo zbiva oko nas? Gde su koreni ove fanatične borbenosti i mržnje prema nama, partizanima?

Saslušavajući ove nesrećne srpske hercegovačke žene koje su se usudile da goloruke nasrnu na mitraljeze, svesne toga kako se sve to može završiti, pokušavali smo da dođemo do odgovora na zagonetno pitanje. Sve je, međutim, bilo uzalud. One nisu htele ni jednu jedinu reč da izuste. Iz očiju im je sevala neodoljiva mržnja. Ostala je takva i ona koja je - odlukom prekog suda mesnih partizanskih vlasti morala životom da plati pokušaj da ne samo moralno do prezira unizi Kraljevački bataljon Prve proleterske brigade, nego čak da dovede u pitanje i njegov opstanak.

Posebno svetio na ovaj tragični, sam po sebi ekstravagantni događaj baca činjenica da je kolovođa grupe bila žena dotadašnjeg političkog komesara mesne partizanske čete sela Šipačna, Gligora Đerića, čija je cela porodica (Stevan, Marko i Todor) streljana od strane partizana u ovom »smutnom« hercegovačkom vremenu, dok su njegovog komandira Luku Damjanca streljali četnici kao »nepopravljivog partizana«.

Želim da snažno naglasim pouku koja iz ovoga proizlazi: dobra politika mobiliše narod i pronalazi u njemu svoje i radne i ratne fanatike

- kakav je bila i hrabra žena Đerićka - koju sam samo poželeti mogao u redovima svog bataljona - dok rđava stvara sebi ljute protivnike. A ovde je bila reč u suštini o skretanju s kursa nacionalnooslobodilačke, antifašističke komponente jedinstvenog NOR-a na revolucionarnu komponentu
- »drugu etapu« - direktno osvajanje vlasti i o nužnoj ideološko-političkoj diferencijaciji i sukobu sa seljačkim masama. Pošto su one bile srpske nacionalnosti, u redovima Srba doživljeno je to kao ugrožavanje njihove egzistencije sada, ne samo sa ustaške, nego i sa partizanske strane.

Tu se našem bataljonu priključio Vlado Šegrt, kao komandant bez vojske - čovek koji je situaciju znao, ali nije razumeo. On je održao narodu govor, savetujući mu da ne ide sa Italijanima. Narod je, međutim, ogorčen na partizane, masovno prilazio četnicima koji su otvoreno sarađivali sa Italijanima, »zaštitnicima Srba od ustaša«.

Partizani su ubirali gorke plodove nečuvenog nasilja nad narodom, iako su ga sprovodili pod ultralevim, po mišljenju njihovih predstavnika u Crnoj Gori i Hercegovini, najnaprednijim parolama.

Bila je to svojevrsna repriza i to vazalnog tipa one tragične situacije koju je izazvao Staljin u SSSR-u 1928/1930. godine kada je umesto ekonomskih i političkih mera primenjivao samo samovolju i terorizam. A teroristička »kolektivizacija« i »raskulačivanje« podigli su protiv sovjetske vlasti ne samo »kulake« nego i »srednjake«, pa i sirotinju nesaglasnu s nepravdom i nasiljem koje je podvrglo raseljavanju i slanju u logore 15-20% stanovništva SSSR-a.

Ovde u našem jugoslovenskom slučaju, teroristički levosektaški radikalizam je - svojim isticanjem revolucionarne i potiskivanjem nacionalno-oslobodilačke, antifašističke komponente NOR-a - povređivao opštu usvojenu političku liniju NOP-a i remetio dogovorene odnose među velikim silama Antifašističke koalicije.

Zato ja, kao čovek koji prezire dodvorice i kukavice, a ceni vitalne borbene ljude i kao protivnike, otpor hercegovačkog srpskog seljaštva

ovom nasilju u ime »revolucije« i »progresa«, uprkos tome što su njime manipulisale i koristile ga domaće reakcionarne četničke i okupatorske italijanske snage, u istorijskoj perspektivi poštujem kao izraz vitalnosti patriotizma i slobodoljubivosti narodnih masa. Jer, ovaj narod je svojim stavom i žrtvama sprečio da radikalizam, ekstremizam i staljinistički terorizam - uvek slabi saveznici - ne nanesu NOP-u još veću štetu.

Da bi se to potpuno shvatilo treba imati na umu da se to odvijalo na istočnoj granici NDH, genocidne kvislinške tvorevine u kojoj je do toga vremena već bilo svirepo pobijeno, po nemačkim podacima, 400.000 Srba.[13]

PRECENJENO ISKUSTVO »ŠPANACA«

Ubrzo su razjašnjenja ovih događaja došla zahvaljujući, pre svega, Milentiju Popoviću koji je, pošto su ga poslali CK KPJ i VS, prvi i, imajući u vidu direktive iz Ivančića, može se reći hrabro, istupio protiv »crvenog terora« u balkanskom izdanju, sprovođenog u to vreme u Crnoj Gori i Hercegovini u ime »druge etape«, »sovjetizacije«, antisrpstva i oštrog kursa protiv »pete kolone«.

Kako je Milentije Popović, zajedno s Mijalkom Todorovićem, bezrezervno podržao, 1942. godine na Kamenoj gori, Milovana Đilasa koji je prenosio i razrađivao Titovu ocenu i direktivu za prelazak u drugu fazu revolucije u uslovima »zaoštravanja« klasne borbe - ovo Milentijevo držanje i delovanje mora se ceniti kao lično otrežnjavanje i samokritika...

Patološki strah od delovanja »pete kolone«, doktrina »totalne špijunaže« i s njom povezano nepoverenje u ljude, jaka težnja ka revolucionarnom osvajanju vlasti, doveli su do toga da se nigde, pa ni među svojim borcima, prijateljima i rodbini ne vidi pošten čovek dostojan poverenja, nego samo stvarni i potencijalni pripadnik »pete kolone«, »neprijatelj naroda«. Ljudima uživljenim u ovu atmosferu izgledalo je da je masovno uništavanje ljudi - »pete kolone« - zadatak preči od antifašističke borbe.

Jugoslovenski »španski interbrigadisti« - ideološki zanesenjaci, koji su se, objektivno posmatrano, mešali u unutrašnje stvari narodnog fronta Spanije, kao i nemačke i italijanske legije, koji su svu odgovornost za svoj poraz u španskom građanskom ratu (koji su španski generali na čelu sa generalom Franciskom Frankom, otpočeli 17. jula 1936!) svaljivali na trockističko-anarhističku »petu kolonu«, na proizvod i interbrigadističkog levoradikalističkog sektašenja u narodnofrontovskim redovima - lako su usvojili i direktivu VŠ, prožetu kominternovskim zavereničko-pučističkim duhom staljinističke kontrarevolucije - od 14. II 1942. godine, usmerenu na pučističko-terorističke metode borbe.

[13] **Vasa Kazimirović, *NDH u svetlu nemačkih dokumenata i dnevnika Gleza fon Horstenaua,* »Nova knjiga«, »Narodna knjiga«, Beograd, 1987, str. 245.**

Među njima su bili i Peko Dapčević, komandant GŠ za Crnu Goru i Petar Drapšin, komandant Operativnog štaba za Hercegovinu.

Drapšin se, uviđajući teške posledice usvojenog levosektaškog, radikalističko-terorističkog kursa duboko potresao i zaplakao pred komisijom CK KPJ.

Jedna od velikih istorijskih pogrešaka »jugoslovenskih Španaca« a i rukovodstva KPJ, sastoji se u tome što nisu pravilno sagledali i ocenili tok događaja u španskom građanskom ratu i zaključili da su baš antidemokratizain i antitrockistički terorizam umnogome doprineli porazu demokratskih narodnofrontovskih masa i da ih kao takve treba odbaciti a ne uvoditi u slobodarsku, borbenu seljačku srpsku sredinu - recimo u onu hercegovačku koja nije svikla da se krsti na svakoj ćupriji.

Na jugoslovenske - kao i na ostale »Spance«, »interbrigadiste«, angažovane u borbi za ostvarenje svetskog antifašističkog i komunističkog cilja - morale su udariti svoj pečat: emigracija, po Lenjinu »gora od robije«; ona staljinističko-kominternovska, antitrockistička čovekomrzačka kontrarevolucionarna atmosfera sumnjičavosti i nepoverenja u svoje drugove-saborce, stvorena za vreme »moskovskih čistki« i prenesena preko »delegata« u Španiju, u vidu mešanja u unutrašnje stvari ove zemlje; protivrečnosti u ideološko-političkoj liniji međunarodnog radničkog pokreta, naročito one vezane za veliku »diplomatsko-političku diverziju« - nemačko-sovjetski pakt 1939. godine; autoritet Josipa Broza Tita, oslonjen na Staljinovu »punomoć«.

Protivrečnosti su se izražavale mnogostruko, pored ostalog i u sledećem:

1. U proklamovanju, na VII kongresu Kl (1935) - »kongresu novih ideja«, »kongresu preokreta«, »renesansi komunističkih pokreta u svetskim razmerama« - narodnofrontovskog, antifašističkog kursa borbe za mir i »odbrane SSSR-a«, saradnje komunističkih partija sa svim demokratskim antifašističkim snagama, kursa na kome je stvorena i narodnofrontovska Spanska republika koju su od najezde fašista branili interbrigadisti;
2. Neprekidnom oštrom napadu komunista na izrazito antifašistički orijentisane socijaldemokratske partije (s kojima je Trocki predlagao još na početku tridesetih godina savez protiv fašizma!) kao na »blizance fašista« »socijal-fašiste«, »glavni oslonac fašizma«, što je predstavljalo objektivnu podršku hitlerovsko-musolinijevskom fašističko-rasističkom pokretu;
3. Protivljenju Staljina narodnofrontovskom antifašističkom Dimitrovljevom kursu 7. kongresa Kl, koji Staljin nigde javno nije podržao;
4. U direktivi Manuilskog datoj 1939. da se komunističke partije, sekcije Internacionale, ne moraju slepo držati sovjetsko-nemačkog pakta, nego da mogu i dalje napadati fašizam i njegovu politiku.

»Taj pakt je naša unutrašnja stvar, a ne vaša! On vam ničim ne vezuje ruke! Nastavite i dalje s antifašističkom propagandom!« poručivao je Manuilski Komunističkoj partiji Jugoslavije.

Ali ta direktiva je praćena: direktivnim člankom bugarskog rukovodstva u Kominterni za *promenu stava* svih komunističkih partija koji je uz pomoć sovjetske administracije rasturan po ćelom svetu; zabranom antifaši-

stičke propagande u SSSR-u i Staljinovom ocenom da je anglo-francusko--nemački rat imperijalistički za obe strane; odbranom fašizma i napadom na anglo-francuski imperijalizam; sprečavanjem Torezovog saveza francuskog Narodnog fronta s radikalima;

5. U nedovoljnoj sovjetskoj podršci i pomoći španskoj narodnofrontovskoj vladi - manjoj od one koju su fašistička Italija i Nemačka pružale Franku - i sektaškom uništavanju (u duhu »čistki« u SSSR-u) nekih levih političkih grupa i pojedinaca u španskim narodnofrontovskim redovima u kojima je od 430 narodnih poslanika bilo svega 15 komunista.[14]

U istorijskoj perspektivi vidi se da su tadašnja zbivanja u Španiji bila protkana dvostrukom zaverom protiv španske narodnofrontovske demokratije: borbom fašističkih sila da zavedu svoj fašistički totalitarizam i Staljinove Kominterne da ustoliči staljinistički totalitarizam.

Radikalističko levosektaško delovanje raznih kominternovskih delegata i emisara - koji su se »šetkali automobilima sa lepim Spanjolkama - 'prevodiocima'« - pa i delova internacionalnih brigada tako nastrojenih, logično nameće istorijsko pitanje koliko je njihovo prisustvo - uprkos ogromne borbenosti i žrtava - doprinelo svojim despotskim antidemokratskim duhom staljinističko-birokratske oktroisane kontrarevolucije - porazu Narodnofrontovske Španije u građanskom ratu 1936-1939. godine.

Istorija će imati dosta posla oko objektivnog ocenjivanja događaja u Španiji 30-ih godina, ali se dosta pouzdano može tvrditi da je i fašističko i antifašističko mešanje i međusobni međunarodni obračun fašističke i antifašističke ideologije na tlu Španije naneo mnogo štete razvitku Narodnofrontovske Španije i demokratije u njoj.

U tom duhu i sklopu odvijao se na liniji Španija-Pariz-Moskva i frakcijski, teroristički obračun unutar KPJ - »likvidacija frakcija« - uspostavljanje staljinističko-boljševičkog monopolizma i monolitizma, koji će biti presađeni i u socijalističku Jugoslaviju.

Ovó je, uz organizovano političko delovanje katolicizma i fašizma doprinosilo političkoj dezintegraciji Narodnog fronta i totalnom porazu španske Republike bez produžetka partizansko-gerilske komponente građanskog rata i pobedi fašista, frankista.[1-']

Sve to nije moglo a da se ne odrazi bolno i negativno u psihi i jugoslovenskih »Španaca« (1.600 boraca), čije je ratno iskustvo - za NOP neosporno vredno i dragoceno - u redovima vojnotehnički nedovoljno obučene partizanske oslobodilačke vojske, cenjeno više od njegove stvarne objektivne vrednosti za jugoslovenski specifični partizanski rat nižeg i višeg tipa. Treba, naime, imati u vidu: da je u španskom građanskom oružanom obračunu primenjivan frontalni vid ratovanja - koji nije, kao 1808, transformisan u gerilski, partizanski; da *jugoslovenski » Spanci« nisu, uprkos borbenosti, dostigli u Španiji visoke položaje s kojih bi se mogle sagledavati*

[14] **Viktor Novak, *Magnum Crimen,* Beograd, 1986. godine, str. 313.**

[15] **R. A. Medvedev, *K sudu istorii,* Alfred A. Knopf, New York, 1974. godine, str. 299, 300.**

operativno-strategijske dimenzije rata; da oni svoje skromno ratno iskustvo nisu teorijski obradili i sistematizovali; da su bili psihološki opterećeni frakcijskim obračunima, gorčinom pretrpljenog poraza i iz njega izraslom sklonošću ka osvetoljubivom nasilju - terorizmu, usmerenom protiv »pete kolone«.

Da nije lako sagledati vojnopolitičku suštinu tog rata, pokazuje i činjenica da je SSSR - zemlja velikih potencijala i širokih vidika - izvukao iz španskog građanskog rata pogrešan zaključak u vezi s krupnim tenkovskim formacijama, pa je svoje, krajem 30-ih godina, rasformirao i raspodelio po opštevojnim divizijama, a onda počeo ponovo formirati 1941, da bi ga nemačko-fašistička invazija zatekla u opasnom stanju reorganizacije i nespremnosti i u tom pogledu.

Vojnopolitički analitičari će se sigurno morati pozabaviti i pitanjem da li je - s obzirom na napred izneto - bilo objektivno opravdano i nužno da se

- bez neposrednog učestvovanja u formiranju i borbi partizanskih odreda
- na položajima brojnih glavnih i operativnih štabova (S. Zujović, I. Rukavina, I. Gošnjak, P. Dapčević, K. Nad, F. Rozman, D. Kveder) i komandanata svih armija NOVJ (P. Dapčević, K. Popović, K. Nad, P. Drapšin) nađu samo »Spanci«, uprkos i njihovim krupnim vojnopolitičkim greškama počinjenim tokom rata. Imam u vidu: pojavljivanje Koče Popovića, januara 1942. godine u Rogatici bez makar i male grupe boraca svog Posavskog partizanskog odreda, što se karakteriše kao težak borbeni, vojni prestup; teroristično nasilje u Crnoj Gori i Hercegovini 1942. godine, u kojem su, pored ostalih, važnu ulogu igrali Peko Dapčević i Petar Drapšin; zavođenje krajiških jedinica, januar-februar 1943. godine u Grmeč zavejan dubokim snegom (Košta Nad - Mađar, Srbin, Hrvat, Jugosloven) što je ugrozilo njihov život i sprečilo da preuzmu od 7. divizije položaje kod Bosanskog Petrovca, kako bi ova oslobodila kod Gornjeg Vakufa 3. krajišku brigadu za odlazak na Ivan-sedlo, čije je gubljenje (Koča Popović i Danilo Lekić) umnogome uslovilo stradanje Operativne grupe divizija VS na Prenju; neprobijanje u komandni vrh NOVJ vojnopolitičkih tribuna uzdignutih na plećima pobunjenih patriotskih i revolucionarnih narodnih masa, tribuna oprljenih prstiju od paljenja ručnih bombi - kao izraz (ne)demokratizma
- seme budućeg socijalističkog autokratizma.

Rodio se tako istorijski paradoks da se *na čelu* seljačke - dugo potpuno, a kasnije izrazito *srpske* vojske - nađu ljudi kosmopolitsko »anacionalni«, »internacionalistički«, *»kominternovski« nacionalno anti-srpski* nastrojeni.

Ukazuje to na dvostruke korene suvereniteta u socijalističkoj Jugoslaviji - spoljne, autokratske i narodne demokratske, koji će se i 1988. godine pojaviti u vidu oštrog otvorenog sukoba »legitimnih institucija sistema« i »prevratničke« »ulice« i »rulje«.

Na ocene i zaključke o ovoj pojavi uticaće i činjenica da operacije i proboj »Sremskog fronta« (1945) podležu ozbiljnoj kritičkoj vojnostručnoj analizi (Peko Dapčević, Koča Popović, Košta Nad).

Mislim da se osnovano može izreći ocena da su jugoslovenski »Spanci« doneli, uz patriotizam i borbenost, prirodno, i vojnu doktrinu, praktično iskustvo i moral svog *izgubljenog španskog rata*[16], a da su narodne jugoslovenske, patriotske, revolucionarne mase, pod rukovodstvom KPJ kovale, iskovale i u praksi potvrdile u oslobodilačkom ratu 1941-1945. *doktrinu pobedonosnog rata za krajnje inferiornu stranu, u sukobu s nesrazmerno nadmoćnijim protivnikom.*

Ovo vojnotehničko dostignuće svetskoistorijskog značaja ukorenjeno je, po mom mišljenju, mnogo više u vekovno iskustvo hajdučko-uskočke gerile, vojnih krajina, brojnih buna i ustanaka - u jugoslovensko ratovanje naoružanog naroda - nego u »špansko« iskustvo tridesetih godina.

Izdanci one vekovne južnoslovenske hajdučko-uskočke gerile i ustaničkog ratništva pojavili su se 1941. godine na mnogim mestima. Na čelu ugroženih, spontano pobunjenih patriotskih masa stali su narodni vođi* borbeni tribuni - nekomunisti i komunisti - koji podsećaju na hajdučke harambaše Starinu Novaka, Stanoja Glavaša, Vasu Čarapića... To su Simo Šolaja, Mladen Stojanović, Osman Karabegović u Bosanskoj krajini, Staniša Opsenica u Lici, Vasilj Gaćeša na Baniji, Ćanica Opačić na Kordunu, Nikola Grulović, pop Vlada Zečević u zapadnoj, Živojin Nikolić »Brka« u južnoj Srbiji, Slaviša Vajner »Čiča Romanijski« u istočnoj Bosni, Vlado Šegrt, Avdo Humo u Hercegovini, Sava Kovačević u Crnoj Gori... Oni su u toku uzlazne vojnotehničke transformacije - prerastanja pod rukovodstvom KPJ, gerilsko-partizanskih akcija u savremeni kompleksni operativno-manevarski, partizanski rat višeg tipa ili opštenarodni rat naoružanog naroda ujedinili »svoju seljačku vojsku« sa partizanskim odredima u kojima su jezgro sačinjavali komunisti i prirodno se uklopili u svesno politički i vojno vođeni i organizovani narodnooslobodilački pokret i njegovu Narodnooslobodilačku vojsku Jugoslavije.

Veliki broj ovih tribuna je položio život na oltar slobode.

U tome leže i uzroci posleratnog jugoslovenskog nedemokratizma i potvrde u istoriji poznate pojave da »svaka revolucija jede svoju decu«. Stvar je logična kada se ima u vidu:

- da revolucionari, maštajući o »osvajanju vlasti« ugrađuju u sebe i nasilje njima prirodno i neophodno za ostvarivanje tog bližeg cilja;

- da se u teoriji ne razmatra, a u praksi ne sprovodi, nužnost da se *odmah po »osvajanju vlasti«* odbaci nasilje u upravljanju društvenim poslovima, uvede humanizam i demokratizam, pa se često prirodne i vaspitanjem usađene sklonosti ka nasilju, u uslovima posedovanja vlasti - burno razvijaju u smeru autokratizma;

- da je to klica dijalektičke protivrečnosti koja otežava revolucionarima da postanu pravi narodni vođi. Oni se-u toj atmosferi odvajaju od

Karakteristična je u tom pogledu izjava Blagoja Neškovića »Mihaila«, partijskog rukovodioca Srbije, data, po pričanju Slobodana Penezića Krcuna, 1944. godine: »Ja nisam verovao u našu pobedu.«

naroda kojim vladaju, da bi se na kraju pojavili kao nasilnici i mnogi kao takvi doživeli tragične sudbine - da ih proždere njihovo idealno zamišljeno, započeto i nedovršeno delo.

AJDE NAPRIJED, KOMINTERNA!

Poznato je da je CK KPJ i VŠ odgovornost za radikalističko sektašenje u Crnoj Gori i Hercegovini bacio na »crnogorske drugove«. Ta se odgovornost ne može poricati i njeni koreni su u nepoštovanju javno proklamovane antifašističke, nacionalnooslobodilačke linije, kao glavne komponente i revolucionarnog kursa kao sastavnog dela te osnovne linije. Koreni su u Staljinovoj izjavi da će rat brzo biti završen i oceni rukovodstva NOP da nastupa »druga etapa« i u forsiranju sovjetizacije i sukoba »saveza radnika i seljaka sa buržoazijom i kulacima«, i to u nerazvijenom, pretežno plemensko-rodovskom društvu, društvu bez buržoazije, bez proletarijata, sa »kulacima« koji teško da bi se po svom oskudnom imovinskom stanju mogli tako nazvati.

Međutim, ovakva procena situacije i odgovornosti podseća - posebno kad se ima u vidu ocena karaktera rata i njegovog trajanja, na Štaljinov uobičajeni metod. On je, kao što se zna, na XV kongresu, krajem 1927. godine isključio iz SKP(b) »ujedinjenu opoziciju« (Trocki, Zinovjev...) zato što su zastupali oštar kurs prema kulacima, da bi odmah posle toga poveo pravi rat protiv kulaštva. On je na istom tome XV »kongresu kolektivizacije« zastupao princip dobrovoljnosti da bi direktivom, decembra 1929. godine »Nasaždat sovhozov i kolhozov« (uvoditi...) nametnuo surovo kršenje ovoga principa i raskulačivanje 250.000 porodica, pa onda u članku »Vrtoglavica od uspeha«, marta 1930, za nasilja koja su izazvala masovne otpore i pobune, optužio i osudio neposredne realizatore njegovih direktiva objavljenih u celokupnoj štampi. Na sličan način će Staljin otkloniti svoju odgovornost za posledice neshvatljivog i strategijskog i operativnog i taktičkog iznenađenja SSSR-a i njegove vojske, juna 1941. godine, time što će sve one koji su i njegovom krivicom pali u nemačko zarobljeništvo, poslati, posle rata u koncentracione logore.

O ideološkoj zbrci svetskih razmera u međunarodnom radničkom pokretu govori mnogo karakterističnih detalja, recimo: da su francuski komunisti zajedno s profašistima ispisivali po pariškim ulicama parole »za koga, zašto?«; da su se sovjetski vojnici pitali kod Bresta treba li da vatrom zaspu nemačku kolonu, jer »u njoj ima nemačkih radnika«; da su u Komunističkoj internacionali prigovarali vodećim srpskim komunistima zato što su 1914-1918. pucali na austrijske i bugarske radnike, prenebregavajući činjenicu da su i ti »radnici« u sastavu svoje zavojevačke vojske žarili i palili po Srbiji; da se u Crnoj Gori, zemlji u kojoj radničke klase nije ni bilo, pevalo »Ajde naprijed, Kominterna, Crna ti je Gora vjerna...«

Sve to u vreme kada je proletarijat jedne od ekonomski najrazvijenijih zemalja sveta - Nemačke, pod komandom svoje reakcionarne agresivne, fašističke buržoazije, nadirao ka Moskvi, u nameri da tamo zatre i samo seme Kominterne i prve na svetu države radnika i seljaka.

Međutim, ovim kritičkim primedbama povezanim s greškama i slabostima na polju delovanja Kominterne, uslovljenim birokratsko-staljinističkim, kontrarevolucionarnim izvitoperavanjem naučne, materijalističke ideologije radničke klase, socijalističkim kultizmom i termidorskim terorom, staljinističkim cezarizmom, ne želi se dati podrška onim nosiocima i propagatorima antikomunističkih shvatanja koja se baziraju na, nemalim promašajima Treće internacionale, koji je žele predstaviti i kao generatora fašizma i njegovog nasilničkog zavojevačkog drugog svetskog rata, iako je Kl mnogo doprinela uništenju kolonijalizma i porazu fašističkog poretka i njegove ideologije.

Treću komunističku internacionalu - osnovanu 1918, a raspuštenu 1943 - dugo je prožimala ideja »svetske revolucije«, da bi se kasnije transformisala u kontrarevoluciju, oruđe kontrarevolucionarne birokratske politike kulta Josifa Visarionoviča Staljina.

Oni prave metodološku grešku time što istorijsko biće Treće komunističke internacionale ne opredeljuju njenim celokupnim istorijskim delom - pozitivno i negativno obojenim - nego samo njenim greškama - njenim naličjem, time što ističu samo njen staljinistički totalitarizam - despotizam, a prećutkuju sukob fašizam-antifašizam kao najbitniji društveno-istorijski elemenat između dva svetska rata i činjenicu da su pod znamenjem staljinizma i Treće komunističke internacionale - onakvim kakvi su oni stvarno bili - postignuta velika istorijska dostignuća, naporima i žrtvama ljudi iskreno odanih progresu čovečanstva.

Od dva totalitarizma - despotizma bazirana na harizmatskom kultizmu - fašističkom i komunističkom - uništen je fašistički, *zahvaljujući umnogome i delovanju Treće komunističke internacionale.* Ostaje zadatak da se uništi i komunističko-staljinistički, birokratsko-etatistički totalitarizam -despotizam, cezarizam i zavede novi međunarodni demokratizam, saglasan proizvodnim odnosima, baziranim na novim tehnologijama i dostignućima treće naučnotehničke revolucije.

Taj proces je u toku i u njemu glavnu ulogu igra sovjetska perestrojka - ideološka, ekonomska i politička negacija totalitarizma - despotizma i politike s pozicija sile - cezarizma.

Za Jugoslaviju je u tom kominternovskom naličju - pored staljinističko-kominternovskog antidemokratizma, totalitarizma, pučizma, terorizma, sektašenja i prema socijaldemokratskim partijama Druge internacionale kao »socijalšovinizmu« i »glavnom socijalnom osloncu fašizma« (iako su one sve od 1929-1934. godine bile opoziciono nastrojene prema fašizmu!) - od posebnog interesa jugofobska i srbofobska politika Kl prema jugoslovenskoj državi sve do 1935. godine.

Ovo je i socijalističku Jugoslaviju opteretilo teškom političkom hipotekom »socijalističkog nacionalizma - secesionizma« i patuljastih »sovjetskih

republika«, *koje cepaju etničke identitete balkanskih nacija, posebno Srba i Hrvata, uz maštanje da se ostvari etnički čista Velika Albanija.*

U toj klimi uklonjena je sa istorijske pozornice, pored »trockista«, »gorkićevaca«, »buharinovaca«, »cvijićevaca« i drugih »sektaša«, »frakcionaša«, kao komunistička »desna frakcija« - plejada veoma obrazovanih i politički izgrađenih jugoslovenskih revolucionara na čelu sa Simom Markovićem, filozofom i matematičarem, zastupnikom socijalističkog jugoslovenstva i protivnikom oslonca na nacionalne, antisocijalističke pokrete i time iščupano i korenje srpske socijaldemokratije nastale u srpskom, monarhističkom, ali demokratskom društvu. U tom društvu bilo je moguće uoči izbijanja, za Srbiju oslobodilačkog, rata protiv germanskih zavojevača, glasati protiv ratnog budžeta (Dimitrije Tucović) bez optužbi i osude za izdaju!

Svi ovi i drugi krupni promašaji Lenjinove Treće internacionale, mogući, ali ne uvek i zakoniti pratioci svih uspeha, nisu ipak dovoljni za osporavanje njenog pretežno progresivnog revolucionarnog duha i bilo kakve pozitivne uloge u organizovanju brojnih komunističkih partija, njihovom pripremanju za svetskoistorijski okršaj s fašizmom između dva svetska rata, a naročito u podizanju partija i naroda u oslobodilačku antifašističku borbu 1941. godine.

Pripisivanje ovoj ideološko-političkoj organizaciji svesne kontrarevolucionarne uloge u globalu, predstavlja neosnovanu i subjektivističku karakterizaciju!

Ne sme se pri njenom vrednovanju previđati činjenica da je ona nastala na Lenjinovoj ideji da se međusobno ubijanje i klanje radnika u rovovima prvog svetskog rata zameni *internacionalnom solidarnošću i bratstvom...*

Greška se svodi i na poistovećivanje etatističko-birokratske, staljinističke, cezarističke, kultovske »socijalističke« prakse s idejom komunizma kao sredstvom i oruđem ljudi za razrešavanje društvenih protivrečnosti, aktivnim, procesnim delovanjem, a ne kao fetišem i čarobnim automatizovanim štapićem. Jer, očevidno da bez pozitivnog delovanja Kominterne i onakve kakva je ona stvarno bila - teorijsko-filozofski materijalistički, politički antifašistički dobra i praktično - staljinistički loša - progresivne snage u svetu ostvarile bi mnogo manje. Uspesi bi, razume se, bili mnogo veći da rukovodstvo međunarodnog radničkog pokreta nije bilo opterećeno onim što se zbirnim imenom naziva staljinizam, ideološkim sektaškim monopolizmom, monocentrizmom, terorizmom na polju politike bezbednosti, ekonomske politike kolektivizacije i raskulačivanja i autokratizmom i cezarizmom papsko-katoličkog i kalifatsko-islamskog tipa.

Dogmatsko nabijanje revolucionarne sheme predviđene za razvijeno kapitalističko društvo, na partrijarhalno seljačko crnogorsko rodovsko društvo, daleko od kapitalistički razvijenog; nepoverenje u seljaštvo u pretežno seljačkoj zemlji; povreda proklamovane linije NOP-a i po nacionalnom pitanju prenaglašavanjem antisrpskog »crnogorstva«, »nesrpstva« rođenog u kominternovskom antijugoslovenstvu kao anticipaciji savremene »zelenaške«, crnogorske, nacionalne i verske »etnogeneze« i »autokefalnosti«; glad

naroda i vojske; surovo gušenje slobode mišljenja i svake kritike, morali su izazvati otpor koji se nije mogao savladati »crvenim terorom«.

Ovo su sve, razumljivo, iskoristili u svoje svrhe italijanski okupator i njegov saradnik - četništvo, koji su gladnom narodu nudili hranu i politiku »pacifikacije« - udvaranja Srbima na račun ustaške NDH, pod uslovom da ratuju protiv partizanskog narodnooslobodilačkog pokreta, ovde u praksi nasilničkog.

Gomilanje kvantiteta neadekvatnih moralno-političkih postupaka partizanskog partijsko-političkog rukovodstva prema narodu, pa čak i svirepo-sti, sredinom 1942. preraslo je u nepomirljive protivrečnosti koje su se na datoj etapi mogle razrešavati samo oružjem i razrešavale su se sve dotle dok, posle smene nekih rukovodećih ljudi u Crnoj Gori i Hercegovini i zavođenjem novog, u stvari onog javno proklamovanog kursa NOP-a, nisu stvoreni uslovi za potiskivanje četničkog kontrarevolucionarnog kvislinštva i ponovno razrešavanje odnosa partizana i naroda na ovom području »mirnim putem«.

Nužno je, međutim, uočiti i naglasiti da je ovo teroristično-radikalističko skretanje bilo u razmerama Jugoslavije vrlo ograničeno i da je u junu mesecu zvanično osuđeno od strane centralnog rukovodstva NOP-a, kao povreda njegove proklamovane generalne ideološko-političke i vojne linije borbe.

U situaciji kada je razumljiv samo jezik oružane borbe, žrtve često nisu vinovnici, već nevini ljudi, među kojima žene i deca, uvučeni u ratni vrtlog.

Zato revolucionarna ratna pravda, objektivno nužna i neizbežna u klasnom društvu, u ovom smislu uvek sadrži u sebi i u oslobodilačkom aspektu, i određenu, takođe neizbežnu *nepravdu.*

Ovo se reljefno ispoljilo i u pomenutom sukobu nesrećnih hercegovačkih srpskih žena sa Kraljevačkim bataljonom, sukobu koji nijedna strana nije želela, iako ga je svojim postojanjem i delovanjem izazvala.

ILOGA CK KPJ i VŠ U RADIKALISTIČKIM SKRETANJIMA

Za analizu i ocenu levosektaških zbivanja u Crnoj Gori i Hercegovini treba uz osudu »crnogorskih drugova« dodati i sledeće:

1. Za vreme sprovođenja levoradikalnog sektaško-revolucionarnog kursa u Crnoj Gori i Hercegovini, u Sloveniji je delovala Osvobodilna fronta - istina, izričito nenaglašen deo jugoslovenskog NOP-a. Ona je gajila savez komunista sa svim političkim strujama, uključujući i hrišćanske socijaliste (pristalice »samostalne vojske« koji »slovenačku partizanštinu« subjektivistički prikazuju samo kao ekscese i bahanalije), sokole, socijaldemokrate, kulturnjake.[1] Ovo predstavlja anticipaciju četrdeset godina kas-

[17] **Slovenci su, januara 1989. godine, predložili da se 27. april, »Dan Osvobodilne fronte«, a ne 22. jul, dan početka oružane borbe, slavi kao »Dan ustanka slovenačkog**

nijeg kontroverznog evrokomunističkog »istorijskog kompromisa«, »Teologije oslobođenja« i doktrine katoličkog »dijaloga« s ateistima - komunistima, proklamovane na Drugom ekumenskom koncilu 1962-1965. godine.

Slične asocijacije pobuđuju u toj perspektivi i brojne činjenice: naime, da savremenom Španijom, jednom od najkatoličkijih zemalja - sada, posle pobede u višegodišnjem krvavom građanskom ratu katoličke reakcije nad komunističkim Narodnim frontom - vladaju socijalisti i katolički kraljevski dvor u vidu »krunisane republike«; da neki katolički biskupi u Južnoj Americi podržavaju progresivna kretanja i borbu radničke klase, što znači da katolička crkva traži posle Ekumenskog koncila modus vivendi u socijalističko-komunističkoj epohi, u nadi da će, možda, i u njoj obezbediti sebi onu ulogu koju je igrala u feudalnoj i buržoaskokapitalističkoj društveno--ekonomskoj formaciji u zapadnoj Evropi.

2. U dolini gornjeg toka Drine, na Jahorini i u istočnoj Bosni sprovođen je politički »oportunistički« kurs, ispoljen najizrazitije u odredima »Dobrovoljačke vojske«, a stvaranim pod neposrednim uticajem Vrhovnog štaba i Centralnog komiteta KPJ, smeštenih u Foči.

3. U isto vreme u Crnoj Gori i Hercegovini proklamovana je »druga etapa« revolucije i sprovođena »sovjetizacija« koja podrazumeva likvidaciju saveznika proletarijata u »prvoj etapi« saradnje s buržoazijom i seljaštvom
- uz dosta izraženo antisrpstvo i »crveni teror«. Na nastajanje ovakvog kursa uticalo je, pre svega, naređenje VŠ od 14. II 1942. godine; relativno veliki broj crnogorskih intelektualaca izgrađenih u duhu važeće, kominternovsko-staljinističke ideološko-političke dogmatske doktrine (1. i 2. etapa, antisrpski pogled na balkansko nacionalno pitanje!), kao i tradicionalne veze Crnogoraca i Rusa. Dogmatičari, oni »najrevolucionarniji«, »najborbeniji«, među njima i crnogorski ultranacionalisti - antisrbi - zelenaši, sada u komunističkom ruhu - u ubeđenju da rade pre svega za SSSR, objektivno su radili protiv njegove proklamovane antifašističke i projugoslovanske linije, to jest i protiv njegovih interesa.

Tendencija staljinizmu imanentnog nasilja i terorizma - shvatanje da i u nacionalnooslobodilačkom, revolucionarnom ratu nije osnovno pridobijanje i vođenje naroda demokratskim, političkim metodom, nego, po uzoru na Staljina, olako sumnjičenje i streljanje u sopstvenim redovima - bilo je, kao što se zna, i u drugim krajevima, doduše ne u ovakvim i ovolikim razmerama.

4. Ovo znači da je na severu partizanske bosansko-hercegovačko--crnogorske »Fočanske republike« sprovođen 1942. godine, uz znatno »levičarenje«, veoma širok politički kurs za koji bi se moglo reći da je čak naginjao udesno, dok je na njenom jugu sprovođen levosektaški i crnogorsko-nacionalistički ideološko-politički kurs, i to oba u prisustvu Vrhovnog štaba i Centralnog komiteta KPJ, stacioniranih u Foči.

naroda«, to jest da se političkom faktoru »Pokreta otpora« zapadnoevropskog tipa da prednost nad faktorom otvorenog antiokupatorskog, oslobodilačkog rata, kakav je vođen na jugoslovenskom prostoru 1941-1945. godine.

Ovo navodi na zaključak da su u vojnopolitičkom vrhu NOP-a postojale istovremeno dve tendencije, dve ocene situacije i dva politička kursa, ili delovanje na dva koloseka, što će morati da uoči i rasvetli istorijska nauka.

5. Za raznolikost i pozitivne i negativne tekovine ovih različitih primena proklamovane nacionalnooslobodilačke i revolucionarne linije NOP-a politički i istorijski odgovorno je, razume se, u krajnjoj liniji, njegovo centralno vojno i političko rukovodstvo - Vrhovni štab i Centralni komitet KPJ - u celini, bez obzira na to ko je bio protagonist »desnih«, a ko »levih« skretanja, ko nacionalističko-antijugoslovenski secesionist a ko Jugosloven i na koga pada neposredna odgovornost.

Moje zaključke i ocene ovih zbivanja u Crnoj Gori i Hercegovini, 1942. godine i navodnoj »odgovornosti« samo »crnogorskih drugova«, potvrđuje i terorizmom nadahnuto Naređenje Vrhovnog štaba NOPOJ-a od 14. II 1942. godine, upućeno, posle Ivančića - Glavnom štabu NOP odreda za Crnu Goru i Bosnu (s kojim sam se naknadno upoznao!) u kojem, između ostalog, piše:

»Morate obavezno strijeljati sve one koji su potpomagali četnike i bili *naklonjeni* njima. Isto tako raščistite s *labavim* i *kolebljivim* elementima. Pri svemu tome morate biti *potpuno energični* i *bez svakog milosrđa*... Strijeljati *masu* onih koji su bili prešli iz partizana na stranu četnika. Poslije toga strijeljanja, oni koji ostanu neće više pomisliti da tako nešto naprave... Pored ovog posla obavezno morate sprovoditi mobilizaciju ljudstva u bjelopoljskom srezu. One *koji se ne bi javili - strijeljati*... Crnogorcima ovo saopštiti.«[18]

Posle ovoga usledili su izveštaji:

- Krajem marta 1942. godine, Moša Pijade piše Titu iz Crne Gore: »... nikšićki udarnici pobili 150 mangupa i spalili selo Ozrinići... samo takvom žestinom možemo uništiti gadnu petu kolonu.«

- Operativni štab je javljao iz Hercegovine: »... strijeljano 250 petokolonaša i njihovih glavešina...«

»Kada sam ponovio tvoje riječi da se mi nadamo da nijednom od njih neće ruka zadrhtati ako bude trebalo da puca i na svog rođenog oca, tada se zaorila čitava dvorana od jednog gromoglasnog 'I na oca'. Snažno i jednoglasno upravljao je bataljon poklike drugu Staljinu, Crvenoj armiji i drugu Titu.« - javljao je Svetozar Vukmanović Tempo, Titu, 17. marta 1942. godine, iz istočne Bosne.[19]

»Dobro je što su ga streljali Italijani i četnici, jer bismo to morali mi uraditi«, rekao mi je za Mira Poparu (navodno istaknutog krivca za hercegovački teror) - negde uz put, Ivo Lola Ribar.

Teret odgovornosti za crnogorsko-hercegovačku političku katastrofu velikog zamaha, 1942. godine - čije je posledice likvidirala grupa divizija VŠ, 1943. godine - svaljena je na Petra Drapšina, Krsta Popivodu (i to privremeno!), dok su ostali netaknuti Milovan Đilas, Ivan Milutinović,

[18] **Arhiv Vojnoistorijskog instituta. Kutija 2. Reg. br. 16-2. Vidi: dr Dušan Miljanić, *Omladina nikšićkog sreza u NOR-u i Revoluciji,* Simpozijum u Nikšiću 1986. godine.**

[19] ***Zbornik NOR-a,* II/3, str. 174.**

Peko Dapčević, Sava Kovačević, Vlado Šegrt i razume se, vrhovno vojno-političko rukovodstvo NOP-a Josip Broz Tito i njegovi najbliži saradnici.

Teška ljudska drama koja se odigravala u to vreme u Crnoj Gori i Hercegovini deo je one svetskoistorijske drame, uslovljene umnogome i time što je teorija marksizma - namenjena društveno-ekonomski i kulturno visokorazvijenom društvu i njegovoj autentičnoj radničkoj klasi - primenjivana na nerazvijena društva, rodovska i feudalna, opterećena nacionalnom neživljenošću, mentalitetom sirotinje i s njim povezanom opštom zaostalošću.

Dobre direktive moraju voditi računa o konkretnim objektivnim i subjektivnim uslovima izgrađenosti kadrova i o putevima i sredstvima za njihovo praktično oživotvorenje, o posledicama a i o postojanju i delovanju protivnika.

U toj perspektivi, u analizama ovih crnogorsko-hercegovačkih revolucionarno-kontrarevolucionarnih zbivanja, i ne samo ovih, mora se - pored »skretanja« i partizanskih jednostranih propagandnih ocena svedenih *samo* na formulu četničke »nacionalne izdaje« - u istorijski naučni račun uvrstiti i objektivna nacionalna utemeljenost četničko-italijanske politike »pacifikacije«, tajno podržavana i s britanske strane. Ne mogu se zanemariti faktori stvarnog, građanskog elementa zaštite Srba od ustaškog genocida, elementa slabljenja kvislinške tvorevine Nezavisne Države Hrvatske i italijansko-nemačke saradnje na Balkanu, a time i fašističke koalicije u celini.

Objašnjenje kvislingovštine - ustaške, nedićevske, belogardejske i četničke - samo »nacionalnom izdajom«, bez elemenata objektivne utemeljenosti relativno znatne podrške naroda ovim »nacionalnim pokretima« govori implicitno da su jugoslovenske narodne mase umnogome antipatriotske, anacionalno-izdajnički orijentisane, što je neistinito i kao takvo neodrživo.

Treba se, pri tom, prisetiti raznih ideološko-političkih opredeljenja, istorijske vojne i političke saradnje i sukoba balkanskih naroda i njihovih režima s velikim zavojevačkim silama Austrijom, Venecijom, Turskom, Rusijom, Engleskom, Francuskom i etničke obojenosti i prostorno-vremenske šarolikosti tih opredeljenja bojom čas »nacionalnog istorijskog dostignuća«, a čas, »nacionalne izdaje« i prekvalifikacije karaktera tih opredeljenja od strane raznih nacionalnih političkih struja.

U očima hrvatskih nacionalistički i progermanski orijentisanih slojeva saradnja s fašističkom Nemačkom i stvaranje NDH je nacionalnooslobodilački čin, a po NOP-u, to je kvislinška, nacionalna, antijugoslovenska i antihrvatska izdaja.

Potčinjenost KPJ Kominterni i delovanje u duhu staljinističkog cezarizma (uključujući i papsko ustoličenje generalnog sekretara KPJ) i uvođenje socijalističke Jugoslavije u sovjetske vode imalo je, u komunističkim redovima progresivni, patriotski karakter, da bi, posle sukoba rukovodstava, 1948. godine, dobili karakter nacionalne antijugoslovenske izdaje.

Ambivalentnost a ne jednoznačnost i univerzalnost su osnovne karakteristike ideološko-političkih pojava.

OSLOBAĐANJE PARTIZANSKE BOLNICE U ZVIJERINI

Kraljevački bataljon se nadomak Nevesinja od sela Šipačno preko Drežnja, Slata, Lukavca i Divina prema Zvijerini kretao od 28. maja do 2. juna 1942. pod utiskom da je sa svih strana okružen ljutim neprijateljem koji je napadao kao osice. U rejonu Fatnice pridružio nam se komandant Operativnog štaba za Hercegovinu Petar Drapšin. U društvu Lekića »Spanca« i Todorovića »Plavog«, on je, stalno, kroz veliki artiljerijski durbin, osmatrao okolinu. Ničim nije odavao utisak čoveka koji će među mnogima, zbog odgovornosti za ono što se zbivalo oko nas, uskoro postati borac.

O terenu oko Zvijerine dosta govori i samo ime ovoga sela.

»Druže komandante, ne smemo nikud skrenuti sa uske staze. Čini nam se ako nam mitraljez isklizne iz ruku, razbiće se u paramparčad o ovo šiljato kamenje svud oko nas«, govorili su mitraljesci.

Napad na selo otpočeo je u zoru, mislim, 2/3. juna. Pred odlučnim nastupanjem malog bataljona, čije »proletersko« i »kraljevačko« ime četnicima nije bilo nepoznato, velika masa četnika povukla se na obližnja brda, napustivši zarobljenu partizansku bolnicu i magacine.

Nešto kasnije pristigao je i »Udarni hercegovački bataljon« koji je trebalo da učestvuje u napadu.

Petar Drapšin, Danilo Lekić Spanac i Mijalko Todorović Plavi su nešto većali, a ja sam, dok su se borci odmarali, pregledao magacine. Odlučio sam da prisvojim topčić »pito«, iako je imao samo nekoliko granata, kao i teški mitraljez »bredu«. Mislio sam da Kraljevački bataljon, koji se danima lomio po hercegovačkom kršu, dosta trošio a malo zaplenjivao municiju, ima na to pravo.

Pojedinačna, za četnike karakteristična vatra »ća-ću«, najavljivala je opasnost. Kroz dvogled sam osmotrio na okolnim visovima grozdove četnika, čije su se prethodnice spuštale u selo i pojedinačnom paljbom rasterivale sopstveni strah.

Ocenivši situaciju kao opasnu, navaljivao sam na članove Štaba brigade da dozvole hitnu evakuaciju bolnice i magacina i povlačenje na istok.

Drapšin u početku nije dozvoljavao da bataljon ponese naoružanje koje je stvarno zaplenio i koje je moglo ponovo pasti u ruke neprijatelju. Međutim, masovni pritisak četnika prisilio je rukovodstvo brigade i Operativnog štaba da dozvole evakuaciju koja je pod borbom izvedena u poslednjem času, jer su oko nas stezali obruč borbeni, brojni hercegovački četnici.

Iskoristio sam priliku da pojačam naoružanje bataljona teškim mitraljezom, teškim i lakim bacačem i pito-topom, koji će odigrati izvanrednu ulogu pri zauzimanju Prozora mesec dana kasnije. Kraljevački bataljon je prešao cestu Gacko-Bileća i našao se na granici Hercegovine i Crne Gore, na području brojnih i slavnih bojeva za vreme bosansko-hercegovačkih ustanaka 1850-1878, a sada četnika »ćoravaca«, nazvanih tako po njihovom ćoravom komandantu.

Drapšina ovde više nisam sreo. On je na osnovu nalaza komisije CK KPJ na čelu sa Milentijem Popovićem pod pritiskom za partizane surove stvarnosti, izazvane delom italijanskom politikom »pacifikacije«, a još više sektašenjem i »crvenim terorom«, »otvorenim pismom« smenjen sa nekim drugim crnogorsko-hercegovačkim partizanskim rukovodiocima (Božom Ljumovićem, Krstom Popivodom) izuzimajući one najodgovornije (Milovana Đilasa, Ivana Milutinovića, Mošu Pijade). Kao ranjenik, Drapšin je dospeo kasnije u Hrvatsku, gde je 1943. godine postao komandant Šestog slavonskog korpusa, a onda smo se 1944. sreli u Glavnom štabu Hrvatske i u Štabu Četvrte armije - on kao komandant i ja kao načelnik Štaba Armije i kao dobri prijatelji.

Kraljevački bataljon, brojno već prilično smanjen, uputio se sutradan prema Bileći. Narod je opet bežao ispred nas. Borci su se zapetljali oko one polučetničko-polupartizanske kuće koja je bila povod za jednu priču Antonija Isakovića, tada borca Kraljevačkog bataljona.

Uskoro sam otkrio da se iz Bileće prema nama cestom u kamionima prebacuju Italijani i da nam masa četnika grebenom duž crnogorsko--hercegovačke granice zalazi za leđa. Bataljon nije reagovao dovoljno brzo na moje naređenje da se povlači na sever.

Došlo je do veoma dramatične situacije u kojoj je opasan juriš četničke mase, na čelu sa zastavom, zaustavio dan ranije uzeti teški bacač u Zvijerini, uz pomoć Beogradskog bataljona koji se neočekivano pojavio na našem boku.

Poznata velika borbenost hercegovačkih četnika bila je uvećana njihovom željom da nam preotmu ovce koje smo, po naređenju Vrhovnog štaba, prikupili zbog skorog i mogućeg povlačenja u pustu Zelengoru.

Ovce smo ipak morali napustiti!

Sledećih nekoliko dana Kraljevački bataljon je u sadejstvu sa ostalim bataljonima Prve proleterske brigade u rejonu Plane (nadomak crnogorskog slavnog Vučjeg dola iz 1876) sprečavao prodor Italijana pravcem Bileća-Plana-Avtovac-Čemerno. Kasnije je zajedno sa Prvom i Drugom proleterskom brigadom učestvovao (11. juna 1942) u neuspešnom napadu na tvrđavu Gat u Gatačkom polju, poprištu brojnih okršaja i za vreme bosansko-hercegovačkog ustanka 1875-1878. Jedan jedini dan moje bolesti tokom celoga rata poštedeo me je gorčine poraza koji su ovde doživele zajedno dve slavne proleterske brigade.

PRVI PUT NA SADA LEGENDARNOJ ZELENGORI

U sklopu prikupljanja partizanskih jedinica - koje su nemilosrdno i uporno gonile velike italijanske i četničke crnogorsko-hercegovačke snage - u dolini Sutjeske i na Zelengori, Kraljevački bataljon se našao ponovo u Čemernu i treći put na Sutjesci. On je tako, presecajući svoj raniji put Mratinje-Maglić-Čemerno zatvorio, posle mesec dana, svoj hercegovački

krug. Povlačeći se pod pritiskom Italijana preko Čemernog, Osoja, Graba i Suhe, stigao je, negde oko 16. juna, u Donje, a odatle u, sada legendarne, Gornje Bare.

Teren je bio potpuno nenaseljen. Zgarišta su podsećala na ono što se ovde zbilo 17. i 18. aprila 1942. godine, kada su hercegovačke, crnogorske i bosanske partizanske snage razorile Borač, bez čega bi položaj partizanske vojske (potisnute sada, u junu, iz Crne Gore i Hercegovine) bio još teži od ovoga sada.

Male čarke i diskusije nastale oko podele hrane onih bataljona koji su je pribavili i sobom poneli sa onima koji to nisu učinili, uslovili su zaključak i naređenje Štaba brigade da se komorama (radnim vodovima) i snabdevanju hranom mora posvećivati izuzetna pažnja i da to mora da bude pored intendanata i briga političkih komesara.

* * *

Ovde, u dolini Sutjeske, bataljonska partijska organizacija smenila je na svom sastanku politkomesare četa Kraljevačkog bataljona Olgu Jovičić Ritu i Duška Ristića zbog »nezadovoljavajućeg vršenja dužnosti«. Duško Ristić se zbog toga žalio Štabu brigade, kritikujući i mene zbog »stroge discipline« koju sam ja zahtevao i sprovodio.

O tome sa mnom nije razgovarao komandant brigade Koča Popović, nego politički komesar Filip Kljajić Fića.

Ni svoju, ni bilo čiju nepogrešivost ne priznanjem. Zato nikada nisam osporavao nenamerne greške prema ljudima, uslovljene mojim ljudskim saznajnim ograničenostima, moralnim senzibilitetom i sklonostima ka asketizmu, i preteranoj zauzetosti opštim problemima - ovde ratom - kao ni mogućnost primedbi na oštrinu i strogu disciplinu koju sam nametao svima, pa i sebi. Međutim, moje fizičke mogućnosti bile su znatno veće od prosečnih. Poznat je bio zahtev boraca Kraljevačkog bataljona ponavljan po nekoliko puta tokom noćnog marša: »Neka komandant ostane na začelju!«, jer oni nisu mogli da prate tempo kretanja koji sam nametao čim bih, izmenivši pokoju reč sa svakim u koloni, polako izbio na čelo.

Od prvog dana ratovanja bio sam uveren da samo vojnički organizovane, obučene i disciplinovane jedinice mogu da vode složen, surov rat u kojem smo se istorijski nužno, a lično dobrovoljno našli, i da svode na minimum svoje sopstvene gubitke, pa sam stalno, podstican nacionalno-oslobodilačkim i revolucionarnim ciljevima, delovao u tom duhu, uz razumljivo nezadovoljstvo pojedinaca. A ko je uopšte zadovoljan vojnom, a posebno ratnom službom koju pre svih mora, milom ili silom, po svojoj dužnosti da nameće komandant?

Ali ja svoj stav prema potčinjenima nikad nisam bazirao na ličnim simpatijama i antipatijama ili interesima, nego na zalaganju i nezalaganju za opštu stvar - istorijski ratni oslobodilački cilj.

Mislim da će oni koji me dobro poznaju da se slože sa ocenom da sam ja, kao čovek brzog duhovnog pobuđivanja i dugotalasne frekvencije,

izuzetno strasno obuzet neposrednom oružanom borbom i asketskim navikama, nemilosrdno, neretko oštro i nervozno, *zahtevao izvršavanje borbenih zadataka, u kojima sam redovno aktivno učestvovao,* ali da mi je po prirodi bilo strano svako samovoljno nasilje nad ljudima i zakulisno delovanje protiv njih.

Odbio sam, zato, odgovornost za smenjivanje dva politička komesara čete, jer se sa smenjivanjem intimno nisam slagao, niti ga očekivao, iako je kritika i samokritika bila tada glavni sadržaj svih partizanskih i vojnih sastanaka, pa i onoga na kome su smenjeni komesari.

»To je, po praksi nastaloj u početku ustanka, učinila partijska organizacija pod rukovodstvom političkog komesara bataljona. Ti znaš da komandant nema prava da se meša u te poslove... Vojna linija se brine samo za borbene operacije, a politkomesarsko-partijska za moral i kadrovsku politiku. .. Dokaz za to je i činjenica da o ovom problemu, problemu komandovanja ne razgovara sa mnom komandant brigade, Koča Popović, nego ti, kao politički komesar. Trebalo bi, očevidno, više osamostaliti liniju komandovanja od partijsko-političke i u personalnom pogledu i ustrojiti vertikalnu vojnu hijerarhiju«, rekao sam tom prilikom Filipu Kljajiću.

Kod poznate globalne podele rada u dvostarešinstvu u kojem je komandantu prepuštena dužnost da isteruje disciplinu i izvršavanje borbenih zadataka, a politkomu da »vodi brigu o ljudima«, komandovanje se obavezno moralo ispoljavati kao uskogrudo i kruto, za razliku od partijsko -političke organizacije koja se borila protiv takve krutosti. Suprotno opštem stavu i direktivama da se stvara »vojska« iz usta nekih politkomesara moglo se čuti da je »zadatak partijske organizacije da sprečava vojniziranje«.

Meni se može opravdano prigovoriti što se nisam suprotstavio politkomesarovom sektašenju prema politkomu Prve čete Kraljevačkog bataljona, mladoj studentkinji Olgi Jovičić Riti i nekim borcima koji su uhodili njene postupke i kasnije svoju karijeru gradili na tome.

Bila je za to prilika u selu Danici u Gatačkom polju za vreme veoma neprijatnog »razgovora« sa Ritom koji je prethodio smenjivanju, »razgovora« na koji je politkomesar Miro Dragišić pozvao i mene.

Cenim da je, povodom reči o ovome, i u arhivama registrovanom, prilika da kažem i nešto više o sebi lično, pored ostalog i zbog toga što tip komandanta kakav sam ja bio, i moj status - iako nije bio tipičan u višim stepenima komandovanja, nije bio retkost u nižim instancama.

PRISUTNOST PARTIJSKO-POLITIČKOG, PROLETERSKOG I VOJNOSTRUČNOG NACIONALNOOSLOBODILAČKOG FAKTORA

Svoje neslaganje sa sektašenjem prema politkomu Riti, ja sam ovde na Zelengori izrazio samo ćutanjem, što očevidno nije bilo dovoljno. A da bi se bolje razumelo moje držanje i ponašanje i moj životni stav uopšte, treba

imati u vidu da sam ja slovio kao »anfan teribl«, da sam bio čovek stvarno lišen straha od ličnih autoriteta, logike božjih zapovesti moskovske kominternovske škole, od magije revolucije, tada religiozno mistifikovane »radničke klase«, »nepogrešive«, svemoćne Partije koja ima »spore noge, ali gvozdene ruke«; čovek bez opterećenja izvitoperenosti emigracije, ilegale, antitrockističkog terorizma, bojkota »likvidatora« i »neprijatelja naroda«, frakcijskih »jeresi« i jeresi s kojima je bio upoznat i to samo delimično, mali deo revolucionara, prvenstveno »Moskalja«.

A partijski kultizam, mitologija religioznog tipa i voluntarizam izvajali su brojne kultove: kult radničke klase, kult komunističke partije i njenih šefova, kult Moskve i »Moskalja«, kult interbrigadista »Španaca«, kultove koji su obezvredili i potisli u drugi plan radne sposobnosti, moralne kvalitete i rezultate rada kao objektivna merila odabira, nagrađivanja, izdizanja i isticanja ljudi, što će se i u socijalističkoj Jugoslaviji pojaviti kao deterministička »negativna selekcija«, uzrok mnogih društvenih zala.

»On se plaši Partije«, rekao mi je jednom prilikom general Veljko Kovačević za Koču Popovića. A Koča Popović je (koji je mogao, a verovatno je i tada znao više od mene o antitrockističkom terorizmu) i u španski građanski i u jugoslovenski oslobodilački rat otišao sam kao »šugava ovca«, iskazujući time očevidno dokaz svog ideološkog, komunističkog opredeljenja, da bi ga i pored toga, kao istaknuti intelektualac i »buržuj« morao navodno neprestano dokazivati, što ne moraju »predstavnici radničke klase«, svetiteljski nadahnuti.

Ja sam, kao normalan čovek,' sa manama i vrlinama, »simpatizer«, a ne čovek »naročitog kova« u aktivni politički život ušao 1941. godine kroz vrata nacionalnooslobodilačke, antifašističke borbe, bez oreola »robije«, »Španije«, »dugog staža«, misticizma Partije i »Moskve«, pa sam svoj ugled borca i komandanta morao sticati korak po korak u vatri oružane borbe, rame uz rame s borcima. Zaradio sam u tom procesu ocenu »dobar komandant« sa vojnostručnog stanovišta, umešnosti vođenja ljudi u borbi, ali kao komandant sa sopstvenom, a ne tuđom glavom na ramenu, suviše samostalan, ne mnogo formalno disciplinovan i versko-podanički nastrojen, sa uvek prisutnom sopstvenom voljom i mišljenjem, praćenim često i prekomernom prirodnom i ratom izazvanom nervozom.

Sve ovo, kao što se zna, inauguriše određeno uvažavanje, ali ne i prisnost i simpatije u hijerarhijskoj strukturi kakva je vojna i svaka ona politički i ideološki »monolitna«.

Oni partijsko-politički rukovodioci - jezgra osvajane partijsko-političke vlasti - koji su bili boljševičko-staljinistički »prekaljeni«, religiozno-harizmatski, »moskovski« vaspitani i disciplinovani, oni fanatično pregrejani »skojevci« suviše uobraženi u sopstvenu moć, oni koji su negovali »staljinske brkove« i ukazivali na svoje »staljinsko čelo«, oni budući večni procenjivači »budnosti« i »podobnosti«, - i to samo sa birokratskih, harizmatskih pozicija - pridavali su mi epitete »krut«, »čvornovat«, »samovo-

ljan«, »neelastičan«, »vojničina«, ali u nedovoljnoj meri disciplinovan »Titov vojnik« i »partijan« član »naše« Partije, »najkontroverzniji komandant NOR-a«.

»S njim niko nije mogao izaći nakraj«, govorili su za mene (ne misleći pri tom na Nemce nego na gospodarsku vlast) oni bojovnici koji smatraju da su disciplina i poslušnost najbolje osobine i vojnika - ratnika, pa po njima ispada da ja nisam bio ni dobar vojnik - ratnik, nego i tu »saputnik«, u svakom slučaju ne onakav kao poznati »favoriti«. Kao da je moguće biti u isto vreme revolucionarni ratnik i čovek anđeoskih osobina - melem za ranu.

Ove nepisane, nezvanične karakteristike bile su izraz dominacije genetskih predispozicija u meni, izražene samosvesti individualnosti, kritičkog odnosa prema svetu i sebi, jake autonomne volje i sklonosti ka maštanju o novom, nepoznatom. Bio je to pokazatelj prevlasti nacionalno-oslobodilačko-revolucionarnih i antifašističkih borbenih preokupacija nad onim »boljševičkim« ideološko-političkim proletersko-revolucionarnim, moje trajne povezanosti s duhom nauke i nezakoračivanja u svet mistifikacije radničke klase, komunističke partije i njenih »vođa« kao harizmatskih »tvoraca« i »spasitelja«. One su proizlazile: iz mojih preokupacija *samo oružanom borbom;* znatnog dezinteresovanja za partijsko-politički i obaveštajni rad kao »komesarski« posao; iz moje averzije prema poltronstvu i podaničkom mentalitetu, a posebno prema nehumanim, ponekad zverskim postupcima »pravovernika« sa protivnicima, na primer baš tada (1942), u Hercegovini i Crnoj Gori, a kasnije, recimo, pri likvidaciji »veleizdajnika« na Kordunu (1944) i konačno u »Dahauskom« obračunu i na »Golom otoku«, na »Brionskom plenumu« (1966).

Ove karakteristike pripisivane su mi i zbog toga: što sam na bazi svog shvatanja rata kao nenormalne surove društvene stvarnosti i svog partijskog i vojnog ovlašćenja i obaveza, stvarno odgovorno i disciplinovano ratovao za slobodu svoje zemlje - najpre kao borac, a kasnije kao komandant; što sam se ponašao kao odgovoran vojnik oslobodilačkog pokreta i njegove vojske, a ne »vođa« i »učitelja«; što sam primao na sebe odgovornost za riskantne poduhvate, bez izvlačenja uz demagoške izjave - »neka bude kako Partija kaže«, kako su to učinili neki veoma uvaženi, na osnovu toga favorizovani »partijni« komandanti, velikog partijsko-»španskog« pedigrea.

Priznanja - a njih je bilo nemalo - nisam sticao ničijom ličnom milošću i posebnom naklonošću, ni na osnovu »staža« i klasno-španskog pedigrea ili nacionalnog ključa, nego samostalnim, često riskantnim ratničkim delovanjem, nemilosrdnim i prema sebi i prema drugima, što se dosta teško uklapa u mentalitet svake ustaničke, seljačke vojske, oslonjene više na svoju rudimentarnu snagu nego na mudrost i znanje, vojske sklone komotnostima većim od onih koje dopušta rat, uprkos tome što joj komotnosti uvećavaju gubitke u životima.

A rat - komplikovan i veoma težak posao - nužno, objektivno zahteva i nameće svakom učesniku određenu masku i odoru, neprijatno i nepri-

rodno ponašanje bitno različito i od intelektualističkog i od svatovsko--zabavnog.

Ja sam ušao u burni politički i ratni vrtlog kao »slobodni strelac«, da bih »šegrtovao« kao borac, imajući u prvom planu fašističke okupatore moje zemlje, da bih takav ostao stalno, uživajući prednosti i minuse toga statusa: relativno veliku slobodu i posledice koje ona donosi članu syake organizacije, zasnovane na većoj ili manjoj disciplini - poslušnosti.

Moj moralno-politički lik dosta verno je okarakterisao moj prijatelj Boško Siljegović, rekavši mi jednom prilikom: »Vidi se da se nisi kalio u predratnoj ćeliji«, a reč nije bila o mojoj opštoj socijalizaciji, nego o mojoj »(ne)disciplini«, u suštini o stvarnoj odsutnosti kod mene zavereničko--podaničke poslušnosti i konspirativne učaurenosti, u »moskovskoj« kominternovskoj školi, koja je podrazumevala i višestruki tajni život prema svojoj porodici, prijateljima, Partiji, raznim obaveštajnim službama, frakcijskim grupama.

I ovaj moj prijatelj je očevidno pristalica pogleda: da revolucija svaka, pa i proleterska, nije pojava koja donosi i pozitivne i negativne rezultate, nego suština življenja i pojedinaca i naroda (poput onog svojevremenog gledanja Srba Krajišnika da je čovek samo vojnik!); da se na put progresivnosti i borbe za bolji život ne može doći živeći i radeći normalno - kako se to desilo i meni i mnogim borcima oslobodilačkog rata 1941-1945 - nego samo kroz boljševičko-proleterske ćelije, partijske i zatvorske, i kroz moskovsku školu. U toj perspektivi mnogo veći je društveni porok nedisciplina, neposlušnost koja se uvukla navodno kroz patriotsku nacionalnooslobodilačku borbenu masu, nego neki veliki poroci koje su nosili i presađivali »veliki revolucionari« - »velikani«, kao recimo, kameleonstvo, zasađeno kroz kominternovsko menjanje osnovne političke boje: antijugoslovenstvo -jugoslovenstvo-antijugoslovenstvo i verno praćenje transformisanja, kroz »čistke«, revolucionarnih tokova u staljinističku, cezarističku kontrarevoluciju. A da se i ne govori o onom ispoljenom tokom »socijalističke izgradnje«: uverenje i praktično delovanje u duhu nedemokratske postavke da revolucija - uključujući i njene nasilničke metode - nije privremena stvar nego pojava koja neprekidno »teče« - da su samo »stari revolucionari« njeni čuvari i da su zato nezamenjivi na vlasti do pompezne sahrane i ovekovečenja u vidu obeležavanja gradova, ulica, fabrika, univerziteta njihovim imenima...

Začetak mog borbenog moralno-političkog lika leži u činjenici da ja partizanski komandant nisam postao »boljševičkim« ukazom »odozgo«, kao već dokazani, po Staljinu »čovek naročitog kova«, nego kao »simpatizer«, izabran »odozdo«, što je, uz moj naučni duh, uslovilo da nikad ne postanem čvrst partijski vernik, ni birokratsko-harizmatski podanik, nego da ostanem svoj.

Najhitniji elementi toga lika mogli bi se figurativno svesti na: pravolinijnost poput svece; oštrina poput sablje; velika moć koncentracije na izabranu pojavu i problem; neposredno učestvovanje u »dinamici boja« uz uživanja u muzici orkestra složenog od strelaca, mitraljezaca, artiljeraca,

avijatičara..znatno zanemarivanje svega onoga što nije bilo u izabranom vidokrugu - što sve zajedno predstavlja i vrline i mane, osnov i simpatija i antipatija.

Ni u KPJ nisam stupio u kameleonskoj, emigrantskoj atmosferi umnogome obojenoj frakcionaškom borbom za vlast u ilegalnoj Partiji kao stepenici ka vlasti nad Jugoslavijom, nego onda kada je *slobodu za jugoslovenske narode trebalo otimati iz ruku moćne okupatorske fašističke mašinerije* - a KPJ nacionalno oslobođenje i pravedniji društveno-ekonomski sistem proglasila za svoje ratne ciljeve, i kada sam svoju odlučnost da se angažujem na tom istorijskom delu pokazao sazdavanjem vlastitim rukama *26. juna 1941. godine* (pre poziva KPJ na ustanak) vojnog logora na planini Goču, logora koji će se pokazati kao *prvi partizanski vojni logor*.

Doprinos koji sam dao jugoslovenskoj antifašističkoj, nacionalnooslobodilačkoj i revolucionarnoj borbi - čija su merila činovi i odlikovanja stečeni u ratu - jasno govori da se ideološko-politička teorijska i praktična privrženost komunističkim idealima, kao kvintesenciji savremenih progresivnih stremljenja, može odnegovati i bez ilegale, robija, emigracija i boravaka u »prvoj zemlji socijalizma« - živeći normalno u sopstvenoj patriotskoj i revolucionarnoj sredini.

Ali ja sam kao takav, uprkos tome što sam se u ličnom ratničkom životu namerno spuštao nisko, dozvoljavajući da ponekad imam više vaški od boraca, kako bih prikrio onaj porok »filozofiranja« i »mudrovanja«, bio uvek »gospodin profesor« i intelektualac, kao i studentkinja Olga Jovičić Rita »gospođica«, koja se uvek »pirka«, kako joj je prigovarao politkomesar. Nas dvoje bili smo i poznanici i prijatelji, pa se moja odbrana nje mogla tumačiti i kao »familijarnost« i izazvati moj »sukob s Partijom« koji bi bio prvi u nizu onih koji će uslediti kasnije i zbog ovakvih stvari samo na višem nivou, sukob s birokratima koji su isticali samo svoj »staž«, »proleterski pedigre« i koji su umesto da neprekidno uče, svoju »radničku vlast« koristili za proganjanje onih koji su radili i učili.

U osnovi onoga što je u to vreme u ime Partije sprovodio politkomesar bataljona, radnik Miro Dragišić, revoluciji odan, dobar borac, bilo je, pored onog njegovog maštanja o »crvenom teroru« i netrpeljivosti prema intelektualcima - iskreno poštujući mene lično - i neravnopravnog tretiranja žena, kao i oslanjanja u radu - već tada - na tajno prikupljanje podataka o svojim ljudima - saborcima.

Intelektualci su u svakoj dogmatskoj sredini - a u NOP-u je u to vreme dominirao klasni, boljševičko-staljinistički dogmatizam - u nekakvom defanzivnom položaju zbog klasnog »buržoaskog tereta«, generatora »osećanja krivice« i predodređenosti za »žrtvenog jarca«.

Ovaj kompleks inferiornosti ja sam uspešno savladavao time što nisam ni bio indoktriniran staljinistično klasnim dogmatizmom a i svojim mentalitetom koji nije baš mnogo zarezivao podaničko-harizmatska strujanja.

Ovu, očevidno prividnu protivrečnost u mojoj ličnosti i držanju i delovanju tokom oslobodilačkog rata 1941-1945, izrazita odlučnost, upornost

i uspešnost u borbi protiv okupatorsko-kvislinške vojske, s jedne strane, i stalna distanca i neslaganje i sukobi s partijsko-političkom podaničkom, harizmatskom disciplinom - jedan od recenzenata ovih mojih »Razmišljanja« - general Gojko Nikoliš - okarakterisao je tvrdnjom da sam ja jedan od »najkontroverznijih ličnosti« NOR-a. Međutim, reagovanje na sitne i krupne abnormalnosti moralo se potiskivati u drugi plan i morala se stalno imati pred sobom borba za oslobođenje zemlje od fašističkih okupatora, u nadi da će se nedemokratizam i mnogo štošta, kao nusproizvod, naličje borbe, negativni elemenat svojstven svakom procesu u prirodi i društvu, otkloniti posle pobede.

Za upotpunjavanje mog komandantskog lika i odnosa prema ljudima-borcima može da posluži i sledeći detalj :

Na partijskoj konferenciji Sedme banijske divizije, u jesen 1943, održanoj u Glini - kojoj su prisustvovali članovi Centralnog komiteta KP Hrvatske i Glavnog štaba Hrvatske Andrija Hebrang, Ivan Gošnjak, Rade Žigić i dr. - politički vodni delegat Milan Knežević kritikovao je pred ovako eminentnim skupom mene lično zato što sam njegov vod uputio u borbeno izviđanje »trokuta« (teren na ušću Une u Savu). Jer, bilo je, po rečima vodnika, »vrlo teško«, iako nije niko poginuo, što se može desiti pri izvršavanju svakog borbenog zadatka.

Iako sam bio ubeđen da vodni delegat ratnički posmatrano nije u pravu, nisam se uopšte osvrnuo na njegovu kritiku. Smatrao sam da borac mora imati mogućnost da daje oduške ratnom pritisku i u vidu kritike komandovanja i da je komandant dužan da i tu vrstu tereta primi na sebe.

Kada sam negde pedesetih godina pri jednom susretu podsetio na ovo bivšeg vodnog delegata, sada general-potpukovnika, on je nekako postiđen, crven u licu, rekao: »Zar vi to pamtite, druže generale?«

Pamtim i sećam se toga često, rekao sam, zato što to govori o našoj zajedničkoj veličini za vreme rata - pravu mlađeg da kritikuje i obavezi starijeg da kritiku prima, čak i kad nije u potpunisti opravdana. Bio je to izraz naših oslobodilačkih, revolucionarnih, progresivnih stremljenja usađenih u moju ličnost, kojoj je to postala druga priroda.

»A da li si ikad posle one kritike osetio žalac moje komandantske vlasti?« upitao sam ga.

»Ne, nikada«, rekao je. »I general sam postao!«

»A eto, kao što znaš, naši odnosi i društvena klima toliko su se udaljili od onih u našem oslobodilačkom, narodnom ratu, da ni ja, onda onakav, nisam više siguran da ti sada, u postojećoj fabrici za uništavanje poštenih i radnih ljudi, za manju grešku ili 'grešku' ne bih slomio vrat. Eto, zato mi naš, zajednički doživljaj često kopka po savesti!«

»On stalno nešto gunđa«, reći će mi negde 1958. godine, kao narodnom poslaniku Kraljeva sekretar Sreskog komiteta Partije, za jednog prvoborca koji je godinama (1945-1958) živeo s porodicom u nemačkom bunkeru kod mosta na Moravi, baš onog na kome je Kraljevački partizanski odred započeo antiokupacijsku oružanu borbu 1941. godine.

»Pa zamenite uzajamno društveni položaj, možda će on tebi dozvoliti da bar gunđaš!« odgovorio sam sekretaru, koji je nezadovoljno kolutao očima na moj sarkazam!

Reč je bila, u suštini, i tokom rata i posle njega, o svojevrsnoj kontroverziji, o intenzivnijem i izrazitijem od uobičajenog, ispoljavanju na mojoj ličnosti permanentnog antagonizma između shvatanja i prakse ljudi zadojenih kominternovsko-staljinističnim religioznim duhom kultizma i despotizma, nezdravosti ilegale i emigracije, s jedne strane, i demokratskog duha i shvatanja slobode i odnosa među ljudima pobunjenih patriotsko-revolucionarnih masa, s druge strane, i o mom nekakvom stalnom traganju za novim i svestranom zalaganju da se. novo na vreme sagleda i ostvari, uprkos inerciji, konzervatizmu mediokriteta koji vole da uživaju s glavom u pesku.

»On nije nikad bio ni komunista ni revolucionar-borac«, reći će za mene pravovernici preobraćeni u »socijalističke nacionaliste« - nacionalsocijaliste - kada sam 1984. godine, vratio partijsku knjižicu u znak protesta i neslaganja s njihovom zvaničnom partijsko-državnom politikom, koja po mojoj oceni razara nacionalne i revolucionarne tekovine skupog NOR-a
- socijalističku i samoupravnu Jugoslaviju.

»Hitlerov ađutant«, tajno ubačen u partizane, agent CIA-e i NKVD-a, uzvratio sam sarkastično.

Zbog svega ovoga i moja nestandardna »čvornovata« memoarska razmišljanja-u kojima želim sačuvati aromu autentičnosti, verodostojnosti, ekstravagantnosti i originalnosti i jasno izraziti šta sam mislio i osećao i šta sada mislim i osećam - izazvaće, u ortodoksnim »pravovernim« sredinama, nosiocima mitologije »simetrije«, »ravnoteže« doprinosa NOP-u i kvislinggovštini i ocena izrečenih u nenormalnim ratnim uslovima, razne komentare, bilo zbog mog stvarnog ekstravagantnog individualizma, bilo što će se on pripisati mom subjektivizmu.

A potezanje na mene i najtežih smrtnih kazni Vrhovnog štaba i zamena ovih izvanrednim nagrađivanjem, rečito govori, samo po sebi,
o mojoj ekstravagantnosti.

»Simpatizer« KPJ i običan borac 1941. godine, intelektualac »sklon filozofiranju«, »mudrovanju«, »izmišljanju«, nije očevidno mogao postati istaknuti komandant i general 1944. godine, bez originalnih, spektakularnih, uspešnih, ratnih rizika, postupaka i doživljaja. O mojoj »svojeglavosti«, »nastranosti«, »krutosti«, »neelastičnosti« i odsudnosti partijske religioznosti govori činjenica da posle rata nisam vešto preplivavao iz komunističko-ateističkih u komunističko-nacionalističke, religiozno-harizmatske vode.

Usuđujem se da kažem da ja nisam bio ni »nedisciplinovani«, »samovoljni« komandant ni »neposlušni« funkcioner, nego čovek koji je na ramenu nosio i nosi sopstvenu glavu, koji ne obožava ličnosti, nego ih poštuje samo u srazmeri njihovih dela korisnih za ljudsko društvo u celini.

Moji otpori i neslaganja tokom rata nisu, međutim, bili izraz neke svesne ideološko-politički izgrađenosti, oformljenog protivljenja onome što

će kasnije biti formulisano kao staljinizam, konzervatizam i voluntarizam, nego spontana reakcija mog prirodnog etičkog identiteta na nadutost i tolerisanje mizantropskih, sumnjičavih, nezdravih odnosa političkih »pravovernika« prema svakome, pa i svojim saborcima, reakcija na samohvalisavu frazeologiju neistine i nepravde, zavisti, samovolju koje su se, iako sporadično, ispoljavale u novom, nastajaćem »društvu pravde i pravičnosti«.

Zato glavni sadržaj moje biografije neće opredeliti priznanja: generalski čin i najviša odlikovanja dobijena za vreme rata - nego brojne »jeresi« izražene: u vidu teorijskih vojnopolitičkih pogleda-sadržaja mojih obimnih naučnih radova, javnosti nedostupnih; »nedisciplina« i »samovolja« izražene u Srbiji krajem 1941. i na Sutjesci, 10. juna 1943. godine, povodom praktičnih taktičkih postupaka na bojnom polju; u storniranju, 31. januara 1950. godine krupnog važnog elementa antiinformbirovskog ratnog plana, po kome je Srbiji i Vojvodini bila namenjena sudbina »Panonskog mora«, i po kome su Srbiji stvarno oduzete dve važne privredno-industrijske grane

- industrija naoružanja, osnovana još u 19. stoleću, i vazduhoplovna industrija, ali ne i celokupna industrija, pa i zanatstvo, kako je bilo zamišljeno i do moje »samovolje« sprovođeno.[20]

NOVE BRIGADE

Četnici su pod okriljem Italijana preuzeli sredinom 1942. godine u svoje ruke Crnu Goru i Hercegovinu.

Dok je za neutralisanje četničkog uticaja u istočnoj Bosni, početkom 1942, bila dovoljna Prva proleterska brigada, sredinom 1942. za to nisu bile dovoljne ni dve proleterske brigade, i to zbog italijanske politike »pacifikacije« u Crnoj Gori i Hercegovini - privlačenja, preko četnika, Srba na stranu okupatora i partizanskog levosektaškog skretanja i terora.

Od boraca potisnutih iz Crne Gore, Hercegovine i Sandžaka formirane su još tri brigade: Treća sandžačka (komandant Knežević Vladimir Volođa) 5. juna i crnogorske: Četvrta (Peko Dapčević) i Peta (Sava Kovačević), 10. juna 1942.

Pošto je odbačena mogućnost varijante da se grupa brigada uputi prema Srbiji, one su, po odluci vrhovnog komandanta Josipa Broza Tita od 19. juna 1943. godine orijentisane na zapad - prema Bosanskoj krajini, Baniji, Kordunu i Lici, gde je oslodobilačka borba imala duboke korene

[20] **Ovo ovde i na drugim mestima i ovakvo skretanje pažnje na svoju ličnost i rad, iako na činjenicama zasnovano - može i dobronamernim, a pogotovo zlonamernim biti povod za prigovor »preterano ističe svoju ličnost«. Istorija NOR-a je, kao što se zna bezlična. Rat je, navodno vodio i dobio samo vrhovni komandant Josip Broz Tito. A nužno je, mislim, utvrditi i konkretno analizirati delovanje brojnih pojedinaca, kao pločica u mozaiku celine i na osnovu tog, a ne po klasnom i partijskom pedigreu i »stažu« vrednovati ličnosti i pojedince.**

i gde je, u slučaju pojačanja snaga dolaskom novih brigada, bio u izgledu nagli uspon ustanka.

Pred brigadama je pročitano »otvoreno pismo« CK KPJ, a i Tito je u svom govoru osudom dogmatsko-radikalističkog sektašenja, »oprao ruke«, kao da vojnopolitički centar NOP-a i on lično - koji su se nalazili u blizini događaja, s njima uopšte nemaju veze.

Neki ranije partijsko-politički i vojni rukovodioci postali su borci.[21]

Ali, pored javne osude grešaka, bilo je potrebno i borbeno angažovanje Operativne grupe divizije Vrhovnog štaba u razbijanju na Neretvi i na Drini u proleće 1943. četničke vojske, mobilisane pretežno na crnogorsko-hercegovačkom području koje nije istorijski okarakterisano kao četničko, kao Srbija. Ovo područje četnici su smatrali svojom državom - pandan partizanskoj ustaničkoj bazi u zapadnoj Bosni - »Bihaćkoj republici«.

Tu su oni maštali o tome da sačekaju iskrcavanje Engleza i Amerikanaca i krenu preko Splita i Sarajeva kao saveznička prethodnica na Mađarsku i Austriju.

Položaj komunista u četničkoj crnogorskoj »državi«, uslovljen i njihovom prethodnom sektaškom »revolucionarnom« politikom, opisali su u svojim delima, među ostalima i književnik Mihailo Lalić, i general Vojo Kovačević.

SAMO KOPRIVE...

Nekoliko dana nakon dolaska na Zelengoru, Kraljevački bataljon je na čelu brigadne kolone stigao - mislim 20. juna 1942. godine - preko Debele ravni i Katuništa na Lučke kolibe. Put, koji će godinu dana kasnije biti prekriven i obeležen mnogim leševima, sada je predstavljao stazicu zasutu lišćem. Na bujnim livadama oko Ljubinog groba, gde je brigada zanoćila, našli smo na jedno napušteno konjče.

Sutradan je bataljon upućen na prostor spaljene žandarmerijske stanice Zelengore. Krećući se bez vodiča, bio sam prisiljen da na jednom malom brvnu, jugoistočno od Ljubinog groba, primenim svoje znanje oficira topografa, stečeno baš u ovim šumama Zelengore 1939, da bih po karti odredio pravac kretanja - na zapad.

Godinu dana kasnije ovo isto brvno - koje sam s teškom mukom pronašao, u noći između 10. i 11. juna 1943. godine, pomoći će mi kao »stajna tačka« da odredim po azimutu pravac na sever, kojim sam morao provući Sedmu banijsku diviziju kroz neprijateljske položaje.

Kod žandarmerijske stanice našli smo na veliko stado volova. Uzeli smo jednog vola za obrok i zatražili dozvolu Štaba brigade da ih uzmemo još, za sebe i za brigadu, ne postavivši stražu oko njih. Međutim, volovi, za koje smo ustanovili da pripadaju okupatorskom garnizonu u Kalinoviku,

[21] **Krsto Popivoda, Petar Drapšin.**

nestali su, a cela brigada se nagladovala. Ova moja revnost u poštovanju »narodne imovine« prisilila nas je da nekoliko dana jedemo samo neslane koprive, spremajući se za onu Sutjesku 1943. i da se jedva dovučemo do sela Jelašca u blizini Kalinovika.

Divni šumski proplanci i cvetne livade - prava vazdušna banja - na koje sam izjahivao 1939. kao đak-narednik, ostali su mi u uspomeni kao mesto na kojem sam izbliza gledao kako mi se kezi gladna smrt.

»Odavde do najbližeg naseljenog mesta ima oko dvadeset kilometara. Poslednje parče mesa niko ne sme pojesti bez mog ličnog odobrenja. Ono se mora čuvati za dan pokreta... Dotle samo koprive!« glasilo je moje naređenje bataljonu.

Iscrpenost je dostigla krajnje granice. Nisam mogao ni da stojim... Čim bih ustao - padao bih kao pokošen. A naređenje za pokret nije stizalo.

Nezadovoljan što se zadržavamo na terenu koji preti smrću od gladi, kajao sam se što nisam pribavio hranu bataljonu i kršenjem uobičajenih normi obzira prema narodu. Vanredne situacije zahtevaju vanredne mere, zaključio sam, krijući pred borcima svoju uznemirenost.

Prisetio sam se ovoga u Sandžaku godinu dana kasnije (1943), kada sam, naslućujući da se Sedma banijska divizija može naći na Zelengori, naredio intendantu Boji Batiniću: »Ne birajući sredstva obezbediti diviziji hranu u živoj stoci za dvadeset pet dana« i insistirao da se sa područja Durmitora, Pive i Sutjeske izvlači što brže, namećući krajnje naprezanje 8, 9. i 10.juna.

Kada je najzad, 24. juna 1942, započeo pohod grupe brigada (Prve, Druge, Treće i Četvrte) prema zapadnoj Bosni opštim pravcem Zelengora, Treskavica, Bitovnja, Kraljevački bataljon se preko Konjskih voda i Ošlog dola uputio prema selu Jelašca.

Gladovanje je učinilo svoje. Jedva smo se kretali kroz divne šumovite predele, bogate izvorima i potocima, tu i tamo unakažene kosturom čoveka ili konja, nastradalih za vreme prolećne partizanske ofanzive na Borač.

Nešto upečatljivo što potvrđuje ono materijalističko tumačenje da ideje prolaze kroz stomak, doživeo sam ispred sela Jelašca.

Izgladnela kolona je jedva gamizala uzbrdo prema selu u kojem smo očekivali da ćemo naći hranu. Odande su dopirali zvuci koji su očito govorili da se tamo vodi borba, što je značilo da će biti rekvizicije. Tek tada sam izvadio svoje parče mesa i počeo da ga jedem. Jedan borac rudarske čete - koji je, suprotno mom izričitom naređenju, onaj svoj »neprikosnoveni obrok« pojeo - obratio mi se preko svog komandira Bože Kalembera pitanjem: »Otkud komandantu meso?«

Razljućen zbog neizvršenja naređenja i pokušaja da se posledice sopstvenih grešaka u ime »solidarnosti« prevaljuju na tuđa leđa, što je u životu čest slučaj, sručio sam vatru i na komandira i na njegovu četu: »Moje naređenje, znači, niste izvršili. Ne očekujete, valjda, da vas mogu spasiti moja dva zalogaja mesa, ili da ću vas ja nositi uz ovo brdo!«

Kalember se posle rata uvek pri susretu sa mnom sećao ovog trenutka, govoreći da je »želeo u zemlju da propadne od stida i osećanja krivice«.

A kada je u selu Jelašca svaki borac dobio po pola jagnjeta, a u komori brigade se našlo oko stotinu volova, niko više nije gledao da li je komandant dobio možda neko bolje parče.

Teška ekonomska situacija uopšte, a glad posebno, stvara atmosferu društvene osetljivosti i zato svako zrelo rukovodstvo vodi računa o tome kako se ponaša u takvim uslovima, kako mu se ne bi mogle uputiti opravdane primedbe za »elitizam«, »privilegije« i »socijalne razlike«. Jer one se, i opravdane i neopravdane, često i u ime prvobitnog »hrišćanskog socijalizma« jednakosti u siromaštvu koriste i u demagoške svrhe, uz prećutkivanje posebnog vida eksploatacije koju vrše lenjivci i u životu neumereni ljudi prema vrednim i u životu umerenim ljudima.

NA TRESKAVICI I BJELAŠNICI

Obuhvativši Kalinovik - u kojem je drhtao okupatorski garnizon - sa severa i juga grupa brigada je, 27. juna 1942, izbila na planinu Treskavicu. Kraljevački bataljon je od komandanta brigade Koče Popovića dobio zadatak da povede iz Jelašca oko stotinu volova, kako brigada ne bi ponovo došla u situaciju da gladuje. Moje negodovanje protiv ovog »neborbenog zadatka« - nije pomoglo. Rešenje je bilo u tome da se od sukna iskroje povodnici i odrede po dva borca za rvanje noću sa snažnim, ugojenim volovima i bikovima. Avet minule gladi podsećala je da je to zadatak od izvanrednog značaja za brigadu.

Na vrhu Treskavice zahvatila nas je - na Vidovdan 28. juna 1942.

- usred leta, hladna kiša, susnežica i magla gusta kao testo što asocira na kobne Vidovdane 1389, 1914, kojima je sledio i onaj 1948. Razdelivši svakom bataljonu po jednog do dva vola, legao sam pored izvora vode (izvori su me inače u životu uvek privlačili) - retkosti na vrhu planine
- i zaspao savladan velikim umorom u vodi koja se podlivala poda me.

I ovde smo naišli na veliko stado volova. Vrhovni štab i Tito lično nisu odobrili da se diraju.

Ja sam, međutim, poučen slučajem kod žandarmerijske stanice Zelengore, priključio deo ovih volova svojoj brigadnoj komori, kako bih nadoknadio bar onaj broj koji sam podelio bataljonima.

Kada se bataljon spustio u Trnovsko polje, Vrhovni štab je, doznavši da su i ovi volovi vlasništvo okupatorske vojske, naredio da se oni uzmu. Bilo je, međutim, dockan. Volovi su na volšeban način brzo nestali kao i oni na Zelengori, nekoliko dana ranije.

Sa Treskavice grupa brigada bila je usmerena na komunikaciju Sarajevo-Konjic: Druga i Četvrta brigada obuhvatale su Bjelašnicu sa istoka i usmeravale se na odsek Hadžići-Pazarić-Tarčin, a Prva i Treća brigada sa zapada usmeravajući se: Treća brigada na Bradinu, a Prva na odsek Bradina-Brđani-Konjic.

Kraljevački bataljon podelio je brigadnu živu komoru po bataljonima i postao borbeno sposoban. Put ga je sa Treskavice vodio preko grupe bogatih muslimanskih planinskih sela ispod Bjelašnice - Lukavca, Rakitnice. Brda, Bjelimića, Umoljana. Ova sela raspolagala su svojom naoružanom seoskom muslimanskom milicijom, neprijateljski raspoloženom prema partizanima, što je otvaralo dobru prehrambenu perspektivu.

Nije bilo tajna da su borci-partizani bili zadovoljniji kad su nailazili na bogata, njima neprijateljski raspoložena sela, pogotovo ako pružaju oružani otpor, jer onda sledi rekvizicija - nego na siromašne seoske partizanske baze u kojima su se morali zadovoljiti onim što domaćini sami ponude.

Isto tako se znalo da su borci, stalno sputavani obzirima prema seljacima i njihovoj imovini, bili skloni da i sami isprovociraju oružani sukob kako bi sebi odrešili ruke.

U koloni Kraljevačkog bataljona na prilazima selima ispod Bjelašnice, na visoravni oko hiljadu trista metara nadmorske visine, našli su se Vrhovni štab i vrhovni komandant Josip Broz Tito, posle Gaočića česti gosti Kraljevčana.

Iako nigde na vidiku nije bilo neprijateljske vojske, sem zbegova koji su panično napuštali sela i terali svoju stoku u planine, zaštektali su naši mitraljezi, posle čega su ljudi počeli da napuštaju stoku.

Kada me je Tito zapitao zašto se i na koga otvara vatra, slegao sam mirno ramenima i rekao da su prethodnice verovatno naišle na otpor.

Međutim, i on i ja znali smo tajnu koju je on često prepričavao u svojim sećanjima.

Sela su bila napuštena, stoka u torovima, a kuće širom otvorene. Na sve strane sir, mleko, kajmak. Ponegde i pčelinjak za kojim su tragali neki borci, izlažući se opasnosti da ih izujedaju pčele i tako ih dovedu na odgovornost zbog»petljurisanja« (samovoljnog uzimanja hrane od seljaka).*

Dok su se borci gostili, Vrhovni štab i štab Kraljevačkog bataljona su hvatali vezu s narodom i tumačili mu liniju narodnooslobodilačke borbe, uveravajući ga da mi nećemo da diramo njegovu imovinu (sem neophodnih obroka hrane!), da imamo nameru samo da prođemo kroz sela na svom putu dalje, itd., itd.

Produžavajući sledeće noći svoj marš, bataljon je sela ostavio u najvećem mogućem redu. Ovo je uslovilo da ova sela prema partizanima nisu više bila neprijateljski raspoložena, što će doći do izražaja godinu dana kasnije, kada su Sedmoj banijskoj diviziji, iznurenoj na Neretvi, i ranjenicima pružala negu i hranu.

Noć 2/3. jula 1942. provedena u pokretu ispod Bjelašnice prema pruzi Sarajevo-Konjic ostala mi je u sećanju kao izvanredno naporna. Mrkli mrak, staza gotovo da i nije bilo, bespuće, kretanje sporo...

Tito, koji se opet našao u koloni pored mene, odobrio mi je da zastanemo. Tu negde, u kamenjaru, legao je i on pored mene. U zoru smo

*** *Petljura* - vođ ukrajinskih kontrarevolucionara tokom Oktobarske revolucije, čije su jedinice samovoljno vršile pljačke.**

se probudili i tek onda ugledali kako je surov bio teren u koji smo dospeli. Kad se razdanilo, krenuli smo napred.

Josipa Broza Tita iz ove noći, kao i iz one na putu sa Podromanije na Jahorinu, 19. januara 1942, želeo bih da pokažem ljudima koji nam s razlogom i pravom ukazuju danas na njegove negativnosti: vlastoljubivost, častoljubivost, narcisoidnost, raskalašni život i »tapije« na »Dobanovce«, »Vangu« i vinograde koje su podosta potamnele svetio lice jugoslovenske oslobodilačke borbe 1941-1945.

Ali Tito je, kao što se vidi, bio ovde okružen proleterskim brigadama i njihovim rukovodiocima koji su bili *dokraja odani proklamovanim ratnim ciljevima - Jugoslaviji ravnopravnih naroda i socijalističko-komunističkom društveno-ekonomskom poretku u njoj* - dok se on kasnije, razume se, svojom krivicom, okružio brojnim ljudima sumnjivih moralno-političkih kvaliteta, nosiocima nacionalističkih, antijugoslovenskih i kontrarevolucionarnih tendencija, koji su umnogome prokockali prometejski termopilski ratni ugled naroda Jugoslavije i Titov lični.

NA PRUZI SARAJEVO-KONJIC

Posle podne 3. jula 1942. stigli smo pred kanjon Neretve iznad železničke stanice Brđani. Dole, kroz durbin jedva vidljiva, vijugala je reka, pruga i put pokraj nje. Huktali su vozovi od Konjica prema Ivan-sedlu, ne sluteći šta ih može zadesiti negde na ovoj pruzi naredne noći.

»Eh, kad bi mi jedan od njih, krcat vojskom, pao noćas u zamku!« maštao sam.

Levo od mene Prvi crnogorski bataljon uputio se prema Konjicu.

Kraljevački bataljon krenuo je 3. jula iz Usamovine prema Brđanima. Uska strma staza vodila nas je prema litici koja je ličila na veštačku tvrđavu, izgrađenu za zaštitu komunikacija. Iznenada, sa litice se na bataljon sručila mitraljeska paljba koja ga je prikovala za stazu, tako da je jedva odgovorio na vatru.

Međutim, Crnogorci koji su se našli bočno samoinicijativno su stupili u dejstvo i neprijatelj je pobegao.

Nastavili smo svoj put, ali ja sam bio nezadovoljan što smo otkriveni pa je otpala mogućnost iznenađenja.

Jedan voz prolazio je ispod nas prema Konjicu. »Sto nije malo zakasnio?« mislio sam, gubeći polako nadu da će me noćas poslužiti sreća.

Dugo je trajalo spuštanje noću 3/4. jula u nepoznato. Na čelu kolone bio je komandir Živan Maričić sa svojom Prvom četom.

A onda, negde posle ponoći, planuše puške ... oglasiše se i mitraljezi. Započela je gužva koju smo i priželjkivali.

»Druže komandante, u stanici je voz«, doviknu mi Maričić.

»Juriš, zalomi levo, zalomi desno, opkoljavaj! Predajte se!« prolomila se moja komanda.

Izbili smo na koloseke i relativno brzo savladali kompoziciju punu neprijateljske vojske.

Već je počelo da sviće, a treba preći prugu, put i reku i dokopati se desne obale. Mnogo mi se žurilo.

Postrojenih zarobljenika ima više nego boraca (oko tri stotine). Nemamo sredstava i alata za uništavanje lokomotive i vagona.

»Ustaše, izlazite iz stroja!« komandujem. Nekoliko crnih uniformi se izdvojiše. »I ovo su ustaše, špijuni, ubice nevinog sveta pred našim očima!« izguraše domobrani još dvojicu u domobranskim uniformama.

»Domobrani, mi smo borci Prve proleterske brigade! Mi znamo da ste vi prisilno mobilisani i zato vam nećemo ništa. Ustašama će suditi naš bataljonski sud za zločine koje su, kako i vi kažete, počinili i čine nad našim narodom - po kratkom postupku. U ovoj mrkloj noći oni se, kao pripadnici ustaške zločinačke organizacije usmerene protiv mira, ratnog prava i čovečnosti moraju susresti s našom pravdom. Vas, domobrane, pozivamo da stupite u naše redove, a ako nećete, mi ćemo vas sutra pustiti kućama. Samo noćas nam morate pomoći da evakuišemo plen i uništimo železnička postrojenja.

Izvadićete zatvarače iz svojih pušaka i predati nama, a puške i sanduke trešanja, upućene okupatorima i njihovim slugama, nosićete s nama, dok sutra ne rešimo vaše pitanje.«

»Ziveli partizani! Brzo na posao!« začu se na zagorskom među domobranima, petom okupatorskom vojskom s kojom smo se susreli te noći.

Nakon kratkog sudskog postupka plotun je odjeknuo u dolini Neretve i označio sprovođenje naše partizanske pravde nad zločincima protiv ljudske civilizacije.

Načelnik Štaba brigade Branko Poljanac se umešao, dokazujući, suprotno meni, da je naš zadatak da oslobodimo i Bradinu. Kad pokušaj nije uspeo napadom duž pruge i kroz tunel, glavnina bataljona se uputila nazad na vrh brda, da bi po danu preko Popovog i Ravnog dola - vezanih nekako za rodoslov ustaškog »poglavnika« Ante Pavelića - napala Bradinu, dok je jedna četa sa domobranima krenula s plenom preko Neretve.

Ustanovljeno je da je Bradinu zauzela Treća (sandžačka) brigada, kako sam i predviđao, i da je naše naporno vraćanje bilo nepotrebno. Ali diverzija na prugu Šarajevo-Konjic bila je tako uspešna, a ratna sreća Kraljevačkog bataljona tako velika, da se niko nije osvrnuo na ono što nije bilo dobro. *Errare humanum est* (u ljudskoj prirodi je da greši), rekli su još stari Rimljani, ali ne i da se iste greške stalno ponavljaju.

Prva i Treća brigada zauzele su prostoriju Konjic-planina Bitovnja-Prozor, dok su se Druga i Četvrta brigada usmerile na severozapad, između planine Bitovnja i Fojnice.

Vrhovni štab, CK KPJ i Tito su se opet našli sa Kraljevačkim bataljonom koji je u velikoj diverziji postigao zavidan uspeh i prikupio se na pravcu Bradina-Prozor.

Mostarske trešnje, namenjene nekim okupatorskim štabovima, našle su se u našem Vrhovnom štabu.

Opšte raspoloženje bilo je izvanredno. Uspeh postignut ne slučajno u *ofanzivnom zahvatu,* na visokom planinskom zemljištu, svojstvenom partizanskom ratovanju, bacio je u zasenak gorčinu minulog poraza u Crnoj Gori i Hercegovini.

Tako je počeo ofanzivni talas grupe brigada, usmeren na severozapad, koji će se spojiti sa ofanzivnim talasom brigade Bosanske krajine, Like, Korduna i Banije i Dalmacije, da bi zajedničkim snagama bila stvorena partizanska »Bihaćka republika«.

Partizanski narodni demokratski jugoslovenski duh manifestovao se i ovde, u selu Solahova Kula, na jedan način vredan pomena.

Kraljevački proleterski, srpski bataljon, neposredno je obezbeđivao Tita, po tada neisticanoj nacionalnoj pripadnosti - Hrvata. Bataljon je sa sobom vodio i svoje zarobljenike, domobrane - Hrvate - zarobljene prethodne noći, kojima je obećana sloboda i koji su se osećali i ponašali slobodnije nego u svojoj jedinici pod komandom ustaša. Hranu smo pripremili za Tita, za bataljon i za domobrane - za sve zajedno.

Staviše, Tito je i ručao *zajedno sa ovim šarolikim »obezbeđenjem«* i za vreme toga ručka otkrio domobranima ko je on. Objašnjavao je domobranima - Hrvatima-Zagorcima - ciljeve narodnooslobodilačkog pokreta i oštro osuđivao zločinačku ulogu ustaša, podvlačeći nužnost da se Hrvati dignu na oružje protiv stranih i domaćih ugnjetača i tako speru ljagu koju su im naneli ustaše i obezbede sebi mesto među antifašistički nastrojenim narodima koji će sigurno pobediti.

Tako su ovi hrvatski, zagorski seljaci - zapanjeni onim što su doživljavali zahvaljujući partizanskom »ropstvu« - imali čast da prvi, kao građani NDH, vide izbliza čoveka čije su ime čitali, a kasnije i lik gledali na poternicama, uz obećavanje ogromne nagrade u zlatnim rajhsmarkama onome ko ga prokaže ili usmrti.

Nije teško pretpostaviti kakve su oni priče ispredali i tajno širili po Zagorju kada su se uskoro našli u njemu - o partizanima i Titu!

»Ako želiš da budeš siguran, samo *ne gari pušku,* jer partizan prvo pogleda jesi li je gario i koliko municije imaš. Ako predaš oružje i odelo u redu, ideš kući!« tako su neki domobrani Hrvati savetovali jedan drugog.

Na to je i bilo sračunato širokogrudo, narodsko, demokratsko ponašanje vrhovnog komandanta i Kraljevačkog srpskog bataljona koji ga je tu obezbeđivao i rizik koji je sigurno postojao kada se Tito našao među zarobljenim domobranima.

Takve, a ni mnogo manje rizike, nije sebi dozvoljavalo posleratno obezbeđenje, stavljajući, u situaciji razvijenog terorizma, u sklopu složenog protokola i ceremonijala, bezbednost daleko ispred potrebe i neposredne veze rukovodstva s narodom. Na tom putu doteraće se i do toga da Tito, u strahu od »srpskih« i »generalskih« zavera putuje, juna 1966. godine na Brione preko Mađarske i Austrije, »zaobilaznim putem«.[22]

Niko se od zarobljenih domobrana nije prijavio da bude borac Kralje-

[22] »Nedjeljni Vjesnik«, Zagreb, 28. X 1984. godine.

vačkog bataljona, pa su svi pušteni kućama. Više puta će oni do kraja rata ponoviti ove »podvige«, predavanja u partizansko zarobljeništvo i vraćanja svojim kućama.

Kao što se može videti, slaba je ovo bila »rezerva partizana«, kako to neki dokazuju. Domobrani su, i pored svoje slabe borbenosti i pasivnosti, obezbeđivali masovnost vojne sile ustaške NDH, njen genocidni pritisak na Srbe i reakcionarno-klasni na Hrvate. A da se i ne govori o tome da su domobranske jedinice ostale veoma brojne i posle poziva i amnestije AVNOJ-a 1944, pa su se mnoge našle u partizanskom okruženju u Sloveniji maja 1945. zajedno sa najupornijom nemačkom vojskom.

Partizani su, međutim, svojim posebnim stavom prema domobranima koristili slabosti u taboru protivnika za razbijanje njegovih redova i obezbeđivali sebi jedan od načina za snabdevanje oružjem i municijom. Oni su pri tom znali da je za ovakvo ponašanje kolebljive hrvatske domobranske mase, kao i za »dobrovoljačko«, »ni četničko, ni partizansko« ponašanje kolebljive srpske četničke mase u istočnoj Bosni bila nužna jedna »sitnica«

- snaga NOP-a i njegove vojske i njena pobeda na vidiku.

Bilo je to sedenje kolebljivaca na dve stolice, s ciljem spasavanja sopstvene glave, što je svakako predstavljalo neuporedivo bolje držanje od držanja kvislinga, odlučno angažovanih na strani okupatora, pa otud i diferenciran stav partizana prema raznim kategorijama naoružanog jugoslovenskog stanovništva.

OD PROZORA NAPRAVITI - »VRATA«

Jednoga dana, mislim 10. jula 1942. godine, u Solahovoj Kuli, čije ime već govori o vezi sa begovatom, vrhovni komandant Josip Broz Tito mi je izdao naređenje da krenem na Prozor. Nije mi dao nikakve podatke o kategoriji neprijatelja - da li su to Nemci, Italijani, ustaše, domobrani ili četnici - ni o njegovoj jačini, jer ni njemu nisu bili poznati. Nije me upoznao ni sa podatkom da se Prozoru sa jugozapada približava Treća (sandžačka) brigada.

Posle napornog noćnog marša, Kraljevački bataljon je podišao Prozoru sa jugoistočne strane i izbio u praskozorje na kosu; kotu 772, kotu 783, kotu 856, danas prva okuka na obilaznom putu oko Prozora iz pravca Jablanice.

Naredio sam da se bataljon zaustavi i malo predahne, a da se ja za to vreme orijentišem na terenu. I dok su se umorni borci opružili po zemlji, po svojoj navici osmatrao sam okolinu.

Iznenada, na moje zaprepašćenje, primetio sam neposredno ispred sebe, u rasporedu mog bataljona, jednog ustašu u crnoj uniformi kako se bunovan proteže ispred svog šatora.

»Neprijatelj! K oružju!« prolomila se kroz planinsku tišinu i još uvek noćnu tminu, moja komanda.

Prestravljena ustaška predstraža iskoristila je nastalu kratku zabunu i izmigoljila se nizbrdo prema gradiću. Nekoliko mitraljeskih rafala, sjedne i druge strane, oglasili su Prozoru dolazak partizana pred njegova vrata, partizana koji su bili namerili da od »prozora« naprave velika »vrata« za prolaz u zapadnu Bosnu i južnu Hrvatsku.

Ocenivši da je bataljon zaposeo dominantne položaje na istočnoj strani gradića i da tu neprijateljske predstraže nisu bile slučajno, uputio sam izviđačku patrolu u selo Kulagliće i Naukoviće ispod Makljena, dominantnog visa na severnoj strani - razvoda jadranskog i crnomorskog sliva.

Ustaška komanda župe Rama, shvatajući značaj izgubljenih položaja bolje od nas partizana - koji ćemo tek naknadno sagledati mikrotopografski sklop i taktičke tačke - uputila je hitno deo svojih snaga padinama Makljena, iznad pomenutih sela, u pravcu istoka, izbegavši sukob s našom patrolom, sukob koji bi nagovestio opasnost sa te strane.

Kada se dobro razdanilo dosta jake neprijateljske snage našle su se iznad nas, sa mogućnošću da nas obaspu vatrom bočno i s leđa.

Kratak žestok vatreni okršaj doveo je do zbacivanja našeg desnog krila s položaja, dok je levo krilo, gde je u borbi bio angažovan i Štab bataljona, bombama odbranilo kotu 783 i tako omogućilo povratak bataljona na ranije položaje.

U vatri koja je bila pritisla ceo bataljon smrtno je ranjena Olga Jovičić Rita koja je kasnije preminula u selu Duge, okružena negom i pažnjom seljanki koje su je ranjenu negovaie.

Žalili smo svog prvog političkog komesara - ženu u Narodnooslobodilačkoj vojsci Jugoslavije, ali mnogo je metaka prozviždalo toga jutra pored svih nas boraca Kraljevačkog bataljona i bilo je zaista čudo što nije bilo i više žrtava.

Prvi napad na Prozor u kojem je sa jugozapada učestvovao deo Treće (sandžačke) brigade, čiji je Štab posle napada na prugu Sarajevo-Konjic osakatila stalno aktivna neprijateljska avijacija - nije uspeo.

U ime Sandžaklija k meni je došao Mile Peruničić s predlogom da idemo u Vrhovni štab i tražimo pojačanje. Složili smo se da ide samo on, s tim da ja osmatram i izučavam neprijateljsku odbranu. Bio sam se nekako magično vezao za ovaj gradić.

Izučavajući situaciju, uočio sam najpre da je ključ odbrane Prozora prevoj Makljen, pa sam tamo preko Debelog brda uputio Rudarsku četu (komandir Božo Kalember) i deo Druge čete našeg Kraljevačkog bataljona (Miloš Vučković), ne pretpostavljajući da prevoj drže znatne neprijateljske snage, smeštene u kamene bunkere.

U isto vreme, uočio sam da je težište njihove odbrane na tvrđavi na južnoj strani gradića, gde su na kuli bili smešteni teški bacači i mitraljezi koji su dominirali ćelom dolinom.

Lično sam utvrdio da položaj Kraljevačkog bataljona, specijalno kota 856, dominira nad ovim težištem odbrane i da će je odatle biti moguće razoriti - što protivnik nije dobro ocenio. Moj zaključak je bio: kad zauzmemo Makljen i kulu, odbrana će biti razorena i grad osvojen.

U želji da što pre dešifrujem sistem odbrane, noću sam spavao na predstraži i osluškivao svaki neprijateljski pucanj, dok se bataljon odmarao pozadi.

Na kraju sam bio ubeđen da mi je zamisao odbrane Prozora jasna kao i ustaškoj komandi.

Vrhovni štab je u napad na Prozor uputio celu Treću (sandžačku) brigadu, ali Tito je lično od Kraljevčana očekivao mnogo.

Neposredno pred početak predviđenog napada, Rudarska četa Kraljevačkog bataljona - koja je prema naknadnim podacima dugo ispitivala neprijateljska utvrđenja na Makljenu - na juriš je osvojila Makljen i sjurila njegovu posadu niz serpentine, gde su je dočekale Sandžaklije i raspršile. Bio je to prvi snažan udarac neprijateljskoj odbrani grada.

Zapis u Dedijerovom *Dnevniku* o navodnom »zakašnjenju Rudarske čete« izraz je slabe informisanosti, ne tako retke tokom borbe.

Ali neprijatelj se branio u samom gradu oko kojeg je bio stegnut uzan obruč. Kraljevački bataljon bio je u mogućnosti da sa svojih položaja tuče u leđa neprijatelja na drugoj, zapadnoj strani grada ispred jedinica Sandžačke brigade, što je izdašno i činio.

Na osnovu svojih ranijih izviđanja i procene, doveo sam prikriveno kraljevački »teški vod« - pito-top i teški mitraljez iznad same kule, na kotu 856.

Rukovaocu topa Ljubivoju Pajeviću stavio sam u zadatak da sa one dve-tri topovske granatice neutrališe neprijateljsko bacačko-mitraljesko gnezdo, koje sam želeo videti u našim rukama.

Baš tada mi je kurir Sandžaklija doneo poruku da dođem u Štab brigade »na dogovor«, što nisam mogao učiniti, pa mi je, zbog toga zamereno.

U pogodnom trenutku, kada su se ustaški crnokošuljaški legionari angažovali u gađanju Sandžaklija, iznenada su ih odozgo u glavu zasuli mitraljeski rafali i dva metka iz pito-topa Kraljevačkog bataljona.

Desetkovana i iskrvavljena ustaška posada, ugledavši nas iznad svojih glava, u panici je počela da se baca niz stenu u rečicu koja protiče pored kule.

Neprijateljska vatra sa kule bila je ugušena - ustaška odbrana Prozora prvi put razorena i slomljena - 13. jula 1942. godine.

Požurili smo na tvrđavu da pokupimo najglavniji plen, dva teška mitraljeza i dva teška bacača, koje smo smatrali svojim.

Radost je bila umanjena time što je naš topić udario u same nišanske sprave i oštetio ih. Ali glavno su bile cevi i municija koje je bilo u izobilju. Mi smo ionako gađali izbliza i bez nišanskih sprava.

Kraljevački bataljon se kroz dolinu sa istočne strane prvi sjurio u grad, dokopao magacina s hranom i odećom i snabdeo pre nego što su intendantura Vrhovnog štaba i Odsek za pozadinske vlasti Moše Pijade - »Čiča Janka« stavili na to svoj »veto«.

Sandžaklije, koje su stigle nešto kasnije, zahtevale su preraspodelu piena. Ali Kraljevčani mitraljeze i bacače nisu dali iz ruku.

Pred Prozor - od kojeg su bila napravljena željena »vrata« - pristigao je još za vreme borbe i Tito. On je odao Kraljevačkom bataljonu posebno priznanje za uspešne borbe u gradu - koje su tada partizanima bile najteže.

Ovo će usloviti da ga nekoliko dana kasnije pridoda u pomoć Četvrtoj crnogorskoj brigadi za napad na Bugojno.

Zapis u Dedijerovom *Dnevniku* i subjektivne ocene u još nekim opisima prve borbe za Prozor, jula 1942, povod su za brojne zahteve boraca Kraljevačkog bataljona da ja, kao njihov komandant, tražim ispravke.

Izneo sam ovde događaje onako kako sam ih kao najneposredniji učesnik video i zapamtio i kasnije upotpunio, a to se lako može proveriti prema taktičko-topografskim položajima Makljena, prozorske kule i kote 856. Iz toga proizlazi da ne može biti reči ni o kakvom »zakašnjavanju« niti 0 sporednoj, pomoćnoj ulozi Kraljevačkog bataljona prilikom prvog oslobađanja Prozora 1942. godine.

Moju radost, izazvanu borbenim uspehom Kraljevačkog bataljona 1 svešću da sam mu lično dosta doprineo, mnogo je umanjila vest da je na partijskom sastanku Prvog (crnogorskog) bataljona naše *proleterske* brigade, povodom osude na smrt nekih boraca zbog pljačke u Konjicu, izraženo određeno nepoverenje »srpskoj« komandi brigade i postavljeno pitanje zašto u njoj »nema Črnogoraca«. Tada sam proširenje »srpske komande« Crnogorcem Danilom Lekićem, doživeo kao teški napad na naše proleterstvo i internacionalizam, a pravi smisao i zamah te pojave, shvatiću mnogo kasnije, za vreme razrađivanja i nametanja crnogorske antisrpske i antislovenske etnogeneze i naknadne obrade i Prve proleterske brigade kao po mnogome »crnogorske«.

Ovaj detalj je ukazivao na to da se nije ni uočila ni ocenila kobna uloga antisrpstva i srbofobije u tek minulim zbivanjima u Crnoj Gori i Hercegovini, zbog kojih se narod masovno digao protiv partizana, a još manje se naslućivalo da je to začetak crnogorskog i etnogenetskog pristupa nacionalnom pitanju, crnogorskog antisrpskog izolacionizma koji će crnogorski narod skupo platiti i kao nacionalnu politiku odbaciti 1988. godine.

BUGOJNO I KUPRES - NEOSVOJIVE TVRĐAVE

U Prozoru smo doživeli kratak - gradski - odmor. Prisetili smo se šta to znači soba i krevet!

Doznali smo mnogo šta o zločinama nad Srbima, inspirisanim u katoličkom franjevačkom samostanu Šćit. Pa, uprkos tome zarobljena porodica ustaškog poglavara »Ramske župe«, dobila je odobrenje i propusnicu s potpisom Aleksandra Rankovića, da ode u svoju »Božju državu« - NDH.

Jednoga dana pozvao me je vrhovni komandant Josip Broz Tito - koji je sa Vrhovnim štabom bio smešten u »vratima« za zapadnu Bosnu - i dao mi, uz nezadovoljstvo brigade, novi samostalni zadatak.

»Četvrta crnogorska brigada koja je oslobodila Gornji Vakuf napašće sledećih dana Bugojno. Kako tvoj bataljon poseduje znatno iskustvo u napadu na neprijateljska gradska utvrđenja, određujem ga u sastav ove brigade, ali samo kao savetodavca i rezervu, za slučaj potrebe... U ime Vrhovnog štaba napadu će prisustvovati načelnik Vrhovnog štaba Arso Jovanović«, saopštio mi je Tito.

Kao i uvek, disciplinovano sam primio zadatak, utoliko pre što je ovo predstavljalo vid priznanja i pohvale bataljonu, a, razume se, i meni lično.

Ovakve pohvale, nepisane ali stvarne, u vidu teških specijalnih zadataka, obezbeđivao sam i Kraljevačkom bataljonu i Sedmoj banijskoj diviziji, da bi one zbog moje sklonosti da se suviše uživljavam i angažujem u borbi i rđave navike da ne podnosim ni redovne, a pogotovo ne alarmantne, dramatične izveštaje i zakletve - ostale neregistrovane. Pri tome mislim, na primer, na dramatično upućivanje Sedme banijske divizije, posle njenih velikih uspeha na Baniji, januara 1943. u borbi sa ojačanom 369. »Vražjom« legionarskom divizijom i 3. domobranskim zdrugom, pred nemačku Sedmu SS »Princ Eugen« diviziju; njeno uključivanje u Operativnu grupu divizija Vrhovnog štaba i njeno angažovanje, u odsudnoj odbrani iznad Gornjeg Vakufa protiv neuporedivo nadmoćnijih snaga (dve divizije!) od 17. februara do 3. marta 1943, u kojoj je ona izgubila oko hiljadu šest stotina svojih boraca. A ovo ne samo da je daleko od slave, recimo, »Vilića gumna«, »Bara«, i »Ljubinog groba« nego nije kako valja ni registrovano.

Na osnovu Titovog naređenja prebacio sam se u Gornji Vakuf, gde sam se u Štabu Četvrte crnogorske brigade susreo s načelnikom Vrhovnog štaba Arsom Jovanovićem i komandantom ove brigade Pekom Dapčevićem.

»Drago mi je da se sretnem sa čovekom pod čijim sam imenom živeo neko vreme u Parizu. Tvoja dozvola za boravak (laissez-passer) koju si ostavio Anki Matić krajem 1940. data je meni i ja sam, eto, tada bio Pavle Jakšič. I, gde sad da se susretnemo!« rekao mi je Peko Dapčević.

Krenuli smo u izviđanje preko sela Skoplja i Gračanice. Sa padina iznad sela Crniče osmatrali smo dolinu i grad Bugojno u njoj. Vodič, koga je vodila sa sobom grupa za rekognisciranje, umakao je u Bugojno i, razume se, otkrio pripreme, onemogućio element iznenađenja i pojačao stepen pripravnosti branilaca.

Predviđan je, kao i uvek, koncentričan napad na grad, bez naglašavanja pravca glavnog udara. Obezbeđenje od Donjeg Vakufa vršila je Druga proleterska brigada, pod komandom Ljube Đurića.

Kraljevačkom bataljonu, uprkos tome što mu je Tito dodelio ulogu rezerve, načelnik Vrhovnog štaba je dao dva ključna zadatka:

1. infiltriranje u neprijateljski raspored i zauzimanje artiljerijskih položaja na brdu Gorica - ključnoj tački spoljne odbrane i
2. napad na električnu centralu u rejonu sela Vesela.

Pored regularne ustaške posade, sva hrvatska sela, koja su ovde u većini, bila su naoružana i služila su kao ustaška milicija u vidu dobro organizovane teritorijalne odbrane.

Rejon Bugojno-Kupres-Šujica-Duvno—Posušje-Široki Brijeg bio je najjači ustaški bastion u Bosni i Hercegovini. »Ako nisi siguran u Zagrebu, dođi ovamo«, poručivali su ustaškom poglavniku Anti Paveliću iz Kupresa.

Nije teško pretpostaviti kakve su se reminiscencije pojavile sedamdesetih godina kod preživelih proletera, proletera koji su krvarili u žestokim borbama oko »Gorice« i Kupresa, kada je kupreški kraj paušalno proglašen za »ustanički«, »partizanski«, a rezidencija »Gorica« ušla u diplomatsko-protokolarnu istoriju. Zna se, međutim, da Kupres nije bez razloga (kao i Zrinj na Baniji 1943. godine!) za kaznu spaljen, razrušen i raseljen od strane partizana u jesen 1943, i to po ličnom odobrenju i naređenju vrhovnog komandanta NOVJ, Josipa Broza Tita.

Ustaško selo Zloselo (ime mu dosta govori!), koje je u toku borbi, naredbom vrhovnog komandanta Josipa Broza Tita od 31. VII 1942. godine - spaljeno, sada je pretvoreno u varošicu, dok su partizanska ustanička sela Vukovsko, Rilići, Ravno - koja su tada uputila u Prvu proletersku brigadu svojih 70 mladića, izložena administrativnom i ekonomskom pritisku, obnovljenih ustaških sela i njihove opštinske vlasti i osuđena na tavorenje i izumiranje.

Na Kupreškom polju zatrta su proleterska partizanska groblja i spomenik narodnom heroju i narodnom tribunu Bosanske krajine Simi Solaji, a »povratnici« Kuprešani su podigli spomenik »palim borcima« bez naglašavanja kojim - proleterima ili ustašama.

U ovom »negovanju tradicija NOB-a« i obeležavanju istorijskih zbivanja važnu ulogu igrali su, pored zloglasnog, ustaškog ideologa, međunarodnog špijuna popa Draganovića i »slavni borac« Prve proleterske brigade, rodom sa Kupresa, Ante Raštegorac, i Titov favorit u »Bugojanskoj eri« Branko Mikulić!

A sada je tamo, u Bugujnu, velelepni »memorijalni« muzej koji, lovačkim i drugim trofejima dočarava doba minule prividne narodne sreće, gde defiluju omladinske, đačke kolone da bi se nadahnule ne duhom, već prisutnog 21. veka kompjuterizacije i robotizacije, nego duhom harizmatsko-religioznog podaništva.

Nigde ni traga o 1.600 boraca Sedme banijske divizije koji su svoju krv i kosti ostavili tu, u blizini, iznad Gornjeg Vakufa, u teškim borbama od 17. februara do 3. marta, braneći Vrhovni štab NOVJ i partizanske ranjenike u dolini Rame, ne samo od Nemaca nego i brojnih bugojanskih ustaša.

Na velikom spomeniku na Makljenu iznad Prozora - koji bi morao nešto reći pre svega o Baniji i njenoj diviziji - nema nikakvog natpisa, da bi se, valjda naknadno mogao upisati »svoj« - poželjni.

Samo letimičan pogled pri prolazu pored Kupresa, Bugojna i kroz Baniju lako uverava prolaznika da falsifikovanje istorije nekom donosi nezasluženu korist a nekom štetu.

Nije nimalo slučajno što su diverzanti, ubačeni iz Australije u Jugoslaviju, 1972. godine, pokušali da organizuju svoju bazu baš u ovom kraju, slabo procenjujući da se i ovde mnogo šta izmenilo nabolje po Jugoslaviju, a nagore po ustaštvo i klerofašizam.

Bilo bi očevidno mnogo prirodnije da je ova, bugojanska, jedna od brojnih rezidencija Predsednika republike - smeštena na neko od takođe brojnih boravišta Vrhovnog štaba NOVJ, recimo na prostoru Mlinište-Oštrelj u divnim šumama drvarsko-glamočkog kraja ustaničkog, bez navodnika. Ali eto još jednom - Tempora mutantur.

Napad Četvrte crnogorske brigade na Bugojno 17. jula 1942, u vidu noćnog juriša bez predviđanja upornih uličnih borbi u gradu i po danu nije doneo željene rezultate.

U grad se sjatila i brojna ustaška, seoska milicija.

Za vreme povlačenja Arso Jovanović je i poslednju 2. četu Kraljevačkog bataljona ubacio u nezaklonjen prostor, u jedno žitno polje, pa je pretrpela gubitke.[2'] Oštro sam protestovao protiv rasparčavanja bataljona i njegovog angažovanja na način koji mu može doneti samo gubitke na koje sam posle Gaočića, bio veoma osetljiv.

Otada je načelnik Vrhovnog štaba Arso Jovanović respektovao moje mišljenje i izbegavao da se meša u moj rad, pa će se toga držati i pred Trstom uoči 1. maja 1945. godine.

Sklonost da se cepaju organizacione celine jedinica u Operativnoj grupi VŠ - gde su bile prikupljene velike snage za skupno borenje - kao, na primer, kod Foče 1942, na Sutjesci 1943, što u odsudnim momentima otežava i dezorganizuje komandovanje, bila je prisutna u Vrhovnom štabu, a ovo je uz ponekad nedovoljan osećaj vremena i prostora, predstavljalo veliku slabost vrhovnog komandnog organa NOVJ.

Kraljevački bataljon je zatim kao samostalan upućen pravcem istočno od Bugojna prema Ragušću, sa zadatkom da ugrožava komunikaciju Bugojno-Donji Vakuf u visini železničke stanice Kopčići.

Srpska sela na koja smo naišli, doznavši odakle smo, obilato su nas obasula biranom hranom.

Zaposevši dominantne položaje na desnoj obali Vrbasa, nekoliko dana smo zadavali velike muke ustaško-domobranskoj vojsci koja se angažovala u deblokiranju pruge i puta Donji Vakuf-Bugojno.

Danima je neprijateljska artiljerija preoravala naše položaje, ali bez rezultata. Jednom prilikom mi je porciju iz koje sam jeo u prvoj borbenoj liniji, dobro napunila zemljom. Ali zato je gusta artiljerijska vatra »na slepo« pronašla, 20. jula 1942, u šumi kod izvora grupu boraca, među kojima i zamenika političkog komesara bataljona, studenta prava Momčila Petrovića Tršu, Miroslava Mirkovića Kosovca, maturanta, pa smo taj izvor obeležili sa tri sveža groba.

Mi smo zauzvrat zaplenili i zapalili putnički automobil iz kojeg nam je u kukuruz umakao visoki ustaški oficir. Po našim podacima, bio je to zloglasni komandant »crne« ustaške legije Jure Francetić. Situacija koju je svojim prodorom stvorila grupa brigada u zapadnoj Bosni mogla je ovde već tada privući centralno ustaško vojno rukovodstvo, a kasnije i nemačko balkansko komandovanje.

[23] **Poginuo je Nikola Vavić, učenik gimnazije.**

O tome govori i činjenica da su u Bugojno i dolinu Gornjeg Vrbasa upućena brojna pojačanja: 10. jula bojna »Crne legije« iz Travnika; 16. jula 10. ustaška bojna iz Brčkog; 17. jula bojna 15. peš. puka i bojna »Crne legije« na čelu s Jurom Francetićem; 19. jula dve satnije ustaške bojne iz Karlovca.[24]

O uspešnim borbama Kraljevačkog bataljona tih dana govorila je i »Slobodna Jugoslavija«, ističući poimenično borca Isidora Jakšića Lalu.

Uprkos velikih gubitaka u borbama kod Bugojna i Donjeg Vakufa (61 poginuli i mnogo ranjenih), Druga proleterska brigada bačena je po Titovoj odluci u napad na Kupres. U neuspelim napadima 30. i 31. jula i 1. avgusta ona je opet pretrpela velike gubitke, s tim što je bar otkrila sistem neprijateljske odbrane u bosanskim, kraškim poljima, pa će to iskoristiti Prva proleterska brigada u svom napadu na Livno nekoliko dana kasnije.

Nešto kasnije (11-14. avgusta), Druga proleterska (komandant Ljubo Đurić) i Četvrta crnogorska (Peko Dapčević), kao i Prva krajiška brigada (Voja Todorović), Hercegovačka brigada (Vlado Šegrt), bezuspešno će uz ogromne gubitke ponovo napadati Kupres koji je branilo oko 2.000 ustaša »Črne legije« i ustaška milicija. U tim borbama poginuli su među 50 boraca 2. proleterske i 51 borac 4. crnogorske brigade junaci i narodni tribuni Simo Šolaja i Dušan Metlić i zamenik komandanta 4. crnogorske brigade Špiro Mugoša.

Dobro pripremljena, Bosni tradicionalno svojstvena operativna tvrđavska odbrana i milicijsko-teritorijalna seoska organizacija u ćelom Kupreškom polju (Zlosela...), iako temeljito uzdrmane, odolevale su jurišima partizana, po mom mišljenju zato što partizanske jedinice nisu ostajale u gotovo zauzetom mestu u kojem im je pružan otpor iz pojedinih utvrđenih kuća, da bi tako svog protivnika - lišenog bilo kakvog izgleda na spoljnu pomoć - prisilile glađu i žeđu na predaju. One su se pred zoru povlačile i tako davale mogućnost da se ugroženi branilac osveži i novi napad dočeka opet spreman. A partizani su se zamarali odstupanjem i ponovnim nastupanjem, pod borbom, protiv seoske ustaške milicije, trošeći na to dobar deo noćnog vremena, navodno jedino podesnog za borbu, što im je donelo velike gubitke - više od 100 poginulih i 115 ranjenih boraca.

»Skoro će zora, Jovane!« dovikivale su ustaše partizanima, uvereni da treba izdržati samo nekoliko časova, a onda će velika partizanska vojska - kao da je reč o maloj diverzantskoj grupi - već sama napustiti osvojenu teritoriju. Pravi šok i iznenađenje nastupili bi za okupatorsko-ustašku vojsku kada partizani ne bi to učinili i kada bi osvanuli na osvojenim položajima i produžili borbu i po danu. kako će se to uskoro desiti u Livnu (5-7. avgusta), u međuvremenu prvog (30. aprila) i drugog (11-14. avgusta) napada na Kupres.

- Očito je bilo neophodno da se iskustva borbi oko utvrđenih kuća, ovde građenih sa puškarnicama, negativna (Kraljevo, Pljevlja) i pozitivna

[24] ***Zbornik dokumenata i podataka o NOR-u,* tom II, knj. 5, str. 103.**

(Gaočići, Prozor, Livno) — procene u Vrhovnom štabu i u vidu instrukcija dostave svim jedinicama. Međutim, zbog slabe organizovanosti štabno--operativne, obaveštajne i organizacijske službe, iskustva koja su jedinice sticale u borbenoj praksi nisu korišćena u mogućoj i potrebnoj meri.

Ovde je konkretno reč o lošoj taktici upornosti i sistematičnosti Prve proleterske brigade u Livnu, pri ponovljenom napadu na Kupres (11-14. avg.) gde se uporno egzaltirano i neorganizovano jurišalo i ginulo.

Posledica ovoga je i preterana učaurenost jedinica i njihovo lokalističko i subjektivističko tumačenje ratnih zbivanja i nametanje ovog i po ličnim vezama i (ne) simpatijama Vrhovnom štabu, što je sve zajedno teško opteretilo i savremenu jugoslovensku istoriografiju.

Pošto kod Kupresa nisu uspele Druga proleterska, Četvrta crnogorska i Prva krajiška brigada, govorilo se da će sreću okušati i Prva proleterska. Do toga, međutim, nije došlo.

Posle neuspelog napada na Bugojno stiglo mi je naređenje - ovoga puta iz Štaba moje. Prve proleterske brigade - da se iz doline Vrbasa preko sela Gračanice ispod Škrte planine prebacim u selo Vukovsko. Kraljevački bataljon je odatle na čelu brigade nastupao na Duvno ... Uplašeni neprijatelj napustio ga je bez borbe.

Srpska sela (Ravno, Gornje i Donje Vukovsko) dočekala su nas, kao srbijanski bataljon, sa neopisivim oduševljenjem. Devojke su nas darivale i svojom devojačkom spremom, gledajući u nama svoje spasioce od zloglasnih ramsko-neretljanskih, bugojanskih i kupreških ustaša. Ovi su obrađivali svoja polja, a pri nailasku partizana povlačili se prema unapred pripremljenim rovovima, utvrđenim kućama oko Prozora, Kupresa i Bugojna i u njima.

A među ostalim franjevcima - ustašama, i fra Lutić, gvardijan samostana u Šćitu, kod Prozora, sa propovedaonice je poručivao da »Srbe u Ravnom i Vukovskom treba pobiti a njihova imanja prisvojiti«.[25]

Politički različita raspoloženja Srba i Hrvata vukla su ovde svoje korene još iz onih nacionalnih stremljenja - srpskih antigermanskih i hrvatskih progermanskih - za vreme austrougarske okupacije Bosne i Hercegovine posle Berlinskog kongresa 1878. godine.

Cilj partizana da premoste jaz među njima i izmire narod, orijentisan na međusobno istrebljenje, izgledao je u perspektivi ustaških i četničkih odmazda i kontraodmazda veoma teško dostižan. Ali, mi, partizani, nismo gubili nadu i sprovodili smo svoju politiku »bratstva i jedinstva« i milom i silom.

KRITIKA ZBOG BACANJA BOMBI JU LIVNU

U sklopu velikog operativnog rvanja grupe brigada i NDH-ovske ustaško-domobranske veoma ojačane vojske u zahvatu dolina Rame

[25] Viktor Novak, ***Magnum Crimen,*** »Nova knjiga«, Beograd, 1986, str. 671.

i Vrbasa, Kupreškog, Duvanjskog i Livanjskog polja, kuda se protezala i granica između italijanske i nemačke okupacione zone, Prva proleterska brigada je bez borbe zauzela Duvno u kojem je neprijatelj nije sačekao.

Međutim, posle usmeravanja brigade na Livno, ustaše - Francetićevi »crnokošuljaši« iz Kupresa i Širokog Brijega vraćaće se ovamo nekoliko puta i dati priliku zameniku komandanta Beogradskog bataljona Miloju Milojeviću da zasluži Orden narodnog heroja u Duvnu, »Tomislavgradu«, u kome je po ugledu na hrvatskog kralja Tomislava, trebalo da bude »krunisan« i »poglavnik« NDH - Ante Pavelić.

Za povezivanje Bosanske krajine i Dalmacije nužno je bilo uzeti Livanjsko polje, vojnički organizovano kao i Kupreško - po selima milicija, a grad Livno utvrđen u vidu fortifikacijskih čvorova i posednut regularnom ustaško-domobranskom vojskom, brojno ravnoj partizanskoj brigadi.

Glavni zadatak dobila je Prva proleterska brigada (bez Beogradskog bataljona koji je ostao kod Duvna) pod komandom Koče Popovića i Filipa Kljajića, a pomoćni Treća sandžačka brigada (komandant Vladimir Knežević Vološa, politkom Rifat Burdžević).

Opšta zamisao đejstva predvidela je da se Drugi crnogorski bataljon (komandant Radovan Vukanović) infiltrira bez borbe s južne strane u centar grada s ciljem dezorganizacije odbrane iznutra, a da tri ostala bataljona

- Prvi crnogorski (Pero Cetković), Treći kragujevački (Raja Nedeljković) i Četvrti kraljevački (Pavle Jakšić) lome spoljnu odbranu sa zapada, juga i istoka, dok je Treća sandžačka brigada (Knežević »Vološa«) dobila zadatak da napada sa severozapada od Glamoča.

Računalo se dosta na iznenađenje, iako je na ovom području već dugo vođen pravi otvoreni rat.

Kraljevački bataljon dobio je zadatak da slomi neprijateljsku odbranu na ulazu u grad iz pravca Sinja, što je značilo da treba da likvidira dva velika odbrambena čvorišta: sistem velikih i fortifikacijskih ojačanih zgrada stočne i žandarmerijske stanice.

Za vreme »podilaženja«, tog lepog letnjeg avgustovskog popodneva, 5. avgusta 1942, pred nas je iskrsla neprijateljska izvidnica, jačine jedne satnije. Pokušaj da je zarobimo nije uspeo. Umakla nam je u grad i, naravno, podnela izveštaj o našem prisustvu.

Krećući se noću 5/6. avgusta, cvetnim poljima preko Donjeg Zabljaka, stigli smo, uz zvuke cvrčaka, nadomak bodljikavih žica kojima je bila opasana stočna stanica. Prva četa Živana Maričića zalegla je nečujno u travu. Svi smo se pritajili iza jedne živice.

»Gospodine natporučniče, video sam ispred sebe streljački stroj, a sada ga nema kao da je u zemlju propao ...«, čujemo razgovetno isto kao i natporučnik. »Pritajiti dah!« komandujem tiho. uveren da smo protivniku ovim sablasnim pojavljivanjem i nestajanjem uterali strah u kosti.

Osluškujući razgovor neprijateljskih vojnika i oficira zajedno s Živanom Maričićem, uspeo sam da tačno ocenim njihov raspored. U međuvremenu borci Rudarske čete, i sami iznenađeni ovim misterioznim šaputanjem, prispali su naslonjeni na koleno i pušku - shodno običaju svakog

vojnika da u napadu tako provodi vreme koje komandovanje koristi za konkretno osmišljavanje akcije u vidu odgovora na pitanje kako najlakše nadmudriti i pobediti protivnika.

Kada sam komandiru Rudarske čete Boži Kalemberu saopštio situaciju i svoju odluku da protivnika udarimo u bok, on je svoju, onako bunovnu četu nečujno pomerio desno i napred. A onda se prolomio povik: »Juriš! Predajte se!« koji je bio dovoljan da neprijateljski vojnici, skamenjeni od straha, pobačaju oružje. Stočna stanica - kompleks tvrdih zgrada
- sa ergelom konja prešla je u naše ruke.

Zandarmerijska stanica nedaleko odavde aktivirala se, a javila se vatrom i milicija iz kuća duž druma prema Sinju od Velikog i Malog Gubera. Našli smo se pod unakrsnom vatrom.

Odvojio sam desetinu za čuvanje zarobljenika u Žabljaku, Rudarsku četu sam angažovao za proterivanje milicije od grada, a krnji bataljon orijentisao na žandarmerijsku stanicu u pravcu centra grada.

Već je svanulo. Borba, vođena u centru, već se stišala. Kroz dvogled sam video da neko odstupa od grada prema manastiru Gorica, kod kojeg je negde bio i Štab brigade. Bio je to Kragujevački bataljon. Uputio sam po kuriru komandantu brigade Koči Popoviću (koji je, po svom stalnom običaju, pasivno očekivao ishode noćnih borbi!) izveštaj da smo zauzeli stočnu stanicu, zarobili oko dvesta domobrana i ustaša i da krećemo u grad s jugozapada, iako ne znamo situaciju u njemu.

Ni na pamet nam nije padalo da se povlačimo, a ni ustaše nisu dobacivali »Zora je, Jovane!« Bataljon je stavio žandarmerijsku stanicu pod žestoku vatru. Bacali smo bombe na sprat, a one su padale dole i eksplodirale ispred nas. Brojni žandarmi-ustaše odgovarali su mitraljeskom vatrom i bombama.

U jednom trenutku stao sam ispred svog bataljona na čistinu. Komandovao sam prekid vatre i uputio ultimatum žandarmima: »Predajte se, majku vam vašu! Sad ćemo vas zapaliti! Daj te flaše!« vikao sam, iako flaša sa benzinom nismo imali. Privlačimo gradska kola za polivanje ulica...

Psihološki pritisak pokazao se jačim od mitraljeskog.

Naši protivnici su, zbunjeni »našom« vatrom i mojim ekstravagantnim postupkom, prekinuli paljbu i predali se.

Borci su upali u zgradu. Ustaše-žandarmi su skinuli sa prozora svoje mitraljeze uperene u nas i predali se.

Još stotinak zarobljenika! Uputili smo se glavnom ulicom gde smo uhvatili vezu sa Drugim crnogorskim bataljonom koji je iznutra bio razorio sistem komandovanja i zarobio neprijateljskog komandanta, ali se našao u dilemi da li da se povlači ili da se izloži opasnosti da, ostavljen sam u gradu, možda bude uništen.

Grad je 6. avgusta bio u našim rukama. Uskoro su došli i Štab brigade i Vrhovni štab.

Naši gubici bili su relativno mali: četiri borca - Rajko Stojanović Rajkić, Petar Fančić, Vlado Tošović, Ratko Plazinčić.

Ljubitelji dobrih konja iz Vrhovnog štaba, među koje su spadali i Tito, Đilas i Ranković, želeli su preko Moše Pijade Čiča Janka, da dobiju rasne konje. Ali kako je i u Kraljevačkom bataljonu bilo binjadžija koji su želeli da ih projašu po Livanjskom polju, neki najlepši primerci odmah su nestali iz štala ... po onoj narodnoj »ko pre devojci...« i našli se kod Kraljevčana u selu Smričani.

Ali Kraljevački bataljon se posebno obradovao muzičkim instrumentima koje je pronašao u livanjskim kulturnoumetničkim društvima »Dinara« i »Sundečić«. To je omogućilo da se obnovi vojna muzika Kraljevačkog partizanskog odreda, sedam meseci posle 28. novembra 1941, kada su instrumenti te muzike sakriveni u plast sena u selu Loznici iznad Čačka... Prva »priredba« bila je sviranje posmrtnog marša na stratištu »500 Srba« u Prologu... a onda je muzika nastavila da zajedno s popom Vladom Zečevićem, koji je krstio decu, masovno okuplja narod na zborovima.

Ustanovljeno je, međutim, da su se Nemci i ustaše - njih preko stotinu
- zabarikadirali u utvrđenoj kući poznatog lekara u ćelom livanjskom kraju
- doktora Mitrovića, čiju su porodicu svirepo uništile ustaše već prvih dana svoje vlasti.

Nekoliko dana tako nalazila se u partizanskom gradu i nemačko--ustaška tvrđava ispod »kule Starca Vujadina« - »Mitrovića kuća«, koju nije bilo mogućno likvidirati našim pito-topom.

Zamenik komandanta Drugog crnogorskog bataljona Dimitrije Vojvodić Zeko i ja pokušavali smo nekoliko puta da se sami noću privučemo utvrđenoj kući i bombama likvidiramo njenu posadu - ali bez uspeha.

Onda je dovučen jedan veći krajiški top, pa je nemačko-ustaška posada neposrednim artiljerijskim gađanjem prisiljena na predaju.

Livno je bilo potpuno oslobođeno. Livanjsko polje prešlo je u partizanske ruke, čime je bila uspostavljena i neposredna veza između zapadne Bosne i Dalmacije.[26] Oslobođenje Duvna i Livna i pobeda nad ustašama kod Posušja sredinom 1942. godine, odigrali su odlučujuću ulogu u rasplamsavanju oslobodilačke borbe u Dalmaciji, koje je usledilo posle ovih uspeha Prve proleterske brigade. Zato je dalmatinsko rukovodstvo insistiralo na zadržavanju brigade na ovoj teritoriji, što je komandant brigade Koča Popović, pristalica stalnih manevarskih kretanja - prokomentarisao preda mnom u svom stilu: »Perspektiva Buško blato.«

Ovde u »Mitrovića kući« je zarobljen i nemački inženjer Hans Ot koji će kasnije igrati važnu ulogu u partizansko-nemačkoj razmeni zarobljenika i pregovorima i o »nekim drugim stvarima«.

»Ustaše su kukavice - predali se. Vi partizani ste junaci. Ja sam se hteo još boriti«, rekao je Ot.

[26] **Sve ove borbe, uključujući i moje neoprezno čučanje kraj neeksplodirane bombe snimio je fotograf Vilim Šimunov Barba, borac koji je došao iz Splita. Isto to učiniće i nešto kasnije za vreme borbi kod Posušja. Fotografije su izlagane 7. novembra 1942. u Bosanskom Petrovcu. Jedna se zadržala i kod mene. Nikad ih nisam video posle rata! Barba je poginuo kao prvi foto-reporter TANJUG-a u Drvaru 25. maja 1944. godine.**

Komanda Prve proleterske brigade, razmotrivši Vojvodićev i moj postupak u Livnu i Miloja Milojevića u Duvnu, saopštila je službeno celoj brigadi da nije dopušteno da komandanti i zamenici komandanata bataljona bacaji sami bombe, jer to ne samo da ih izlaže preteranoj opasnosti nego može ići i na štetu komandovanja.

Primio sam primedbu, ali moram reći da sam ovu javnu kritiku doživeo više kao priznanje nego kao stvarni ukor. Pitanje je kako bi se događaji oko Livna i Duvna razvijali bez ovakvog našeg angažovanja.

Kako su ustaše uporno nastojale da zadrže u svojim rukama osovinu Bugojno-Kupres-Duvno-Siroki Brijeg, angažovali su svoje znatne snage i lokalne jedinice Širokog Brijega i Kupresa. Ove su sa severa i juga ugrožavale Duvno koje je branio Beogradski bataljon Prve proleterske brigade (komandant Miladin Ivanović).

Štab brigade je u pomoć Beograđanima uputio 13. avgusta, prema Posušju Kraljevački bataljon pravcem Srđevići, Prisoje, Grabovica, Roško polje, Vir. Beogradski bataljon je držao Klenak i Orlov kuk iznad Posušja. U Kraljevački štab došli su 16. avgusta komandant i politički komesar Beogradskog bataljona Miladin Ivanović i pesnik Čedomir Minderović. Ćaskajući uz oskudnu zakusku, primetili smo kako se zacrneo Klenak na drugoj strani ceste. Prema njegovom vrhu gamizali su kao mravi pripadnici ustaške »Crne legije«. Miladin i Čeda su pohitali u svoj bataljon u kojem je bio zamenik komandanta Miloje Milojević.

Svoj Kraljevački bataljon sam poveo u Levakovicu i Vinjane iza leđa ustaša koji nisu ni sanjali da smo mi tu. Na vrhu su planule bombe... Miloje je poveo Beograđane na juriš. A mi smo, naslonivši mitraljeze na metar visoki kameni zid - kao na strelištu - pritisli ustaše s leđa. Začas ih je zahvatila panika. Bežeći s brda, gde su ih Beograđani zasipali bombama, oni su se gomilali na cesti ispred naših mitraljeza. Ustaše su bacali oružje, bežali, padali i aktivirali bombe, legali na njih i tako skončavali. Zanesen borbom našao sam se među njima s mitraljescem »Šucom« - Miloradom Lazićem, koji je tu i ranjen.

Gotovo cela ustaška bojna - njih oko hiljadu - uništena je i rastrojena. Prilazi Posušju bukvalno su bili prekriveni leševima koji su kasnije danima širili neprijatan zadah po Posuškom polju.

Tako je Prva proleterska brigada zakucala na vrata Širokog Brijega odakle su regrutovani klerofašisti na Zagrebačko sveučilište.

Ovo je ugrozilo mostarske rudnike boksita, što je uznemirilo i nemačkog poslanika u NDH Zigfrida Kašea, čoveka Gestapoa i opunomoćenog generala Vermahta, Gleza fon Horstenaua.

U nastalom lomu kod Posušja borac Kraljevačkog bataljona Petar Pajtin dokopao se mašinke ustaškog komandanta i nije hteo da se rastane od nje. Bila je to izuzetna čast da neko u to vreme nosi okačenu o rame ili obešenu oko vrata - poput Koče Popovića *nemačku mašinku.* Kada sam mu rekao da bi mašinka - iako sam je i ja želeo - trebalo da pripadne Miloju Milojeviću koji se, rekao sam, ovde istakao u borbi, moj učenik iz kralje-

vačke gimnazije Pajtin je sa uzdahom kazao: »E, kad je za Miloja, onda može ... Video sam ga pored sebe u borbi!«

Boračka masa je tada ljude cenila prvenstveno iz ove boračke perspektive, a rukovodstvo više iz perspektive partijskog i »španskog« staža.

Nekoliko meseci kasnije član Politbiroa CK KPJ Milovan Đilas je tražio, s pozicija svoje funkcije, od Milojevića pomenutu mašinku: »Da mi daš tu mašinku!« rekao mu je, da bi mu ovaj, »kruti vojničina« odgovorio: »E, da ti je ne dam!«

UZMITE I NAŠE SINOVE!

Posle oslobođenja Livna i angažovanja kod Aržana i Posušja, Prva proleterska brigada orijentisala se prema Kupresu. Njena glavnina nalazila se oko Maiovana, dok je Kraljevački bataljon bio do 30. avgusta u selima Rilići i Zanogline.

Velike ustaške snage krenule su 6. septembra iz Kupresa prema Duvnu. Udarom u bok Kraljevački bataljon ih je iznenadio i prisilio na povlačenje u Kupres. Rudarska četa se spustila do blizu Kupresa i tu - noću 6/7. septembra - zapalila neprijateljski avion, koji je opkoljenom garnizonu doturao municiju i hranu.

Dan kasnije,7. septembra digao se na noge ceo ustaški deo Kupreškog polja. Cestom su se kretali tenkovi, a kroz sela i šume iz kojih je dan ranije izvršen bočni udar - masa vojske i milicije.

Na trigonometru Gàjevina (1238) - »šokačka mala« - Druga četa Kraljevačkog bataljona (komandir Miloš Vučković) pobola je zastavu i pevala. »Ovo je Kraljevački bataljon Prve proleterske brigade«, dovikivala je ustašama. Trigonometar je preoravala neprijateljska artiljerija i obavijala ga dimom.

Slao sam naređenja da četa odstupi, jer su nam velike neprijateljske snage, usmerene na Riliće i Vukovsko, dolazile s leđa, ali ona nije htela: »Ne damo sela koja su nas tako divno dočekala!«

Tu je poginuo zamenik političkog komesara Druge čete Stanimir Đoković Ibar, a Milan Belojević Mačak je sav izrešetan... Zastava se vijorila na trigonometru. Ustaše nisu mogle napred.

Oko podne došlo je do borbe prsa u prsa sa ustašama u šumi. Posle gušanja, zarobljavanja i protivzarobljavanja, borac Draginja Katić Katica doterala je nekoliko ustaša s puškama bez zatvarača koje je ona nosila u svojoj torbici. Umesto da dobije Orden narodnog heroja, Katica je tek 1951. dobila neka, i to ne najviša odlikovanja. Nije joj posle rata ispunjena ni želja da bude avijatičar. »Žene ne mogu u avijaciju i mornaricu« - rekli su ovoj ženi-heroju, u koju su, kako sam napred naveo, sumnjali sektaši prvih dana borbe, u ime jugoslovenske revolucionarne vlasti za koju se ona junački borila, dok je poznato da žene i u kapitalističkom svetu postaju admirali i vazdušni asovi.

Komandant brigade Koča Popović, koji se nalazio ispod Maiovana, upozoravao me je na preveliku upornost i naredio da se povučemo prema Šujici. Kasnije mi je uputio i kritiku zbog ovakvog angažovanja bataljona, do kojeg je došlo koliko mojom upornošću, toliko i inicijativom boraca. A zaista veliku borbenost Kraljevčana nadmašiće deo Beogradskog bataljona pod komandom Miloja Milojevića u borbi s ovim ustašama koji su prodrli u Duvno, gde ih je Miloje, sav izranjavan, prisilio na povlačenje iz grada i dobio zato Orden narodnog heroja. Ja sam i ovu kritiku i odgovornost primio lakše no da sam bio kritikovan zbog neaktivnosti.[27]

Ovu borbu Davida i Golijata u Kupreškom polju - o kojoj sam podneo samo štur usmeni izveštaj - sa uzbuđenjem su pratila srpska sela Rilićkog i Vukovskog polja (Rilići, Zanogline, Vukovsko, Ravno).

Kada je predveče bataljon naišao, doživeo je dirljivo iznenađenje. Kao na mobilizacijskom zborištu stajalo je u stroju sedamdeset do osamdeset mladića dvadesetogodišnjaka iz sela Rilići, Ravno, Vukovsko, Zanogline
- u suknenim odelima i sa torbicom o ramenu, u kojoj je bila hrana majčinim suzama orošena.

Ljudi, žene i deca bili su spremni da se sa stokom sklanjaju u šumu
- u zbeg - često stanište stanovnika Balkana.

»Vi ste branili naše kuće kao da su vaše ... Ovakvu vojsku još nismo videli. Uzmite i naše sinove u vaše redove. Neka idu s vama i neka im bude ono što i vama... Mi ćemo se nekako snalaziti!« rekoše nam stari ljudi u ime preplašenog naroda koji je dobro shvatio povezanost reči »sloboda« i »borba za slobodu«.

Sedamdesetak nepismenih i polupismenih mladića, seljaka iz zabačenih planinskih sela koji, verovatno, nikad dotle nisu ni čuli reč proletarijat, nađoše se tako u *proleterskom* bataljonu Prve *proleterske* brigade u situaciji da, boreći se za svoj lični i nacionalni opstanak, istovremeno se bore i za proletersku, socijalističku revoluciju.

Po klasnoj pripadnosti i izgrađenoj političkoj svesti oni ne bi odgovarali za barikade 1830, 1848, 1871, 1917. godine. U tom smislu uputio mije primedbu i politički komesar brigade Filip Kljajić Fića: »Razvodnjavaš mi brigadu!« rekao je.

»Biće ona 'razvodnjena' kad se istopi još ovo malo boraca, ako jedinice ne popunimo«, odgovorio sam mu.

A oni »pravi boljševici« - proleterski čistunci, smatrali su da proletersku vojsku »razvodnjavaju« svi oni koji nisu bili na robiji ili u moskovskom »Luksu«, to jest ona narodno-frontovska, antifašistička, antigermanska, boračka masa.

Bio sam ubeđen da u uslovima isprepletenih nacionalnooslobodilačkih i revolucionarnih stremljenja i kretanja od normalnog (težišta života u gradovima) preko nenormalnog (težište života partizanske vojske u selima) ponovo u normalno (težište života novog društva u gradovima) i proklamo-

[27] **O ovom podvigu Kraljevačkog bataljona govorila je »Slobodna Jugoslavija«, ističući poimenično Draginju Katić Katicu.**

vanog saveza radnika, seljaka i »poštene inteligencije«, ovi seoski momci, uz smišljen politički rad mogu postati dobri borci.

»U svakom slučaju ne može postojati slabija jedinica od one bez boraca«, razmišljao sam, »a moj Kraljevački bataljon je polako klizio ka tom stanju, bez izgleda da će se popuniti »proleterskim elementima«.

»Pođite s nama, momci! Hvala vam, ljudi, za vašu spremnost da se borite za slobodu, zajedničku i vašu ličnu. Sklonite se u šume od fašističkog nasilja ... Sada fašističko-ustaško kupreško gnezdo nismo razorili, ali kada sledeći put naiđemo, dobro mu se neće pisati. Jer za one koji se bore protiv slobode - nema ni prava na slobodu«, rekao sam okupljenom narodu.

I tako seljačići sela Ravnog, Vukovskog i Rilića postadoše, u nesaglasnosti sa Marksom i Engelsom, manje sa Lenjinom, borci ne samo nacionalnooslobodilačke borbe, nego i proleterske revolucije.

Ovi seoski mladići su pojačali redove kraljevačkih i ibarskih radnika i đaka, borili se kao vaspitanici Kraljevačkog bataljona pošteno, da bi mnogi položili i život u borbi za slobodu ne samo svog Vukovskog nego i za oslobođenje naroda Jugoslavije i njene radničke klase.

Na sličan način će mi malo kasnije, uplakana majka, koliko se sećam Mijadžević,[xx] predati svoga maloletnog dvanaestogodišnjeg sina Branka u selu Vrbljani, u Bosanskoj krajini. »Eto vam ga, pa što vama, to i njemu!« rekla je majka.

A ovo dete će uskoro, kada bude zarobljeno u Teslići, domobransko--ustaškom komandantu, pukovniku Binderu (po vlastitom iskazu domobranskog majora zarobljenog u protivudaru Kraljevačkog bataljona Prve proleterske brigade) održati vatreni junački govor o izdaji, slobodi i patriotizmu. Mališa je rekao: »Neću vam odati nikakve podatke, sem to da sam borac Prve proleterske brigade. A vi nju i bez mene dobro znate po jurišima na vas ... Vi ćete me streljati, znam! Ali vas će jednoga dana moja brigada ispitivati o tome, ovako kako vi mene sada ispitujete!« ispričao mi je zarobljeni domobranski major, stupivši u Sedmu banijsku diviziju.

A brigada je, vučena u energičan protivnapad i sentimentalnom idilom zamenika komandanta Kraljevačkog bataljona Milana Antončića »Velebita« i zarobljene bolničarke Milene Đokić »Cvrčka«, stigla neočekivano, pa su se uloge komandanta ustaškog garnizona Bindera i hrabrog dečaka Branka »Buce«, borca »radnog voda« Kraljevačkog bataljona brzo zamenile.

O novim podvizima Kraljevačkog bataljona u Kupreškom polju čulo se i u Vrhovnom štabu. Tito je naredio 8. septembra da se bataljonu da odmor, kako bi se pripremio za pojačanje »prateće čete« pri obezbeđivanju Vrhovnog štaba u Bosanskoj krajini u kojoj je, pored brojnih partizana bilo i podosta četnika. Tako je Kraljevački bataljon ponovo bio izdvojen iz svoje brigade, čime štab brigade nije bio zadovoljan, zato što mu se čepa brigada,

[28] **Nisam sigurno mogao utvrditi prezime. Biću zahvalan onima koji doprinesu utvrđivanju istinitog.**

a ja zato što je bilo u izgledu odvajanje za izvesno vreme od borbenih zadataka.

»Kraljevačkom bataljonu daje se posebno priznanje time što ga Vrhovni komandant najčešće uzima u obezbeđenje Vrhovnog štaba«, govorili su mi, za utehu.

MUNISTE - CENTAR VAŽNIH ZBIVANJA

Proplanak u pitomoj bosanskoj šumi na obroncima Čardakplanine pored ceste Glamoč-Mrkonjić-Grad-Mlinište bio je u pozno leto 1942. prekriven brojnim šatorima, među kojima se nalazio i šator vrhovnog komandanta NOVJ Josipa Broza Tita i ostalih članova Vrhovnog štaba i Centralnog komiteta KPJ - Sretena Žujovića, Aleksandra Rankovića, Milovana Đilasa, Moše Pijade, Arsa Jovanovića itd. Bio je to mali šatorski gradić u kojem su se u veoma značajnom periodu narodnooslobodilačkog rata sticali izveštaji sa svih strana, a odatle strujale direktive i naređenja širom Jugoslavije.

Svi su živeli relativno skromno, onako kako je to zahtevao u to vreme partizanski duh.

Kraljevački bataljon - stigavši preko Livna i Glamoča 13. septembra na Mliništa - bio je razmešten tako da može obezbeđivati miran rad vojnopolitičkog rukovodstva NOP-a, a i da sam može izvoditi intenzivnu političku i vojnu obuku koju sam zaveo, izučavajući i sam ratnu službu.

Celokupna vladajuća atmosfera dozvoljavala je da angažujemo sve članove vrhovnog vojnopolitičkog rukovodstva da nam drže predavanja i da ponekad s Titom slušamo radio-vesti pred njegovim šatorom.

Eto, i u toj, pretežno srpskoj, da ne kažem srbijanskoj atmosferi, Tito je i po mom ličnom uvidu, pisao članak pod radnim naslovom »Nacionalno pitanje u Jugoslaviji u svetlosti NOB-a«, objavljen decembra 1942. godine, u kojem je »slučajno« zaboravio srpski narod pri nabrajanju onih kominternovski »izabranih« koji će po završetku rata rešavati »nacionalno pitanje« na jugoslovenskom prostoru na osnovu prava stečenog »s puškom u ruci«, pa ispada da Srbi ni u tom, u pogledu borbe, ni 1942. nisu bili »ravnopravni«. A ovo se mora posmatrati kao teški eksploziv protiv zajednice jugoslovenskih naroda - socijalističke Jugoslavije.

Uočavanje ovoga tek 1988. godine, u vreme razbuktalog albanskog fašističko-revanšističkog secesionizma i antisrpskog genocida - povezanog i sa kominternovštinom i katoličkom agresivnošću - porodilo je u mojoj svesti dilemu: u kojoj meri sam ja lično i moj Kraljevački srbijanski bataljon (a i cela Prva proleterska brigada, koja je, svojim zauzimanjem Duvna i Livna stvorila uslove za ustanak u Dalmaciji!) bili ovde faktori stvarnog progresa, a u kojoj oruđe potmule staljinističke, kominternovske, vatikanske i opšte, a posebno antisrpske kontrarevolucije?!

Samo pojavljivanje ove dileme u poslednjim godinama moga života - kada nema popravnog ispita - dovoljan je razlog, a nije jedini, da temeljito dopunim i izmenim svoje ranije ocene ideološko-političkog karaktera pojedinih rukovodećih ličnosti jugoslovenskog NOP-a, posebno generalnog sekretara KPJ i vrhovnog komandanta NOVJ - Josipa Broza Tita.

U tome me ne može sprečiti nikakva harizmatsko-kultistička propaganda, ni pretnje zakonima od strane »Odbora za čuvanje imena i dela druga Tita«.

Mislim da je mogućnost i spremnost da se -kritički i samokritički na bazi i naknadnih saznanja ceni svoje lično i delo »svoje« organizacije - pravi test za odgovor na pitanje: koliko je koga nosila ili nije nosila ideja ljudskog progresa, a koliko karijerizam, avanturizam, »tajni zadaci« prikriveni velikim talasima koje su uzvitlavale revolucionarne i patriotske oslobodilačke snage jugoslovenskog društva.

Na Mliništu je bataljonu stigla i popuna iz Dalmacije - nežni, slabo obučeni mladići i devojke kojima iskusni proleteri neće dozvoliti da stradaju od zime kao njihovi neiskusni drugovi - borci Devete dalmatinske divizije na Prenju (1943). Bataljon je tako postao višenacionalan. Ali ovde se nije vodila evidencija i briga o nečijoj nacionalnosti, nego samo o borbenosti, proleterstvu, jugoslovenstvu i socijalizmu.

Tu sam imao prilike da pratim stvaranje planova za odbranu Mrkonjić--Grada, napad na Jajce i Bihać. Ovde i na Oštrelju je isplanirana i ostvarena nova organizaciona stepenica u razvitku jugoslovenskih oslobodilačkih oružanih snaga - brojnih brigada, divizija i korpusa NOVJ.

Tu su, pored bosanskih, nailazili preko Like i rukovodioci iz Hrvatske: Vladimir Popović, Ivan Rukavina, Ivan Krajačić Stevo...

Čuo sam nekoliko puta Titovu ljutitu primedbu: »Neću ja kineske (tj. neposlušne - *P.J.)* generale«, ali nisam tada dokučio na koga se to odnosilo.

Sudeći po kasnijim zbivanjima u Hrvatskoj, to je izgleda najviše bilo u vezi s komandantom Glavnog štaba Hrvatske Ivanom Rukavinom.

Darinka Puškarić, za naše tadašnje prilike veoma koketno obučena devojka, je prilikom prepričavanja da se »sin jednog našeg rukovodioca proslavio u bici za Moskvu« prvi put u mom prisustvu izgovorila prezime Broz. Tada je svuda isticano da je *organizator i rukovodilac oslobodilačke borbe Komunistička partija Jugoslavije,* a ne pojedina ličnost.

Na Mlinište je u pratnji Ive Lole Ribara 26. septembra stigao u partizane i njegov otac drlvan Ribar. Njega smo svečano dočekali s čuvenom prvom partizanskom muzikom Kraljevačkog bataljona koji je uz njenu pomoć - kao pop Vlado Zečević uz pomoć krštavanja dece - lako okupljao narod na zborove.

Zbog nekoliko okreta valcera prigovorila mi je Mitra Mitrović-Đilas. »Nema to smisla pred Titom«, rekla je, dok je meni izgledalo prirodno da treba nekad bacati bombe, a ponekad i zaigrati valcer što, eto, po njoj nije bilo partijno i na »liniji« - »naročitog kova«.

Prigovarala je ona eto meni, koji sam u to vreme toliko bio obuzet oružanom borbom protiv okupatora da mi nije moglo prodreti u svest pitanje zašto neke »drugarice« spavaju u šatoru članova Vrhovnog štaba a još manje oni glasovi o kojima piše Vladimir Dedijer. A to se dešavalo u isto vreme i na istom mestu na kojem je partijska organizacija Kraljevačkog bataljona satirala, zbog nevinog izraza simpatija prema jednoj partizanki, komandira čete Zivana Maričića do te mere da je on hteo da pobegne sa partijskog sastanka i zatraži zaštitu komandanta - čime se izložio optužbi da »potcenjuje partiju«.

ZA HEBRANGA DATI SVE ...

Jednom prilikom se za logorskim trpezarijskim stolom našlo oveće društvo - Tito, Đilas, Koča Popović, Mitra Mitrović-Đilas, Radovan Zogović i ja (a možda i još neko?). Zapodenuta je rasprava o idejnosti pesme Skendera Kulenovića »Stojanka, majka Knežpoljka«, pročitane prvi put pred strojem boraca posle »kozaračke epopeje«.

»Ma to je obično zapomaganje i lelekanje«, mrzovoljno je tvrdio Zogović. »Nije to samo zapomaganje: '... kad bih imala još tri Srđana i tri Mrđana...' nije to besperspektivno kukanje«, rekao je nekadašnji pesnik nadrealista s književne levice, a sada komandant najelitnije jedinice Jugoslovenske oslobodilačke vojske, Prve proleterske brigade Koča Popović. Taj razgovor se tako i završio, svako je ostao kod svoga, a Kulenovićeva »Stojanka« je krenula da bodri borce i zauzme svoje mesto u jugoslovenskoj poeziji. Tada, međutim, ničije mišljenje nije imalo onu meritornu snagu da bi izraženo moglo umanjiti ili izbrisati umetničko delo i baciti ga u zaborav.

Pedesetih godina u okviru uklanjanja tragova rata i rekonstrukcije Beograda, izgrađivan je i budući Trg Marksa i Engelsa. Među idejnim inspiratorima bio je i Moša Pijade. Na javnom konkursu za spomenik koji je trebalo da ukrašava trg, izabran je rad akademskog vajara Vojina Bakića, koji nas je fascinirao svojim umetničkim radovima još u klupama bjelovarske gimnazije. Po tadašnjem običaju Titu su za 1. maj dostavljeni na uvid i poklon razna umetnička dela i rukotvorine. I kada smo, da bismo čestitali, naišli i mi-generali, Tito nam je među ostalim pokazao i maketu izabranog spomenika - Marks u sedećem i Engels pored njega u stojećem stavu.

»Ovo ništa ne valja... Marks tu sjedi, a Engels kao da ga nešto uči...,« oceni Tito meritorno i Trg ostade decenijama nezavršen - kao neugledni »parking-prostor« i rđav spomenik Titu kao izraz njegovog harizmatskog, a njegove okoline preterano podaničkog ponašanja.[29]

[29] **Dok je ovaj moj rukopis čamio pod »embargom«, parking-prostor je 1987. pretvoren u šetalište, ali bez spomenika, čime ova primedba ne gubi na vrednosti, kao ni moja kritika odbrambene frontalnosti u NOR-u, koja se želi omalovažiti upornim isticanjem Titovih partizanskih direktiva, suprotnih odsudnoj frontalnosti. Jer praksa Kadinjače (1941), Ripačkog klanca kod Bihaća i Gornjeg Vakufa, Košura i »Ljubinog groba« (1943) ostaje kao osnov moje kritike.**

Tako se demokratizam NOP-a, izraz htenja i volje pobunjenih patriotskih i revolucionarnih masa - transformisao tokom vremena u svoju suprotnost - autokratizam, despotizam.

Slično je prošao i radnički tribun, prvoborac koji je aktivno učestvovao u stvaranju Kraljevačkog partizanskog odreda, juna 1941, talentovani filmski režiser Žika Čukulić. Dodeljivanje »Pulske nagrade« njegovom filmu
0 Moši Pijade bila je, rečeno je, gotova stvar. A onda je, za vreme projekcije toga filma na Brionima, Tito napravio uzgrednu primedbu na jednu scenu: »Šta se to tu vrti...« i nagrada je izostala, na žalost Čukulića, inače velikog poštovaoca našeg »radničkog vođe« Tita.

U savremenim uslovima na sudbinu zemlje ne utiču samo dobra ili loša spoljna i unutrašnja i ekonomska politika, vojnopolitička strategija, nego
1 ocenjivanje novih otkrića na polju fizike, hernije, biologije. Ovo nužno zahteva odbacivanje birokratske, »funkcionerske ideologije« po kojoj veličina raspoložive vlasti automatski opredeljuje pamet i znanje u svim oblastima ljudske delatnosti; zahteva decentralizaciju i demokratizaciju vlasti, to jest angažovanje u njoj raznih profila ljudi, uz slobodno izražavanje mišljenja. Pridavanje svakom, pa i uzgrednom mišljenju šefa države
0 delima iz raznih oblasti nauke i umetnosti, meritorne snage, u suprotnosti je s civilizacijom i nivoom i razvitkom savremenih proizvodnih snaga.

U toku pomenutog razgovora za trpezom na Mliništu naišao je šef radio-centra Veljko Dragičević i predao Titu jednu depešu. On ju je naglas pročitao.

Javljali su iz Slavonije - s kojom je Vrhovni štab imao i neposrednu radio-vezu - da Nemci i ustaše u pregovorima oko razmene zarobljenika traže samo za Andriju Hebranga - za koga sam tada prvi put čuo - skoro sve zarobljene Nemce i ustaše.

»Javite da za Hebranga dadu sve što traže Nijemci i ustaše!« odlučno je naredio Tito i tako opredelio ne samo Hebrangovu ličnu sudbinu, nego
1 štošta od onoga što će se kasnije zbiti u Hrvatskoj i Jugoslaviji.

Ako tada nije bilo poznato široj partijskoj i vojnoj javnosti ono što će izbiti u javnost tek 80-ih godina - Titu - koji je u »raščišćavanje« situacije u Hrvatskoj slao Blagoja Neškovića i Vlada Popovića - moralo je biti poznato da su Hebrang i Bakarić potpisali, 17. aprila 1941. godine, s Budakom i Lorkovićem sporazum o formiranju KP Hrvatske, lojalne ustaško--kvislinškoj Nezavisnoj Državi Hrvatskoj!

Šef tajnog Centra Kl u Zagrebu Josip Kopinič tvrdi da je obaveštenje Titu o Hebrangovoj izdaji u zatvoru uputio ne samo preko Moskve nego
i neposredno preko Ivana Krajačića Steve, što je, možda, bio jedan razlog više za njegovo »važno« držanje ovde u Vrhovnom štabu na Mliništu.

Ja sam, naravno, bio daleko od pomisli da će ovaj Hebrang pravo iz logora otići na dužnost sekretara KP Hrvatske i da prisustvujem donošenju
- kako će se kasnije pokazati - veoma značajnih odluka iz domena odnosa ne samo unutar jugoslovenskog vojnopolitičkog vrha, nego i odnosa između jugoslovenskog i sovjetskog rukovodstva i Kominterne i Staljina.

U uslovima neiskustva u službi obezbeđivanja i neregulisanih prava obezbeđenja prema onima koji se obezbeđuju, Tito je Kraljevačkom bataljonu pravio teškoće time što se katkad sam neopaženo izdvajao iz logora. Tako je jednom nestao, a kad smo ga pronašli, vodio je razgovor s lokalnim četnicima koji nisu bili bezopasni.

Oni su, tako, posle našeg prvog povlačenja iz Jajca, u selu Podgorija, nedaleko od Mliništa, napali članove Vrhovnog štaba - Aleksandra Rankovića Marka, Mošu Pijade i Arsa Jovanovića, koje je jedva spasao Kraljevački bataljon, poslan im u susret.

Baš s tim u vezi došao sam u situaciju da pogledam izbliza smrti u oči.

Ljut zbog ovog napada, Tito mi je sutradan naredio da »pročistim« taj teren.

Sa bataljonom sam krenuo 6. oktobra, od železničke stanice Mlinište prugom prema železničkoj stanici Čardak. Uz put sam na rastojanju od svega dvesta do trista metara upućivao prema selu Podgorija male patrole - zupce češlja, dok se pred stanicom Čardak nisam našao samo sa dvojicom kurira. I ova, kao i sve ostale stanice, bila je spaljena, pa su od nje ostale samo zidine. Primetivši među tim zidinama neke ljude, komandovao sam, uveren da su to četnici koje tražimo: »Opkoljavaj levo, zalomi desno! Predajte se!« kao da imam vojsku oko sebe.

Na vrata je nagrnula gomila ljudi, opalivši na mene plotun iz neposredne blizine. Svi su, međutim, promašili. Bila je to, u stvari, četa Druge proleterske brigade koja se u povlačenju iz Jajca tu zaustavila i onako umorna, zaspala bez obezbeđenja, rukovođena onom šaljivom uzrečicom »narodne vojske«: »ko se plaši, neka ide na stražu«.

Začuvši moju komandu »Opkoljavaj!«, borci su, ubeđeni da su opkoljeni, krenuli na juriš, u proboj. Tek kada su me prepoznali, uzviknuli su: »Zar si ti to, druže Jakšiću?« i potrčali da me ljube. Jedan od njih, izvanredan strelac Druge proleterske brigade, reče mi: »Ja retko promašujem. Ovaj promašaj ću pamtiti kao nešto najdraže, pamtiću više od bilo kojeg pogotka!«

Rastali smo se svi radosni. »Nema smrti bez sudnjega dana!«, ili kako bi se naučno reklo: »I slučajnost, izuzetak, jeste vid izražavanja zakonitosti.«

O snazi mesnih četnika u Bosanskoj krajini govori, pored ostalog i činjenica da su oni, čak 2/3. oktobra 1942. godine - pred oslobođenje Bihaća - tajno i na prepad zarobili i pobili štab Treće (sandžačke) brigade: komandanta Vladimira Kneževića Vološđu, zamenika politkomesara Rifata Burdževića Tršu i komandanta bataljona Tomaša Žižića. A kada su Titu govorili da su za obezbeđenje Vrhovnog štaba u Krajini potrebne dve brigade, on je odgovorio: »Dosta je samo Kraljevački bataljon, kome je neophodan i predah posle teških borbi oko Kupresa...«

Za vreme jednog bataljonskog borbenog izviđanja prema selu Vrbljanima s nama je, po Titovom odobrenju, pošao i Ivan Krajačić Stevo, tada nekakav *tajanstveni gost* u Vrhovnom štabu. Uz put mi je uputio primedbu da moji borci nisu disciplinovani kao, navodno, u nekoj njegovoj jedinici

kod Ozlja (nikad nisam uspeo doznati kojoj, jer u to vreme tamo nije bilo partizanskih jedinica), gde je on *»streljao* za neizvršavanje zadatka«. Nije potrebno naglašavati da mene ovakve priče posle Gaočića, Prozora, Livna i Kupresa nisu mnogo impresionirale, a još manje borce Kraljevačkog bataljona koji su smatrali da se »revolucionarna vojska« ne sme »postrojavati« ni pred Vrhovnim komandantom. Nisam, razume se, znao da se tu sukobljava antitrockistički, teroristički duh i praksa u kojoj se pucalo u leđa, duh koji je vedrio i oblačio u španskom građanskom ratu - s narodnim demokratskim duhom pobunjenih jugoslovenskih patriotskih masa. Zanimljivo je, međutim, da »Štef« Krajačić, osvrćući se na ovo borbeno patroliranje u svojim sećanjima, najpre kao ime komandanta bataljona navodi moje ime, a kasnije, u drugom izdanju, kaže da je komandant Kraljevačkog bataljona bio Slobodan Penezić Krcun.

Nekako u to vreme Ivan Krajačić Stevo, očitao je nacionalističko-šovinistički obojenu bukvicu partijskom rukovodiocu Druge proleterske brigade Slobodanu Peneziću Krcunu, povodom »pljačke« njegovih boraca: »Srbijanci su i ranije pljačkali - pa nas i sada pljačkaju.« - »Ako su pljačkali - pljačkali su u srpskom selu, a ne u tvom ustaškom«, sevnuli su još tada mačevi koji će biti potegnuti mnogo kasnije.

Nisam, razume se, mogao ni naslućivati da će taj zagonetni čovek koji se vrzma oko VŠ postati moćnik SR Hrvatske koji će u njoj zabraniti ćirilicu i pisanje o ustaškim zločinima i da će u Jasenovcu, na kostima stotina hiljada zverski pobijenih ljudi - Srba - izjaviti da ih je trebalo pobiti još više, niti da će kao siva eminencija stalno biti uz diktatora SFRJ - Josipa Broza Tita.

Na Mliništu je bila veoma razvijena i publicistička delatnost. Zapazio sam članak Aleksandra Rankovića Marka u »Proleteru«, u kojem je analizirao zbivanja u Srbiji, iznoseći da je bilo krajem 1941. različitih gledanja na vojnopolitičku taktiku i da se jedna pokazala boljom od drugih. Bilo mi je prijatno da čitam da sada pozitivnu ocenu dobijaju ona gledanja koja sam ja zastupao - manevri, pohodi, a ne avanturizam, »ilegala«, lokalistička ograničenost, zbog kojih umalo nisam bio streljan »za primer«. Nisam, međutim, tome pridavao neki značaj, niti sam sa bilo kim razgovarao o tome.

Različiti rezultati doktrine lokalističke statičnosti i »ilegale«, s jedne, i doktrine manevra i pohoda, s druge, ispoljavali su se i u tome što je po prvoj broj boraca od deset hiljada koji su ostali u Srbiji bio sveden na nekoliko stotina, dok je druga omogućila da se od oko dve stotine boraca Kraljevačkog odreda, koliko ih je izišlo iz Srbije, još uvek - posle niza velikih i značajnih pobeda - borilo više od sto pedeset i da je onih, oko 2.000 boraca zapadne Srbije, usmerenih na pohod u Sandžak - istočnu Bosnu - Crnu Goru - zapadnu Bosnu, velikom većinom činilo Prvu i Drugu proletersku brigadu — veoma važan, pozitivan faktor NOR-a, naročito u prvoj polovini 1942. godine, zanemarujući pri ovoj oceni ono prikriveno kominternovsko antisrpstvo, koje će se izroditi posle rata i u albanski antisrpski genocid na Kosovu.

Na traženje Mitre Mitrović-Đilas napisao sam svoj prvi vojni članak za »Vojnopolitički pregled« Vrhovnog štaba pod naslovom »Partizanski komandant«, koji je dobro ocenjen i rado čitan u jedinicama partizanske vojske, kako su mi pričali.

U ovoj, za partizanski rat izvanredno povoljnoj, moglo bi se reći izletničkoj atmosferi i lično sam se bio, za kratko, oslobodio onog psihičkog pritiska neposredne oružane borbe, što mi je omogućilo da malo pažljivije, neposredno posmatram zbivanja i ljude oko sebe. Tako sam došao do zaključka da se u vojnopolitičkom vrhu NOVJ i kod pojedinih njegovih članova, uključujući pre svega Tita, naziru nedemokratske osobine koje se u opštem civilizacijskom razvoju smatraju porocima: taština, narcisoidnost, oholost »kraljica poroka« i »koren svakog zla«.

Posle niza molbi, pošto je VŠ 8. oktobra napustio Mlinište, dozvoljeno mi je da sa bataljonom idem u sastav brigade koja je vodila borbe oko Ključa. Oko 25. oktobra našao sam se u Grahovskom polju, u kontaktu s četnicima popa Đujića iz Kninske krajine.

Onda je usledio napad Prve i Druge proleterske brigade na italijanski garnizon u Bosanskom Grahovu. Kraljevački bataljon je napadao duž ceste od Drvara, uz podršku haubične artiljerije, stavljene meni na raspolaganje.

Ulaz u grad bio je zatvoren sistemom Italijanima svojstvenih fortifikacijskih objekata - bunkera, ježeva - dobro povezanih organizovanom vatrom.

Haubice sam tada prvi put - a kasnije ću to često praktikovati
- privukao noću pravo pred bunkere. Neposrednim gađanjem razorili smo neke od njih oko ceste. Onda je usledila koncentrična vatra celokupne italijanske artiljerije grahovskog garnizona na našu bateriju. Na drvetu pod kojim smo se nalazili grane su bile proređene. Jedva smo se izvukli, a Italijani su tu do zore održavali baražnu vatru.

Napad nije uspeo. Poginuli su: Milomir Božović Balo, civilni pilot iz Kraljeva, član one desetine koja je 26. juna 1941 ,_g. organizovala na Goču Kraljevački partizanski odred i omladinka Zada Šabanović iz Livna. Italijani su, međutim, uskoro napustili Bosansko Grahovo, a ja ću ubuduće stalno upotrebljavati artiljerijska oruđa za neposredno gađanje.

Prva proleterska brigada orijentisala se zatim prema Drvaru i Bosanskom Petrovcu, a Druga proleterska prema Livanjskom polju.

Približavao se i 7. novembar, dan Oktobarske revolucije, koji smo mi slavili kao svoj praznik, tada 7. novembra 1942. kao 25-godišnjicu.

»ON ZNA DA PROCIJENI SITUACIJU!«

Iznenada sam pozvan u Vrhovni štab. U vagonu šumske železnice na Oštrelju - u koji se zbog zime na pragu, sklonio iz šatora sa Mliništa - Tito mi je saopštio da sam postavljen za komandanta Sedme banijske divizije. Odavde, iz ovog vagona, usledile su one istorijske naredbe Vrhovnog štaba

o formiranju osam divizija i dva korpusa Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije.

Veliko iznenađenje u partizanskoj personalnoj politici predstavljalo je moje uzdizanje sa položaja komandanta bataljona na položaj komandanta divizije, kao jedinstven slučaj vanrednog skoka.

Vrhovni komandant Josip Broz Tito je moje skokovito izdizanje propratio rečima: »On zna da procijeni situaciju!«, misleći pri tom, prvenstveno, na Srbiju 1941. godine. Ovo, naravno, nije sprečilo da se u partizanskoj javnosti govorka da sam ja »Titov miljenik«, čak i »rođak« i tako dalje, u tom duhu.

Bio je to, međutim, jedan u nizu izraza tadašnje prakse da se kadrovi budno prate, da im se pomaže đa greške izbegavaju i ispravljaju, ako su ih stvarno počinili, a i samokritičkog odnosa rukovodioca prema sopstvenim neizbežnim greškama, odnosa izražavanog i u otklanjanju nepravdi nanesenih ljudima na osnovu, u datom momentu, negativnog stava prema njihovim gledanjima i delovanju. Ova praksa se tokom vremena postepeno gubila, da bi je zamenila ona po kojoj jednom izrečena osuda čoveka, za stvarne ili pretpostavljene greške, ostaje na snazi zauvek.

Dešavaće se i to da se shvatanja »grešnika« kasnije usvoje kao zvanično važeća, ali će »grešnik« ostati »grešnik«.

Vredno je da se uoči i istakne da ljudi koji su apsolutizujući svoje poglede (Stefan Mitrović. Milinko Kušić, Svetislav Stefanović) i na osnovu njih, potajno, na smrt optuživali nosioce suprotnih mišljenja (mene) nisu bili uznemirivani - na svojim visokim partijsko-političkim dužnostima - ni od strane svoje savesti ni od strane rukovodstva u situaciji kada je postalo jasno da su oni svojim delovanjem mnogo doprineli partizanskom porazu u zapadnoj Srbiji, krajem 1941. godine.

Začetak je te pogubne prakse da nosioci vlasti, ne samo da ne snose nikakvu odgovornost za klevetanje, političke pogreške i »promašene investicije«, nego se redovno penju naviše u birokratsko-etatističkoj hijerarhiji, dok oni inakomisleći ostaju zauvek u staljinističkom taboru »neprijatelja naroda«, bez nade u bilo kakvu »rehabilitaciju«.

Tada korektni odnos prema meni dao mi je snage da se primim tako odgovorne dužnosti visokog komandanta, svestan da od komandantove pameti ili gluposti, odgovornosti ili neodgovornosti, umnogome zavise u đatim okolnostima pobede i porazi i životi hiljada ljudi. Treba raditi nesebično i pošteno, *ne misleći o sebi nego o zajednici*, treba imati hrabrosti da se primi na sebe odgovornost u teškim situacijama i da se svoja ubeđenja brane bez obzira na posledice - mislio sam.

STVARANJE »BIHAĆKE REPUBLIKE«

U Vrhovnom štabu bilo je odlučeno da krajiške, bosanske, banijske, kordunaške i ličke brigade razore sistem ustaško-kvislinške vlasti na pro-

storu Bihaćke, Cazinske i Slunjske krajine i tako otvore ona istorijska vrata kroz koja je turska vojska vekovima prodirala u Sloveniju i prema Beču, a Vojna krajina ugrožavala turski bosanski pašaluk. Planirano je da se povežu lokalne »oslobođene teritorije« zapadne Bosne, Banije, Korduna i Like u jedinstvenu »Bihaćku republiku«.

Zauzimanje, posle ogorčenih uličnih borbi - 4. novembra 1942 - tvrđave Bihać predstavljalo je krunu letnjo-jesenske ofanzivne kampanje partizanskih brigada, čiji su glavni elementi: pohod grupe brigada iz Crne Gore na zapad, pritisak ličkih, kordunaških, banijskih i bosansko-krajiških brigada na lokalne neprijateljske garnizone (Prijedor) i njihovo udruženo angažovanje kod Kupresa, Jajca i Bihaća.

Harizmatsko udvaranje i proizvoljno tumačenje ratnih zbivanja Koste Nađa, po kome je velika partizanska vojska preduzimala »Bihaćku operaciju« zato da bi obezbedila za CK KPJ i Vrhovni štab »bolje uslove rada« (Titu u dvorcu u Ostrošcu!) ne samo da umanjuje vojnotehničku stranu ove operacije, nego zadire i u njen ideološko-politički karakter!

Narod ovog kraja je pad Bihaća doživeo kao »prevrat«, poput onog za vreme propasti Austro-Ugarske 1918. godine. A bilo je to stvarno veliko vojnopolitičko dostignuće partizana, koji su time povezali svoje lokalne ustaničke baze u Dalmaciji, zapadnoj Bosni i jugozapadnoj Hrvatskoj u jedinstvenu veliku ustaničku bazu, znatno veću recimo od Belgije - »Bihaćku republiku«.

Kampanja je izvođena u svetlu budućeg novog jugoslovenskog jedinstva i socijalističke revolucije, nesebično, solidarno i bez primesa lokalizma, uskonacionalno i verski obojenog. Njena tvorevina - »Bihaćka republika« - kao i nova Jugoslavija, tvorevina udruženih napora svih jugoslovenskih naroda je institucija, »naprava« opštejugoslovenskog i revolucionarnog socijalistikog tipa i na nju se ne mogu, bez opasnosti kvarenja, primenjivati naknadno izmišljeni nacionalni »ključevi«.

Dok su se tvorci tih istorijskih borbenih tekovina ponosili svojim zajedničkim delom satkanim na nacionalnoj ravnopravnosti i socijalnoj jednakosti, izbegavajući rasprave ko je uradio više a ko manje i čije je šta, »nacionalni kadrovski ključevi«, škripeći u *jugoslovenskoj* napravi, dovode ne samo nacionaliste i šoviniste nego i neke učesnike narodnooslobodilačkog rata do neodgovornih bulažnjenja da proleterske brigade ne samo da nisu pomogle burni razvitak oslobodilačke borbe u zapadnoj Bosni i jugozapadnoj Hrvatskoj, nego da su njen razvitak u ponečem čak i otežavale ...

U ovome ima i istine, ali samo sa stanovišta ustaških kvislingovaca, čija je tvorevina NDH tada temeljito razarana i sa stanovišta naknadno ispoljenih nacionalističkih »socijalističkih« separatista-secesionista koji: »prebrojavaju«; konsenzusno »dogovaranje« žele da svedu na »liberum veto« - koji je svojevremeno doneo »podelama« istorijsku nesreću Poljskoj; vešto mešaju logiku i antilogiku, pamet i glupost. Proleterske brigade zaista nisu na Unama, Drinama i Savama učvršćivale granice koje su zavojevači na jugoslovenskoj zemlji vekovima stvarali, nego su ih krvlju brisale. A ove »granice« su socijalističkim nacionalistima-nacistima, secesionistima

neophodne u perspektivi negacije i same borbe za zajedničku državu - socijalističku Jugoslaviju.

Delo koje su udrženim naporima ostvarile proleterske, krajiške, banijske, kordunaške, ličke, a malo kasnije i dalmatinske brigade, u drugoj polovini 1942. kao veoma značajan blok budućeg novog zdanja - Jugoslavije ravnopravnosti, demokratizma i socijalizma - zaista je impozantno.

Nije bilo lako razoriti ustaško-endehaovski, vatikansko-katolički, klerofašistički bastion na liniji Bugojno-Kupres-Duvno-Široki Brijeg i bihaćki u dolini Une; nije bilo lakše suzbiti i obuzdati četnike koji su iz svoje »crnogorsko-hercegovačke države«, uz pomoć italijanske »pacifikacije«, uslovljene razmahom antiokupatorske borbe, širili svoj uticaj preko Dalmatinske zagore na Kninsku i Bosansku krajinu, očekujući skoro iskrcavanje Anglo-Amerikanaca na Balkan i pohod u njihovoj prethodnici na Mađarsku i Austriju. Treba se prisetiti njihovih uporišta u centralnoj Bosni, na Manjači i u Kninskoj krajini i da ovo poslednje partizani nisu nikad likvidirali, sve dok pop Đujić nije svojih oko dve do tri hiljade četnika odveo 1944. preko ličke i primorsko-goranske partizanske teritorije u širi rejon Trsta.

Sve ovo prevazilazilo je snage pojedinih brigada i grupa brigada i zahtevalo dugotrajno udruženo angažovanje, koje će naknadno dobiti pežorativni naziv - unitarizam.

Ovde treba istaći skoro monolitni hrvatski narod Dalmacije koji je, okrećući leđa ustaškoj građanštini koja je trgovala njegovom sudbinom, masovno krenuo sa narodnooslobodilačkim pokretom i srpski narod u Bosni, Lici, Kordunu i Baniji koji je, uprkos velikih razloga za odmazdu i primamljivih ponuda Italijana u sklopu politike »pacifikacije« - dodvorivanja Srbima preko četnika - odbacio četničku politiku i krenuo u borbu protiv okupatora za novu državu nacionalne ravnopravnosti i socijalističkog sadržaja.

Podseća to na ono zajedničko krajiško i hajdučko-uskočko hrvatsko--srpsko angažovanje u borbi za opstanak i slobodu - ranije i austrijskom i mletačkom, a sada u sopstvenom narodnooslobodiiačkom i revolucionarnom ruhu.

Dalmatinska monolitnost, odsustvo političke polarizacije po klasnom osnovu tokom rata, dovešće do prividnog paradoksa - pojave u neočekivanoj meri nezdravog, hrvatskog nacionalizma - šovinizma posle rata na tlu Dalmacije, uprkos činjenici da su joj hrvatski »socijalistički nacionalisti« oduzeli vekovnu autonomiju.

U euforiji velike pobede - krunisane oslobođenjem Bihaća 4. novembra 1942. godine - u popaljenom i razrušenom Bosanskom Petrovcu obeležena je, 7. novembra, u prisustvu najvišeg rukovodstva NOP-a na čelu sa Titom - svečanom partizanskom akademijom, 25-godišnjica »Oktobra«.

Posle referata protkanog glorifikacijom Sovjetskog Saveza i oštrim kritikama »zapadnih saveznika« zbog neotvaranja »drugog fronta« i još uvek opreznim povezivanjem izbegličke kraljevske vlade sa polukvislinškim

statusom četnika, »Pozorište narodnog oslobođenja« izvelo je svoj program.

Tih dana vrhovni komandant Josip Broz Tito svečano je predao u Bosanskom Petrovcu zastavu Prvoj proleterskoj brigadi. U njegovoj pratnji iza nove komande brigade (Danilo Lekić Španac i Mijalko Todorović Plavi) nalazila su se iz njene sredine iznikla dva nova komandanta divizije - Koča Popović, komandant Prve proleterske divizije i ja, komandant Sedme banijske udarne divizije. Na ovoj svečanosti, fotografisanoj za istoriju, i tužan i radostan opraštao sam se od Prve proleterske brigade koja je krenula u centralnu Bosnu, a ja u Hrvatsku. Moj Kraljevački bataljon

- u kome je uspešno ispisivana azbuka novog specifičnog manevarskog rata
- obogaćen iskustvima stečenim kod Gaočića, Prozora, Livna. Posušja, proslaviće se, uskoro, u noći između 1. i 2. januara 1942. g., u Teslići. Štab Prve proleterske divizije u svojoj depeši Vrhovnom štabu kaže: »Grad je zauzeo Kraljevački bataljon i zaslužuje najvišu pohvalu«, a partizanska radio-stanica »Slobodna Jugoslavija«, lansirala je iz Moskve u svet vest o još jednom podvigu Kraljevačkog bataljona »koji je na juriš osvojio neprijateljske topove...«

Bio je to rastanak sa jednom brigadom, u kojoj je bio ostvaren komunistički duh.

Operacijski bataljonski dnevnik - u koji sam svakoga dana unosio pojedinosti iz borbe i života Kraljevačkog bataljona ostavio sam njegovoj novoj komandi - rat nije preživeo.

ŠESTI DEO

U RODNOM KRAJU

Pre odlaska u Hrvatsku primio me je, zajedno sa komandantom Glavnog štaba Hrvatske Ivanom Rukavinom, vrhovni komandant Josip Broz Tito, u vagonu, negde u blizini Oštrelja - prevoja između Drvara i Bosanskog Petrovca. Tito nas je zadržao na ručku, na kojem je bio i načelnik Vrhovnog štaba Arso Jovanović. Razgovori su vođeni o perspektivama oslobodilačke borbe, posebno u Hrvatskoj. *Podvlačeći da je baziranje ustanka i partizanske vojske u Hrvatskoj pretežno na srpskom stanovništvu naša velika slabost, Tito je zahtevao da se pojačaju napori da borbi pristupi hrvatski narod u in teresu bratstva i jedinstva, a i sudbine Hrvata, koji iz sopstvenih interesa u poznatom velikom broju ne bi smeli i dalje ostati na fašističkoj, okupatorskoj strani.* Da bi se, valjda, dalo osnova budućoj, u jugoslovenskoj istoriografiji omiljenoj doktrini »simetrije« i »ravnoteže« nacionalnih doprinosa NOB-u i kvislingovštini i prekvalifikaciji NOB-a u »hrvatsku stvar«, korpus gotovo isključivo srpskog sastava, svojom naredbom br. 95 od 22. novembra 1942. godine, Tito karakteristiše kao »Prvi hrvatski korpus«.

Bilo je reči o operacijama u dolini Une (Bosanski Novi, Dvor), 0 povezivanju hrvatskih i slovenačkih partizana u Zumberku i Beloj krajini, 1 pomoći Slovencima da se izvuku iz gradske ilegale i iz šumskih područja, itd. Tito je rekao da zbog toga upućuje i načelnika Vrhovnog štaba Arsa Jovanovića, sa grupom rukovodilaca, u Sloveniju.

Nekoliko dana posle praznika, 7. novembra, jedna raznorodna grupa rukovodilaca uputila se iz Bosanskog Petrovca prema novooslobođenom Bihaću, da bi odatle svako produžio na svoj novi zadatak.

Načelnik Vrhovnog štaba NOV i POJ, Arso Jovanović, krenuo je, s desetak iskusnih vojnih rukovodilaca, u Sloveniju, u duhu namere Vrhovnog štaba da (posle dopisa Edvarda Kardelja lično Titu, oktobra 1942. godine, u kojima je situacija dosta uskogrudo-slovenački obojena i tražene kao pomoć brigade i minobacači!) - pruži Slovencima vojnostručnu pomoć. Grupa je išla bez »3-4 minobača« koje je Kardelj tražio od »Hrvata«, to jest Ličana, Kordunaša i Banijaca - Srba u Hrvatskoj, koji su svoje minobacače oteli u borbi od okupatora i krvlju platili.

Ova Tito-kardeljevska deoba tuđih tekovina - koja će se kasnije proširiti i na tuđe fabrike i zemlje (Kosovo), bazirana je na kominternovsko-komunističkoj solidarnosti, već podosta uzdrmanoj jednostranim formiranjem CK Slovenije i Hrvatske i na, bar što se tiče Slovenaca, i *racionalnom jugoslovenstvu* praktično odbačenom, opet jednostranim proglašavanjem slovenačke Osvobodilne fronte, za nosioca suverene vlasti u budućoj etnički čistoj slovenačkoj državi.

Odlaskom načelnika Vrhovnog štaba, bio je razume se, još više oslabljen nepotpuni štabni, organizaciono-operativni deo partizanske vrhovne komande, što će se odraziti za vreme sledeće dve okupatorsko-kvislinške (protiv)ofanzive u bitkama na Neretvi i Sutjesci. U Sloveniji je dosta rašireno mišljenje da je ovaj postupak vrhovnog vojnopolitičkog rukovodstva NOP-a bio izraz njegovog »nepoverenja u Slovence«; da je to izazvalo, navodno, ni manje, ni više, nego »nastanak kontrarevolucionarne, slovenačke 'Bele garde'« - organa katoličke partije (Natlačena i biskupa Rožmana) osnovanog još 1941. godine - kao borbeno izdanje onog »suverenog« slovenačkog stranačkog saveza, koji je 12. aprila 1941. godine vlast nad Slovenijom predao italijanskoj fašističkoj vojsci - čime je daleko više štetio nego koristio.

Koreni takvog gledanja nalaze se u izveštaju Edvarda Kardelja, opet ne CK KPJ i Vrhovnom štabu, nego *lično Titu*, 12. januara 1943. godine, u kojem on - koji je insistirao na pomoći u vidu ne samo materijalnih, nego i ljudskih žrtava - vojnoorganizaciono taktičko i operativno a ne ideološko-političko delovanje načelnika Vrhovnog štaba Arsa Jovanovića (u kojem je - pri nastojanju da se slovenački »pokret otpora« pretvori u pravi rat, kakav su vodile brigade i divizije oko Vrhovnog štaba - moglo biti i slabosti!) karakteriše kao sektaški »pokušaj s juga« da se *»u slovenačkoj armiji* sa slovenačkog pređe na srpskohrvatski jezik«, kao »kršenje nacionalnih prava slovenačkog naroda«.[1]

Time se, eto, valjda, želi objasniti činjenica da su partizanske snage u Sloveniji brojale uoči kapitulacije Italije svega oko 3.000 boraca, a »Bela garda« oko 6.000 i da se Slovenija »sama oslobodila«, uprkos zavojevačkim aspiracijama »s juga«.

Istoričari i vojni analitičari će pri izučavanju i ocenjivanju ovih događaja morati uzeti u obzir i činjenicu da je Edvard Kardelj - po pričanju Josipa Kopiniča - predavao u Moskvi »izmišljotine o slovenačkoj istoriji« i da je slovenačkim partizanima nametao doktrinu da »Italijani ne ratuju nedeljom, u šumi i noću«.

Svetozar Vukmanović Tempo napuštao je Bosnu i kao opunomoćenik CK KPJ odlazio preko Zagreba i Beograda u Makedoniju.

Ja sam sa komandantom Glavnog štaba Hrvatske, Ivanom Rukavinom, išao u Hrvatsku da formiram novu Sedmu banijsku diviziju. Rukavina će me nedaleko od Bihaća povezati sa Osmom banijskom brigadom, koja

[1] **Vladimir Dedijer, *Novi prilozi za biografiju Josipa Broza Tita*, »Liburnija« - »Mladost«, Rijeka-Zagreb, 1981. godine, str. 1.164-1.168, 1.183-1.185.**

je sa Krajišnicima uspešno učestvovala u napadu na Bihać, a kasnije i na Slunj i koja se, ponosna na svoj uspeh, spremala za povratak na Baniju.

Bogata brigadna kolska komora omogućila je da budem ugošćen a da pri tome ne moram često da pitam, kao u Prvoj proleterskoj brigadi, pre nego što počnem da jedem da li su borci i kuriri primili svoj obrok.

Tako sam se, pešačeći krivudavim borbenim putem od Srbije, preko Crne Gore i Bosne, našao u rodnom kraju. Za godinu i po dana, koliko je proteklo od kraja aprila 1941, kada sam se prebacio vozom iz NDH u Beograd, istorija je još jedanput besno uzvitlala svojim mačem nad ovom vojnokrajiškom, »graničarskom« zonom. Doznao sam za zločin u Glini, gde je najviše stradala moja opština Cemernica, za Veljun na Kordunu, Jadovno u Lici, Jasenovac u Posavini, gde su svirepo ubijani mirni, pošteni ljudi i nevina deca, u nastupu rasističkog i verskog ludila i mahnitanja »civilizovanih« divljaka, izdanaka evrocentrističkog, ibermenšovskog naličja, inače slavne evropske civilizacije, naličja čije su perverzno genocidno nasilje teško osetili crnci Afrike, Inke, Asteci i Indijanci Amerike, od kojih su Evropljani preuzeli, pored ostalog, i krompir i kukuruz.

Međutim, krajnji inspirator ustaškog antisrpskog genocida nije - kako se to često prikazuje - samo balkanski primitivizam iz čije sredine potiču egzekutorski dželati, nego i »jedino spasavajuća crkva« i njen rimsko--papski antišizmatički katolicizam, važna osnova zapadnoevropske civilizacije, a i njenog šovinizma i vekovnog zavojevačkog ekspanzionizma, imperijalističke ekspanzije koja je porodila sistem kolonijalnog ropstva, zavisnosti mnogih zemalja i naroda i gospodstva i bogatstva Evrope.

O tom naličju evropske civilizacije - čak i u delima Marksa i Engelsa suviše, za razliku od Napoleonovog pozitivnog stava prema Slovenima, antislovenski obojene i o neosnovanosti samo idolopoklonstva prema zapadnoj Evropi, govori i činjenica da je ona kao kolevka imperijalizma suštinski uzročnik dva svetska rata, i da se u njoj i sada nalaze glavni raketno-nuklearni i hemijsko-biološki ratni potencijali, koji ugrožavaju i sam opstanak života na planeti Zemlji.

Evrocentrizam i evropska prepotentnost baziraju se samo na civilizacijskoj i tehničko-tehnološkoj introvertnosti, dok se zanemaruje i prećutkuje filozofska, kulturno-duhovna ekstravertnost Evrope u odnosu na Istok.

Navodno jedino civilizovana Evropa sa visine gleda na *duhovnost* kineske, indijske i grčko-vizantijske civilizacije (iako se klanja Jerusalimu), čije je mnoge tekovine prisvojila na razne načine. Ona vešto otklanja od sebe odgovornost za nasilje staljinizma, prećutkujući da je pored fašističkog totalitarizma i teorija »socijalističkog« totalitarizma - marksizma-lenjinizma, boljševizma, nastala u Zapadnoj Evropi, demokratskoj i razvijenoj, a uvezena je sa Zapada na evro-azijski nerazvijeni Istok.

Doznao sam da mi je majka nastradala u zbegu, da je jedna sestra - Dragica, nekud nestala, dok se druga, Milka, sprema za Kongres USAOJ-a u Bihaću, da su porodice stričeva osakaćene. Otac, koji će me posetiti, doživeće neprijatnost da mora, po mom naređenju, skinuti čizme

koje su mu borci poklonili i vratiti se kući polubos. Takav je bio partizanski moralni zakon.

Bilo mi je drago što potomci onih Krajišnika koji su svojevremeno - čineći 60% austrijske vojske - vedrili i oblačili po centralnoj Evropi i Italiji, i sa kojima je bečki, habsburški katolički dvor najozbiljnije računao, nisu poklekli pred fašističkom pangermanskom i romano-katoličkom silom.

Od dva korpusa i osam divizija koje je tada formirao Vrhovni štab NOVJ, jedan korpus (Prvi »hrvatski«) i tri divizije (Šesta, Sedma i Osma) nastali su na području bivšeg gornjokarlovačkog generalata - Like, Korduna i Banije - što je rečito govorilo kako je bivša Vojna krajina, sada pod rukovodstvom KPJ, odgovorila fašističkim zavojevačima i njihovim kleronacionalističkim ustaškim vazalima. Oružana antiokupatorska i antiustaška borba, koja je na ovom području započela fragmentarno još pre 4. jula 1941, *nije prekidana niti je preživljavala ozbiljnije krize.*

Srbima na području NDH nije bila bliska doktrina »čuvanja glave« i »spasavanja srpstva« izbegavanjem borbe, niti optuživanja partizana za nemačke odmazde i masovne masakre, *zato što su okupatori i ustaše, uz aktivno učešće katoličkog klerofašizma, ovde otpočeli masovno uništavanje Srba, pre nego što su oni dali bilo kakav otpor njihovoj vlasti, pa zamena uzroka i posledica - kako je to u regionalnoj perspektivi praktikovano preko četnika u Srbiji - nije bila moguća.* Ovde je postalo jasno da je reč 0 biološkoj egzistenciji, da je spas samo u oružanoj nacionalnooslobodilačkoj borbi (i to ne u cilju odmazde i antihrvatskog genocida - kako je to želelo i proklamovalo četništvo), u borbi za isterivanje okupatora i uništenje njegovog mračnog fašističko-rasističkog poretka, za »bratstvo i jedinstvo« i slobodu svih jugoslovenskih naroda, za novu socijalističku Jugoslaviju, kako je to oficijelno ukazivala Komunistička partija Jugoslavije.

Kapitulantsko-robovsku političku doktrinu po kojoj je trebalo: slediti nemačko-jugoslovenski pakt od 25. marta 1941 - koji je Jugoslaviji navodno garantovao u »tajnim protokolima« ne samo suverenitet i nezavisnost nego 1teritorijalno proširenje; mirno podnositi okupaciju ... treba osvetliti i sledećim istorijskim činjenicama:

- germansko-katoličkim habsburškim protivljenjima srpskoj državi počev od 1804, odmah posle prerastanja antidahijske bune u nacionalnooslobodilački pokret;
- austrougarsko-germanskim antisrpskim delovanjem 1878, za vreme »carinskog rata«, »Aneksione krize«, balkanskih ratova... kada je stvorena i antisrpski utemeljena Albanija;
- sporazumom ustaškog srbofobskog pokreta i komunističke frakcije KPJ Josipa Broza Tita za uništenje pravoslavlja i srpstva;
- planovima kajzera Viljema da Srbe raseli u Afriku i Hitlerovim da ih preseli u Sibir itd., itd.

O neosnovanosti pogleda i mišljenja, ne samo četništva nego i mnogobrojnih posleratnih intelektualaca, da su Srbi mogli proći bez antiokupatorske borbe i, navodno, bez velikih žrtava, veoma uverljivo govori i vesto sročeni, perfidni, obimni elaborat dobojskog župnika - istaknutog klerofa-

šističkog ideologa, ustaškog komandanta Doboja, aprila 1941. godine koji je naredio da se, bez suda ubije 300 Srba a 250 izvede pred ustaški sud - drKambere. Elaborat govori o uzrocima i posledicama partizanske borbe i o antipartizanskoj taktici, upućen poglavniku NDH, Anti Paveliću, u jeku oslobodilačkog ustanka u istočnoj Bosni i prodora ustanika u Doboj, septembra 1941. godine. Bilo je to u vreme kada je ustaški, kleronacionalistički genocidni teror besneo širom Nezavisne Države Hrvatske, tvorevine ustaštva - spleta kleronacionalizma, frankovačkog šovinizma i rasizma, navodne kvintesencije hrvatstva.

U elaboratu, između ostalog, piše: »... *2) Sa bezrazložnim i samovoljnim ubijanjem Srba mora se prestati.* Ne smije biti da se kojekakvi naši dželati pozivaju na specijalne i tajne instrukcije. Ovo je posebno i vrlo teško poglavlje i tu treba gvozdenom rukom zavesti red. Ja nisam ni za ravnopravnost Srba dok su među nama, a niti zato da suviše dugo ostanu među nama. Ali dok su među nama, moraju biti građani drugog reda, ali ipak moraju i za njih postojati neki zakoni, koji se poštuju i koji se samovoljno ne krše. Ne mogu oni biti izvan svakog zakona. Izgleda da se zbilja događa svašta. Moramo ipak misliti da ima odgovornosti pred Bogom i pred povjesnicom.. ,«[2]

Dželati i siledžije znaju, kao što se zna, samo jezik sile, pa im se silom i mora odgovoriti. Ukazivanje klerikalnog dželata na Boga i na pomisao da *treba prestati sa samovoljnim ubijanjem Srba* - makar i iz taktičkih razloga - očevidno je proizašlo iz straha pred onom ustaničkom, antiokupatorskom masom koja je bila preplavila ustaški Doboj. masom koju su malobrojni komunisti teško obuzdavali da ne krene putem genocidnog kontraterora.

Pri razmatranju svrsishodnosti i (ne)nužnosti angažovanja Srba - a i ostalih naroda Jugoslavije - u oslobodilačkoj borbi 1941-1945, treba imati u vidu, pored onog iznesenog u Hitlerovoj knjizi *Majn Kampf* i mnogobrojne činjenice, između ostalog i sledeće:

»Na dan 27. marta 1941, Hitler se osećao pogođenim kao poglavica teutonskih hordi...

Još istog dana, sasvim nedržavnički, namenio je žestoki i nemilosrdni udarac Srbima i Slovencima jer 'nikada nisu bili prijateljski naklonjeni Nemcima'. *Ako je Viljem mislio da posle pobede Centralnih sila preseli Srbe u nemačku koloniju Tanganjiku,* onda Hitler sa koncentracionim logorima i krematorijumima nije ostavljao nikakve iluzije o njihovoj sudbini posle pobede sila Trojnog pakta.«[3]

Nemački i drugi fašisti i rasisti uništili su oko *šest miliona* Jevreja *(otprilike koliko je tada bilo Srba!),* koji ni pušku nisu opalili protiv njih.

Ona poznata, u drugom svetskom ratu, jedinstvena naredba nemačko--fašističke »Oberkomando« i Hitlera lično, da se za *jednog nemačkog vojnika strelja stotinu Srba* (1 : 100) logično se, *kao dobar izgovor - baziran*

[2] **Viktor Novak, *Magnum Crimen.* Beograd. 1986. godine, str. 749.**

Sima Simić, *Tuđe kombinacije oko NDH.* »Grafički zavod«, Titograd, 1958. godine, str. 8.

na zameni teza - uklopila u monstruozni genocid svetskih razmera - zločin protiv čovečanstva.

Uveravajući ustaške poglavare u besmislenost namere Vlade NDH »da pokolje sve Srbe u Hrvatskoj«, nemački opunomoćeni general u NDH, Glez fon Horstenau rekao je, između ostalog:

»Da je to strahoviti zločin, o tome ne treba govoriti. No to je i posvemašnja ludost. Njemačka može rat dobiti ili izgubiti. Ako ga dobije onda se taj ustaški program može izvršiti naknadno, odnosno u najmanju ruku NDH će moći svoje Srbe prisiliti da odu iz zemlje. Ako pak Njemačka rat izgubi, onda je to klanje besmisleno i morat ćemo ga platiti svi, i koji nismo ustaše. Međutim, ako Njemačka dobije rat, ona se neće zadovoljiti s time da uništi Srbe, nego će i *Srbe i Hrvate,* koliko ih preostane, protjerati nekamo u Rusiju, pa to klanje nema pogotovo nikakvog smisla, ma kakav bio konačni ishod rata.«[4]

Odbacivanje antihrvatske genocidne osvete - na koju je sve Srbe, a pre svega one u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj navodila četnička ideologija i usvajanje - u datim uslovima, vladavine ustaškog klerofašističkog genocidnog nasilja - antifašističkog nacionalnooslobodilačkog i revolucionarnog kursa socijalističkog »bratstva i jedinstva« koji je proklamovala KPJ, čini srpskim narodnim masama u NDH veću čast nego i samo uzimanje oružja u ruke.

Trebalo je, očevidno, mnogo zdravog političkog rasuđivanja i kolektivne društvene svesti u redovima ne politički izgrađene elite, nego seljaštva, da bi se usvojilo i po njemu upravljalo »Uputstvo Narodnooslobodilačkih partizanskih odreda za Kordun i Baniju - šta treba da zna i kakav treba da bude partizan« - izđato 29. oktobra 1941. godine, u kojem piše, između ostalog:

»... borba koju danas vodimo jeste narodnooslobodilačka borba upravljena protiv *svih okupatora,* ustaša i frankovačke gospode... Naša vojska je narodna vojska... Svaka narodna vojska jeste politička vojska. Ona ne deluje samo vojnički, već i politički... *Jedinstvo naših naroda jeste garancija konačnog uspeha* ...«

Napisati ovo na bazi opštih direktiva partijsko-političkog vrha NOP-a nije bilo teško, ali držati se toga od početka do kraja NOR-a, uprkos okupatorsko-kvislinškim najezdama i zločinima, nije se moglo bez mudrosti, visoke svesti, ogromnih napora i žrtava širokih narodnih masa.

Ustanak se ovde razvijao neprekidno u vidu uzlazne transformacije. Na masovni ustanički pokret u krajiškoj srpskoj sredini naslanjao se antifašistički i revolucionarni deo hrvatskog naroda, koji je odavde, iz ove ličko-kordunaško-banijske ustaničke baze, delovao u smislu širenja antifašističke nacionalnooslobodilačke borbe i na području nastanjenom samo hrvatskim življem, delom privremeno dezorijentisanim nemačko-ustaškom i klerofašističkom katoličkom propagandom da je NDH - ova vekovima

[4] **B. Krizman, *Pavelić između Hitlera i Musolinija,* »Globus«, Zagreb, 1980. godine, str. 77.**

očekivana prava hrvatska država - *Civitas Dei.* Nju je antisrpskim genocidom trebalo još samo učiniti katolički i etnički čisto katoličko-hrvatskom, to jest uništiti i pokatoličiti - pohrvatiti u njoj više od 40% nekatolika--nehrvata - Srba i Muslimana.

JES' TI PISMENA, SEKO?

Večera - kajgana, sir, piletina i pogača u selu Žirovac - bila je za mene, iscrpenog zobenim i kruškovim hlebom i neslanim čorbama, prvi nestvarno prijatan doživljaj u dodiru s Banijom, početkom bogate jugoslovenske Posavine.

Te noći doživeo sam još nešto - neobično i skoro neverovatno, a zanimljivo iz više razloga. Tu mislim na gledanja koja je možda najotvorenije izrazio u eri »seksualne revolucije« uvaženi književnik Branko Copić, prigovarajući proleterima zbog sektašenja i nehumanosti na »ljubavnom polju«, uz onaj prizvuk i opšte negativne uloge proletera u krajiškoj »naprednoj« sredini. Dalje, mislim i na korišćenje svih sredstava pri učvršćivanju na vlasti Andrije Hebranga, posle njegovog izlaska iz nemačko--ustaškog zatvora.

Posle, pre bi se reklo gozbe nego večere, legao sam u lepo namešten krevet u zasebnoj sobi i, razume se, odmah zaspao. Negde duboko u noć u sobu je ušla i probudila me domaćica - mlada i lepa devojka u svilenoj spavaćici s jabukom u ruci. Stala je kraj kreveta i čekala na ono što se u takvim prilikama očekuje. Ali čekala je uzalud, jer je u meni, iscrpenom i fizički i psihički gladovanjem, sagorevanjem u borbi i »proleterskim« osećanjem greha, ono što je ona očekivala bilo tada duboko potisnuto u moju podsvest.

Devojka je malo postojala i otišla, a ja sam produžio san...

Sve je prošlo mirno... Ja sam krajem novembra 1942. oformio s politkomesarom Đurom Kladarinom i načelnikom štaba Milanom Pavlovićem Sedmu diviziju, da bih se sa njom 1943. našao u vrtlogu Neretve i Sutjeske.

Kad sam se sredinom 1943. vratio u Hrvatsku, našao sam na čelu CK KP Hrvatske Andriju Hebranga, dok sam njegovog prethodnika Vlada Popovića, onoga koji mu je stajao na putu, još ranije susreo u istočnoj Bosni, na novoj, znatno nižoj, dužnosti politkoma korpusa.

Sećam se da sam često od Ranka Mitića, krajiško-banijski duhovitog, inače nekadašnjeg delegata na istorijskoj Petoj zemaljskoj konferenciji u Zagrebu, slušao šaljivu pouku: »Ja ti nju najpre pitam, jes' ti pismena, seko? ... Pa ako kaže da jeste, ja ti njoj velim: Nisi ti za me, ja tražim samo nepismene!« Ova Mitićeva šala imala je po njegovoj verziji, a i po verziji nekih članova partijske komisije, svoju gorku i nimalo »ljubavnu« pozadinu.

Naime, Andrija Hebrang - čovek koji je svoju ženu (sa kojom se zbližio u logoru) i malu bebu, kao izazov partizanskom moralu, držao stalno pored svoje radne sobe - obrazovao je partijsku komisiju sa zadatkom da ispita neke ljubavne prestupe svog političkog suparnika - opunomoćenika CK KPJ za Hrvatsku, Vlada Popovića - »slučajno« sa Hebrangovom »kumom«. Kako je ovaj sve optužbe za bilo kakve ljubavne prestupe odlučno odbijao, komisija mu je podnela na uvid dnevnik one devojke koja je i mene, novembra 1942. posetila noću s jabukom u ruci. U dnevniku je uredno vođena evidencija sa imenima i datumima onih koji su prošli kroz njenu kuću i pali na njenu »jabuku«.

Neiskrenost pred Partijom trebalo je, razume se, surovo kazniti u ime »čistote« Partije. Suparnik na političkom polju »odstreljen« je na ljubavnom.

Moga imena u dnevniku, naravno, nije bilo, a da sam »jabuku« prihvatio, skupo bih je platio kasnije, 1944. godine, kada sam ustajao protiv Hebrangovog delovanja.

Tako je poznata banijska »ovca iz Žirovca« inicijativna ili instruisana, valjano poslužila prepredenim igrama.

Od uplitanja ljubavnih u političke afere (što je igralo važnu ulogu i u aferama »Votergejt« i »Marković«, koje su svojevremeno uzdrmale režime u SAD i Francuskoj), nisu, kao što se vidi, bili pošteđeni ni partizanski redovi, pa je i to, pored teških ratnih uslova koji su nametali lišavanje svake vrste, bio razlog više za poznati partizanski stav prema odnosu polova koji se nikako ne može pravilno sagledati i oceniti iz perspektive posleratne »seksualne revolucije« i nekakve partizanske nehumanosti i evnuhovstva. Poučne su u tom pogledu i uloge u jugoslovenskom vojnom i političkom vrhu Zdenke i Jovanke.

Kao dokaz raznih moralnih normi, u pojedinim krajevima Jugoslavije i jedinicama NOVJ, govori i pravi šok koji sam doživeo ja - svedok političkog »škopljenja«, komandira Prve čete Kraljevačkog bataljona, Živana Maričića, na Mliništu - pored Titovog i Zdenkinog šatora - zato što se poljubio s partizankom - kada mi je načelnik štaba novoformirane Sedme banijske divizije, mladi potporučnik jugoslovenske vojske, Milan Pavlović, saopštio predveče, onako uzgred, kao sasvim normalnu stvar: »Idem ja kod učiteljice u selo Klasnić.«

Nisam ga ni sprečavao, niti mu prigovarao, a ni on mi o tome nije više podnosio izveštaj.

Partizanski surovi seksualni asketizam među borcima nije, očevidno, bio u skladu s hedonizmom u visokim štabovima kao klicom posleratne raskoši i samovoljne vlasti.

ZAŠTO PRVI HRVATSKI KORPUS?

Naredbom Vrhovnog štaba - od 22. novembra 1942. godine - u sastav Sedme banijske divizije ušle su Sedma (Nina Maraković) i Osma (Stanko

Bjelajac) banijska brigada i Trinaesta brigada (Milan Žeželj) (kasnije - proleterska »Rade Končar«), Kako je Trinaesta brigada bila vezana za teren Žumberka i Pokuplja, nešto kasnije je izdvojena iz sastava Sedme divizije, a na njeno mesto došla je, krajem decembra, novoformirana Šesnaesta banijska brigada (Vojko Hohšteter).

Pošto sam se upoznao sa vojnim i političkim rukovodiocima Banije - Đurom Kladarinom, Milanom Pavlovićem, Stankom Bjelajcem, Ninom Marakovićem, Urošem Krunićem, Simom Todorovićem i dr., pristupili smo formiranju divizije - divizije potpuno partizanske Banije. Komandant Trinaeste brigade, Milan Žeželj, javio se pismeno.[3]

Kao dan formiranja Sedme banijske divizije uzima se 22. novembar 1942. godine, datum Naredbe Vrhovnog štaba koju sam ja, prvi njen komandant - primio na Oštrelju i doneo na Baniju. Ne odgovara istini veoma raširena i spomenikom obeležena verzija da je ona svečano formirana u Banijskom Klasniću. Do izvesne zabune došlo je zbog toga što je u Klasniću svečano formirana, 26. decembra 1942. godine, njena Šesnaesta brigada. Divizija je formirana »u hodu« u toku užurbanih priprema za napad na Dvor na Uni - zaplaniran i izveden uoči 26/27. novembra 1942. godine - tako što su se, pod opterećenjem velike operacije sastali u selu Rujevac, komandant, politkom i načelnik Štaba divizije, tu pozvali komande Sedme i Osme brigade, i s njima razradili borbene zadatke, određene zapovešću »Prvog hrvatskog korpusa« za veliku Dvor-Bosansko-novsku operaciju, prva dva korpusa NOVJ.

Posle formiranja divizije došlo je do skokovitog razvitka ustanka na Baniji, praćenog i »mobilizacijom«, što je više nego udvostručilo brojno stanje banijske partizanske vojske.

Prvo što je meni, koji sam tek posle rata saznao da je moj bivši zamenik komandanta Kraljevakog bataljona Prve proleterske brigade Milan Antončić Velebit Hrvat[6], nametnulo novo razmišljanje, bile su rubrike u pregledima brojnog stanja: »Srba« i »Hrvata« i kvalifikovanje svih brigada 1, 2, 3, 4 ... kao »hrvatske brigade«, dok nigđe, pa ni u Srbiji nisu susretane »srpske brigade«. Ovo se, očevidno, nije sinhrono uklapalo u bučni slogan »bratstvo i jedinstvo«, pogotovo kad se ima u vidu da su tada sve brigade bile gotovo isključivo srpskog nacionalnog sastava. Nije mi tada, nego za vreme vojnopolitičkih analiza NOR-a, zapela za oko činjenica da su visoke komandne i političke položaje u partizanskoj Hrvatskoj zauzimali Hrvati - postavljeni »odozgo« na osnovu partijskog staža - i »Španci« (Rukavina, Ogulinac, Gošnjak, Bakarić, Holjevac, Manola,

[5] Lično sam vodio operacijski dnevnik divizije sve do Sutjeske, gde je izgubljen, zajedno s radio-stanicom, uprkos mom nastojanju da se sačuva!

[6] Antončić - iako je dugo živeo u ovoj proleterskoj atmosferi - doživeće posle rata moju oštru kritiku zbog hvatanja za prsa muzičara koji ga nije propisno pozdravio. On će u vreme ličnog kontakta s generalom Gošnjakom, i dobijanja generalskih činova, svojim saborcima, Kraljevčanima, nacionalne doprinose NOR-u i uloge boračkih masa i rukovodilaca »heroja« tumačiti kočopernim izjavama: »Vi, Srbi, bili ste pilići, a kvočka je bila hrvatska - Tito.«

Ćetković, Kovačević, Švob ...), iako bi se moglo očekivati da će se tu naći i istaknuti narodni tribuni (Gaćeša, Opačić, Opsenica...), predstavnici pobunjenih srpskih masa Like, Korduna i Banije, kao izraz demokratizma i ispravne nacionalne politike.

Razvoj događaja i politička praksa grubo i surovo će pokazati da ovo nije bio izraz iskrene težnje da se stvarno sprovodi politika »bratstva i jedinstva« i obezbedi i Srbima u Hrvatskoj njihov nacionalni identitet, nego odraz u zapadnom delu KPJ staljinsko-kominternovskog antijugoslovenskog i antisrpskog pogleda na balkansko nacionalno pitanje, u duhu kojeg su formirani i tada postojali *samo* Centralni komiteti Hrvatske i Slovenije, ali ne i Srbije - čiji narod, kako se sada tvrdi - nije to tražio, kao da je hrvatski i slovenački narod, navodno, identičan sa nekoliko političkih ilegalaca (Josipom Brozom Titom, Edvardom Kardeljem...), koji su u tajnim zabitima proklamovali slovenačke i hrvatske nacionalne partijske komitete -jezgra budućih »nacionalnih«, »suverenih« država Slovenije i Hrvatske.

»Punomoć« za ovo i slično delovanje dao je Josipu Brozu Titu, veoma oprezni i sumnjičavi Josif Džugašvili Staljin za šta su bila potrebna »boljševičko-staljinistička« dela ili uverenje da će ih Tito ostvariti.

Bilo mi je potrebno dosta vremena da ovome dam pravo mesto, u svojim »proleterskim« predstavama i tumačenjima tadašnjih zbivanja oko sebe. Neka od njih ću početi shvatati tek sedamdesetih godina, za vreme klerikalno-nacionalističke euforije hrvatskog fašističko-revanšističkog maspokreta. Ne bi se moglo tvrditi da maspokretovsko prebrojavanje Srba na radnim mestima nema nikakve veze s činjenicom da je 1942. godine partizanski korpus, u kojem je bilo više od 90% Srba nazvan - i u naredbi Vrhovnog štaba - Prvi, nije bio ni krajiški, ni jugoslovenski, nego *hrvatski* korpus, što i uslovljava naknadno razmišljanje i vraćanje na tu pojavu. Ne bi se moglo reći ni da je to *dobra* politička taktika, sračunata na privlačenje Hrvata u NOP, jer je to moglo izazvati, a i izazvalo je podozrenje Srba u Hrvatskoj - tada glavnom osloncu - koji su s pravom mogli zahtevati, u duhu nacionalne ravnopravnosti, da se taj korpus, kad već nije jugoslovenski, a sve se kadi nacionalno, nazove Prvi *srpski* korpus.

Sve se to dešavalo u vreme postojanja rasističke, kvislinške tvorevine NDH, u kojoj je prema Srbima u Hrvatskoj sprovođena politika »tri trećine« - trećinu pobiti, trećinu pokatoličiti, trećinu proterati. U njoj su se mogli iživeti svi hrvatski rasisti, šovinisti i nacionalisti, pa nije trebalo voditi računa o njihovom raspoloženju i u narodnooslobodilačkom pokretu toliko da se korpus srpskog nacionalnog sastava ne nazove srpski ili *jugoslovenski* već *hrvatski.*

Komunisti Srbi, nisu zahtevali ono »srpski«, ali su negodovali zbog naziva Prvi *hrvatski* korpus, pa je u novoj nomenklaturi korpus preimenovan u *Četvrti korpus NOV Jugoslavije.*[1] Međutim, ovo principijelno nego-

[7] **U istoriografiji se vodi i kao »Prvi korpus *NOV Hrvatske*«, čime se naknadno inauguriše i celokupna *NO V Hrvatske,* kao osnov od hrvatskih nacionalista stalno zahtevane »Hrvatske vojske«, bitnog elementa »suverene«, »nezavisne« Hrvatske, iako se zna da su postojali samo partizanski odredi i NOV JUGOSLAVIJE.**

dovanje komunista Srba, koje je moglo biti izbegnuto doslednim ispravnim stavom prema nacionalnom pitanju komunista Hrvata, svrstavano je u arsenal »četništva«, što je razumljivo kada se zna da je tadašnji sekretar CK KP Hrvatske bio nacionalizmom opterećeni Andrija Hebrang.

Ni Srbi u Bosanskoj krajini nisu zahtevali da se, takođe pretežno srpski, Prvi *bosanski* korpus naziva *srpski.* Njih to »bosanski« kao regionalno nije uznemiravalo, kao ono nacionalno »hrvatski«, Srbe u Hrvatskoj, zato što je to Hrvatima - koji su imali svoju kvislinšku državu NDH - stvaralo mogućnost da u inostranstvu *jugoslovenski NOP -do 1943. 90% srpski* - prikazuju kao *hrvatsku stvar* i na tome zasnuju svoj dominantni politički uticaj u socijalističkoj Jugoslaviji.

Jer, kao što prošlost objašnjava sadašnjost, tako i obratno, savremena zbivanja kao izvod prošlosti osvetljavaju ovu svojom svetlošću. A u prošlosti su Srbi - Krajišnici - većinski sastav Vojne krajine preimenovani u »Hrvate« a u NDH u »pravoslavne« - »grko-istočne«, bez nacionalnog imena Srbi.

A da iz svega prave pouke nisu izvučene govori i činjenica da se i dalje u falsifikatorskoj istoriografiji i raznim memoarima Sedma (banijska) udarna divizija i njene brigade nazivaju Sedma *hrvatska* divizija, Sedma, Osma *hrvatska* brigada i to uprkos naredbi Vrhovnog štaba NOV i POJ, br. 95. od 22. novembra 1942, u kojoj, između ostalog stoji:

»Prema rešenju Vrhovnog štaba Narodnooslobodilačke vojske i partizanskih odreda *Jugoslavije* formirane su na području Glavnog štaba Hrvatske tri *divizije Narodnooslobodilačke vojske*, i to Šesta, Sedma i Osma. Sedmu diviziju sačinjavaju Sedma, Osma i Trinaesta *narodnooslobodilačka brigada.«* (Podvukao *P. J.)*

Sedma divizija i njene brigade karakterišu se, očigledno, kao *narodnooslobodilačke,* a ne kao *hrvatske.* A onaj ko u eri nacionalne euforije sve boji nacionalistički, morao bi, radi preciznosti. Sedmoj diviziji i njenim brigadama dodati epitet - *srpska*, a pri isticanju - u cilju hrvatskog svojatanja NOP-a - da je u *Hrvatskoj* bilo pet korpusa NOVJ, ne prećutkivati i činjenicu da su dugo više od polovine njihovog globalnog brojnog stanja sačinjavali Srbi. Umesto ovoga ističe se, pored ostalog, i to da je narodnooslobodilačka borba »izvojevana uglavnom u Hrvatskoj« i da na osnovu toga sva prava koja iz toga proizlaze pripadaju *Hrvatima.*

O ovom naučno-istoriografski i nacionalno osetljivom pitanju recito govori i ratna dokumentacija o brojnom stanju i nacionalnom sastavu jedinica. Tako, na primer:

U P.O. Banije na dan 19. 8. 1942. godine bilo je 1.350 Srba i 44 Hrvata, a 19. januara 1943. godine 658 Srba i 22 Hrvata.[8]

U Unskoj operativnoj grupi (U. O.G.) bilo je 30. 7. 1943. godine 2.154 Srbina i 64 Hrvata.'[1]

[8] Arhiv narodnooslobodilačkog rata M. N. O. FNRJ. Br. Par. 2/3, K 1.614; Br. Par. 1/1-12, K 419 A.

[9] Arhiv narodnooslobodilačkog rata M.N. O. FNRJ, Br. Par. 49/1-II, K 421 D.

U Sedmoj udarnoj banijskoj diviziji bilo je 29. 7. 1943. godine 4.047 Srba i 164 Hrvata, a decembra 1944. godine 3.214 Srba i 992 Hrvata.[1]"

Sumnjivo »zamešateljstvo« i nacionalno presoljavanje NOP-a i NOVJ - iz kojeg će kasnije izrasti nacionalistička presoljenost socijalističke Jugoslavije - izraženo je i u naknadnom, zadocnelom dodavanju *»Drugoj* proleterskoj brigadi« epiteta *»srpska«,* dok se 6. i 7. divizija u depešama Moskvi nazivaju »hrvatskim«, a u depeši od 2. januara 1943. godine Prva proleterska divizija »prekrštava« u Prvu *srpsku* diviziju, što je bilo potpuno nepoznato i strano partizanskoj »javnosti«.

Po dolasku u Hrvatsku - u istorijsku, ratničku Vojnu krajinu - odmah sam uočio da su partizanske jedinice, pod rukovodstvom GŠ Hrvatske bile relativno dobro organizovane, sa dobrim začecima operativne i obaveštajne, inženjerijske, kao i službe veze i snabdevanja. Obaveštajna služba je dosta uspešno uspostavljala veze sa domobranskim garnizonima, a inženjerijska izvodila diverzije na železničkim prugama. Međutim, borbena aktivnost i razrada borbene taktike - iako značajne - posmatrano u globalu, nisu bile na visini organizovanosti jedinica.

U tom duhu bio je organizovan i Štab Sedme banijske divizije sa »prištapskim« delovima - Četom za vezu, Inženjerijskom četom.

Četa za vezu dobila je zadatak da noću odlazi na komunikacije Sisak-Sunja-Kostajnica, i tamo, bez borbe i pod borbom, prikuplja materijal za vezu. Ona je tako pribavila oko pedeset kilometara kabla, kao i mnoge telefone i telefonske centrale.

Inženjerijska četa je imala zadatak da izvodi samostalne diverzije, zajedno sa diverzantima proslavljenog Ilije Hariša Gromovnika i da izvršava inženjerijske zadatke u sklopu napada divizije na prugu Sisak-Sunja i Sunja-Kostajnica.

Sedma i Osma brigada stekle su znatna borbena iskustva, uključujući tu i iskustvo u borbi izvan svoje matične teritorije - Sedma brigada u Moslavini oko petrolejskih izvora, a Osma brigada u Bihaću i Slunju.

Prva borba u kojoj sam učestvovao sa svojom divizijom bila je u sklopu, još na Oštrelju, dogovorenog napada Prvog bosanskog korpusa (Košta Nađ, Osman Karabegović) i Prvog »hrvatskog« korpusa (Ivan Gošnjak, Vječeslav Holjevac) na Bosanski Novi i Dvor, pod neposrednim rukovodstvom štabova korpusa.

Napad Šeste ličke i Sedme banijske divizije, izveden po zapovesti Štaba korpusa, sročenoj kao za regularnu veliku vojsku, zapovesti neadekvatnoj za novoformirane divizije ustaničke vojske - nije uspeo. Štabovi su se smestili pored telefona na korpusnim, zapovešću fiksiranim, komandnim mestima i čekali izveštaje, a borci su - naišavši na jak otpor - »zalegli« i čekali zoru da bi se onda povukli, bacajući odgovornost jedni na druge. Prvi put nisam ni ja - suprotno svom običaju stečenom u Prozoru, Livnu, Grahovu - učestvovao u borbi sa borcima, uz topove u prvoj borbenoj liniji.

[10] **Arhiv narodnooslobodilačkog rata M. N. O. FNRJ, Br. Par. 43/2-12, K419 A; 18/5 K 813, Knj. 36, Dok. br. 122.**

Nije uspeo ni - na istovetan »španski« način organizovan - napad Bosanskog korpusa na Bosanski Novi, što nije baš sasvim u skladu sa kvalifikovanjem Koste Nada kao komandanta »bez izgubljene bitke«.

Posle toga je Sedma divizija delovala potpuno samostalno. Po povratku Banijskog bataljona iz »Prve *hrvatske* brigade« iz Like, formirana je, 26. decembra 1942. godine u Klasniću, Šesnaesta banijska brigada Sedme divizije.

PROTIV BIROKRATSKIH KONTRAREVOLUCIONARA - IZDAJNIKA IDEALA NARODNOOSLOBODILAČKOG POKRETA

Neki, ne baš malobrojni komunisti - oni rukovodeći - pokazuju se posle dolaska na vlast, po onoj Staljinovoj, kao zaista »ljudi naročitog kova«, na žalost u negativnom smislu, prepuni civilizacijskih poroka: nezajažljive gramzivosti, raskalašnosti, bahatosti, vlastoljubivosti, slavoljubivosti, netolerantnosti, konzervativizma, antidemokratizma, nacionalizma i primitivizma. *A ti poroci, u nagoveštajima tokom rata, uslovili su moju stalno prisutnu rezervisanost i opreznost kao i nedostatak podaničkog odu-ševljenja i poslušnosti.*

Ne želim da skrivam svoj prezir prema njima zato: što su izdali znoj i krv prolivene za bolji duhovni i materijalni život svih jugoslovenskih naroda; što preokupacije boraca oslobodilačkog rata težnjom ka slobodi, opštem progresu i humanosti žele i objektivno i subjektivno da zamene međusobnim politikantskim nacionalističkim antagonizmima, bolešću koja poput raka razjeda i društveni i lični identitet ljudi; što su svojim neljudskim ponašanjem dali osnov prevarenom narodu da svim borcima oslobodilač-kog rata - iako su oni *besplatno, gladni i žedni* verno deiovali u narodnom interesu u teškim ratnim uslovima - stavlja na savest odgovornost za tešku moralnu i materijalnu krizu jugoslovenskog društva. Ljudsko društvo ne može se dobro sagledavati samo kroz nacionalnu - nacionalističku prizmu - Srbi, Hrvati, Slovenci, Makedonci... Ispred nacionalnih moraju biti opšteljudski, civilizacijski, društveno-klasni parametri.

Sprečavanje da se umesto ratnom propagandom, u istoriografiji ope-riše činjenicama, zadržava lažnu sliku da je NOP bio »hrvatski«, da je domobranstvo njegova »rezerva«, da su Srbi kao »hegemonisti« bili svi četnici, ne samo oni u četničkom pokretu Draže Mihailovića, nego i oni u partizanskim jedinicama Like, Korduna, Banije i Slavonije (Četvrti i Šesti korpus), u duhu ustaške doktrine »srbokomunizma« itd.

U tom svetlu može se naći i objašnjenje zašto su ove ustaničke baze najnerazvijeniji deo socijalističke Hrvatske, sa kojeg se raseljava bivša, pretežno srpska Vojna krajina (ona poslednja ustaška »trećina«!); zašto je Cazinsko-kladuška muslimanska krajina, koju je tokom rata držala NDH--ziji naklonjena »Muslimanska milicija« Huske Miljkovića (naknadno uve-

dena u Četvrti korpus, kao njen, navodno, veoma važan elemenat!) postala ekonomski moćan poljoprivredno-industrijski region koji je pritiskivao na opustošeni Kordun.

Međutim, moralni i »građanski« red obavezuje rukovodstvo Socijalističke Republike Hrvatske da Lici, Kordunu i Baniji nadoknadi bar one troškove koje im je napravilo boraveći tokom četiri godine na ovom području kao CK KPH, GŠ Hrvatske, ZAVNOH ...

Nacionalističke strasti se ne mogu suzbiti verbalnim izjašnjavanjima protiv njih, nego *delovanjem svuda i u svim prilikama, u duhu opšte ravnopravnosti, pravde, humanosti i zakonitosti.*

Ovim nikako ne želim da se identifikujem s antikomunističkom propagandom, ni da umanjim ogromnu ulogu Komunističke partije Hrvatske i hrvatskih komunista - nosilaca ne samo revolucionarnih stremljenja nego i zajedničkih borbenih srpsko-hrvatskih, krajiško-uskočkih tradicija
- u obuzdavanju bratoubilačkih strasti i udaranju temelja nove socijalističke samoupravne Jugoslavije.

U atmosferi klerikalne ustaške propagande, o navodnom stradanju u građanskoj, monarhističkoj Jugoslaviji pola miliona Hrvata; o njihovom grehu što su se zanosili »ilirskim jugoslovenskim i sveslovenskim iluzijama«; o NDH kao ostvarenju vekovnog hrvatskog sna - Božje Providnosti; propagande povezane s vatikansko-katoličkim klerofašističkim pritiskom, u vidu ubijanja i pokatoličavanja Srba, kao uslova za opstanak »katoličke«, »Božje Hrvatske« - liniju antiokupatorske borbe i bratstva i jedinstva, nije bilo lako sprovoditi.

Naknadno *nacionalističko* seciranje *komunističko-nacionalnooslobodilačke borbe i NOVJ* nije ni potrebno ni moguće. Prave analize treba da polaze s *jugoslovenskih i klasno-socijalnih, socijalističko-komunističkih pozicija,* sa kojih je i vođen jugoslovenski nacionalnooslobodilački i revolucionarni rat 1941-1945. Razna »nacionalna« merila i »ključevi« i ovde predstavljaju silovanje istorije i buđenje zloćudnih nacionalističkih strasti, posebno opasnih za nacionalno izmešane sredine, kakva je ona u Hrvatskoj, gde princip nacionalne ravnopravnosti Hrvata i Srba ne bi smeo biti politikantska parola nego bitan elemenat društvenog života.

Već je krajnje vreme da se - ako ne u ime druge, onda u ime treće generacije - prestane u tekućoj političkoj praksi previše baratati *nacionalnim* ratnim (ne)doprinosima, kao i da se uvedu kriterijumi za stvaralački rad, u korist budućeg društva, odnosno svakog pojedinca.

Pri tome pobednik treba da bude velikodušan u praštanju, a pobeđeni uporan i iskren u ispravljanju svojih zabluda i pogrešaka.

Moja žaoka je okrenuta ka onim pojedincima - »socijalističkim nacionalistima« ili »nacionalsocijalistima« koji se ni u atmosferi velikih podviga naroda 1941-1945, koje je KPJ, kao ideološko-politička organizacija progresivno usmerila - nisu mogli izvući iz svoje uske versko-nacionalističke ljušture, ojačane i kominternovskim, »socijalističkim« antijugoslovenstvom; ka onima koji su na bilo koji način odgovorni za uništavanje cveta

jugoslovenskog komunističkog pokreta u moskovskim, španskim i jugoslovenskim antitrockističkim »čistkama« i u sumnjivom »Kerestincu«; ka onim koji se nisu uspeli na velike proplanke sa kojih se nazire novo ljudsko društvo bez dominacije i eksploatacije i verskih i nacionalnih trvenja, društvo bazirano na raketno-nuklearnoj, biohemijskoj, robotsko-kompjuterskoj, senzorsko-fotonskoj i laserskoj tehnologiji... Ka onim, naglašavam, pojedincima, a ne celovitim nacionalnim i verskim grupacijama, koji se nisu pokazali na visini istorijske odgovornosti ni onoliko koliko su to bili slovenački i hrvatski socijaldemokrati uoči i tokom prvog svetskog rata i Starčevićeva stranka prava. Narodno vijeće SHS, 1918. godine, i koji su svojim nezdravim, maskiranim nacionalističkim i staljinističkim duhom i u redovima NOP-a trovali, a posle rata i zatrovali međunacionalne i revolucionarne odnose, na jugoslovenskom veoma neuralgičnom prostoru; na one koji ili nisu ni znali ili su brzo i lako zaboravili opštu komunističku i specijalno jugoslovensku, narodnooslobodilačku političku i vojnu doktrinu i strategiju.

O tom zaboravu govore, mislim, i suviše upečatljivo, mnoge činjenice, među i njima i sledeće: 10. septembar 1943. g., kada se hrvatsko partizansko rukovodstvo počelo obraćati srpskim partizanima i srpskom narodu u Hrvatskoj glasilom »Srpska riječ«, *štampanim ćirilicom;* dvadeset dana pre Drugog zasedanja AVNOJ-a, 29. novembra 1943. godine, na kojem su udareni temelji Federativne Socijalističke Jugoslovenske zajednice jednakosti i pravde, Izvršni odbor ZAVNOH-a doneo je odluku o osnivanju »Srpskog kluba većnika ZAVNOH-a«; 30. septembra 1945. u Zagrebu je održan Kongres Srba u Hrvatskoj kojem je prisustvovalo oko 30.000 Srba iz Hrvatske.

Praksa u SR Hrvatskoj na polju međunacionalnih odnosa, suzila je prava Srba u Hrvatskoj ispod onih koja su Srbima data »Ediktima o toleranciji« austrijskog cara Josipa II, iz 1792. godine.

NA VRATIMA ZAGREBA

Kako su Baniju okružavali veliki okupatorsko-kvislinški garnizoni, Dvor, Kostajnica, Sunja, Sisak, Petrinja, Glina - koje pri datom odnosu snaga nije bilo moguće likvidirati. Sedmu diviziju sam orijentisao u napad na odsek železničke pruge Zagreb-Beograd, između Sunje i Siska, i odsek unske pruge između Sunje i Kostajnice. Veoma živ okupatorsko-kvislinški saobraćaj vojnih vozova na ovim prugama nudio je povoljne ciljeve za napad.

Međutim, ovi pokretni ciljevi zahtevali su odgovarajuću specifičnu organizaciju napada. Nju su nametnuli oklopni vozovi, stacionirani u Sisku i Sunji, koji su kontrolisali ove pruge, a i slučajni napad na jedan voz sa šljunkom koji ne samo da nije nudio željeni plen - oružje i municiju - nego nije bilo moguće ni vagone zapaliti, jer je šljunak gušio vatru.

Zbog toga sam stvorio i ostvario plan koji protivnik nikako nije mogao odgonetnuti ni osujetiti, čudeći se kako to da jedan voz prođe mirno, a drugi koji ide neposredno za njim naiđe na mine i bude napadnut i uništen.

Sa divizijskog komandnog mesta u blizini pruge, iz sela Vukoševac, provlačili smo svoje telefonske linije do samog izlaza iz gradova Siska i Sunje, i do mesta gde smo želeli minirati i napadati voz, najčešće ispred sela Brđana. Postavljali smo tri minska polja na električno paljenje: na izlasku iz gradova i na izabranom mestu za napad. Pola jedne brigade raspoređivano je kod minskih polja na prilazima gradovima, a jedna cela kod centralnog minskog polja. Sve je to, razume se, rađeno noću... Vozovi su krstarili po svom voznom redu.

Dok sam bio na komandnom mestu, osmatrači iz Siska su mi javljali: »Voz sa nekim građevinskim materijalom!« »Pustite ga da prođe« - glasila je komanda glavnom minskom polju. »Putnički voz... nije uočena vojska!« javljali su od Sunje. »Pustite i njega« - uz psovku sam naređivao.

»Druže komandante, nailazi duga kompozicija! Pola vagona vojske ...«, javljali su jedne noći uzbuđeno osmatrači iz Siska.

»Preseći ga na polovini!« - glasila je komanda centralnom minskom polju. »Obezbeđenja!« Pripravnost za zaustavljanje oklopnih vozova!«

Posle eksplozije, na centralnom minskom polju, kao iz zemlje, iznikla bi brigada, dotle pritajena na nasipu, i za kratko vreme uspešno bi završavala posao. Retko je iznenađeni protivnik uspevao da organizuje otpor. Jedanput su to pokušala dva vagona ustaških i nemačkih oficira, koji su putovali uoči četvrte okupatorske-kvislinške (protiv)ofanzive u Bosnu, pa su brzo izgore li.

U međuvremenu, bočna obezbeđenja sačekivala bi i minirala električnim putem oklopne vozove, koji su kretali iz Siska i Sunje, i protiv njih bi vodila borbu protivtenkovskim topovima.

Dve noći bismo preskočili kako bismo pružili priliku protivniku da opravi prugu i uspostavi saobraćaj koji je i za nas bio poželjan i neophodan. A onda, po utvrđenom planu, znajući da se nemački Vermaht ne usuđuje ni da se makne s pruge u naša sela, mi nismo ni kupili svoj telefonski kabl. Skidali smo samo telefone da bismo ih prikopčali, kad naiđemo, u izabranim kućama.

A sve se to dešavalo na glavnoj evro-azijskoj saobraćajnici od vitalnog interesa za nemačko globalno vođenje rata, decembra 1942. i januara 1943. godine.

Izveštaji o ovome dopirali su u Hitlerovu »vučju jamu«, u ruke vodećih fašističkih feldmaršala Kajtela i Jodla.

Za vreme jednog odlaska na zadatak, u kasnu jesen, negde na putu između sela Jabukovac i Komogovina, susreli smo jednu grupu partizana koja je iz Slavonije išla na Kordun u CK KP Hrvatske. Među njima bila je i meni nepoznata, izrazito lepa i koketna mlada žena, odudarajući u svemu od okoline, sa kojom se srdačno pozdravio politkom divizije Đuro Klada-

rin. Obavestio nas je da je to njegova školska drugarica iz učiteljske škole u Pakracu - Olga Straus-Kon, sada supruga sekretara CK KPH Andrije Hebranga kome se i uputila.

Revoltiran i ne sluteći da bi ga to moglo stati glave, on je uzviknuo pred svima nama i našim borbenim obezbeđenjem: »To je kurvarluk! Šta će njemu ovakva žena?«

Jednog decembarskog dana 1942. čuli smo saopštenje preko Radio--Zagreba da »civili« ne mogu putovati vozom. Već je bila otpočela koncentracija nemačke vojske na Balkanu, u cilju likvidacije partizanske »Bihaćke republike« i dočeka Anglo-Amerikanaca, čije je iskrcavanje na jadranskoj obali očekivano. Pa ipak, u vozu, koji smo odabrali kao objekat napada, bilo je pored vojske i dosta civila.

Žene u svilenim haljinama i sa visokim potpeticama našle su se prestravljene na blatnjavim banijskim putevima. Naredio sam da se one i svi ranjeni odmah oslobode, a svi muškarci povedu sa zarobljenim vojnicima i oficirima. Jedna mlada »gospodična« se uputila sa zarobljenicima i u uslovima naše opšte partizanske dobrodušne naivnosti - doprla i do mene. »Molim vas, da oslobodite čoveka... teško je ranjen« - uvijala se ona. Pomislio sam u sebi: »Ne znam ni šta ću sa ovolikim zdravim zarobljenicima. .. Pustiću ga.« Izvadio sam ratni blok i počeo da pišem ... »Da se dozvoli nesmetan povratak u Petrinju...« »Ime?« »Gredelj« - odgovori gospodična-svastika. »Pa to je onaj potpukovnik!« - reče mi neko. »A, ne dolazi u obzir. Oficire ne puštamo ni polumrtve. Pa da ponovo organizuju vojsku i rade protiv nas.« Koliko god je molila, ostao sam odlučan. »Pa dajte mi bar potvrdu da je zarobljen.« »To može.« »... Potpukovnik Gredelj nalazi se kod nas u zarobljeništvu. Možete ga zameniti, a u protivnom biće izveden pred vojni sud i streljan zbog služenja okupatorima...«
- potpisao sam se kao komandant divizije, a »gospodična« se uputila nazad prema Petrinji i Sisku.

Naredio sam da se obrati pažnja na ovog važnog zarobljenika. Nekoliko dana se potpukovnik uvijao od bolova u kolenu, a naš divizijski sanitet, u selu Dodoši pored Štaba divizije, lečio ga je i negovao.

Pošto je postojalo naređenje da se svi zarobljeni oficiri moraju sprovesti u Glavni štab Hrvatske koji se nalazio na Kordunu, mi smo »ranjenog« potpukovnika, nevezanog, uputili kolima u pratnji jednog partizana na Kordun. »Ranjenik« je stalno kukao, tražio pomoć i raspitivao se gde se nalazi, gde je Glina itd., što nije bilo teško doznati od prostodušnog i naivnog partizana i kočijaša. Istina je, iako zvuči anegdotski, da su partizani u izveštaju ponekad pisali: »Šaljemo vam *druga* ustašu.«

I kad je potpukovnik-»ranjenik« ocenio daje najbliže glinskom garnizonu, zgrabio je od partizana pušku i pobegao. »Rana na kolenu« mu nije smetala da stigne u Žagreb, možda pre nego njegova svastika sa potvrdom da je zarobljen.

Ovu grešku partizan-borac je, odlukom Vojnog suda, platio svojim životom.

Često sam posle rata pomišljao, ali se nikad nisam zainteresovao za sudbinu potpukovnika, koji je uz svoju izdaju uzeo i život jednog našeg borca.

Među zarobljenicima se našla poveća grupa Bugara, Francuza, Mađara ...

U nedostatku dokaza da su aktivni agenti - iako su postojali veliki razlozi za sumnju, nismo se mogli odlučiti za masovne represalije, pa smo ih sve oslobodili... Posle mog govora u kojem sam objašnjavao ciljeve naše borbe, Bugari su mi priredili prave ovacije ... Jedna mlada, lepa Francuskinja, pouzdavala se u svoj šarm da će je on izbaviti, ali je on mnogo odudarao od atmosfere teškim ratom pritisnutog banijskog sela. Mora da su kasnije ovi zarobljenici sa uzbuđenjem pričali o ovim doživljajima po celoj Evropi.

»Ja sam ubeđeni nacionalsocijalista« - rekao je političkom komesaru Đuri Kladarinu i meni jedan kulturbundovac, student medicine četvrte godine, koji nam je priveden baš zbog prkosnog nacističkog ponašanja. »Pa vi ćete izgubiti rat, vidite Staljingrad« - rekli smo mu. »A ne, tek smo se sad uhvatili ukoštac!« - uzvratio je on nama, ljudima koji su mogli istog časa reći »vodite ga!« - i sve bi bilo gotovo. »Kao što ste vi, komunisti, ubeđeni u svoju ideju, tako smo i mi, nacisti u svoju. Kad bih se ja ubedio u vašu, branio bih je isto ovako uporno« - nastavio je klasnosvesni protivnik. »A da li bi ti lečio naše ranjenike?« - upitali smo ga. »Bih, krajnje savesno, za takav human poziv sam se opredelio!« »Slobodan si!« - odlučismo komesar i ja.

Uskoro smo otišli u Bosnu i Crnu Goru, a kad smo se vratili saznali smo da je »nacista« postao ubeđen partizan, i da je umro u Lici od tifusa, zarazivši se od obolelih partizana koje je lečio.

Dvojica mojih kolega iz bjelovarske gimnazije, domobranski oficiri, nisu hteli da pristupe partizanima, nego su kao naši zarobljenici negde propali u vrtlogu Sutjeske.

Predah između napada na vozove između Siska i Sunje korišćen je za »napad« preko »veze« na domobransku posadu u selu Majur, između Sunje i Kostajnice.

Na takvu »vezu« pomešanu sa stvarnom borbom zauzeli smo i dosta oštetili, uoči samog početka četvrte okupatorsko-kvislinške (protiv)ofanzive, vijadukte i most na Uni kod Volinja, na pruzi Sunja-Kostajnica-Banja Luka.

Dok je hrvatska »purgerija«, zahvaćena šovinističkim, rasističkim, germansko-velikohrvatskim i klerokatoličkim, hrvatskom narodu stranim duhom, nastojala da ubedi radnog hrvatskog seljaka i poštenog građanina da je genocid nad Srbima u Hrvatskoj jedina politika koja obezbeđuje opstanak Hrvata i njihovu dominaciju na Balkanu, mnogi ljudi su unutar NDH okretali leđa ovoj tvorevini i orijentisali se prema NOP-u - jugoslovenskoj politici verske i nacionalne tolerancije, bratstva i jedinstva. Hrvatima, Dalmatincima i Primorcima - nosiocima i uskočke tradicije - bilo je to lakše, jer je izdaja njihovih nacionalnih interesa bila mnogo jasnija.

Ovo nikako ne znači da se tek po nekoj satniji naklonjenoj partizanima, domobranstvo - u osnovi snažan i veran oslonac NDH - može u istorijskoj perspektivi posmatrati kao »rezerva NOP-a«.

PRVE PROTIVTENKOVSKE PUŠKE U RUKAMA JUGOSLOVENSKIH PARTIZANA

Za katolički Božić 1942, uputili smo jedno mitraljesko-minobacačko odeljenje sa zadatkom da od savskog mosta »čestita« Božić Nemcima i ustašama u Zagrebu - toliko smo »respektovali« njihovu silu u NDH.

»Sada ili nikada!« grmeo je Pavelić preko radija u božičnoj poruci. Jasno se čuo i bat čizama na »mimohodu« u Zagrebu.

»Biće, izgleda, trka«, proprati ovo politički komesar divizije, Đuro Kladarin, svojim osobenim banijskim humorom.

Okupatori su javno najavili svoju ofanzivu.

Te večeri su na redu bili domobrani u selu Majur. I Sedma i Osma brigada i Štab divizije bili su u pokretu prema ustaljenom planu.

»Situacija je izmenjena... Stigla je neka velika vojska« - referisali su mi komandanti brigada Nina Maraković i Stanko Bjelajac, negde oko sela Pastuše. »To može biti ona vojska sa 'mimohoda' u Zagrebu. Ako je tako, to ljudstvo je premoreno, zaspaće mrtvim snom« - pomislio sam i odlučio.

»Sve po starom planu ... Ući u sela neopaženo.. : i... uglavnom hladno oružje!« - naredio sam. Svi smo krenuli napred.

Pretpostavka je bila ispravna. Kako se kasnije saznalo, sa »mimohoda« 369. legionarske »Vražje« divizije, pristigle iz Štokeraua, u Zagrebu pred Pavelićem, njeni prvi ešeloni upućeni su vozom na periferiju Banije, u duhu nemačkog plana »Vajs 1«.

Jedan neprijateljski bataljon sa šest do sedam stotina vojnika smešten je u selima Majur, Stubljani, Graboštani, mestima naše domobranske »veze« koja je tako bila uništena.

Naša obezbeđenja su otišla prema Sunji i Kostajnici, a glavnina se polako uvukla u sela, u kojima su spavali premoreni neprijateljski vojnici. Nebo je blesnulo od eksplozija i raketa. Boj je bio kratak ali žestok.

Od legionarskog bataljona malo je ostalo. Seoske kuće bile su prepune leševa. U naše ruke palo je oko dve stotine pedeset zarobljenika i gotovo celokupno naoružanje. Između ostalog i pet protivtenkovskih topova 57 mm, sa dugim cevima, koje sam prvi put video, ali bez municije. Divizija se prošarala nemačkim zelenim uniformama i bogatim šinjelima sa kapuljačama.

Tako je noću, između 25. i 26. decembra, započeo okršaj NOVJ sa velikom balkanskom grupacijom okupatorske i kvislinške vojske, koja će se tokom cele prve polovine 1943. odlučno angažovati u pokušaju da uništi NOP, njegove oružane formacije i čvrsto posedne balkansko područje na

kojem se - po načelnoj odluci Ruzvelta i Ćerčila - očekivalo iskrcavanje anglo-američkih trupa.

Biće to - kako će se to kasnije pokazati - početak četvrte i pete okupatorsko-kvislinške (protiv)ofanzive, usmerenih protiv očekivanog anglo-američkog desanta na Balkan i jugoslovenskih kampanja-epopeja »Neretve« i »Sutjeske«.

Nemci su nastavili da prikupljaju svoje trupe na prostoru Petrinja-Kostajnica-Sunja, a mi sistematske noćne napade na njih, ponašajući se kao rojevi osica kad im se dirne u gnezdo.

Doznavši da se neprijateljska artiljerija (divizijska) nalazi u blizini Sunje, maštao sam da je jedne noći napadnemo i zarobimo. Vrebao sam i ešelon na pruzi, u kojem bi se dočepali mnogo mitraljeza.

U pokretu ka tome cilju diviziji se osmehnula sreća, veća od onog mog sna - desetine mitraljeza.

Brigade su se 14. januara 1942. kretale ka pruzi Sunja-Sisak. Na tom putu morala se presecati cesta Kostajnica-Petrinja. Snežna vejavica svodila je vidljivost na minimum. Primicala se i noć.

Odjedanput je pred Sedmom brigadom Sedme divizije u rejonu sela Blinja—Bijelnik iskrsla izdužena nemačka kolona u bočnom marševskom poretku. Bila je tu baterija topova i divizijska komora 369. legionarske divizije sa borbenim obezbeđenjem, čija komanda još nije bila shvatila ko se to nalazi pred njom. Nije nam ostalo ništa drugo nego da napadnemo na tako pogodan cilj.

Iznenađena i za borbu nepripremljena nemačka kolona doživela je katastrofu. Po mom sećanju ubijeno je oko 40 i zarobljeno 35 neprijateljskih vojnika. Zaplenjeni su baterija topova, nekoliko minobacača i mitraljeza, mnogo hrane, odeće, i krupnih štajerskih konja, koji nisu mogli ući ni u velike banijske štale.

Ali najdragoceniji su bili neraspakovani sanduci, u kojima smo našli *tri proiivtenkovske puške, sa po sto pedeset metaka za svaku. Bilo je to prvo oružje ove vrste u NOVJ, za uspešnu borbu protiv tenkova,* a doneli su joj ga pedantni Nemci, koji su po formaciji dali protivtenkovske puške i 369. diviziji, iako joj za borbu protiv partizana uopšte nisu bile potrebne.

Značaj ovog plena shvatićemo uskoro, kada Sedmoj banijskoj diviziji bude dodeljena uloga zaštitnice Operativne grupe divizija Vrhovnog štaba, koju su sa severa energično pritiskivali nemački tenkovi, čije su napade uspešno razbijali naši »lovci tenkova« (»pancerjegeri«). Ovo, tada jedinstveno oružje u NOVJ omogućilo je Sedmoj banijskoj diviziji da uspešno izvede i svoje izuzetne odbrane - manevarsku i odsudnu, stabilnu... na putu od Siska preko Bihaća i Bosanskog Petrovca do Prozora.

Ovi porazi 369. legionarske divizije, ojačane tenkovima i pukom 187. divizije od oko šesnaest do sedamnaest hiljada vojnika," toliko su boleli razoritelja Beograda, kasnijeg komandanta nemačke balkanske grupacije

[11] **Petar Tomac, *Četvrta neprijateljska ofanziva,* »Vojno delo«, Beograd, 1951. godine, str. 18.**

vojske »Jugoistok«, generala Lera, da ih je isticao u svojim zapisima pred smrt, u našem zarobljeništvu 1945. godine, navodeći da je morao lično da interveniše da bi se povratila borbena sposobnost ove njegove divizije.

Tek tada je nemačka komanda shvatila da tu, pred sobom, ima opasnog protivnika. Prema Baniji je obrđzovan front na liniji Kostajnica-Petrinja, a artiljerija koju smo nameravali da zarobimo prebačena je na levu obalu Save, što je davalo osnova pretpostavci da se Nemci, možda, pripremaju za napad na Moslavinu i Slavoniju.

Tih dana posetio je Sedmu banijsku diviziju, radi provere njenih izveštaja o velikim uspesima, politički komesar Prvog hrvatskog korpusa Vjećeslav Holjevac. Tražio je od mene mišljenje o mogućnostima nemačke ofanzive ... Skrenuo sam mu pažnju na Pavelićev govor i rekao: »Ne znam kako je na drugim sektorima, ali mi smo svojim dugotrajnim neprekidnim noćnim napadima oslabili ofanzivnu moć neprijateljskih snaga ispred nas, tako da ne osećamo neku veliku opasnost od njih.«

NAGOVEŠTAJI ANGLO AMERIČKOG DESANTA NA BALKAN

Okupatori Jugoslavije, a pre svih Nemci, imali su dovoljno razloga da zbog situacije u svojoj kvislinškoj tvorevini NDH, svedenoj na gradove u kojima su njihovi garnizoni strepeli da će doživeti sudbinu Bihaća, a i zbog onoga što se zbivalo na glavnoj evro-azijskoj saobraćajnici od Zagreba do Zemuna, preduzmu energične vojne mere protiv »komunističke (Titove) države« - »Bihaćke republike« (veličine oko 50.000 kvadratnih kilometara, koliko iznosi i jedna i po Belgija).

Međutim, britanski ministar spoljnih poslova Entoni Idn i Komanda savezničkih trupa na Bliskom istoku poručili su, preko pukovnika Bejlija, četnicima, 22. decembra 1942. da se 1943. može očekivati iskrcavanje anglo-američkih trupa na Balkan.

Tu odluku će, kao načelnu mogućnost na kojoj su insistirali Britanci, utvrditi na Konferenciji u Kazablanki, održanoj od 14. do 24. januara 1943. predsednik SAD - Franklin Ruzvelt i britanski premijer - Vinston Čerčil.

»Na konferenciji u Kazablanki održanoj u januaru 1943. bilo je odlučeno da se posle završenih operacija u Severnoj Africi vojna dejstva prenesu na ostrvo Siciliju, koje je trebalo da obezbedi anglo-američke komunikacije u Sredozemnom moru i pripremi placdarm za *naredni upad u Italiju i na Balkan.«*

U slučaju ostvarenja ovih planova *saveznici su nameravali da okupiraju balkanske zemlje i da ih potčine svom uticaju.*[12] (Podvukao *P.J.)*

[12] ***Moskovskaja konferencija ministrov inostranih del SSSR. SŠA i Velikobritanii, 19-30. oktjabra 1943. M. 1984. str. 10.***

Četnička vrhovna komanda »Vojske u otadžbini«, stacionirana u Crnoj Gori - Lipovo kod Kolašina - planirala je u toj atmosferi »veliku operaciju« - »marš na Bosnu«. Zamišljala je da će udruženim naporima crnogorskih i hercegovačkih četnika pod komandom isturenih štabova u Lici i Kalinoviku, i mesnih četničkih jedinica u severnoj Bosni i Kninskoj krajini, likvidirati partizansku »Bihaćku republiku«, »komunističku državu«, zauzeti Split i Sarajevo, a onda celu četničku vojsku, kao anglo-američku prethodnicu, uputiti preko NDH na Mađarsku i Austriju.

Zapovest četničke vrhovne komande napisana je pod lažnom pretpostavkom da je reč o regularnoj državnoj vojsci visokog kvaliteta, a da je protivnik - partizanska NOV, daleko ispod stvarnog kvaliteta.

U toj situaciji Nemci su na četnike - ranije samo potencijalne protivnike - počeli da gledaju kao i na partizane, neposredno opasne protivnike, pa su planirali likvidaciju i partizanske i četničke vojske. Italijani su, međutim, bili protiv razoružavanja četničkih jedinica, to jest svojih »pomoćnih trupa«, »dobrovoljačkih odreda u sastavu italijanskih snaga«. Po nemačkim procenama u to vreme četništvo je bilo italijanski instrument, usmeren i protiv Nemaca na Balkanu, opasan i u perspektivi italijanske kapitulacije i prelaska Italije u Antifašističku koaliciju, kada bi se mogli udružiti četnici i italijanske trupe na Balkanu, sada kao »britanska vojska«.

Povodom pitanja stava prema četnicima došlo je i do oštrog sukobljavanja nemačkog i italijanskog vojnopolitičkog vrha.

U izvanrednoj studiji o radu Nemačke vrhovne komande *Agresija i katastrofa* sovjetski autor D.M. Proektor ovako karakteriše situaciju na Balkanu u to vreme:

»Vesti o konferenciji u Kazablanki još više su uznemirile nemačke generalštapce u pogledu stanja na istočnom Sredozemlju, na koje su oni gledali kao na jedan od mogućih rejona iskrcavanja ekspedicionih savezničkih snaga i njihovog prodiranja u dunavski basen. Vodeći rat po balkanskim planinama sa »komunističkom državom« OKW se sve vreme zabrinuto osvrtao na obalu: da ne počne iskrcavanje? Međutim, Nemački generalštab tada još nije znao da će na konferenciji saveznika u Vašingtonu sredinom maja 1943. Amerikanci odbaciti takozvanu balkansku varijantu Čerčila, jer za američki imperijalizam istočno Sredozemlje nije predstavljalo takav interes kao za britanski. Saveznici su glavne napore upravili na Italiju.

Nemačko komandovanje našlo se u začaranom krugu: otkud da uzme divizije, kud da ih baci? Januara je OKW počeo dejstva protiv partizana (operacija »Vajs 1«). Kada su prvih dana februara stigla obaveštenja 0 mogućem *»velikom anglo-američkom nastupanju u pravcu jugoistočne teritorije«* iz »Volfšance« su iznenada naredili da se prekinu napadi na partizane i da se jedinice bace na obalu. Lažna uzbuna! Tada su ponovo počeli da pripremaju »ofanzivu protiv komunista« (Operacija »Vajs *2«* 1»Vajs 3«).«

[13] **KTB/OKW, Bd III, s. 103, citirano prema D. M. Proektor: *Agresija i katastrofa*, »Vuk Karadžić«, Beograd, 1975. godine, str. 405.**

Za razliku od ovih i drugih s njima identičnih pogleda na planirano anglo-američko iskrcavanje na Balkan, general Vlatko Velebit, u objavljenoj knjizi, dovodi u sumnju postojanje ovakvog plana, ne ulazeći u objašnjenje ovog nemačkog postupka i prisustva, nešto kasnije, britanskih transportnih aviona iznad Prenja sa tovarima ratnog materijala namenjenog četničkoj »prethodnici« anglo-američkog desanta.

Tako je razvoj vojnopolitičke situacije doveo krajem 1942. i početkom 1943. Balkan i partizansku »Bihaćku republiku« u centar svetskih ratnih zbivanja.

SUBJEKTIVISTIČKA IDENTIFIKACIJA USTAŠTVA I ČETNIŠTVA

U vreme dok je konferencija Ruzvelta i Čerčila u Kazablanki bila u toku - na kojoj je načelno usvojena mogućnost da se anglo-američke trupe iskrcaju na crnogorsko-dalmatinsko primorje - Nemačka vrhovna komanda (OKW) je 20. januara 1943. stavila u ofanzivna dejstva oko sto hiljada nemačkih, italijanskih i ustaško-domobranskih vojnika da bi likvidirala »komunističku državu« - »Bihaćku republiku« u zapadnoj Bosni i jugozapadnoj Hrvatskoj, i »četničku državu« u Crnoj Gori i Hercegovini, i tako obezbedila pozadinu jadranskog fronta u izgledu.

Činjenica da su Nemci, uz protivljenje Italijana, planirali napad i na četnike, jasno govori - kako sam napred istakao - da se u analizama NOR-a ne mogu, kako se to gotovo redovno radi, *identifikovati,* podvlačim, identifikovati ustaški i četnički politički pokret. Oni se moraju kvalifikovati ne partizansko-subjektivistički, nego na bazi objektivnih merila: političkih ciljeva, karaktera vojske i političkih i borbenih metoda.

Naime, u relacijama Fašističke i Antifašističke koalicije i u kvislinško--nacionalnooslobodilačkoj perspektivi, ustaški pokret, njegova vojska i država NDH su, po ideološko-političkom karakteru (cilj, politika...) fašističke, kvislinške, vazalne, zavojevačko-okupatorske tvorevine, do kraja vezane za fašistički tabor. One su i proizvod vatikansko-habsburškog katoličkog antijugoslovenstva i hrvatsko-frankovačkog rasističkog šovinizma.

Ustaše su protivnici socijalizma-komunizma i bilo kakve Jugoslavije - a time i NOP-a. Kao ekstremni hrvatski nacionalisti, oni su pristalice buržoaskokapitalističko-fašističke »etnički čiste Hrvatske«. Kao fašisti, antikomunisti i (anti)Jugosloveni, oni su uživali puno poverenje fašističkih okupatora, koji nikad nisu planirali njihovu likvidaciju, iako je među Nemcima bilo protivnika njihove genocidne antisrpske politike.

Ustaštvo je bilo jasno opredeljeno i protiv NOP-a i protiv četništva.

Četnički pokret i njegova »Vojska u otadžbini« - koji nisu imali svoju državu - deo su antifašističkog »Pokreta otpora« zapadnoevropskog tipa, vezani za buržoaskokapitalističko krilo Antifašističke koalicije. Kao nosioci

i ekstremnog srpskog nacionalizma četnici su za »etnički čistu« Veliku Srbiju, ili monarhističko-kapitalističku Jugoslaviju nacionalne neravnopravnosti. Protivnici socijalizma-komunizma, oni su i protivnici NOP-a, čiji je karakter opredeljen socijalističkim jugoslovenstvom i doslednom borbom protiv fašističkih zavojevača i za političke i socijalne promene u jugoslovenskom društvu. *Četništvo - protivnik i NOP-a i ustaštva* - kao i njihovi veliki anglo-američki pokrovitelji je za kunktatorsko spekulativno ratovanje - »čekanje« da se iscrpe i Nemačka i SSSR. Četničko vodstvo iz taktičkih i strategijskih vojnih, a ne ideoloških, razloga stupa u »saradnju« s okupatorom u borbi protiv NOP-a, maštajući o napadu na okupatore kad se na Balkanu iskrcaju anglo-američke trupe, i o uspostavljanju starog monarhističko-buržoaskog kapitalističkog poretka.

Zato su okupatori - koji su želeli da iskoriste četništvo u borbi protiv NOP-a, kao što je četništvo želelo da iskoristi okupatore u svom interesu - zazirali od četništva toliko da su, kao što rekosmo, Nemci planirali njegovu likvidaciju u predvečerje očekivanog anglo-američkog desanta na jadransko priobalje.

O četničkom kvislinštvu, u vidu nemačko-četničke borbene saradnje, ministar spoljnih poslova nemačko-fašističkog Trećeg Rajha u svom telegramu od 29. I 1944. godine kaže: »Zato je sada, kao i do sada, potrebno biti krajnje oprezan prema Draži Mihailoviću i njegovim četnicima, a naročito se ne sme ni u jednom trenutku izgubiti iz vida da će pomoć koju mi sada direktno ili indirektno pružamo radi vođenja borbe protiv Tita, kasnije, najverovatnije, biti upotrebljena protiv nas.«[14]

Fašistički tabor, kao što se vidi, četništvo ne tretira kao svoju fašističku, pouzdanu organizaciju, nego kao nepouzdanog taktičkog saveznika. A i »velika trojica« Antifašističke koalicije četništvo karakterišu kao antifašističku organizaciju, i na osnovu toga vrše pritisak da se dve antagonističke antifašističke »frakcije« - partizanska i četnička - ujedine u borbi protiv fašističkih zavojevača, dok takva kombinacija sa ustaštvom nikad nije postojala.

Ta »saradnja« se, prirodno, izrodila u kvislinštvo, koje se po merilima Antifašističke koalicije i NOP-a karakteriše kao »nacionalna izdaja«.

Ova izdaja dostigla je vrlo visok stepen u prvoj polovini 1943. Tada je četničkim »korpusima« »Vojske u otadžbini« (pod komandom istaknutih četničkih komandanata Stanišića, Đurišića, Baćovića, Lukačevića, Lalatovića, Ostojića... i samog Draže Mihailovića, koji je iz Lipova došao 18. marta 1943. u nameri da lično komanduje za vreme partizansko-četničke bitke kod Kalinovika!) bio postavljen cilj da obuhvatnim udarom s jugoistoka preko Prozora i Duvna i s juga, preko Dalmacije, likvidiraju »komunističku državu« u zapadnoj Bosni, kako bi na dalmatinsko-krajiškom prostoru sačekali anglo-američki desant. *Koncentracijom i snabdevanjem ove četničke vojske - u čijoj su se vrhovnoj komandi nalazili kao »savetnici«*

[14] **Vasa Kazimirović, *NDH u svetlu dokumenata i dnevnika Gleza fon Horstenaua,* »Nova knjiga« - »Narodna knjiga«, Beograd, 1987. godine, str. 169.**

britanski oficiri - neposredno su rukovodili Italijani (prevoz železnicom preko Mostara u Jablanicu, izdavanje oružja, municije i hrane po spiskovima!).

Istorijskoj nauci biće, očevidno, potrebno dosta vremena i napora da rasvetli splet kanala, tajnih akcija velikih sila na Balkanu, među kojima i čerčilovsko-britanskih, sračunatih na očuvanje britanskih imperijalnih interesa, i uprezanje drugih u sopstvena ratna kola, ovde, konkretno, pripremanje, u vezi s Vatikanom, kapitulacije Italije i njenog prelaza u antifašistički tabor i ujedinjavanje italijanske-fašističke i četničke-probritanske vojske, u cilju likvidacije partizanske, revolucionarne vojske i uspešnog rata protiv Nemaca.

Jer, ako je prikrivena i otvorena vojnopolitička saradnja četništva s okupatorima okarakterisana ne samo kao kolaboracija, »kvislinštvo« - po jednoznačno-jednostranim merilima Antifašističke koalicije, »nacionalna izdaja« - nego i kao fašizam ravan onom ustaškom, ostaje otvoreno pitanje ideološko-političkog karaktera ovog britansko-čerčilovskog taktičkog delovanja u četničkom i italijanskom taboru. Ne bi li se mogle i tu naći, ako ne fašističke, onda bar kolaboracionističke, kvislinške senke?

Ustaštvu i četništvu je, dakle, zajednička ideološko-politička karakterna crta samo *antikomunizam i delimično kvislingovština* dok su po svim ostalim ideološko-političkim pokazateljima to, ne samo različite, nego međusobno duboko antagonističke, neprijateljske tvorevine, *pored ostalog, i po tome što su ustaše nosioci antisrpskog, a četnici antihrvatskog delovanja.*

O ideološko-političkim karakteristikama ustaštva i četništva podosta govore i razne činjenice, na primer, da su ustaše u aprilu 1945 - pred samu konačnu propast i jednog i drugog pokreta, kada ih je smrtna opasnost prisiljavala na saradnju - razoružale oko 700 četnika i na zverski način pobile u Jasenovcu 150 istaknutih četničkih političkih i vojnih rukovodilaca, među njima Dragišu Vasića, Pavla Đurišića (živog spalili!), Zaharija Lalatovića, Mirka Ostojića, Petra Baćovića ... Ovo je, očevidno, teško uklopiti u doktrinu savremene jugoslovenske istoriografije da su četništvo i ustaštvo ne samo po nečemu slični, nego ideološko-politički *istorodni* pokreti i organizacije.

Činjenica da su istovremeno oba pokreta bili - kao što se zna iz različitih razloga - protivnici nacionalnih i socijalnih ciljeva NOP-a - Jugoslavije, nacionalne ravnopravnosti i socijalističko-komunističkog društvenog uređenja - nije dovoljna da se ove društveno-političke tvorevine subjektivistički ne samo izjednačavaju, nego i identifikuju.

Nužno je pri tom višeznačno opredeljivanje na bazi objektivne analize složenih političkih ciljeva, političke i vojne taktike i strategije, ne samo u nacionalnim okvirima, nego i u korelacijama fašističkog i antifašističkog sveta i njihovih ideološko-političkih karaktera.

Ne sme se izgubiti iz vida da je Hitler bio buržoaski kapitalist - fašista i antikomunista; da je Vinston Čerčil bio buržoaski kapitalist - antifašist i antikomunist (što nije dovoljan razlog da se svrsta u fašiste!), saveznik komunizma u borbi protiv fašizma; da je Staljin, šef Sovjetskog Saveza,

komunističke, antikapitalističke i antifašističke države, paktirao s kapitalistima-antifašistima u borbi protiv fašizma.

Ove složene ideološko-političke karakterne osobenosti i fleksibilna politička i vojna taktika i strategija velikih pokrovitelja političkih pokreta u malim zemljama, morale su udariti svoj pečat na karakter tih pokreta, i njihovu političku i vojnu taktiku i strategiju.

Ti mnogi, raznorodni, ideološki, politički i vojni elementi, ne samo na relaciji fašističko-antifašističke koalicije, nego i u njima, učinili su situaciju na jugoslovenskom tlu u prvoj polovini 1943. godine, u očekivanju anglo-američkog iskrcavanja na Balkan - veoma složenom.

Pri pokušaju razjašnjenja te situacije, nameće se kao prvo pitanje koliko su subjektivni faktori - rukovodstva NOP-a i četničkog pokreta - Josip Broz Tito i Draža Mihailović - uticali na raspad partizansko--četničke koalicije, na kojoj su insistirale velike sile, na otpočinjanje partizansko-četničkog građanskog rata, na četničko-okupatorsku saradnju, a time i na četničku nacionalnu izdaju. Prepuštajući istoriji i istoričarima da odgovore na ovo pitanje, sada se može reći da je bez obzira na subjektivna htenja, samo pojavljivanje i postojanje NOP-a, kao antifašističkog i revolucionarnog pokreta, koji ugrožava interese Britanaca i vladajuće jugoslovenske buržoazije, eo ipso, objektivno uslovilo da četnički pokret, osećajući se ugrožen, traži pomoć okupatora i tako pređe prag nacionalne izdaje.

VOJNOPOLITIČKA SITUACIJA NA JUGOSLOVENSKOM RATIŠTU, U PRVOJ POLOVINI 1943. GODINE

Ideološko-politička složenost jugoslovenske situacije u prvoj polovini 1943. godine ispoljavala se i u sledećim elementima:

- stavu Nemaca da se četnički pokret i njegova vojska likvidiraju zajedno sa partizanskim NOP-om, ne samo kao saveznici Anglo-Amerikanaca nego i kao oslonac Italijanima u njihovoj antinemačkoj politici na Balkanu;
- protivljenju Italijana povezanih, kako se sada zna, tajno sa Anglo-amerikancima koji su planirali antifašistički prevrat u Italiji - da se diraju četnici, njihove »pomoćne trupe«;
- kontaktu Nemaca i partizana u dolini Vrbasa povodom »razmene zarobljenika« i nekih »drugih pitanja« (po nemačkim izvorima i eventualnog partizansko-nemačkog »primirja« i okretanja partizana protiv četnika i Anglo-Amerikanaca ako se iskrcaju);[1^]
- angažovanju dosta velike četničke crnogorsko-hercegovačke vojske (predviđene da kao prethodnica Anglo-Amerikanaca krene na Austriju i Mađarsku) *zajedno s Nemcima,* Italijanima i ustašama, *uz podršku britan-*

Jozo Tomasevich, *Četnici u drugom svjetskom ratu 1941-1945,* »Liber«, Zagreb, 1979, str. 220-224; Vladimir Dedijer, *Novi prilozi za biografiju Josipa Broza Tita,* »Liburnija«, Rijeka, 1981, t. 2, str. 804-812.

ske avijacije u borbi protiv okružene partizanske grupe divizija na Neretvi i Prenju;

- sprečavanju Sovjetskog Saveza da se AVNOJ, novembra 1942, na **Zasedanju u** Bihaću proglasi za privremeni parlament i vladu, suprotstav**ljene** izbegličkoj vladi i kraljevskom dvoru Karađorđevića **u** Londonu;
- usmeravanju tokom proboja Operativne grupe divizija NOVJ iz doline Neretve preko Prenja gotovo isključivo na četničku »londonsku« vojsku;
- izvođenju pete nemačko-italijanske (protiv)ofanzive prvi put u italijanskoj okupacionoj zoni protiv partizana a samo delimično protiv četnika, u situaciji kad je već odbačen plan anglo-američkog iskrcavanja na Balkan.

Pri analizi - i po ideološko-političkim i vojnotehničkim kriterijumima veoma složenog drugog svetskog rata i koalicija koje su ga vodile - treba uočiti i respektovati činjenicu da su pojedine države, grupe država i politički pokreti, koristili tokom trajanja rata različite političke i vojne strategijske i taktičke postupke, sračunate na postizanje pored zajedničkog i svojih parcijalnih političkih i ratnih ciljeva, s tim da su tu praksu »veliki« smatrali svojim pravom, a »male« povodom toga kritikovali zbog nacionalne uskogrudosti i nerazumevanja »viših ciljeva«.

Nemci su okupljali: sve snage u Evropi spremne da se angažuju u vojnom pohodu na SSSR - u Jugoslaviji ustaški fašistički pokret i njegovu NDH; sve snage koje su iz bilo kojih razloga za okupatorski mir na okupiranim teritorijama u Jugoslaviji: »nedićevsku Srbiju« i četnike, nastojeći da ih angažuju u borbi protiv antifašistički, antiokupatorski borbeno orijentisanih boraca NOP-a.

Zapadni buržoaskokapitalistički deo Antifašističke koalicije rukovodio se strategijom ograničenog kunktatorskog rata protiv fašističkog bloka, želeći uništenje i fašističkog bloka i slabljenje SSSR-a, kako bi, kao i posle Vaterloa 1815, postao dominantna sila u Evropi. Želeo je da obezbedi svoje imperijalističke pozicije i spreči revolucionarne promene, pa je i u tom duhu razvijao ograničeno aktivne diverzantsko-obaveštajne »pokrete otpora«
- u Jugoslaviji četnički pokret - koji se mogu kontrolisati pomoću »misija« i »komandosa«.

Sovjetski Savez - zemlja nacionalno, egzistencijalno neposredno ugrožena i ideološki protivnik fašizma - vodio je odlučan rat za uništenje fašističkog poretka i za revolucionarne promene u svetu, ali *uz prvenstveno vođenje računa o interesima SSSR-a, kao države, i o jedinstvu Antifašističke koalicije,* onakve kakva je ona stvarno bila, ceneći da je ona i onakva kakva je bila za progresivna stremljenja čovečanstva i borbu protiv fašizma bila neuporedivo korisnija nego da je nije bilo, ili da su se neke njene članice ijašle na fašističkoj strani, za šta, kad su u pitanju kapitalističke države, nisu postojale male mogućnosti.

Polazeći od toga da nijedna mala zemlja ni njen politički pokret ne može biti nezavisna, i da, kao što je četnički pokret u njihovim rukama, i NOP, pošto nije u njihovim, onda mora biti potpuno u rukama SSSR-a,

zapadni saveznici su svako ispoljavanje bića NOP-a koristili za prigovor da im SSSR preko NOP-a »radi iza leđa«.

Bio je to ideološki početak posleratne blokovske logike »supersila« i trvenja između Sovjetskog Saveza kao »velikog protektora«, ideološki usmerenog i nacionalno autohtonog jugoslovenskog NOP-a, trvenja koje će dostići vrhunac 1948, kao sukob male socijalističke države Jugoslavije i njene Komunističke partije i centra jednog broja komunističkih partija
- Informbiro - iza kojeg je stajala velika država SSSR.

Za drugi svetski rat karakterističan je i prelazak nekih država iz jedne koalicije u drugu: Italije, Rumunije, Bugarske i Mađarske iz Fašističke u Antifašističku koaliciju.

U kompleksnoj isprepletenosti interesa i protivrečnosti ideološko--političkog, vojnodržavnog i revolucionarnog karaktera velikih i malih naroda, država i političkih pokreta, odigrali su se mnogi neobični istorijski događaji:

- Republiku Francusku, jednu od najsamobitnijih i nacionalno najsvesnijih država buržoaskokapitalističkog sveta ugušile su nemačke armije, uz veliku pomoć domaćih profašističkih snaga, koje su onda držale Francusku u ropstvu nemačke fašističke države - garanta protiv revolucionarnih promena.
- Progresivne snage Velike Britanije i SAD su uz velike teškoće sprečile da njihove zemlje budu upregnute u fašistički pohod protiv tada jedine socijalističke države - SSSR-a i svih progresivnih snaga sveta, o čemu govori i »Slučaj Hes« i »misterija Perl Harbor«.
- U skoro svim okupiranim zemljama, izuzev, recimo Poljske, nastale su kvislinške profašističke »vlade« i »države« - različitog tipa (Petenova Francuska, Kvislingova Norveška, Pavelićeva NDH, Nedićeva Srbija itd.).

Pristalice zapadnog buržoaskokapitalističkog poretka i statusa quo organizovale su širom Evrope antifašističke »pokrete otpora« diverzantsko--obaveštajnog tipa (u Jugoslaviji četnički pokret, u Poljskoj Armija krajova), a pristalice komunista i revolucionarnih promena antifašističke, nacionalnooslobodilačko-revolucionarne »partizanske« pokrete orijentisane na otvoren rat protiv okupatora (jugoslovenski NOP, grčki EAM ...).

Stvarani su privremeni savezi pokreta otpora, orijentisanih buržoaskokapitalistički i komunistički. Oni su se i raspadali i oružano sukobljavali (četnici i partizani u Jugoslaviji, ELAS i EDES u Grčkoj i dr.). Neki pokreti otpora, čije su vlade bile u Londonu, sarađivali su sa okupatorom (četnici u borbi protiv partizana).

SEDMI DEO

POHOD NA ZVANIČNO NEPOSTOJEĆU JUGOSLAVIJU - OPERACIJE »VAJS-1«, »VAJS-2«, »VAJS-3« - »ŠVARC«

U zamršenoj situaciji kada okupatori Jugoslavije strahuju od savezničkog desanta, od NOVJ i svojih četničkih saveznika; kada SSSR kritikuje NOP zbog ispoljavanja samostalnog stava, koji ocenjuje kao »nacionalistički«, »neinternacionalistički«, kao smetnju saradnji velikih, dok sam održava, aprila 1941. prekinute a 17. jula 1941. godine, ponovno uspostavljene diplomatske odnose s kraljevskom izbegličkom vladom u Londonu, a i s profašistički angažovanom carskom Bugarskom; kada Anglo-Amerikanci ozbiljno razmatraju mogućnost desanta na jadransku obalu, nemačka i italijanska Vrhovna komanda, po Hitlerovom ličnom naređenju pripremaju i preduzimaju opsežne ofanzivne operacije protiv i »komunističke« i »četničke« države, s ciljem da obezbede slobodu manevra svojim trupama u slučaju anglo-američkog desanta.

Nemci - a posebno Hitler - plašili su se mnogo anglo-američkog desanta na Balkan, kao moguće »katastrofe«, poput one izazvane probojem »Solunskog fronta« 1918. godine.

Predstojeću okupatorsko-kvislinšku ofanzivu, držanu s nemačke strane u najvećoj tajnosti, kao što je već pomenuto, najavio je - javno - i Pavelić u božičnom hvalisavom govoru 25. decembra 1942. godine.

Operacije su zamišljene kao »operacije okruženja, drobljenja i uništenja« partizanskih snaga na Baniji, Kordunu, u Lici i zapadnoj Bosni (»Vajs 1« i »Vajs 2«)ta kasnije partizanskih i četničkih u Crnoj Gori i Hercegovini (»Vajs 3« - »Svare«),

Sa velike kružne osnovice Karlovac-Sisak-Banja Luka-Sarajevo-Mostar-Livno-Knin-Gospić trebalo je preći na stezanje obruča i drobljenje - prodorom pravcima Karlovac-Bihać-Bosanski Petrovac; Sisak-Bihać i Banja Luka-Bosanski Petrovac i uništavanje izolovanih grupacija partizanske vojske.

Hitler je lično naredio: »U ustaničkim oblastima mora sve živo biti pobijeno - starci, žene, deca.«

Četnička komanda Draže Mihailovića-koja je posredstvom nemačke, italijanske i ustaške komande u Rimu, 3. januara 1943. izdejstvovala - suprotno nemačkom stavu - da se ne likvidira i četništvo, planirala je - u očekivanju anglo-američkog desanta - genocidni obračun u Sandžaku

i obuhvat partizanske »Bihaćke republike« sa osnovice Otočac-Gospić -»Gračac-Knin-Drniš-Imotski-Jablanica-Jajce-Manjača.

Vrhovni štab NOVJ (Josip Broz Tito, Sreten Žujović, Aleksandar Ranković, Milovan Đilas, Moša Pijade, Velimir Terzić) suprotstavio je ovoj nemačkoj zamisli svoju dobru koncepciju koja je obuhvatala:

- angažovanje dela snaga u odbrani partizanske »slobodne teritorije«, sa težnjom zabacivanja u pozadinu neprijateljske nastupajuće vojske i ponovnog zaposedanja te slobodne teritorije (Prvi »hrvatski« korpus
- Ivan Gošnjak i Vjećeslav Holjevac i Prvi bosanski korpus - Košta Nad i Osman Karabegović);
- formiranje, 27. januara, Operativne grupe divizija (Prva - Koča Popović, Filip Kljajić; Druga - Peko Dapčević, Mitar Bakić; Treća - Pero Ćetković, Radomir Babić. Njima su kasnije pridodate: Sedma - Pavle Jakšić, Đuro Kladarin; Deveta - Vicko Krstulović, Ivan Kukoč).

Predviđeno je da se grupa, posle sagledavanja neprijateljskih namera, angažuje u samostalnom ofanzivnom zahvatu - pohodu - s ciljem da se prodre u Crnu Goru i Sandžak.

Pohod u Crnu Goru i Hercegovinu sa sedam divizija Vrhovni štab je perspektivno planirao za proleće 1943. godine.

Vrhovni štab je, imajući u vidu mogućnost velikog ofanzivnog zahvata okupatorskih snaga protiv »Bihaćke republike«, uputio krajem 1942. godine, u cilju decentralizacije snaga, Prvu proletersku diviziju u centralnu Bosnu, a Drugu proletersku diviziju orijentisao prema Dalmaciji. On je raspolagao sa dovoljno podataka iz kojih je mogao da zaključi da se nešto krupno sprema, pa se može govoriti samo o određenom iznenađenju, u smislu neodgovarajuće procene siline neprijateljskog udara i neblagovremenih planova za dejstva jedinica NOV i zbrinjavanja ranjenika i naroda.

Velika koncentracija ranjenika »u cilju boljeg lečenja« nije se smela dopuštati posle iskustva s ranjenicima stečenog na Zlatiboru 1941. godine.

I ovde se, kao i u Srbiji 1941, centralno vojnopolitičko rukovodstvo, više nego što je data *ratna* situacija dozvoljavala, bavilo *političko-državnim poslovima,* na štetu obaveznog i neprekidnog praćenja vojnih zbivanja na operativno-strategijskom planu.

Upravo ovo prevremeno uživljavanje u državništvo i njegove udobnosti (smeštanje u feudalne dvorce, kao nagoveštaj i začetak buduće »socijalističke« raskoši), uslovljavalo je san o tome da Nemci verovatno »neće preduzeti ofanzivu«, neblagovremenost nužnih bezbednosno-operativnih mera i teškoće pri izvlačenju iz »državničkog« u partizansko stanje.

UZLAZNE I SILAZNE VOJNOTEHNIČKE TRANSFORMACIJE

Sve operativno-strategijske zamisli i ideje vrhovnog komandovanja NOV za razbijanje okupatorsko-kvislinških protivpartizanskih ofanzivnih zahvata svodile su se, sintetizovano posmatrano, na specifični vojnotehnički

manevar koji sam ja nazvao »silazno-uzlazna vojnotehnička transformacija«, a čiji su glavni elementi:

a) preduzimanje opšteg napada na posade i komunikacije okupatora izvan zone na koju on vrši pritisak;

b) angažovanje lokalnih partizanskih snaga - partizanskih odreda u suprotstavljanju okupatorskim nastupajućim kolonama, u vidu diverzija i zaseda, u okviru zbrinjavanja i zaštite ranjenika, organa vojnoteritorijalne i civilne vlasti i naroda;

c) oformljavanje partizanskih operativnih grupa - brigada i divizija - i njihovo angažovanje u ofanzivnim pohodima u bočnom pravcu, u odnosu na pravac neprijateljskog nastupanja, ili u produžnom pravcu njegovog glavnog udara, s ciljem da se oslobode nove teritorije - ustaničke baze - izvan trenutno napadnute partizanske ustaničke baze;

d) angažovanje dela partizanskih operativnih jedinica u odbrani napadnute oslobođene teritorije - ustaničke baze - s ciljem i zadatkom da se štite leđa i bokovi ofanzivne operativne grupacije do određene linije i određenog trenutka, čiji je izbor veoma osetljiv; da se u sadejstvu sa partizanskim odredima štite i sklanjaju ranjenici i narod, i da se postepeno zabacuje u trupnu pozadinu okupatorskih nastupajućih kolona, i ponovo oslobađa stara ustanička baza.

Okupatorsko-kvislinške (protiv)ofanzive po pravilu su se, posle dosta skupo plaćenog i do kraja nesagledanog iskustva 1941. godine, završavale tako što je u rukama partizanske, oslobodilačke vojske ostajala ne samo stara oslobođena teritorija - ustanička baza - nego je bila osvajana i nova, često veća od pređašnje.

Razvitak jugoslovenskog oslobodilačkog rata od partizanskih odreda ka krupnim partizanskim operativnim formacijama i od partizanskih dejstava nižeg tipa - operativno-manevarskih, ka partizansko-frontalnim dejstvima, nazvao sam u svojim radovima *»uzlazna transformacija«,* a kretanje u obrnutom smeru *»silazna transformacija«.*

Okupatorsko-kvislinške protivpartizanske ofanzivne zahvate možemo okarakterisati kao privremeno zaustavljanje uzlazne transformacije, a partizanske ofanzivne zahvate u cilju njihovog razbijanja (pohod, marš-manevri) kao *»silazno-uzlazne transformacije«.* Pod silazno-uzlaznim transformacijama treba podrazumevati najpre privremenu decentralizaciju i smanjivanje civilnih i vojnih formacija, izvođenje samo čistih partizanskih, a dosledno izbegavanje frontalnih dejstava, a zatim ponovnu koncentraciju, povećavanje vojnih formacija i saobražavanje tome operativno-taktičkih postupaka.

Za razliku od ovog tumačenja suštine specifičnog manevarskog, partizanskog rata višeg tipa, oni koji ovaj rat karakterišu kao »čekanje dok kosa ne osedi« silazno-uzlazna »prebaziranja« pežorativno nazivaju »stalno bežanje« ili »obezbeđenje vrhovnog rukovodstva«.

Realizovanje silazno-uzlazne transformacije predstavlja novo poglavlje ratne veštine, koje govori ne samo o elastičnoj primeni i kombinovanju vidova borbenih dejstava - napada i odbrane - nego i o temeljitoj uzajamnoj transformaciji osnovnih vidova ratovanja - frontalnog i partizanskog

i vidova opstanka države - centralizovanih kompaktnih i atomiziranih formi organa vlasti i teritorije. Pri realizovanju ovog veoma složenog ratnog postupka - sračunatog na žrtvovanje teritorije za račun dobitka vremena - ispoljavale su se tokom okupatorskih (protiv)ofanziva određene slabosti koje treba istaći radi istorijske pouke:

1. Ofanzivni marš-manevri, pohodi »prebaziranja« i napuštanje teritorije nisu preduzimani smišljeno i blagovremeno, nego sa zakašnjenjem, i pod velikim pritiskom protivnika i ponekad umesto pokreta preko slabije posednutih i teže prohodnih rejona udaralo se na utvrđena i dobro branjena neprijateljska uporišta.

2. Neke jedinice zadužene da *manevarskom odbranom* - elastičnom odbranom teritorije - stvaraju vreme i prostor za ofanzivni marš-manevar drugih, ispoljavale su lokalističke tendencije: zadržavanja na »matičnim« teritorijama; *bežanja* sa ugroženih komunikacija i prebrzog »zabacivanja u pozadinu«, što je redovno dovodilo do najahivanja neprijateljskih nastupajućih kolona na leđa operativno-ofanzivne grupe i prisiljavanja njenih zaštitnica da vode odsudne odbrambene borbe.

Bilo je, kao na Popini, Kadinjači 1941, i suprotnih, takođe štetnih tendencija - odbrane do samožrtvovanja.

3. Koncentracija velikog broja ranjenika otežavala je neophodnu slobodu manevra. *Ona je umesto partizanskog u nevreme nametala frontalno ratovanje - odsudnu odbranu teritorije.* To je dovodilo do odstupanja od osnovne ispravne zamisli - razbijanja okupatorsko-kvislinških (protiv)ofanzivnih zahvata taktikom borbe za dobitak u vremenu, na račun igre napuštanja teritorije i ponovnog vraćanja na nju.

POČETAK OPERACIJE »VAJS-1«[1]

U duhu svoga plana »okruženja« i »drobljenja«, Nemci su ojačanu 369. legionarsku diviziju, već znatno oslabljenu napadima Sedme banijske divizije, počev od 25. decembra 1942. orijentisali, zajedno sa Trećim domobranskim zdrugom, 20. januara u napad opštim pravcem Sisak-Bosanska Kladuša-Bosanski Petrovac.

Oni su, po ranijem običaju da se u pohodu na partizane tenkovima slobodno šetaju. već prvog dana tenkovskom pokretnom grupacijom prodrli u centar Banije - u sela Kraljevčani, Jabukovac, s ciljem da dezorgani-

[1] **Imajući u vidu da su podvizi partizanske vojske i naroda u partizanskoj prolećnoj i letnjoj kampanji 1943. godine - tok i pobedonosni ishod polugodišnjeg operativno-strategijskog rvanja okupatorske vojske (oko sto dvadeset hiljada vojnika), s jedne, i tehnički i brojno znatno slabije, ali moralno neuporedivo jače partizanske vojske, s druge strane - obrađeni u mnogim radovima, pa i u mojoj knjizi u rukopisu »Jugosloveni u borbi za opstanak i slobodu«, ovde će biti reči pretežno o kritičkoj analizi, o pojedinostima i subjektivnim gledanjima i doživljavanjima koja dopunjuju sliku istorijskih zbivanja.**

zuju partizansku pozadinu na Baniji i produže dalje na reku Unu. Specijalni odred Sedme divizije - »pancerjegeri« - »lovci tenkova« - naoružan zaplenjenim protivtenkovskim puškama, nagaznim minama, zapaljivim bocama i brojnim mitraljezima napao ih je u sadejstvu sa pešadijom, po danu, oštetio nekoliko tenkova i dao Sedmoj banijskoj diviziji prvi put priliku da vidi kako se nemački tenkovi povlače ispred nje u Petrinju.

Ta pobeda je od ogromnog značaja za dalji tok nemačkog napada usmerenog od Siska i Karlovca preko Bihaća na Bosanski Petrovac. Nemački tenkovi nisu se više usuđivali da idu sami napred na Sedmu banijsku diviziju, i tako određuju tempo operacija po tenkovima, nego su išli oprezno sa svojom pešadijom, izloženi vatri protivtenkovskih pušaka, čime je nametnut zimski tempo nastupanja, svojstven sporoj pešadiji.

Ovo će usloviti da se snage 369. legionarske divizije, Trećeg domobranskog gorskog zdruga i Sedme SS divizije »Princ Eugen« upućene iz Siska i Karlovca, pred kojima se branila Sedma banijska a delimično i Osma kordunaška divizija, ne nađu, kako je planirano, u Bosanskom Petrovcu *dva do tri dana posle* početka nemačke ofanzive, nego tek 8. februara - *posle devetnaest dana.*

Sedma banijska divizija je bez bilo kakve direktive Štaba korpusa, GŠH, VŠ izvodila inicijativno vrlo aktivnu manevarsku odbranu, vršila koncentrisane noćne protivudare, od kojih su najžešći bili: 24. januara kod sela Brubna na komunikaciji Glina-Klasnić-Žirovac, gde je poginulo osamdeset, a zarobljeno deset Nemaca. Zaplenjeno je: četiri mitraljeza, dva bacača i uništen jedan tenk, dok su Nemci u protivnapadu preoteli od nas svoje već zaplenjene topove; kod sela Hajtića i Balinca na putu Glina-Kladuša-Bihać uništena je kompletna domobranska satnija.[2]

Plan nam je bio da Nemce vučemo na leđima divizije do granice Banije i Kladuško-Cazinske krajine, »suve međe«, i da odatle i diviziju i zaostale zbegove naroda s banijskim partizanskim odredom zabacimo između reke Une i komunikacije Dvor-Rujevac-Žirovac u pozadinu neprijateljskih nastupajućih kolona, pretpostavljajući da je akti-vna manevarska odbrana, skretanje sa komunikacije i udari u bokove nastupajućih nemačkih kolona osnovna zamisao dejstva i Vrhovnog štaba u savladavanju okupatorskog ofanzivnog talasa i da - posle Kađinjače 1941 - ne dolazi u obzir odsudna odbrana teritorije od neuporedivo nadmoćnijeg protivnika, i zatvaranje komunikacija kojima su okupatori usmerili svoje glavne snage.

O ispravnosti ove orijentacije govori, pored manevra banijskog partizanskog odreda preko Une, Grmeča i Kozare i njegovog povratka 22. februara 1943. godine i činjenica daje od nje strahovala okupatorska visoka komanda. Na sastanku u Rimu, početkom januara 1943. godine, najviši nemački i italijanski komandanti (general Ler, maršal Kavalero, generali Ambrozio, Roata, Biroli, Dalmaco, Ćezolo...) - isplanirali su Četvrtu okupatorsko-kvislinšku antipartizansku (protiv)ofanzivu, čije je osnovne

[2] **Arhiv VII, dok. 27/1, k. 8, dok. 25/1, k. 8.**

zamisli trebalo ovde u praksi nadvladati. Italijanski general Zanusi je - izražavajući italijansku sumnju u mogućnost razbijanja glavnih snaga NOVJ, postizanja brze pobede - zapisao: *»Mi i Nemci kretaćemo se* (čas brže, čas sporije i to češće - polako) *duž puteva terajući pred sobom neprijatelja koji će izmaći na bokovima, koji će nam se pojaviti za leđima...* Operacije koje su nam naređene više su nego sumnjive praktične koristi, a nisu lake.«

Vojni istoričari i analitičari treba da utvrde koliko je ko u redovima partizanskih komandi svojim delovanjem ugrožavao u temelju okupatorsko-kvislinške zamisli, a ko im je pružao mogućnosti uspeha i pobeda nad partizanskim jedinicama, angažovanjem u frontalnim odsudnim odbrambenim operacijama.

Sa napred iznetom osnovnom zamisli manevra, našao sam se 24. januara 1943. godine sa Štabom Sedme banijske divizije u rejonu Vrnograča, dok je Sedma brigada zatvarala pravac Glina-Vrnograč, a Osma i Šesnaesta brigada vodile borbe na komunikaciji Glina-Klasnić-Žirovac.

Na Baniji je bila u osnovi razbijena ofanzivna moć 369. legionarske divizije i Trećeg domobranskog zdruga. Narod Banije - oko 20.000 ljudi, žena i dece - po direktivi pozadinskih vlasti - bez veze sa divizijom - kretao se prema Bihaću.[4]

Duboko obuzet naporima da usporim i eventualno zaustavim najezdu nemačke vojske, nisam obratio pažnju na ove zbegove koji su po direktivi partizanskih »pozadinskih vlasti« izmicali ispred divizije, pa tako nisam lično ništa učinio da ih - možda na svoju odgovornost - uputim u pozadinu neprijateljskih trupa, pod zaštitu Banijskog partizanskog odreda. Sudbina bi im u tom slučaju, verovatno, bila bolja od one koju su doživeli.

Doživeli su po žrtvama svojevrsnu epopeju »Kozare«. Razlika je u tome što se - vojnotehnički posmatrano - »Kozara« odigrala u vidu povlačenja u »utvrđeni« kozarački logor, a »Banija« u vidu povlačenja u neizvesnost, besperspektivnost.

Kasnije intervencije Štaba 7. banijske divizije kod Vrhovnog štaba da se pomogne izbeglicama, samo su malo ublažile njihova stradanja.[5]

Besperspektivnost ovog masovnog pokretanja naroda kao i centralne bolnice Vrhovnog štaba u pravcu jugoistoka - koja se logično morala uočiti i pre odluke - sastoji se u tome što ovaj poduhvat pretpostavlja odlučan poraz nemačkih na jug ofanzivno usmerenih snaga i stabilizovanje fronta negde u Bosni, sa čim niko ozbiljno nije računao (uprkos onim nebuloznim naređenjima Vrhovnog štaba Sedmoj diviziji da »razbije neprijatelja«) što pokazuje i angažovanje Operativne grupe divizija u ofanzivnom marš--manevru - prebaziranju - prema Crnoj Gori i Sandžaku.

[3] **»Politika« - 4. januar 1988. godine, str. 17.**
[4] ***Prvi korpus NOV Hrvatske,* Historijski arhiv u Karlovcu, 1987. godine, str. 252.**
[5] ***Ibid.*, str. 258.**

ZA BANIJU SUDBONOSNA SLUČAJNOST!

Znao sam da je stalna telefonska linija od Slunja prema Baniji morala stići negde oko Vrnograča, pa sam naredio komandiru divizijske čete za vezu, Milanu Nevajdù da tu liniju pronađe, i diviziju, dotle bez ikakve veze, telefonski poveže sa Štabom korpusa.

Komandir čete, Nevajda, uveče, 25. januara, dao mi je u ruke slušalicu, ponosan što je izvršio zadatak.

Najedanput sam se u toj zimskoj noći ubacio u centar partizanskog ratnog vrtloga.

Na telefonskoj »omnibus liniji«, koja se protezala od Slunja preko Bihaća i Bosanskog Petrovca do Livna, vrilo je od uzbuđenja. Svako se, kao i ja, ovde prikopčavao na liniju koja je služila prvenstveno Vrhovnom štabu. Telefonisti su prisluškivali i raspitivali se o situaciji. Komandanti su negodovali i terali ih sa linije.

Na liniji se pojavljivao i zamenik načelnika Vrhovnog štaba, Velimir Terzić, i autoritativno tražio veze, terajući sa linije one koji su mu smetali.

U nedostatku drugih veza jedva sam i sam dočekao priliku da se obavestim o situaciji.

Javio sam se Terziću koji se veoma obradovao, jer su mu nedostajali izveštaji sa Banije. Nije potrebno mnogo dokazivati daje bio ushićen onim što sam mu ispričao o uspesima Sedme banijske divizije, i ocenom da su neprijateljske snage na banijskom sektoru u osnovi zaustavljene, da smo zaplenili mnogo ratnog materijala - mitraljeza, bacača, topova i tri protutenkovske puške.

Tek što sam prilegao, zazvonio je telefon koji sam držao pored sebe. Javljao se Terzić.

»Imaš li šifru?« - pitao me je.

»Imam« - odgovorio sam.

»Onda piši šifrovanu depešu!«

Skoro jedan čas je trajala borba na liniji sa drugim korespondentima dok mi Terzić nije izdiktirao seriju brojeva.

Kad sam pokušao da dešifrujem depešu nije išlo. Ispostavilo se da ja imam šifru Štaba korpusa i Glavnog štaba Hrvatske, a ne Vrhovnog štaba.

Već je prošla ponoć (25/26. januar).

Onda je usledilo naređenje otvorenim tekstom u kojem je, po mom sećanju, u osnovi, stajalo:

»Neprijatelj je iz Karlovca prodro u Slunj i odatle ugrožava Bihać i Bosanski Petrovac. Nijedna naša jedinica ne nalazi se ispred njega... Usiljenim maršem, naprežući borce do krajnjih mogućih granica, prebaci dve svoje brigade na reku Koranu, u rejon Tržac, Tržačka Raštela i odatle udari u bok nemačke kolone koja će sigurno naići pravcem Slunj-Drežnik--Grad-Ličko Petrovo Selo-Bihać. Prihvati Petu kordunašku brigadu koja se povlači preko Petrove Gore.«

To je bilo sudbonosno naređenje Vrhovnog štaba koje nije davalo nikakve mogućnosti za postavljanje pitanja njegove realnosti. Ovo je onemo-

gućilo moj plan povratka na Baniju, a Baniji donelo epopeju ravnu onoj »kozaračkoj«.

Pored ovog naređenja datog Sedmoj banijskoj diviziji, po kojem će ona učiniti prvi korak na putu ka Operativnoj grupi divizija Vrhovnog štaba i Crnoj Gori, usledila je po »pozadinskoj liniji« i potpuno besperspektivna direktiva da se oko 50.000 ljudi, žena i dece Korduna i Banije,[6] u velikim kolonama upućuje duž komunikacija na jug, iako je postojala mogućnost da se banijski zbegovi od Kladuško-Cazinske krajine pored sela Žirovca upute u pozadinu neprijateljskih trupa usmerenih na Bihać, pod zaštitu Banijskog partizanskog odreda, angažovanog u Pounju. Ova, još jedna u nizu istorijskih »seoba Srba«, doneće Baniji neizmerna stradanja od bombardovanja, gladi i zime, a ovakve direktive neće se više praktikovati u ratu.

O realnoj strašnoj opasnosti koja se bila nadvila nad partizanskom oslobodilačkom vojskom i narodom na oslobođenim teritorijama - »Bihaćke republike«, govori svirepa i brutalna direktiva koju je iz bunkera nemačke Vrhovne komande u Rostenburgu u istočnoj Pruskoj uputio, sredinom decembra 1942. godine načelnik štaba OKW (Oberkomande der Wehrmacht) feldmaršal Kajtel nemačkoj vojsci, angažovanoj u balkanskom antipartizanskom, antijugoslovenskom pohodu: »Firer je obavešten da se pojedini pripadnici oružanih snaga, koji učestvuju u borbi protiv partizana zbog svoje mekoće ponašanja ne uzimaju na odgovornost ... Ova borba protiv partizana ima da se vodi najbrutalnijim sredstvima. Jedinice su ovlašćene i dužne da ovu borbu vode bez milosti i protiv žena i dece, ako to vodi uspehu...« »Ni jedan nemački vojnik ne sme biti pozivan na disciplinsku i sudsku odgovornost zbog svojih postupaka u borbi...« »Ni jedna presuda koja je u suprotnosti sa ovom zapovešću ne sme biti potvrđena.«[7]

Trebalo je, očevidno, mnogo znoja, krvi i nervnih napora partizanskih boraca i rukovodilaca, naroda, žena i dece, da bi se savladala najezda moćne nemačke vojske, upućene na ovakva divljaštva a feldmaršal Kajtel prisilio da pod vešalima u Nirnbergu razmišlja o svojim direktivama upućenim protiv ljudske civilizacije.

Kuriri su odmah, na brzim konjima, krenuli prema Žirovcu i Obijaju. Šesnaestoj brigadi je naređeno da na širokom frontu postavi zastor ispred bojažljive, zaustavljene 369. legionarske divizije, a Sedmoj i Osmoj brigadi da krenu na reku Koranu.

Sledeća dva dana lomile su se ove brigade preko ispresecanog terena Cazinske i Kladuške krajine pod pritiskom ogromne odgovornosti koju sam im predočio u svom naređenju, ističući da će Nemci, ako ih ne zaustavimo, brzo stići u Bosanski Petrovac i razoriti planove Vrhovnog štaba - pohod na jugoistok i uništiti veliki bolnički centar za koji sam znao da se nalazi u petrovačko-drvarskom kraju!

Rukovodstvo Korduna (Ćanica Opačić) naknadno je obustavilo seobu Korduna, pa se u egzodus uputilo oko 25.000, uglavnom Banijaca.

»Politika«, 18. decembar, 1987. godine, str. 18.

SUSPENDOVANJE GLAVNOG ŠTABA HRVATSKE I ŠTABA PRVOG HRVATSKOG KORPUSA

Na putu od Vrnograča preko Todorova i Pećи-Grada za Tržačku Raštelu stiglo mi je u noći 26/27. januara sa mnogo pečata zapečaćeno pismo Vrhovnog štaba, sa najneobičnijim i najuzbudljivijim sadržajem od svih koje sam primio tokom burnog oslobodilačkog rata 1941-1945. godine.

Po mom sećanju Vrhovni štab je grmeo: suspenduje se Glavni štab Hrvatske (Ivan Rukavina, Vladimir Bakarić) i Štab Prvog hrvatskog korpusa (Ivan Gošnjak, Vjećeslav Holjevac). Sve jedinice njima potčinjene prelaze pod komandu Sedme divizije (Pavle Jakšić, Đuro Kladarin). Naređenje stupa na snagu odmah.

Tako je Vrhovni štab NOVJ - umesto pohvale ili naziva »udarna«, »proleterska« - odao jedinstveno priznanje Sedmoj banijskoj diviziji za pobede koje je izvojevala u borbi protiv 369. legionarske divizije i Trećeg domobranskog zdruga na Baniji, od 25. decembra 1942. godine do kraja januara 1943. godine.

»Sad i ovo!« - pomislio sam i upitao politkomesara Đuru Kladarina šta da radim. »Situacija je i suviše ozbiljna i ne ostavlja nikakve mogućnosti za kolebanje. Imaš jasno naređenje i postupi po njemu!« - odgovorio je Kladarin.

I tako ja postadoh neki visoki »izvanredni« i »opunomoćeni« komandant Vrhovnog štaba.

Za ovako krupan lom u sistemu visokog komandovanja bilo je potrebno i vreme i takt, a nemačka lavina pritiskivala je sa severa.

Poslao sam kurira u Štab korpusa i Glavni štab Hrvatske, koji su bili negde ispod Plješevice sa *pozivom (ne naređenjem)* da upute nekog radi koordinacije dejstava, u cilju zaustavljanja Nemaca, koji su nastupali na širokom frontu preko Korduna i Banije.

Na mostu u Tržačkoj Rašteli sačekao sam 27. januara Sedmu i Osmu brigadu, upućujući ih u Drežnik-Grad u koji su već bili ušli Nemci. Oni su nas i bočno, sa severa, goneći preko Petrove gore Petu kordunašku brigadu, stavljali pod svoju mitraljesku vatru.

U toj gužvi oko mosta stiglo mi je po specijalnom kuriru drugo pismo Vrhovnog štaba, takođe sa mnogo pečata.

»Pošto je neprijatelj ušao u Drežnik-Grad, odakle ugrožava Bihać, odustanite od nameravanog bočnog udara i krenite pred njega u Bihać«
- glasilo je novo naređenje primljeno 27. januara predveče. Pri tome nije bilo obaveštenja o široj ideji manevra i o smislu i vidu angažovanja Sedme banijske divizije - *odsudna ili manevarska odbrana, odstupanje, dokle i šta onda?*

Ova situacija me je po nečemu podsećala na onu u Srbiji 1941. kada sam između Čačka i Kraljeva - u nedostatku direktiva Vrhovnog štaba
- sam odlučivao o manevarskom angažovanju jedinica, a sada, eto, delovao nesaglasno njegovim direktivama da se bije *odsudna bitka!*

Osnovno je, shvatio sam, sprečiti Nemce da brzo ne ovladaju komunikacijom Bihać-Bosanski Petrovac! Ali kako? Njihove su snage ogromne i mogućnosti velike, a mi smo malobrojni i već zamoreni i iscrpeni.

Prisećao sam se svoje odbrane Foče, nekoliko meseci ranije, maja 1942. godine.

Svio sam kolone i preko Gata i Turije uputio ih noću prema glavnom gradu »Bihaćke republike« - Bihaću.

Sedma brigada je sa jednim bataljonom zauzela noću između 27. i 28. januara mostove u Bihaću, koji je već bio evakuisan.

Sa Osmom brigadom pokušali smo da zauzmemo Izačić-Grad, ali Nemci su bili jači i odbili su nas od Izačić-kule.

Sa tugom i uznemirenošću posmatrao sam iz blizine ishod ove borbe.

Prethodnice su vukle telefonsku liniju, a zaštitnice je kupile, tako da su delovi divizije bili u stalnoj telefonskoj vezi.

Obavestio sam komandanta Sedme brigade Ninu Marakovića o ulasku Nemaca u Izačić, i tražio od njega mišljenje da li može da iziđe pred Bihać sa svojim bataljonom i brani mostove... On, razumljivo, nije delovao sigurno.

Situacija je bila krajnje dramatična. Divizija sa mnogo izbeglog naroda nalazila se severno od Bihaća i za prelaz Une bili su potrebni mostovi. Ali Nemci su za nekoliko sati mogli zauzeti neoštećene mostove i onda, neometani, tenkovima, krenuti u Bosanski Petrovac.

Iako svestan opasnosti u koju rušenjem mostova dovodim svoju diviziju i deo naroda Korduna i Banije - podignutog u besperspektivno izbeglištvo - naredio sam, na svoju odgovornost, u interesu celine, Marakoviću da poruši sve mostove u Bihaću i posedne desnu obalu Une za odbranu.

Očekivao sam da će 28. januara biti borba na život i smrt, na mostobranu, sa nemačkom lavinom koja se valjala sa severa.

Eksplozije koje su potresle čitavu dolinu dale su svima do znanja da mostova na Uni u gradu Bihaću više nema. Prizor su mogli videti i Nemci iz Izačića.

Slučajnost će hteti da se ponovo susretnem sa novoizgrađenim mostovima u Bihaću, 1945. kada je na njima zadržana tenkovska brigada Četvrte armije.

Dvadeset osmog januara 1943, pred Bihaćem, desilo se nešto-kada je reč o vojsci kakva je tada bila nemačka - neshvatljivo.

Ne samo da na naš mostobran Nemci nisu toga dana navalili ćelom svojom snagom, nego nisu čak uputili ni izviđačke patrole da utvrde šta se zbiva ispred njih.

Mi smo proveli dan potpuno mirno, a onda neometano prebacili diviziju i Kordunašku brigadu preko skela kod sela Pokoja i Ostrošca.

Nemci su ušli u Bihać 29. januara, odakle su produžili tek 2. februara pokret na jug, cestom za Bosanski Petrovac.

Nemački zastoj od četiri dana bio je dragocen za prikupljanje Operativne grupe divizija, za udar na jugoistok i za organizovanje naše odbrane kod Ripačkog klanca i sela Hrgera, iznad Bihaća.

Neshvatljiv postupak Nemaca može se tumačiti samo neplaniranom operativnom obmanom, izazvanom rušenjem mostova. Oni su, naime, verovatno mislili da smo mi sve svoje snage prebacili preko Une, a onda, za sobom, a ne ispred sebe, porušili mostove i organizovali odbranu reke; da im to nameće duge pripreme za forsiranje i izgradnju mostova, pa u svom nezadovoljstvu zbog neuspeha, jer nisu uspeli da »s hoda« forsiraju Unu, nisu uputili čak ni izviđačke patrole koje bi ih obavestile o našem prisustvu na levoj obali i mogućnosti da nas napadnu u nezavidnom položaju.

Za sve ovo vreme kod mene kao nekog »opunomoćenog komandanta VŠ« nalazio se operativni oficir Prvog hrvatskog korpusa Bogdan Oreščanin, koji je pasivno posmatrao zbivanja, da bi se u saglasnosti sa mnom sa Petom kordunaškom brigadom prebacio preko Une kod Ripača u Liku, na komunikaciju Bihać-Nebljusi-Lapac, čime je bio prekinulnenormalni kontakt u kratkom intervalu ogromnih poremećaja u sistemu komandovanja i konačno prećutno likvidiran odlaskom Sedme banijske divizije u Operativnu grupu divizija Vrhovnog štaba.

Glavni štab Hrvatske i Štab Prvog hrvatskog korpusa produžili su rad kao da se ništa nije ni desilo.

Nameće se logično pitanje kako je i zašto došlo do ovog, za ceo NOP izuzetnog potresa? Da li tome može biti uzrok to što nepotpuna Osma kordunaška divizija nije »zaustavila« i »razbila« izvanredno snažnu i borbenu nemačku Sedmu SS diviziju »Princ Eugen« između Karlovca i Slunja? Da li je to subjektivna stvar vršioca dužnosti načelnika Vrhovnog štaba Velimira Terzića i Organizacionog sekretara CK KPJ Aleksandra Rankovića, kako se to često nezvanično tumačilo, pa je tad na njih usmeravana žaoka nezadovoljstva rukovodilaca Hrvatske?

Vrhovni štab je insistirao na odsudnom frontalnom odbrambenom angažovanju Osme kordunaške divizije na pravcu Karlovac-Bihać, kako bi dobio u vremenu za odvajanje Operativne grupe divizija i njeno ofanzivno angažovanje u pravcu jugoistoka. I Sedmoj banijskoj diviziji će biti upućena - mislim - neopravdana kritika što nije »razbila« izuzetno brojne i ofanzivno angažovane nemačku Sedmu SS, 369. legionarsku diviziju i Treći domobranski zdrug na pravcu Bihać-Bosanski Petrovac. Više, po mom mišljenju, opravdano nego neopravdano neizvršavanje zadatka Vrhovnog štaba od strane Osme divizije između Karlovca i Slunja nikako ne bi mogao biti dovoljan razlog za ovako krupnu odluku o suspendovanju dva visoka štaba koja su, pored ostalog, imala i određenu nacionalnu - hrvatsku - specifičnu težinu.

Nezvanični pokušaji da se prikaže da su tu odluku doneli Velimir Terzić i Aleksandar Ranković, bez saglasnosti vrhovnog komandanta Josipa Broza Tita, spada u arsenal proizvoljnog tumačenja istorije i prikazivanja Vrhovnog štaba kao ustanove u kojoj vlada nesloga i samovolja, ustanove u kojoj Tito, navodno, samo figuriše kao vrhovni komandant.

Budući da ovo, kao što se zna, ne odgovara stvarnosti, očevidno je da se tako krupna odluka nije mogla doneti bez znanja Tita.

Jer u Titu - nosiocu kominternovsko-staljinskog »punomoćja« s pravom »veta« u CK KPJ, u budućem autokrati i kultonoscu - uvek je, i po mom ličnom uvidu i saznanju, tinjalo uverenje da je on istorijski vod koji sve duguje sebi, da njegovi saradnici nisu izabrali njega nego on njih, i da su oni postali ono što jesu samo zato što su pored njega.

»On je bio stalno uz druga Tita« - ističe se kao veoma važan elemenat u biografijama jugoslovenskih revolucionara i rukovodilaca.

I nesrazmerno veliko angažovanje Vrhovnog štaba i Tita lično u neposrednom komandovanju grupama brigada i divizija, u odnosu na rukovođenje političkom i oružanom borbom širokih narodnih masa, rasprostranjenih na ćelom prostoru Jugoslavije, i pisanje istorije uz preterano isticanje onoga što se zbivalo oko Vrhovnog štaba - semena »budućeg Dvora« - Maršalata - predstavlja osnovu titovskog nedemokratskog centralizma i harizmatskog kultizma.

Ovakva, dosta raširena raspodela uloga u Vrhovnom štabu, po kojoj se ono pozitivno pripisuje vrhovnom komandantu Josipu Brozu Titu, a negativno načelnicima Arsu Jovanoviću i Velimiru Terziću i nižim komandama - ne odražava pravo stanje stvari... Oni koji su imali lični uvid znaju da je Tito, u svom stilu, odlučivao o svim *važnim stvarima,* i dobrim i lošim, i da su načelnici i to ponekad stavljali na papir sa svojim potpisima. Terzić - otac šestoro dece - usled ovakvog tumačenja istorije doživeo je posle rata mnogo nezasluženih neprijatnosti, moralnih i materijalnih.

Ovakav subjektivistički harizmatsko-kultovski metod i stil posmatranja društvenih zbivanja - Staljinu svojstven - doveo je i do - očevidno nacionalistički obojenih - tumačenja da je za sva zla građanske, monarhističke Jugoslavije, odgovoran šef države, kralj Aleksandar Karađorđević - Srbin, i njegova srpska nacija, iako je to bila država ne samo srpske nego i hrvatske i slovenačke buržoazije, u kojoj je političkom represijom u monarhiji dugo rukovodio Slovenac Anton Korošec, a posle njega i Hrvat Vlatko Maček.

U socijalističkoj Jugoslaviji, glavna odgovornost za razne neuspehe i političke represije pripisuje se samo Srbinu Aleksandru Rankoviću, čoveku političko-sektorski zaduženom u partijsko-političkom vrhu za unutrašnje organizacione poslove, a iz odgovornosti se nastoji potpuno isključiti neograničeni gospodar jugoslovenske socijalističke države - Hrvat Josip Broz Tito, što se svodi na nekakav »kontinuitet« nacionalne odgovornosti jednih - »vladajuće«, »ugnjetačke« srpske nacije, i izuzimanje od odgovornosti drugih, Hrvata i Slovenaca, i pojedinaca i nacija.

A pored državno-NDH-ovske i lične Pavelićeve odgovornosti za kleronacionalističko i rasističko-fašističko ustaško razaranje Jugoslavije i antisrpski genocid moraće se, pre ili kasnije, oceniti i partijska lična - Titova i nacionalna istorijska odgovornost za »Goli otok« i staljinističko--kominternovsku jugo- i srbofobiju, koja je decenijama negovana i sprovođena preko zagrebačkog hrvatsko-slovenačkog kominternovskog centra.

I dok se kod nas stalno podvlači da narod ne snosi nikakvu odgovornost za zla koja su njegovi vlastodršci naneli drugim narodima, u odlukama Berlinske konferencije šefova triju velikih država (SSSR, SAD, Velika Britanija), održane od 17. jula do 2. avgusta 1945. godine, zapisano je, pored ustanovljenja međunarodnog suda za suđenje nacističkim ratnim zločincima i sledeće:

»II. *Ubediti nemački narod da je on pretrpeo totalni poraz i da ne može izbeći odgovornost za ono što je navukao na sebe,* pošto su njegovo sopstveno bezdušno vođenje rata i fanatični otpor nacista razorili nemačku ekonomiku i učinili haos i stradanja neizbežnim.«[8]

Ovde treba dodati da se, pored odgovornosti *nemačkog* naroda, podrazumeva i shodna odgovornost naroda u *kvislinškim, fašističkim* državama.

Različita gledanja na taktiku borbe - posebno njenog oružanog vida i sukoba u praksi, koji su se ispoljavali u kriznim vojnopolitičkim situacijama NOR-a, moraju se promatrati u svetlu postojanja u međunarodnom radničkom pokretu, u to vreme dva gledanja na strategiju i taktiku revolucionarne borbe.

Jedno »gradsko«, »proletersko«, »pučističko« koje je forsiralo »barikade« i gradsku gerilu i diverzije, zanemarivalo narodne mase, pre svega seljaštvo i nacionalnooslobodilački elemenat. Ovo gledanje se kao crvena nit provlači od barikada 1830, 1848, Pariške komune 1871 (kada su komunari ginuli u gradu na barikadama nepovezani sa seljaštvom), preko teorije »permanentne« revolucije Lava Trockog, sektaške linije u Kini čiji je CK optuživao iz gradova Maovo povezivanje sa seljaštvom, i narodni partizanski rat kao »čekanje dok kosa ne osedi«, do doktrine diverzija u Hrvatskoj, »ilegale« i vraćanja u gradove u Srbiji 1941, sektaško-radikalističke »sovjetizacije« u Crnoj Gori 1942. godine, i zanemarivanja seljaštva posle rata.

Drugo, demokratsko »seljačko« gledanje na revolucionarna zbivanja začeto je u Engelsovoj teoriji opštenarodnih ratova i u Lenjinovom »savezu radnika i seljaka«, a produženo u Mao Cedungovoj liniji jedinstvene kompleksne nacionalnooslobodilačke i revolucionarne borbe i narodnog rata. Ono je sadržano i u odlukama Petog kongresa KI (1935) u narodnofrontovskoj, antifašističkoj liniji, u liniji NOP-a, koja je predviđala okupljanje u jedinstvenoj nacionalnooslobodilačkoj i revolucionarnoj borbi svih slojeva jugoslovenskog društva, bez obzira na nacionalnu, klasnu i konfesionalnu pripadnost, stvaranje ustaničkih baza, oslonjenih na sela i seljaštvo, okružavanje gradova, njihovo postepeno osvajanje i, konačno, u jugoslovenskoj doktrini, samoupravljanja i opštenarodnog rata.

Na toj relaciji borbe između sektaško-dogmatskih, centralističko--monopolističkih i pučističko-gerilskih tendencija, i demokratskih, autohtonih nacionalnooslobodilačkih i revolucionarnih tendencija ka opštenarod-

[8] ***Berlinskaja konferencija trjoh deržav - SSSR, SŠA i Velikobritanii*** **- Moskva, str. 386 (u prevodu).**

nom ratu, mogu se naći koreni određenih jugoslovenskih političkih i personalnih trvenja i potresa. Tu dolaze:

- različiti stavovi prema ustanku 1941. u hrvatskom rukovodstvu i u centru Kl u Zagrebu, koji je preko niza ljudi sa širokim političko--obaveštajnim ovlašćenjima ugrađivao u KPJ, pored antifašizma i revolucionarnosti i nacionalistički, antijugoslovenski secesionizam - staljinistički autokratizam i cezarizam, uključujući Titovo pravo veta u CK KPJ;
- ilegala u Srbiji, u jesen 1941, koja je nanela istorijsku štetu, pre svega Srbiji;
- formiranje Prve proleterske brigade;
- sovjetizacija i »druga etapa« u Crnoj Gori i Hercegovini, sprovođena po direktivi Vrhovnog štaba, na bazi odluka u Ivančićima, januara 1942. godine;
- suspendovanje Glavnog štaba Hrvatske i Štaba Prvog hrvatskog korpusa, početkom 1943. godine;
- događanjp oko Prvog i Drugog zasedanja AVNOJ-a;
- varničenja između jugoslovenske i sovjetske staljinističke vojnopolitičke linije, sve do eksplozije 1948. godine.

Za određivanje ličnih uloga u ovim velikim neizbežnim istorijskim ideološko-političkim okršajima i za ocene gde se, na valovitom i krivudavom putu ka pobedi kroz ratne i političke zamke, u Jugoslaviji suviše skretalo ka »levom« a gde »desnom« ideološkom polu, nužna su podrobna i svestrana istraživanja i naučna izučavanja težnji, direktiva i odluka rukovodstva NOP-a, fašističkih okupatora i velikih sila Antifašističke koalicije.

O PRIKRIVENOM FRAKCIJSKO-NACIONALNOM GRUPAŠENJU U PARTIJSKO-POLITIČKOM VRHU

Neka bude dopušteno i meni, koji sam potpuno nevin u ovoj stvari - »suspenziji« - navukao na sebe odijum nekih ljudi sklonih da, ne samo sklanjanjem dokumenata nezgodnih po njih, nego i ljudi koji o njima znaju neprijatne stvari, da sve to pokušam staviti u nešto šire ideološko-političke okvire.

Ovako krupan potez mogao je i morao imati svoje duboke i snažne epicentre.

Na ovo me navodi, pre svega, permanentno Titovo nezadovoljstvo, tokom rata političkim i vojnim radom i delovanjem u Hrvatskoj i objavljeni materijali koji govore o kolebanjima, frakcijskim sukobima u rukovodstvu Hrvatske, o misterioznom »odvajanju CK KPH od CK KPJ«, smenjivanju CK KP Hrvatske, uspostavljanju KP Hrvatske lojalne Nezavisnoj Državi Hrvatskoj...

Mislim, pri tome, recimo, i na njegovo reagovanje u selu Govzi kod Kalinovika, u proleće 1943, na izveštaj iz Hrvatske:

»Mi smo razbili četvrtu ofanzivu.« »Oni su razbili? A šta onda mi radimo, boga im ...!« - ljutio se Tito.

Ili kada je sredinom leta 1943, upućujući u Hrvatsku sa Sedmom banijskom divizijom Sretena Žujovića, Milovana Đilasa i Velimira Terzića, kao novog načelnika Glavnog štaba Hrvatske, a Vicka Krstulovića u Dalmaciju, ljutito davao direktive: »Recite im, boga im . . d a se čuvaju da im ja ne dođem!«

Zagonetno je pri tome zašto je Tito u takvom raspoloženju, koje sam lično registrovao, dao povodom Hebranga - kažnjavanog zbog povezanosti sa protivtitovskom strujom (Srebrenjak-Antonov), Hebranga, koji je aprila 1941. organizovao novu KP Hrvatske u NDH i tako praktično prisilio Tita da ode iz Zagreba i skloni se kod »simpatizera« Vladislava Ribnikara; Hebranga, koji je bio u rukama neprijatelja - onu poruku sa Mliništa 1942: »Za Hebranga dati sve«, i zašto je i kako - čak i ako nije bio obavešten 0 Hebrangovom sumnjivom držanju - dozvolio da on neposredno po izlasku iz logora, bez dužeg proveravanja postane sekretar Centralnog komiteta KP Hrvatske.

Ovaj »stil« u kadrovskoj politici privlači pažnju i zbog toga što se dr Mladen Iveković našao u Predsedništvu AVNOJ-a, novembra 1942, nedugo posle izlaska iz Jasenovca, »logora smrti«.

Pomenuto suspendovanje štabova i kasnija - po mom mišljenju vojnički neosnovana - zamena uloga komandanta Glavnog štaba Hrvatske (Ivana Rukavine) i Četvrtog korpusa (Ivana Gošnjaka) dogodilo se posle dolaska Hebranga i Gošnjaka iz gradova u seoske krajiške partizanske ustaničke baze, 1942. godine.

Ovo se zbilo posle kolebanja između linije »diverzija« i »ustanka« 1 frakcijskih sukoba u rukovodstvu Hrvatske, misterioznog »Vazduh«--ovog smenjivanja, 13. jula 1941. Centralnog komiteta Komunističke partije Hrvatske, iz čega su rezultirala i tragedija »Kerestinec« i partijska kažnjavanja. Sve se ovo odvijalo u uslovima nove pregrupacije snaga i fašističko-antifašističke polarizacije u jugoslovenskom prostoru, čiji se koreni i zamah sada izučavaju, a i delovanja duha nepoverenja i sumnjičenja, surevnjivosti karakterističnih za ilegalne i obaveštajne organizacije.

Osnovna karakteristika tog pregrupisavanja u jugoslovenskom prostoru ispoljavala se u tome da su se »ugnjetene nacije« koje je u antijugoslovenstvu podržavala Kominterna, obećavajući im samostalne »sovjetske« države na razvalinama Jugoslavije - pre svega Hrvatska - našle kao kvislinške tvorevine na fašističkoj strani, pa je SSSR-u ostalo da se na Balkanu oslanja prvenstveno na »hegemoniste« - Srbe, revolucionarne partizane i konzervativne četnike. Kominternovsko antijugoslovenstvo saveznik onog hrvatsko-slovenačkog,.katoličko-nacionalističkog - jugoslavofobstvo i srbofobstvo - transformisano je u narodnofrontovstvo i ono ratno jugoslovenstvo, da bi se ono prvo pojavilo ponovo posle rata, sada u vidu socijalističkog nacionalizma - nacionalsocijalizma i secesionizma, revanšizma.

Ove kominternovsko-staljinske oscilacije između a) antijugoslovenstva, jugoslavofobstva, negovanogod 1935. godine; b) narodnofrontovskog jugoslovenskog jedinstva zastupanog do rata; c) ratnog javno proklamovanog jugoslovenstva; d) tajne staljinsko-čerčilovske »fifti-fifti« politike-udarilo je duboki pečat na jugoslovenski partijsko-politički vrh, površno gledano »jedinstven«. Pažljivi neposredni posmatrač - među koje mogu uvrstiti i sebe - mogao je uočiti više iskrenog jugoslovenstva i klasnog pristupa kod članova CK iz srpske sredine »južne braće« Žujovića, Rankovića, Đilasa, Pijade, nego kod onih iz slovenačke i hrvatske sredine - Kardelja, Hebranga, Bakarića, Krajačića... izrazitih Slovenaca i Hrvata - više okupiranih čisto »nacionalnim« nego klasnim pristupima i izrazitije povezanih sa staljinističko-kominternovskom politikom i onim emigrantskim »moskaljsko« »Luks«-ovskim mentalitetom.

A stara je istina da se »emigrantska politika skoro uvek okreće protiv domovine«.

Taj emigrantsko-nacionalistički, separatistički mentalitet - seme stalnog razdora - manifestovao se ispod narodnooslobodilačkog jugoslovensko-socijalističkog skuta u raznim prilikama i vidovima, pa tako i u onom poznatom insistiranju Josipa Vidmara da »Slovenci imaju svog stalnog delegata kod Hrvata a Hrvati kod Slovenaca«.[9]

Značajna je činjenica da je *totalitarizam* - katoličko-fašistički i kominterriovsko-staljinistički uhvatio dubljeg korena u zapadnim »evropejskijim«, »katoličkim« delovima Jugoslavije, u vidu ustaške Pavelićeve NDH i titoističkog kulta ličnosti, nego u krajevima »južne braće«, među »vizantincima«, »unitaristima«, »semičevcima« (sledbenicima Sime Markovića...).

Ono što sam tada naslućivao, neposredno uočavao i doživljavao, danas bih - na bazi kasnijih zbivanja i saznanja - mogao sintetički okarakterisati kao »hrvatsko-slovenački komunizam« ili kao specijalnu mešavinu boljševičko-staljinističkih, birokratsko-kontrarevolucionarnih »komunističkih« pogleda, austromarksizma, staljinističko-kominternovske doktrine (posebno gledanja na balkansko nacionalno pitanje!), katoličanstva i hrvatskog i slovenačkog nacionalizma.

Dugogodišnje življenje i delovanje (1924-1935) u duhu odluke Kl da »Jugoslaviju, kao veštačku tvorevinu, treba razoriti«, ostavilo je duboke tragove na moralno-političkim likovima članova rukovodstava KPJ. Kada je, počev od 1935, trebalo na bazi antifašističkih, narodnofrontovskih direktiva 7. kongresa Kl braniti tu »veštačku tvorevinu« - Jugoslaviju, članovi CK KPJ iz sredine »južne braće« usvajali su tu odluku i dosledno je sprovodili, dok su neki visoki partijski funkcioneri Hrvati i Slovenci, ostali prikriveno dosledni starim antijugoslovenskim pozicijama, ispoljenim najviše u uništenju revolucionarne »desne« frakcije Sime Markovića. Među njima je bio najistaknutiji Andrija Hebrang, koji je i za vreme NOR-a aktivno delovao na razbijanju Jugoslavije. Izdanci toga mimikrijskog pona-

[9] **Slobodan Nešović: *Stvaranje nove Jugoslavije,* str. 254.**

šanja pojaviće se 80-ih godina u stavovima nekih članova CK KPJ da »Jugoslaviju 1941, nije trebalo braniti od fašističke najezde«.

Ideološko-politički karakter i ulogu, jugoslovenskih komunističkih frakcija i opredeljenja njihovih vođa umnogome će, u istorijskoj perspektivi, opredeliti iščaurivanje u socijalističkoj Jugoslaviji, njenih negacija: nacionalnih (nacionalsocijalističkih) šovinizmom zatrovanih »suverenih« patuljastih država »socijalističkih republika i pokrajina«.

Po mom ličnom uvidu i osećanju - nesaglasnim s harizmatskim divinisanim karakteristikama - Josip Broz Tito je oscilovao između emigrantstva i domicila, jugoslovenstva i hrvatstva. Jugoslovenstva se morao držati i držao se, pored ostalog i zbog toga što je samo preko Jugoslavije mogao zadovoljiti svoje ambicije »svetskog lidera«. Ali i u njemu je tinjalo ono kominternovsko srbofobstvo i hrvatski i slovenački ekstremni nacionalizam. da bi, pred kraj života praktično podlegao »socijalističkom nacionalizmu« - nacionalizmu hrvatskog maspokreta, pogubnom za opstanak Jugoslavije. Očevidno je da je on ne samo morao nego i mogao suzbiti, na bazi svoje autokratske moći, taj pokret u začetku a ne tek onda kada je zemlji ozbiljno zapretio građansko-verski rat i kontrarevolucionarni udar, a pred njim iskrsao ultimatum: »ti ili oni«?!

Potvrda za ovo su i činjenice: da je Tito izdašno koristio svoju harizmatsku poziciju pri bacanju na istorijsko bunjište mnogih istaknutih revolucionara, ne zato što su Revoluciju i socijalističku Jugoslaviju izdali, nego zato što su se za njih svesrdno i uporno zalagali; da je odigrao veoma važnu ulogu pri donošenju antisrpskog i antijugoslovenskog ustava 1974. godine; da je vodio politiku »Slaba Srbija - jaka Jugoslavija«.[10]

Pri analizi ideoloških, političkih i ličnih strujanja u jugoslovenskom partijsko-političkom vrhu, mora se uočiti i činjenica da su za vreme sukoba sa Staljinovim IB-om (čiji je povod bio neuspeo pokušaj Staljina da smeni Josipa Broza Tita sa položaja generalnog sekretara KPJ) protiv Tita bili svi »Moskovljani« (Žujović, Hebrang, Čolaković, Kardelj) (prikriveno), a da su ga podržali »mladi lavovi« koje je on, kao dvadesetogodišnjake uveo u partijsko rukovodstvo (Ranković, Đilas, Vukmanović, Kidrič...).

Za sagledavanje pravog stanja i odnosa u vojnopolitičkom rukovodstvu NOP-a za vreme rata, biće nužno dublje rasvetliti prisustvo i specifičnu ulogu u Vrhovnom štabu Vladimira Velebita, šefa radio-centra VS, Veljka Dragićevića, kao i beloemigranata Vladimira Smirnova i Fjodora Mahina.

Na vatikansko-katoličke i kominternovske izvore posleratnog antijugoslovenstva pouzdano dovodi vraćanje unazad filma društveno-političkih zbivanja u Jugoslaviji počev od 1987. godine. Tada se počelo obelodanjivati da su se u partijsko-političkom državnom jugoslovenskom vrhu našli otvoreni neprijatelji socijalističke Jugoslavije (Fadilj Hodža). Oni su se, uz zaglušujuću propagandnu frazeologiju - »nacionalne ravnopravnosti«

[10] **Izjava predsednika Predsedništva SFRJ, Lazara Koliševskog, marta 1981. godine.**

»decentralizacije i demokratizacije«, »socijalističkog samoupravljanja« »nacionalne nezavisnosti« ... - u laokoonskoj praksi i »negativnoj kadrovskoj selekciji« dokopali nekontrolisane i neograničene kontrarevolucionarno i antijugoslovenski obojene vlasti.

Već sada se, kao važan istorijski fakat od prvorazrednog značaja za posleratni socijalistički razvitak Jugoslavije, uočava daje i posle proglašavanja kominternovskog antifašističkog kursa i zamene antijugoslovenske projugoslovenskom linijom (1935), dominantnu ulogu u KPJ preuzelo hrvatsko-slovenačko krilo (Tito, Kardelj...), ranije izraziti nosilac »kominternovsko-staljinističkog secesionizma« izražavanog: u saglašavanju i podršci likvidaciji *projugoslovenske* »desne frakcije« Sime Markovića, protivnika oslonca na nacionalne antisocijalističke snage; u formiranju CK KP Slovenije i CK KP Hrvatske, jezgara projektovanih kominternovskih, »nezavisnih«, »suverenih«, nacionalnih, balkanskih, »sovjetskih«, »republika«.

Ova, za vreme nacionalnooslobodilačkog i revolucionarnog rata 1941-1945. prikrivena ranija ideološko-politička priroda rukovodeće struje u KPJ, izbiće na površinu posle pobedonosnog završetka rata, u vidu podrške malograđanskom mentalitetu i nacionalističkoj učaurenosti, izrazito verski obojenoj. Iz toga će nastati »suverene« patuljaste nacionalne »republike i pokrajine«, opterećene liberum vetom - negacije ravnopravnosti građana i socijalističke Jugoslavije, i kočnice realizovanja proklamovane socijalističke samoupravne doktrine, i novog demokratskog modela socijalističko-komunističkog društva.

U OPERATIVNOJ GRUPI DIVIZIJA VRHOVNOG ŠTABA

Ocenjujući da odbrana desne obale reke Une u ravnici, nad kojom dominiraju visovi na levoj obali, nije svrsishodna, proveo sam Sedmu banijsku diviziju pored razorenog Bihaća na položaje kod Ripačkog klanca.

Po naređenju Vrhovnog štaba, sklonog organizacionom cepanju jedinica, uputio sam Osmu brigadu u Bosanski Petrovac da ojača - kako mi rekoše - odbranu Prvog bosanskog korpusa na pravcu Ključ-Bosanski Petrovac - kojim je nadirala 717. nemačka divizija - što je dodatna teškoća u odnosu snaga na bihaćkom pravcu glavnog nemačkog udara, što je sve išlo na štetu Sedme banijske divizije.

Tu smo 30. januara u selu Hrgar dobili obaveštenje da se Sedma banijska divizija uključuje u Operativnu grupu divizija Vrhovnog štaba (Prva, Druga, Treća i Sedma), i da će je na pravcu Bihać-Bosanski Petrovac *odmah* smeniti snage Prvog bosanskog korpusa, i preuzeti na sebe nemačke divizije - Sedmu SS i 369. legionarsku. Do ovog uključivanja Sedme divizije u Operativnu grupu došlo je posle izveštaja komande Šeste

ličke divizije (Srećko Manola, Rade Žigić) - kojoj je, kao najbližoj, bilo naređeno da preko Drvara krene u Operativnu grupu VŠ - da nije u mogućnosti da izvrši postavljeni zadatak zato što se, navodno, ne može izvući iz borbe u Lici.[11]

Neizvršenje ovog naređenja VŠ, tumači se kao »podvig 'Šeste ličke'« koja je dobila, 1944. naziv »proleterska« zato što je »bila *jedina divizija NOVJ koju neprijatelj nije uspeo izbaciti sa njene matične teritorije* (Like), čime je posredno znatno olakšala situaciju Operativne grupe Vrhovnog štaba, vezujući za sebe ogromne neprijateljske snage«.[12]

Poznato je da tokom rata nisu postojali neki objektivno utvrđeni klasni i borbeni kriterijumi VŠ za dodeljivanje naziva brigadama i divizijama »udarna«, »proleterska«. Ne malu ulogu igrao je pri tome staž i »pedigre« određenog komandanta; nedemokratski pristup pri izboru kadrova, a kasnije uključivanje u to i »nacionalnih ključeva« i »principa simetrije«, kao i pri imenovanju »gradova heroja«. Naziv »proleterske« dobijale su i jedinice seljačko-patrijarhalne sredine i borbeno neproslavljene. Nužno je povodom ovog ličkog i nekih drugih subjektivističkih samohvalisanja, istaći sledeće:

Lika se nije nalazila na pravcu glavnog udara *nemačke balkanske najezde,* u prvoj polovini 1943, koji je, kao što se zna, išao preko Korduna, Banije i Bosanske krajine;

- na Liku - u okupatorskim planovima »Vajs-1« i »Vajs-2« sporednu teritoriju - napadale su *italijanske i četničke snage,* veoma slabe i kolebljive u ofanzivnim operacijama, naročito zimi;

- »Šesta lička« nije bila »jedina«, jer je »matičnu teritoriju« privremeno napustila *samo nepotpuna Osma kordunaška divizija,* ali ne i krajiške divizije ni Sedma banijska divizija, koja je to učinila po naređenju Vrhovnog štaba, postavši time eksteritorijalna operativna divizija, kao Prva, Druga i Treća proleterska divizija;

- ostajanje »Šeste ličke« na »matičnoj teritoriji« *izvan pravca najezde Nemačke nije otežalo, nego olakšalo Nemcima* da *sve* svoje snage sruče na leđa Operativne grupe divizija Vrhovnog štaba, usmerene prema Sandžaku i Crnoj Gori;

- Šesta lička divizija *nije izvršila naređenje Vrhovnog štaba da se početkom 1943. godine postavi ispred Nemaca sa ulogom zaštitnice Operativne grupe divizija Vrhovnog štaba,* a otišla je u nju u veoma povoljnim uslovima, posle kapitulacije Italije. Ona je u pokretu iz Bosne u Srbiju

- kada nije bilo velike ofanzivne nemačke najezde, nego samo lokalnih napada - pretrpela za NOVJ neuobičajene gubitke (40%).

[11] **Postojanje ovog malo poznatog, i od nekih Ličana osporavanog naređenja Vrhovnog štaba Šestoj ličkoj diviziji potvrdio mije, svojevremeno, tadašnji komandant ove divizije Srećko Manola na jednom skupu generala u Generalštabu, a i tadašnji v.d. Načelnika Vrhovnog štaba Velimir Terzić, u pismu od 5. decembra 1982, koje se nalazi u mojoj ličnoj arhivi (*Zabeleške,* str. 449).**

[12] ***Prvi korpus NOV Hrvatske,* Historijski arhiv u Karlovcu, 1987. godine, str. 218.**

Zadatak zaštitnice u uslovima koji po nečemu podsećaju na povlačenje srpske vojske, 1915, na Kosovo i preko Albanije *dopao je prostorno mnogo daljoj, kako je ispalo disciplinovanijoj Sedmoj banijskoj diviziji, koja je naređenje Vrhovnog štaba izvršila, postavila se ispred Nemaca i svoju ulogu zaštitnice, po cenu, kao što se zna, ogromnih žrtava, uspešno odigrala i tako bitno uticala na tok bitke na Neretvi - legendarne »bitke za ranjenike«.*

Po logici lokalističkih i u borbi nesolidarno nastrojenih, onih koji smatraju da u ratnim vrtlozima mogu po svojoj volji sebi birati lakše, a drugima prepuštati teže zadatke - Sedmoj banijskoj diviziji umesto izostalih priznanja, pored onog indirektnog, povezanog sa suspenzijom Glavnog štaba Hrvatske - treba, kako se i radi, prišiti prekore zbog napuštanja »matične teritorije«, što će reći »dezerterstva«. A upravo tako su »užički lokalisti« okarakterisali napuštanje »matične teritorije« od strane Prve i Druge proleterske brigade i njihove »pohode« širom Jugoslavije - *»pohode« kao neophodne elemente dugotrajnog partizanskog rata višeg tipa.*

Pod istim izgovorom da su ozbiljno angažovani u Grmeču - što nije bilo sporno, kao ni njihovi uspesi u tim borbama - i polazeći od toga da, kao u gerili ili partizanskom ratu nižeg tipa, mogu sami sebi birati zadatke - Krajišnici su oklevali dve sedmice da po naređenju Vrhovnog štaba *»odmah«* smene Sedmu banijsku diviziju. Ona je morala da smeni Treću krajišku brigadu u dolini Vrbasa kod Bugojna, da bi ova pošla u sastav svoje Prve proleterske divizije na Ivan-sedlo (u tom trenutku ključnu tačku pohoda grupe divizija na jug) kamo nikad nije stigla. Gubljenje Ivan-sedla izazvalo je katastrofalan uticaj na tok bitke na Neretvi, marta 1943. g.

U partizanskom ratu višeg tipa, čiju suštinu čine brzi manevri i dinamičnost, nužno je čuvati se lokalizma i biti osetljiv na manevre opšteg značaja. Treba znati u pravo vreme ne samo započeti nego i prekinuti određeni boj (bitku).

U ovom konkretnom slučaju ostaje otvoreno pitanje realnosti naređenja Vrhovnog štaba u celini i u pojedinostima, to jest njegovo angažovanje krupnih snaga NOV u *odsudnim odbrambenim* borbama, uslovljenim poznatim rešenjem problema ranjenika - njihovim uključivanjem u *pokretnu Operativnu grupu.*

U duhu skučenog subjektivističkog tumačenja ratnih zbivanja - a još više u funkciji teze suspendovanih štabova (Glavnog štaba Hrvatske i Štaba Prvog »hrvatskog« korpusa), da su oni »razbili Četvrtu ofanzivu« - nailazi se i na, po mom mišljenju, precenjivanje - u sklopu zimsko-prolećne ratne kampanje NOVJ (1943) - značaja ličke, veoma uspešne ali *lokalne* »ofanzive« - »Zuleševice« - izvedene noću 17/18. februara 1943, to jest posle naređenja nemačko-italijanske komande (15. februara) da se napušta osvojena teritorija Bosanske krajine i Like i sve okupatorsko-kvislinške snage koncentrišu oko Rame i Neretve, kamo su se bile ustremile nemačke divizije - 717. preko Bugojna i Gornjeg Vakufa, a 7. SS »Princ Eugen« preko Livna i Mostara.

Nemci su, kao što se zna, bili vrlo nezadovoljni i ofanzivnom aktivnošću italijanskih trupa u Lici, i njihovim povlačenjem i kukanjem da im se priskoči u pomoć u dolini Neretve.

Teškoće Sedme banijske divizije - izazvane besomučnim gonjenjem Nemaca - mnogostruko je, posle prelaska Une, uvećalo snabdevanje hranom.

Kolska komora divizije vezana za komunikacije nije bila u stanju da obavlja ni koliko-toliko normalno snabdevanje na brdsko-planinskom terenu.

A gde i kako naći samare i brdske konje kad je narod pobegao u zbegove?

NEREALNA I PROTIVREČNA NAREĐENJA VRHOVNOG ŠTABA

Nekoliko dana Nemci su pripremali kod Bihaća prelaz preko Une i dalji pokret prema Bosanskom Petrovcu. Kad su se prikupili prešli su 2. februara 1943. u napad sa Sedmom SS i 369. divizijom i Trećim domobranskim zdrugom, tenkovima i avijacijom - ukupno oko *četrdeset hiljada vojnika* - na dosta širokom frontu Bosanska Krupa-Bihać, usmeravajući glavni udar duž ceste za Bosanski Petrovac.

Dočekali smo ih na Ripačkom klancu, na položaju veoma pogodnom za odbranu, sa svojih oko *tri hiljade boraca* (bez Osme brigade upućene u Bosanski Petrovac). Borba je trajala ceo dan, uz ogorčene napade i protivnapade, u kojima smo imali velike gubitke. Među ostalim poginuo je i Zivko Bronzić, koji je zbog herojskog držanja, u ovoj borbi, proglašen narodnim herojem.

Međutim, neravnopravan odnos snaga - iznad 10:1 - koji nije partizanskoj strani nudio izglede na uspeh u frontalnom, odbrambenom, odsudnom angažovanju, kakvo je nametao Vrhovni štab - uslovio je logičan ishod. Nemci su ovladali Ripačkim klancem i odbacili deo naših snaga sa Štabom divizije u Grmeč (Jadovik).

Imajući u vidu ranije dobijeno naredjenje da Sedma banijska divizija ide u Operativnu grupu, a sada da zatvori prilaze Bosanskom Petrovcu, i ocenjujući da je opasno zadržavati vojsku u planini zavejanoj dubokim snegom, celu noć sam sa busolom u ruci po azimutu lično vodio kolonu preko Jadovika u pravcu Duhovskog polja.

Dok su Nemci spavali, mi smo se preko besputnog terena i dubokog snega, smatrajući da se treba više bojati ledene »bele« smrti nego nemačkih tenkova, prebacili na cestu kod Dubovskog i organizovali dve linije odbrane sa »lovcima tenkova« u prvoj liniji. Računajući na nužno odstupanje sve do Bosanskog Petrovca posedali smo po dve linije, koje će se smenjivati u borbi protiv nastupajućih nadmoćnijih neprijateljskih snaga - kako to predviđa teorija manevarske odbrane, koju tada nisam poznavao.

Praktično delovanje nametala mi je teška situacija i logika.

Kada sam se 1948. našao u ulozi slušaoca prve klase posleratne jugoslovenske Više vojne akademije, bilo mi je prijatno da - istina samo jednom - čujem na predavanjima isticanje ovih dejstava kao primer uspešne manevarske odbrane. Kasnije je to, baš kao i celokupno vojno iskustvo NOR-a, bilo dugo zanemarivano i falsifikovano,[13] pa smo mi, slušaoci, u školskim zadacima operisali sa milionima vojnika, desetinama hiljada artiljerijskih oruđa, hiljadama tenkova i aviona - kao kod Staljingrada i Berlina u sovjetsko-nemačkom ratu. Pitali smo stalno nastavnike - među kojima je bilo, kako će se nešto kasnije otkriti, i ubeđenih informbirovaca, negatora ne samo našeg ratnog iskustva nego i oslobodilačke borbe u celini - šta će raditi oni koji takvu vojnotehničku moć nemaju. Podsećali smo ih da je jugoslovenski NOR, i u globalu i u pojedinostima, dao odgovor na pitanje kako vojnotehnički inferiorna strana može uspešno voditi dugotrajan rat, i protiv neuporedivo nadmoćnijih snaga protivnika, kao i da to nije izraz subjektivnog ižívljavanja nego objektivno zasnovan deo ratne veštine, koju treba izučavati i u svoju ratnu doktrinu utkati.

Međutim, kao što se zna, biće potrebno dosta vremena, i ne samo vremena, da se odbace, za male zemlje, vazalno-demoralizatorske ratne doktrine velikih sila, i usvoji doktrina opštenarodne odbrane, kao sastavni deo sistema socijalističkog samoupravljanja i politike nesvrstavanja, vojno-politička doktrina, koja predstavlja sintetizovano iskustvo jugoslovenskog opštenarodnog rata 1941-1945. godine i drugih »ratova naoružanog naroda«.

Vrhovni štab - koji nije stavio van snage svoje ranije naređenje da Sedma banijska divizija *odmah* ide u Operativnu grupu - na mene je, međutim, sručio veoma oštre kritike zato što nisam »frontalnim i bočnim udarom razbio neprijatelja« - četrdeset hiljada nemačkih vojnika, čiji je *pokret u susret Anglo-Amerikancima* forsirala Nemačka vrhovna komanda (OKW, Kajtel, Jodl).

Njima su se pridružile i optužbe Krajišnika da »Hrvati neće da se bore!«

Ovo naređenje Vrhovnog štaba, januara 1943. godine, da se »razbije« neuporedivo nadmoćnija nemačka napadna kolona, istorodno je s onim izdatim užičkom »radničkom bataljonu«, novembra 1941. da zaustavi ofanzivno kretanje 342. nemačke divizije na Kadinjači.

Kako se ono nije uklapalo u moje shvatanje tekućeg *partizanskog rata, u kojem se inferiorna strana nikad ne sme angažovati u odsudnoj odbrani teritorije, ja sam tu čuvao svoju diviziju, napuštajući planski teritoriju, pod borbom manevarskog tipa, jedino svrsishodnom i mogućom.*

[13] **Negde se zbog »disidenata« prećutkuje pozitivno iskustvo (ovde zbog P. Jakšića - iskustvo manevarske odbrane!), a negde negativno zbog slave favorita (npr. smrzavanje vojske u Grmeču, zbog K. Nada, koji nije izgubio ni jednu bitku i koji je »završio drugi svetski rat«).**

Na kritike Vrhovnog štaba - koje nisu bile bez veze sa krajiškim optužbama na račun Sedme banijske divizije - nisam se osvrtao, uveren da je u datim uslovima naređenje da se odsudno brani teritorija - besmislica. Radio sam onako kako je, po mojoj oceni, nalagala situacija, stalno u nedoumici šta je krajnji cilj Vrhovnog štaba - odsudna ili manevarska odbrana, borba do samožrtvovanja ili čuvanje ljudi-boraca; pokretanje Sedme banijske divizije u pravcu Operativne grupe u duhu jednog naređenja ili zabacivanje na bok i u pozadinu naštupajuće neprijateljske kolone ili odsudna frontalna odbrana, na bazi drugih.

U suštini te protivrečnosti bila je stokilometarska kolona ranjenika, koja se kretala puževskom brzinom i nije dozvoljavala da se Operativna grupa divizija odvoji od Bosanske krajine i krene u Sandžak.

Vrhovni komandant NOVJ Josip Broz Tito, imajući u vidu neosnovane kritike upućene Sedmoj banijskoj diviziji, izjavio je povodom desetogodišnjice JNA:

»Jedino je hrvatska Sedma divizija dobila naređenje da kao zaštitnica naše glavnine odstupa u pravcu Bihaća i dalje prema Prozoru, i da se tu priključi proleterskim divizijama. Moram ovdje da kažem daje ona taj svoj zadatak dobro izvršila, vodeći neprekidnu borbu.«[14]

Ovo je, razume se, potpuno suprotno ocenama zapisanim u istorijskoj arhivi iz 1943. godine, i može se posmatrati kao naknadna samokritika Vrhovnog štaba.

Nemci su kod Bosanskog Petrovca - na moje prijatno iznenađenje - zastali. Sada se zna da je to bilo izazvano lažnim alarmom u nemačkoj Vrhovnoj komandi (»Volfšance«) da predstoji neposredno iskrcavanje Anglo-Amerikanaca na Balkan, pa je planirano da se prekine gonjenje, okružavanje i drobljenje partizanske vojske u Bosanskoj krajini i brzo izbije na jadransku obalu. Zastoj je trajao od 15. do 22. februara 1943. godine.

Pod uticajem tih podataka i uočavanja da se partizanska Operativna grupa divizija probija na jugoistok, došlo je do modifikacije nemačkog plana »Vajs 2« u plan »Vajs 2-Mostar«. Ovaj plan je predviđao: a) brzi prodor preko Livna u zapadnu Hercegovinu zbog boksita i pomoći Italijanima; b) udar iz doline Vrbasa, od Sarajeva i Mostara u leđa i bokove Operativne grupe Vrhovnog štaba usmerene preko Prozora na jugoistok.

Ovo je pretpostavljalo i uključivalo i naglo napuštanje reokupirane teritorije Like, Korduna, Banije i Bosanske krajine od nemačke i italijanske vojske, i povratak na nju jedinica Prvog bosanskog i Prvog hrvatskog korpusa. Međutim, krajiške brigade - za koje se kasnije saznalo da su, usled očevidno grubog promašaja komande Bosanskog korpusa, nepromišljeno uvučene u snegom zavejani Grmeč i tu zamalo nisu uništene od zime i gladi

[14] **Josip Broz Tito:** ***Deset godina narodne revolucije,*** **»Kultura«, 1951. godine, Beograd, str. 156.**

- nisu brzo došle da zamene Sedmu banijsku diviziju, kojoj su se smenjivala protivrečna naređenja Vrhovnog štaba: »razbijte neprijatelja!«, »ne čekajte Krajišnike, krećite odmah u Operativnu grupu!«, »ostanite još i čekajte!« itd., itd.

SUDBONOSNO KAŠNJENJE KRAJIŠNIKA

Pored preteškog nemačkog pritiska, gladi i zime koji su iscrpljivali našu snagu, kao i neosnovanih kritika Vrhovnog štaba, opterećenog idejom frontalnog otpora i »razbijanja neprijatelja«, Sedmoj banijskoj diviziji su teško pale i glasine raširene po Bosanskoj krajini - u duhu našeg stalno prisutnog nesrećnog srpsko-hrvatskog prepucavanja - kako »Hrvati neće da se bore i puštaju neprijatelja da lako, bez otpora, napreduje«.

Reč je, međutim, bila o Sedmoj banijskoj diviziji, u kojoj je bilo veoma malo Hrvata, tako da se među Srbima - ratu vičnim Vojnokrajišnicima -jedva mogao pronaći po koji Hrvat.

To je uzelo takve razmere da smo morali pismeno da se žalimo Vrhovnom štabu, moleći i pomoć za izbeglice.

Krajišnika nije bilo ne samo na položajima između Bihaća i Bosanskog Petrovca nego ni na položajima između Bosanskog Petrovca i Drvara, na kojima je Sedma banijska divizija - zbog nervoze Vrhovnog štaba - morala zadržavati Nemce i goniti četnike po Osječenici. Nezadovoljstvo Vrhovnog štaba bilo je prouzrokovano i sporošću reagovanja Krajišnika na naređenja Vrhovnog štaba, koje se nadovezivalo na neizvršenje naređenja Šeste ličke divizije. I jedno i drugo je otkrivalo lokalizam i nedovoljno shvatanje osnovne zamisli manevra partizanske vojske u zapadnoj Bosni: Prvi hrvatski i Prvi bosanski korpus - odbrana, a Operativna grupa divizija (Prva, Druga, Treća, Sedma i Deveta) - ofanzivni pohod. Upravo zbog ovakvog neshvatanja manevara Josip Broz Tito je i govorio: »Neću ja kineske generale...«

Ophrvan svakojakim brigama i ogromnim fizičkim i umnim naprezanjem, našao sam se u Drvaru... »Nemci ovde«... »četnici tamo«[15]... »Krajišnici dolaze ... ne dolaze« ... »Krećite!« ... »Čekajte!« ... - javljali su mi telefonom. Defilovali su većnici AVNOJ-a i izbegli narod u pokretu prema Lici. Naišla je i Anka Berus, koju sam tad prvi put video i koja se kasnije uvek sećala »dobrog kačamaka« kojim smo je ugostili.

Tu se zadesio i jedan čovek koga nisam poznavao i počeo nešto da pridikuje: »Slabo se vi to borite. Mi smo na Ripačkom klancu zaustavili italijansku diviziju...« - i tako nešto, u tom smislu.

Prekinuvši ga veoma grubo, iskalio sam na njega sav svoj jad i bes. »Ko si ti da mi soliš pamet i vređaš diviziju na koju se svalio glavni teret

[15] **Četnike su u antipartizansko angažovanje gurali Italijani, uprkos Nemcima koji su planirali i njihovu likvidaciju.**

nemačke ofanzive. Vi ste zadržali italijansku diviziju koja je pošla u selo da hvata kokoške, siluje poneku ženu i da se vrati sama u Bihać. Bolje bi bilo da vi Krajišnici požurite da smenite moju diviziju po naređenju Vrhovnog štaba. Ovo nisu u odbrani odlični, a u napadu kolebljivi i neborbeni *Italijani.* Ovo su uvek odlučni i borbeni *Nemci* koji nisu krenuli u pljačku sela nego u gonjenje naše vojske do uništenja. Nemaš ti pojma ni o čem i gubi mi se s očiju...« Sve je ovo, razume se. bilo - pred velikim brojem ljudi - začinjeno psovkama, bez kojih rata nikad niti je bilo, niti će biti.

I čovek se sklonio bez reči, verovatno misleći o meni isto ono ružno što će jednom prilikom, kasnije, biti rečeno za mene u Štabu Prvog »hrvatskog« korpusa - »kurčevit neki komandant«.

Međutim, taj čovek bio je sekretar KPJ za Bosansku krajinu, jedan od budućih moćnika socijalističke Jugoslavije - Đuro Pucar Stari. Sukob logike komandanta prisiljenog da stalno - a naročito pod pritiskom velike najezde neprijatelja - donosi jasne odluke i po njima odmah deluje, i političara koji je i u rat pokušavao da unosi u miru omiljenu praksu neodređenih formulacija i prebacivanja odgovornosti na »odgovorne« - nije bio nimalo slučajan.

U BICI NA NERETVI

Konačno su *posle dve sedmice* stigle i dugo očekivane i od Vrhovnog štaba nagoveštavane krajiške jedinice. Doznalo se da im je u Grmeču zapretila »bela smrt«. Premorene, izgladnele i prozeble borce počele su da hvataju masovne halucinacije ... Oni su se postrojavali u kolone i čekali da im jelke napune porcije hranom... Bio je to znak bliske prisutnosti masovne smrti.

Ovo, kao i »Sutjeska« i »Zelengora«, 1942, 1943, nameće pouku da se partizanska, narodna vojska, zavisna od snabdevanja sa terena, mora dobro čuvati nenaseljenih područja, naročito zimi!

Premorene krajiške, kao i ličke i kordunaške jedinice (koje su se uspešno borile na svojim operativnim pravcima i time sprečile sa Šedmom divizijom realizovanje nemačkog plana okruženja partizanskih jedinica u Bosanskoj krajini - po planu »Vajs-1«), posle usmeravanja glavne pažnje okupatorsko-kvislinške vojske na Operativnu grupu divizija Vrhovnog štaba, želeći da je bočnim udarima uništi u dolini Neretve - mogle su da odahnu. Sedma banijska divizija, koja je reagujući izuzetno brzo na naređenja Vrhovnog štaba podnela glavni teret odbrambenih zaštitničkih borbi, noseći na svojim leđima ojačanu 369. i Sedmu SS diviziju i Treći domobranski zdrug na pravcu glavnog udara, sve do Bosanskog Petrovca, bila je upućena, u već kritičnoj situaciji za Operativnu grupu divizija, na pravac novog nemačkog glavnog udara, kod Gornjeg Vakufa, i izložena zaprepašćujućim gubicima u ljudstvu.

Poslednje, u nizu naređenja Vrhovnog štaba da Sedma divizija krene »odmah« u sastav Operativne grupe divizija i smeni Treću krajišku brigadu

u dolini Vrbasa - zahtevalo je da jedna njena brigada, zbog hitnosti, nametnute neočekivano dugim čekanjem Krajišnika, krene sa Glamočkog polja, između Cincara i Vitoroga preko Kupreškog polja na padinu planine Raduše.

Izdao sam takvo naređenje Osmoj brigadi i ona je krenula. Snažne vejavice prisilile su je da se vrati. Na ponovljeno naređenje reagovala je krajnje odlučno i 14. februara savladala planinske vence i smetove snega, uz gubitke ljudi i konja.

Čim je premorena stigla na položaje između Bugojna i Gornjeg Vakufa, 15. februara, na nju se sručio prvi talas nemačko-ustaške lavine koja se dolinom Vrbasa valjala na bok Operativne grupe divizija i Centralnu bolnicu, i prisilio je da se zajedno sa Trećom krajiškom brigadom povlači - da izvodi manevarsku odbranu do iznad Gornjeg Vakufa.

Divizija bez Osme brigade kretala se pravcem Livno-Prozor.

Kad smo sa Sedmom brigadom, 17. februara, stigli u selo Pidriš, iznad Gornjeg Vakufa, Nemci i ustaše su energično gonili našu Osmu brigadu prema Prozoru, a Treću krajišku prema izvoru Vrbasa.[16]

Nije preostalo ništa drugo do protivnapad »s hoda«.

Svi smo se sručili na Nemce i ustaše, odbacili ih u Gornji Vakuf i zaposeli položaje između ovog grada i sela Pidriš - popularno nazvane poput »Mačkovog kamena« »osmatračnica kod kruške« (Podovi-trigonometar 919). Za ove položaje će Sedma banijska divizija uz sadejstvo kasnije prispele Prve dalmatinske brigade voditi ogorčene borbe »prsa u prsa«, i razbijati nemačke tenkovske napade svojim protivtenkovskim puškama sve do 3. marta, do protivudara Prve, Druge i Sedme divizije.

Treća krajiška brigada je upućena na Ivan-sedlo, u sastav svoje Prve proleterske divizije, koja je sa Drugom i Trećom divizijom vodila bitku za dolinu Neretve.

NI KORAKA NAZAD, BANUO!

Tu, iznad Gornjeg Vakufa, bezuspešno će pokušavati, skoro dve sedmice, dve nemačko-ustaške divizije (717. divizija, 738. puk 718. divizije i Peti ustaški zdrug), sa tenkovima i avijacijom, da na uskom odseku od svega nekoliko kilometara probiju duž ceste odbranu desetostruko manjih partizanskih Snaga bez tenkova i avijacije. One su naš front pomerile - uz vlastite gubitke, 186 izbačenih iz stroja - svega nekoliko kilometara tek 2. marta, i uspele da zabace jedan svoj bataljon izvan fronta na Vilića-gumno.

O stabilnosti toga fronta u zahvatu ceste Prozor-Gornji Vakuf, govori i - za ono vreme retkost u partizanskim redovima - veoma razgranata

[16] **Baš te noći, 17/18. februara, u Lici je Šesta lička divizija izvojevala kod »Zuleševice« značajnu lokalnu pobedu, u napadu na italijansku diviziju »Sasari«, orijentisanu na povlačenje sa osvojene partizanske teritorije. To se ovde, na glavnom bojištu, ni po čemu nije osetilo.**

mreža žičanih veza, na koju se naslonila centralna napadna kolona i partizanska artiljerija u protivudaru 3. marta, i energično nastupanje Sedme banijske brigade, zajedno sa Drugom proleterskom brigadom, i njihovo zajedničko zarobljavanje nemačkog komandanta bataljona majora Štrekera, pripisivano često samo Drugoj proleterskoj brigadi.[1]

Ovaj značajan događaj opisali su mnogi učesnici, među ostalim i neposredno prisutni komandant bataljona Sedme banijske brigade, narodni heroj Ilija Španović, koji nije dozvolio da borci zajedno s oružjem uzmu i odelo zarobljenog nemačkog majora, pa je to bitno uticalo na majorovo mišljenje o partizanima, dato u izveštaju svojoj komandi, koja ga nije poslala u logor ili streljala zbog padanja u zarobljeništvo (i to »banditsko«!) kako je to radio Staljin sa svojim od neprijatelja zarobljenim crvenoarmejcima.

Sedmoj banijskoj diviziji je, po mom sećanju, oko 20. februara 1943, kod Prozora - gde su bili smrtno ugroženi Vrhovni štab i oko četiri hiljade ranjenika - povodom upozorenja njene komande na velike gubitke, v.d. načelnika Vrhovnog štaba Velimir Terzić, *zadatak odsudne, frontalne, pozicione odbrane telefonski formulisao* ovim dramatičnim (parafraziram) rečima, otposlatim iz »ramske vodenice« u Titovom prisustvu:

»Situacija je takva da ni koraka više ne možete nazad. Morate se boriti do posljednjeg čoveka na m'estu. O vašim gubicima više ne možemo diskutovati. I ako ostane posljednji komandant ili komesar divizije, jedan može podneti izvještaj o onome što se desilo...«

Ovim se krajnje autoritativno i dramatično zahtevalo da se jedna, u ono vreme veoma krupna jedinica, u potpunosti žrtvuje za spas celine. Time je Vrhovni štab prešao iz sfere partizanskog ratovanja, to jest slobodnog manevrisanja, nužnog inferiornim partizanima, u sferu frontalne statične odbrane podesne za superiornu stranu, ovde Nemce, i preuzeo na sebe odgovornost za žrtve i tešku sudbinu Sedme banijske divizije.

Moja lična uloga - osnova i slave i odgovornosti - svodi se na to što sam ovu odluku VŠ sa kojom se u suštini nisam slagao - rukovodeći borbom sa komandnog mesta dostupnog neprijateljskoj mitraljeskoj vatri, u potpunosti sproveo u život.

Nije, koliko mi je poznato, zadatak odbrane tako formulisan Prvoj proleterskoj diviziji na Ivan-sedlu, niti ga je tako shvatila i izvršavala ova, tada najslavnija - istina nepotpuna - divizija pod komandom Koče Popovića. A bilo je, ako ne više, a ono isto toliko razloga da se Ivan-sedlo - na koje su napadale neuporedivo slabije nemačke snage od onih angažovanih u dolini Vrbasa - brani po svaku cenu, jer su se prepuštanjem Nemcima ovog važnog topografsko-taktičkog punkta od strane Prve proleterske brigade, mnogostruko uvećale teškoće na Neretvi.

Jer, da Ivan-sedlo nije izgubljeno, verovatno bi Vrhovni štab uvideo, bar naknadno, da je to najpogodniji pravac kretanja Operativne grupe divizija, pa bi ih prisilno svio na njega, kako će to učiniti krajem maja 1943.

[17] Mišo Leković, Streker, »Ne mogu se požaliti«, »Politika«, 22. mart 1983. godine.

godine, kada je posle neuspelog prodora iz Crne Gore na sever pored Foče skrenuo na Vučevo i Zelengoru.

Ovako je i gubljenje Ivan-sedla produžilo nužnost - po opstanak Sedme banijske divizije - opasne odsudne odbrane iznad Gornjeg Vakufa, a umnogome i doprinelo odluci za pogrešni i neuspešni protivudar 3. marta 1943. godine, iz doline reke Rame na sever.

Privlači pažnju, savremenoj jugoslovenskoj legendarno-harizmatskoj istoriografiji, svojstvena nedoslednost i neprincipijelnost, koja se ogleda u tome što je za borbeni neuspeh na Ivan-sedlu, izazvan kompleksnim subjektivnim delovanjem komandovanja - odgovornost bačena isključivo na komandanta Prve proleterske brigade, Danila Lekića, dok je za njen podvig, 10. juna 1943. godine, na Zelengori (Balinovac), slava pripisana više komandantu divizije Koči Popoviću, nego komandantu brigade Danilu Lekiću. Zato će uloge pojedinih ličnosti i na Ivan-sedlu i na Balinovcu (Koče Popovića, Danila Lekića, Sretena Zujovića, Miloja Milojevića) istoričari i vojni analitičari morati pažljivo razmatrati.

Mora se u uzročnoj vezi posmatrati neuspeh na Ivan-sedlu s neblagovremenim pristizanjem u sastav Prve proleterske divizije njene Treće krajiške brigade, a ovo s predugim zadržavanjem u Grmeču snaga Prvog bosanskog korpusa, koje nisu na vreme smenile Sedmu banijsku diviziju na položajima kod Bosanskog Petrovca i oslobodile je za pokret prema Gornjem Vakufu i smenu Treće krajiške brigade.

Zato »Ivan-sedlo, februara 1943.« baca dosta tamnih senki na slavu ne samo Danila Lekića, komandanta Prve proleterske brigade, nego i na slavu komandanta Prve proleterske divizije Koču Popovića, komandanta Prvog bosanskog korpusa Kostu Nada i, razume se, vrhovnog komandanta NOVJ Josipa Broza Tita.

JEDINSTVEN PODVIG

Gladna i promrzla Sedma banijska divizija (oko četiri hiljade osam stotina boraca), braneći stabilnu liniju fronta pod udarima više od dvadeset hiljada nemačkih i kvislinških vojnika, podržavanih tenkovima i avijacijom tokom dve sedmice (17. februara-3. marta), istopila se u borbama na bajonet, na padinama planine Kobile.

O tome govore brojni izveštaji, kao i ovaj:

»Veliki gubici u poslednjim borbama u nižem rukovodećem kadru. U jednom bataljonu Sedme brigade ostali samo jedan komandir i komesar ćete.«[18]

O snazi neprijateljske artiljerijske, avio i tenkovske vatre i utisku i posledicama koje je proizvodila, komandant Druge proleterske brigade

[18] Izveštaj Štaba Sedme divizije Vrhovnom štabu od 25. februara 1943. godine, Arhiv VII, dok. 17/3, k. 812.

Ljubodrag^ Đurić zapisao je 5. marta 1943, za vreme protivudara grupe divizija VS (Prve, Druge, Sedme): »Artiljerijska brza paljba iz nemačkih haubica, brdskih topova i tenkova šarala je padinama i čitavim prostorom Strmice... »Štuke«, »meseršmiti«, još neka treća vrsta nemačkih aviona pretvarali su Strmicu u oranicu. Nailazio je talas za talasom u jačini od po 20 aviona. Ovakav sistematski način bombardovanja prvi put smo doživeli.«[19]

Sedma banijska divizija je posle ovakvih bombardovanja dočekivala »na bajonet« i odbijala masovne napade nemačke pešadije i tenkova - od 17. februara do 3. marta - i uprkos tome postala »tifusarska«(!).

A zna se da naša vojska - tada, 1944. g. mnogo bolje naoružana - nije ovakvim vatrenim naletima i udarima pešadije odolela na Sremskom frontu, pa su Nemci zapretili povratkom u Beograd.

O snazi neprijatelja, na ovom sektoru obruča stegnutog oko Operativne grupe divizija Vrhovnog štaba, govori i činjenica da su ga tri naše divizije (Prva, Druga i Sedma), u protivudaru 3. marta, pomerile jedva nekoliko kilometara, ne uspevši da se probiju na sever, iako se nemačka grupacija - izbijanjem desnokrilne partizanske napadne kolone (pod komandom Koče Popovića) na Vrbas, i levokrilne (pod komandom Pavla Jakšića) na cestu Gornji Vakuf - Bugojno - našla u operativnom okruženju.

Za ocenu ovog podviga Sedme banijske divizije, jedinstvenog u NOR-u, treba imati u vidu da je u toku drugog svetskog rata svaka divizija - bilo nemačka, bilo sovjetska - na frontu od četiri kilometra, redovno već prvog dana napada probijala taktičku odbranu, ma kako dobro organizovanu.

Na ovo moram (uprkos mogućnosti da mi se prebaci za subjektivizam učesnika!) da skrenem pažnju istoričarima i tvorcima buduće ratne doktrine - koji su dužni da i zbog Banije, koja je ovde ostavila osam stotina svojih izginulih boraca, a osam stotina uputila u bolnice kao ranjene i promrzle, dakle ukupno hiljadu šest stotina izbačenih iz stroja, u jurišima i protivjurišima, a ne u tifusnim bolnicama, kako se to neistinito i neodgovorno piše, a i zbog naše vere u sopstvene snage - da se više okrenu ovakvim primerima naše vitalnosti, negacijama dosta raširene kolonijalne psihologije klanjanja pred inostranstvom, ne samo na naučnom i kulturnom nego čak i na polju ratne veštine, koju smo imali prilike da savladamo a i savladali smo tokom vekovne borbe.

Nemce je kod Gornjeg Vakufa iznenadila, pored naše dobro organizovane artiljerijske vatre - kojom su, uz moju asistenciju, rukovali oficiri Kraljevske jugoslovenske vojske, kapetani Branko Obradović i Aleksej Gavričenko - još i protivtenkovska odbrana »lovaca tenkova« Sedme banijske divizije i njena razgranata mreža telefonskih linija na padinama planine Raduše, bez koje ne bi bilo moguće Gavričenkovo i moje »navođenje« artiljerijske vatre, ni uspešno artiljerijsko gađanje, ni dugotrajna aktivna odbrana!

O mom, ali ne samo mom, učestvovanju u bici iznad Gornjeg Vakufa, na Neretvi i Sutjesci, i neposrednom uvidu i aktivnosti, govori, između

[19] Ljubodrag Đurić, ***Ratni dnevnik,*** VIZ, Beograd, 1966, str. 120-124.

ostalog, i dnevnik politkomesara Drugog bataljona Sedme banijske brigade, posleratnog tvorca naših novih sorti pšenice, akademika Slavka Borojevića:

»Kasno u noć banu u Štab bataljona komandant divizije Pavle Jakšić. 'Slabo se osiguravate, pa neprijatelj je u Gornjem Vakufu', kaže nam i izdaje zadatak. Riječi uvijek oštrog i tačnog komandanta su nas ošinule kao bič. Čete su bile brzo na položajima iznad Mačkovca i Mračaja.«[20]

Situacija je, međutim, bila ozbiljnija od ovde opisane. Neprijatelj je bio iza »osmatračnice kod kruške«, u neposrednoj blizini bataljona, spreman da ga iznenadi na spavanju, pa ga je trebalo odbaciti prema Gornjem Vakufu. U toj situaciji ja sam, u mraku, bio zašao u »ničiju zemlju«.

Baš tu sam, u prohladnoj noći, čuo za partizanski rat retku komandu komandira četa - ali čestu među Krajišnicima u Galiciji, na Pijavi - sa zloslutnim ehom u planinskim dolinama: »Nož na puške!«

Po naređenju Vrhovnog štaba nerado sam uputio minerski vod divizijske inženjerijske čete u dolinu Neretve. On je sa svojih 400 kg eksploziva odigrao odlučujuću ulogu pri rušenju i opravci mostova na Neretvi, a sve je pripisano inženjeriji Vrhovnog štaba i generalu Smirnovu, zbog čega su usledile žalbe boraca ovog voda sve do SUBNOR-a.

To mi je u svesti dočaravalo naše krajiške pretke koji su - sledeći svoju zlu sudbinu izbeglica - vedrili i oblačili širom Evrope za vreme tridesetogodišnjeg (1618-1648), sedmogodišnjeg (1756-1763) i drugih ratova, boreći se za habsburšku katoličku, antišizmatičku carevinu koja ih je svestrano eksploatisala, unijatila i pokatoličavala. Oni su uspešno tukli nemačke trome, šablonizirane, zbijene linijske borbene poretke feudalne vojske, svojim fleksibilnim, raščlanjenim borbenim porecima, manevarski do te mere veštim da ih je vojvoda od Braunšvajga - Ferdinand - čiju su vojsku Krajišnici pobeđivali u njenoj vlastitoj zemlji »optuživao« za »nedolično i nemoralno ratno lukavstvo«.

O tom ratnom iskustvu i veštini Krajišnika govori i činjenica da su oni, iznenadivši čak i štab Fridrihall »Velikog«, zaplenili pored štabne zastave i njegove lične stvari, među njima i šah-garnituru.[21]

Sva istorijska slava za uvođenje raščlanjenih borbenih poredaka

[2,1] Slavko Borojević, *Po šumama i gorama,* Sisak, 1967. str. 36.

Braća Branko i Slavko Borojević su ugledni partizanski borci i rukovodioci.

[21] Kvisling, Ante Pavelić, poklonio je ove predmete zagrebačkog Povjesnog muzeja, u znak velike zahvalnosti, Adolfu Hitleru - povodom traženja saglasnosti, 6-7. juna 1941. godine, da »istrebi« sve »pravoslavne« - Srbe, zapadno od reke Drine, označene u nekoliko zakona austrijske katoličke carevine, kao istočna granica katoličanstva. Hitler je - iako je Paveliću savetovao da vodi »netolerantnu nacionalnu politiku«, izrazio sumnju u uspeh toga poduhvata, s obzirom na broj... da bi ujesen 1943. godine - posle likvidacije stotina hiljada Srba, na ukazivanje specijalnog Opunomoćenika nemačkog Rajha na jugoistoku, Nojbahera »na uistinu užasne postupke ustaša«, odgovorio: »Ja sam, takođe, poglavniku rekao da se jedna takva manjina ne može jednostavno istrebiti. Ona je prevelika.« (Herman Neubacher, *Sonderauftrag,* S. 128.)

Na očigledne pouke one starije i ove najnovije istorije ovim želim da ukažem svima onima koji još uvek sanjaju o tome da pomoću »Koalicija malih« unište srpstvo i pravoslavlje i vladaju Balkanom sa antisrpskih pozicija, uprkos zla i stradanja koja to donosi svima.

i manevrisanja na bojnom polju pripisana je, bez ograničenja, američkim borcima za nezavisnost i francuskim revolucionarima, posebno lično Napoleone

I ja, eto, kao i oni nekada, vodim svoju diviziju sastavljenu od njihovih potomaka kroz gusti nemački raspored ne hajući uopšte za strah od okruženja i obezbeđenja »bokova« i »pozadine« i prkosim nemačkom OKW, po onoj »Udario tuk na luk«.

Usled neorganizovanosti vojnog dela Vrhovnog štaba NOVJ, njegovog slabog uvida u događaje, subjektivističke familijarnosti, kao i začetka onog kasnijeg voluntarizma, harizmatizma, kultizma, regionalizma i nacionalizma, koji su se rasplamsali posle rata (a donekle i zbog mog »disidentstva« čiji se »grehovi« obavezno protežu na okolinu!), borbeni podvig Sedme banijske divizije kod Gornjeg Vakufa nije adekvatno registrovan i ocenjen, da bi tokom vremena bio zasenjen navodnim stradanjem ove divizije samo od tifusa, iako je i to stradanje podvig izazvan izvršavanjem naređenja Vrhovnog štaba, i žrtvom za bolesne i ranjene saborce na Prenju.

Pri izučavanju istorije uopšte, a posebno izdatih naređenja i delovanja jedinica i komandi, kao i stvarnih rezultata postignutih u borbi, nužna je »verifikacija« - kritički pristup svim dokumentima, našim i neprijateljskim, ocenama, kritikama i pohvalama svih, pa i slabo organizovanog Vrhovnog štaba NOVJ, koji je svoje odluke i ocene neretko donosio na bazi nepotpunih i netačnih usmenih informacija o stanju i zbivanjima - u zavisnosti od udaljenosti jedinica od Vrhovnog štaba - a ponekad i uz favorizovanje, ne samo Tita, nego i pojedinih komandanata, od kojih su neki opravdali visoko poverenje, dok neki to nisu, ili nisu srazmerno sa pripisanom im slavom, koja je njihove mane i neuspehe prikrila, a uspehe i vrline suviše istakla.

Opravdana je nada da će istorijska nauka skinuti s NOR-a veo harizmatskog kultizma, pod kojim se na jedan način vrednuju događaji neposredno vezani za Josipa Broza Tita i razne njegove favorite - male kultonosce, a na sasvim drugi oni u kojima su učestvovali obični smrtnici.

Ovo je nužno i zbog toga što familijarnost i neobjektivnost Vrhovnog štaba, pri izricanju pohvala i kritika pojedinim jedinicama, za njihov dobar ili slab rad, predstavlja deo osnove i semena posleratne regionalne i nacionalističke destrukcije jugoslovenskog socijalističkog jedinstva.

Pri tome će se lako uočiti izrazita tendencija Vrhovnog štaba - slabost u rukovođenju - da priznanja i pohvale izriče gotovo isključivo za rezultate postignute u ofanzivnim dejstvima, zanemarujući notornu činjenicu da su odbrambena dejstva - *pogotovo partizanskom ratu nesvojstvena odsudna odbrana pred nesrazmerno nadmoćnijim protivnikom* - teži vid borbenih dejstava, vezan za veću umešnost, naprezanja i žrtve, i da neuspesi u napadu ne donose tako teške posledice kao oni u odbrani za vreme neprijateljskih najezdi.

Istoričari i vojnopolitički analitičari neće moći prenebreći činjenicu da »prve komandantske violine« NOR-a nisu dobro organizovale i izvele ni one retke odbrane koje su im dopale, na primer na Ivan-sedlu (1943) i na

Sremskom frontu (1944), pa smo zbog toga doživeli golgotu Prenja, a Nemci zapretili povratkom u Beograd.

O subjektivnim slabostima i grubim greškama komandovanja Prve proleterske brigade i Prve proleterske divizije na Ivan-sedlu, recito govori i činjenica da ove komande *nisu na licu mesta organizovale odbranu i u njoj učestvovale,* pa se tako moglo desiti i to da zamenik komandanta brigade skine sa odbrambenih položaja dva bataljona brigade i s njima, *na svoju ruku,* krene u napad na Konjic. Nemci su u tim uslovima, kao od šale, zauzeli, u to vreme za Operativnu grupu divizija Vrhovnog štaba sudbonosne taktičko-topografske visove.

Pobeda se, kao što se zna, ne ispoljava samo u savladavanju nadmoćnijim snagama volje i namere protivnika da zadrži neki grad ili borbeni položaj, nego još više u lomljenju slabijim snagama njegove volje i namere da zauzme neki objekat od obostranog interesa.

Tako se desilo da - po mom mišljenju, preterano uznemireni Vrhovni štab (posebno »Vilića gumnom« na kojem je potcenjena i prisutnost veoma snažne Treće krajiške brigade!) *rukovodeći se istovremeno računicom da dolinom Vrbasa ne napadaju dve nemačko-kvislinške divizije, nego samo jedan puk* i ocenama nekih svojih posmatrača (Pavle Ilić Veljko!) sa pristojne udaljenosti od »osmatračnice kod kruške« iznad Gornjeg Vakufa - zameni, posle prelaska Neretve, suprotno volji i ocenama komande Sedme banijske divizije, načelnika Štaba divizije i pokuša zameniti komandante njenih brigada, bez kojih se, razume se, podvig ove divizije iznad Gornjeg Vakufa - zasnovan prvenstveno na njenim protivtenkovskim puškama - ne može ni zamisliti.

A kada se bitka na Neretvi - »najhumanija bitka u istoriji«, »bitka za ranjenike« - razmotri u globalu i razmeri, i oceni borbenim vojnim aršinima i rezonima, očigledno proizlazi da je umesto pokušaja smenjivanja komandanata brigada Sedme banijske divizije, trebalo ovoj diviziji i zbog istinoljubivosti i čuvanja i razvijanja borbenog morala, uputiti pohvalu u kojoj bi se odala počast njenim žrtvama - 1.600 izbačenih iz stroja! - smirenijim tonom od onog očito suviše ekscitiranog u pohvali Drugom bataljonu Četvrte crnogorske brigade za legendarno »Vilića gumno«, koji je, kako ispada, jedini učesnik bitke, dostojan istorijskog pomena!

IZ POGREŠNE OCENE RADA SEDME BANIJSKE DIVIZIJE U POGREŠNI IZBOR PRAVCA PROTIVUDARA GRUPE DIVIZIJA

Pogrešna procena nemačkih napadačkih snaga - u dolini reke Vrbasa, od partizanskog Vrhovnog štaba, koje je, uz ogromne gubitke, zahvaljujući svom protivtenkovskom oružju, zaustavila Sedma banijska divizija - dovela je ne samo do nepravednih ocena i kritika upućenih ovoj diviziji i uvreda napaćenoj Baniji, propraćenih i neosnovanom legendom o »Vilića gumnu«,

Pet komandantskih susreta sa Sutjeskom obeleženih na originalnoj ratnoj radnoj karti Pavla Jakšića.

Sa Kraljevačkim bataljonom:
① – 17. maja 1942;
② – 20. maja 1942;
③ – 8. juna 1942;

Sa Sedmom banijskom divizijom:
④ – 10. maja 1943;
⑤ – 9. juna 1943.

Kartografski prikazi završnih operacija četvrte armije JA. Karte su preuzete
Pavla Jakšića i grupe autora OSLOBODILAČKI POHOD NA TRST ČE^^jp
JUGOSLOVENSKE ARMIJE, *»Vojno delo«*, Beograd, 1952.

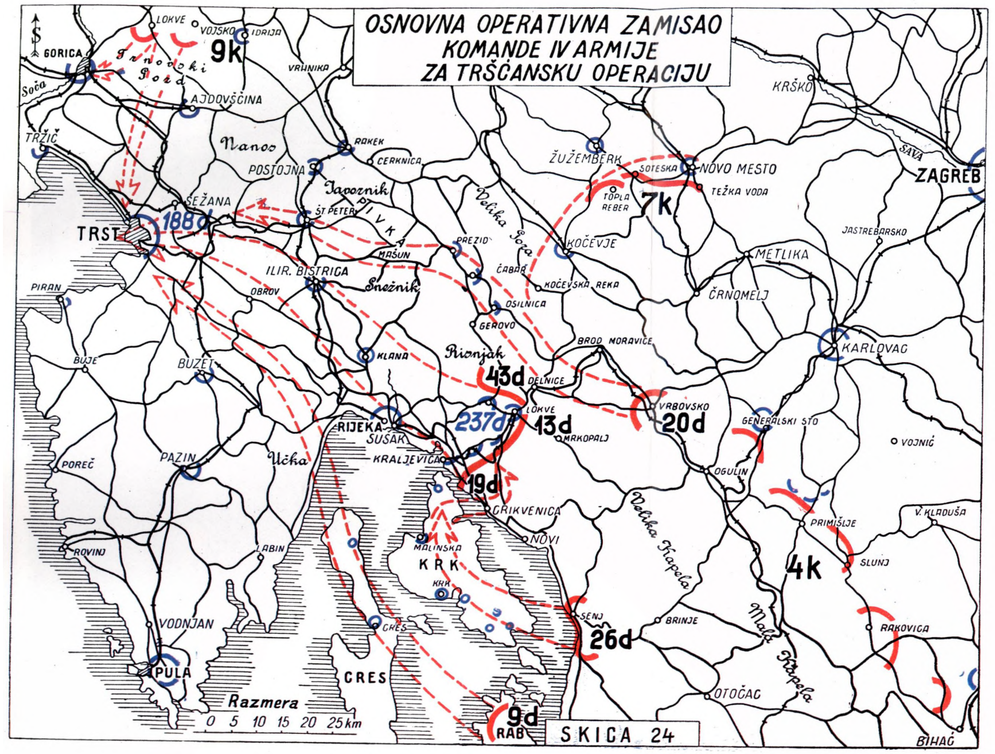

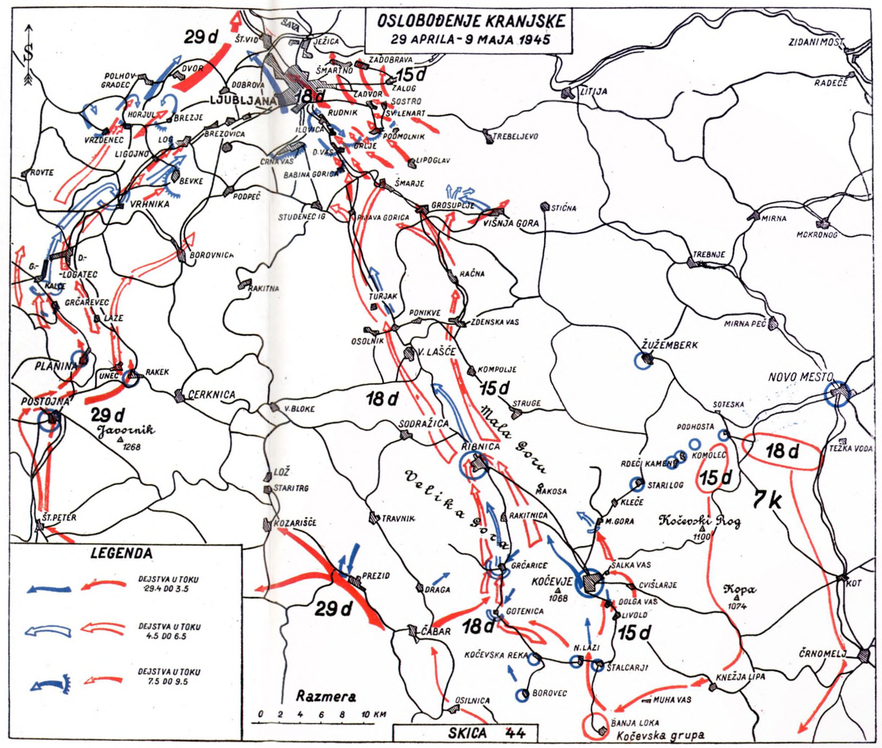

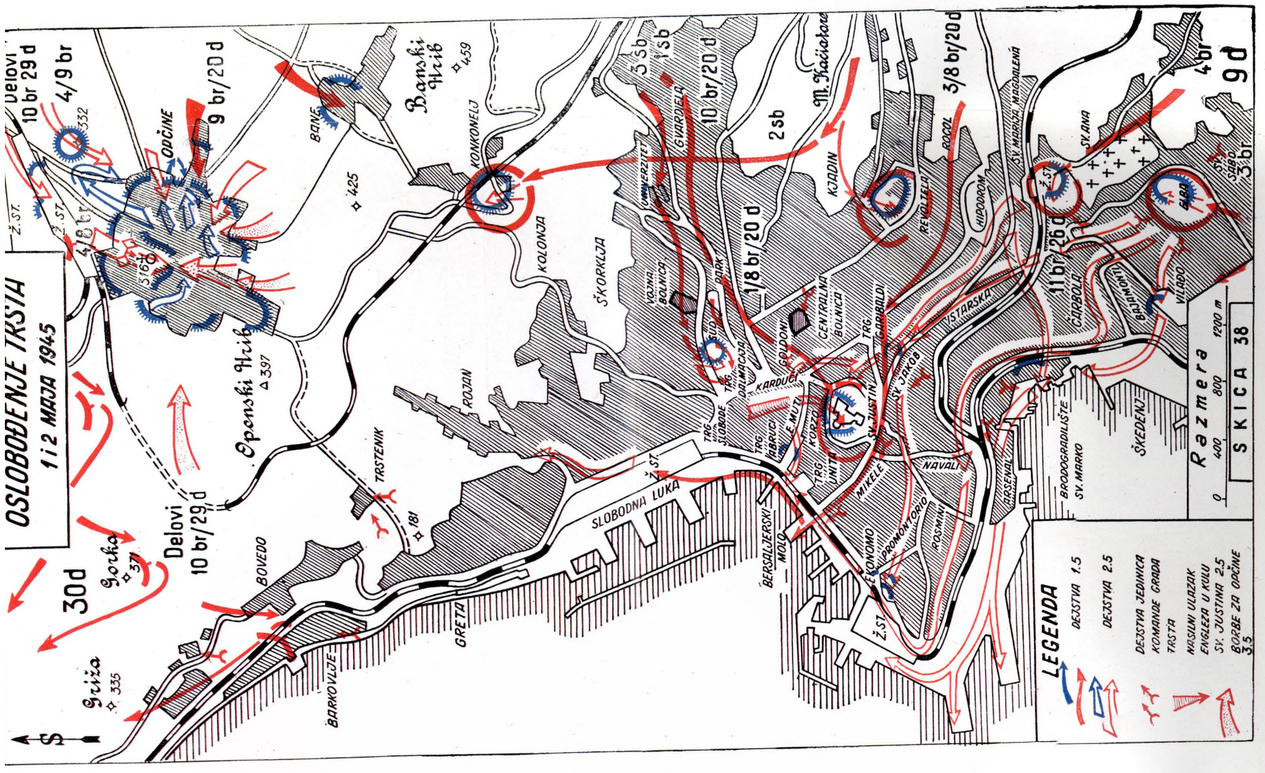

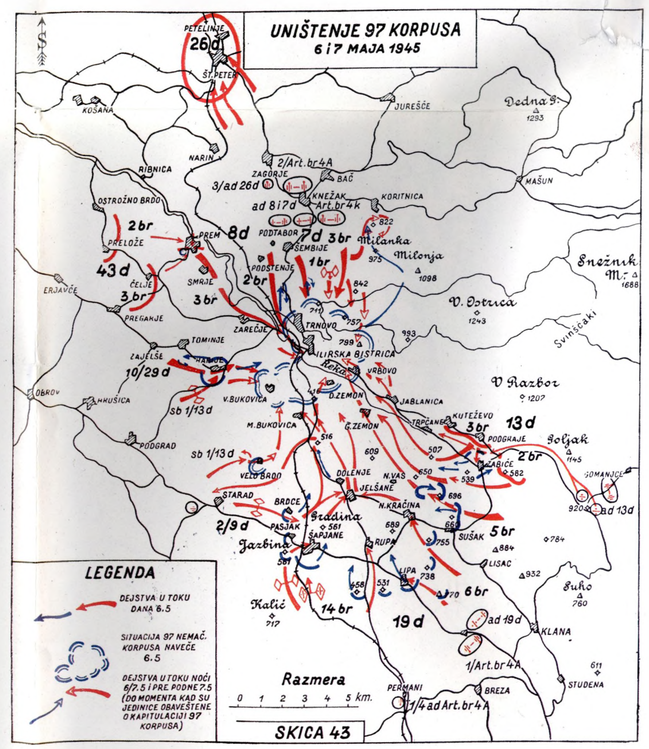

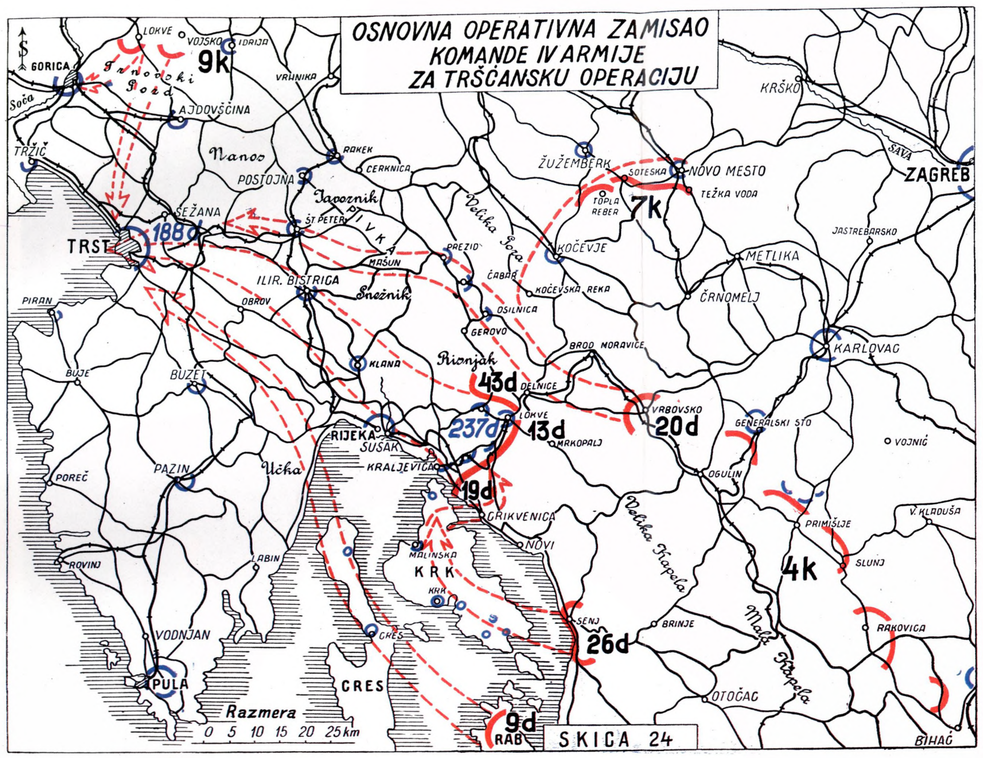
OSNOVNA OPERATIVNA ZAMISAO
KOMANDE IV ARMIJE
ZA TRŠĆANSKU OPERACIJU
LOKVE
VOJSKO
IDRIJA
GORICA
9k
Soča
Tolminski Boki
AJDOVŠČINA
VRHNIKA
TRŽIČ
Nanos
POSTOJNA
RAKEK
CERKNICA
Javornik
ŠEŽANA
ŠT PETER
TRST
1880
ILIR. BISTRICA
Snežnik
OBROV
PIRAN
BUJE
BUZET
KLANA
Risnjak
43d
DELNICE
237d
13d
LOKVE
MRKOPALJ
RIJEKA
SUŠAK
KRALJEVICA
PAZIN
Učka
POREČ
19d
CRIKVENICA
NOVI
MALINSKA
KRK
ROVINJ
LABIN
VODNJAN
CRES
PULA
Razmera
0 5 10 15 20 25km
9d
RAB
SKICA 24
ŽUŽEMBERK
SOTESKA
NOVO MESTO
TOPLA REBER
TEŽKA VODA
7k
KOČEVJE
Velika Žeja
PREŽID
ČABAR
KOČEVSKA REKA
OSILNICA
GERovo
BROD MORAVIČE
VRBOVSKO
20d
GENERALSKI ŠTO
OGULIN
KRŠKO
SAVA
ZAGREB
JASTREBARSKO
METLIKA
ČRNOMELJ
KARLOVAC
VOJNIĆ
V. KLADUŠA
PRIMIŠLJE
SLUNJ
4k
Velika Kapela
Mala Kapela
BRINJE
SENJ
26d
RAKOVICA
OTOČAC
BIHAĆ

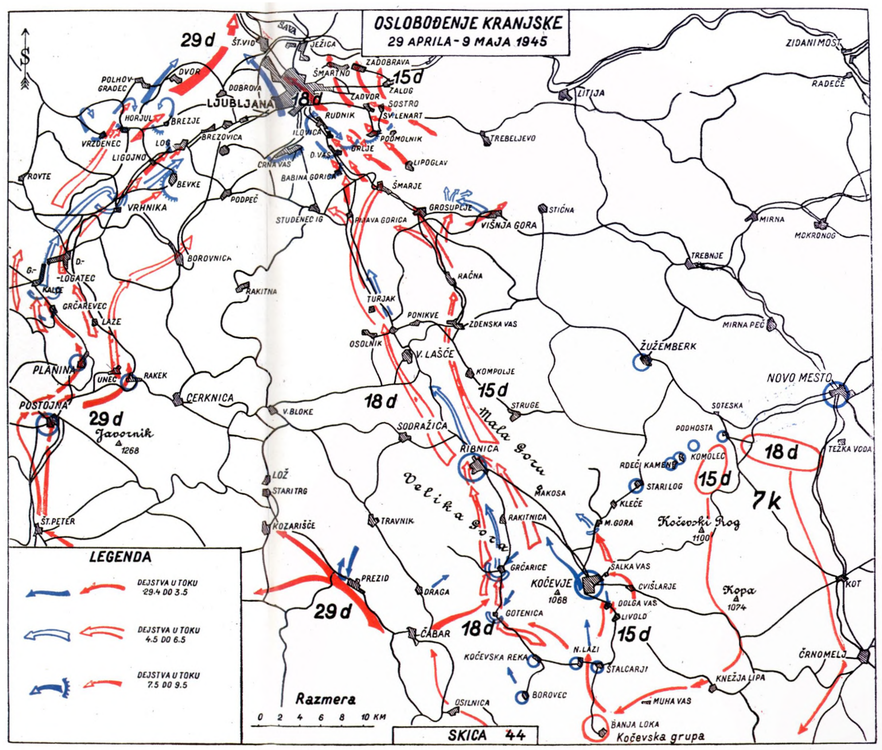
OSLOBOĐENJE KRANJSKE
29 APRILA - 9 MAJA 1945
29 d
15 d
18 d
7 k
Javornik
1268
Velika gora
Mala gora
Kočevski Rog
1100
Kopa
1074
KOČEVJE
1068
LJUBLJANA
Razmera
0 2 4 6 8 10 KM
LEGENDA
DEJSTVA U TOKU 29.4 DO 3.5
DEJSTVA U TOKU 4.5 DO 6.5
DEJSTVA U TOKU 7.5 DO 9.5
SKICA 44
Kočevska grupa

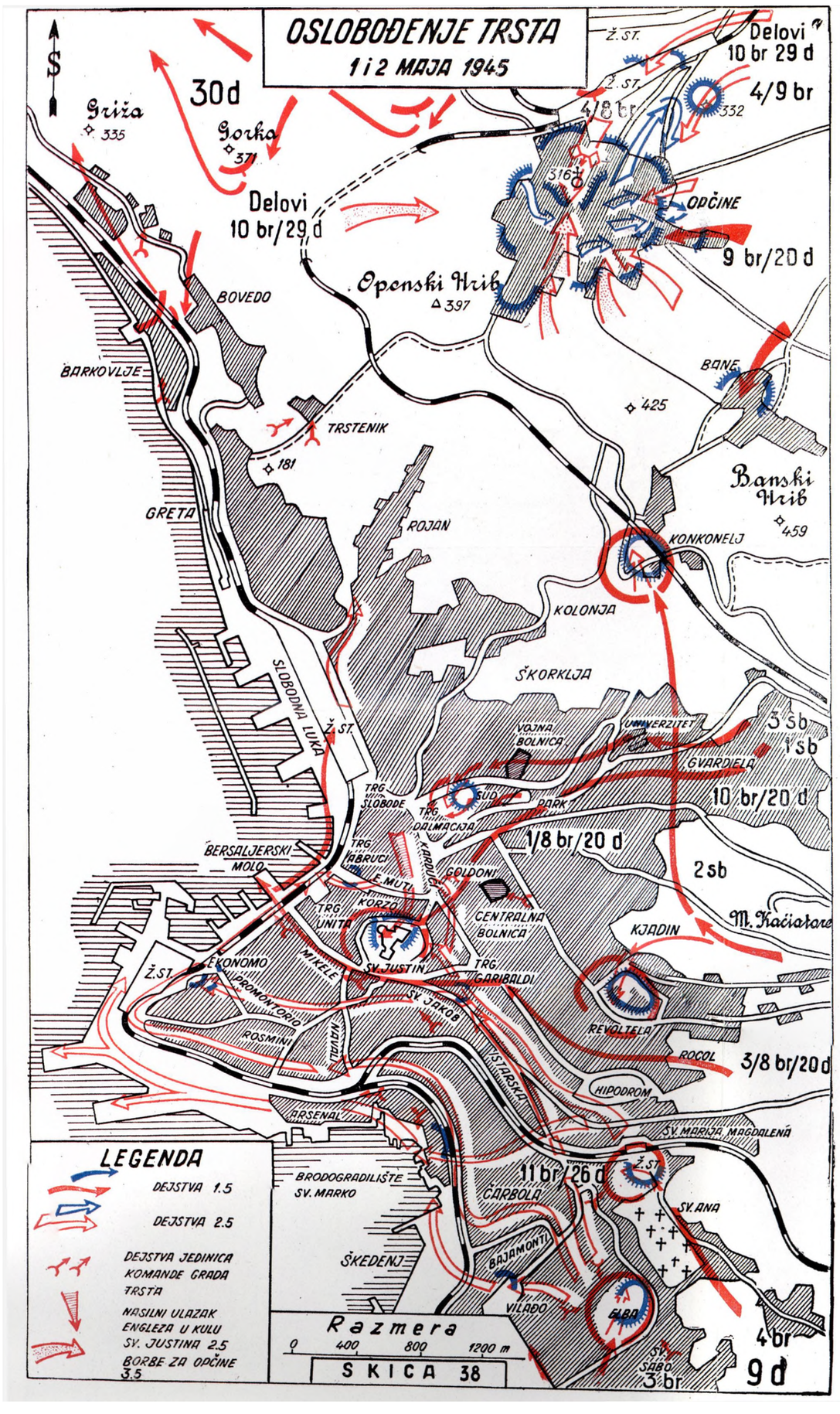
OSLOBOĐENJE TRSTA
1 i 2 MAJA 1945
S
Griža
335
30d
Gorka
371
Delovi
10 br/29 d
Openski Hrib
397
BOVEDO
BARKOVLJE
TRSTENIK
181
GRETA
ROJAN
Ž. ST.
Delovi
10 br 29 d
4/9 br
332
4/8 br
316
OPČINE
9 br/20 d
BANE
425
Banski Hrib
459
KONKONELJ
KOLONJA
ŠKORKLJA
SLOBODNA LUKA
VOJNA BOLNICA
UNIVERZITET
3 sb
1 sb
GVARDIELA
10 br/20 d
TRG SLOBODE
SUD
PARK
TRG DALMACIJA
1/8 br/20 d
2 sb
M. Kačiatore
BERSALJERSKI MOLO
TRG FABRUCI
E. MUTI
KARDUCCI
GOLDONI
TRG UNITÀ
KORZO
CENTRALNA BOLNICA
KJADIN
EKONOMO
MIKELE
SV. JUSTIN
TRG GARIBALDI
PROMONTORIO
SV. JAKOB
ROSMINI
NAZARIO
REVOLTELA
ROCOL
3/8 br/20 d
ISTARSKA
HIPODROM
ARSENAL
SV. MARIJA MAGDALENA
BRODOGRADILIŠTE SV. MARKO
11 br/26 d
ČARBOLA
SV. ANA
ŠKEDENJ
BAJAMONTI
VILAĐO
GABA
SV. SABO
3 br
4 br
9 d
LEGENDA
DEJSTVA 1.5
DEJSTVA 2.5
DEJSTVA JEDINICA KOMANDE GRADA TRSTA
NASILNI ULAZAK ENGLEZA U KULU SV. JUSTINA 2.5
BORBE ZA OPČINE 3.5
Razmera
0 400 800 1200 m
SKICA 38

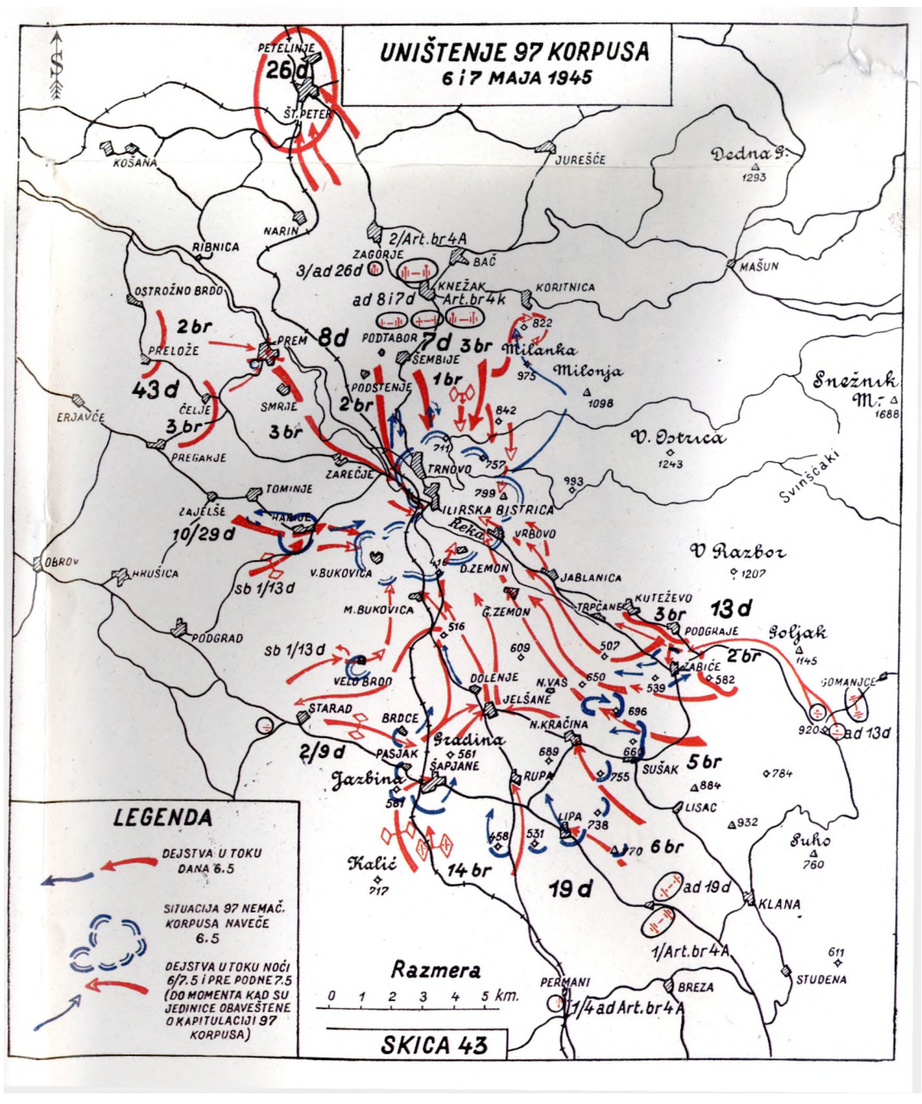
UNIŠTENJE 97 KORPUSA
6 i 7 MAJA 1945
PEVELINJE
26d
ŠT. PETER
KOŠANA
JUREŠČE
Dedna G.
1293
NARIN
RIBNICA
2/Art. br 4A
ZAGORJE
3/ad 26d
BAČ
MAŠUN
ad 8 i 7d
KNEŽAK
Art. br 4k
KORITNICA
OSTROŽNO BRDO
2 br
PREMLOŽE
PREM
8d
PODTABOR
7d
3 br
Milanka
822
ŠEMBIJE
1 br
Milonja
1098
975
43 d
ČELJE
SMRJE
2 br
PODSTENJE
842
ERJAVČE
3 br
3 br
PREGARJE
ŽAREČJE
TRNOVO
757
711
V. Ostrica
1243
Snežnik
M.
1688
TOMINJE
799
993
Svinščaki
ŽAJELŠE
HRASTJE
ILIRSKA BISTRICA
10/29 d
Reka
VRBOVO
OBROV
HRUŠICA
V. BUKOVICA
D. ZEMON
JABLANICA
V Razbor
1207
sb 1/13 d
M. BUKOVICA
G. ZEMON
TRPČANE
KUTEŽEVO
3 br
13 d
PODGRAJE
Goljak
1145
516
609
507
PODGRAD
sb 1/13 d
2 br
ZABIČE
582
VELO BRDO
DOLENJE
N. VAS
650
539
SOMANJCE
JELŠANE
STARAD
BROCE
696
N. KRAČINA
920
ad 13d
2/9 d
PASJAK
Gradina
561
689
668
5 br
Jazbina
ŠAPJANE
RUPA
755
SUŠAK
784
884
581
LISAC
LIPA
738
932
Suho
760
458
531
6 br
Kalič
717
14 br
19 d
ad 19 d
KLANA
1/Art. br 4A
611
STUDENA
Razmera
0 1 2 3 4 5 km.
PERMANI
BREZA
1/4 ad Art. br 4A
LEGENDA
DEJSTVA U TOKU DANA 6.5
SITUACIJA 97 NEMAČ. KORPUSA NAVEČE 6.5
DEJSTVA U TOKU NOĆI 6/7.5 I PRE PODNE 7.5 (DO MOMENTA KAD SU JEDINICE OBAVEŠTENE O KAPITULACIJI 97 KORPUSA)
SKICA 43

nego i do pogrešno izabranog pravca »protivudara« Prve, Druge i Sedme divizije na najjače snage protivnika, na neretvanskom obruču, do neuspeha toga protivudara - prvog vraćanja Operativne grupe na sever - sračunatog na povratak u Centralnu Bosnu, do ponovnog povratka na Neretvu i savladavanja surovog Prenja, koji su, u međuvremenu, četnici čvrsto zaposeli.

Moram samokritički priznati da u toj atmosferi teškog neprijateljskog pritiska i neosnovanih kritika Vrhovnog štaba nisam ni sam bio svestan istorijskog podviga koji su tu, iznad Gornjeg Vakufa izvodili borci i rukovodioci Sedme banijske divizije i koji se jasno ocrtava samo u celovitoj slici bitke na Neretvi februar-mart 1943. godine.

Pohvala Vrhovnog štaba samo Četvrtoj crnogorskoj brigadi, tačnije samo njenom Drugom *bataljonu,* koji je *»uz sadejstvo jedinica Treće krajiške brigade razbio neprijateljsku kolonu«* - pohvala za »Vilica gumno«

- *izraz je prave panike u Vrhovnom štabu, započete rušenjem mostova i menjanjem pravca nastupanja Operativne grupe.*

A »Vilića gumno« (kojem su Dedijer i Đilas, ne potrudivši se da naknadno prouče zbivanja - dali svetski oreol!), gde su naše dve brigade (Četvrta crnogorska i Treća krajiška) - u sklopu našeg prutivudara sa tri divizije - napadale (po Vrhovnom štabu jednu četu, a u stvari ojačani nemački bataljon!), stvorila je osnovu za legendu kako je *samo Četvrta crnogorska brigada »odbranila ranjenike«.*

Reč je o tome da se ne može ignorisati činjenica da se Nemci - i pored napada sa oko dvadeset hiljada vojnika, *uz pomoć tenkova i avijacije, pod direktnim pritiskom Kajtela i Jodla, od 17. februara do 3. marta, dakle, dve sedmice* - uopšte nisu *probili cestom,* pravcem svog glavnog udara, u Prozor, odakle bi mogli, daleko pre nego što je i zamišljeno da se Četvrta crnogorska brigada prebacuje na »Vilića gumno«, razoriti osnovnu zamisao manevra Operativne grupe divizija i, razume se, uništiti Centralnu bolnicu i bitkama na Neretvi i Sutjesci (ako bi do ove druge uopšte došlo!) dati drugi tok.

Istoriografija mora »verifikovanjem« dokumenata bar donekle sprečiti falsifikovanje istorije, pored ostalog i prećutkivanjem kao moćnim sredstvom za stvaranje lažne slike.

Greška Vrhovnog štaba svodi se ovde na generalisanje doživljavanja i viđenja boraca jednog bataljona i prikrivanje njihovim izveštajem, nužno lokalno obojenim, globalnog pogleda Vrhovnog štaba na veoma zamašna ratna zbivanja, u okviru šestomesečnog rvanja velikih vojski okupatorsko-kvislinške i narodnooslobodilačke (Neretva i Sutjeska).

U osnovi i mita »Vilića gumno« i nerealne, neobjektivne ocene zbivanja na frontu Sedme divizije, rušenja mostova, pored faktora ranjenika je i precenjivanje četničke opasnosti kod Jablanice i proizvoljno baratanje s navodno 3.000 nemačkih vojnika umesto s 20.000, koliko se pod direktnim pritiskom OKW valjalo, uz dolinu Vrbasa prema Prozoru, i uspaničenost VS ugroženog u dolini reke Rame.

:: ***Zbornik dokumenata i podataka o NOR-u,*** VII. Beograd 1949. godine, T.2, str.252.

NEHUMANO VREĐANJE BANIJE

Ne očekujem ja utvrđivanje neke apsolutne istorijske istine - viđene uvek kroz prizmu tekuće politike koja, najčešće, ostaje nepoznata. U nju veruju oni koji nisu videli kako se istorija stvara, dok oni koji su sudelovali u istorijskim događajima imaju dosta osnova za mišljenje da se prava istina ne može naći u dokumentima, a ponajmanje *samo* u dokumentima!

Na bazi legende »Vilića gumna«, omladina Gornjeg Vakufa o svakoj godišnjici »bitke za ranjenike« nosi nekoliko cvetova na grobove izginulih - nacionalno se »soli« i naglašava »Crnogoraca« - na Vilića gumnu, prolazeći preko sela Pidriš, u čijoj se okolini nalazi osam stotina grobova boraca Sedme banijske divizije, neudostojenih odgovarajuće nužne pažnje!

Baniju - koja je doživela masakr oko 1.200 ljudi u Glinskoj crkvi; na kojoj je do kraja 1941. godine pobijeno 8.000 ljudi; koja je izgubila oko 20.000[23] ljudi na banijskim ognjištima i u izbegličkom egzodusu u prvoj polovini 1943. godine; čija je Sedma banijska divizija u slavnoj Neretvansko-Sutjeskoj epopeji izgubila više od 4.000 boraca - ne bi trebalo ovako vređati.

Ovo dođe kao normalno kad se ima u vidu: da se Banija i njena Sedma divizija borila za *socijalističko jugoslovenstvo;* da je jugoslovenstvo transformisano u ideološko-političku »jeres«, u »greh«, a socijalizam u »sumnjivu stvar«; da se sve meri parametrima »nacionalnog čistunstva«; da Srbi u socijalističkoj »demokratskoj« Hrvatskoj, osim razvalina svojih crkava, nemaju nikakve insignije svog nacionalnog identiteta; da se pripadnici one preostale »trećine« nazivaju »pravoslavni«, »pravoslavni Hrvati« ili »Hrvati srpske nacionalnosti«.

Razmišljajući o ovome neuvažavanju zaštitničkog odbrambenog podviga Sedme banijske divizije, u prvoj polovini 1943. godine, a posebno onog iznad Gornjeg Vakufa od 17. februara do 13. marta, prisećam se pohvale koju je Napoleon izrekao Krajišnicima (onim istim koji su mu posle 1805. godine uspešno sprečavali prolaz iz Italije u Dalmaciju!) zbog zaštitničkog podviga na Berezini prilikom »bežanja iz Rusije«, 1812. godine:

»Juče sam se svojim očima uverio o vašoj hrabrosti i vernosti. *Vi ste sebi stekli neumrlu slavu i čast da vas brojim među moje prve čete.* Za ovu vašu hrabrost obećavam vam sve ispuniti što ćete od mene pravednog tražiti, čim se povratimo domu. Ja sam s vama zadovoljan, vrlo zadovoljan«[25] - rekao je veliki vojskovođa, Napoleon.

;[3] *Prvi korpus NOV Hrvatske,* Historijski arhiv u Karlovcu, 1987. godine, str. 252.

[24] Sedma banijska divizija imala je pred početak Četvrte okupatorsko-kvislinške (protiv)ofanzive oko 4.000 boraca. Po mom sećanju iz zbega je ušlo u diviziju u Bosni 500-1.000 boraca, podigavši brojno stanje na 4.800. Vratilo se na Baniju, juna 1943. g. 700 boraca i rukovodilaca.

Ako se uzme da je Banija, po popisu iz 1948. imala 195.864 stanovnika, računom i aproksimacijama dobija se da je ona u drugom svetskom ratu izgubila više od 13% življa.

[25] Jovan P. Jovanović, *Napoleon i Jugosloveni,* str. 152.

Legendarna obrada NOR-a, uz odsustvo one kritičko-analitičke, dovela je i do toga da Dalmatinci - obeležavajući borbeni put svojih brigada, tamo negde 50-ih godina - postave na mestu sadašnjeg anonimnog monumentalnog spomenika na Makljenu svoj spomenik s natpisom: »Ovde je Prva dalmatinska brigada razbila Četvrtu neprijateljsku ofanzivu«, pre-nebregavajući činjenicu da je u razbijanju Četvrte neprijateljske (protiv) ofanzive učestvovalo oko trideset brigada i brojni partizanski odredi, i da su lovci tenkova Sedme banijske divizije zaustavljali nemačke tenkove ispred Prve dalmatinske brigade, bez čega bi i ona - kako su to redovno činile partizanske jedinice u to vreme - napustila svoje odbrambene položaje, pri prvom od mnogobrojnih nemačkih tenkovskih napada, u vremenu od 17. februara do 3. marta 1943. godine.

Desilo se i to da je zamenik komandanta Prve dalmatinske brigade Obren Ivković, oduševljen uspešnim gađanjem »lovaca tenkova« Sedme divizije protivtenkovskim puškama nemačkih tenkova, upućenih po mom naređenju u pomoć Dalmatincima, lično gađao tenkove i utrošio mnogo municije, zbog čega sam sručio na njega oštru kritiku.

Iznošenje ovoga u javnost teško da se može, mislim, okarakterisati kao »lično samohvalisanje«, pogotovo kad se zna da to nisu učinili drugi, iako su bili moralno obavezni.

Ako se Vrhovnom štabu pogrešna ocena zbivanja može oprostiti, u stanju opasnosti i oduševljenja malim uspehom, to se ne može učiniti istoričarima, dužnim da budu objektivni.

Jer, ako je reč o dramatičnim uzbuđenjima, onda su za njih mogli osnovu dati osam stotina boraca Sedme banijske divizije, izginulih u dvo-sedmičnoj odbrani ranjenika, u zadržavanju Nemaca po komandi »ni koraka nazad« - kakve žrtve nije dao ni jedan drugi učesnik u bici za ranjenike na Neretvi i Sutjesci. Mogle bi tome poslužiti i dramatične situacije Sedme divizije i Prve dalmatinske brigade, koje je, u vezi s ranjeni-cima, opisao *13. i 17. marta* neposredni posmatrač Vladimir Dedijer u svom *Dnevniku:*

»... Dalmatinsku bolnicu napali su Nijemci... Nepokretne ranjenike su Nijemci i ustaše pohvatali. Počeli su da ih kolju... Naša dva bataljona su izvršila protivnapad i spasla ove ranjene drugove ...

... Četnici su na lijevoj obali Neretve uspjeli da zauzmu Gradac i kotu 157!... Gledamo sekciju. Nijesu više od 1.500 m od Luga« (380 teških ranjenika - *P.J.)* »sasvim blizu našeg tunela ... došla je u pomoć i avijacija. Očigledno je neprijatelju cilj da nas blokira u tunelu i pohvata žive.

...Bliži se veče. Stiže izvještaj od Jakšića: 'Šesnaesta brigada je uz velike napore zadržala neprijatelja i povratila izgubljene položaje... ali je imala preko 30 ljudi izbačenih iz stroja.

Šesnaesta brigada je danas učinila veliko delo...'

Ovo je, verovatno, i na žalost, jedini zapis o njenom 'velikom delu'!

.. .Jutros smo iz Brezne prešli u Idbar. Cijeli dan smo sjedili među ranjenicima u ovoj klisuri koja ima svega dva izlaza. Žestoka se borba vodila cijeli dan oko nje. *Nijemci su vršili tri juriša i došli su bili na kilometar*

i *po do nas, ali ih je Prva dalmatinska zaustavila. Našima je nestalo bombi, pa su kamenjem tukli Nijemce*.. ,«[26] (Podvukao - *P. J.)*

Sve ovo bi, pored ostalog, trebalo pri objektivnom izučavanju uračunati u »odbranu ranjenika«, i imati u vidu pri ocenjivanju onog dela legende po kojoj smo »lukavim« »pregovorima«, 11. marta navodno, obezbedili predah - prekid okupatorskih dejstava u dolini Neretve.

Partizansko-nemački pregovori vođeni su u vreme kada je partizanska ranjenička kolona gamizala - pod udarima nemačke i italijanske avijacije - preko porušenog jablaničkog mosta, dok je Sedma banijska divizija odbijala napade Italijana i četnika koji su kidisali na nju iz pravca Mostara.

Kako se, međutim, naišlo na teško prohodne planinske staze, borci Devete dalmatinske divizije, određeni za nosače nepokretnih ranjenika nisu mogli savladati dobijeni zadatak, a moralo se brzo izvlačiti prema Kalinoviku, pod vatrom nemačke artiljerije iz Konjica.

Bolnički štab je još jedanput (posle odsudne odbrane kod Gornjeg Vakufa) stavio na težak ispit moju savest, tražeći da Centralnoj bolnici Vrhovnog štaba stavim na raspolaganje sve divizijske konje, i mitraljeske i minobacačke.

Odbijao sam to s motivacijom da ne mogu i da nemam prava da razoružavam diviziju.

Molioci nisu odustajali, pozivajući se na humanost, kao da se humanost nije ispoljavala u uspešnoj borbi za odbranu života ranjenika.

Na kraju sam teška srca, na štetu svoje divizije, desetkovane već ranije u odbrani ranjenika od 17. februara do 3. marta iznad Gornjeg Vakufa, odobrio da divizijski konji prebace velik broj ranjenika i tifusnih bolesnika preko Prenja, opravdano strahujući - kao što se pokazalo s razlogom - da se mnogi neće vratiti, jer ranjenik i »tifusar« koji se dokopao jedanput konja nije ga više puštao iz ruku.

Tako je Sedmoj banijskoj i Devetoj dalmatinskoj diviziji u vrtlogu »Neretve« dopao zadatak da na rukama pod borbom prenesu preko surovog Prenja Centralnu bolnicu, to jest ranjenike i tifusne bolesnike raznih divizija i brigada - zadatak koji je po opstanak ovih divizija, kao epidemijska zaraza, bio opasniji od najtežeg borbenog - a zauzvrat su, od onih koji su išli napred, ne brinući se o bolničkom balastu, dobile pežorativni naziv »tifusari«.

Kada se bolnički ešelon dohvatio padina Prenja, Sedma banijska divizija se svila u kolonu, noseći strmim stazama prekò Prenja i dubodolina Idbara i Bijele na rukama i svoje teško oružje i zaostale ranjenike i tifusne bolesnike. Sve je to u nečemu podsećalo na prelaz preko Albanije 1915. godine, ili na seobu mrava koji vuku svoj teret i iznemogle. Tu na toj mučeničkoj stazi naišao sam, u dolini Idbar, na štab Devete dalmatinske divizije - Vicka Krstulovića i Ivicu Kukoča kod vatre, oko koje je majka Luce Krstulović svijala troje nejake dece. Kačamak, kojim me je počastila

[26] **V. Dedijer, *Dnevnik*, *drugi deo.* »Državni izdavački zavod Jugoslavije«, Beograd, 1946, str. 169, 174.**

komanda divizije i porodica Krstulović, pobuđuje u meni uvek osećanje ljudske solidarnosti, humanosti i naše partizanske veličine - posebno u svetlosti saznanja da je ova časna porodica Krstulović mnogo stradala od udara hrvatskog unitarizma, koji je surovo likvidirao autonomiju Dalmacije, optužujući je za jugoslovenstvo.

Tifusna bolnica je diviziju epidemijski zarazila tifusom, pa će njenih oko devet stotina boraca u gornjem toku Neretve postati i sami nepokretni.

Vrhovni komandant Josip Broz Tito mi je negde oko Boračkih jezera uputio prigovor što sam dozvolio udaljavanje konja iz divizije, a uveren sam, da to nisam učinio, da bi me kritikovao zašto nisam. Jer tu su sve odluke i postupci sputani »bolničkom« logikom, morali biti defektni.

Operativno-strategijske greške teško se ispravljaju taktičkim postupcima.

Da je vrhovni komandant Josip Broz Tito uviđao da je vezivanje Centralne bolnice za Operativnu grupu divizija - greška operativno-strategijskih razmera, vidi se iz već citirane njegove depeše upućene Moskvi,
4. marta 1943, u kojoj je rekao da »nam ranjenici smetaju u operacijama«.

Prijem kod Tita na Boračkim jezerima, krajem marta ili početkom aprila 1943 - prvi u mojoj ulozi komandanta divizije posle ručka u vagonu naOštrelju, novembra 1942-zapamtio sam po njegovoj izuzetnoj natmurenosti i neljubaznosti prema meni. Ja na to nisam obraćao pažnju, nego sam se ponašao prirodno, uveren da je to uslovljeno teškim pritiscima, sa severa nemačko-ustaškim i s juga italijansko-četničkim i stradanjima od gladi i tifusa.

Kako sam po *Ratnoj službi* koju sam, kako sam već pomenuo, nosio stalno u svojoj komandantskoj torbici, izučavao ofanzivne manevre i odbrane partizanskog »operativnog ježa« u celini, postavio sam neka teorijska pitanja iz te oblasti v. d. načelniku Vrhovnog štaba Velimiru Terziću. I on i Tito bili su iznenađeni ovim mojim preokupacijama. Atmosfera se malo popravila, pa su me čak malo i pogostili, naravno kako je to odgovaralo uslovima surovog Prenja.

Tu mi je Tito parafrazirao našu vojnopolitičku situaciju i ideju operativnog manevra rečenicom: »Sada ćemo mi na ovu londonsku vojsku!«

Titovo izuzetno držanje prema meni postalo mi je jasno tek posle rata, kada mi je Vojnoistorijski institut stavio na uvid tajni, subjektivni i neodgovorni izveštaj o stanju i radu u Sedmoj diviziji, rukovodioca politodela Osme brigade, Stefana Mitrovića, izveštaj istorodan sa onim koji su Kušić, Mitrović i Stefanović tajno od mene podneli Vrhovnom štabu pri izlasku iz Srbije 1941. godine.

Bilo se tu. izgleda, nakupilo i još ponešto u vezi sa kritikama upućenim meni, posle Bihaća, zato što nisam »razbio i uništio« Sedmu SS »Princ Eugen« - po brojnom stanju približno ravnu Operativnoj grupi divizija Vrhovnog štaba i 369. legionarsku »Vražju« diviziju i Treći domobransko-ustaški zdrug, i zato što je Sedma banijska divizija *»samo«* onemogućila iznad Gornjeg Vakufa tokom dve sedmice, prodor u Prozor 717. divizije,

738. puka 718. divizije i Petog domobransko-ustaškog zdruga, a nije ih »razbila« i »uništila«, na čemu se insistiralo iz Vrhovnog štaba.

Sve je to, izgleda, uslovilo već spomenutu nužnu samokritiku vrhovnog komandanta Josipa Broza Tita, povodom 10-godišnjice JNA 1951. godine.

Sedma banijska divizija je u gornjem toku Neretve gubicima u borbama, naprezanjima, glađu, a posebno epidemijom tifusa, bila dovedena u stanje malaksalosti.

Na prostoriji oko Glavatičeva ispod planine Visočice ostali su na večnom počinku mnogi ljudi, žene i deca Banije, gde su dospeli kao borci i poslednji ostaci velikog zbega, upućenog ovamo po »liniji pozadinske vlasti«, koji se istopio duž dugog puta od Banije preko Bosanske krajine do ovih uspona koje više nije mogao savladati.

Ni jugoslovensko partijsko-političko rukovodstvo, ni opšta istorijska, ni vojnoistorijska nauka nije ni okarakterisala ni vidno istakla ovu veliku pogrešku, pa će se njena avet pojaviti nad Vojvodinom 50-ih godina, kada je u sklopu »privredne mobilizacije« predviđana pored evakuacije privrednih objekata sa tog područja i ponovno pokretanje u neizvesni egzodus stotina hiljada ljudi.

Tu su u istom danu izdahnuli i roditelji političkog komesara Sedme banijske divizije, Đure Kladarina. Za naš duh i moralne norme kojima smo se tada rukovodili karakteristična je činjenica da ih sin, koji se nalazio u obližnjem selu, obavešten da su na kraju života, nije posetio. Jer bi to bio neoprostiv greh izdizanja ličnih iznad interesa borbe i davanja oduška sentimentalnosti u komunističko-stoičkoj atmosferi, lepo izraženoj u partizanskoj pesmi »Kad se gine, tad se peva!«

Muslimanska sela ispod Bjelašnice - Umoljani, Bjelimići, Lukavac, Rakitnica, kroz koja sam u Titovoj pratnji prošao u leto 1942 - pružila su svestranu pomoć našim iznemoglim borcima.

I dok su Prva, Druga i Treća divizija lomile četničku i italijansku vojsku u Hercegovini i Crnoj Gori, forsirale Drinu i usmeravale se prema dolini Lima, Sedma divizija se, u uslovima teške gladi, morala lečiti i braniti od četničkih napada.

Ostao mi je iz tog vremena u pamćenju razgovor sa jednim seljakom, brkajlijom, u okolini Kalinovika. Gledajući kako smo sada 1943. razbili četničku vojsku od oko dvadeset hiljada vojnika, pod komandom oficira i zauzeli Kalinovik - koji smo pri pohodu brigada 1942. zaobišli - »čiča« je ovako definisao jedan od zakona partizanskog rata, zakon stalnog rasta i razvitka i u organizacionom i u taktičko-operativnom smislu:

»Kad ste prvi put prolazili (misleći na pohod brigada 1942), vi ste povijali malo šiblje. Sada (misleći na pohod grupe divizija) lomite srednja stabla. Kad naiđete sledeći put ništa vam se neće moći suprotstaviti.« Tako je opisao bistri gorštak dijalektičku prirodu jugoslovenskog oslobodilačkog partizanskog rata i izrazio svoju filozofiju da stvari treba gledati u procesima i okretati se ne onome, ma kako velikom, što nestaje, nego novom, makar i malom, što raste i razvija se.

Značaj ove procene i zapažanja shvatio sam mnogo kasnije, kada sam izučio teoriju partizanskog ratovanja koja imperativno zahteva, između ostalog, povezanost s narodom koji je za partizansku vojsku ono što je voda za ribu, stalno narastanje partizanskog pokreta i njegovih oružanih snaga i neprekidne pokrete, ofanzivne udare i protivudare partizanskih oružanih snaga.

Neočekivana ocena iz usta ovog politički i vojnički neizgrađenog čoveka, potvrđena razvitkom NOP-a i pobedom NOVJ, rečito je već tada govorila da je i narod uvideo da su temelji nacionalnooslobodilačkog i revolucionarnog rata u suštini dobro postavljeni i da ga njegovi komunistički rukovodioci - ljudi u kojima tinja i stoletno hajdučko-ustaničko ratno iskustvo - uspešno organizuju i vode, uz zakonite, nužne greške i propuste koje treba analizirati, a ne prikrivati legendama i »genijalnošću« i »humanošću« vođa.

O protivrečnom položaju Partizanske oslobodilačke vojske, i njenim teškoćama izazvanim time što je hranu nužno morala uzimati od naroda, čije interese nije želela ničim da povređuje, govore mnoge, a među njima i sledeća neobična pojedinost:

Okolinu Kalinovika kontrolisao je Odsek za pozadinu Vrhovnog štaba na čelu sa Mošom Pijade. On se brinuo za to da se snabdevanje naše vojske vrši organizovano. Ali kako se njegova uloga svodila više na sprečavanje pljačke nego na stvarno snabdevanje. jedinice su to morale organizovati same. Njihovi snabdevački organi dovijali su se na razne načine da bi došli do hrane, zakopane u trapove pod đubrištem, u šumi... među ostalim i pričama o »spravi koja otkriva sve pod zemljom...«

Jedna snabdevačka ekipa na čelu sa zamenikom komandanta Osme brigade, Radom Grmušom Rarom, seljakom iz sela Bojna (feldmaršal Borojević fon Bojna) sa »suve međe«, između Hrvatske i Bosne, prikupila je nešto goveđa u selima koja je grupa brigada, 1942. bila dobro oslobodila brige za stoku.

Mošina ekipa zahtevala je da se stoka ustupi njoj kao organu »narodne vlasti«. Umešao se i Moša Pijade lično. Spreman da upotrebi oružje protiv svakog ko bi pokušao da mu oduzme hranu namenjenu njegovoj namučenoj brigadi, Grmuša je nasrnuo na Mošu: »Ko si ti, kepecu stari? Kad te dohvatim zadaviću te jednom rukom ...« itd.

Kada je Rara čuo ime Moša, prestravio se pri pomisli na posledice onoga što je učinio. A Čiča Janko, saznavši da je on zamenik komandanta brigade i da sakuplja hranu za Sedmu banijsku diviziju - čije su zaštitničke muke svi znali - velikodušno je prešao preko uvreda, očinski posavetovao Raru, i pustio ga da se vrati i ceo život prepričava svoju »avanturu«.

Istorodna je i u partizanima dosta poznata šaljiva anegdota koja izražava vedri, tarasbuljbovski, slobodarski, demokratski partizanski duh.

Politkomesar jedne crnogorske brigade čitao je svoj komesarski psalm iz našeg partizanskog etičkog svetog pisma politkomu i intendantu svog bataljona... »Zašto dozvoljavate da se uzimanjem od seljaka *iskrivljuje linija* naše borbe ... Znate li vi...« i sve u tom duhu.

»Ma, znamo mi, druže komesaru, sve što ti nama zboriš«, u neko će doba intendant. »Držimo komesar i ja liniju svaki za svoj kraj i stalno je zatežemo i *ispravljamo.* Ali što ćeš, kad se na nju objesi dvesta crnogorskijeh guzica, pa ona ne da se iskrivljuje, nego bogomi i puca!...«

U selu Govzi, između Kalinovika i Foče, prisustvovao sam zajedno sa politkomesarom Sedme divizije Đurom Kladarinom prvom ljutitom ličnom Titovom izražavanju nezadovljstva radom hrvatskog političkog i vojnog rukovodstva povodom njegovog izveštaja: »Razbili smo četvrtu ofanzivu i oslobodili Gacku dolinu ...«

»Razbili su ofanzivu kad se neprijatelj povukao i sručio na nas. Šta kog vraga radimo mi ovde?« - grmeo je Tito.

Tom prilikom Tito nam je pokazao izveštaj komandanta Prve proleterske brigade Danila Lekića Spanca o sjajnom forsiranju Drine kod Ustikoline, čime je bilo valjano zasenjeno nesrećno »Ivan-sedlo«. Aleksandar Ranković Marko žestoko je kritikovao Mošu Pijade zbog toga što je lično streljao u Kalinoviku jednog borca - Beograđanina - koji je prekršio partizanska pravila ponašanja prema ženi, koja je preklinjala da mu se oprosti greška i to pred licem Tita i njegove »sekretarice» Zdenke, koja nije obavljala u Vrhovnom štabu samo sekretarske poslove.

Kladarin je prepričavao ono što je ovde čuo, po povratku Sedme divizije u Hrvatsku, sredinom 1943, na nekoliko mesta, što mu nije primljeno dobro u eri vladavine Andrije Hebranga. Možda još i više ona ranije pomenuta izjava o Hebrangovoj ženidbi.

Po povratku na Baniju, sredinom 1943. godine, slučajno se, kako su to Banijci ironično i u šali voleli da kažu »iz nacionalnih razloga« našao »na raspolaganju« kao »problem«.

Đuro Kladarin je ipak prošao bolje nego bolničarka Osamnaeste slavonske brigade, Dušanka Pavlović, koja je, upoznata lično sa držanjem i životom Olge Kon-Hebrang u logoru, postavila pitanje kako ona može biti supruga »našeg druga Hebranga« - pa to, kako se priča, platila glavom.

PARTIZANSKO-NEMAČKI PREGOVORI, MARTA 1943. GODINE

O atmosferi u prozorsko-jablaničkoj kotlini za vreme »bitke za ranjenike« govore i dramatični, beznadežni apeli za pomoć koje je Vrhovni komandant NOVJ - Josip Broz Tito upućivao Kominterni, a preko nje Staljinu:

»Možemo li se nadati kakvoj pomoći od saveznika? Molimo odgovorite, jer je neizvesno koliko još mi možemo izdržati ovakav napor. Naše žrtve su ogromne, *a ranjenici nam strašno smetaju u operacijama.«*[21] - pitao je Tito Moskvu, 4. marta 1943. godine (Podvukao - *P. J.)*

[21] J. B. Tito, ***Sabrana dela.*** Knj. 14, str. 121.

»Oslonite se sada samo na sopstvene snage ... Možete računati u najskorije vreme na ozbiljnu materijalnu pomoć. Trudimo se da pružimo maksimalnu političku pomoć vašoj herojskoj borbi.. .«[28] - odgovorila je Moskva, 7. marta 1943. godine.

Iz naknadnog saznanja da se s velikom masom ranjenika, u borbenom poretku vojske angažovane frontalno, odsudno, ne mogu izvoditi krupne operacije, proizašao je i pokušaj da se ranjenici pripoje Devetoj dalmatinskoj diviziji, s tim da ih ona iz doline Rame, pod borbom prevuče na Dinaru.

Ovo je, očevidno, bilo neizvodljivo, jer ova novoformirana divizija nije mogla obezbediti ni jednu smenu nosača za hiljadu nepokretnih ranjenika, a da se i ne govori o nužnosti borbe sa nemačkom Sedmom SS divizijom »Princ Eugen«, koja je od Livna nastupala prema Hercegovini.

Kao jedan od pet komandanata divizija, one angažovane u odbrani na najugroženijem pravcu, u kome su se odražavala raspoloženja boračke mase, moram da kažem da ovi apeli nisu adekvatno odražavali herojski prkos i borbeni duh boraca i rukovodilaca Operativne grupe divizija, koji su i bez saveta iz Moskve (a nije im ni saopšten!), računali samo na svoje snage. Ta orijentacija ih je i provela uspešno kroz zamke »Neretve« i »Sutjeske«.

Suština problema svodi se na to da Vrhovni štab nije - u duhu partizanske taktike slobodnog i blagovremenog manevra - uspešno izbegavao operativno-taktička okruženja svojih borbenih grupacija, niti je pokazao, ni na Neretvi, ni na Sutjesci. poznavanje vojne tematike: »Proboj iz okruženja«.

Još manje istorijskog smisla i opravdanja imali su, baš u tom vremenu, pregovori s Nemcima o privremenom »primirju« i posrednoj borbenoj saradnji. Ovo zbog toga što pregovori nisu NOVJ doneli nikakve taktičko-operativne koristi (a istorijske, naučne analize će, po svemu sudeći, pokazati da su joj doneli i štete vojne prirode!), i što su slična politika i vojna taktika i strategija četnika kvalifikovane kao »nacionalna izdaja«.

Partizansko-nemački pregovori, 11. marta 1943. godine, u Gornjem Vakufu, nastavljeni u Sarajevu i Zagrebu - uslovljeni kako opštom vojno-političkom situacijom na Balkanu, tako i položajem Operativne grupe divizija Vrhovnog štaba u dolini Neretve, bili su dugo vremena tabu-tema, a i sada su opterećeni mitološkim i pragmatičko-političkim interpretacijama. Temeljita vojnopolitička analiza tog istorijskog čina biće moguća samo na bazi potpune dokumentacije i objektivnog, a ne propagandno-politički obojenog svedočenja svih aktera jugoslovenskih i nemačkih.

Može se, međutim, na bazi onog do sada poznatog, logičkim rasuđivanjem doći do raznih zaključaka, uključujući i zaključak da za sumnjičenje rukovodstva NOP-a da je subjektivno, svesno nameravalo i ugovaralo da uspostavi *koordiniranu borbenu suradnju* s nemačko-fašističkim okupatorima u borbi protiv saveznika, nema realnog osnova. Međutim, namera da

[28] ***Ibid.,*** Knj. 14, str. 373.

se NOVJ angažuje u samostalnoj, nezavisnoj oružanoj borbi protiv anglo-američkog desanta, navodi na pomisao da bi u slučaju anglo-američkog iskrcavanja došlo - nezavisno od subjektivnih raspoloženja i htenja - do objektivne *nekoordinirane* borbene partizansko-nemačke antisavezničke saradnje, bazirane na momentanom idejno-političkom pragmatizmu. Nastala bi situacija analogna (partizansko-četnički inverzna!) onoj na Prenju, kada četnička vojska - *spremna da kao prethodnica anglo-američkog desanta napadne Nemce i krene na Split i Sarajevo - zatvara beočug okupatorskog obruča oko Operativne grupe divizija Vrhovnog štaba NO VJ na Prenju i bori se zajedno s Nemcima, Italijanima i ustašama u cilju uništenja partizana »komunista«, svog »glavnog neprijatelja«*.

U vezi s tim, naročitu važnost imaju direktive upućene preko Vlatka Velebita partizanskim snagama u Slavoniji da obustave diverzantske napade na prugu Beograd-Zagreb, i partizanskim snagama u zapadnoj i istočnoj Bosni da izbegavaju borbe s Nemcima i domobranima, da glavni udar usmere na četnike, i da deo svojih snaga upute u Sandžak, tada objekat posebne nemačke pažnje!

Istoričarima će privući pažnju i činjenica da je u vreme kontakata predstavnika Vrhovnog štaba NOVJ Vlatka Velebita i nemačkog Opunomoćenog generala u NDH, Gleza fon Horstenaua - marta meseca u Zagrebu - ovaj po direktivi Himlerove Glavne uprave bezbednosti Rajha (RSHA) vodio razgovore s predstavnicima HSS-a, Košutićem i Andersom i planirao novu ustaško-HSS-ovsku hrvatsku vladu, na čelu sa šefom HSS-a Vlatkom Mačekom.[21']

Ličnosti - učesnici u ovim zbivanjima, navode na pretpostavku velike i važne aktivnosti svetske i jugoslovenske »masonerije«, o kojoj na svoj način govori i sudbina Vladislava Ribnikara i storija Jare Ribnikar o njegovom izvlačenju iz nemačkog zatočeništva.

Svi ovi političko-diplomatski i vojni postupci - posebno umesto decentralizacije, povećanje koncentracije partizanske vojske na crnogorskoj teritoriji, ekonomski nepogodnoj za opstanak i život veće vojske - posledice su pogrešne procene namera Nemaca. Oni su, po svemu sudeći, svojim držanjem u pregovorima podržavali prikupljanje velikih partizanskih snaga na crnogorsko-sandžačkoj teritoriji, koju su oni tajno operativno okruživali! Postupci NOP-a su proizlazili i iz pogrešnog preranog napuštanja partizanske taktike, i prelaska na rat odsudnih bojeva i bitaka, pogodnih za neuporedivo nadmoćniju okupatorsku ratujuću stranu.

Preterana uznemirenost u Vrhovnom štabu, u uslovima ćorsokaka, u koji je Operativnu grupu NOVJ dovela ta operativno-taktička orijentacija u prvoj polovini 1943. godine, posebno na Neretvi i Sutjesci - stalno je i svuda prisutna!

[29] **Vasa Kazimirović, *NDH u svetlu nemačkih dokumenata i dnevnika Gleza fon Horstenaua 1941-1944. godine*, »Nova knjiga« — »Narodna knjiga«, Beograd, 1987. godine, str. 288, 289.**

Uverenje vrhovnog komandanta Josipa Broza Tita da partizansko -nemački pregovori utiču na »neutralizaciju« Nemaca i smanjivanje njihove borbene aktivnosti protiv partizana, uslovilo je, dobrim delom, neoprez nost i iznenađenje Vrhovnog štaba NOVJ, sredinom maja 1943. godine silinom i idejom nemačkog udara, vremenom i mestom udara na partizan sku vojsku u Crnoj Gori.

Mora se, pri tom, stalno imati na umu da je nailazeći bliski poras fašističkog bloka bio svakom - pa i rukovodstvu NOP-a očevidan. Buduć da bi politička i borbena saradnja i vezivanje s njim vodili NOP i njegove rukovodstvo u sigurnu i blisku propast, teško je pretpostaviti da ono nije taktički manevrisalo, koristeći suprotnosti i u taboru protivnika, nego. navodno, svesno radilo na realizovanju tako pogubnog plana.

No, bez obzira na to šta će biti u vezi s tim otkriveno, mora se uočiti da se sve to srećno završilo na »ispitivanjima« i »pokušajima«, a »pokušaji« i tc indirektne saradnje ne mogu se nikako identifikovati - kako se to zlona-merno čini - s ustaškim i četničkim stvarnim i dugogodišnjim kvislinškim i polukvislinškim delovanjem.

Vrhovni komandant Josip Broz Tito izjavio je 12. novembra 1978. godine da su partizanski pregovarači (Koča Popović, Milovan Đilas, Vlatko Velebit) »išli na pregovore sa direktivom da razgovaraju samo o razmjeni zarobljenika, čime bi se našoj vojsci priznao status ratujuće strane« i da su Nemci insistirali na »privremenom smirivanju ratnih aktivnosti«.

Nemački izvori govore o tome da se 11. marta 1943. godine i kasnije pregovaralo s Nemcima i o nekim »drugim pitanjima« što se nikako ne može opravdavati samo vojnopolitičkom situacijom Operativne grupe Vrhovnog štaba i partizanskih ranjenika. Po tim izvorima u tač. 3. partizan-skog *ed memoara* iznosi se mišljenje Vrhovnog štaba NOVJ:

a) »... u sadašnjoj situaciji nema razloga zbog kojeg bi njemački Wermacht vršio ratne akte protiv Oslobodilačke vojske Jugoslavije, osobito u svjetlu položaja neprijatelja i interesa obje strane - prema tome bilo bi u interesu obje strane kad bi neprijateljstva prestala.

b) Oslobodilačka vojska Jugoslavije smatra četnike glavnim neprijate-ljima.«

U tač. 4. predviđan je prekid ratnih dejstava (primirje) za vreme pregovora. Podvlačeno je da bi Oslobodilačka vojska »povela borbu protiv Engleza, ako bi se iskrcali« i da to četnici ne bi nikad učinili...

Suprotno stavu nemačkog poslanika u NDH Zigfrida Kašea i nemač-kog opunomoćenog generala u Zagrebu Gleza fon Horstenaua, Berlin je odbio razgovore s partizanima o »drugim pitanjima«, dok je obavljena samo razmena zarobljenika.[30]

Jozo Tomasevich: *Četnici u Drugom Svjetskom ratu 1941-1945,* »Liber«, Zagreb, 1979. godine, str. 220-224.

Vidi i Vladimir Dedijer, *Novi prilozi za biografiju Josipa Broza Tita,* »Liburnija«, Rijeka, 1981. godine, t.2. str. 804-812.

»Sa buntovnicima se ne pregovara, oni se streljaju« - rekao je Hitler.

Poslanik Kaše - koji će posle kapitulacije Italije pokušati pregovore s partizanima, s namerom da »partizane Hrvate« priključi ustaško-domobranskoj vojsci - lično je okarakterisao ove »martovske pregovore« tako što je tvrdio da je »Tito, potučen u operaciji »Vajs« svoju »spremnost« da obustavi borbu stavio Nemcima do znanja na način koji je »ulivao poverenje i koji je otvorio mogućnost za široku likvidaciju nemira«.

I AB WER je cenio »da se Tito od kraja 1942. godine, počeo osećati napuštenim od Rusa«.[31]

Titu je upućen veoma oštar prekor iz Moskve - koju Tito nije obavestio da je bilo reči o »prekidu vatre« nego samo o razmeni zarobljenika. Prekor je intoniran sumnjom u partizansku savezničku lojalnost, što je, izgleda, jedna od osnova optužbe, 1948. godine, za »saradnju s fašistima« koju je uputio Staljin, zaboravljavajući svoju saradnju s Hitlerom 1939. godine.

Međutim, tadašnji i kasniji stav Moskve i Staljina, u vezi s tim nemačko-partizanskim kontaktima, nije opredeljivalo uverenje da NOP planira prelazak u fašistički tabor i vojnu saradnju s njim, nego ocena da se jugoslovenska autohtona nacionalno-oslobodilačko-revolucionarna borba izmiče polako kontroli Moskve, a po Staljinovoj despotsko-cezarističkoj doktrini sve što nije pod čvrstom kontrolom vazalno-poslušnog aparata, postaje, tokom vremena - protivnik.

Ovaj stav bio je, po mom mišljenju, izraz Staljinove sumnjičavosti i preventivnog autokratskog uništavanja potencijalnih neposlušnika i protivnika, jer ozbiljnijeg političkog neslaganja Titovog rukovodstva KPJ sa Staljinom, osim u granicama priznatih grešaka, niti je bilo, niti je moglo biti do raskida 1948. godine. Naprotiv, Tito je jugoslovensku komunističku partiju staljinizovao do krajnjih mogućih granica, da bi 1945-1948, kao »satelit br. 1« i socijalističku državu Jugoslaviju izgrađivao potpuno po uzoru na Staljinov SSSR i u duhu staljinističkog cezarizma.

Posebnu pažnju u tom svetlu privlači tač. 6. u kojoj se kaže da »Oslobodilačka vojska Jugoslavije smatra četnike glavnim neprijateljem«, što je tačno samo izvan konteksta opšte antifašističke, jugoslovenske nacionalnooslobodilačke borbe, u perspektivi revolucionarno-kontrarevolucionarnih okršaja. To isto, samo u inverznom smislu i obrtu reči tvrdili su i četnici sa svoje strane:

»Ne protiv Nemaca. Partizani su nam veći neprijatelji. Nemci (a s njima i svi kvislinzi! - *P. J.)* će i onako pasti, a komunisti će nam sesti na grbaču, samo ako uzmu vlast u svoje ruke« - govorio je Draža Mihailović.[32]

U dostupnom tekstu pregovora *nije, kao što se vidi, bilo reči o nekoj kapitulaciji i partizansko-nemačkoj borbenoj saradnji, nego o »prekidu ratnih dejstava« i to »za vreme pregovora«* i o usmeravanju Oslobodilačke

[31] **Vasa Kazimirović, *NDH u svetlu dokumenata i dnevnika Gleza fon Horstenaua 1941-1944.* »Nova knjiga«, Beograd, 1987, str. 164, 180.**

[52] **Nikola Milanović, *Dragiša Vasić,* »Nova knjiga«, Beograd, 1986. godine, str. 243.**

vojske Jugoslavije na »borbu protiv Engleza« i četnika, njenih »glavnih neprijatelja«.

Pri moralnoj i političkoj, istorijskoj oceni partizansko-nemačkih pregovora i ovog rangiranja neprijatelja, mora se imati u vidu: da su nemačko-fašistički okupatori i njihovi kvislinzi, tada već u samrtnom ropcu, *predstavljali privremenu iščezavajuću smrtnu opasnost za Jugoslaviju kao državu;* da su najavljene anglo-američke trupe, uključujući u njih monarhističku četničku »Vojsku u otadžbini« (u viziji Čerčilove Podunavske, katoličke federacije u kojoj je Čerčil, još od 1942. godine, nudio Staljinu podelu balkanske sfere na »fifti-fifti«, a ovaj to nije odlučno odbijao) - bile nosioci *trajne smrti, ne samo jugoslovenske socijalističke revolucije, nego i Jugoslavije, kao zajedničke države Južnih Slovena.*

Godine 1940. postojali su predloži za podelu interesnih sfera između Musolinijeve fašističke Italije i SSSR-a: Albanija, Jugoslavija i Grčka
- Italiji, a Rumunija, Bugarska i Turska - SSSR-u, kao i zvanične izjave SSSR-a da on želi balkanski mir a ne italijansku hegemoniju. »SSSR ima veliki interes za slovensku i nezavisnu Jugoslaviju.«[33]

Potcenjivački i manipulatorski odnos »velikih« prema »malima« opšte-poznata je stvar. Čerčilova Britanija dala je četnicima direktivu *»čekajte«, »nije vreme«;* ona je inspirisala napad četnika na partizane početkom novembra 1941. godine, koji je usledio odmah po pristizanju u Srbiju iz Londona britanske misije na čelu s Hadsonom, na bazi direktive da *četnici »moraju svim sredstvima sprečiti širenje komunizma«*. Licemernost britanske vlade, lepo se ocrtava i u pismu ambasadora Velike Britanije u SSSR-u, Arčibalda Klarka Kera, komesaru spoljnih poslova SSSR-a Vjačeslavu Mihailoviču Molotovu, povodom dnevnog reda Moskovske konferencije ministara spoljnih poslova SSSR-a, SAD i Velike Britanije, oktobra 1943. godine, u kojem se kaže:

»Sadašnja politika vlade Njegovog Veličanstva sastoji se u tome da se podržavaju svi elementi otpora u Jugoslaviji pod uslovom *da se oni bore protiv zemalja Osovine, a ne između sebe.* Ona smatra da ubuduće osnovni napor saveznika treba da bude usmeren u pravcu pokušaja da se postigne izvestan modus vivendi između Mihailovića i partizana, s tim *da se mogu efikasno koordinirati njihovi ratni napori u interesu saveznika*.«[34] (Podvukao - *P. J.)*

Najvažniji su *interesi saveznika,* u koje nisu ukalkulisani i jugoslovenski nacionalni interesi! Ni reći o direktivama iz Londona, četnicima da »čekaju, jer nije vreme« i da moraju svim sredstvima sprečiti kretanja u Jugoslaviji u pravcu prevazilaženja preživelih političkih i društvenih odnosa.

Ova neiskrena, zakulisna saveznička antijugoslovenska igra izazvala je i onaj poznati antibritanski govor Draže Mihailovića, kada je u eri saradnje

[33] Vuk Vinaver, *Jugoslavija i Francuska između dva rata,* ISI, Beograd, 1985. godine, str. 424, 425.

[34] Moskovskaja konferencija ministrov inostranih del SSSR, SŠA i Velikobritanii, 19-30. okt. 1943, Moskva, 1984. god., str. 70.

sa Italijanima, u prisustvu svojih britanskih saveznika rekao, pored ostalog i da Englezi žele da vode rat »do poslednjeg Srbina«.

Ova politička zakulisna igra i ono rđavo uvredljivo pisanje nekih članova britanskih vojnih misija, među njima i Randolfa Čerčila o Srbima, ne može se nikako dovesti u sklad sa stavom Srba prema Englezima, izraženim po skupu cenu i 27. marta 1941. godine, i boravkom jugoslovenske, emigrantske, probritanske vlade u Londonu.

Nemački poslanik u NDH, Zigfrid Kaše, ovako (1943) u pismu Geringu ocenjuje usluge »hrvatskog naroda« Trećem Rajhu:

»Zahvaljujući prijateljskom držanju hrvatskog naroda prema Nemačkoj u jugoslovenskom ratu, nemačka vojska je bila pošteđena velikih gubitaka u ljudstvu i materijalu.«[35]

Zato je »hrvatski narod« dobio u znak zahvalnosti i »Nezavisnu Državu Hrvatsku«!

I dok nemačko-fašistički zvaničnici na bazi zbivanja, aprila 1941. godine, »hrvatski narod« svrstavaju u svoj tabor, britanski premijer Vinston Cerčil u svom čuvenom govoru, 22. februara 1944. godine u britanskom Parlamentu, falsifikuje - očevidno ne bez određenog političkog cilja - nacionalni sastav NOP-a i NOVJ na štetu Srba a u korist Hrvata i Slovenaca:

»… Ne samo Hrvati i Slovenci, već se i veliki broj Srba pridružio maršalu Titu, tako da on u ovom trenutku ima preko četvrt miliona ljudi za sobom i velike količine oružja zaplenjenog od neprijatelja. . ,«[36] (Podvukao - P. J.)

Srbi su - ne samo 1941-1942, kada su gotovo sami vodili antifašistički, antiokupatorski rat - nego i tada 1944. godine, predstavljali ogromnu, apsolutnu većinu u NOP-u i NOVJ, pa ova izjava nije samo istorijska laž, nego i nemoralan gest prema savezničkom, srpskom narodu, koga je baš Čerčil gurao na političke stranputice.

Ali, ako Čerčil nije bio u pravu kada se ima u vidu nacionalni sastav boračke mase NOVJ, on nije bio daleko od istine kada se ima u vidu raspodela uticaja u sferi vlasti u CK KPJ i AVNOJ-u, gde je dominirala hrvatsko-slovenačka struja, na čelu s Josipom Brozom Titom - Hrvatom.

Nemački poslanik u NDH, Fon Kaše, krojeći istoriju, kao i Čerčil, po svojim ideološko-političkim merilima, oficijelno dokazuje nemačkom Ministarstvu spoljnih poslova da je 1943. godine u NOVJ bilo svega 50 hiljada Hrvata.[37]

»U početku nosioci ustanka bili su skoro isključivo pravoslavci«[38]
- tvrdi nemački Opunomoćeni general u NDH, Glez fon Horstenau.

Komunisti celog sveta su - u duhu staljinističkog »socijalističkog cezarizma« - bili dužni da podanički sprovode, bez pogovora i razmišljanja,

[35] **Citirano prema: Vasa Kazimirović, *NDH u svetlu dokumenata i dnevnika Gleza fon Horstenaua 1941-1944,* Beograd, 1987. god. »Nova knjiga«, str. 103.**

[3] **Vinston Čerčil, *Drugi svetski rat,* t. V. str. 454, »Prosveta«, Beograd.**

[37] **Vasa Kazimirović, *NDH u svetlu nemačkih dokumenata i dnevnika Gleza fon Horstenaua 1941-1944,* »Nova knjiga« - »Narodna knjiga«, Beograd, 1987. godine, str.**

[38] ***Ibid.,* str. 266.**

svaku Staljinovu direktivu, čak i kad je ona bila suprotna vitalnim interesima njihove zemlje (Francuzi, 1939, Jugosloveni do 1935).

Socijalistička vazalnost ili nacionalna nezavisnost bile su osnovne alternative Jugoslavije tokom oslobodilačkog rata, kao i 1948. godine.

Moskovski, Staljinov prekor jugoslovenskom NOP-u bio je zasnovan na opštoj liniji Antifašističke koalicije i javnom insistiranju velikih sila *samo* na borbi protiv fašističkih zavojevača, bez isticanja parcijalnih nacionalnih revolucionarnih ili kontrarevolucionarnih stremljenja kojima su one tajno manipulisale.

Partizansko-nemački pregovori mart-april 1943. godine, odisali su aromom koja je nagoveštavala delimično i privremeno povlačenje NOP-a s jednog od dva postojeća koloseka borbe - antifašističko-antiokupatorskog i revolucionarnog - samo na ovaj drugi revolucionarni, antiimperijalistički. Procenjivano je realno da za jugoslovenske revolucionarne ciljeve predstavlja manju opasnost *fašizam u povlačenju i pred porazom, nego zapadni imperijalizam i njegovi četnički štićenici u usponu i nastupanju.* Političkim i moralnim karakterom ovih ocena i pravim namerama koje su stajale iza njih moraće se ozbiljno pozabaviti istorijska i pravna nauka.

Ali, otkud »malima« pravo da samostalno rasuđuju o svojim interesima i da ih sami brane, kad je to »božansko« pravo samo »velikih«, obuzetih pijanstvom velikih sila i logikom hijerarhije interesa po kojoj su interesi »velikih« na vrhu, a interesi »malih« na dnu.

O ulozi »malih« kao monete za potkusurivanje u pogađanju »velikih« oko interesnih sfera, očigledno govori i nagodba Staljina i Čerčila, oktobra 1944. godine u Moskvi, o kojoj je Čerčil zapisao:

»Trenutak je bio podesan za svršavanje poslova, pa sam rekao: 'Hajde da sredimo *svoje* stvari na Balkanu. Vaše armije su u Rumuniji i Bugarskoj. Mi imamo tamo *interese, misije i agente.* Nemojte da među nama dolazi do nesporazuma u sitnim stvarima. Ukoliko se tiče Britanije i Rusije, kako bi Vam odgovaralo da imate devedeset odsto prevagu u Rumuniji, da mi imamo devedeset odsto uticaja u Grčkoj, a da u pogledu Jugoslavije bude pedeset-pedeset?' Dok se to prevodilo, napisao sam na pola tabaka hartije:

Rumunija
- Rusija.....90%
- Ostali..... 10%

Grčka
- Velika Britanija 90%
  (saglasno sa SAD)
- Rusija..... 10%

Jugoslavija..... 50-50%

Mađarska..... 50-50%

Bugarska
- Rusija.....75%
- Ostali.....25%

Doturio sam to preko stola Staljinu, koji je u međuvremenu čuo prevod. Nastala je kratka pauza. Zatim je uzeo svoju plavu olovku i stavio na hartiju veliki paraf, pa nam vratio hartiju. Da se sve to reši nije bilo potrebno više vremena nego da se napiše.

Posle toga je nastalo dugo ćutanje. Hartija napisana olovkom ležala je nasred stola. Najzad sam rekao: *'Da se neće možda smatrati kao prilično cinično ako bude izgledalo da smo ta pitanja, toliko sudbonosna po milione ljudi,* tako olako rešili? Hajde da spalimo hartiju!' 'Ne, sačuvajte je', rekao je Staljin.«[39] (Podvukao - *P. J.)*

Sovjetska istoriografija poriče postojanje Staljinovog parafa na pomenutoj istorijskoj »hartiji«, koja se posle rata našla kod Vilijama Dikina, Čerčilovog prijatelja, člana Britanske vojne misije pristigle u Vrhovni štab NOVJ 28. maja 1943. godine.

Na istoričarima je da utvrde gde je više istine, jer cela verovatno nije na jednom mestu i koliko se pri pogađanjima s velikim saveznicima Staljin rukovodio političkim i ratnim pragmatizmom, *kao* 1939. pri pregovorima s Hitlerom; u kojoj meri svojom kominternovskom politikom antijugoslovenstva; u kojoj meri svojom javnom podrškom jugoslovenskoj oslobodilačkoj borbi i istovremenim protivljenjem jugoslovenskoj revoluciji pod rukovodstvom koje je pokazivalo i znake neposlušnosti nespojive s njegovom cezarističkom despotskom vizijom »socijalističkog sveta«.

»Velika trojica« Antifašističke koalicije - Josif Staljin, Franklin Ruzvelt i Vinston Čerčil - svoje su stavove prema »malima« javno definisali i na Krimskoj konferenciji u Jalti, februara meseca 1945. godine.

Staljin je rekao:

»Spreman sam da se pridružim Americi i Britaniji u zaštiti prava malih naroda, ali nikada ne bih pristao da se bilo kakva akcija velikih sila podvrgne sudu malih. *Jugoslavija, Albanija i njima slične zemlje ne mogu da sede za okruglim stolom zajedno s velikima, kad se kroji njihova sudbina. «*

»Smešno bi bilo verovati da Albanija treba da ima jednak glas kao i tri velike sile koje su dobile rat i čiji predstavnici prisustvuju ovom banketu ...«

Svoje slaganje Ruzvelt je izrazio sledećim rečima:

»Spreman sam da konstatujem da su velike sile podnele najveću odgovornost i da one treba da diktiraju mir...«

Čerčil je podvukao:

»Ne postavlja se pitanje da male zemlje diktiraju svoje uslove velikim silama.«[40]

Pri razmatranju i ocenjivanju ovih stavova i doktrina, prava i obaveza »velikih« i »malih«, kao i opštih i parcijalnih interesa, ne sme se izgubiti iz vida da je značaj *jedinstva »velikih« u Antifašističkoj koaliciji* - SSSR-a,

[39] **Vinston Čerčil, *Drugi svetski rat*, Tom VI, »Prosveta«, Beograd, str. 207.**

[40] **Carls Bolen i Krimska konferencija.**

SAD-a i Velike Britanije - za saveznicku pobedu svetskoistorijskih razmera - daleko prevazilazio svaki parcijalni, nacionalni interes, ne samo pojedine male zemlje, nego i svakog velikog pojedinca, pa su i oni te svoje interese umnogome podređivali jedinstvu.

Ali i u toj situaciji, teško da se mogu u bilo kakve moralne i humane okvire uklopiti sledeće činjenice:

- u Londonu je boravila savezniČka *jugoslovenska* kraljevska izbeglička vlada koja je aprila 1941. godine, kada je sama Engleska bila u ratu sa tada svemoćnom Nemačkom, Jugoslaviju prevela iz fašističkog u antifašistički tabor;
- u Jugoslaviji je brojna NOVJ vezivala u otvorenom ratu protiv fašističkih zavojevača, ekvivalent okupatorsko-kvislinške vojske tri puta veći od onoga angažovanog u ratu s armijama zapadnih saveznika na italijansko-sredozemnom frontu;
- britanski premijer Vinston Čerčil i predsednik SAD Franklin Ruzvelt izjašnjavali su se i radili iza leđa svog vernog jugoslovenskog saveznika
- na restauraciji habsburške monarhije - u vidu podunavske federacije - na negaciji države Jugoslavije. Ruzvelt je, posle razgovora sa austrijskim prestolonaslednikom Otom Habsburškim, nameravao da još 1941. godine obrazuje austrijsku vladu u emigraciji. On je 1942. godine formirao austrijski bataljon, kao embrion Otove vojske, da bi od svoje namere odustao tek u leto 1943, pod uticajem supruge Eleonore koja je osećala antipatiju prema Otu Habsburškom, borcu za svoju monarhiju, sve do kraja drugog svetskog rata, čoveku koji izbliza prati ekonomsku i političku krizu u Jugoslaviji 1987. godine;
- predsednik Sovjetske vlade Josif Visarionovič Staljin - iako protivnik podunavske federacije, kao podsetnika na predratni »sanitarni kordon«, pristajao je na »fifti-fifti« podele interesnih sfera, nesaglasne s ratnim ciljem NOP-a - svog i ratnog i ideološkog vernog saveznika i sledbenika, što je, takođe, ugrožavalo uspostavljanje ne samo socijalističke, nego bilo kakve Jugoslavije.

Razmišljajući o svemu ovome prisećam se i »Ičkovog ugovora - mira«
- ponude Karađorđevoj ustaničkoj Srbiji, posle Požunskog mira (1805), autonomije od Turske i Napoleona i odbacivanja te realne i dobre ponude. Sve to po nagovoru carske Rusije da Srbija u savezu s njom produži rat protiv Turske, da bi ustanička Karađorđeva Srbija i posle Tilzitskog francusko-ruskog mira (1807) bila ostavljena »na cedilu«. A i posle rusko-turskog mira u Bukureštu (1812) Srbija je bila prepuštena »sporazumu s Turcima o autonomiji«, to jest milosti i nemilosti srpskim ustankom razjarene Turske. Pri tome se, naravno ne zaboravlja ni činjenica da je Rusija u mnogo slučajeva podržavala srpsku stvar, da bi joj SSSR *staljinističko--kominternovskom antisrpskom politikom* - započetom 20-ih godina našega veka - naneo štetu reda veličina turskog i habsburškog antisrbizma.

Trajni, neiskreni, dvolični odnos saveznika - velikih sila Antifašističke koalicije prema narodima Jugoslavije, pre svega Srbima, odnos proizašao iz *uvažavanja samo sopstvenih interesa,* podseća i na odgovor francuskog

ministra inostranih poslova De Šampanjija na Karađorđevo traženje Napoleonove zaštite i pomoći, 16. avgusta 1809. godine, u vreme stvaranja »Provinces d'Ilirie«, kao elementa strategijskog obezbeđenja francuskih trgovačkih, balkanskih kontinentalnih »istočnih puteva«, od životne važnosti u uslovima »kontinentalne blokade« i britanske pomorske »kontrablokade« evropskog kopna. Napoleon je ustaničkoj Srbiji, čije je junaštvo cenio, odbio pomoć, pod izgovorom daje trenutno u prijateljstvu i s Austrijom, koja popreko gleda na rađanje Srbije, i s Turskom, protiv koje se Srbi bune. On im, međutim, savetuje preko svog poslanika u Bukureštu da se *tajno povezuju s Francuzima i rade u njihovom interesu - za slučaj rata bilo s Austrijom, bilo s Turskom.*

U skladu s tom praksom i političkim moralom »velikih«, predstavnici naroda Jugoslavije nisu bili pozvani ni u Teheran, ni u Jaltu, ni u Potsdam, da zastupaju svoje interese, iako im je tamo krojena kapa.

Da se i ne govori o onom tajnom Čerčil-Staljinovom »fifti-fifti« sporazumu, koji je značio ne samo ratnu, nego i stalnu ili moralno-političku agoniju ili smrt Jugoslavije.

»Veliki« su, međutim, bili prisiljeni da računaju s lavovskom borbenošću, slonovskom istrajnošću i ježevskom bodljikavošću rukovodstva NOP-a i KPJ i jugoslovenskih boraca, osobinama ispoljenim najočiglednije u klancima Neretve i Sutjeske, i s partizanskom odlučnošću da se zubato odupru svim i svakojakim aspiracijama, pritiscima i diktatima, svim sredstvima, političkim, diplomatskim i oružanim.

»U se i u svoje kljuse«, »u sopstvene snage«, nije, za jugoslovenske partizane bila prazna parola, nego bit njihove aktivnosti.

U nedostatku potpune, relevantne dokumentacije, neophodne za analizu partizansko-nemačkih pregovora 1943. godine, ovog istorijski osetljivog i izuzetnog trenutka jugoslovenskog oslobodilačkog rata 1941-1945

- mogu se izreći, pored ostalih i sledeće primedbe:

1. »Pregovori« o razmeni zarobljenika vođeni su još od Livna 1942, preko inž. Ota, »inteligentnog, obrazovanog, spremnog obaveštajnog oficira ABWER-a«, pa su ovi u dolini Vrbasa samo njihov nastavak.

2. »Pregovori« o nekim »drugim pitanjima«, o kojima govore ne samo nemački izvori nego i izuzetno visok nivo partizanske delegacije, mogu se tretirati:

- Kao diplomatsko ispitivanje protivnika u jednoj i za njega veoma opasnoj situaciji, očekivanog prvog anglo-američkog desanta na evropsko tie, *ispitivanje na koje ima pravo svaka strana koja ratuje, a NOP je to bio,* pogotovo kad se ima u vidu da su šefovi velikih država Antifašističke koalicije, Čerčil-Ruzvelt-Staljin, bili rezervisani prema uspostavljanju Jugoslavije kao zajedničke države Južnih Slovena. Sve ovo - konkretni pregovori u datoj situaciji, izjave ratujućih strana, njihove bliže i krajnje namere, dalji tok događaja i uticaj pregovora na taj tok i istorijske tekovine

- podleže kompleksnoj istorijsko-pravnoj analizi i oceni.

Posebno svetio na ova zbivanja izbija iz sada poznatih istorijskih činjenica da su Čerčil i Staljin još 1942. godine podelili interesne sfere na

Balkanu, po principu »fifti-fifti«, tj. da su Čerčil i Ruzvelt u svojoj viziji katoličke, habsburške Podunavske federacije nameravali žrtvovati ne samo jugoslovenski monarhizam, nego i Jugoslaviju kao državnu tvorevinu, i da je to isto pripremao i Staljin (koji je prekidanjem sovjetsko-jugoslovenskih diplomatskih odnosa 1941. priznao nestanak Jugoslavije!), žrtvujući svojim interesima i jugoslovenski socijalizam i Jugoslaviju;

- kao pokušaj da se dobije u vremenu i da se pokaže i »velikim saveznicima« da sa NOP-om ozbiljno računa i fašistička koalicija, čiji su predstavnici tražili nemačko-partizanske kontakte još oktobra 1942. godine;[41]

- neposredno i posredno učestvovanje u »pregovorima« visokih nemačkih ličnosti: poslanika Kašea i Opunomoćenog generala Horstenaua i dospevanje predloga do nemačkog ministra inostranih poslova Ribentropa i samog Hitlera, samo po sebi govori da su Nemci visoko cenili snagu NOP-a i njegovu NOV - iako su je nazivali »banditima«. O tome naročito govori insistiranje Nemaca da nekako potisnu partizansko-okupatorske ratne sukobe iz svoje osetljive zone, iz Slavonije i istočne Bosne.

Ozbiljan povod za ovakav partizanski postupak - za »pregovore«, bila je činjenica da su zapadni saveznici - čiji su oficiri bili u četničkim štabovima zajedno s italijanskim - preko svoje četničke vojske, partizane oružano i otvoreno napadali, a istočni saveznici im davali nacionalno neostvarljive i klasno-socijalno besperspektivne savete, savete koji nisu garantovali ni Jugoslaviju, ni socijalizam - komunizam.

Protiv NOP-a i Jugoslavije bili su tada, dakle, iz raznih ideoloških i političkih razloga i na razne načine, kako faktori Fašističke tako i Antifašističke koalicije, pa nije bilo teško naći protivnike. Mnogo je teže bilo odrediti u to vreme ko je manje opasan protivnik, a najteže ko je kakav-takav prijatelj NOP-a, onakvog kakav se on stvarno ispoljavao - kao nezavisan, opštejugoslovenski i revolucionarni pokret.

Činjenicu da se rukovodstvo Komunističke partije i narodnooslobodilačkog pokreta Jugoslavije nije ni u takvoj, na oko besperspektivnoj situaciji pokolebalo, demoralisalo, skrenulo sa svoga puta borbe s okupatorsko-kvislinškom vojskom i kapituliralo bilo pred kime, istorija će obeležiti kao najsvetlije tačke njegovog bitisanja i delovanja, koje će umnogome zaseniti sve njegove slabosti i pogreške, među koje se moraju uključiti i »pregovori«.

3. Nije iznenađujuće što su veliki saveznici - Velika Britanija, naviknuta da druge angažuje u ratu za svoje ciljeve - a i SSSR, pretendent na pokroviteljstvo nad partizanima i njihovim tekovinama, polazeći od toga da samo oni, »veliki«, imaju isključivo pravo na slobodno političko i vojno delovanje, uključujući i pravo na pregovore s neprijateljem (čak kad se radi i o egzistencijalnoj sudbini drugih »malih« naroda) - prebacivali partizanskom rukovodstvu njegovu »nelojalnost«.

[41] **Vladimir Dedijer, *»Novi prilozi za biografiju Josipa Broza Tita,«* »Liburnija«, Rijeka - »Mladost«, Zagreb, 1981. godine, Tom II, str. 605.**

4. Bila je to složena, kondenzovana, vojna, politička i diplomatska igra - u kojoj je i stav podrške ili nepodrške velikih saveznika partizanima i četnicima zavisio prvenstveno od njihovog angažovanja u borbi protiv okupatora - Nemaca i Italijana - ili saradnje s njima. Postojao je velik rizik da u toj igri pored Velike Britanije i SSSR odbaci partizane, dugogodišnje dosledne borce protiv okupatora kao »saradnike okupatora« i prisvoji četnike kao saveznike, uprkos njihovoj dugogodišnjoj dokazanoj saradnji s okupatorskom vlašću i vojskom, kako je to urađeno kasnije sa satelitskim državama - Rumunijom, Bugarskom i Mađarskom.

5. Rizik se isplatio. Jer ovaj »pregovarački« političko-diplomatski potez - oslonjen na energični napad na »Londonsku vojsku« na Prenju i Drini i *neprekidne borbe s Nemcima i Italijanima u dolini Neretve* - nije trajno i suštinski naškodio političkom ugledu i položaju NOP-a. Naprotiv, posle odustajanja od plana anglo-američkog iskrcavanja na Balkan, došlo je i do britanskog odbacivanja četnika, kao saradnika okupatora, i priznavanja - posle podviga Operativne grupe divizija Vrhovnog štaba na Neretvi i Sutjesci i razbijanja glavnine četničke vojske - partizana, kao doslednih boraca za ciljeve Antifašističke koalicije.

6. U toj složenoj situaciji, kada su uspostavljeni partizansko-nemački kontakti, Britanci su avionima spuštali ratni materijal na Prenj četnicima, kojima su iz Londona upućivane šifrovane poruke da sarađuju sa Nemcima (11), Italijanima (22) i ustašama (33) u borbi protiv partizana. Britanska vlada je 3. marta, baš na dan početka pokušaja partizanskog proboja u centralnu Bosnu, dala direktivu »da uz podršku četnicima, britanski oficiri treba da se ubace u ostale grupe otpora, te ako njihove informacije to opravdaju, treba svaku moguću pomoć poslati i tim grupama«.

Čerčil, koji je i dešifrovanjem depeša mogao biti upoznat sa partizansko-nemačkim kontaktima, upozorio je 29. marta izbegličku jugoslovensku vladu i najavio da bi se, ako Mihailović »ne promeni svoju politiku i prema italijanskom neprijatelju i prema svojim jugoslovenskim zemljacima koji se odupiru neprijatelju«, mogla »za vladu Njegovog Veličanstva ukazati potreba da izmeni svoju sadašnju politiku favorizovanja generala Mihailovića a isključivanja ostalih pokreta otpora u Jugoslaviji«.

7. Odbacivanje plana anglo-američkog desanta na jadransku obalu na konferenciji u Vašingtonu, 12-25. maja 1943, znatno je pojednostavilo veoma zamršenu balkansku situaciju - pogoršalo za četnike a poboljšalo za partizane, pred kojima se bila pojavila raskrsnica na kojoj nijedan putokaz nije ukazivao na put bez velikih iskušenja.

8. Može se pri tome zameriti partizanskom vojnopolitičkom vrhu što je »pregovore«, makar i u obaveštajno-diplomatskom smislu vodio bez obaveštenja bar određenog broja rukovodilaca divizija i brigada, što je razgovarao o stvarima koje prevazilaze nadležnost rukovodstva - a tiču se karaktera i neposredne sudbine NOP-a, i što je svojim insistiranjem na žurbi u Gornjem Vakufu, 11. marta, otkrivao uznemirenost i strah u svojim redovima.

9. S dosta osnova može se, sada, naknadno ustvrditi da je ovaj tajni, samovlasni postupak partizansko-političkog vrha NOP-a, kao i odlazak vrhovnog komandanta NOVJ Josipa Broza Tita u Italiju, posle desanta na Drvar, maja 1944. godine, nagoveštavao kasniji nedemokratizam, voluntarizam i birokratsko-etatistički despotizam u socijalističkoj Jugoslaviji, koji su joj doneli mnogo zla, zaključno sa zaduživanjem u inostranstvu 70-ih godina, do razmera koje su u temelju potresle njen ekonomski i politički organizam.

10. Pri tome se, očevidno, može ali i ne mora isključivati mogućnost nekih ozbiljnih pregovora (koji i nisu bili nužni u taktičko-operativnoj perspektivi, jer je već bio izvršen proboj neprijateljskog obruča na Prenju!) u smislu objektivne političke i borbene saradnje sa Nemcima, to jest međusobne zamene ratnih uloga i sudbina četnika i partizana, ali i konstatovati da partizansko-nemački pregovori nisu imali onaj - navodnim Titovim vojnim lukavstvom obavijen - uticaj na tok vojnih operacija u dolini Neretve.

Može se, naprotiv, kada se ima u vidu samo vojni taktičko-operativni aspekt stvari, izvući i zaključak koji ne govori u prilog Titove genijalnosti i nedokučivog lukavstva. Reč je o tome da je prevremeni prelaz s gerilsko--partizanskog na frontalni vid ratovanja stvorio za NOP vojnotehnički ramsko-neretvanski ćorsokak, koji je zamračivao perspektivu dugotrajnog normalno nasilno neugasivog partizanskog rata. Isprečeni poraz na vidiku u odsudnoj bici - poput onog poraza španske gerile kod Evore (1808) - pojačao je potrebu pregovora, kao navodnog taktičkog nadmudrivanja jednog protivnika da bi se pobedio drugi, trenutno opasniji, iako je to drugima, četnicima, upisano u neoprostivi greh - »nacionalnu izdaju«.

11. Razvoj događaja govori i to da je prikupljanje brojne partizanske vojske iz istočne i zapadne Bosne (Šesta istočnobosanska, Majevička brigada i Peta krajiška divizija) i naknadno upućivanje u Sandžak bila krupna taktičko-operativna greška. Vidi se da nije bila uočena opasnost od frontalnih, odsudnih odbrambenih borbenih angažovanja, iako je na nju jasno upućivala tek minula odsudna bitka na Neretvi, a pokazaće je uskoro i odsudna bitka na Sutjesci.

Umesto koncentracije trebalo je težiti maksimalnoj decentralizaciji.

Za rasvetljavanje i pravo i suštinsko razjašnjenje ovog izuzetno značajnog trenutka jugoslovenskog oslobodilačkog rata 1941-1945 - »neretvansko-pregovaračkog« - istoričari i analitičari će morati potražiti odgovor na mnoga pitanja koja se nameću sama po sebi, na primer:

- Zašto jugoslovenski pregovarači (Milovan Đilas, Koča Popović, Vladimir Velebit) ćute pred javnošću, a Koča Popović, umesto podataka koje je dužan da obelodani posle 50 godina, nudi svoje reminiscencije o žuborenju potoka, zabeležene na povratku s pregovora, na putu Gornji Vakuf-Jablanica? A Vlatko Velebit govori samo o dobrim namerama Čerčila prema NOP-u?
- Zašto je javnost - u Operativnoj grupi divizija Vrhovnog štaba, u kojoj i ja kao komandant Sedme banijske divizije, na koju je svaljen glavni

teret »bitke za ranjenike« - bila neobaveštena o istorijskim zbivanjima, koja su opredeljivala i konkretne postupke jedinica?

Da li su Josip Broz Tito i oni upućeni u njegove »pregovore« zaista bili uvereni u važnost nepotpisanog »sporazuma« toliko, da su na toj osnovi planirali osvajanje Sandžaka, da bi komandant Prve proleterske divizije i pregovarač Koča Popović bio 15. maja 1943. totalno iznenađen neočekivanim nemačkim udarom u dolini Lima i poslao Titu obaveštenje »to nije samo ispad...« ili *»kršenje sporazuma«...* nego »dobro pripremljena ofanziva«.

Nezgodno svetio na »pregovarače« (Đilas, Popović, Velebit) baca izjava Josipa Broza Tita data 1978. godine, da su oni imali ovlaščenja da razgovaraju samo o »razmeni zarobljenika«, što znači da su pregovore »o nekim drugim pitanjima« vodili na svoju ruku, što bi povlačilo veliku krivičnu odgovornost, na koju, kao što se zna nisu pozivani.

NERETVA-PRENJ-KALINOVIK

Za vreme prelaska Neretve i Prenja moja Sedma banijska divizija je štitila - uz podršku snažne partizanske artiljerije - koja će uskoro biti survana u vrletno korito Neretve - most i put prema Krstaču i Idbaru od napada četnika i Italijana iz pravca Mostara.

Član specijalnog Bolničkog štaba (koji su sačinjavali i drGojko Nikoliš, Pavle Ilić, Krsto Popivoda i Božo Ljumović) Vladimir Dedijer, opisao je kao neposredni posmatrač dramatičnu borbu za ranjenike oko obala Neretve.

Gore, na liticama Prenja, mnogobrojne četničke vatre pokazivale su anglo-američkim avionima gde da spuste oružje i municiju. Mi smo u prvo vreme bili u nedoumici »otkud noću nemački avioni?«, pa smo gasili svoje vatre, a kad je jedan padobranski kontejner pao na našu teritoriju, shvatili smo situaciju. Onda smo potpirivali svoje vatre kako bi britanske pilote doveli u zabludu i naveli ih da i nama doturaju hranu, oružje i municiju.

Ova činjenica, poznata hiljadama učesnika bitke na Neretvi, marta 1943, kao i koincidencija početka napada vojnočetničkih odreda na partizanske odrede u zapadnoj Srbiji, novembra 1941. godine, s dolaskom britanskog kapetana Hadsona i jugoslovenskih kraljevskih oficira majora Zaharija Ostojića i Mirka Lalatovića iz Londona, teško da se može uklopiti u osnovnu tezu člana prve britanske misije pri Vrhovnom štabu, Vilijema Dikina, i u nedavno objavljenu knjigu generala Vlatka Velebita u kojoj piše da Velika Britanija nije ispoljavala nameru da uguši partizanski NOP. U suprotnosti je to i s mišljenjem istoričara Vudvorda da su britanski dugoročni interesi u Jugoslaviji bili usmereni na to da se onemogući da ova zemlja dođe pod sovjetski uticaj.

Ovo utoliko teže što i Velebit govori o telegramu britanskog Forin ofisa (20. novembra 1944) Eliotu i Maklejnu, u kojem se upućivanje

savezničkih snaga na jugoslovensku, od NOVJ već oslobođenu teritoriju (Split, Šibenik, Zadar, Dubrovnik) objašnjava kao »namera da bi stavili nogu među vrata«, to jest da bi one bile spremne za intervenciju kao u Grčkoj. Mnogo o tome govori i Čerčilova poruka Maklejnu, 23. novembra 1944. godine, u kojoj se kaže: »Iskrcaćemo se gde god želimo u opsegu koji sami izaberemo«, prenebregavajući pri tom činjenicu da NOVJ nije ELAS, da za pokoravanje partizanske Jugoslavije nisu bile dovoljne dve divizije (koje je od Čerčila tražio Šubašić, za pomoć pri prevođenju domobransko-ustaške NDH-ovske kvislinške vojske na savezničku stranu!) kao u Grčkoj (1944).

Subjektivističko je i protivrečno tumačenje da britanska vlada (Čerčil) nije imala nameru da likvidira NOP, uz istovremeno priznanje da je ona nastojala sve dok je to imalo perspektive, da u Jugoslaviji restaurira kapitalistički poredak i monarhistički režim.

O tome je i ministar spoljnih poslova Velike Britanije Entoni Idn, na Moskovskoj konferenciji, oktobra 1943. godine, rekao, između ostalog:

»... hoću da saopštim kakav rad mi ulažemo u vezi s pokretom Mihailovića i partizanskog pokreta u Jugoslaviji. Bilo bi vrlo dobro ako bismo mi mogli usaglašavati našu opštu politiku u odnosu na tu zemlju. Moja bi vlada želela uspostaviti slobodu i nezavisnost Jugoslavije i *sačuvati trajno kraljevstvo Srba, Hrvata i Slovenaca.«* (Podvukao - *P.J.*)[42]

Vinston Čerčil, koji na Berlinskoj konferenciji »Velike trojice«, jula 1945. godine Staljinov predlog da se osudi Frankov režim u Španiji, kao delo fašističkih zavojevačkih država Nemačke i Italije, odbacuje pozivom na »princip nemešanja u unutrašnje stvari«, istovremeno izjavljuje: »Što se tiče Jugoslavije, Bugarske i drugih zemalja, tamo ima mnogo pitanja koja se nama ne dopadaju i koja bismo mogli da kritikujemo. Ali, te zemlje su bile navučene u rat i njih su oslobodili saveznici.«[43]

Čerčil je hteo da tu sudi Jugoslaviji *bez njenih predstavnika,* dok je Staljin insistirao na tome da se na Konferenciju pozovu Tito i Šubašić.

Očevidno dovoljan dokaz Čerčilovog mešanja u unutrašnje stvari Jugoslavije, u smislu da se to pravo izvede iz izjednačavanja položaja Bugarske i Jugoslavije, i tvrdnje da su Jugoslaviju »oslobodili saveznici«, misleći, verovatno, i na one pokušaje da se anglo-američke trupe iskrcaju u oslobođenu Dalmaciju, i na onu beznačajnu materijalnu pomoć pruženu 1944, kao i 1945. godine NOVJ.

Nije ovde mesto da se navode mnogobrojni elementi istorije koji razjašnjavaju ovu problematiku. Nju posebno objašnjava naknadno ispoljeno svetio u čijoj perspektivi politički i oružani sukobi tokom drugog svetskog rata partizanskog NOP-a i NOVJ i četničke »Vojske u otadžbini«, ELAS-a i EDES-a u Grčkoj, predstavljaju, sem nacionalnih, važan izraz interesa velikih sila i suprotnosti između zapadnokapitalističkog i sovjet-

[42] ***Moskovskaja konferencija ministrov inostranih del SSSR, SŠA i Velikobritanii,* 19-30. oktjabra 1943.g., Moskva, 1984. godine, str. 144.**

[43] ***Berlinskaja konferencija rukovoditeljej trjoh sojuznih deržav — SSSR, SŠA i Velikobritanii,* 17. jula-2. avgusta, 1945. godine, Moskva, 1984. godine; str. 81.**

skog krila Antifašističke koalicije, iz kojih će posle rata izrasti polarizacija »Istok« - »Zapad« i nuklearna ugroženost opstanka ljudske civilizacije.

Nema sumnje, ovde - u ramsko-neretvanskoj kotlini i na Prenju - direktno su se angažovali u borbi protiv nas - partizana, ne samo Nemci, Italijani, ustaše, domobrani i četnici, nego posredno i britanska avijacija. Ovo se, razume se, ne može prikriti pred istorijom, kako se to čini sklanjanjem dokumenata koji sadrže direktive britanske vlade jugoslovenskoj izbegličkoj vladi i njenoj »Vojsci u otadžbini«.

O autohtonosti jugoslovenskog NOP-a, koja se u zavisnosti od situacije ispoljavala u varijabilnom vidu - očevidno govori i činjenica da su se ovde protiv njega udruživale snage Fašističke i Antifašističke koalicije - međusobno zaraćenih - svaka iz svojih interesa i težnji. Ovo, opet, sa svoje strane, govori o velikoj ulozi spoljnjeg faktora na zbivanja u jugoslovenskom prostoru, tokom oslobodilačkog rata 1941-1945. Autohtoni element političke linije NOP-a koji je ispoljavao suprotstavljanje svakojakom političkom i vojnom zavojevanju, bio je klica buduće jugoslovenske antiblokovske politike nacionalne nezavisnosti i nesvrstavanja.

NOVO POVRTANJE OPERATIVNE GRUPE DIVIZIJA NA SEVER

Dok su Prva, Druga i Treća divizija - koje nisu u dolini Neretve i na Prenju pretrpele gubitke kao Sedma banijska i Deveta dalmatinska divizija - prodirale kroz Hercegovinu i Crnu Goru prema dolini Lima, Sedma banijska divizija je prikupila svoje ranjenike i bolesnike iz Centralne bolnice, oporavila se i osposobila - razume se u smanjenim razmerama - za pokret i borbu. Ona je početkom maja dobila naređenje da se iz rejona Kalinovika preko Zelengore, Cureva i Šćepan-polja prebaci u Sandžak, zaposedne položaje na reci Cehotini i štiti novu crnogorsko-hercegovačku partizansku bazu (»republiku«) od udara Italijana iz Pljevalja.

U sastav Sedme divizije bila je uključena i Treća dalmatinska brigada, stvorena od rasformirane Devete dalmatinske divizije.

Za vreme mog četvrtog ratnog susreta sa Sutjeskom, kod Ćureva, stekao sam važno lično iskustvo, koje će mi poslužiti nešto kasnije, pri petom navraćanju na ovu reku i izboru mesta prelaza za Sedmu diviziju u noći između 9. i 10. juna 1943. godine, godinu dana posle trećeg prolaza ovim terenom, oko 10. juna 1942. godine.

Zagazivši neoprezno na dobrom konju u vodu, konju do pasa, zamalo se nisam utopio u plahovitoj reci. Konj, iako snažan, počeo se teturati i drhtati. Jedva sam ga smirio i preveo na drugu obalu, zadržavši u svesti saznanje da je snaga ove vode mnogo veća nego što naoko odaje njena dubina.

Divizija se oko 10. maja angažovala u borbi južno od Foče - u Zakmuru i Trbušću - proti.v snažnih i agresivnih neprijateljskih snaga. Bile su to, u stvari, sveže snage koje su kretale na Sutjesku i Zelengoru po planu

»Vajs 3« - »Švarc« - pete okupatorsko-kvislinške (protiv)ofanzive. Tome Vrhovni štab nije posvetio pažnju, pa je tako i poslednja - Sedma banijska divizija Operativne grupe divizija, ušla na sandžačko-crnogorsko područje koje su Nemci već opkoljavali.

Tih dana, početkom maja 1943, kada još nije bila odbačena mogućnost anglo-američkog desanta na jadranskoj obali, na ranijoj crnogorsko-hercegovačkoj četničkoj teritoriji pojavile su se jake partizanske snage. Ove snage koje nisu ostvarile nemačko-partizansko »primirje«, bile su usmerene prema komunikacijama u ibarskoj i moravskoj dolini, od vitalnog interesa za nemačke snage u Grčkoj. Nemci su u toj situaciji, izgubivši poverenje u Italijane, čiju su kapitulaciju već nazirali, pripremali u Crnoj Gori ofanzivne operacije, nezavisno od Italijana, i protiv partizana i protiv četnika - italijanskih štićenika.

Oni su, u cilju čišćenja teritorije u pozadini, s mora neposredno ugroženog crnogorsko-hercegovačkog priobalja, isplanirali manevar »čekića i nakovnja«, »naterivanja u mrežu«. »Mrežu« je trebalo isplesti duž reke Tare i Pive, a »naterivanje« partizanskih snaga u nju izvršiti udarom iz Sandžaka, Crne Gore i Hercegovine.

Vrhovni štab NOVJ (Tito, Žujović, Ranković, Đilas, Pijade, Terzić) bio je operativno iznenađen nemačkim izborom mesta, vremena i zamisli udara. Iznenađenje je bilo uslovljeno, pored ostalog i Titovim uverenjem da su partizansko-nemački »pregovori« »neutralizovali« Nemce, zadovoljne partizansko-četničkim ratom. Prozrevši sa izvesnim zakašnjenjem namere Nemaca, Vrhovni štab je promenio pravac pokreta partizanskog »operativnog ježa« na jugoistok, i usmerio njegov udar na sever - preko dobro branjenog komunikacijskog rejona Foče - napadnutog 24. maja - slično ranijem udaru sa severa preko utvrđenog ramsko-neretvanskog utvrđenog rejona.

Posle neuspeha kod Foče, udar je usmeren preko planinskih platoa
- Vučeva i Zelengore, kao i posle ranijeg neuspeha kod Konjica preko Prenja.

Na kraju jednomesečnog operativnog rvanja, oko petnaest hiljada borbama i glađu iznurenih partizanskih boraca, sa oko sto dvadeset hiljada okupatorsko-kvislinških, pretežno nemačkih vojnika, vojnotehnički dobro vođenih, partizanski »operativni jež« se probio u istočnu Bosnu. Nemci, koji su udarali na njegove bokove i postavljali *na terenu izvanredno podesnom za odbranu* niz obruča, nisu postigli svoj cilj - uništenje partizana u »kotlu«, ali su »partizanskom ježu« naneli velike gubitke, uz nemale i sopstvene.

POKRET IZ SANDŽAKA NA TARU, PIVU I SUTJESKU

Oko 20. maja, Prva proleterska brigada promicala je pozadi čehotinskog fronta moje Sedme banijske divizije na sever, prema Foči. Kraljevčani

su mi s tugom govorili: »Opet nema ništa od naše Srbije.« A primicali su se Zlatnom boru na kojem će biti teško ranjen komandant bataljona Živan Maričić, koji će nastradati kao ranjenik u vrtlogu Sutjeske. On će kao nepokretni ranjenik uputiti pismenu poruku Vrhovnom štabu da napusti ranjenike i spasava borbene jedinice i vodi ih u borbu za pobedu, i time izraziti ono bitno, suštinsko gledanje partizana - boraca i ranjenika - na smisao borbe i nužnih žrtava.

Kao posledica naših velikih gubitaka i teškoća, rasformirana je tih dana Deveta dalmatinska divizija i svedena na Treću dalmatinsku brigadu, koja je ušla u sastav Sedme banijske divizije.

Sedma divizija se pod pritiskom jakih italijanskih snaga, izvodeći manevarsku odbranu, povukla preko Tepaca i Levertare u Žabljak, a odatle na popaljeni pivski plato, gde je zaposela levu obalu Tare, od Sušice do Sćepan-polja. Nemačka artiljerija od Uzlupa. a italijanska duž desne obale Tare^ neprekidno su tukle naše položaje.

Na putu od Zabljaka prema dolini Sušice prisetio sam se pričanja kako je »gospodar« Crne Gore (kralj Nikola) dolazio na Stulac i odatle, sedeći na »kamenom prestolu«, posmatrao svoju Crnu Goru. Želeći da u ime naše proleterske kolone - negacije monarhizma i despotizma i njegovog ceremonijala - pritvrdim tu našu demokratsku orijentaciju - makar na ovom bezvrednom objektu - sjahao sam s konja koji me je verno i odano nosio, drhteći često na uskim kamenim stazama nad provalijama. Nekako setan i neodređeno zabrinut seo sam, pod velikom kišom, na u kamenu isklesano sedište - za mene u tom trenutku, istina beznačajan ali ipak nekakav simbol svih monarhizama, despotizama, ceremonijala i raskoši, koju treba »oskrnaviti«, uveren da ih više neće biti kod nas i da već i zato vredi lomiti se po balkanskim vrletima.

Ovaj detalj mi se često pojavljuje u svesti u atmosferi birokratskog proračunsko-harizmatskog kultizma i izdizanja kulta Josipa Broza Tita iznad zakona i Ustava, na pijedestal demijurga - tvorca i spasitelja.

Za vreme borbi u Sandžaku, pre prelaska na levu obalu Tare, Vrhovni štab mi je uputio vrlo oštru, *opravdanu kritiku što redovno ne izveštavam o situaciji. Shvatio sam to ozbiljno i nastojao da otklonim tu svoju konstantnu slabost.* Međutim, i ja sam njemu mogao uputiti primedbu što me nije dovoljno obaveštavao o situaciji u celini i zamislima naših dejstava.

Pre polaska iz Sandžaka, naslućujući Zelengoru i sećajući se iskustva iz prošle, 1942. godine, naredio sam intendantu divizije Boji Batiniću, kao što sam već spomenuo, da obezbedi »milom i silom« diviziji hranu u živoj stoci, za dvadeset pet dana. Sela Potpeć, Kruševo, Kakmuži i druga, teško su osetila ovo moje naređenje, ali ono će se pokazati spasonosno ne samo za teško iznurenu Sedmu banijsku diviziju, nego i za ranjenike Centralne bolnice koji su u dolinama Pive i Sutjeske klali ovde uzete ovce i tako spašavali živote. Bez toga, teško da bi onaj ešelon od oko tri hiljade ljudi, pod mojom komandom, stigao na Jahorinu.

Uprkos teškoj situaciji, na dnevnom redu sastanka divizijskog komiteta bilo je i razmatranje istorijske vesti o raspuštanju Treće komunističke

internacionale - Kominterne - 15. maja 1943. godine - »da bi se omogućila što bolja saradnja saveznika za pobedu nad neprijateljem«, rečeno je o tome, između ostalog.

U stvari, ona je morala biti raspuštena zbog nekih svojih bitnih slabosti, koje je u nju ugradio i Lenjin: preterani centralizam presađen iz SKP(b); nepravilan sektaški stav prema socijaldemokratskim partijama kao »buržoaskim agentima«, »renegatima i neprijateljima radničkog pokreta«, »opasnijim i od same buržoazije«; potcenjivanje snage kapitalizma i imperijalizma i predviđanje njihove brze propasti i smrti; stvaranje, na bazi revolucionarne bure u Evropi, posle završetka prvog svetskog rata, doktrine »Svetske revolucije«, doktrine koja je i SSSR-u i međunarodnom radničkom pokretu donela mnogobrojne poraze i ideološko-političke stranputice.

Neki elementi ovog kominternovskog duha pojaviće se 1947. godine u vidu »Informacionog biroa nekih komunističkih partija« i izazvati, pored ostalog i istorijski sukob s autohtonom, nacionalnooslobodilačkom i revolucionarnom socijalističkom praksom KP Jugoslavije trasiranom i izgrađivanom i 1943, ovde na Sutjesci i Zelengori.

NEKE ANTILEGENDARNE ČINJENICE I KRITIČKE PRIMEDBE

Ne želeći da povređujem bilo čije pravo da živi u legendama i mitovima, kao jedan od aktera »Sutjeske« u ulozi komandanta divizije i kao čovek koji smatra da naučnost i objektivne analize zbivanja treba da su u osnovi rekonstrukcije i tumačenja istorije, moram i ovde da iznesem neke činjenice i gledanja nesaglasna sa mitološkim:

Partizanske jedinice, kojima je na »Sutjesci« kao i na Neretvi dva meseca ranije bila strana pomisao na kapitulaciju, izvojevale su i u ratnu istoriju jugoslovenskih naroda unele još jednu epopeju, obavijenu legendama, mitovima i kultovima, vezanim kao i u »Neretvi« za »humanost« u borbi za ranjenike, nemačku »glupost« i našu »genijalnost«.

Ako se često spominjana izjava vrhovnog komandanta Josipa Broza Tita da on »ni kao komandant, ni kao generalni sekretar KPJ, ni kao čovek« nije mogao izdati naređenje da se teški ranjenici ostave, odnosi i na vreme »Sutjeske«, a tvrdi se da se odnosi, onda se izvlači logičan zaključak da su to na svoju ruku učinili neki komandanti koji nisu bili ni dobri komandanti ni dobri komunisti, ni dobri ljudi.

Kako Prva i Druga divizija nisu bile povezane s ranjenicima Centralne bolnice, a o Trećoj diviziji je nametnuta legenda o »žrtvovanju«, »samožrtvovanju« i »stradanju« zato što, navodno, čas po Titovom naređenju, čas po svojoj savesti »nije mogla da napusti ranjenike«,[44] ostaje u tim verzijama

[44] **Treća divizija žrtvuje se za spas ranjenika, *Sutjeska dolina heroja,* »Partizanska knjiga«, str. 25.**

još jedina divizija učesnik na Sutjesci - Sedma banijska divizija - čije delovanje u odbrani ranjenika u legendi ostaje nedorečeno, iako je ona sagorela u borbama za njihov spas.

Neki su mi na bazi legendi, satkanih na proročansko-harizmatskom izvitoperavanju istorijskih činjenica u korist kulta »vođe« upućivali anonimna pisma, u kojima odgovornost za stradanja Banije, njene divizije, svaljuju na mene lično. Eto, u legende ne treba dirati, dokazuju mnogi. Razume se, pre svega, oni koji su sebe i svoje ljubimce lepo smestili u njima. Njihovo nepoštenje i nemoralnost, mislim, ne treba dokazivati!

Evo, međutim, nekih činjenica koje u temeljima potresaju mitologiju »Sutjeske«, satkanu iz mnogo komponenata.

Vrhovno vojnopolitičko rukovodstvo NOP-a, na čelu sa vrhovnim komandantom NOVJ i generalnim sekretarom KPJ - Josipom Brozom Titom donelo je u selu Mratinje, *3. juna 1943,* odluku da se teški ranjenici (oko hiljadu) sklone i ostave u međurečju Pive i Tare.[45] Posle ovoga nije postojao ni jedan objekat za koji se trebalo i smelo odsudno borbeno angažovati na mestu - ni bolnica, ni Vrhovni štab.

Oni koji prećutkuju i prikrivaju ovu odluku i druge činjenice - a među njima i Milovan Đilas, dobro upoznat sa stanjem stvari - prave rđavu uslugu i vrhovnom komandantu NOVJ, Josipu Brozu Titu, jer je on njom bar donekle ispravio operativno-taktičku grešku učinjenu početkom 1943. godine time što ranjenici nisu priključeni Prvom hrvatskom i Prvom bosanskom korpusu, kojima je bila dodeljena odbrambena uloga i sloboda manevra na šumovitom području, čije je stanovništvo bilo naklonjeno NOP-u.

Dilema je ovde bila: ili da cela Operativna grupa divizija Vrhovnog štaba izgine do poslednjeg čoveka, zajedno sa ranjenicima, ili da se ona učini manevarski i borbeno sposobnom, a samo teški ranjenici na nosilima sklone i sakriju i sada - bez obzira na lična raspoloženja i preživljavanja
- napuste bez borbene zaštite.

Vrhovni komandant se, logično, opredelio za drugu i doneo odluku *obaveznu* za sve. (Ne)opravdanost, (ne)namernog (ne)odstupanja od te odluke opredeljuje, razume se, praksa, konkretno rezultati koje su postigle Sedma banijska i Treća divizija.

S ovom odlukom i njoj saglasnim naređenjima izdatim meni lično, 7. i 9. juna 1943. godine, *da se teški ranjenici napuste,* publikovanim na mnogo mesta, teško se može usaglasiti, osim kao izraz potpune dezorijentacije i dezorganizacije ili harizmatskog kultizma - nedokumentovani navod Peka Dapčevića da je Vrhovni komandant *12. juna 1943. godine* - kada je kao što se zna Centralna bolnica Vrhovnog štaba već bila likvidirana - »otprilike tada rekao da to ne može narediti ni kao sekretar Partije, ni kao Vrhovni komandant, ni kao čovjek.«[46]

[45] V. Dedijer, *Dnevnik,* t. II, Beograd, 1946, str. 285, 286. *Zbornik Sutjeska,* »Vojno delo«, Beograd, 1958, t. I, str. 288, 289.

[46] *Sutjeska* I, VIZ, »Vojno delo«, Beograd, 1958. godine, str. 92. »Politika«, 14. jun 1988. godine, str. 22.

Istoričari će očevidno biti u dilemi da li da se odluče za istorijske činjenice ili za harizmatsku mitologiju, te da Titova stvarna i izmišljena protivrečna naređenja tumače kao izraz njegove lične kolebljivosti i neodlučnosti, ili tolike zaboravnosti da ne zna šta je naredio nekoliko dana ili sati ranije.

Nemci su bitku na Sutjesci vojnotehnički vodili dobro. Ova ocena proizlazi: a) iz izvanredno dobro organizovane obaveštajne službe, bazirane na prisluškivanju, radio-goniometrisanju i na agenturnoj mreži; b) iz uspešno odabranog manevra posle Neretve, manevra podesnog i za borbu protiv eventualnog anglo-američkog desanta i za okruženje partizanskih i četničkih snaga u Crnoj Gori; c) iz izbora mesta, vremena i zamisli bitke u vidu »naterivanja u mrežu« ili »čekića i nakovnja«.

Premorenost partizanskih jedinica u borbi sa četnicima i odmorenost nemačkih jedinica; slabo naseljeno, ekonomski siromašno područje severne Crne Gore izabrano za placdarm, bilo je nepodesnije za partizansku vojsku upućenu na snabdevanje sa terena, nego za okupatorsku sa organizovanim snabdevanjem, pored ostalog i onim vazdušnim; kanjoni reke Tare, Pive, Sutjeske, klanci i litice više su odgovarali strani koja se odlučivala na odbranu - Nemcima, nego onoj prisiljenoj na napade, a to su bili partizani koji su se morali sa ovog područja ubrzano probijati zbog opasnosti da umru od gladi.

Nemačkom komandovanju može se prigovoriti samo - na sreću partizana - očigledna sporost pri prebacivanju snaga na Zelengoru i na bokove partizanskog »operativnog ježa«, pri čemu ima i onog subjektivnog i onog objektivno uslovljenog teškoćama manevra regularne dobro opremljene vojske na teško prohodnim terenima.

Uzroci nemačkog neuspeha - zbog kojeg je smenjen general Ler i na položaj komandanta Jugoistoka postavljen feldmaršal Vajks - nisu vojnotehničke prirode - slabe obaveštenosti, organizacije i vođenja trupa - nego ideološko-političke prirode. Oni su kod njihovog protivnika - partizana, koji su u borbi za opstanak bili spremni na borbu do poslednjeg metka i čoveka.

Ovo, i neretki uspesi nemačke fašističke vojske u borbi s NOVJ - a pre svega uspešno organizovanje brojnih kvislinških vojnih formacija po osnovu svih suprotnosti jugoslovenskog društva nacionalne, klasne i verske prirode, kao najpodesnijih snaga za antipartizanska dejstva - nije u saglasnosti s olakim nipodoštavanjem okupatorsko-kvislinške vojske, pored ostalog i prilikom dodeljivanja titule prvog doktora vojnih nauka vrhovnom komandantu NOVJ - Josipu Brozu Titu, kada je napisano i sledeće:

»... Prema tome drug Tito je stvaralac naše ratne veštine u celini, koja je trijumfovala i *koja je ostala nedokučiva za školovane neprijateljske generalštabne oficire dogmatičare, koji nikada nisu uspeli da joj se uspešno suprotstave,* iako su posedovali višestruku premoć u ljudstvu i materijalu.«

»... Operacije u takozvanoj Četvrtoj i Petoj neprijateljskoj ofanzivi, kada je Glavna operativna grupa oko Vrhovnog štaba *došla u izvanredno*

tešku situaciju, svedoče o Titovom vojničkom talentu, o njegovoj ličnoj i komandantskoj hrabrosti.«[47] (Podvukao - *P. J.)*

Vrhovni štab NOVJ, čije su jedinice koje je on i stvorio izvojevale pobedu u veoma teškim uslovima, ne može a da ne dobije u globalu pozitivnu ocenu zajedno sa svojom vojskom. Ali, njemu se mora uputiti nekoliko zamerki:

- posle teškoća i neuspeha pri savladavanju naseljenog utvrđenog prozorsko-jablaničko-konjičkog rejona nije trebalo ni pokušavati, 24. maja, proboj preko Čelebića i Foče. Ali on je ipak doneo i pozitivan efekat u tome što je sprečen nagli prodor 118. i 369. nemačke divizije iz fočansko--goraždanskog rejona na Pivsku visoravan, od životnog interesa za partizanski »operativni jež«, a kasnije i usporen odlazak Nemaca preko Foče na Sutjesku i Zelengoru. Bolje rešenje za partizane bilo je *ono kasnije prisilno usvojeno* - glavni udar preko planinskih slabije branjenih platoa Vučeva i Zelengore, do kojeg je došlo 27. maja, kada su i Nemci stigli u dolinu Sutjeske i usmerili se na Vučevo. Izgubljeno vreme od 20. do 27. maja zbog neuspelog pokušaja proboja na sever fočanskim pravcem i čekanja anglo-američke misije, skupo je platila Operativna grupa divizija VŠ.

Ponavljanje napada na čvrsto posednuti fočanski rejon govori da ona izjava vrhovnog komandanta NOV, Josipa Broza Tita: »Uvjeren sam da kada mi krenemo sa jedno četiri do pet proleterskih brigada u jednom pravcu, da neće biti te sile koja bi nas zaustavila« (a ovde smo kretali sa petnaest brigada!) - nije propagandne prirode, nego izraz njegovog opšteg pogleda na ulogu partizanskog i frontalnog vida ratovanja u jugoslovenskom Oslobodilačkom ratu 1941-1945. godine.

U tom svetlu treba oceniti i pristizanje Druge proleterske brigade na Vučevo »u poslednjem času«, ne kao izraz »Titove vojne genijalnosti«, nego kao jedino mogući izlaz na putu ispravljanja prvobitno pogrešno izabranog pravca proboja iz nemačkog operativnog okruženja - »ribarske mreže«. Jedinice Operativne grupe divizija mogle su se i morale su se pojaviti pre Nemaca ne samo na Vučevu, nego i u dolini Sutjeske i na Zelen^ori!

Čekanje »savezničke misije« posle 18. maja, kada je bilo jasno da je u pitanju nemačka (protiv)ofanziva, u uslovima kada je vreme surovo radilo protiv Operativne grupe divizija Vrhovnog štaba - drugi put u roku od šest meseci dovedene u operativno-taktičko okruženje - na terenu koji nije pružao ni najosnovnije uslove za život, bitno je negativno uticalo na tok i ishod nemačko-fašističke *pete (protiv)ofanzive* i njeno transformisanje u *šestu partizansku ofanzivu.*

»U ono vreme preko Glavnog štaba Hrvatske vođeni su pregovori sa engleskom Komandom Bliskog istoka o dolasku jedne vojne misije u Vrhovni štab. Najzad, 18. maja, vrhovni komandant NOV i POJ dao je saglasnost za dolazak jedne takve misije. *Na njen dolazak čekalo se deset dana, sve do 28. maja.* kada se pet članova misije padobranima spustilo na

[47] »Politika«, 20. decembar 1976. godine, str. 5.

Negobučko polje kod Žabljaka. Tada, u jeku neprijateljske ofanzive, nužno je bilo uskladiti naše operacije (naročito Prve i Druge divizije), da bi se sačekala i prihvatila engleska vojna misija. *U tome je izgubljeno dragoceno vreme.* To je imalo znatnog uticaja na dalji tok operacija, naročito posle 28. maja.«[48] (Podvukao - *P. J.)*

O suštinskom uticaju »čekanja misije« na tok i ishod bitke na Sutjesci govori i činjenica da se Operativna grupa divizija Vrhovnog štaba probila pod ogorčenim borbama protiv tri nemačke divizije (Sedme SS, 118. i 369) preko Zelengore na Jahorinu za deset dana (4-14. jun). Ona je, očigledno, za onih deset dana koje je utrošila na čekanje (od 18. do 28. maja) lako mogla pregaziti tada slabe nemačke snage na Zelengori, izbiti na Jahorinu i Romaniju i tu dočekati misiju. Ovo znači daje čekanje ogromno doprinelo poznatoj teškoj fizionomiji bitke na Sutjesci.

Pri tome treba imati u vidu da su transportni avioni toga »saveznika« samo dva meseca ranije, noću, donosili na Prenj ratni materijal ogorčenim neprijateljima partizana - četnicima - i da je taj »saveznik« još uvek imao misiju kod četnika, da je odbio zahtev Vrhovnog štaba da britanska avijacija podrži NOVJ, i radio, po uverenju Tita, protiv NOP-a. Stoga je zadržavanje velike grupacije partizanske vojske - bitnog elementa pobede ili poraza u ratu, na terenu koji je pretio smrću od gladi, dok je neprijatelj zaposedao planinske klance kojima se moglo izići iz »kotla« - predstavljalo, najblaže rečeno, suviše velik rizik, a i plaćeno je povećanim žrtvama u epopeji »Sutjeska«.

Ne mogu se, naravno, isključiti ni rđave namere *reakcionarnih snaga u savezničkim redovima* u vezi sa odugovlačenjem dolaska najavljene misije. O tome govori: izbacivanje iz aviona sanitetskog materijala namenjenog prvoj misiji (Stjuart, Dikin), upućenoj tada u Vrhovni štab NOVJ (1943); neslaganja o jugoslovenskom pitanju između raznih obaveštajnih organa, Forin ofisa i uticajnih ličnosti; namere da se NOP razori iznutra, »saradnjom« s njim i uvođenjem u njega građanskih, kontrarevolucionarnih elemenata. Englezi su imali dobar uvid u globalnu vojnopolitičku situaciju kod nas, i znali su za opasnost od zadržavanja u severnoj Crnoj Gori.

O dvoličnosti i različitim ulogama pojedinih britanskih uticajnih krugova u jugoslovenskim partizansko-četničkim odnosima jasno govori i pismo Draže Mihailovića vojvodi Jevđeviću, *jula 1944, kada su britanske vojne misije već bile povučene od četnika i kada je privođen kraju sporazum Tito-Šubašić.* Oslanjajući se na poruke koje su sa venčanja kralja Petra II, 1944. godine, doneli iz Londona njegovi komandanti Vojislav Lukačević i Petar Baćović, vođa četništva piše da su: »britanski visoki i vrlo viđeni funkcioneri dali na znanje da trebamo što pre likvidirati komuniste. Čim izvršimo likvidaciju komunista doći će do promene situacije - to jest saveznici će smesta promeniti svoj stav, svoju propagandu, i što je najvažnije, svoju politiku.«[49]

[48] **Velimir Terzić: *Sutjeska,* t. I, »Vojno delo«, Beograd, 1958. godine, str. 15.**

[49] **J. Tomasevich: *Četnici u drugom svjetskom ratu,* »Liber«, Zagreb, 1979. godine, str. 331.**

Onovno je, kao što se vidi i u ovim rasuđivanjima, snaga vojske i njene pobede ili porazi u ratu koji opredeljuju i stavove i politiku velikih sila, pa je taj elemenat morao biti u prvom planu pri donošenju odluka Vrhovnog štaba, u drugoj polovini maja 1943. godine, u predvečerje »Sutjeske«.

Istovremeno sa odlukom o napuštanju teških ranjenika, od 3. juna, Vrhovni štab je (nesaglasno s teorijom proboja iz okruženja) podelio Operativnu grupu divizija na dve podgrupe. Prvu podgrupu (Prva i Druga divizija) orijentisao je pod neposrednom svojom komandom na proboj preko Zelengore, a Drugu (Treća i Sedma) pod stvarnom komandom Milovana Đilasa i nominalnom Radovana Vukanovića - na proboj u Sandžak.

Među ostalim kritičkim primedbama, koje će vojni analitičari uputiti vrhovnom komandantu NOVJ, Josipu Brozu Titu, za delovanje na Neretvi i Sutjesci, 1943, naći će se i isticanje promašaja u tome što je za svog opunomoćenika u ovoj veoma delikatnoj situaciji, početkom, juna 1943, odredio Milovana Đilasa, koji je u Sandžaku 1941. i kod Bugojna 1942. pokazao nedostatak talenta za konkretno upravljanje oružanom borbom na bojnom polju...

Meni je, kao komandantu Sedme banijske divizije, Milovan Đilas, u prisustvu člana politodela Osme brigade, Stefana Mitrovića - koga sam kao istaknutog komunistu, aktera u sukobu na »književnoj levici« i Đilasovog ličnog prijatelja, namerno poveo na razgovor - saopštio *4. juna* odluku Vrhovnog štaba da se Prva i Druga divizija probijaju na sever, u Bosnu, a Treća i Sedma divizija na jugoistok, u Sandžak.

Uopšte ni u nagoveštaju nije bilo reči o *nekom borbenom sadejstvu i međusobnim obavezama podgrupa divizija,* što je normalno kad se ima u vidu da je jedna kretala na sever, u Bosnu, a druga na jugoistok, u Sandžak.

O odluci donesenoj prethodnog dana, da se teški ranjenici sklone i napuste, Đilas me nije obavestio! On me je, međutim, onako uzgred priupitao za mišljenje o odluci Vrhovnog štaba da se mi probijemo u Sandžak.

»Ako je odluka donesena, onda je moje mišljenje nepotrebno, ali ako me pitaš, izneću ga:

Taru, u uslovima visokog vodostaja i jakih italijanskih snaga, koje su na leđima moje Sedme divizije stigle na desnu obalu ove reke i čvrsto je pose le, *mi ne možemo forsirati.*

Zato *predlažem da Vrhovni štab tu svoju odluku izmeni i dozvoli da i Treća i Sedma divizija krenu odmah za Prvom i Drugom divizijom u zajednički proboj preko Zelengore.*

Polazeći od toga da nama velike reke predstavljaju teško savladive prepreke - ovde konkretno reka Tara u donjem toku - predlažem u slučaju da Vrhovni štab ne usvoji predlog da idemo na sever, da Treća i Sedma divizija krenu preko gornjeg toka Komarnice u Hercegovinu, a odatle prema situaciji na sever ili jug« - rekao sam Đilasu.

Tada nisam znao ono što se kasnije saznalo - da se nemačka Sedma SS divizija već bila pomerila iz Hercegovine na sever prema Maglići i Zelengori, i da je taj moj »hercegovački« pravac bio slobodan.

Milovan Đilas - mnogo više literarno-romantičarski nego racionalno--ratnički nastrojen - podsetio me je na naše ranije forsiranje Drine, aludirajući time na moju malodušnost, i naredio da se pripremaju sredstva za forsiranje.

Počela je izrada splavova, korita ...

Đilas mi je, opet u prisustvu Stefana Mitrovića, saopštio, *6. juna,* da je Vrhovni štab od *moja dva predloga da se kreće na Zelengoru ili u Hercegovinu, usvojio prvi, to jest da Treća i Sedma divizija krenu na sever, na Zelengoru.* Naredio je da se *odmah* obrazuje marševski poredak - Sedma divizija, *Centralna bolnica,* Treća divizija - i preduzme pokret.

O naređenju Vrhovnog komandanta od 3. juna, da se teški ranjenici sklone i napuste, nije ni ovom prilikom bilo reći, tako da sam stalno bio opterećen i time da ćemo i Centralnu bolnicu s teškim ranjenicima vući sa sobom kao zaseban ešelon. Niko, razume se, nije radio na njihovom sklanjanju na zabita mesta, a Sanitet ih je, umesto sklanjanja u kamenjar, vukao na jedini prolaz s Pivskog platoa preko Pive na Vučevo, gde će ih zateći Nemci i zverski pobiti.

Na moje iznenađenje, Đilas je u isto vreme, tu, u mom prisustvu, izdao naređenje da Prva dalmatinska brigada Treće divizije - koja bi u duhu dobijenog naređenja Vrhovnog štaba i onog što je rečeno meni malo pre, morala ići na sever, niz Pivu sa izgledom da na Vučevo stigne pre nas - krene na istok i da smeni Sedmu banijsku brigadu na ušću reke Sušice u Taru.

Bilo mi je jasno da tu nešto nije u redu, ali se nisam umešao jer sam već inače dosta uporno »nedisciplinovano« insistirao na svome, nasuprot vrhovnom komandovanju.

Tako je pomenuta odluka Vrhovnog štaba od 3. juna 1943 - po kojoj između Prve i Druge podgrupe divizija nije bilo nikakve ni borbene ni moralne obaveznosti - dopunjena, posle desetodnevnog »čekanja misije« i gubljenja dva dana na pokušaj forsiranja Tare, novim elementom neodređenog organizacionog i borbenog jedinstva i obaveze »čekanja« u uslovima smrtne opasnosti ne samo od nemačke vojske, koja je sve živo stavljala na bajonet, nego i od »gladne smrti«.

A (ne)obavezom »čekanja« između Prve i Druge podgrupe divizija od 6 do 10. juna; između Sedme i Treće divizije 7. i 8. juna; između Prve i Druge divizije 9. i 10. juna, pokušavaju se - uz legendu »žrtvovanja za ranjenike« opravdati mnogi subjektivni promašaji - pre svega kolebljivo menjanje odluka i naređenja, i time uslovljeno gubljenje dragocenog vremena na čekanje.

Kada su se Sedma divizija i Centralna bolnica našle noću *između 6. i* 7. *juna,* u dolini reke Pive ispod Mratinja, stiglo je obaveštenje iz komande »Druge podgrupe« da se ona sa ćelom Trećom divizijom orijentiše preko Tare prema Sandžaku, to jest da *okreće leđa Sedmoj diviziji i Centralnoj*

bolnici s kojima se, u slučaju uspešnog prelaza Tare, nikako više ne bi mogla povezati. Apstrahujući subjektivna htenja, ovo je objektivno značilo perspektivu izbegavanja bolničke agonije u dolini Pive, za čije je preživljavanje bio potreban visok nervni i moralni potencijal, oslonjen na krajnje ratne ciljeve NOP-a.

Za ovo ponovno, delimično menjanje odluke i naređenja Vrhovnog štaba, u vezi sa »Drugom podgrupom« divizija, komanda »Druge podgrupe« dobila je *naknadnu saglasnost Vrhovnog štaba.*

A rezultat je bio u duhu one francuske izreke ordre-contreordre
- désordre (naređenje-protivnaređenje-dezorganizacija).

Tako je »Druga podgrupa« divizija praktično bila likvidirana i neoformivši se. Sedma divizija je ostala sama i samostalna u komandovanju.

Time je protivrečnost, koja se mogla uočiti kada mi je *6. juna* Đilas saopštio da i Treća divizija ide na sever, a njena Prva dalmatinska brigada na istok, postala jasnija, posebno u svom aspektu borbene (ne)solidarnosti sa Sedmom banijskom divizijom i ranjenicima.

O intimnim raspoloženjima i procenama situacije u redovima komandovanja »Druge podgrupe« (Đilas, Vukanović) i Treće divizije (Sava Kovačević, Radomir Babić), u to vreme, govori i izveštaj komandanta, čak na platou Žabljaka zaostalog, Prvog bataljona Šesnaeste brigade Sedme banijske divizije Đure Mrkšića. Izveštaj mi je podnet po pristizanju bataljona na Vučevo, 8. juna,[50] kao i doživljaj, tih dana, radio-telegrafiste Šedme divizije, Dušana Mileusnića.

Mrkšić me je izvestio da su mu konandant, Gligo Mandić, i zamenik politkomesara Prve dalmatinske brigade Treće divizije, Vlado Šćekić, 7. juna, savetovali da ne ide za svojom Sedmom divizijom, jer je njoj »presečen put«, i da se priključi Trećoj diviziji koja se probija u Sandžak. [1]

A Dušan Mileusnić mi je ispričao:

»... Kada sam po naređenju Vrhovnog štaba stigao u Treću diviziju, ona je bila orijentisana u Sandžak. Primio me je komandant divizije Sava Kovačević koji mi je, sučući svoje brkove, saopštio da je Vrhovni štab stavio u međuvremenu van snage svoje naređenje o mom postavljenju za telegrafistu Treće divizije i prepustio mi na volju da odlučim da li ću ostati u Trećoj diviziji ili se vratiti u svoju Sedmu banijsku diviziju.

‚Ja bih želio da ostaneš kod mene' - rekao mi je Sava ‚a treba da *znaš da je Sedmoj diviziji presečen put i da će ona nastradati, što se nama neće desiti'.«*[52]

Tako su, eto, razmišljali, 6-7. juna 1943, rukovodioci »Druge podgrupe« i Treće divizije o situaciji i Sedmoj banijskoj diviziji, sa kojom se nalazila i Centralna bolnica, *očevidno, daleko od maštanja i procena o »zaštitničkom« »samožrtvovanju za ranjenike«.* Ova razmišljanja i delova-

[50] Dramatiku toga bataljona opisao je u svom dnevniku tada politkom Drugog bataljona Sedme brigade, Slavko Borojević.

Lična arhiva, »Zabeleške«, str. 528/3a. *Sedma banijska divizija,* Vojnoizdavački zavod« Beograd, 1967. godine, str. 389.

Lična arhiva, »Zabeleške« str. 528/3b.

nje u njihovom duhu - što je u osnovi odluke da se ide u Sandžak, čije je realizovanje bilo u toku - skupo su platili i borci Treće divizije.

Sve se ovo, očigledno, ne može usaglasiti sa tezom-legendom da je *Vrhovni štab svesno žrtvovao Treću diviziju ili da se samo ona sama svesno žrtvovala za ranjenike,* tezom koja, pored toga što se ne bazira na činjenicama, povređuje ogromne napore i žrtve u odbrani ranjenika kod Gornjeg Vakufa i njihovom prenošenju preko Prenja, koje su izvršile Sedma banijska i Deveta dalmatinska divizija.

Politkomesar Treće divizije, Radomir Babić, publikovao je, 1960. godine, svoje viđenje zbivanja oko Sutjeske, u prvoj polovini juna 1943. godine, i obelodanio sukobe i rasulo u komandama, faktički nepostojeće Druge podgrupe divizija i Treće divizije, kao finale pogrešnog delovanja koje je dovelo do katastrofe ove divizije. Ovo Babićevo kazivanje potisnuto je u zaborav - a on lično imao je i ne malo neprijatnosti zbog toga - da bi sve bilo prekriveno harizmatskim tumačenjem istorije: kultovima Josipa Broza Tita, personifikacije »Titove Jugoslavije« i Save Kovačevića, simbola crnogorskog »čojstva i junaštva«. Ovo, uprkos činjenici da je iz subjektivnih razloga ovde pogrešnog delovanja i Tita i Save Kovačevića razbijena Treća divizija, a Sava Kovačević doveo sebe u situaciju da ga usamljenog u šumi može svako ubiti (mogao ga je ubiti i njegov »pratilac« - navodno, nemački agent - »Zen«).

I Peko Dapčević je, 1958. godine, osećao moralni podstrek i potrebu da napiše: »Ova pametna inicijativa komandanta divizije Pavla Jakšića prihvaćena je od vrhovnog komandanta (pohvaljena su dejstva Četvrte proleterske!) iako je ova divizija ranije dobila zadatak da se kao Druga grupa probije sa Trećom divizijom i ranjenicima.«[53]

Nije mi tada padalo na pamet da će neoborive činjenice, publikovane u mom napisu u Ediciji »Sutjeska«, biti uzročnik početka animoznosti prema meni i onog: »Može on da piše...« To se moralo desiti kada su kultotvorci i kultonosci počeli raskrčivati i doterivati prostor, kako bi vajani kultovi izgledali što veličanstveniji i grandiozniji.

O neodrživosti teze-legende o pomenutom »žrtvovanju« i »samožrtvovanju« Treće divizije, za spas ranjenika na Sutjesci, najočiglednije govore činjenice: a) da teške ranjenike niko nije spasao; b) daje »spasavanje«, koje se u suštini svelo na neaktivnost u njihovom sklanjanju, izvođeno suprotno odluci Vrhovnog komandanta od 3. juna; c) *da je jedini ešelon od oko sedam stotina pokretnih ranjenika, zajedno s Dečijim domom, iz vrtloga Sutjeske izvela Sedma banijska divizija.*

Kad se ima u vidu da se rat vodi za nametanje - uz što manje žrtve - svoje volje protivniku, za pobedu, a ne za pogibiju zbog pogibije i nečiju slavu, onda isticanje u istoriji besciljnog žrtvovanja, očigledno, nema nikakvog smisla.

Milovan Dilas, stvarni komandant »Druge podgrupe« divizija (Treće i Sedme), koji je kao član i opunomoćenik Vrhovnog štaba imao nad njom

[53] ***Sutjeska 1,*** VIZ, »Vojno delo«, Beograd, 1958, str. 90.

vrhovnu vlast - svoju ulogu i zbivanja na Sutjesci, njemu u potpunosti poznate, »elegantno« objašnjava, u svojim memoarima, površnim osvrtom u kojem samo tvrdi da je Sedmu banijsku diviziju uputio na sever, za Prvom i Drugom divizijom, zato što je ona bila iscrpljena u ranijim borbama, znači iz humanih, a ne borbenih razloga.

Đilasovo delovanje na bojnom polju ovde, kao i ono u Sandžaku, krajem 1941. godine i u Crnoj Gori 1942. godine - pokazuje da on zato očigledno nije imao talenta i smisla. Njegovo naknadno tumačenje događaja, na bazi jednostranog ratnog uvida i saznanja, bez naučnog izučavanja i objektivnog procenjivanja, za koja nije uložio trud, znatno umanjuju njegovu slavu, koja će mu pripasti kao istaknutom borcu protiv harizmatskog kultizma i etatističkog despotizma, borcu, koji je zbog svojih ideja godinama čamio u ledenim zatvorskim samicama.

Neće mu, svakako, služiti na čast što je u svojim obimnim spisima lansirao u »veliki svet« harizmatsku legendu o Neretvi i Sutjesci uključujući i »Vilića gumno«, i što je svoju naknadnu odluku da se s Trećom divizijom probija u Sandžak a Sedmu diviziju s Centralnom bolnicom uputi na sever, obrazložio navodnom iskrenom namerom da ovoj, ranije osakaćenoj diviziji kod Vakufa, »olakša položaj«. Ni govora o duhu one lažne, plačne samokritike - posle odisejevskog lutanja po Zelengori - u kojoj je, pred Titom, osuđivao sebe na smrt zbog sudbine Treće divizije.

Posebnu pažnju istoričara i vojnih analitičara dejstava Treće i Sedme divizije - a i celokupnih zbivanja na Sutjesci i Zelengori - moraće privući naknadna saznanja da su Nemci prisluškivali i dešifrovali radio-depeše partizanskih štabova, i da su u partizanskim redovima imali izvanrednu agenturnu gestapovsko-obaveštajnu mrežu, uključujući u nju, recimo i krupnog izvanrednog agenta ABWER-a, bivšeg jugoslovenskog mornaričkog podoficira - Rudolfa Šlajhera »Zena«, zavrbovanog 30-ih godina. On je, navodno, pobegavši sa strelišta i predstavivši se kao hrabar borac i junak - u uslovima kada u redovima NOV uopšte nisu postojale za svaku borbu veoma važne službe - obaveštajna i kontraobaveštajna - lako postao lični »pratilac«, obezbeđenje komandanta partizanske Treće divizije, Save Kovačevića. Izgubivši se misteriozno za vreme komandantove pogibije, 13. juna 1943. godine, - »pratilac« se obreo u Sarajevu - na ličnoj vezi sa opunomoćenikom ABWER-a za Balkan, pukovnikom Paulom Ziglerom. Zatim se preko Desete krajiške divizije, posle samoranjavanja, našao u ulozi obaveštajnog oficira Travničkog partizanskog odreda, gde je kao poručnik Zvonko »Zen« svojim subverzivnim radom naneo ogromne štete oslobodilačkoj partizanskoj organizaciji u Travniku, kao i Sedmoj i Devetoj krajiškoj brigadi.[54]

Nije bez osnova pretpostavka da je ovako vešt i školovan obaveštajni agent mogao podmetanjem lažnih podataka uticati, donekle, i na one

[54] Mihailo Renovčević Neven, *Pakleni dvoboj,* »Svetozar Marković«, Beograd, 1975, str. 232, 233.

pogrešne procene i odluke komande »Druge podgrupe« divizija (Treće i Sedme) i Treće divizije, u kritično vreme borbi na prostoru Tara-Sutjeska od 4. do 12. juna 1943. godine.

NA SUTJESCI

Pokušaj Treće divizije da forsira reku Taru nije uspeo. Nju nisu mogli preplivati ni dobri plivači - Dalmatinci. Ujdurović Gojko, iz Graca na moru, utopio se pri pokušaju prebacivanja kraja užeta na sandžačku obalu Tare, i time uverio Đilasa da moja ocena (ne)mogućnosti forsiranja ove reke u realnim uslovima - data mu blagovremeno - nije bila izraz malodušnosti, nego realne procene situacije.

Komande »Druge podgrupe« i Treće divizije javljale su, 7. juna, pred podne, preko kurira, da se ova divizija odriče Sandžaka i zahtevale da joj Sedma banijska divizija, koja je od priručnih sredstava, pod rukovodstvom inženjera šumarstva Boža Korača[55] napravila sebi - u rekordnom vremenu od nekoliko sati - prelaze, preko reke Pive, pruži inženjerijsku pomoć na reci i *da je pričeka. U istom momentu iz Vrhovnog štaba stiglo je obaveštenje da je situacija »vrlo teška«, da Treća divizija ne ide za nama, i za mene prvo naređenje da se teški ranjenici i teško naoružanje sklone i napuste, te da Sedma divizija ubrzano kreće na sever.*

Grupu inženjeraca Sedme divizije, na čelu sa komandirom divizijske inženjerijske čete, Ratkom Detelićem, koji je sa 400 kg eksploziva dopremljenog sa Banije omogućio rušenje mostova na Neretvi, ostavio sam ipak na Pivi, sa zadatkom da sačekaju eventualni dolazak Treće divizije i pruže joj pomoć, a sa svojom divizijom krenuo sam na Vučevo, gde smo stigli 7. juna, predveče, i tu zanoćili.

Inženjerci i njihov komandir Detelić nastradali su u vrtlogu Sutjeske - zajedno s Trećom divizijom!

Sefu sanitetskog odseka Vrhovnog štaba, dr Gojku Nikolišu, koji se nalazio pored mene iznad obale Pive, pokazao sam najnovije naređenje Vrhovnog štaba, pa je on, u njegovom duhu, izdao direktive za koje je izdejstvovao i moj nevoljni potpis, za rad rukovodstva Centralne bolnice, ustanove neposredno podređene Vrhovnom štabu.

Izjutra, 8. juna, kad sam nameravao da sa divizijom krenem napred, primio sam naređenje Vrhovnog štaba *da čekam* Treću diviziju, što je uslovilo, uprkos nužnosti pokreta, mirovanje ceo dan. Treća divizija, međutim, nije stigla. Izgubljeno vreme, utrošeno na pokušaj forsiranja Tare, nije se moglo nadoknaditi.

[55] Branislav Božović, opisujući horovođu Kraljevačkog bataljona i njegov rad u sedištu VŠ, na Mliništu (1942), u svojoj knjizi *Urezani u nezaborav* (str. 283) zapisao je: »Božo Korać je imao izvanredan lirski tenor i najviše muzičko obrazovanje. Završio je Konzervatorij u Zagrebu, mada je po struci bio šumarski inženjer.«

Posle ponoći (8-9. juna) primio sam negde blizu koliba Plan *alarmantno* obaveštenje Vrhovnog štaba da je situacija vrlo, vrlo teška (nije se mogao osvojiti Košur koji je i napadan nepotrebno a ugrožen je bio i od Bara poslednji prelaz preko Milinklada na sever). Vrhovni štab je naređivao da više *ne čekam* Treću diviziju i da *ubrzano bez teškog naoružanja i bez ljudstva koje ubrzani marš ne može da sledi* krećem na sever *pravcem Vučevo-Suha-Bare,* to jest pravcem koji je, kako se kasnije ustanovilo još od 6. juna - uprkos junačkom otporu i uništenju bataljona Druge dalmatinske brigade - bio delimićno pod kontrolom Nemaca. On će 9. juna, konačno, kao i onaj preko Milinklada, biti presečen.

Komandant Druge proleterske brigade, Ljubodrag Đurić, zapisao je u svom dnevniku u ponedeljak 7. *juna:* »Nešto kasnije štab 2. dalmatinske brigade izveštava da su Nemci zauzeli Boščija-glavu i *Gornje bare.«*[56]

Pojavljivala mi se pomisao da je uzdrmana stabilnost i Vrhovnog štaba, i da on ne deluje u skladu sa situacijom - u vidu energičnog probijanja prikupljenim snagama u izabranom pravcu! Ali smrtna opasnost potiskivala je i to u podsvest.

O tadašnjem raspoloženju u Vrhovnom štabu govori i izjava vrhovnog komandanta Josipa Broza Tita, 22. decembra 1947. godine: »Kad su Nijemci bili iznad Suhe Gore i kad je cio Drugi dalmatinski bataljon izginuo, *onda ja nisam bio siguran da ćemo se izvući.* Situacija je bila vrlo teška i sjećam se da sam tada rekao: *'Ovdje ćemo ili svi izginuti ili ćemo se izvući!'* Nijemci su od Italijana, koji su nosili Nazora i uspjeli da nam pobjegnu, doznali gdje se ja nalazim, pa su tu šumu stalno tukli. Rekao sam tada Nazoru: 'Eto šta uradiše ovi vaši Italijani', a on je na to procijedio: 'Eh, oni prokleti'.«[7] (Podvukao *P. J.)*

Čini mi se da je i ovde nešto pobrkano. Nazor se tada nije nalazio u blizini Tita, nego u ešelonu Sedme banijske divizije.

Već se bilo razdanilo kad smo se našli na proplanku kod koliba Plan ispod samog vrha Maglića, na kojem je nemačka artiljerija bila u mogućnosti da osmatra i gađa kao na poligonu.

U koloni divizije nalazio se ceo pokretni deo Centralne bolnice Vrhovnog štaba, sanitetski aparat i nekoliko hiljada pokretnih ranjenika, Dečiji dom i neki članovi AVNOJ-a: dr Ivan Ribar, dr Mladen Iveković, pesnik Nazor i drugi.

Ovo za borbu nesposobno ljudstvo, čvrsto se privijalo uz divizijsku kolonu, i tako se na njenom začelju dokopalo istočne Bosne.

Sadržaj poslednje poruke Vrhovnog štaba, pročitan pred Štabom divizije okupljenim oko vatre, prodro je i u redove boraca. Nastupila je uznemirenost, koja je pretila da pređe u paniku.

Izjahao sam na konju pred kolonu, zaustavio pokret, obrazovao propisan marševski poredak i onda, vičući sa konja, izdao usmenu zapovest za pokret.

^ Ljubodrag Đurić, *Sećanja na ljude i događaje,* »Rad«, 1989. godine, str. 165.
Vladimir Dedijer: *Novi prilozi za biografiju Josipa Broza Tita,* »Liburnija«, Rijeka, 1981. godine, t. II, str. 827.

Nemci su sve to mogli da vide, ali su, po svemu sudeći, još spavali.

Procenjujući da je najvažnije provući se izvan puta kroz šumu, neopažen od neprijatelja, i da svaka neopreznost može skrenuti pažnju Nemaca, i izložiti nas njihovoj ubitačnoj vatri, krenuo sam lično na čelu prethodnice da bih, koristeći svoje znanje »oficira topografa«, - uz komandu »Za mnom!« - u detalje odredio staze kojima treba proći. Negde sam raskrčivao grane, negde ostavljao borce kod oborenih stabala, sa zadatkom da spreče eventualno skretanje na čistinu samo nekoliko metara, i tako kao lovački pas tragao kroz šumu nekoliko sati.

Tako smo stigli iznad doline Sutjeske, iznad prašume Perućice, severno od koliba Plan. Nemci nisu ni slutili da im je, ispred nosa po danu, prošla kolona od nekoliko hiljada partizana, otvarajući vatru na svakog zaostalog koji se upućivao putem.

Tu dugo nisam mogao pronaći raskrsnicu staza koje vode preko Mrkalj-klada i Dragoš-sedla na Tjentište i preko Prijevora u Suhu.

Uputivši se sa prethodnicom prema Mrkalj-kladama i Dragoš-sedlu, osluškivao sam i posmatrao borbe na drugoj strani Sutjeske i ocenio da Suha i Bare - na kojima su besmrtnu slavu stekli borci Druge dalmatinske brigade, potomci slavnih uskoka Kninske krajine. Ravnih Kotara, serdara Stojana Jankovića i harambaše Ilije Smiljanića - nisu više u našim rukama.

Izmena naređenja Vrhovnog štaba, u ovako dramatičnoj situaciji, u kojoj se radilo o sudbini celog jednog ešelona - predstavlja, mislio sam, veliki rizik.

Odlučio sam, ipak, da izmenim naređenje Vrhovnog štaba i da krenem preko Dragoš-sedla i Ravnog borja i Krekova, rezonujući pomalo cinično: ako se pokaže da je odluka bila ispravna, niko se neće ni osvrtati na nju, smatraće moj postupak prirodnim. Ako doživim neuspeh - platiću glavom koju će mi uzeti ili neprijatelj u borbi ili moja vrhovna komanda, kao kaznu za izmenu njenog naređenja, za riskantnu i štetnu inicijativu, izraženu u insistiranju da se ne ide u Sandžak nego na Zelengoru i u skretanju sa datog mi pravca Maglić-Suha-Bare.

Polazeći od toga da je neophodan izvanredan uvid u situaciju, brzo reagovanje, i da sam za to najpozvaniji ja koji sam, evo već peti put u toku jedne godine krstario ovim prostranim šumskim područjima - lično sam izviđao i sam na licu mesta donosio odluke.

Poslao sam nazad, pod Maglić, kurire, po kolonu u kojoj je nastupila uzbuna oko mog nestanka u šumi - navodnog »bekstva« ili pogibije i spustio se do Dragoš-sedla. Odatle sam kao na dlanu pratio borbu iznad Tjentišta, oko Krekova, preko kojih sam nameravao da pređem.

Talas za talasom aviona bacao je svoje smrtonosne tovare duž Sutjeske i oko Krekova. Zlokobno je ječala dolina od artiljerijske paljbe.

Za vreme tog, ili nešto ranijeg avionskog i artiljerijskog bombardovanja, poginuo je komandant Četvrte crnogorske brigade Vako Đurović, i šef tek prispele engleske vojne misije, kapetan Stjuart, a ranjeni su kapetan Dikin i vrhovni komandant Josip Broz Tito, koji se s Vrhovnim štabom kretao nepartizanski i nevojnički *po danu pored Krekova* i Milinklada,

neposredno uz Košur, koji su držali Nemci, što ovom ranjavanju daje ambivalentan, dvojakovredan, dvojakoshvatljiv karakter.

A onda negde oko podne, 9. juna, izvile su se iznad Krekova rakete - znak nemačke pešadije da avijacija i artiljerija prekinu bombardovanje ... To je značilo da je presečen i poslednji put, nacrtan na karti, kojim sam nameravao da provedem svoj ešelon.

Predosećao sam da sledeće noći, između 9. i 10. juna 1943, smrt neće biti daleko od Sedme banijske divizije, ni od mene samog.

Tu negde našao se pored mene i Stefan Mitrović, član politodela Osme brigade, pesnik - po doratnim merilima teorijski, ideološko-politički, boljševički izvanredno »izgrađen«, čovek koji se često znao isprsiti kao »predstavnik CK«, ovde nosilac uznemirenosti i podozrenja prema meni, kao 1941. godine u Srbiji.

»Tito će već nešto izmisliti« - došapnu on meni savet da ne budem aktivan i inicijativan, i da ne preuzimam na sebe odgovornost, nego da zbivanja prepustim stihiji, mistici »proviđenja«. Ova politička i pesnička »izgrađenost« prožeta staljinističkim »dogmatizmom«, sektašenjem, sumnjičenjem, nepoverenjem u ljude i proročansko-harizmatskim kultizmom, izvajaće Stefanu Mitroviću, fanatičnom revolucionaru - tešku sudbinu stanovnika Golog otoka.

Za razliku od Vrhovnog štaba koji je - suprotno i teoriji i praksi proboja iz neprijateljskog okruženja, koje zahtevaju energična i brza dejstva u izabranom *jednom* pravcu - ovde pod raznim izgovorima dosta oklevao, i u prvoj polovini 1943. godine svojom Operativnom grupom napadao tamo gde je neprijatelj bio najjači (Prozor, Jablanica, Konjic, Foča, Košur)..., ja sam smatrao, prisiljen da procenjujem i odlučujem sam, da u datoj situaciji za nas, budući da je nepovoljan odnos snaga, *ključ rešenja nije u junačkoj pogibiji, u napadu na jačeg, nego u pronalaženju slabih mesta nemačkih obruča* - koja su po prirodi stvari morala biti izvan planinskih staza, u teško pristupačnim terenima - i u brzom, energičnom probijanju kroz pronađene ili stvorene pukotine u neprijateljskom rasporedu, što je pravilo svakog probijanja iz neprijateljskog okruženja.

Cenio sam da do večeri 9. juna - a na nju se moralo čekati zbog nemačke avijacije koja je neprestano bombardovala reku i masakrirala Četvrtu crnogorsku brigadu i Vrhovni štab iznad Sutjeske - neće biti posednuto sedlo Pleće, između vrhova Ozrena i Vilinjaka, a ako i bude posednuto da će tu biti slabije nemačke snage nego na pravcu Tjentište -Krekovi-Milinklade - za ove uslove svojevrsnoj magistrali...

Odlučio sam da skrenem besputnim terenom zapadno od Tjentišta, preko Lastve na Pleće, izvan dometa neprijateljske vatre, sada pomerene sa Košura na zapad, na liniju Krekovi-Milinklade.

Tako sam u ulozi borbenog izviđača, sam, lično, stvarao uvid u situaciju i odmah na licu mesta donosio odluke i brzo ih, u »dinamici boja« prilagođavao burnom toku događaja.

Pred Sutjeskom, čije mi je peto gaženje znatno olakšavalo orijentaciju i odlučivanje, sakupio sam ceo komandni kadar divizije - koja je uprkos

ranijim velikim gubicima bila čvrsto organizovana i borbeno sposobna
- upoznao ga sa situacijom i realnom opasnošću i naredio da svako od njih neposredno kontroliše automatsko oružje i pripremi i uzme u ruke bombe...

Bili su prisutni:

- Iz Štaba divizije: Đuro Kladarin - politički komesar, Milan Pavlović
- načelnik štaba, dr Ivo Kralj - načelnik saniteta. Boja Batinić - intendant divizije, Mićan Nevajda - načelnik veze, Caldarević Mladen - rukovodilac agitpropa.

Učestvovale su:

- *Sedma brigada:* iz Štaba brigade: Nina Maraković - komandant, Uroš Krunić - politički komesar, Vojko Hohšteter - zamenik komandanta, Vlado Bakarić - načelnik štaba, Pero Lalović - zamenik političkog komesara, Savo Vukčević, Ivo Frol, Kaja Garibović-Lalović i Zdravko Kolar (rukovodilac SKOJ-a) - članovi politodela; iz Prvog bataljona: Dragan Colić - komandant, Milan Mraković - politički komesar; iz Drugog bataljona: Rade Milojević - komandant, Slavko Borojević - politički komesar; iz Trećeg bataljona: Janko Zebić - komandant, Milutin Omazić - politički komesar.
- *Osma brigada:* iz Štaba brigade: Stanko Bjelajac - komandant, Mirko Burić - politički komesar. Rade Grmuša - zamenik komandanta, Stevo Januz - načelnik štaba, Šukrija Bijedić - zamenik političkog komesara, Stefan Mitrović, Bogdan Perović i Mileva Jovičić (Belka) - članovi politodela; iz Prvog bataljona: Stanko Nevajda - komandant. Boro Tošović
- politički komesar; iz Drugog bataljona: Miloš Suzić - komandant, Dušan Sužnjević - politički komesar i iz Trećeg bataljona: Adam Macakanja
- komandant, Ignjatije Joka — politički komesar.
- *Šesnaesta brigada:* iz Štaba brigade: Banina Ante - komandant, Uroš Slijepčević - politički komesar, Marko Milanović - zamenik komandanta, Nikola Kojić - načelnik štaba, Milinko Marojević - zamenik političkog komesara, Stjepan Debeljak, Dušan Kostić, Vera Cvetković-Majer, Branko Resanović (rukovodilac SKOJ-a) - članovi politodela; iz Prvog bataljona: Đuro Mrkšić - komandant, Pero Svrabić - politički komesar; iz Drugog bataljona: Stanko Kreća - komandant, Tomo Ugarković - politički komesar; iz Trećeg bataljona: Jovo Čakalo - komandant, Milan Knežević
- politički komesar.

Imajući u vidu iskustvo stečeno pri gaženju Sutjeske početkom maja, kada mi je plahovita voda ugrozila konja, dugo sam lično tragao, iznad Tjentišta pored reke, dok nisam pronašao koliko-toliko širok brod na kojem sam očekivao mirniju vodu.

Grupa boraca Druge dalmatinske brigade, na koju sam naišao, obavestila me je da je dobila naređenje da se povlači i nestala, uprkos mom zahtevu da nas pričeka.

U kratkim prekidima nemačkog avio-bombardovanja obrazovao sam na levoj obali reke bataljonski mostobran, pod komandom zamenika komandanta Osme brigade Rade Grmuše Rare.

Noću između 9. i 10. juna prešli smo Sutjesku na brodu izabranom još za dana. Međutim, deo ranjenika nije se usudio da zagazi u vodu koju nije ni video u mraku, uprkos upozorenju da će se onaj ko te noći ne pređe reku naći u smrtnoj opasnosti. Rukovodioci divizije i brigada su se po nekoliko puta vraćali preko reke i milom i silom zahtevali da se ona prelazi, tako da se ogromna većina pokretnih ranjenika našla na levoj obali Sutjeske i spasla se.

Talasi ćudljive planinske reke koja »valja drvlje i kamenje« odneli su manji deo boraca i ranjenika a među njima i divizijsku radio-stanicu, nad kojom sam i lično bdio. Tugovao sam za njom, a i Vrhovni štab me žestoko kritikovao zbog njenog gubitka - ne znajući da je time Nemcima uskraćena mogućnost da radio-goniometrisanjem i dešifrovanjem naših prostih šifarskih kodova prate razvoj situacije u našim redovima i pokret divizije. A i šifrantkinja »Drina«, mlada, lepa devojka, došla u partizane iz Zagreba i upućena u diviziju iz Vrhovnog štaba, nekoliko dana ranije »nestala je«(?) bez traga.

Ni tehnička ni obaveštajna nadmoćnost Nemaca nije im obezbedila pobedu nad našom voljom i fanatičnom borbenošću.

Kao ono u januaru u Grmeču, ja sam sa busolom, kartom i baterijskom lampom, celu noć krčio put po besputnim vrletima sa prethodnicom na čelu kolone, kloneći se što dalje od Krekova, Milinklada i Košura, koje su držali Nemci.

Na greben smo stigli u zoru, pre Nemaca koji su čim je svanulo udarili na nas sa obe strane i od Krekova i od Bara, a i iz vazduha.

Zadržali smo u višečasovnom žestokom okršaju svoj prolaz i dokopali se zajedno s Petim bataljonom Četvrte crnogorske brigade doline Hrčavke i Lučkih Koliba, gde smo se spojili sa Prvom i Drugom divizijom.

Nemci su ovu situaciju registrovali na sledeći način: »U nemačke položaje su ušla dva boljševička bataljona iz Osme brigade Sedme hrvatske divizije. K-t divizije lično je rukovodio odbranom položaja na visovima .. ,«[58]

U to vreme Prva proleterska brigada probila je nemački obruč na Videžu, Bavanu i Balinovcu, i stvorila uslove za naš izlazak na Jahorinu.

Posebno dramatičnu situaciju stvorio nam je, na Pleću, pesnik Nazor, koji je imao specijalnu pratnju boraca, sa kravom, i ženom, koja ga je hranila mlekom. On se zagubio u šumi i jedva smo ga, pod borbom, pronašli i u poslednjem času - kad se već ukrštala iznad nas vatra nemačkih mitraljeza - izvukli iz obruča.

Pri pomisli na ovo uvek žalim što s nama nisu bili i pesnik, zanesenjak, patriota i humanista Goran Kovačić i dr Sima Milošević, jer onda ne bi doživeli tragičnu sudbinu, i bili bi spaseni, isto kao dr Ivan Ribar, Vladimir Nazor i mnogi drugi partijsko-politički rukovodioci i ranjenici.

[58] K-da 118. pionirskog bataljona, K-di 118. lovačke divizije, 14. 6.1943. V. A. Freiburg, F. 4/381. VII.

Obavezan sam da naglasim da se izvanredno disciplinovano i mirno držao stari dr Ivan Ribar - predsednik dve ustavotvorne skupštine Jugoslavije, 1920. i 1945. godine, dok je Nazor delovao nekako odsutno, ne primećujući izvanredne napore boraca u borbi, vezane i za njega lično, pa im nije posvetio nijednu svoju pesmu (a posvećivao ih je!), iako su to zaslužili, pogotovo kad se ima u vidu da je ta Nazorova »bulumenta«, bila povod da se Tito jednom prilikom, onako uzgredno, ružno izrazi o diviziji koja mu je svojom manevarskom odbranom od Slunja do Bosanskog Petrovca, i podvigom iznad Gornjeg Vakufa, plaćenim ogromnim žrtvama, stvorila vreme da konačno, posle dugog oklevanja i kolebanja, donese odluku koja je omogućila izlazak iz neretvanskog kotla preko Prenja.

»...Ja pomislih ide neka jedinica kad ono, bogamu, vode kravu!«
- šarmirao je Tito jednom prilikom svoje društvo koje mu to nije primilo blagonaklono.

Nezadovoljan ovim postupkom Nazora, često sam izražavao mišljenje da sam možda i pogrešio, angažujući i izlažući smrtnoj opasnosti izmučene borce u njegovom spasavanju.

NA LUČKIM KOLIBAMA

Lučke Kolibe - koje sam godinu dana ranije doživeo kao divne proplanke i livade na kojima je lutalo jedno usamljeno izgubljeno konjče
- 10. juna 1943. preoravale su nemačka avijacija i artiljerija. Pored Ljubinog groba nicali su novi grobovi nad kojima je odjekivala - žrtava dostojna
- »počasna paljba«.

Vrhovni komandant Josip Broz Tito i v. d. načelnika Vrhovnog štaba Velimir Terzić bili su prijatno iznenađeni neočekivanim pristizanjem Drugog ešelona pod mojom komandom. Na brzinu njegovog kretanja uticale su i one ovce uzete u Sandžaku. Svako je nosio nekoliko kilograma mesa, i sam ga pržio ili jeo presno, tako da se zbog obroka nije gubilo vreme.

Nešto ovčijeg mesa dali smo i Vrhovnom štabu, jer je Prva podgrupa divizija odavno jela svoje konje.

Našao sam se u bunkeru, pored ranjenog Tita, kada je stigla depeša Treće divizije u kojoj je ona tražila da je svi čekamo.

»Ne možemo više čekati - javite! Vi obrazujte zaseban ešelon, uhvatite vezu sa Hercegovačkom brigadom i krećite preko Vrbničkih Koliba za Drugom divizijom« - naredio mi je vrhovni komandant Josip Broz Tito.

Tito se ni jednom rečju nije interesovao za ranjenike.

Zanimljiva je činjenica da se ja - obuzet opštim brigama, teškoćama i stradanjima ljudi - nisam ni jednom rečju ni gestom osvrnuo na Titovo ranjavanje, doživljavajući to kao normalnu pojavu, što, razume se, nije u skladu s kasnijim harizmatsko-kultovskim gledanjima i podaničkim ponašanjima.

Nisam primetio tragove neopravdanog Titovog nezadovoljstva zbog samoinicijativnog postupka Koče Popovića da ovlada Videžom, Bavanom i Balinovcem, i davanja tome prizvuka kao da je komanda Prve proleterske divizije imala nameru da pobegne od Druge proleterske divizije i Vrhovnog štaba i ostavi ga, navodno, nezaštićenog u smrtnoj opasnosti.

O neosnovanosti ove subjektivističke procene govori, pored ostalog, i činjenica da Vrhovni štab u dolini Sutjeske nije bio sam. Oko njega su se nalazile i Deseta hercegovačka i Četvrta proleterska crnogorska brigada, čiji je komandant Vako Đurović poginuo za vreme kretanja s Vrhovnim štabom iz doline Sutjeske prema Lučkim Kolibama.

Međutim, da su se Nemci solidno utvrdili na dominantnim visovima Ljubinog groba, Orlovca, Videža, Košute i na Balinovcu, kako su to planirali, veliko je pitanje da li bi juna 1943. godine iko od Operativne grupe divizija Vrhovnog štaba izišao iz Zelengore.

Taj »manevar Koče Popovića« - u prisustvu člana Vrhovnog štaba energičnog i borbenog Sretena Zujovića Crnog koji je, po mom mišljenju, raspolagao izrazitim talentom neophodnim za vojnog komandanta - mora se oceniti kao korisna inicijativa *od sudbonosnog značaja za ishod bitke na Sutjesci,* a negativna reakcija Vrhovnog štaba i komande Druge divizije kao izraz nedovoljnog shvatanja situacije i neodlučnosti. Ovo je izraženo u menjanju odluka u vezi sa Drugom podgrupom divizija, time što su joj izdavana protivrečna naređenja, čas da ide na Zelengoru, pa opet u Sandžak, pa opet za Zelengoru, a Sedmoj banijskoj diviziji da ide u Sandžak, pa na Zelengoru, da čeka i da ne čeka Treću diviziju itd., itd.

Poznato je da je u vreme pada Sretena Žujovića Crnog, 1948. godine, zbog saglašavanja s IB-om, njemu i pripisivana odgovornost za »napuštanje Vrhovnog štaba u dolini Sutjeske«, i da je Koča Popović izjavio da je on pokret prema Jahorini preduzeo »samostalno«. Ova izjava, podložna verifikaciji, kao i sve ostalo, donela je Koči Popoviću dvostruku korist: najveći dragulj u njegovoj komandantskoj slavi a i epitet humanog čoveka.

U sklopu celine treba posmatrati i ceniti i »zahvalnicu« koju su komandant i politkomesar Sedme banijske divizije (Jakšić, Kladarin) uputili, na predlog komandanta Druge proleterske divizije Peka Dapčevića Petom bataljonu Četvrte proleterske crnogorske brigade za »prihvatanje u najtežem momentu na rijeci Hrčavki«. Treba imati u vidu da taj bataljon nije branio greben između Bara i Ozrena, čekajući Sedmu banijsku diviziju, nego čekajući da Vrhovni štab i štabovi Druge proleterske divizije i Četvrte crnogorske brigade prođu, 9. juna, iz doline Sutjeske preko doline Hrčavke na Lučke Kolibe. I kada je, uz poznate gubitke i Titovo ranjavanje ova štapska kolona prošla 9. juna, zaštitnice Druge divizije iz Druge dalmatinske brigade panično su se povukle sa Sutjeske, još pre podne, 9. juna, suprotno mom zahtevu da nas čekaju, a Peti bataljon Četvrte crnogorske brigade povukao se noću 9/10. prema Pleću, na putu za Lučke Kolibe i tu se spojio sa Sedmom divizijom, koja je, očevidno, iskoristila datu situaciju, stvorenu ne u njenom interesu, i sama, zaštitivši svoje bokove, probila se na sever. *

Na ovakvo neodlučno ponašanje Vrhovnog štaba dosta su uticale nerealne ocene situacije i predloži njegovog opunomoćenika kod Druge podgrupe divizija, člana Vrhovnog štaba, Milovana Đilasa, ali i to ide na račun Vrhovnog štaba u celini.

Na neosnovanost nastojanja Peka Dapčevića da neodlučnost i kolebljivost VŠ i komande Druge divizije u dolini Sutjeske opravda navodnim »humanim« čekanjem 7. divizije 6-7. juna (što se ne može logično uklopiti u odluku VŠ o podeli Operativne grupe na dve podgrupe i njihovom samostalnom nezavisnom delovanju - a, samo po sebi govori o nedoslednosti) upućuje i činjenica da Dapčević (a ni Koča Popović) nije ostavio (na borbenim položajima, 13. juna) »zaslone« svoje Druge divizije na komunikaciju Kalinovik-Foča do prolaska Sedme divizije i VŠ - *što je borbena obaveza* - nego im je izdao naređenje za povlačenje, time nametnuo angažovanje Sedme divizije pod ubitačnim talasima nemačke avijacije, i pogibiju komandanta Sedme brigade, Nine Marakovića.

Zbog kolebljivosti i neodlučnosti Vrhovnog štaba - koje nisam uočavao samo ja - pri sprovođenju sopstvenih odluka, Operativna grupa divizija Vrhovnog štaba bila je u najsudbonosnijem trenutku bitke, 7-10. juna, i organizaciono i taktički pocepana na četiri podgrupe, razmeštene u kolonu od Durmitora do centra Zelengore, bez taktičke veze i *pod komandom ljudi koji su ispoljavali različite ocene situacije i tendencije dejstava.*

Vrhovnom štabu NOVJ može se prigovoriti i to da nije, u junu 1943, dovoljno uočio opasnost od gladi na nenaseljenom terenu Zelengore, iako je postojalo iskustvo iz 1942, što se izrazilo kako u nepribavljanju rezerve hrane, tako i u nedovoljno brzom i energičnom probijanju i udaljavanju sa tog terena.

Nemci su krakove svojih klešta od Foče (118. i 369. divizija) i Gacka (Sedma SS divizija) spojili 10. juna na Sutjesci kod Tjentišta i na grebenu između Sutjeske i Hrčavke, i tu čekali Treću diviziju.

Pokušaj proboja Treće divizije preko Tjentišta, Krekova i Milinklada - *pravcem na kojem su Nemci bili najjači,* i za datu situaciju velika udaljenost komandovanja Druge podgrupe i Treće divizije od prve borbene linije, udaljenost sa koje nije bilo moguće brzo reagovati na veoma dinamičnu situaciju, doveli su do neiskorišćavanja uspeha prednjih jedinica (Prva dalmatinska brigada), do razbijanja divizije i pogibije njenog komandanta Save Kovačevića, u ulozi usamljenog borca.

Da su se komande Druge podgrupe i Treće divizije dosledno držale naređenja Vrhovnog štaba, od 3. juna, u vezi sa teškim ranjenicima, i naređenja od 6. juna da i Treća divizija toga dana krene na sever zajedno sa Sedmom banijskom divizijom, a i da je Vrhovni štab dosledno sprovodio sopstvena naređenja, obe ove divizije bi udruženim naporima lakše savladale Sutjesku. One bi spasle, pored onih oko sedam stotina ranjenika, koji su se izvukli iz nemačkog obruča zajedno sa Sedmom banijskom divizijom, i druge ranjenike, a pre svega one koji su poslednje kritične noći, između 9. i 10. juna, zaostali na Sutjesci, jer bi prelaz bio izvršen noću, između 8. i 9. juna, da nije izgubljen 8. jun u čekanju Treće divizije na Vučevu.

J noć između 10. i 11. juna bila je za mene na Lučkim Kolibama neobično dramatična. I fizički i psihički iscrpen dugotrajnim naprezanjima pri osmišljavanju manevra i ličnim izviđanjima, izdao sam, posle razgovora sa Titom, načelniku Štaba divizije, Milanu Pavloviću, naređenje da uhvati vezu sa Desetom hercegovačkom brigadom i legao da se malo odmorim. U blizini su bili i Prateći bataljon Vrhovnog štaba, sam vrhovni komandant Josip Broz Tito i v. d. načelnika Vrhovnog štaba Velimir Terzić.

Kad sam se probudio, negde pre zoru, Pratećeg^ bataljona Vrhovnog štaba nije bilo... Na pitanje postavljeno načelniku Štaba divizije da li je uspostavljena veza sa Hercegovcima, dobio sam negativan odgovor.

Bio sam van sebe od besa. Raspored neprijatelja nisam znao! Zar da mi propadne sve što sam dosad postigao nadmudrivanjem Nemaca?

Po karti, sa raskrsnice kod Zamrštena, odakle sam prethodne godine krenuo s Kraljevačkim bataljonom prema Žandarmerijskoj stanici Zelengora, vodi drugi put prema Vrbničkim Kolibama kojim je sada trebalo da krenem.

Na raskrsnici je, prošle godine, bilo jedno brvno preko suvog potoka i ono mi je poslužilo kao stajna tačka i orijentir! Ali ko će sada na ovom razbojištu naći brvno, i to po noći? Trčao sam levo-desno, na čelu kolone koju saru pokrenuo nasumice, i uporno tražio to brvno.

Na kraju, sav srećan pronašao sam ga, orijentisao kartu po busoli, i odredio traženi put, na kojem smo naišli i na Prateći bataljon Vrhovnog štaba koji nam je dolazio zdesna, nisam znao ni kako ni odakle.

0 dezorganizaciji i izgubljenosti Vrhovnog štaba i Tita lično, i o neosnovanosti legendarne Titove komandantske genijalnosti, govori i njegovo pismo Štabu Prve proleterske divizije, 13. 6. 1943, tri dana posle napuštanja Lučkih Koliba, u kojem piše i sledeće:

»Mi smo takođe juče naveče krenuli u ovom pravcu, *ali smo u šumi kod Čardačine zalutali, tako da sam ovamo stigao samo ja s drugom Markom*... Ako imaš na raspoloženju *pošalji mi desetinu za obezbeđenje, jer je sa mnom samo Rade (Ristanović).«*[59]

Ovo je, kao što se vidi, ponavljanje one izgubljenosti vrhovnog komandanta - Tita, na Zlatiboru, 30. novembra 1941.

Put je vodio između Ljubinog groba i Male košute. Uputio sam pobočnice na ta brda. Ali kako je kolona ravnicom išla brže od pobočnica, one su se svile [na] začelje, ne dospevši do vrhova. Tek na padini prema Vrbničkitn Kolibama uhvatili smo vezu sa komandantom Desete hercegovačke brigade, Vladom Šegrtom, koji se raspitivao za *novu bolnicu* Prve podgrupe divizija.

I dok smo većali šta treba učiniti, naišla je i ta bolnica, putem kojim smo mi prošli u praskozorje. Na naše veliko iznenađenje, na brdima pored kojih smo mi prošli mirno, protezali su se iza sna probuđeni Nemci, i osuli

***59 Zbornik dokumenata i podataka o NOR-u,* tom II, knj. 9, str. 373.**

na bolnicu vatru iz mitraljeza. Bila je to prava zamka, kroz koju smo mi prošli dok su Nemci spavali.

U šumi pred nama bilo je i dalje izmešanih vojski. U dolini Vrbničkih Koliba napala nas je jedna lutajuća grupa Nemaca - »Trup«. Kad smo ih proterali, saznali smo da su ugrabili Titov »bogati ručak« - kačamak, ne znajući, naravno, da su u tom trenutku bili najbliže čoveku koga su želeli da zarobe, u šumama pritisnutim teškim kišnim oblacima, koji su nas donekle štitili bar od avijacije i da se on bio izgubio u šumi sa svojim pratiocem.

Za vreme kretanja pravcem Vrbničke Kolibe-Balinovac-Mrčin-planina-Zagorice-Rataj, morali smo proći nadomak nemačkih mitraljeza, postavljenih na padine Orlovca i Videža.

Nemci su pedantno gađali, ali kolona nije reagovala. Video sam kako je jedan Nemac pomerao gajku i opet rafalom iz svog brzometnog »šarca« proređivao lišće i granje iznad naših glava... Kolona je opet mirno koračala. Najzad je Nemac rezignirano odgurnuo mitraljez u stranu i počeo da bere jagode, misleći, verovatno, »ovde se ne može ništa... ovi ne misle na smrt«!

Pred pokret preko ceste Foča-Kalinovik na Jahorinu bio sam na dogovoru u štabu Druge divizije Peka Dapčevića. Ubijena je jedna mazga za ručak. Kad sam se vratio saznao sam da su i naše ovce pri kraju, i da su usmrtili jednog štapskog konja. Kuvar Štaba divizije, Milan Davorjan, nekadašnji »brodski kuvar«, koga su zadirkivali da iz straha od aviona loži »bezdimnu vatru«, spremio je veoma ukusno jelo od mešanog ovčijeg i konjskog mesa. Meni je zalogaj zastajao u grlu, nisam mogao da jedem, bilo mi je žao našeg konja »Liska« ...

Selo Rataj bilo je poprište poslednjeg okršaja partizana i Nemaca na Zelengori, juna 1943. Iako su već mogli uvideti da nas neće uništiti kako su planirali, Nemci su na cesti Kalinovik-Foča angažovali tenkove i mnogobrojnu avijaciju. Avioni su neprekidno zasipali bombama prostrano ratajsko polje, preko kojeg su kuljale naše jedinice i grupe od gladi već izbezumljenih boraca.

U koloni, nedaleko od mene, kretao se i Vrhovni štab na čelu sa Titom. Negde u kasno poslepodne stigao mi je vojnički neosnovan zahtev od komandanta Druge divizije Peka Dapčevića da preuzmem obezbeđenje druma, jer - kako je rekao - on ima nameru da posle prelaska svoje divizije povlači zaslone, koji, po pravilu, ostaju na svojim mestima dok svi ne izađu iz obruča.

Ovaj postupak komandanta Druge proleterske divizije, Peka Dapčevića, značio je napuštanje Vrhovnog štaba, Tita i Sedme divizije u pokretu »u teškoj i opasnoj situaciji« mnogo više nego ono »napuštanje« Vrhovnog štaba, Tita i Druge proleterske divizije u dolini Sutjeske - kolebljivih u odlukama i akcijama - od, navodno, lično komandanta Prve divizije koja je krenula u sudbonosni proboj.

Zadatak sam postavio Sedmoj brigadi koja je bila na čelu divizijske marševske kolone. Nemački avioni su stalno bombardovali u talasima.

Jedan od njih zahvatio je i Sedmu banijsku brigadu, prekratio 13. juna život njenog komandanta Nine Marakovića i time vidno obeležio kraj sutjesko--zelengorskog trnovitog puta Operativne grupe divizija Vrhovnog štaba.[60]

LEGENDE I KULTOVI, KAO OSNOVA ŽIVLJENJA I HARIZMATSKOG DESPOTIZMA

Bitke na Neretvi i Sutjesci bile su odsudne bitke neravnopravnih protivnika - narodnooslobodilačke i okupatorsko-kvislinške vojske u kojima su, posmatrano u celini, bili prisutni sledeći strategijsko-operativni ciljevi:

- nemačke i NDH-ovske vojske - da likvidiraju i partizansku i četničku »Vojsku u otadžbini«, i time stvore sebi uslove za uspešnu borbu, s očekivanim anglo-američkim desantom na jugoslovensko jadransko priobalje;
- italijanski - da likvidiraju partizanski NOP, uz borbenu saradnju četničke »Vojske u otadžbini« - svoje »dobrovoljačke milicije«, »pomoćnih trupa«;
- četnički - da uz direktnu borbenu saradnju s Italijanima i indirektnu s Nemcima likvidiraju svog »glavnog neprijatelja«, partizanski pokret, i da spremni dočekaju u Dalmaciji, Hercegovini i Crnoj Gori Anglo-Amerikance, i odatle krenu kao njihova prethodnica na sever u Podunavlje;
- partizanski - da silazno-uzlaznim transformacijama izbegnu nemačko-italijansko-kvislinški smrtonosni udar, i da unište u Crnoj Gori i Hercegovini mobilisanu, i protiv njih u luku Kalinovik-Mostar-Imotski -Knin, ofanzivno angažovanu četničku vojsku - tada svog »glavnog neprijatelja«.

Neki elementi ovih bitaka, kao što su: - zauzimanje utvrđenog rejona u dolinama Rame (Prozor, gde se, kako se pričalo, naročito istakao Sava Kovačević) i Neretve (Jablanica), Ivan-sedla u ofanzivnom naletu Prve, Druge i Treće divizije; odsudna odbrana iznad Gornjeg Vakufa (Sedma banijska divizija) u februaru 1943; forsiranje Drine (Prva i Druga divizija): proboj Prve proleterske divizije preko Videža, Bavana i Balinovca, 10. juna 1943 - moraju se oceniti kao izvanredni taktički i operativni uspesi NOVJ. Ove bitke bile su osnovica partizanskih ratnih kampanja zimsko-prolećne i letnjo-jesenjske, koje su dve okupatorsko-kvislinške (protiv)ofanzive, četvrtu i petu, transformisale - pomoću silazno-uzlaznih transformacija
- u samostalne partizanske »pohode« iz zapadne Bosne u Crnu Goru i iz Crne Gore u istočnu Bosnu.

Veliki, divljenja dostojni podvizi pojedinaca, jedinica i cele Operativne grupe divizija Vrhovnog štaba na Neretvi i Sutjesci, i dramatična

[60] **Vidi: Pavle Jakšić, *Sećanje na put Sedme banijske divizije, Sutjeska I,* VIZ JNA, »Vojno delo«, Beograd, 1958. godine, str. 99-136.**

borba za ranjenike, obavijeni su mnogim legendama, protkanim falsifikatima istorije, sa određenim političkim ciljevima. Ove legende su prigušile »verifikaciju« i objektivnu kritičku vojnopolitičku analizu, neophodnu za izvlačenje istorijskih, političkih i vojnih pouka i izbegavanje ponavljanja promašaja.

Te legende nose nazive: »najhumanija bitka u istoriji ratova - bitka za ranjenike«, »obmanjivanje Nemaca rušenjem mostova« i »pregovorima«, »samopožrtvovanje Treće divizije«, itd., itd.

Time su potisnuti u drugi plan krupni vojnopolitički, taktičko-operativni ciljevi NOVJ u bitkama na Neretvi i Sutjesci: izbegavanje zaplaniranog okupatorsko-kvislinškog uništavajućeg udara, i pobedonosni završetak jedne od odlučujućih bitaka partizanske nacionalnooslobodilačke i revolucionarne i četničke kvislinško-kontrarevolucionarne vojske. U suštini degradirani su - isticanjem u prvi plan sekundarnih elemenata - stvarni ideološko-politički karakter i vojnotehnička fizionomija ovih velikih i važnih bitaka NOR-a.

Ove legende su dugotrajnom agitacijom i propagandom ugrađene *u osnove jugoslovenskog socijalističkog harizmatskog kultizma* - titoizma i pogrešne posleratne političke i vojne doktrine despotizma i nasilja.

I tako, s osloncem na ratni Neretva-Sutjeska-»ranjenički« titoizam, u Jugoslaviji cvetaju stari i novi mitovi, idolatrije, kultovi, koji u drugi plan potiskuju stvarnost i istinitost, a na njihovo mesto stavljaju mistifikovane ličnosti i organizacije, kultove - nosioce vlasti i moći, koji su postali bitni elemenat »socijalističke« vlasti i vladavine, kao kult vlasti, kult ličnosti i nepogrešivosti, kult jednopartijnosti i monolitnosti i funkcionerske ideologije, kult države, nacije, nacionalnih suverenih država, republika, ekonomija, nacionalnih ključeva, što Jugoslaviju kao federativnu zajednicu ravnopravnih naroda - koju je zamislio i ostvario NOP kroz NOR - pretvara u nacionalističku birokratsko-despotsku državu, sa svim negativnostima koje karakterišu takve društvene tvorevine.

Ostavljajući legende da u sebi svojstvenoj kulturno zaostaloj sredini vrše svoju ulogu koja nije mala, jer iako lažne one ulepšavaju surovu stvarnost, nužno je da se, uz puno emocionalno poštovanje žrtava rata, poštovanje koje treba da se izražava pre svega kroz ostvarivanje oslobodilačkih, revolucionarnih ciljeva, za koje su se i oni borili, baci na pomenuta zbivanja i svetio objektivnog, naučnog istorijsko-materijalističkog pogleda na svet, pogleda, koji u narodu, a ne u pojedinim »herojima« i harizmatskim ličnostima vidi tvorce istorije, kako se ne bi prekinula veza sa stvarnošću i kako se ne bi izgubili u svetu iluzija.

Ova obaveza proizlazi i iz činjenice da mitologija, magija, omogućavaju da se pojedinim ličnostima, borbenim jedinicama, krajevima i narodima uloge i doprinosi NOR-u proizvoljno umanjuju a drugima uveličavaju, pa čak i naknadno izmišljaju.

Tako je kult ličnosti Josipa Broza Tita - sazdan na nacionalnooslobodilačkim i revolucionarnim osnovama NOP-a i podvizima Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije, a kasnije zaodenut i u *hrvatsku nacionalnu gube-*

covsku odoru - bacio dobrim delom u zasenak hrvatsku NDH-ovsku kvislingovštinu i njeno »istorijsko« delo. Slično je i kult Fadilja Hodže, skenderbegovski obojen, postao simbol nepostojeće masovne *šiptarske* antifašističke borbe na Kosovu, 1941-1945. godine.

Ovo, pored ostalog, remeti i veoma osetljive međunacionalne odnose, na koje negativno utiče i preterano isticanje ratnih zasluga...

Nekakve čudne epske žalopojke, koje čak i nepotrebna mazohistička stradanja prikazuju kao smisao življenja, otežavaju nam da na jedan završeni *rat* nadovezujemo *rad,* pa nam se kao značajne karakteristike istorije ne ističe rad, nego nizovi: rat - teško preživljavanje minulog i očekivanje novog rata - rat... što nas prikiva za ekonomsku, kulturnu i opštu zaostalost.

Iz te atmosfere žrtvovanja - koja podseća na hrišćansku mitologiju Hristovog mučeništva za spas ljudi - lako će izrasti posleratna mitologija socijalističkog kultizma, ispoljena kao vera ne toliko u ideje mrtvih koliko u izmišljenu magičnu moć njihovih deifikovanih ličnosti.

Mi - pre svih Srbi - ne mislimo pre pogibije da li se ona može izbeći, nego najpre masovno izginemo, da bi onda osakaćeni ostatak razmišljao da li je to bio dobar i jedino mogući put.

U tim pogrešno postavljenim ulogama i odnosima rata i rada i jeste tajna uspeha i velikih dostignuća u teškim ekscentričnim situacijama - onim krajiško-hajdučko-uskočkim, ustaničkim kataklizmama, i upropašćavanja tih uspeha u kasnijim normalnim situacijama i stanjima, tajna relativnih uspeha u ratu, i neuspeha u miru, i negativnog salda u globalnom posmatranju i organizovanju života.

Uzroci ovome nisu u nekakvoj genetičkoj nacionalnoj (ne)prirodi nego u činjenici da su Srbima u neravnopravnim ratovima redovno nanošeni ogromni, po sam opstanak opasni, gubici od kojih su se u kratkim mirnodopskim periodima teško oporavljali, pa su zaostajali za onima koji takve gubitke nisu doživljavali.

Teško da će ratna veština - satkana od realnih principa - usvojiti novu postavku jugoslovenske vojnoistorijske nauke da je ispravno i svrsishodno *u bezuspešnoj odbrani hiljadu ranjenika izgubiti više od deset hiljada boraca,* koliko je Operativna grupa divizija Vrhovnog štaba izgubila 1943. godine u bitkama na Neretvi i Sutjesci, uslovljenim pretežno »nevojničkom«, »humanom« ratnom antilogikom - »odbranom ranjenika« - navodno isključivom tvorevinom Titovog vojnog genija.

Ovo utoliko pre što jugoslovenski nacionalnooslobodilački i revolucionarni rat, 1941-1945. godine, posebno u prvoj polovini njegovog trajanja nije ni vođen pod znamenjem pojedinih ličnosti nego pod znamenjem *Komunističke partije Jugoslavije,* kolektivnog ideološko-političkog rukovodioca pobunjenih masa.

Naša istorija obilovala je primerima da se olako ulazilo u teška stradanja, a ova onda, u mitovima i legendama - predstavljajući nam istoriju kao stalno ponavljanje priča o nesrećama - uzdizala na pijedestal

smisla življenja, zanemarujući iskustvo koje kaže da odlučnost, hrabrost i borbenost treba da budu udružene s opreznošću i mudrošću!

Ovo mišljenje zastupam, premda znam da legende stvaraju privid stvarnosti i da ponekad mogu biti korisnije od činjenica. Tako je legendarno transformisanje kosovskog mučeništva u heroizam, a moralne pobede žrtve koja ne priznaje poraz i ropstvo - u vezi s istorijskom prošlošću i sopstvenom državnošću - bilo, kao takvo, simbol srpske nacionalne slobode, a »Kosovo« istorijski podsetnik naroda na slobodu, dostojan poštovanja.

To je bio izraz, ne apoteoze samoubistva, nego verski obojenog verovanja u put spasenja, u postojanje i trajanje, uprkos izgubljenom »zemaljskom«, ideološko-verskom »nebeskom carstvu«, i tada jedino mogući način duhovnog stvaralaštva i biološkog i nacionalnog opstanka, koji će postati ideološka osnova ustanaka 1804, 1815. i oslobodilačkih ratova 1912-1918, pa i 1941-1945.

Ali, savremena epoha naučnosti nudi druge mogućnosti, i zahteva drugi pristup i pogled na ljudsko društvo. Umesto uronjavanja u mitologiju - i posledično i uzročno vezanu za poraze - treba se držati realnog sveta, medijuma i ratnih i radnih uspeha i pobeda.

Pa ni kosovska mitologizacija i kanonizacija: isticanje nesloge velikaša; osuda izdaje vere i otadžbine, kao »krivaca«; hvatanje za pravoslavnu veru i crkvu kao »nebesko carstvo«; »osveta Kosova«, gajenje kulta Obilića - borbe za povratak »zemaljskog carstva« ... nisu samo duhovnog onozemaljskog karaktera. One su već pri svom nastajanju igrale veoma važnu ulogu u borbi za svetovnu feudalno-kneževsku vlast između Lazarevića i Brankovića, kao što su legende Neretve i Sutjeske u osnovi Titovog harizmatskog kultizma - ideološke stranputice i dezorijentacije i demoralizacije narodnih masa.

Uostalom, ni u kosovskoj mitologiji nije najvažniji lament »Majke Jugovića« i »Kosovske devojke«, nego junaštvo, borbenost i podvig Miloša Obilića - negacija neborbenosti i vazalstva Vuka Brankovića.

LEGENDA »NAJHUMANIJE BITKE« - »BITKE ZA RANJENIKE«

Na bazi preživelih bolova za izgubljenim ranjenicima i borcima poginulim u njihovoj odbrani (u kojoj sam i lično neposredno učestvovao kao komandant divizije), i na bazi naknadnih naučnih saznanja još sam 1958. godine »Neretvu« i »Sutjesku« okarakterisao - uprkos autoritativnim negodovanjima - kao stradanja i podvige - nametnute Operativnoj grupi divizija Vrhovnog štaba, neadekvatnim rešavanjem problema ranjenika i prelaskom s partizanskog na frontalno ratovanje, kao stradanja i podvige koje je bilo moguće izbeći i koji se u budućnosti ne bi smeli ponavljati.

Odbrana, a pogotovo frontalna, *odsudna odbrana* suprotna je samoj suštini partizanskog vida ratovanja, a ova je opet jedino prihvatljiva za

ratujuću stranu izrazito inferiornu u strategijskim razmerama. Zato se ni po kojem osnovu, po mom mišljenju, ne bi smelo ulaziti u situaciju kakva je bila ona februara 1943. godine kod Prozora. Ja sam o tome - u predvečerje političkog kursa omalovažavanja naroda, kursa kulta ličnosti, koji *ne dozvoljava objektivno kritičko razmatranje nijedne delatnosti* povezane s ličnošću Josipa Broza Tita, čoveka dugo godina angažovanog u gotovo svim oblastima jugoslovenskog društva - napisao 1958. između ostalog:

»Kada se uzmu u obzir žrtve i stradanja samo ove divizije (misli se na Sedmu banijsku diviziju) uslovljene odbrambenim borbama za ranjenike i muke pri njihovom transportovanju i prenošenju preko Prenja, s jedne strane, iskustvo stečeno ostavljanjem ranjenika na Zelengori (Vučevu) pri pokretu u Krajinu, 1942, i uspesi i iskustva stečena pri decentralizovanju ranjenika po selima i zemunicama u šumama pod nadzorom i zaštitom lokalnih - većih ili manjih jedinica, s druge strane, onda se jasno uočava da je u partizanskom ratu i manevarsko-teritorijalnom ratu, po suštini partizanskom, pokretanje velikih masa teških ranjenika, pa i naroda koji se može kretati sam, zajedno sa krupnim operativnim grupacijama *koje na sebe uzimaju najteže zadatke, daleko nepodesnije nego ostavljanje i prebacivanje i naroda i ranjenika u manjim grupama u pozadinu napadača i njihovo vezivanje za jedinice koje ostaju na ranije oslobođenoj teritoriji.* A kada se tome dodaju žrtve i stradanja ostalih jedinica Operativne grupe divizija u »borbi za ranjenike« i da nije bez osnova pomisao da i takozvane epopeje na Neretvi i Sutjesci ne bi imale na Narodnooslobodilačku vojsku ni približno onako težak vid, da možda ne bi ni došlo do njih u onako za nas teškim uslovima mesta i vremena da je Operativna grupa krenula bez teških ranjenika, onda je prednji zaključak još prirodniji. U krupnim operativnim marš-manevrima u okviru partizanskog rata, gde brzina manevra igra presudnu ulogu, mogu učestvovati samo brzopokretne i borbeno sposobne jedinice, dok sve ono što je teško pokretljivo, kao teški ranjenici, bolesnici i narod, treba zajedno sa lokalnom vojskom da manevriše na užem prostoru na kome se zadesi, jer je to najbolji način za uspešno vođenje borbe u celini, a to je i najefikasnija posredna i neposredna zaštita i ranjenika i naroda.«[61]

Ove načelne, teorijske primedbe na »Neretvu« i »Sutjesku« odnose se, razume se, na rukovodstvo, pre svega na Vrhovni štab i vrhovnog komandanta Josipa Broza Tita, koji je doneo odluku o kretanju ranjenika s Operativnom grupom, suprotno blagoj sugestiji Koče Popovića da se to ne čini. Ove primedbe nemaju nameru, niti mogu same - ako ne bude drugih i ozbiljnijih - potamneti savremenu slavu Tita, ni onu koja će mu biti odmerena naučnim, istorijskim aršinom, kao nosiocu glavne uloge u pobedonosnom NOR-u, jugoslovenskom otporu Staljinovom »cezarizmu« - i jednom od tvoraca socijalističkog samoupravnog modela i politike i Pokreta nesvrstavanja.

[61] ***Sutjeska,*** **Voinoizdavački zavod JNA, »Vojno delo«, Beograd, 1958. godine, t. I, str. 101-102.**

Borcima sam, međutim, na istom mestu odao svoje duboko poštovanje rečima:

»Neka im ovo nekoliko redaka bude umesto buketa cveća na rasejanim grobovima još jedan dokaz da na njih mislim sa dirljivim osećanjima i da se mi, koji smo preživeli, osećamo duboko obaveznim da naše zajedničko delo dovedemo do kraja.«[62]

Na talasima Radio-Beograda ocenio sam tih dana, juna 1958. godine, ulogu Prve proleterske divizije (Prve proleterske brigade) i njenog komandanta Koče Popoviča, 10. juna 1943. kod Videža, Bavana i Balinovca, kao odlučujuću za proboj iz zelengorskog obruča, uprkos poznatoj Titovoj anatemi, bačenoj na Koču Popovića i tu prisutnu senku Sretena Zujovića.

Polazio sam od toga da se samo u suštinskoj dilemi jugoslovenskih i drugih naroda - nestati bez borbe ili se spasavati borbom - može sagledati pravo mesto i uloga u jugoslovenskim i svetskim razmerama patriotskih i revolucionarnih narodnih masa i mnogih subjektivnih faktora: Treće Kl, Antifašističke koalicije, KPJ, CK KPJ, Staljina i Tita, Čerčila, Ruzvelta ...

Bio sam ubeđen, a i sada sam, da u socijalističkoj Jugoslaviji ni jedan od ratnih subjektivnih kolektivnih i individualnih socijalnih i nacionalnih faktora, organizatora i rukovodilaca patriotskih i revolucionarnih masa, iz kojih je izvirala snaga, neophodna za vođenje surovog oslobodilačkog rata - radnička klasa, seljaštvo, inteligencija, Srbi, Hrvati, Slovenci, Makedonci, Crnogorci, pravoslavci, katolici, muslimani, KPJ, CK KPJ, Vrhovni štab NOVJ, vojni komandanti i politički komesari, na čelu s vrhovnim komandantom Josipom Brozom Titom, ne može biti sklonjen ispred kritičkog reflektora istorije kao »nepogrešivi«, harizmatski demijurg. Ovo, utoliko pre što su ovi udruženi faktori posmatrano u globalu, uspešno vodili i do pobede doveli oslobodilački rat protiv nesrazmerno nadmoćnijih protivnika - okupatora i njegovih saradnika. Bio sam daleko od pomisli da bi zbog ovih kritičkih primedaba - *a u širem kontekstu i samokritičkih primedaba na račun Neretve i Sutjeske kao i mog ličnog dela* - mogla uslediti direktiva da se moja pisana reč ne sme više pojavljivati u javnosti, što će mi izgleda do kraja života opredeliti sudbinu na publicističkom planu.

Podseća to na tursko vreme kada su, pored »devetine«, »desetine«, »krvarine« i kazni za vanbračno dete, postojale i kazne »za izražavanje mišljenja protiv Turaka«.

Mislim da ni sva slava, ni sva odgovornost za promašaje ne pripada vrhovnom komandantu - Josipu Brozu Titu, iako su obe njegove najveće. Istorijskim analitičarima biće jasno da se šestomesečna kampanja NOVJ u prvoj polovini 1943. nije mogla izvesti bez velikog stvaralačkog doprinosa *boračkih masa i nas, komandanata,* među koje spada i moje izvođenje manevarske odbrane od Siska do Bosanskog Petrovca; nepoštedno učestvovanje u odsudnoj odbrani u zoni mitraljeske vatre iznad Gornjeg Vakufa,

[62] ***Sutjeska,*** **Vojnoizdavački zavod JNA, »Vojno delo«, Beograd, 1958. godine, t. I, str. 136.**

moja lična odluka da ustupim mitraljeske i minobacačke konje za prenos ranjenika, itd., itd.

Od mene je traženo da u drugom izdanju zbornika *Sutjeska* izmenim svoja kazivanja i ove ocene i gledanja, što sam ja odbio, rekavši da nama, tvorcima »Neretve« i »Sutjeske«, koji smo na ovim rekama ostavili dobar deo svoje mladosti i dokraja se angažovali u »bici za ranjenike« niko ne može uzeti pravo da o njima kažemo ono što mislimo.

Kada se ima u vidu oštra negativna reakcija na blagu kritiku Branka Ćopića, upućenu etatističkoj birokratiji i na mišljenje v.d. načelnika Vrhovnnog štaba, Velimira Terzića, da je rušenje mostova na Neretvi nanelo više štete nama nego našim protivnicima, nije teško naslutiti kako je meni ovo ubeleženo u trajni krupni minus.

Usledila je misteriozna, autoritativna direktiva: može on da piše koliko hoće, ali mu radovi nikada više neće biti objavljeni; direktiva među mnogim srodnim, proizašlim iz totalitarističke, harizmatske političke doktrine, po kojoj partijsko-politički i državni šef - navodno vrhunski sposoban za svaki ljudski posao - raspolaže po svom ličnom nahođenju svim duhovnim i materijalnim dobrima svojih podanika, pa i njihovim ličnostima.

Time je meni samovoljno, samovlasno izrečena kazna obeščašćenja, nejednakosti sa drugima u pogledu građanske časti i dostojanstva, kazna lišavanja elementarnih građanskih prava: slobode misli i opredeljenja, slobode štampe i javnog izražavanja, slobode govora i javnog istupanja, kazna u savremenom društvu nedopustiva i nehumana, koju čl. 166. i 167. Ustava SFRJ dopušta samo sudovima, kao kaznu za teška krivična dela.

Povodom ovoga stalno mi u svest navire ono što je na jednom mestu napisao arapski mislilac XIX veka Abd ar-Rahman al-Kavakibi:

»... Despotu se tresu kolena samo od straha pred naukom povezanom s realnim životom, kakvo je, na primer, teorijsko mišljenje, racionalistička filozofija, nauka o pravima naroda, građanska politika, *detaljno izučavanje istorije,* govorništva i druge nauke.« (Podvukao - *P. J.)*

I dok se kod drevnog naroda Meksika - Maja, smrtnom kaznom kažnjavao onaj istoričar koji je odstupao od činjenica, u ovo moderno doba često velike naprijatnosti doživljava baš onaj koji govori istinu.[64] Ne slučajno pojavila se sintagma »hrabrost istine«.

Ovo su moji o »Neretvi« i »Sutjesci« aposteriorni zaključci, bazirani na ličnim utiscima i saznanjima stečenim tokom borbi i naučnih izučavanja, jer sam nekonsultovan bio doveden u situaciju i prisiljen oštrim naređenjima da Sedmu banijsku diviziju angažujem u borbi za ranjenike, na način koji je ugrožavao njen opstanak.

Međutim, tadašnja komanda Prve proleterske divizije (Koča Popović, Filip Kljajić) razmišljala je bez formulisanja čvrstog stava u ovom duhu i na

[6'] Abd ar-Rahman al-Kavakibi: *Priroda despotizma i gibeljnost poraboščenija,* M. 1964, str. 24-25, Citirano prema: Roj Medvedev, *K sudu istorii,* str. 1004.

Abd ar-Rahman al-Kavakibi: *Priroda despotizma i gibeljnost poraboščenija,* M. 1964, str. 24-25, Citirano prema: Roj Medvedev, *K sudu istorii,* str. 1009.

vreme,[65] da bi joj nato usledila, 3. februara 1943. godine, depeša Vrhovnog komandanta:

»Ranjenike ne smijete ostaviti tamo. Mi ćemo ići daleko. Treba ih prebaciti preko Mliništa u Glamočko polje, a odatle će onda dalje. Naredite da se to odmah izvrši.. .«[66]

Koča Popović je, kao što se zna, odmah ustuknuo, iako je pokrenuto pitanje, koje je duboko zadiralo ne samo u tekuće bojeve i operacije, nego i u samu suštinu partizanskog vida ratovanja, nagoveštavalo teškoće i poraze - moglo poroditi misao da se sopstveni stav, kad se već pojavio, brani po cenu ne samo svog komandantskog položaja, već i života.

Vrhovni komandant Josip Broz Tito je, po nekima tada, a po nekima 12. juna 1943. godine, posle naređenja od 3. juna da se teški ranjenici napuste - dao nedokumentovanu »humanu« izjavu da »ne može ni kao vrhovni komandant, ni kao generalni sekretar Partije, ni kao čovek da naredi da se ranjenici ostave«. On je Centralnu bolnicu (oko četiri hiljade ranjenika, od kojih hiljadu na nosilima, prikupljenih ranije u cilju »lakšeg lečenja« u rejonu Drvara), priključio, kao važan, ako ne i najvažniji elemenat borbenog poretka - umesto brojnih snaga predviđenih za manevrisanje po kordunaškim, ličkim i bosanskim šumama, Operativnoj grupi divizija, kojoj je dodeljen zadatak samostalne ofanzive - pohoda - u pravcu Crne Gore i Sandžaka.

Time je ova grupa, koja bi i bez ranjenika teško izmicala Nemcima, koji su je »zajahivali« s leđa, pretvorena u manevarski i borbeno slabo sposobnu formaciju, dok je *oko dvadeset krajiških i »hrvatskih« brigada i odreda,* potpuno oslobođenih brige za ranjenike, lako moglo savladati po pedesetak ranjenika.

Sva rezonovanja nesaglasna sa pomenutim rezonovanjem vrhovnog komandanta Josipa Broza Tita nose u legendarnoj »sanitetskoj« verziji etiketu »nehumanosti«, glupe vojničke, ratne logike komandanata - kao da za rat postoji neka bolja logika od ratne! Tu je »humano« i žrtvovanje celih divizija u besperspektivnoj odbrani ranjenika, sve do potpune pogibije i poraza.

Moralo se predviđati ono što se stvarno i desilo - pogotovu ako se ima u vidu Zlatibor 1941. i očekivani anglo-američki desant - da će Nemci preduzeti dugotrajno gonjenje do uništenja; da će hiljadu ranjeničkih nosila zahtevati osam do dvanaest hiljada nosilaca, to jest polovinu brojnog stanja Operativne grupe divizija; da će puževska brzina kretanja tog bolničkog ešelona (protegnutog od Glamoča preko Livna i Duvna do Prozora, u dužini oko 100 km), pet do deset kilometara na dan - biti nametnuta i borbenim jedinicama; da će to omogućiti pristizanje Nemaca koji su prevaljivali pet do deset kilometara na čas (Vrhovni štab nije mogao računati s protivtenkovskim mogućnostima Sedme banijske divizije, jer mu

[65] Koča Popović je, u svom stilu, lansirao i kategorizaciju situacije »bitka za ranjenike«, V. Dedijer, *Dnevnik,* »Drž. izd. zavod«, Beograd, 1946. godine, tom II, str. 144.

[66] Josip Broz Tito, *Sabrana djela,* t. XIV, Beograd, 1982. godine, str. 32.

nisu bile poznate), i da će sve to onemogućiti brze manevre i kontramanevre u sklopu pohoda, nužnih u partizanskom ratu višeg tipa - operativno--manevarsko-teritorijalnom partizanskom ratu.

Situacija ovako nije procenjivana ne samo zbog slabog poznavanja i zanemarivanja iskustava opštenarodnih ratova i vojnih pravila, nego i zbog opšte nacionalne sklonosti, posebno u partizanskim redovima, da se ratni protivnik - uključujući tu i Nemce koji zaista znaju i da rade i da vode rat (pa su nam odmah namestili brojnu kvislinšku vojsku - ustašku, domobransku, četničku, balističku) subjektivno, olako potcenjuje do te mere da se prikazuje krajnje glup i gotovo nesposoban za borbu. Tako se on prikazuje i u posleratnoj publicistici i filmovima. Skloni smo atmosferi nekog infantilnog mira i nedostatka brige za budućnost, kao izrazu naše previše ukorenjene ekvalitetološke sklonosti da svoja maštanja i zamisli uzimamo kao gotove stvari, i nespremnost da u približavanju cilju uporno i strpljivo savlađujemo teškoće i poslove svršavamo do kraja. Tu su koreni pojave da ratni pozitivni elementi demokratizma: entuzijazam, herojstvo i stvaralaštvo, nisu presađeni u posleratnu izgradnju »boljeg života«, kao nasleđe novih generacija kojima je u prvi plan istaknuto navodno ratno poltronstvo, nedemokratičnost, šlepa poslušnost, ukalupljenost.

A kada se u ratu glavni faktori snaga, namera i volja protivnika ne stave na pravo mesto, onda se radi nasumice i obavezno doživljava iznenađenje i neuspeh usled lakomislenosti - babice poraza.

Nekritički stav prema ovoj ratnoj slabosti doveo je i do poznatog voluntarizma, preterane samouverenosti, u posleratnoj socijalističko--komunističkoj izgradnji, a ova je - u uslovima kultovske birokratsko--funkcionerske ideologije, koja čovekovu pamet opredeljuje samo merom njegove vlasti - prouzrokovala one poznate krupne političke i ekonomske promašaje - socijalistički nacionalizam, secesionističku dezintegraciju, »političke fabrike«, »gubitaše«, »dugove« ...

Uobražena prepotentnost je društveno štetna i opasna, kao i malodušnost i neverica u sopstvene snage.

Svuda je nužna racionalna mera i logika!

Posle niza manevara povezanih sa manevrima Operativne grupe divizija, iskrcavanjem Anglo-Amerikanaca i špekulacijama sa četnicima kao prijateljima i neprijateljima, Nemci su, što se tiče partizanskih ranjenika, svoj cilj u junu 1943. i postigli, dok smo mi partizani tokom šestomesečnih ogorčenih, pretežno odbrambenih borbi, pretrpeli velike gubitke - oko 10.000 ili polovinu ljudstva Operativne grupe divizija.

Naročito su stradale Deveta dalmatinska, neiskusna i novoformirana, a zatim rasformirana divizija, na Sutjesci razbijena Treća divizija, a onda iskasapljena Sedma divizija i desetkovane Prva i Druga divizija.

Time je, kao i *izričitim naređenjem vrhovnog komandanta Josipa Broza Tita od 3. juna 1943. da se teški ranjenici sada napuste,* u uslovima slabije bezbednosti od one nuđene u Bosanskoj krajini početkom 1943 - očevidno pokazano da donesena odluka o ranjenicima nije bila svrsishodna.

Ona je, naime, uz izbor pravca glavnog udara preko utvrđenog izuzetno surovog jablaničkog kanjona umesto preko Prozora i Ivan-sedla, kuda je prošla i grupa brigada u leto 1942, dosta kompromitovala i osnovnu dobru zamisao partizanskom ratu imanentne silazno-uzlazne transformacije, koja je predviđala da se deo snaga (Hrvatski i Bosanski korpus) angažuje za zadržavanje neprijatelja i zabacivanje u njegovu trupnu pozadinu, u staru bihaćku ustaničku bazu, a deo (Prva, Druga, Treća i Sedma divizija) za pohod, prebaziranje, uništenje četničke crnogorsko-hercegovačkc države i osvajanje nove ustaničke crnogorsko-sandžačke baze.

Iako se često odbacuju aposteriorna rasuđivanja »naknadne pameti«, moram ovde da istaknem:

1. Ranjenici vezivanjem za Operativnu grupu divizija Vrhovnog štaba nisu odbranjeni, nego su u većini posle ogromnih gubitaka ove ofanzivne, borbene grupe, uništeni. Znači da se to rešenje u praksi pokazalo kao antirešenje.

2. Deo ranjenika i naroda Korduna i Banije uspešno se sklonio ispred Nemaca skretanjem preko drvarskog kraja, u kojem se pre pokreta i nalazio veći deo Centralne partizanske bolnice - u Liku i odatle nazad u Kordun i Baniju, što znači da je bilo mogućno naći, a i nađeno je još takvih rupa u nemačkom borbenom talasu usmerenom na jug. Jedinice Prvog hrvatskog i Prvog bosanskog korpusa su relativno lako zaposele svoju ranije oslobođenu teritoriju kad su se Nemci sjurili prema Neretvi.

3. Veliku bolnicu na Petrovoj gori, sklonjenu u podzemna skloništa, Nemci nisu pronašli, iako su prešli preko nje. Tajni slavonski i slovenački bolnički i borbeni podzemni centri takođe su pokazali svoju vitalnost.

»Sremske baze«, ne samo bolničke nego i borbene, predstavljaju takođe putokaz za rešavanje pitanja ranjenika u partizanskom opštenarodnom ratu.

O problemu zbrinjavanja ranjenika u fluidnom ratu, na ispresecanim frontovima, govori na svoj način i slučaj koji se odigrao na Baniji u decembru 1943. godine. Nemci su prešli preko dobro kamufliranog podzemnog skloništa u kojem je bilo dvadeset osam teških ranjenika, ne otkrivši ih. A kada su ga, usled izdaje jednog petokolonaša, jedva otkopali, oni nisu - kao na Zlatiboru 1941, i na Sutjesci, juna 1943 - pobili pronađene ranjenike, nego su ih na nosilima preneli do svojih kamiona koji su ih prevezli u bolnice u Sisak i Zagreb, gde su izlečeni i 1944. zamenjeni za zarobljene nemačke vojnike.[67] Istina, tada je već bila ustaljena ustanova razmene zarobljenika i prećutno s nemačke strane priznata Haška konvencija o zarobljenicima.

4. Kinezi su u svom dugogodišnjem partizanskom ratu - koji nije bio opterećen problemom ranjenika kao naš - uspešno sklanjali pod zemlju ne samo ranjenike nego i cele partizanske divizije.

[67] ***Sedma banijska divizija,*** **»Vojnoizdavački zavod«, Beograd, 1967. godine, str. 573-580.**

Moju pažnju privuklo je u jednom kineskom filmu rezonovanje rukovodioca bolničkog centra: »Ne smemo dozvoliti da ranjenici ometaju borcima slobodu manevra.« On ih je sklonio pod zemlju a jedinica se borila nezavisno od njih.

Ta praksa sprovođena je i u vijetnamsko-francusko-američkom ratu, gde su ljudima svuda bila na raspolaganju individualna i manja grupna, podzemna, skrivena skloništa.

Kinezi su ovo koristili u korejsko-američkom ratu, kada su cele jedinice živele pod brdima, zaštićene od američkog avio- i artiljerijskog bombardovanja, da bi kineski vojnici, u slučaju nailaska američke pešadije, iskakali iz rupa i nametali Amerikancima nepoželjnu borbu prsa u prsa.

Ovom iskustvu posvećuje se velika pažnja i u svetlosti eventualnog nuklearnog rata.

Njime se dosta koristi i savremena gradska gerila, koja uspešno skriva svoje pripadnike i zatočenike pred licem moćne svetske policijske mašinerije.

Prilikom razmišljanja o apoteozi besperspektivnog samopožrtvovanja uopšte, pa i prilikom spasavanja ranjenika napose, o odluci Vrhovnog komandanta da se ranjenici u januaru 1943. vežu za Operativnu grupu divizija, i onoj u junu da se napuste, o »humanosti« jednih rukovodilaca NOR-a i »nehumanosti«, »glupoj vojničkoj logici« drugih, nije naodmet da se pomene i Lenjinovo rešenje dileme boljševika u vezi sa Ukrajinom, koju je pod pritiskom Nemaca trebalo 1918. prepustiti kontrarevoluciji:

»... Idu dva čovjeka, napadne ih deset ljudi, jedan se bori, drugi bježi - to je izdaja; ako imamo dvije armije po sto tisuća, a protiv njih je raspoređeno pet armija; jednu je armiju opkolilo dvjesta tisuća, druga mora priskočiti u pomoć, ali zna da je trista tisuća dočekuje u zasjedi: može li se priteći u pomoć? Ne može. To nije izdaja, nije kukavičluk; jednostavno povećanje broja izmjenilo je sve pojmove, svaki vojnik to zna.«[68]

»Ne može se smatrati izdajničkim ... vladanje vojnika koji odbijaju da priskoče u pomoć opkoljenim drugovima ako su svesni da su suviše slabi da izbave opkoljene, da će i sami poginuti u tom pokušaju. Takav je položaj Sovjeta u odnosu na Ukrajinu.. .«[69]

Neki shvataju i bolećivo tumače humanost tako da bi u odbrani nekih njenih apstraktnih interesa - shvaćenih usko i plitko - bilo dopušteno dovesti do poraza i jedan oslobodilačko-revolucionarni rat, kao da oslobodilački rat, po svojoj suštini i društvenom učinku, ne predstavlja i human akt, kao da se mere i postupci koji vode pobedi u takvom ratu ne pokazuju humanim, a oni koji ga vode u poraz nehumanim.

Po tome se, u krajnjoj liniji, razlikuje kukavička, kapitulantska logika čuvanja glave - makar i u ropstvu i pod pretnjom genocida, od slobodarske,

[68] **V. I. Lenjin: *Dela,* »Jugoslavijapublik«, Beograd, 1975. godine, t. XXVIII, str. 223.**
[69] Citirano prema: Isac Deutcher: ***Trocki I,*** »Liber«, Zagreb, 1975. godine, str. 233.

borbene logike odbrane ljudskog društva i čoveka od nasilnika po svaku cenu, uz nužne gubitke boraca, ranjenika i naroda.

Sve ovo, uostalom, nije saglasno ne samo s našim patriotsko-borbenim, hajdučko-ustaničkim mentalitetom koji je adekvatno izrazio i Miloš Obrenović u svom pozivu na Drugi srpski ustanak, 1815, nego ni sa onom poznatom partizanskom pesmom:

»Naša borba zahtijeva
Kad se gine da se pjeva!«

Ovo je suštinska suprotnost kvislinško-vazalnoj i četničkoj robovskoj psihologiji, izraženoj u kukanju nad sudbinom srpstva i nametanju shvatanja »nije vreme za borbu«, u situaciji kada je polovina srpstva bila stavljena pod genocidni nož.

Ona je u nekim intelektualnim krugovima stalno prisutna kao nihilističko-destruktivni pogled na srpsko nacionalno pitanje, pogled koji junački lik Miloša Obilića zastire kosovskim martirijumom, lik majora Gavrilovića tifusno-albanskim stradanjima, a epsko junaštvo i stvaralaštvo boraca NOR-a, koji su ispisali nove stranice u istoriji ratne veštine, prkoseći moćnoj nadmenoj nemačko-fašističkoj vojnoj mašineriji, zasenjuje neuspešnom »bitkom za ranjenike« i »nepotrebnim« žrtvama u celini.

»Srbija postiže pobede u ratu, a poraze u miru«... »Mudriji su ne samo Švedani koji stolećima ne ratuju, nego i Česi, koji se uz manje žrtve provlače kroz velike ratne vrtloge« - meditira se u tim krugovima. Prelazi se pri tom preko činjenice da ponašanje i pojedinaca i naroda zavisi od mnogih elemenata, među kojima su pored geografskog položaja i biološki mentalitet i kriterijumi društvenih kategorija: slobode, dostojanstva, podaništva, vazalstva...

Nije reč o tome da li treba ili ne treba štititi ranjenike u partizanskom ratu jer to treba da je jasno svakom, a očevidno i meni koji sam bio komandant Sedme banijske divizije u vreme kada je ona sagorela u njihovoj odbrani - nego o tome *kako se ne može, a kako može i mora voditi partizanski rat u celini i u pojedinostima, i kako se u tome izuzetno složenom i dinamičnom ratu mogu a kako ne mogu štititi, čuvati i lečiti ranjenici.*

Jedna je stvar ono riskantno angažovanje boraca da pod vatrom izvuku svog ranjenog druga i predaju ga sanitetu, a kvalitetno sasvim druga, *besperspektivna* »bitka za ranjenike«. Dok u prvoj ima smisla i humanosti, druga se, očevidno, mora svrstati u sferu apsurda.

Briga za ranjenike a i za neranjene borce - i iz humanih i iz borbenih razloga, kao bitni elemenat komandovanja, mora biti neprekidna i svestrana. To ne bi trebalo, kako je to rađeno prilikom recenziranja mog rukopisa, objašnjavati meni koji sam kao komandant dobar deo svoje ratne aktivnosti posvetio tome problemu. Ali briga za ranjenike, očevidno ne sme postati dominantan faktor i odvesti komandovanje na put na kojem neravnopravna, besperspektivna »borba za ranjenike« postaje cilj velikih operativno-strategijskih ratnih operacija i kampanja, važnih etapa rata, čije

postizanje cilja zahteva svakojake, i redovno velike žrtve, kako se to desilo februara-marta 1943. godine u dolini Neretve, gde je zbog »odbrane ranjenika« NOVJ zapretio takav poraz koji je prouzrokovao rizične i političke štetne »pregovore« s Nemcima.

Logika mora biti obrnuta. Rat, operacije i bojevi, moraju se planirati i izvoditi tako da se broj poginulih i ranjenih svede na minimum, i da se zadobijeni ranjenici implicitno obezbeđuju uspešnim tokom rata, operacija. Tu je reč o taktičko-operativnim postupcima i borbenim taktičkim i operativnim postrojima, čiji su u partizanskom ratu važni elementi i bolnički centri.

U tom duhu junačenja i identifikovanja bolećivosti s ratničkom racionalnošću je i *jednostrano* veličanje ranjavanja vrhovnog komandanta Josipa Broza Tita, na Sutjesci 1943. godine, iako se zna da je broj nepotrebno ranjenih i poginulih - pre svega rukovodilaca - u obrnutoj srazmeri sa veštinom komandovanja.

Vrhovni štab na čelu s Titom je 9. juna 1943 - posle predugog zadržavanja u dolini Sutjeske - zadanio u neposrednoj blizini fronta, kod prevoja Pleće, sa svojim radio-centrom koji su Nemci radio-goniometrisali.

Problem ranjenika zajedno s problemom sopstvene teritorije, od one na domet puške do »partizanske republike« i problemom ishrane vojske, bitno, limitirajuće, utiče na vojnotehničku fizionomiju partizanskog rata
- organizaciju i taktiku, to jest na brzinu kretanja od gerilskih ili partizanskih dejstava nižeg tipa ka napadima na gradove, ka osvajanju »slobodnih teritorija«, ustaničkih baza, ka operativnim pohodima, prebaziranjima iz jedne ustaničke baze u drugu, ili partizanskim dejstvima višeg tipa - ka ustanku i frontalnopartizanskim dejstvima.

O značaju ishrane najrečitije govori slučaj Crne Gore, u kojoj je glad vojske i naroda 1942. godine, umnogome uticala, pored sektaških grešaka i snage okupatora, na tok vojnopolitičke situacije. A ranjenici su nametnuli partizanima nepoželjne odsudne bitke na Neretvi i Sutjesci, pa se o tim elementima - ishrani i ranjenicima - mora stalno voditi računa na operativnom i strategijskom nivou.

Tako, na primer, pri oceni zaista blistave i po vojnopolitičkim posledicama veoma značajne pobede NOVJ kod Bihaća, početkom novembra 1942. godine, treba imati u vidu i to da su brojni ranjenici (i iz te bitke) tri meseca kasnije, uslovili veoma tešku vojnu situaciju za NOP i doveli do teških, partizanskom ratovanju nesvojstvenih bitaka na Neretvi i Sutjesci, i velikih gubitaka partizanskog boračkog sastava i ranjenika.

Odluku za napad na Bihać doneo je - oktobra 1942. godine, na sednici CK KPJ na Oštrelju-vrhovni komandant NOVJ, Josip Broz Tito, u želji da se u tom gradu održi Prvo zasedanje AVNOJ-a (a po Kosti Nađu i bolji uslovi rada za »druga Tita«!). Razlozi su, dakle, politički, a ne vojnički. Iako su politika i rat međusobno povezani i uslovljeni, ove kategorije imaju i svoje specifične rezone i pravila.

LEGENDA O »OBMANJIVANJU NEMACA«

Legendarna verzija o diplomatsko-političkom i operativno-taktičkom »obmanjivanju Nemaca«, o zastoju u operacijama i njihovom prekidanju na Neretvi, zbog »pregovora« i rušenja mostova, ne bazira se na istorijskim činjenicama.

Do prekida vojnih operacija redovno dolazi posle parafiranih sporazuma o »primirju«, a kako sporazum nije ni parafiran, nije moglo, niti je došlo do prekida operacija do Neretve, sa čijih su obala partizani praćeni vatrom do vrhova Prenja, što mi, učesnici u zaštitnici, dobro znamo, o čemu govore i autentične zabeleške Vladimira Dedijera 17, 18. i 19. marta 1943. godine.

Svi se slažu da je »pregovore« o »primirju« s partizanima odbacilo nemačko vojnopolitičko rukovodstvo - lično Hitler. Pretpostavka da bi prekid borbenih dejstava i pokreta na jug mogla narediti neka lokalna nemačka komanda - u uslovima kada raščišćavanje jadranskog priobalja i pripremanje za doček Anglo-Amerikanaca forsira nemačka Vrhovna komanda - Hitler, Kajtel, Jodl - nelogična je i malo verovatna.

Na predlog o eventualnoj obustavi borbenih dejstava, da bi se partizanima dala mogućnost da zbrinu svoje ranjenike, komandant 717. nemačke divizije, general Dipold, odgovorio je, 11. marta 1943, partizanskoj pregovaračkoj delegaciji da on »nije nadležan da izda takvo naređenje, i daje kao vojni komandant obavezan da izvršava naređenja pretpostavljenih koji su propisali ispunjavanje dnevnih ciljeva koje on sa svojim trupama mora bezuslovno postizati«,[70] pa su te trupe naočigled delegacije kuljale kroz Gornji Vakuf prema Prozoru i Jablanici.

Nemci su operaciju »Vajs-1« i »Vajs-2« smatrali završenom 10. marta, izbijanjem na Neretvu.[71]

Tokom skoro tri meseca - a posebno od 17. februara do 3. marta imao sam, kako se to može sada videti, veliku »čast« da budem u direktnoj borbenoj vezi s »Volfšance« - Hitlerom, Kajtelom i Jodlom.

Prekid nemačkih operacija na Neretvi, u martu, ne može biti i nije u vezi sa prethodno rečenim - plod »pregovora« (iako je u vezi s tim, na osnovu nekih usmenih i pismenih direktiva bilo nedoumica lokalnog značaja u Bosni i Slavoniji), nego završenog plana »Vajs-2-Mostar« i namere Nemaca da svoju ovde raspoloživu vojsku što pre rasporede na prostoru istočne Hercegovine i Sandžaka, odakle su predviđali - posle odmora

- intervenciju protiv partizana i četnika u Crnoj Gori, i još uvek očekivanog anglo-američkog desanta na crnogorsko-dalmatinsko primorje, desanta koji su Ruzvelt i Čerčil odbacili tek na konferenciji u Vašingtonu, održanoj od 12. do 25. maja 1943. Ova neizvesnost u pogledu anglo-američkih namera je i uslovila u petoj okupatorsko-kvislinškoj (protiv)ofanzivi - započetoj sredi-

[70] **Mišo Leković:, *Martovski pregovori 1943,* »Narodna knjiga«, Beograd, 1985. godine str. 88.**

[71] **Ibid., str. 99.**

nom maja, to jest pre završetka vašingtonske konferencije - samo u početku nemačko razoružavanje 4.000 četnika kod Kolašina, da bi se kasnije od toga odustalo, i oni bili posmatrani kao saveznici, a partizani kao jedini neprijatelji, koji će biti izloženi okruženju na Zelengori.

Odluka vrhovnog komandanta Josipa Broza Tita, od 28. februara 1943, da se pravac kretanja Operativne grupe divizija, usmeren prema Crnoj Gori i Sandžaku, promeni za 180° i usmeri - u uverenju da je tamo kod Gornjeg Vakufa samo jedan nemački puk (3.200 vojnika) - na najjače mesto okupatorskog obruča, na sever prema centralnoj Bosni, odluka koja je sadržavala i rušenje mostova i, navodno, planski povratak na Neretvu, obavijena je takođe *legendom o operativnom obmanjivanju Nemaca,* nesaglasnom sa činjenicama.[72]

Bitka na Neretvi je odsudna bitka - između neravnopravnih protivnika i taktički i operativno-strategijski, vojnički inferiornih partizanskih i superiornih okupatorsko-kvislinških snaga - do koje je došlo zbog neadekvatnog grupisanja snaga i izbora pravca glavnog udara - vezivanja Centralne bolnice na Operativnu grupu divizija i udara preko utvrđenog surovog ramsko-neretvanskog rejona - nesaglasnih sa suštinom partizanskog ratovanja, koje zahteva apsolutnu slobodu manevra i borbenu ravnopravnost, bar u taktičkim okvirima.

Mostovi nisu porušeni u perspektivi *planiranog povratka na Neretvu,* nego nama komandantima saopštene *namere da se proboj od 3. marta vrši u centralnu Bosnu,* a i *zaštiti od-* u Vrhovnom štabu preuveličane - *opasnosti od hercegovačko-crnogorskih »vasojevićevskih« četnika* (oko 2.000 četnika pod komandom Pavla Đurišića), sve u atmosferi blago rečeno, preterane uznemirenosti.[7']

Meni je novu nameru saopštio Pavle Ilić Veljko, pomoćnik v. d. načelnika Vrhovnog štaba, Velimira Terzića.

O nameri proboja u centralnu Bosnu govori i zapovest za protivudar Prve, Druge i Sedme divizije, sa Titovim potpisom, u kojoj, pored ostalog, piše:

»Operativna ideja: glavninu nemačko-ustaških snaga koncentrisanih u dolini reke Vrbasa oko Vakufa obuhvatnim manevrom sa juga i severa razbiti i *produžiti energično dejstva niz Vrbas.«*

Posebno mesto u toj mitomaniji ima činjenica da je za rušenje mostova istorijsku slavu stekao Vladimir Smirnov i njegovi inženjerci VŠ, dok se nigde ne pominje vod inženjerije Sedme banijske divizije, koji je jedini raspolagao eksplozivom (400 kg) neophodnim za ovu akciju. Njegova uloga se svuda prećutkuje!

Smirnov je pored učestvovanja u ovom vojnom promašaju igrao važnu ulogu i u izgradnji, 50-ih godina, skupocenih skloništa za Josipa Broza Tita - koji se bio sklonio na Brione - i u pripremanju »Panonskog mora« - potapanju Vojvodine-Srbije - zbog čega je, kao retko koji general počašćen, pri odlasku u penziju, vladarskim prijemom i zlatnim satom sa posvetom Josipa Broza Tita.

V.d. načelnika Vrhovnog štaba, Velimir Terzić - tada neposredni očevidac zbivanja — ispričao mi je da je opasnost od »vasojevićevskih četnika« Titu panično saopštio Vlado Šegrt, posle čega je došlo do histeričnog, strahom izazvanog istupa Zdenke - Titove »sekretarice« i do odluke da se »ruše mostovi«.

»... Jačina nemačko-ustaških snaga na sektoru Gornjeg Vakufa iznosi jedan puk od tri bataljona, oko 3.000 vojnika.«[74]

U vezi s tim je i izjava v. d. načelnika Vrhovnog štaba, Velimira Terzića: »Probijaćemo se na sever preko Vraniće ka Centralnoj Bosni« i naređenje Centralnoj bolnici »nalevo krug«, kako je to zapisao Vladimir Dedijer, 27. februara i 5. marta 1943. godine.[75]

Uprkos ovim istorijski utvrđenim i publikovanim činjenicama, vrhovni komandant NOVJ Josip Broz Tito, objavio je, među ostalim, i sledeću sopstvenu protivrečnu »Naredbu za protivudar«. »Naša ideja da idemo prema Crnoj Gori od početka je bila u prvom planu i njoj je bilo sve podređeno. *I kad sam naredio da se poruše mostovi na Neretvi, ja nijesam mislio da idemo u drugom pravcu.«*[1]

Ispada: ili ovo naknadno Titovo tumačenje ratnih zbivanja nije istina ili je Josip Broz Tito kao vrhovni komandant NOVJ krio svoje zamisli od komandanata divizija, naređujući im jedno a planirajući im iza leđa sasvim suprotno.

Sve ove abnormalnosti su razumljive kada se ima u vidu da Vrhovni štab - u suštini skup političkih rukovodilaca - nije imao organizovanu ni obaveštajnu, ni operativnu službu, koje bi bile pozvane da imaju uvid u brojno stanje i namere protivnika, i da sugerišu komandovanju realne i celishodne odluke.

Ni do kakvog operativnog obmanjivanja Nemaca nije došlo, jer se raspored okupatorsko-kvislinških trupa na obruču stegnutom oko Opera-tivne grupe divizija - »operativnog ježa« - u dolini Rame i Neretve uopšte nije promenio, osim što su četnici, u duhu svog plana obuhvatnog napada na »Bihaćku republiku« sa istoka, juga i zapada, dobivši u vremenu, još čvršće zaposeli Prenj i došli na Neretvu u Jablanici. To znači da je pravac koji je »obmana« trebalo da otvori (a kojim je trebalo krenuti ranije i bez precenjivanja značaja Konjica - krajnje tačke kolskog puta, s kojeg se već iznad Konjica moralo skrenuti na planinske staze i bez protivudara) bio još čvršće zatvoren i rušenjem mostova otežan za naše jedinice, kad su se one
- posle neuspelog proboja dolinom Vrbasa ponovo prinudno vratile (5. marta) na Neretvu, forsirale je noću 6-7. marta, i ušle u Kalinovik 23. marta.

Legendarna verzija da su Nemci *»mislili da nas namame u kanjone gore prema Travniku i Jajcu«*[11] a da smo mi to izbegli obmanjujućim povratkom na Neretvu, nema osnova u području realnog zbivanja. Naše nastupanje zaustavile su neuporedivo nadmoćnije nemačke snage, koje su na polju ispod Gornjeg Vakufa, po mom ličnom neposrednom uvidu,

[74] *Zbornik dokumenata o NOR,* VII, Beograd, t. II, knj. 8, str. 205, 206. Dok. br. 114.

[75] V. Dedijer: *Novi prilozi za biografiju Josipa Broza Tita,* t. II, »Liburnija«, Rijeka, 1981. godine, str. 654, 660.

Josip Broz Tito, *Neretva,* tom I, »VIZ«, Beograd, 1965, str. 10, 11.

[77] Josip Broz Tito: *Autobiografska kazivanja,* »Narodna knjiga«, Beograd 1983. godine, t. I, str. 348.

angažovale u odbrani i tenkove, raspoređene u streljačkom stroju u vidu pokretnih bunkera. Pripisivanje ove besmislice i gluposti vrhovnom komandantu NOVJ, Josipu Brozu Titu, nanosi veliku štetu njegovom ugledu.

Posebno mesto u potkrepljivanju legende ima uplitanje emisione radio-stanice »Slobodna Jugoslavija«. Logično se postavlja pitanje kako je moguće organizovanu vojsku, kakva je bila nemačka, koja je imala dobru obaveštajno-izviđačku službu, na kartama u pojedinosti ucrtan raspored svojih i partizanskih jedinica u neretvanskom kotlu i na obruču oko njega, koja je, kako se sada zna, prisluškivala i partizanske radio-veze i radio-goniometrisala mesta partizanskih štabova - obmanuti radio-saopštenjem: »Ja sam se srećno probio severno od planine Bitovnje. Tito«, osim ako se nije imala u vidu vojska nego samo lično Tito.

Nemci su, naprotiv, protumačili ovo saopštenje, a i onu žurbu partizanskih pregovarača u Gornjem Vakufu, kao izraz nemira kod svog protivnika, i zato su dosledno sprovodili svoje dalekosežne planove zaštite od anglo-američkog desanta, zaposedanjem crnogorsko-hercegovačkog priobalja, i uništavanjem i partizanskih i četničkih snaga u njegovoj pozadini.

Ali ako se osnova za uspešan ishod bitke na Neretvi a i drugih bitaka NOR-a ne može naći u sferi pojedinih »heroja«, »obmana«, »legendi«, mostova, ona se može naći u naporima, žrtvama i sposobnosti boraca, jedinica i vojnih štabova i partijskih komiteta koji su, isključujući alternativu kapitulacije i oslanjajući se samo na sopstvene snage, odoleli napadima višestruko nadmoćnije i, u strahu od anglo-američkog desanta, odlučno angažovane okupatorsko-kvislinške vojske, najbrojnije na pravcu Gornji Vakuf-Prozor.

Ova ocena - nesaglasna s legendama i kultovima, a saglasna s naučnim postavkama o pokretačkim snagama razvitka ljudskog društva i ulozi istaknutih ličnosti u tome - ne može, kako to misle savremeni kultotvorci negativno uticati na raspoloženje narodnih masa. Ona, naprotiv, upućuje i budućeg čoveka i njegovu klasu i etnos, koji nadživljavaju i prave i mitološke heroje, da i oni veruju u sopstvene snage, kojima će, uz pomoć svojih rukovodilaca, heroja izraslih iz njihove sredine, rešavati svoje egzistencijalne probleme.

NAPAD NA »LONDONSKU VOJSKU«

Prekid okupatorske aktivnosti protiv partizana u dolini Neretve i pretežno angažovanje partizana u borbi protiv četnika poklapa se sa onim o čemu je, navodno, bilo govora na nemačko-partizanskim pregovorima (mart-april 1943) o »primirju«, naime o tome da se prekinu partizansko-nemačka neprijateljstva, da se NOP angažuje u borbi protiv četnika, a u slučaju iskrcavanja Anglo-Amerikanaca - i protiv njih. Sve ovo, isto tako, nalazi svoje objašnjenje u legendi o političko-diplomatskom i operativnom obmanjivanju Nemaca pregovorima i rušenjem mostova.

O tome da Nemci nisu bili obmanuti partizansko-nemačkim pregovorima govori i sledeća depeša nemačke Vrhovne komande iz vremena pregovora u Sarajevu i Zagrebu:

»Nakon uništenja Titove komunističke države treba pristupiti uništenju organizacije i oružanih snaga nacionalnog srpstva pod komandom D. Mihailovića, da bi se obezbijedila pozadina Balkana u slučaju neprijateljskog iskrcavanja.«[78]

Tako je nemačkoj balkanskoj vojsci, 31. marta 1943. godine, naređivao general Jodl, iz čega se vidi da se sa anglo-američkim desantom na balkanske jadranske obale ozbiljno računalo.

Dok je dosta teško uočiti vojne prednosti koje su »pregovorima«, rušenjem mostova i manevrom prema dolini Vrbasa postigli partizani, prednosti Nemaca, koje su oni postigli time što je došlo do iznuravanja partizanske Prve i Druge divizije i do zamašnog partizansko-četničkog obračuna - po svemu sudeći nezavisnog od partizansko-nemačkih pregovora - očigledne su.

Do ovog napada na »londonsku vojsku«, kako ga je meni figurativno okarakterisao vrhovni komandant Josip Broz Tito, u dolini gornje Neretve, kod Boračkih jezera, došlo je prirodnim razvojem složene vojnopolitičke situacije na centralnom jugoslovenskom bojištu. Raspored Nemaca i Italijana, na bokovima partizanskog »operativnog ježa«, usmerenog prema Crnoj Gori i Sandžaku - kod Gornjeg Vakufa, na Ivan-sedlu i kod Mostara i njihova orijentacija na pregrupaciju i odmor; prikupljanje - *u borbenoj saradnji s okupatorima* - četničke vojske u rejonu Kalinovika i Prenja (uz tajno maštanje o skorom pokretu na Split i Sarajevo i u *anglo-američkoj prethodnici* prema Austriji i Mađarskoj).

Prisustvo četničke »londonske« »Vojske u otadžbini« na jedino mogućem operativnom pravcu kojim su se partizani u stvorenoj situaciji mogli probijati na jugoistok, prirodno je dovelo do partizansko-četničkog rata u Hercegovini i Crnoj Gori. On je logična posledica sukoba volje i odluke četničke Vrhovne komande da u svom opštem pohodu uništi partizansku »komunističku državu« u zapadnoj Bosni, i volje i odluke partizanskog Vrhovnog štaba da u svom pohodu na jugoistok uništi četničku državu u Crnoj Gori i Hercegovini.

Određenu ulogu igrala je ovde i činjenica da je četnička karika okupatorsko-kvislinškog obruča bila znatno slabija od italijansko-nemačke, pa onu kod Gornjeg Vakufa nije bilo moguće probiti, a i uvažavanje od Nemaca nemačko-NDH-ovsko-italijanske demarkacione linije i nemačko-četničkog sporazuma da nemačka vojska ne prelazi reku Neretvu.

Evo kako je nemački poslanik u Zagrebu Zigfrid Kaše ocenio, 17. aprila 1943. godine, ovaj partizansko-četnički odsudni okršaj:

[78] **T-78-344-630/543. Citirano prema: V. Đuretić, *Saveznici i jugoslovenska ratna drama*, »Narodna knjiga«, Beograd, 1985. godine, str. 249.**

»Kao rezultat operacija ‚Vajs' mi smo zadobili vojnu prednost time što se već nekoliko nedelja između Foče, Kalinovika i Nevesinja i crnogorske granice, vode oštre borbe između Titovih bandi koje su se tamo probile i Mihailovićevih četnika. Te borbe koje neposredno pratimo *jako slabe obe strane* (podvukao - *P.J.*), a nas pošteđuju žrtava ... Ako sada posmatramo borbe između Tita i Mihailovića i ne mešamo se, raspašće se snage koje izazivaju nemire i onemogućiće se opšta želja za ustankom srpskog stanovništva do kojeg bi došlo ako bi se oni udružili i zajednički istupili protiv nas. *Pošto smo stalno dobro obavešteni o događajima u Titovom taboru,* ne postoji opasnost da se razočaramo.«[79] (Podvukao *P.J.)*

Međutim, ovde *akcijama četnika i britanske avijacije započeti u stvari i partizansko-britanski rat i izjave NOP-a, pored ostalog, i na »pregovorima« s Nemcima - da će se suprotstaviti anglo-američkom desantu, igrali su, po mom mišljenju i po svemu sudeći, ne malu ulogu pri odustajanju Anglo-amerikanaca od iskrcavanja na Balkan* i skretanju na Italiju.

U toj igri velikih sila koje uvek manipulišu »malima«, i njihove napore i žrtve, i u miru i u ratu koriste u sopstvene svrhe, sagorelo je četništvo, politički pokret koji su Englezi kao njegovi pokrovitelji gurali u kontrarevolucionarno angažovanje protiv partizana, da bi ga onda na račun srpske hipoteke bacili na istorijsku vojnu i političku lomaču, kada su ih njihovi interesi upućivali na drugu stranu - prema partizanima.

Stavljanje u zvaničnoj britanskoj politici *znaka jednakosti između četništva i Srbije* (»propale Srbije«, kako je to govorio Hadson, onaj britanski obaveštajac posle čijeg je dolaska iz Engleske u Srbiju došlo do četničkog napada na partizane, u jesen 1941. godine, u zapadnoj Srbiji!) i svesno, plansko falsifikovanje, prekvalifikovanje, pretežno srpskog NOP-a u »hrvatsku« tvorevinu, nanelo je ogromnu štetu srpskom narodu, koji je i svojim 27. martom, zadužio Engleze i boljim tretmanom.

Sličnu igru vodili su Englezi i s Poljskom, koju su do rata i za vreme rata gurali protiv SSSR-a, da bi je na kraju prepustili sovjetskoj interesnoj sferi.

Logično je i što su Nemci i Italijani pasivno posmatrali partizansko--četnički rat jer im je on, u očekivanju anglo-američkog iskrcavanja na crnogorsko-hercegovačko priobalje, došao kao poručen. Jer dok se partizani i četnici (ovi potpomognuti Italijanima) budu međusobno iscrpljivali, Nemci će odmoriti svoje trupe, izvršiti njihovo ponovno prikupljanje na bokovima partizanskog »operativnog ježa« u jugoistočnoj Hercegovini i u Sandžaku, odakle će, sredinom maja, preduzeti ofanzivna dejstva - petu (protiv)ofanzivu po planu »Vajs 3 - Švarc«. Dejstva će biti usmerena na »hvatanje u ribarsku mrežu«, satkanu duž reka Tare i Pive (Sutjeske), iscrpljenih partizanskih, a delimično i četničkih snaga, na području Crne Gore, od kojih će oko 4.000 mirno predati oružje Nemcima i izraziti spremnost da se pod njihovom komandom bore protiv »komunista«.

[79] **Arhiv Jugoslavije, T-120, n. 212, str. 126480-82.**

LEGENDARNI HARIZMATSKI FILMSKI SUPERSPEKTAKLI

Pomenute legende, mitovi i kultovi pojedinih ličnosti, izgrađivani ne na blistavim pobedama u bojevima i operacijama, nego na »humanosti« tipa Kosovke-devojke, koja je vrhovnom komandantu jedne revolucionarne vojske imala obezbediti Nobelovu nagradu za mir, bacili su u drugi plan herojsko, borbeno viđenje jednog pobedonosnog rata očima boraca i komandantski hrabrih i odlučnih vojnopolitičkih rukovodilaca, i predstavili NOR kao nekakvo naše »stalno bežanje« i tragično lutanje izgladnelih i izmučenih ljudi, što, osim što nije istina, teško da može biti neka istorijska poruka našoj deci.

Dok je za Vijetnamce simbol njihove borbe pobeda kod Dijen Bijen Fua, kod nas se malo ističu uspešne ofanzivne operacije - Beogradska, Tršćanska... pa ispada da je NOR samo stradanje kosovskog tipa.

Jedan od izraza te atmosfere su i filmski i TV superspektakli »Neretva«, »Sutjeska«, »Drvar«, *rađeni pod neposrednim Titovim nadzorom,* u kojima, po socijalističko-realističkom receptu, u borbi svi partizani ostaju živi a svi Nemci padaju mrtvi. U njima se u duhu mitologije vrhovni komandant Josip Broz Tito - po zamisli kvintesencija idealnog bez bilo kakvih ljudskih slabosti - ne prikazuje kao adekvatan rukovodilac velikog i slavnog jugoslovenskog nacionalnooslobodilačkog i revolucionarnog pokreta, kao izvanredan ratnik - komandant, nego kao »humanist« koji u jeku bitke za opstanak velike grupacije njegove vojske, nije potpuno obuzet komandovanjem, manevrima jedinica na bojnom polju i vezama sa svojim komandantima, nego navodnom brigom za lične ljudske stvari, pre svega brigom za pojedinog ranjenika - što i po mom ličnom uvidu ne odgovara činjeničnom stanju.

Svaki komandant vojske, pa i vrhovni ima - po suštini stvari - mnogo važnijih poslova u vremenu odsudnih okršaja njegovih boraca od naoko jedino humane stvari - brige za ranjenike.

Uprkos istorijski utvrđenoj i publikovanoj činjenici *da je Tito, 3. juna 1943. godine odlučio i naredio da se Centralna bolnica teških ranjenika konačno napusti* na Pivskom platou i u dolini Pive, *on u filmskoj TV-storiji upućuje pitanje jednom komandantu (nije teško dešifrovati - meni!) »Zašto si ostavio ranjenike?«*[80] S obzirom na mit »najhumanije bitke u istoriji« »bitke za ranjenike«, teško je i zamisliti teže prokletstvo na osnovu kojeg svako ima pravo da, ne samo meni, nego i mojoj porodici baca blato u lice.

Po legendama utkanim u posleratni harizmatski kultizam ispada da sam ja svojom krivicom upropastio Sedmu banijsku diviziju i samovoljno ostavio ranjenike u dolini reke Pive.

[80] **Kultotvorci se ovde pri vajanju lika Titovog kulta nisu pridržavali Makijavelijevog nauka: »Knez se mora posebno pobrinuti da iz njegovih usta ne izađe ni jedna reč neispunjena vrlinama, kako bi oni koji ga slušaju i gledaju rekli daje knez-sama pobožnost, vernost, čovečnost, iskrenost...«**

Sva nastojanja da se savremena jugoslovenska istorija - redukovana na »istoriju KPJ« i NOR - postavi na racionalnu osnovu ostala su do sada bez rezultata, a mitološki falsifikati postali su glavni sadržaj »napisane istorije« koja se, navodno, ne može menjati; baza kulta ličnosti Josipa Broza Tita i na njemu sazdanog harizmatsko-birokratskog despotizma.

O posledicama vajanja likova mitološkim bojama - podosta govori i anonimno pismo koje mi je, 28. 2. 1979. uputila jedna mlada devojka, školska drugarica mog mlađeg sina Miomira, koje, mislim, zaslužuje da bude zabeleženo u celini:

»Druže Jakšiću,

Školska sam drugarica Mimina, pa preko njega cjenim Vašu obitelj. Ovo što sam slučajno čula verujem da nije tačno, inače ne bih Vas o tome obaveštavala.

Pre neko veče neki prijatelji mojih roditelja pričali su kako je Vaš sin novinar proturio u inostranstvo vest kako se drug Tito ženi nekom glumicom, dalje su rekli da su provjeravali to što se posle i ovde pričalo i da su ustanovili da to nije tačno.

Navodno su videli izjavu nekog novinara, ne znam da li je naš ili strani koji tvrdi da je vest saznao od Vašeg sina.

Oni onda komentarišu da je takva izmišljotina morala poteći od Vas, pošto Vi imate spor sa Titom. Sporite se a prihvatili ste čin, stan, visoku penziju i sve Vam je to malo.

Sada kažu da ste natrčali i da će neki sud imati posla. Moraćete da dokažete da je ta vest tačna ili da dokažete izvor od koga ste čuli.

Pošto su to bili Ličani, radovali su se što će jednom dobiti po repu komandant koji je upropastio banijsku diviziju.«[81] (Podvukao - *P.J.)*

Tako to moje komšije i vojni ratni drugovi Ličani koji, kao što smo napred izneli falsifikuju ratna zbivanja u januaru 1943. godine, na području Lika-Bosanska krajina, osporavaju da je »Šestoj ličkoj« bilo naređeno da ide u Operativnu grupu divizija Vrhovnog štaba i da ona to nije izvršila, pa time objektivno doprinela teškoj sudbini Sedme banijske divizije; bučno pevaju povodom »Drvara 1944« »Treća lička spasila Maršala« i ističu svoje tazbinstvo; vajaju i čuvaju mitološki kult ličnosti na čemu su neki stekli generalske činove.

Uz to, kao što se vidi, na bazi opšte mitologije i falsifikata u filmovima, navodni »borci za pravdu« nemilosrdno gaze po mom ljudskom dostojanstvu, jedva čekajući da u celosti budem podnesen na žrtvenik kulta ličnosti Josipa Broza Tita - koji mi je, po njima, *podario svojom milošću i čin i penziju i stan.*

Moja odgovornost za sudbinu Sedme banijske divizije svodi se na to da sam disciplinovano i uporno izvršavao naređenja Vrhovnog štaba i vrhovnog komandanta, Josipa Broza Tita, naređenja o čijem karakteru i valjanosti će suditi istoričari neopterećeni kultom ličnosti.

[81] **Lična arhiva, »Zabeleške«, str. 1981/32a.**

Istorija se, naime, mora pisati na bazi činjenica, a ne na bazi kultova ličnosti, pojedinih naroda, borbenih jedinica i falsifikata s određenim političkim ciljem.

Još veća mi je odgovornost u tome što sam svojim strasnim zalaganjem u borbi protiv okupatora, objektivno doprinosio i harizmatskom kultizmu i birokratskom despotizmu, koji su mnogo zla doneli narodima Jugoslavije.

Pismo, po mom mišljenju, govori i o tome kako mlada generacija u celini prima mitološke falsifikate istorije, u duhu harizmatskog kultizma, i sprečavanje da se mitološka zameni savremenom naučnom istorijom.

Ono govori i o tome kako oronula boračka masa i sada napamet bez podataka rasuđuje i zaključuje, kako je to umnogome radila i za vreme rata, kada je fanatično verovaia u proklamovane oslobodilačko-revolucionarne parole, ne sluteći da se iza njih krije i vatikansko i kominternovsko antijugoslovenstvo i srbofobija, balkanske sovjetske republike bez Srbije, a sa »Velikom Albanijom« itd., itd.

Eto ta boračka masa - s kojom se često manipulisalo i manipuliše i sada »Hrvati srpske nacionalnosti«, pri obračunu s njenim ratnim rukovodiocima - stavlja mene na lomaču i zbog toga što sam »ostavio ranjenike« i zbog toga što sam svoju Sedmu banijsku diviziju šatro, po izričitom Titovom naređenju, u odbrani tih ranjenika kod Gornjeg Vakufa i prenošenju preko Prenja.

I dok se to, donekle, može oprostiti neobaveštenim, teško da se može ne upisati u greh šefu saniteta NOVJ, generalu Gojku Nikolišu, koji je u mojoj neposrednoj blizini pratio zbivanja na Pivi i Sutjesci od 6-10. juna 1943. godina, kome je poznato:

- da Centralna bolnica nije bila elemenat borbenog poretka moje Sedme banijske divizije, nego operativnog postroja grupe divizija Vrhovnog štaba, što znači, da je on, a ne ja, obavezan da se brine o njoj;
- da nigde ne postoji naređenje iz toga vremena da ja svoju diviziju moram žrtvovati do kraja u Crnoj Gori, kao nešto ranije, kod Gornjeg Vakufa u odbrani Centralne bolnice;
- da, naprotiv, postoje objavljena naređenja Vrhovnog štaba upućena i meni lično da ne vodeći računa o Centralnoj bolnici spasavam svoju diviziju od opasnosti totalnog uništenja;
- da je on - general Nikoliš, lično, preneo bolničkom rukovodstvu 7. juna, u pismenom vidu, u dolini Pive, *izvod iz naređenja Vrhovnog štaba da se teški ranjenici napuste.*

General Nikoliš se ni u svojim objavljenim i literarno obojenim memoarima, ni u recenziji mojih rukopisa (kojima je navodni nedostatak svakom razumljiva razlika u gledanjima na rat komandanta i lekara) - ne osvrće na ratna zbivanja naučno-istorijski i samokritički, nego odbranaški i harizmatsko-kultovski.

Tako uz mnoge apsurde - koji su doveli u Jugoslaviji do kriznog ideološko-političkog stanja 80-ih godina - živi i neguje se legenda »najhumanije bitke u istoriji« - »bitke za ranjenike«. Pomoću nje mi Jugosloveni nastojimo da inoviramo pogled na rat kao društvenu pojavu, tvrdnjom da se

stvarni rat ili organizovano međusobno oružano uništavanje ljudi (konkretno jugoslovenski oslobodilački rat 1941-1945, u kojem se bukvalno radilo o odbrani fizičke egzistencije čitavog naroda, čija je šestomesečna agonija u prvoj polovini 1943. godine bila umnogome uslovljena nekim sentimentalnim meditiranjem) može i mora voditi ne u duhu »glupe vojničke ratne logike«, već u duhu »humanosti«.

Po protagonistima te logike - Tita i dr Nikoliša - rat se vodi tako da se oko jednog ranjenog ili poginulog borca geometrijskom progresijom obavezno i uvek gomilaju mrtvi i ranjeni, a oko bolničkih centara izvode odsudne, besperspektivne operacije sve do poraza u ratu.

Mlada generacija - uprkos prikrivanju istorijske istine, kao što se vidi - više voli tu istinu nego mitove i legende - puteve u carstvo nepravdi i životne ćorsokake.

Moglo bi se očekivati da Vrhovni komandant kad se već javno dodiruje ovog delikatnog problema, kroz filmske spektakle pomene - u ime istine - *svoju* odluku od 3. juna 1943. godine da se teški ranjenici napuste, i da je veći deo onih pokretnih spasen zahvaljujući umnogome mojoj »nedisciplini« i »samovolji«, to jest odbacivanju njegovog naređenja, koje je ešelon vodilo u katastrofu.

Ovako, dok su se pored glavnog kulta ličnosti Josipa Broza Tita stvarali i republički i pokrajinski mali kultovi, mnogi istaknuti borci prikivani su uz sramni stub, na osnovu čega je svako dobijao pravo da se baca blatom ne samo na njih lično, nego i na njihove porodice.

Pri tome se prećutkuje protivrečnost između mojih navodnih »gregova« u »Neretvi« i »Sutjesci« i činjenice da se moje ime našlo - godinu dana posle ovih slavnih bitaka u kojima sam i ja igrao ne malu ulogu - na spisku prvih desetak ratnih generala NOVJ.

Do ovog zamešateljstva, u kojem su jednima pripisana izmišljena herojstva, a drugima njihova stvarna dela samovoljno transformisana u kukavičluk i sramnu nehumanost - dovela je »umetnička sloboda« sračunata na to da se Titovo posleratno mirotvorstvo - možda realan osnov za razmišljanje o njegovoj Nobelovoj nagradi za mir - uveća i navodnim usko shvaćenim humano-mirotvoračkim delovanjem i za vreme oružane, krvave oslobodilačko-revolucionarne borbe, u ulozi komandanta revolucionarne - po svojoj suštini ne baš mnogo mirotvoračke vojske. Tito, kako to reče igrajući ga glumac Ričard Barton, »nije naređivao da se puca i ubija«, pa ispada da su to činili borci i rukovodioci NOVJ - kao pripadnici razbojničkih bandi, kako su ih nazivali fašistički okupatori.

Nastojanje istinoljubaca i onih kojima je mitologija dodelila ne baš lepe uloge i sudbine da se utvrde činjenice i ocene istorijska zbivanja u duhu istorijsko-materijalističkog gledanja, ostala su do sada bez rezultata.

Tako je i partizanska oslobodilačka vojska - uprkos tome što su dobar deo inteligencije Beogradskog univerziteta, intelektualnih građana, oficiri jugoslovenskih vojnih škola (oni »bivši«, kako im se ponekad pežorativno kalemi!) narodni, radnički i seljački tribuni obezbedili na Neretvi i Sutjesci izvanrednu svojevrsnu partizansku vojnopolitičku organizovanost, superi-

orniju od okupatorsko-fašističke - prikazana u pomenutim superspekta-klima kao nekakva neorganizovana ljudska masa koja - upirići pogled u nebesa - luta po bojnom polju, bez vojnih štabova i partijsko-političkih komiteta.

Svakome je, međutim, jasno da se takva vojska ne bi mogla probiti iz nemačkih »kotlova« ni voditi i pobedonosno završiti četvorogodišnji rat, protiv odličnog nemačkog ratnog mehanizma. Ni narod nije dat u pravom svetlu nego kao bezbojna masa - buduća »ulica«, »rulja«.

Narodnooslobodilački rat je, po mom mišjenju, velik sam po sebi, onakav kakav se stvarno zbio, sa svojim iicem i naličjem, uspesima i neuspesima, blistavim pobedama i porazima objektivne i subjektivne prirode, i njega i njegovo realno ljudsko rukovodstvo - uključujući i vrhovnog komandanta Josipa Broza Tita - legende i kultovi, kao sredstva »ulepšavanja«, ne mogu verno i uspešno prikazati.

Narodnooslobodilački rat, veličanstveno istorijsko-materijalističko delo jugoslovenskih borbenih i patriotskih masa i Komunističke partije Jugoslavije - gledano u globalu, prvo zajedničko delo svih jugoslovenskih naroda - zahteva istorodnu istorijsko-materijalističku a ne ideološko-religioznu analizu i prikaz.

POVREDA DUHA I SUŠTINE PARTIZANSKOG VIDA RATOVANJA

Analize jasno pokazuju da je Centralna bolnica Vrhovnog štaba prikivala, u prvoj polovini 1943. godine, Operativnu grupu divizija za zemljište, i nametala joj frontalne odsudne pogubne odbrane.

Nisu, međutim, samo ranjenici uzrok *frontalnog otvorenog rata* operativno-strategijskih razmera NOVJ protiv nemačko-fašističkog bloka, koji je pod neposrednim nadzorom svojih vrhovnih komandi - Hitlera, Kajtela, Jodla, Musolinija, Ambrozija, Roate, Pavelića - vodio u prvoj polovini 1943. na balkanski jug svoju veliku vojsku, predodređenu za borbu protiv očekivanog anglo-američkog desanta i njegovih mogućih jugoslovenskih saveznika.

Poznato je veliko načelno suštinsko uvažavanje značaja »oslobođenih teritorija« od onih na domet puške i mitraljeza do ustaničkih baza, kao neophodnog elementa opstanka partizanske vojske i operativno-manevarskog, partizanskog rata višeg tipa. Može se, međutim, govoriti, pored pozitivnih ocena u globalu i o jednoj u NOR-u manje-više stalno prisutnoj slabosti vezanoj za njih, uslovljenoj i nezadovoljavajućom organizovanošću generalštabne - obaveštajne i operativne službe u Vrhovnom štabu. Reč je o osobenostima izraženim: u nedovoljnom poznavanju protivnika, njegovim mogućnostima i konkretnim zamislima dejstava i u ratnoj neopreznosti u operativno-strategijskim razmerama, proizašloj i iz toga; o prebrzoj tendenciji »osvajanja vlasti« i »državnosti«; *o prevelikoj uverenosti u stal-*

nost svih ustaničkih baza »republika«, i mogućnosti njihove odbrane odsudnim frontalnim angažovanjem operativ no-strategijski nesrazmerno inferiorne partizanske vojske.

To je uslovilo:

- nedovoljno razvijanje, izuzev donekle hrvatske gerilsko-diverzantske komponente, kompleksnog partizanskog, opštenarodnog rata;
- *prevremeno dizanje ustanaka i prenošenje težišta partizanskog rata iz seoskih oslobođenih teritorija - ustaničkih baza - u gradove uz podosta bolesti »vrtoglavice od uspeha«;*
- prikupljanje ranjenika, uprkos Zlatiborskom iskustvu 1941. godine, u jedan veliki bolnički centar u Bosanskoj krajini - oko Drvara - i njihovo pokretanje sa Operativnom grupom divizija a time i *odsudnu odbranu* iznad Gornjeg Vakufa;
- ponovljenu kordonsku frontalnu odbranu »Bihaćke republike«, poput odbrane jugoslovenske vojske u aprilskom ratu, posle neuspele odbrane »Užičke republike« 1941. godine, u kojoj je - po izlaganju vrhovnog komandanta Josipa Broza Tita - malom partizanskom »Radničkom bataljonu« dat zadatak da zadrži i razbije na Kadinjači nemačku (342) diviziju. Ovo predstavlja prvi praktični izraz flagrantne povrede partizanske doktrine, u vidu forsiranja odsudne odbrambene frontalnosti, u uslovima kada je postalo očigledno da je rat dugotrajan i da u toj perspektivi »oslobođene teritorije« mogu i moraju imati karakter privremenosti i nestabilnosti, a osvajanje i *napuštanje* »slobodnih teritorija« redovna pojava;
- udar - umesto planinskim, neposednutim pravcem pored planina Raduše i Vran preko Bradine i Ivan-sedla na Treskavicu, kao za vreme pohoda grupe brigada 1942. godine, uz eventualno zauzimanje samo Prozora - na utvrđeni, dobro branjeni i surovi jablanički kanjon u kojem su velike pobede i uspesi veoma skupo plaćeni;
- odsudnu odbranu iznad Gornjeg Vakufa februara 1943.

O vojnotehničkim protivrečnostima, ovde ispoljenim, na svoj način govori i činjenica da su partizani, krećući se u svetlu realnosti a ne iluzija, zaplenjene tenkove i teške topove - oružja neophodna za frontalno a nepodesna za partizansko ratovanje - ubrzo bacili u kanjon Neretve, kao štetne za borbena dejstva koja je nametala situacija.

Slična državničko-diplomatska atmosfera preterane samouverenosti i neopreznosti, usloviće u proleće 1944. i iznenađenje u Drvaru, velike gubitke NOVJ i politički štetno prebacivanje vrhovnog komandanta Josipa Broza Tita s Kuprešiog polja u Italiju (»Titovo bekstvo iz Jugoslavije«!), u situaciji već savladanog nemačkog vazdušnog desanta i relativno bliskih velikih, neuznemiravanih oslobođenih teritorija Like, Korduna, Banije. Ovo stanje proizašlo je iz dugog boravka Vrhovnog štaba na jednom mestu (a on je svoje boravište, na žalost, uvek menjao pod prinudom neprijatelja!)
- u Drvaru, i iz neblagovremene evakuacije »drvarske pećine« (u kojoj je nepotističko-familijarna atmosfera nadvladavala ratnu!) ujutro, 25. maja, 1944. godine.

Čerčil i Idn su, kao što se zna, to koristili za pritisak na NOP, isticanjem da postoje dva izbeglištva (kralj i Tito) i dve vojske u zemlji
- četnička i partizanska, i da Titov politički uticaj slabi zbog britanske vojnopomorske zaštite Visa, to jest boravka Tita na »engleskoj teritoriji«, »u mreži«, »u kavezu«. A Vis su pod rukovodstvom Vicka Krstulovića
- suprotno Titovom stavu - bile zaposele i branile i bez anglo-američkih snaga dalmatinske jedinice NOVJ.

»Jedno je Tito kao 'planinski poglavica u vrletima Jugoslavije', a drugo Tito 'kao naš gost na ostvru štićenom od britanske vojske[1]«[82] - govorio je, ne bez osnova, britanski premijer Vinston Čerčil.

»Spasonosna« zaštita Tita na Visu isticana je i pri utvrđivanju procentualnog odnosa britanskog i sovjetskog uticaja u Jugoslaviji (75 : 25, 60 : 40, 50:50?).

Sve je to posledica »državničkog«, nepartizanskog, nepotističko-malograđanskog držanja i delovanja vrhovnog vojnopolitičkog rukovodstva jugoslovenskog NOP-a u »Drvarskoj eri«.[8'] Pogrešnost pojačava i činjenica da je operativni vazdušni desant na Drvar izveden *25. maja 1944,* posle Skorcenijevog uspešnog vazdušno-desantnog prepada i oslobođenja Musolinija, *12. septembra 1943. godine.*

O nezdravosti te atmosfere i pogrešnosti samovoljnih postupaka vrhovnog komandanta NOVJ, izvedenih bez znanja i saglasnosti boračkih masa - veoma jasno govori i uvreda koju je britanski premijer Vinston Čerčil naneo već tada slavnom i ponosnom NOP-u, time što je svog »gosta« Tita (»izbeglicu«!) smestio u Rimu u hotel, *zajedno s četnicima i Ijotićevcima.* Ispalo je tako da je Tito bezbedniji u krilu jugoslovenske kontrarevolucije nego u krilu partizanskih brigada i divizija.

Desiće se nešto slično i 1966. godine, kada je maršal Jugoslavije, neograničeni gospodar socijalističke Jugoslavije i Komunističke partije Jugoslavije putovao na Brione - u cilju obezbeđenja od srpskih i generalskih »zaverenika« - preko Mađarske i Austrije.*

Za razliku od ovoga, treba istaći neveliku upornost pri odbrani Foče u proleće 1942. godine, i zaobilaženje Kalinovika za vreme pohoda grupe brigada u Bosnu, juna 1942. godine.

Vredno je pomena da su i Kinezi, u periodu 1927-1937, za vreme uzajamnih čangkajšekovih i partizanskih »pohoda« i »kontrapohoda« pravili slične greške »frontalnosti« i »rata blokhauza«. Na osnovu tu stečenih pozitivnih i negativnih iskustava Mao Cedung je napisao radove: *Strategijska pitanja revolucionarnog rata u Kini* (1936), *Pitanja strategije partizanskog rata protiv japanskih zavojevača* (1938), *O dugotrajnom ratu* (1938),

[82] PRO, PREM 3/512/7. Citirano prema V. Đuretić: *Saveznici i jugostovenska ratna drama,* »Narodna knjiga«, Beograd, 1985. godine, t. II, str. 136, 137.

O toj nepotističkoj i malograđanskoj atmosferi rečito govori prisustvo u Vrhovnom štabu Titove rodbine (brojnih »Brozovih«); Augustinčićevo vajanje Titove biste, neposredno posle završetka Pavelićeve biste u Zagrebu, i mnogi Titovi portreti Božidara Jakca, koji je 30-ih godina radio i portrete prestolonaslednika Petra Karađorđevića.

*** »Nedjeljni Vjesnik«, 28. 11. 1984. godina.**

Rat i pitanja strategije (1938), koji se mogu oceniti kao izvanredna, dosad neprevaziđena teorija narodnih, partizanskih ratova. Njihova je vrednost znatno umanjena - a svetskoistorijski značaj jugoslovenskog NOP-a istaknut - time što je autor naglašavao da su *partizanski ratovi mogući samo u velikim zemljama - Rusiji, K i n i* . . .

Izuzetno dobar primer uspešnog, svrsishodnog vođenja narodnog partizanskog gerilskog rata predstavlja, po mom mišljenju, bosansko-hercegovački ustanak 1875-1878. godine.

Poznato je da se u sferi partizanskog ratovanja otvoreni frontalni sukobi izvode samo u taktičkim srazmerama - bojevima, angažovanjem *partizanskih brojnijih protiv slabijih snaga protivnika* (svojim velikim brojem na mali broj protivnika - 10: 1), a da se otvoreni, odsudni, frontalni sukobi u operativno-strategijskim srazmerama (operacijama) izbegavaju (ratuje se malim brojem protiv velikog broja protivnika - 1:10), sve do izbalansiranosti odnosa ukupnih snaga.

Ovde pomenute vojnotehničke greške - koje su Operativnu grupu divizija prisilile na odsudno frontalno borbeno angažovanje i dovele je u tešku situaciju - uslovile su umnogome, i sada poznate, martovske partizansko-namačke pregovore koji su sa svoje strane doneli NOP-u pretežno negativne i vojne i političke posledice.

U skretanju s partizanskog na frontalni - odbrambeni vid ratovanja - nalaze se koreni svih vojnih kriza NOVJ i gubitaka u ljudstvu, nesrazmerno većih od objektivno nužnih i onih neprijateljskih.

A mi »slobodnu teritoriju« - »republiku« - na koju su krenuli Nemci *nikad nismo odbranili,* nego smo je prisilno - uz dosta panike - njima prepuštali, uz velike gubitke i teškoće, koje je bilo moguće izbeći na bazi očevidnog saznanja da nemačkoj vojsci, pristigloj do Lenjingrada, Moskve i Staljingrada, *ne može preprečavati puteve* malobrojna i slabo naoružana ustanička vojska, i da ona uspešno može voditi samo partizanski rat, u čijoj je biti ne odsudna odbrana teritorija nego vešta igra njome.

»Slobodna teritorija« - važan element specifičnog manevarskog, partizanskog rata višeg tipa - najuspešnije se brani, posmatrano u perspektivi, *tako što se ne brani defanzivno, nego ofanzivno osvaja i druga.*

Suština taktike partizansko-protivpartizanskog rata svodi se, po mom mišljenju, u krajnjoj liniji, na borbu dveju tendencija: a) tendencije nadmoćnije protivpartizanske strane da nametne odsudne bojeve i operacije okružavanjem partizanskih jedinica, oslobođenih teritorija - ustaničkih baza, »republika«; b) tendencije inferiorne partizanske strane da, kroz žrtvovanje teritorije za račun dobitka vremena, *odsudne bojeve i operacije izbegava* sve do uspostavljanja strategijske ravnoteže i svoje strategijske nadmoćnosti. To je borba komarca i slona, stalnog napuštanja jednih - manjih i većih - teritorija, i osvajanja isto takvih novih.

U partizansko-protivpartizanskom ratu, strategijsko-operativnu osnovicu partizanske, inferiorne strane, predstavlja ukupnost sela, a protivpartizanske nadmoćne strane ukupnost gradova i komunikacija.

U tim uslovima strategijsko-operativnog partizanskog okruženja gradova i antipartizanskog okruženja sela, apsolutna sloboda manevra partizanskih malih i velikih jedinica, po sopstvenoj strategijsko-operativnoj osnovici, i talasno premeštanje težišta - ustaničkih baza, čine suštinu taktike partizanskog rata višeg, manevarsko-operativnog vida. Stalni cilj je izbegavanje smrtonosnog udara protivnika i stvaranje sopstvene nadmoćnosti na izabranom mestu, izolovanje, okruženje i uništenje jedinica protivnika u pokretu ili garnizonu.

I dok se toga strogo drže partizanske jedinice na nižem stupnju partizanskog ratovanja, partizansko-gerilskog, one to često i umnogome - uprkos poznatom negativnom iskustvu Španaca kod Evore - zaboravljaju u trenutku kad se dokopaju većih teritorija - partizanskih baza, »republika«. Tada se ukorenjuje administrativno-politička »državnost«, »sanitetska stabilnost« i taktičko-operativna, ne samo ofanzivna, nego i defanzivna »frontalnost«.

To, očevidno, ide naruku superiornijoj, protivpartizanskoj strani, koja onda organizuje okružavanje i koncentrične napade na partizansku »državu«, i postiže utoliko veće uspehe ukoliko se upornije i »frontalnije« brani »svaka stopa oslobođene teritorije«. Merilo tog protivpartizanskog uspeha i partizanskog neuspeha jeste i veća ili manja prinuda partizanske strane da vrši »proboj iz obruča«, to jest da izvodi taktičko-operativnu radnju, čvrsto utkanu u taktiku frontalnog ratovanja.

Umesto »proboja«, partizanska strana treba da izvodi *blagovremene* divergentne »razlaze«, »prebaziranja« sa svoje teritorije u pozadinu protivpartizanskih jedinica, spremnih za invaziju »oslobođene teritorije«, tako da ove dovede u situaciju da udare »u prazno«, da obavljaju Sizifov posao, gledajući kako njihov ofanzivni udar prouzrokuje pojavljivanje nove oslobođene teritorije, i zaposedanje one stare, u stilu povratka talasa posle prolaska broda, kako je to slikovito predstavio jedan italijanski general. U slučaju da nije izvela *blagovremeni divergentni razlaz* i da se našla u operativnom okruženju, partizanska strana mora što pre da uoči, i uz minimum napora da obezbedi »prolaze« kroz obruč, to jest da pronađe slaba mesta u taktičko-operativnom obruču, da bi što pre i sa što manje gubitaka izašla iz njega. Angažovanje u frontalnoj, manje-više *odsudnoj odbrani,* i preduzimanje napada na utvrđene i za odbranu dobro organizovane rejone, u flagrantnoj je nesaglasnosti sa suštinom partizanskog ratovanja, ili operativno-manevarskog, partizanskog ratovanja na ispresecanim, fluidnim frontovima, zato što ovakvo angažovanje partizansku stranu ugrožava spektakularnim gubicima u ljudstvu, gubicima koji dovode u pitanje njen biološki opstanak, pa time i rat čine za nju besmislenim.

Takvo angažovanje u partizanskom ratu ne može se opravdavati nikakvim razlozima: ni državnošću; ni prevremenim podizanjem masovnog ustanka; ni stvaranjem krupnih jedinica; ni doktrinarnim gledanjima na suštinu tekućeg rata; ni pogrešnom procenom odnosa snaga u strategijskim srazmerama; ni potcenjivanjem protivnika, a precenjivanjem sopstvenih snaga; ni »humanitarnim« angažovanjem u *beznadežnoj* odbrani ranjenika,

pogotovo ako su oni koncentrisani suprotno partizanskom principu prikrivenosti, decentralizacije i slobode manevra svih subjekata.

Zna se da je u direktivama za podizanje jugoslovenskog ustanka i za vođenje partizanskog rata istican značaj *napada - ofanzive,* ali i da nije ni u opštim ni u konkretnim uputstvima Vrhovnog štaba, izričito podvlačena *opasnost od defanzive u vidu odsudne, frontalne odbrane teritorije,* a moralo se znati i za negativno kinesko iskustvo »rata blokhauza«, koje je dovelo do epopeje »Velikog marša«.

Tendencije klizanja od frontalnih, otvorenih sukoba u taktičkim okvirima ka takvim sukobima u operativno-strategijskim srazmerama - koje potvrđuju mnogi primeri prakse - inaugurisao je i ohrabrio je i vrhovni komandant NOVJ - Josip Broz Tito, nekim svojim direktivama nesaglasnim sa suštinom partizanskog vida ratovanja i naređenjima jedinicama da odsudno brane teritoriju. Ovo se desilo uprkos njegovom čestom isticanju partizanskog vida ratovanja i očevidnim poukama iz neuspeha u Srbiji 1941. godine, uslovljenom - u perspektivi očekivanja kratkotrajnog svetskog rata
- preuranjenim napadom na gradove, a još više njihovom frontalnom odbranom i dezorijentacijom posle neuspeha u toj odbrani.

Tako Tito, na sastanku CK KPJ u Drenovi, 7. decembra 1941. godine, obrazlažući potrebu formiranja operativnih jedinica, na prvom mestu ističe da će one biti »u stanju da se mere i sa krupnijim neprijateljskim snagama«.

Tito u pismu od 31. maja 1942, između ostalog, piše:

»...Ja nameravam sada stvoriti, od crnogorskih udarnih bataljona koji su se povukli, jednu ili dvije udarne proleterske brigade koje će biti jezgro crnogorskih partizana i udarna sila protiv četničkih bandita. Isto tako mislim stvoriti od sandžačkih bataljona jednu udarnu proletersku brigadu, a u pozadini ćemo ostaviti manje partizanske jedinice i dio partizanskog aktiva koji će voditi *partizanski način ratovanja* i stvarati uslove za novi polet ustanka. Uvjeren sam da kada mi krenemo sa jedno četiri do pet proleterskih brigada u jednom pravcu da *neće biti te sile koja bi nas zaustavila* .. .«[84] (Podvukao - *P. J.)*

Znači da samo manje partizanske jedinice vode partizanski način ratovanja, dok već za grupu od pet brigada nema sile koja bi ih zaustavila, što znači da se one mogu upustiti u frontalne okršaje.

Greška se ovde ispoljava i u tome što se snaga oslobodilačkog *partizanskog* rata ne sagledava u teritorijalno, širom cele zemlje decentralizovano raspoređenim i s narodom tesno povezanim borbenim jedinicama, nego u grupama nekoliko brigada i divizija, grupisanih oko Vrhovnog štaba, na čije je *neposredno komandovanje* on trošio nesrazmerno velik deo svog radnog kapaciteta i vremena.

Pa ipak, za vreme pohoda grupe brigada iz Crne Gore u Bosansku krajinu (1942) - u prisustvu Vrhovnog komandanta - nije se padalo u ovu zamku. Kalinovik je zaobiđen, da bi se onda prešlo u napade na gradove: Prozor, Bugojno, Kupres, Duvno, Livno, Mrkonjić-Grad, Jajce, Bihać,

[84] »Komunist«, broj 1048, 18. april 1977. godine, str. 28.

negde uspešne, negde neuspešne. Međutim, *ofanzivna frontalnost u partizanskom ratu, koja teži zauzimanjem gradova ka većim oslobođenim teritorijama - ustaničkim bazama - nije ni približno opasna kao defanzivna, kada se nastoji da se zadrže* ove baze (republike) *o d s u d n o m f r o n t a l n o m o d b r a n o m .*

Istu misao, na nešto drugi način, vrhovni komandant, Josip Broz Tito je izrazio i u vreme formiranja prvih divizija i korpusa, u jesen 1942. godine.

»Taktika ratovanja naše narodne vojske apsolutno mora biti *kombinovana* sa našom *dosadašnjom* partizanskom taktikom.«[8"] (Podvukao - *P . J .)*

Ovde nije bilo reči o manevru u napadu (obuhvatu kojem se teži uvek i u svim prilikama) nego o vidu ratovanja (frontalno ili partizansko).

Taktika ratovanja narodne vojske u to vreme, krajem 1942, u uslovima njene strategijske i operativne inferiornosti u odnosu na okupatore, nije se smela definisati kao »kombinovana sa našom dosadašnjom taktikom«. Ona je, po mom mišljenju, još uvek sve do jeseni 1944. morala biti u suštini partizanska, to jest specifična taktika manevrovanja i taktičkim i operativnim jedinicama na ispresecanim frontovima sa izmešanim borbenim porecima u taktičko-operativnim okvirima i u napadima i u manevarskim odbranama, bez dopuštanja mogućnosti da se *krupne operativno-strategijske formacije moraju - po bilo kojem osnovu - angažovati u frontalnoj odsudnoj odbrani teritorije, velike ili male,* kako se to desilo u prvoj polovini 1943. godine, u Bosanskoj krajini, na Neretvi i Sutjesci, zbog ranjenika.

Pri razmatranju ovog klizanja iz partizanske u frontalnu ratnu sferu, prirodno se nameće i uloga subjektivnog faktora - komandovanja, koje zbog velikih partizanskih napora i nesigurnosti beži iz te sfere »nereda« u sferu ratne frontalnosti i udobnosti, u kojoj se zna i ko je ko i kome pripada da se neposredno bori u surovim i opasnim uslovima, a kome da živi u većoj ili manjoj zavetrini, koja se u savremenim uslovima vazdušnih bombardovanja i desanta poteško nalazi i obezbeduje.[86]

Jer, bitna odlika partizanskog ratovanja u odnosu na frontalno nije, po mom mišljenju, ni oslobodilačko-revolucionarni karakter rata, ni veličina jedinica, nego odnos prema teritoriji - elementu bez kojeg ne može opstati niko, pa ni borac partizan, ni njegova manja ili veća jedinica. I dok teorija i praksa frontalnog ratovanja zahtevaju jasnu liniju fronta i odsudnu odbranu teritorije pozadi njega, teorija i praksa partizanskog ratovanja dopuštaju, u cilju izbegavanja smrtonosnog udara nesrazmerno nadmoćnijeg protivnika, napuštanje svake teritorije, i svrsishodne manevre u svim pravcima, uključujući i one u pozadinu protivnika. A odlučivanje za jedan ili drugi vid ratovanja zavisi od odnosa snaga u strategijskim srazmerama.

[85] Josip Broz Tito: *Stvaranje i razvoj JA,* Glavna politička uprava JA, Beograd, 1949. godine, str. 201.

[86] Ovo u svojim memoarskim kazivanjima potkrepljuje i general Košta Nad, kada navodi da je važan razlog za napad na Bihać krajem 1942, bila težnja da se Vrhovnom štabu (Titu!) obezbede bolji uslovi za rad (u dvorcu u Ostrošcu!). Logika ceste, kao elementa udobnosti, igrala je važnu ulogu pri usmeravanju Operativne grupe divizija umesto pravcem Prozor-Bradina-Kalinovik preko surovog jablaničko-prenjskog kanjona - duž ceste.

Frontalno ratovanje mogu izvoditi strategijski ravnopravne snage, a na partizansko se mora odlučiti izrazito inferiorna strana, koja ratuje sa perspektivom da u taktičkim okvirima koncentracijama i dekoncentracijama obezbeduje svoju lokalnu i privremenu nadmoćnost.

Kordonska odbrana Bihaćke republike i frontalni napad na utvrđeni ramsko-neretvanski rejon, odsudna odbrana iznad Gornjeg Vakufa (februar-mart 1943) i pokušaj proboja preko Foče (u maju 1943), moraju se dovesti u vezu sa pomenutim Titovim gledanjima i direktivama.

O vojnoj strategiji i taktici oslobodilačkog rata 1941-1945. dosta govore i nesrazmerno veći jugoslovenski gubici u ljudstvu od okupatorskih.

Hvalisavo, harizmatsko, umesto naučnokritičkog tumačenja i ocenjivanja ratnih zbivanja 1941-1945, uslovilo je u posleratnom periodu

- u vreme oštrog hladnog informbirovsko-antiinformbirovskog rata 50-ih godina, novo izdanje apsolutizovanja frontalnosti i odsudne odbrambenosti, izražene u doktrini stalne fortifikacije, odbrane »svake stope zemlje«, potcenjivanju mogućnosti savremene ratne tehnike i precenjivanja »privredne mobilizacije«, bazirane i na fantaziji »Panonskog mora« - što je sve zajedno veoma skupo koštalo, bez davanja izgleda na uspeh u eventualnom oružanom sukobu sa nesrazmerno nadmoćnijim protivnikom.

Pri tome treba istaći da je u partizanskom ratu štetna i »frontalnost« i »državnost«, ekstremno suprotna tendencija »bežanja« i izbegavanja raznih vidova borbe mogućih u datim uslovima, kao i lokalizam ili isticanje lokalnih interesa jedne jedinice ili područja iznad interesa celine.

Ovde izložene kritičke primedbe i ukazivanje na propuste i greške, koji se kreću u tolerantnim granicama, daleko su od namere da se jugoslovenski oslobodilački *rat* okarakteriše kao iluzionizam i avanturizam, kako je to činio Staljin.

Prastara vojna dilema, statičnost tromih oklopnika ili dinamičnost manevara pokretljive lake pešadije i konjice, fortifikacija i vatra ili manevar i vatra, prisutna je u svim ratovima, samo u raznim vidovima. Zadržala se ona i u vremenu posle drugog svetskog rata, kao tehnokratska dilema nuklearnog naoružavanja i »rata na dugme« i masovnog sudara aviona, raketa, tenkova, brodova, ili lako naoružana vojska i svakovrsni vazdušni, kopneni i pomorski manevri, uključujući i one partizanske, teritorijalne, na nestabilnim, ispresecanim i isprepletenim frontovima, koji otežavaju upotrebu nuklearnog oružja.

Ovo moje, kao i ostala kritička razmatranja fizionomije našeg oslobodilačkog partizanskog rata u globalu - pre svega taktičko-operativne komponente - ima za cilj - ne smanjivanje i detronizovanje svetskoistorijskog dostignuća jugoslovenskih naroda na polju ratne veštine 1941-1945, i vojno-političkog rukovodstva NOP-a, nego izvlačenje pouka, kako bi naši potomci, ako im ponovo bude nametnuto da brane svoju egzistenciju, to radili bolje od nas, uz manje žrtve!

BITKE NA NERETVI I SUTJESCI
U SVETSKOISTORIJSKOJ PERSPEKTIVI

U duhu je istorijske prakse da se na ovom našem, južnoslovenskom prostoru - raskrsnici evroazijskih i evroafričkih puteva - odigravaju ratovi svetskog značaja, vekovni ratovi katoličanstva i pravoslavlja, hrišćanstva i islama, austrijskog, mletačkog, ruskog i turskog carstva, koji su u vrtloge gerile i ustanaka uvlačili celokupne naše materijalne i duhovne potencijale, više za tuđe, a manje za sopstvene interese i ciljeve.

Tako su, na primer, ruski planovi, da se udarom iz Rumunije i iz Boke kotorske, uz angažovanje Karađorđeve ustaničke Srbije i Crne Gore, zaustavi Napoleonovo povezivanje s Turskom, sjedne strane, i Napoleonov plan da iz Dalmacije preko Bosne, Srbije i Rumunije izbije u Ukrajinu, koordinirano s pokretom njegove »Velike armije« prema Moskvi kroz Poljsku i Belorusiju, s druge strane, umnogome opredelili sudbinu prvog srpskog ustanka i svih Južnih Slovena na početku 19. veka.

Za vreme britanske pomorske ekonomske blokade Napoleonove Evrope i Napoleonove »kontinentalne blokade« britanskog carstva (1806-1813), preko južnoslovenskih zemalja išao je evropski »pamučni put« sa istoka iz Soluna i Skoplja na zapad, kao važna žila kucavica evropske privrede.

Godine drugog svetskog rata (1939-1945), po mnogo čemu podsećaju na doba ratova brojnih koalicija - koje je angažovala Velika Britanija protiv, najpre revolucionarne Francuske, a kasnije protiv Napoleona i zavojevački nastrojenog, krajem 18. i početkom 19. veka.

Britance - posle 1815. godine, nosioce kontinentalne doktrine ravnoteže sila u Evropi i pomorske doktrine prevlasti na morima - proterala je 1940. godine, preko Denkerka i Krita Hitlerova fašistička Nemačka, sa evropskog kontinenta, na kojem je organizovan Hitlerov »Bulonjski logor« za zapad na britanska ostrva, sličan onom Napoleonovom.

Nemački (Hitlerovi) planovi pohoda na Sovjetski Savez 1941. godine, napoleonovskim pravcem Varšava-Smolensk-Moskva, zahtevali su, kao i Napoleonovi prvih godina 19. veka, prebacivanje vojske iz »Bulonjskog logora« na istok, gospodarenje nad Balkanom i vezu sa Bliskim i Srednjim istokom preko Turske.

Taj Hitlerov pohod na SSSR doveo je, kao što se zna, i do nemačke balkanske kampanje u proleće 1941, usmerene protiv Britanaca u Grčkoj. Time je sa geografske karte bila izbrisana prva zajednička južnoslovenska država - Jugoslavija, slično kao što je nestala ustanička Karađorđeva Srbija u sklopu Napoleonovog pohoda na Rusiju 1812. godine.

Narodi Jugoslavije naviknuti su da žive sa hajdučko-uskočkom gerilom, da u Vojnoj i Crnogorsko-Dalmatinskoj krajini svoje kolevke sklanjaju u hladovinu kupa pušaka, da životare u zbegovima buna i ustanaka, protiv svih zavojevača njihove zemlje: Osmanlija, Germana i Romana. Ti narodi su u leto 1941, na poziv KPJ »sa četiri puške protiv četiri države« objavili i započeli rat protiv nemačko-fašističkih okupatora.

Posle stvaranja Užičke i Fočanske »republike« i za partizanski rat zakonitih teritorijalnih gubitaka - prebaziranja (u njemu se teritorija nikada ne srne braniti odsudno), stvorena je u drugoj polovini 1942. godine nova, »Bihaćka republika«, nastala udruženim naporima pohoda Operativne grupe brigada Vrhovnog štaba iz Crne Gore u Bosnu, i brigada i partizanskih odreda Bosanske krajine, Korduna, Like, Banije i Dalmacije.

Kvislinška Nezavisna Država Hrvatska bila je svedena na malo značajan vojnopolitički faktor, a fašistička nemačka armija nije bila u stanju da obezbedi nesmetan saobraćaj ni na glavnoj evroazijskoj magistrali Zagreb -Beograd-Niš-Sofija (Solun), trasi od presudnog značaja za Balkan uopšte, a za vođenje rata na njemu posebno.

Istovremeno, međutim, četnički prozapadni »pokret otpora« i njegova »Vojska u otadžbini«, pod komandom Draže Mihailovića, znatno su se bili učvrstili u Crnoj Gori i Hercegovini, zahvaljujući uklapanju u italijansku politiku »pacifikacije« (zaštita Srba od ustaškog terora, pod uslovom da četnici ratuju protiv partizana) i partizanskom levosektaškom radikalističkom skretanju - »drugoj etapi«, »sovjetizaciji«.

Britanski ministar inostranih poslova Entoni Idn i Komanda savezničkih snaga na Bliskom istoku poručili su četnicima 22. decembra 1942. da nailazi »vreme«, to jest da predstoji 1943. skoro iskrcavanje anglo-američkih trupa na jadransku obalu. Na konferenciji u Kazablanki, od 14. do 24. januara 1943, ovu odluku su načelno utvrdili američki predsednik Franklin Ruzvelt i britanski premijer Vinston Čerčil. Sovjetska armija bila je daleko na Volgi - gde je trajala staljingradska bitka.

U takvoj situaciji jugoslovenski prostor - predviđen kao prvo uporište Anglo-Amerikanaca u fašističkoj »evropskoj tvrđavi« - dospeo je u žižu kako fašističke, tako i antifašističke vojnopolitičke strategije, čime se pojačalo uplitanje spoljnog faktora - velikih sila - u jugoslovensku problematiku.

Zamisao četnika - da svoje oružje, pretežno dobijeno od okupatora, sada, uz podršku Anglo-Amerikanaca okrenu protiv okupatora i da likvidiraju partizansku »Bihaćku republiku«, a onda četničku vojsku, kao anglo-američku prethodnicu upute preko NDH u Mađarsku i Austriju - iako prepotentna, megalomanijska, nije bila bez realnog osnova.

Nemci su tada planirali likvidaciju i partizanske i četničke vojske, dok su Italijani bili protiv razoružavanja »svojih pomoćnih trupa«, sredstva za borbu protiv NOP-a, a i svojih saveznika Nemaca.

Jugoslovenski prostor, kao što se vidi, postao je predmet izuzetne i nemačke i anglo-američke pažnje.

U toj zamršenoj situaciji:

- kada okupatori Jugoslavije strahuju ne samo od NOP-a (preko čije bi se slobodne teritorije), u slučaju sporazuma, Anglo-Amerikanci mogli prošetati do Podunavlja), već i od svojih »četničkih saveznika«;

- kada SSSR, koji preko Kl, KPJ i NOP-a izgrađuje u Jugoslaviji sopstvena revolucionarna uporišta, kritikuje NOP zbog ispoljavanja samo-

stalnog stava, koji on ocenjuje kao nedovoljno savezнички, »sektaški«, »nacionalistički« i »neinternacionalistički«;

- kada Anglo-Amerikanci, koji se rukovode tradicionalističkim i legitimističkim predrasudama, pripremaju desant na jadransku, albansku i jugoslovensku obalu;

nemačka i italijanska vrhovna komanda pripremaju opsežne ofanzivne operacije protiv »komunističke« i »četničke« države. Cilj im je da svojim trupama obezbede slobodu manevra, u slučaju borbi sa anglo-američkim desantom na evropsko tie.

Antianglo-američki i antijugoslovenski pohod planiran je sa oko sto dvadeset hiljada vojnika pod komandom generala Lera, poput istorijskih pohoda onih antiturskih Ludviga Badenskog i Eugena Savojskog, krajem 17. veka, ili antisrpskih, Poćoreka i Makenzena 1914-1915. godine.

Za narode Jugoslavije bio je to nagoveštaj još jednog neprijateljskog vojnog talasa, koji će partizanskoj vojsci nametnuti ogromne teškoće, a narodu zbegove i egzoduse, slične onima pod Arsenijem Carnojevićem 1690. godine.

U generalštabovima Vermahta i italijanske vojske - generali Kajtel, Jodl, Ambrozio i Roata - planirali su, pod neposrednim rukovodstvom fašističkih vođa Hitlera i Musolinija, pohod u vidu tri operacije: okruženje, drobljenje i uništenje partizanskih jedinica na Baniji, Kordunu, u Lici i u Bosanskoj krajini (»Vajs 1« i »Vajs 2«) i partizanskih i četničkih snaga u Crnoj Gori i Hercegovini (»Vajs 3« - »Svare«).

Vrhovni štab Narodnooslobodilačke vojske (Josip Broz Tito, Sreten Žujović, Aleksandar Ranković, Milovan Đilas, Moša Pijade, Velimir Terzić), suprotstavio je ovoj nemačkoj zamisli svoju, u praksi već proverenu ideju: silazno-uzlaznu transformaciju ili transformisanje okupatorskog ofanzivnog zahvata u sopstveni ofanzivni pohod, prebaziranje, marš-manevar u pravcu jugoistoka sa ciljem osvajanja nove teritorije (Sandžak, Crna Gora, Hercegovina) i ponovnog oslobođenja stare (Bosanska krajina, Kordun, Lika, Banija).

Prvom hrvatskom korpusu i Prvom bosanskom korpusu dodeljena je defanzivna uloga. Operativna grupa divizija: Prva, Treća, Sedma i Deveta
- dobila je ofanzivne zadatke.

U vremenu od januara do juna 1943, u sukobu dve težnje i volje: fašističke - da do temelja uništi jugoslovenske ustaničke snage, i tako spremno dočeka desant Anglo-Amerikanaca, i partizanske - da te namere osujeti, odigrali su se mnogi bojevi i operacije, manevri i kontramanevri.

Plan »Vajs 1« bio je sveden na zaposedanje gradova Bosanske krajine, ali je nameravano i planirano okruženje, drobljenje i uništenje jedinica NOVJ, na tom području izostalo.

I plan »Vajs 2« morao je da pretrpi izmene. Ovo delom zbog lažnih obaveštenja koje je dobila nemačka Vrhovna komanda, da prvih dana februara 1943. predstoji neposredno iskrcavanje saveznika (što je nametalo prekid operacija na prostoru Ključ-Bosanski Petrovac, Drvar, Livno, Glamoč i ubrzano nemačko izbijanje na jadransku obalu), a delom zbog udara

Operativne grupe divizija Vrhovnog štaba na Prozor i Jablanicu. »Vajs 2 - Mostar« imao je sada cilj: udar na partizanski »operativni jež« u dolini Neretve, od Mostara, Gornjeg Vakufa i Sarajeva.

Tako je i došlo do odsudne bitke na Neretvi koja se za okupatora neuspešno završila.

Nemci su u aprilu posle »Neretve« svoje jedinice uputili na odmor u Hercegovinu i Sandžak, prvi put u italijanskoj okupacionoj zoni. Odatle su mogli brzo da intervenišu i na jadranskoj obali i u dolinama Lima, Ibra i Morave, i da stegnu obruč oko partizanskih i četničkih snaga, zauzetih međusobnim obračunima u Crnoj Gori i Hercegovini. Ovo je znatno izmenilo situaciju, koja je ovde vladala na početku nemačkog pohoda u mesecu januaru.

A da je postojala ozbiljna namera anglo-američkog iskrcavanja na jadransko priobalje govori i depeša britanskog premijera Vinstona Čerčila generalu Ismeju, 2. aprila 1943. godine:

»... U svakom slučaju, ona se (operacija »Haški« - *P.J.)* mora smatrati kao najvažniji cilj da bi se dobila desantna osnovica na *dalmatinskoj obali* (podvukao - *P.J.),* tako da mi možemo podstaći ustanike Albanije i Jugoslavije i snabdeti ih oružjem, namirnicama, a možda i komandosima. Verujem da će, uprkos svom sadašnjem, prirodno kao lisica lukavom stavu, Mihailović baciti celokupnu snagu protiv Italijana, u momentu kada mi budemo u stanju da mu pružimo neku efikasnu pomoć. Očigledno da se na ovom vojištu otvaraju velike mogućnosti.«[87]

Kako do vašingtonske konferencije Ruzvelta i Čerčila (12-25. maj 1943), nije bio odbačen plan anglo-američkog desanta na jugoslovensku obalu Jadrana, Nemci su, sredinom maja, prešli na ostvarivanje svog antidesantnog, antijugoslovenskog plana »Vajs 3 - Švarc«. Cilj je bio uništenje partizanskih i četničkih jedinica u Crnoj Gori i u Hercegovini. Kada su, međutim, Nemci saznali da su saveznici odustali od »jadranske opcije«, prekinuli su započeto razoružavanje četničkih snaga, i svoju akciju usmerili isključivo protiv partizana.

Nemački manevar »naterivanja u mrežu« ispletenu duž reka Pive i Tare - ili ideja »nakovnja i čekića« i odluka Vrhovnog štaba za pohod, prebaziranje, marš-manevar iz Crne Gore u istočnu Bosnu doveli su do odsudne bitke na Sutjesci i Zelengori - ponovo neuspešno okončane za Nemce.

U toku prvih šest meseci 1943, perioda burnog vrtloga jugoslovenskog opštenarodnog rata, partizanske jedinice izvele su dve ofanzivne ratne kampanje, u borbama protiv prvoklasne nemačke vojske, koja je sebi obezbeđivala na pravcima udara nadmoć u srazmeri 10:1.

1) Zimsko-prolećna ratna kampanja (januar-april), u koju spadaju sva ofanzivna dejstva NOVJ širom Jugoslavije, sa težištem na ofanzivnim dejstvima Operativne grupe divizija Vrhovnog štaba u dolini Neretve, koja

[87] Vinston Čerčil: ***Drugi svetski rat,*** »Prosveta«, Beograd, t. IV, str. 876.

je okupatorsko-kvislinšku četvrtu (protiv)ofanzivu transformisala u ofanzivni pohod grupe divizija u Sandžak, Crnu Goru i Hercegovinu.

2) Letnjo-jesenjska ratna kampanja (maj-septembar), sastavljena od ofanzivnih dejstava širom Jugoslavije, sa težištem na ofanzivnim dejstvima Operativne grupe divizija Vrhovnog štaba (maj-jun) na Sutjesci i Zelengori, koja je okupatorsko-kvislinšku petu (protiv)ofanzivu transformisala u ofanzivni pohod grupe divizija iz Crne Gore u istočnu Bosnu.

U ovim ratnim kampanjama posebno se ističu uspesi NOV:

- Druge i Treće divizije u dolinama Rame (Prozor) i Neretve (Jablanica), gde su one razbile italijansku diviziju Murđe i zaplenile njenu artiljeriju i tenkove.
- Sedme divizije koja je izvela manevarsku odbranu od Siska preko Bihaća, do Bosanskog Petrovca, da bi zatim - ojačana Prvom dalmatinskom brigadom - izvela odsudnu pozicionu odbranu iznad Gornjeg Vakufa od 17. februara do 3. marta, uz odnos snaga 1:10.
- Forsiranje Neretve i prenošenje ranjenika preko Prenja (Druga, Sedma i Deveta divizija). Prenošenje ranjenika i tifusnih bolesnika ugrozilo je i sam opstanak Sedme i Devete divizije. Porazi koje je Druga divizija nanela Italijanima u dolini Neretve naveli su ove da u panici pripremaju napuštanje Mostara!
- Forsiranje Drine (Prva i Druga divizija).
- Odbrana na Zelengori - Gornje bare, Ljubin grob (Druga divizija).
- Proboj u poslednjem času sa Lučkih Koliba preko Videža, Bavana i Balinovca na Zelengori (Prva divizija).

O zamahu i žestini borbi između okupatorsko-kvislinške vojske i jugosjovenske oslobodilačke armije - u suštini otvorenog rata između fašističkog carstva i malih ustaničkih baza - Bihaćke i crnogorsko-hercegovačke partizanske »republike« - govore ubedljivo i veliki obostrani gubici. Tokom četvrte okupatorsko-kvislinške (protiv)ofanzive i zimsko-prolećne partizanske ratne kampanje neprijatelj je, po ratnim podacima, imao 18.000 mrtvih, 9.564 ranjena, 6.056 zarobljenih oficira i vojnika.

Gubici partizanskih jedinica su četiri i po hiljade boraca izbačenih iz stroja.

U petoj okupatorsko-kvislinškoj (protiv)ofanzivi i tokom letnjo-jesenjske partizanske ratne kampanje gubici su ponovo bili teški. Samo u bici na Sutjesci obe strane imale su po oko sedam hiljada poginulih, dok su ukupni gubici jedinica i jugoslovenskog stanovništva u ovom periodu opštenarodnog rata - kakav su zavojevači uvek, pa i ovom prilikom nametali južnim Slovenima - neuporedivo veći.

Veliki gubici i natčovečanska naprezanja boraca i rukovodilaca Operativne grupe divizija Vrhovnog štaba, u temelju su potresli njenu opštepoznatu moralnu i političku stabilnost. O tome na svoj način govori i odlazak u »ilegalu« Mostarskog bataljona u vreme kada su bile prebrođene sve teškoće i Operativna grupa osvojila istočnu Bosnu - pri čemu su se daleko više proslavili građani Mostara, nego njihov bataljon, kojeg su oni uspešno sakrili.

Ove ratne kampanje NOVJ, izvedene u vidu silazno-uzlaznih transformacija - reorganizacije vojske u toku borbe i pohoda, prebaziranja sa jedne teritorije - ustaničke baze - na drugu, dale su praktičan odgovor na pitanje kako male države - ovde ustaničke baze - mogu uspešno voditi rat protiv neuporedivo nadmoćnijeg protivnika.

Situacija za NOP krajem 1942. i početkom 1943. bila je, uprkos postojanju »Bihaćke republike«, sa aspekta međunarodnih odnosa veoma složena i teška.

Fašistički blok, u nameri da Anglo-Amerikancima ne dozvoli pristup u »evropsku tvrđavu«, usmeravao je svoju veliku vojsku na Balkan. Njen je zadatak bio da obezbedi pozadinu očekivanog jadranskog nemačko-savezničkog fronta, što je uključivalo i uništenje jugoslovenske oslobodilačke vojske i njene države u nastajanju.

Anglo-Amerikanci su svom štićeniku - četničkom pokretu - poručivali da uskoro očekuje obećavano »vreme« - njihov dolazak.

Njihov stav prema NOP-u jasno se ispoljio na Prenju, kada su britanski avioni četnicima doturali ratnu opremu, a kraljevska izbeglička vlada
- podređena britanskoj, upućivala ih da zajedno s Nemcima (11), Italijanima (22), ustašama (33) i domobranima (44) unište Operativnu grupu divizija i Vrhovni štab u dolini Neretve.

Sovjetski Savez, ideološki zaštitnik NOP-a - koji je prema SSSR-u gajio simpatije, ali ne i podaništvo - održavao je u to vreme (maja meseca 1941. prekinute, a posle 22. juna 1941. godine ponovo uspostavljene) diplomatske odnose sa nesložnom jugoslovenskom kraljevskom vladom u izbeglištvu, dok je kraljev vojni ministar Draža Mihailović koncentrisao svoje trupe - »londonsku vojsku« - oko Kalinovika, nameravajući da zatvori poslednji beočug obruča, koji su fašističke vojske stezale oko Operativne grupe divizija Vrhovnog štaba, partizanskih ranjenika i samog Vrhovnog štaba. Nezadovoljan »sektašenjem« rukovodstva NOP-a, SSSR je preko Kominterne davao direktive uoči Prvog zasedanja AVNOJ-a, novembra 1942. godine:

»Dajte obavezno tome komitetu opštenacionalni jugoslovenski i svepartijski antifašistički karakter«, stajalo je u tim direktivama. *»Nemojte gledati na taj komitet kao na nešto što predstavlja vladu. Nemojte ga suprotstavljati jugoslovenskoj vladi u Londonu. U datoj etapi ne postavljajte pitanje o ukidanju monarhije. Ne postavljajte parolu o republici.«*[88] (Podvukao - *P. J.)*

Rezolucija i Proglas Prvog zasedanja AVNOJ-a, isticala je u duhu primljenih direktiva iz Moskve »nepovredivost privatnog vlasništva«, »individualnu inicijativu u industriji i poljoprivredi« i obećavala da neće doći do »radikalnih promena u društvenom životu i ponašanju ljudi« kao i »slobodne demokratske izbore«.

[88] **Josip Broz Tito: *Sabrana djela*, »Komunist«, Beograd, 1982. godine, t. XIII, str. 269, 270.**

Tako se odustalo od već postojeće namere da se obrazuje »jedna vrsta vlade«. Interesi autohtonog NOP-a i jugoslovenskih naroda bili su podređeni »višim ciljevima«. Drugim rečima, priklonili su se opštim interesima antifašističke koalicije, posmatranim isključivo kroz prizmu velikih sila.

Naravno, pod pritiskom »internacionalističke discipline« i uverenja da su interesi SSSR-a velikim delom i interesi jugoslovenskog NOP-a, nije postavljeno pitanje kako je moguće sprovoditi »opštenacionalni«, »jugoslovenski« kurs, ako se ne pominje republika, ako se ne distancira od monarhije i izbegličke vlade, u vreme kad se znalo da jugoslovenski narodi nisu u većini bili za monarhističko, centralističko uređenje. Nije pitano ni kako okupiti klasno-socijalno ugnjetene i nezadovoljne - pre svega radničku klasu - ako se ističe da neće doći do »radikalnih promena u društvenom životu i ponašanju ljudi«.

Međutim, u osnovi bio je sklad Kl, SSSR-a i NOP-a, uz težnje jugoslovenskih komunista ka originalnim rešenjima nacionalnih i socijalnih problema, usklađenim s težnjom da se obnovi zajednička država Južnih Slovena - Jugoslavija.

Velike sile su u suštini tražile da narodi Jugoslavije odbace izraze svog sopstvenog nacionalnog identiteta, da ignorišu svoje interese i ciljeve, i da se bore i žrtvuju samo za njihove interese. A te sile su tada i Atlantskom poveljom proklamovale prava svih naroda na nezavisnost, na slobodan izbor društvenog sistema i oblik političke vladavine. U praksi su, međutim, pripremale - bez konsultacije svojih malih saveznika - novu podelu sveta na sopstvene interesne sfere, iz čega će posle rata nastati vojnopolitički blokovi, koji svojim naoružavanjem i danas ugrožavaju opstanak života na Zemlji.

Slično je bilo i 1914, posle pobede na Ceru. Od male srpske vojske, koja će posle »Cera« i »Kolubare«, zbog velikih gubitaka, imati dovoljno razloga da zatraži i separatni mir, Antanta je zahtevala da pređe Savu i krene prema Ljubljani, kako bi olakšala situaciju na frontovima velikih: nemačko-francuskom i austrijsko-ruskom. To je srpsku vojsku koštalo velikih gubitaka kod Čevrntije.

I godinu dana kasnije, trgujući interesima i Srba, i Makedonaca i Hrvata, Antanta sprečava preventivni napad Srbije na Bugarsku, dozvoljavajući da Bugarska preseče odstupnicu srpskoj vojsci dolinom Vardara prema Solunu. Tako joj je, pod naletom Nemaca sa severa, nametnula albansku Golgotu, dok su francuske i engleske divizije mirovale u rejonu Soluna.

Gledano metafizički, statički i izolovano - iz perspektive vazalne psihologije, u jugoslovenskoj sredini dosta raširene - NOP u prvoj polovini 1943. nije imao gotovo nikakvog izgleda da će pobedonosno završiti svoju oružanu borbu, što znači ni razloga da je vodi. Protiv autohtonog NOP-a, onakvog kakav je on stvarno bio, delovali su u raznim, oružanim i političkim vidovima ne samo fašistički okupatori i kvislinzi već zbog ideoloških razloga i »nedisciplineе« i saveznici.

JUGOSLAVIJA JE BILA OSUĐENA NA SMRT!

Podseća to na situaciju 1915. godine - kada je Srbiju okupirao Makenzen, a saveznička Antanta joj uskraćivala pomoć jer se nije zadovoljavala trgovinom na sopstveni račun - situaciju koju je Pašić definisao s puno duha: »Spasa nam nema, ali propasti nećemo!«

Međutim, na bazi jednovremenog odlučnog otpora Srbije oružanoj najezdi *neprijateljske* nemačko-austrijske koalicije, i političkog pritiska *savezničke* koalicije, došla je na istorijsku pozornicu prva zajednička država Južnih Slovena - Kraljevina SHS - Jugoslavija, kao rezultat ostvarenja ratnih ciljeva Srbije i pobeda njene vojske, a ne kao »Versajska tvorevina«.

Nastajanju socijalističke Jugoslavije suprotstavljali su se slični neprijateljski i prijateljski otpori, što je partizanima nametalo nužnost otvorenog rata protiv neprijatelja, i skrivenog, maskiranog, protiv saveznika.

Očekivano anglo-američko iskrcavanje 1943. godine, donekle opravdano s antifašističkog a neopravdano s intervencionističkog stanovišta, pomračivalo je perspektive NOP-a i hrabrilo četništvo.

Narodnooslobodilački pokret - tada izraz vitalnih nacionalnih i socijalnih interesa naroda Jugoslavije - uzimao je, naravno, u obzir i stavove velikih sila - svakako veoma uticajnih - ali se prvenstveno oslanjao na sopstvene snage nacionalno i klasno pobunjenih masa. Te narodne mase su svoju volju i odlučnost ispoljile, pre svega, na Neretvi i Sutjesci, gde zbog spremnosti da se tu bore do poslednjeg čoveka u okruženju, elitnu grupaciju Narodnooslobodilačke vojske nisu mogli da unište, uprkos čvrstoj odluci, ni udruženi ratni napori fašističke i antifašističke koalicije.

Narodnooslobodilački pokret je upravo u teškim danima »Neretve« dao do znanja (pored ostalog i kroz napad na »londonsku vojsku« i misteriozne »pregovore« sa Nemcima) da će se i u uslovima antifašističkog nacionalnooslobodilačkog i revolucionarnog rata suprotstaviti i »savezničkom« desantu na jugoslovensku jadransku obalu, naravno, ukoliko savezници ne izmene svoj neprijateljski stav prema partizanima.

Ne slučajno, baš u vreme tih neostvarenih nemačkih i britansko-četničkih planova za uništenje jugoslovenske oslobodilačke vojske na Neretvi (vidnog dokaza da ona na spisku neprijatelja može, pored okupatora i kvislinga, imati i »saveznike«) - predsednik britanske vlade, Vinston Čerčil dao je direktivu da se upute oficiri za vezu u Vrhovni štab NOVJ i pređe na politiku »dva koloseka« - četnički i partizanski.

Poznato je da je britanski premijer bio nosilac, pored savezništva s SSSR-om i »dardanelske« i »balkanske« periferne strategije - udara na Evropu s juga, u cilju presecanja puta Crvenoj armiji.

Pri tome se u kapitalističkom krilu Antifašističke koalicije razmišljalo o raznim evropskim federacijama - među njima i o onoj s kraja prvog svetskog rata - od Baltika do Egeja (Poljska, Čehoslovačka, Austrija, Mađarska, Jugoslavija, Grčka), o Habsburškoj Monarhiji, uvođenju Turske u rat - sve u duhu antisovjetizma i antikomunizma.

Predsednik sovjetske vlade, Staljin, tome se, počev već od 1941. godine, naravno, protivio, u čemu ga je podržavao američki predsednik Ruzvelt. Pri tome je svaki iznosio sopstvene vojne argumente i protivargumente, a oni ideološko-politički su prikrivani.

Zna se, takođe, da je britanski vojskovođa Montgomeri kritikovao anglo-američko komandovanje, zato što nije iskoristilo partizansku oslobođenu teritoriju za »šetnju u Podunavlje«. Za tako nešto, međutim, umesto neprijateljstava u tim danima, bilo je potrebno savezništvo NOP-a i Anglo--Amerikanaca.

Očigledno da je u tim uslovima i odnosima »velikih saveznika« međusobno, i prema »pokretima otpora«, bio u izgledu - u slučaju anglo-američkog desanta na jadransku obalu - rat partizana i zapadnih saveznika, već posredno započet četničko-partizanskim ratom u Hercegovini i Crnoj Gori.

Staljin je, iz svojih razloga, takođe bio protiv ovog iskrcavanja i koristio je stav svog »nedisciplinovanog« saveznika u svoje svrhe, dok je potajno kovao s Čerčilom zavere protiv opstanka Jugoslavije kao države, i sklapao sporazume o interesnim sferama (50:50).

U to vreme zamršeni, do sada nedovoljno osvetljeni odnos KPJ i Staljinove SKP(b), »jugoslovensko pitanje«, i sudbinu Jugoslavije, bitno karakteriše i sledeći zapis Vinstona Cerčila:

»U svetlosti ovih događaja razmatrana su jugoslovenska pitanja na Konferenciji u Teheranu. Iako su tri savezničke sile bile odlučile da pruže maksimalnu podršku partizanima, Staljin je osporio doprinos Jugoslavije u ratu karakterišući ga kao manje značajan... Pa ipak se kao ishod inicijative g. Idna sovjetska vlada saglasila da uputi jednu rusku misiju Titu. Rusi su takođe izrazili želju da održavaju vezu i sa Mihailovićem.«[89]

Dosta toga navodi na zaključak da je - pored Ruzveltovog izlaženja u susret Staljinovom zahtevanju »drugog fronta« u zapadnoj Evropi - odlučan stav NOP-a da ne dozvoli samovoljni pristup anglo-američkih trupa na jugoslovensko »oslobođeno« tie, ne malo uticao na odustajanje od ranije usvojenog balkanskog plana iskrcavanja Ruzvelt-Čerčila. Predstojeći partizansko-anglo-američki rat u balkanskim planinama - poput partizansko--nemačkog koji je bio u toku - i izgledne međusavezničke komplikacije u slučaju oružanog sukoba s partizanima, isticali su u prvi plan odluku da zapadni saveznici odustanu od Balkana i svoju vojsku usmere zapadnije, prema Italiji.

Jer, u vremenu između konferencije u Kazablanki, januara 1943. godine, kada je načelno zaplanirano iskrcavanje na jadransku obalu, i one u Vašingtonu, maja 1943. godine, kada se od njega odustalo, jedini vojnopolitički događaj, važan i od neposrednog uticaja na to (ne)iskrcavanje bilo je razbijanje četničke (britanske!) vojske u Hercegovini i Crnoj Gori.

U tom vojnopolitičkom vrtlogu ne samo jugoslovensko-balkanski nego i svetski obojenom, ne malu ulogu odigralo je i početno razmimoilaženje

[89] V. Čerčil, ***Drugi svetski rat,*** knj. V, »Prosveta«, Beograd, str. 447.

i trvenje jugoslovenskog i sovjetskog rukovodstva, koje je Čerčil, po svemu sudeći, uočio i počeo koristiti kao vlastitu prednost. On je na osnovu toga zaigrao i na partizansku kartu, uputio u Vrhovni štab jugoslovenske oslobodilačke vojske generala Maklejna, koji će uspešno voditi britansku politiku na liniji fifti-fifti, pa i više od toga.

O dalekosežnosti i zakulisnosti balkanskih političkih igara u to vreme govori i činjenica da se u ulozi šefa britanske vojne misije pri NOP-u, ne slučajno, našao 1943. baš Ficroj Maklejn. Ser Maklejn je, kao što ćemo kasnije doznati, bio tvorac strogo poverljivog Memoranduma formulisanog na početku drugog svetskog rata o angažovanju britanske obaveštajne službe u raspirivanju mržnje islamskog življa protiv Rusa u perifernim republikama SSSR-a, mržnje veoma izražene krajem ovoga našeg veka.

Istoriografija će morati dugo i uporno do traga za punom istinom
0 zbivanjima u odnosima i tajnim nagodbama velikih sila Antifašističke koalicije, o interesnim sferama. One su - i antijugoslovenstvom prožete
- od bitnog uticaja na jugoslovensku situaciju, u kojoj su u kompleksnom dejstvu spoljnih i unutrašnjih faktora poraženi jugoslovenski monarhizam
1 četništvo, a na istorijsku pozornicu stupio NOP i nova socijalistička Jugoslavija.

Anglo-američko iskrcavanje ekspedicione vojske dalekosežno je, kao što se zna, opredelilo istorijsku sudbinu Grčke, Italije i Francuske, dok su samo Jugoslavija i od nje zavisna partizanska Albanija izuzete u velikom savezničkom ratnom pohodu s juga iz Mediterana na fašističku »Evropsku tvrđavu«.

O svestranom i upornom nastojanju Anglo-Amerikanaca - već od 1941. godine obuzetih koliko ratom, toliko i posleratnim uređenjem sveta
- da se vojnički instaliraju u Jugoslaviji, kako bi mogli da »spreče sovjetsku dominaciju«, i intervenišu u njenim unutrašnjim stvarima u korist »partizana seljaka koji nisu komunisti« i monarhije (kao u Grčkoj), govore i Čerčilova razmišljanja kako »velika trojica« treba da vojno kontrolišu Balkan, plan komorskog desanta u Istri, kao uvod u Podunavsku federaciju, i pokušaj samovoljnog ulaska u Dubrovnik, Split i Zadar 1944-1945. godine.

Ne prezajući ni od oružanih sukoba, NOVJ je sve ove pokušaje osujetila, pa su »veliki«, naviknuti da »malima« određuju društvene sisteme, političke režime i vlade - ovakvo ponašanje NOP-a teško prihvatali.

Ni SSSR nije samovoljno povredio (1944) integritet Jugoslavije i suverenitet njenih naroda, nego je tražio od rukovodstva NOP-a i Nacionalnog komiteta odobrenje da njegove trupe mogu u gonjenju fašističkih zavojevača stupiti na jugoslovensko tie.

Saveznička, posebno britanska procena, do koje je došlo posle »Neretve«, da je probitačnije savezništvo sa NOP-om nego savezništvo sa nacionalizmom i defetizmom opterećenim četništvom, oslonjenim na »dve stolice« - sa onim beskompromisnim NOP-om i njegovom borbenom

armijom koji su svoj antifašistički stav i svoje ratno umeće spektakularno prikazali svetu, upravo u bitkama na Neretvi i Sutjesci - umnogome je opredelila tok događaja u najnovijoj istoriji naroda Jugoslavije, i ne samo njihovoj.

Jer da je NOP Jugoslavije, umesto otpora nepotrebnom ulasku anglo-američkih trupa - nosilaca ne samo kontrarevolucije nego i antijugoslovenstva - u Jugoslaviju, koja je raspolagala svojom vojskom, kapitulirao pred tim zahtevom ili ga podržao, ove trupe bi se već 1943, kada je Crvena armija bila daleko od centralne Evrope, našle u Jugoslaviji, Mađarskoj i Rumuniji. Tada bi granice interesnih sfera velikih sila i njihovih vojnopolitičkih blokova u Evropi bile sigurno različite od današnjih, postojećih, a po mnogo čemu sudeći ne bi bila ponovo uspostavljena ni Jugoslavija, posebno ne socijalistička, federativna.

Tako su se, eto, one krupne fašističkom opasnošću prigušene ideološko-političke suprotnosti velikih sila Antifašističke koalicije - koje su zbog autohtone »nedisciplinovane« delatnosti jugoslovenskog NOP-a često i vidno varničile - na kraju na Balkanu rasplele u duhu ciljeva i težnji NOP-a: uspostavljanje socijalističke Jugoslavije, suprotne i kleronacionalističkim, vatikansko-katoličkim i fifti-fifti čerčilovsko-kominternovsko-staljinskim kombinacijama i mahinacijama, uz vidan uticaj na evropsku istoriju.

Naglašavam da pri tom ne želim da se moja rezonovanja uklapaju u duh inferiorne uobraženosti, koja događaje u drugom svetskom ratu tumači tako kao da je navodno težište sukoba velikih sila Nemačke, Italije, Japana, SSSR-a, SAD i Velike Britanije bilo na Balkanu i da je navodno tu, uz učešće NOVJ, odlučen umnogome ishod drugog svetskog rata.

Ovde izloženo istorijsko, herojsko viđenje »Neretve« i »Sutjeske« - značajnih pločica u monumentalnom mozaiku jugoslovenskog oslobodilačkog rata, dela patriotskih i revolucionarnih boračkih masa na čelu s KPJ, baca u zasenak sve subjektivne slabosti i propuste - uključujući i skretanje s puta partizanske taktike, neadekvatno rešenje problema ranjenika, izbor pravca glavnog udara Operativne grupe divizija preko surovog jablaničkog, utvrđenog rejona, i nepotrebne i ideološko-politički i vojnotehnički za NOP pretežno štetne martovske partizansko-nemačke pregovore - i opravdava velike, potrebne i nepotrebne žrtve bez kojih niti je bilo, niti će biti velikih podviga i dostignuća.

Isticanje istorijskog značaja i dostignuća »Neretve« i »Sutjeske« nije u suprotnosti s određenim kritičkim primedbama, nego predstavlja dve strane, lice i naličje, svojstvene svakoj pojavi, dijalektičko jedinstvo i borbu pozitivnih i negativnih, kao sadržaj, pojava i procesa u njima.

A pobeda u borbi za biološki opstanak 1941-1945. neosporno je istorijsko dostignuće jugoslovenskih naroda.

Glavni istorijski značaj bitaka na Neretvi i Sutjesci 1943. godine nije u zaista velikom mučeništvu i »humanosti«, nego u uspešnim probojima iz operativno-taktičkih okruženja onakve moćne vojske kakva je bila nemačka i *u pobedi nad .četničkom »londonskom« vojskom u proleće 1943,*

na tromeđi Bosne, Hercegovine i Crne Gore, *uz uočavanje da se ona mogla izvojevati uz manje napore i žrtve.*

Zato osnovna poruka koju mi učesnici tih bitaka i tvorci pobeda nad fašističkim mračnjaštvom treba da uputimo svome potomstvu, ne bi se, po mom mišljenju, smela svesti na preterano i jednostrano isticanje kulta ratnog herojstva i na savete da se u ime neke slave olako upušta u teške ratne vrtloge i surove rovove u kojima smo mi proveli svoju mladost. Mislim da će našoj deci biti od koristi ako im kritički i samokritički ukažemo kako će - koristeći se i našim promašajima - teškoće izbeći, i na našu vitalnost i odlučnost s kojima smo išli ka svojim oslobodilačkim ciljevima. Jer ona time mogu da se nadahnjuju pri rešavanju problema koji iskrsavaju pred njima, pre svega onih u rovovima treće naučnotehničke revolucije - kompjuterizacije, robotizacije, nuklearne, telekomunikacijske, laserske, biofizičke i biohemijske tehnologije, baze zaista novog, terestrički integrisanog sveta, besklasnog, demokratskog društva bez eksploatacije i dominacije.

U tom svetu naći će se ljudi budućih vekova ukoliko, usled ideološko--političkih, klasnih i nacionalnih podeljenosti, ne razore planetu, na kojoj su nastali i osuđeni da žive.

Još jednu pouku »Neretve« i »Sutjeske« a i oslobodilačkog rata 1941-1945. u celini treba dobro uočiti i stalno imati na umu. Ona nam govori da su životni, duhovni i materijalni grčevi sastavni deo življenja na ovom balkanskom prostoru; da su kretanja napred kroz velike teškoće objektivno i subjektivno uslovljena; da se istorijske teškoće kod nas najžešće manifestuju u čestim najezdama zavojevača, u seobama i zbegovima, u versko-nacionalnim nedoumicama, trvenjima i sukobima.

Savladavanje i prevladavanje tih izvanrednih teškoća, mora se shvatati kao normalno stanje ovdašnjeg postojanja za dugo vreme.

MITOLOŠKO I HARIZMATSKO ILI ISTORIJSKO MATERIJALISTIČKO TUMAČENJE ISTORIJE?

U ovom svom delu pretežno memoarskog žanra ja nisam ulazio u celovitu analizu rada Vrhovnog štaba i vrhovnog komandanta NOVJ, Josipa Broza Tita tokom NOP-a, a ni bitaka na Neretvi i Sutjesci 1943. godine. Svoju pažnju sam usmerio na isticanje nepoznatog ili malo poznatog i na vojnopolitičku kritičku analizu odabranih događaja, daleko, razume se, od namere da proizvoljno umanjujem zaista veliki istorijski značaj dostignuća jugoslovenskih naroda, njegovih vojskovođa i političkih rukovodilaca tokom oslobodilačkog rata 1941-1945. godine.

Očevidno je da nisu na demokratizmu, samoupravnom duhu i zakonima zasnovana cenzurisanja i zabrane publikovanja mojih obimnih rukopisa. Do njih je došlo zbog nesaglasnosti nekih činjenica i ocena koje iznosim - u ulozi neposrednog učesnika i kritičkog posmatrača događaja

- s onim što je napisano do sada u »istoriografiji«, prikazano u filmskim i TV-spektaklima, i rečeno povodom dodeljivanja titule prvog doktora vojnih nauka vrhovnom komandantu NOVJ, Josipu Brozu Titu. Ne bi to, mislim, smeo biti razlog da mi se uskraćuje pravo na javnu reč o ratu u kojem sam aktivno učestvovao i da se - kako je to sada uobičajeno - bez istorijske naučne »verifikacije«, goloslovno, nejavno i javno pokušavaju dovoditi u pitanje moje namere, pa čak i moj moralno-politički identitet i integritet kao memoariste.

Osećao sam ljudsku i moralnu obavezu - zato što sam za vreme bitaka na Neretvi i Sutjesci veoma retko pisao celovite komandantske izveštaje Vrhovnom štabu i gotovo sve naređivao usmeno - da naknadno, oslobođen ličnih prijateljskih obzira, pošteno stavim na papir ono što se zadržalo u mom sećanju, šta sam tada, a šta sada mislim o nekim događajima i zbivanjima, koji, mislim, nisu bez opšteg značaja. Nastojao sam da ne dam povoda da me ozbiljni ljudi, posebno istoričari - naučnici - mnogo koriguju, svestan da nisam ni nepogrešiv, ni nepodložan svakojakim korekcijama i dopunama.

Stvar je naučne savesti, pogleda i obrazovanja kako će ko oceniti i primiti moja izlaganja, a kako, recimo, ono što je u prisustvu Josipa Broza Tita - bez ograda, harizmatski, apodiktički, »nedodirljivo« i navodno za sva vremena važeće rečeno o njemu i njegovom radu kao osnovu za titulu »prvog doktora vojnih nauka«, 1976. godine. Nisu tu pominjani ni ostali članovi Vrhovnog štaba - neki vojnički veoma sposobni i hrabri. Nema tu ni naroda ni boračkih masa, ni njihovih štabova i komiteta, bar kao slepih izvršilaca harizmatskih ideja.

»... Operacije u takozvanoj četvrtoj i petoj neprijateljskoj ofanzivi, kada je glavna operativna grupa oko Vrhovnog štaba *došla u izvanredno tešku situaciju* svedoče o Titovom vojničkom talentu, o njegovoj ličnoj i komandantskoj hrabrosti, čvrstini njegova karaktera.. .«[90]

»... Kao legendarni vojskovođa oslobodilačke armije jugoslovenskih naroda i narodnosti i vrhovni komandant oružanih snaga SFRJ, drug Tito predstavlja izuzetnu ličnost našeg vremena. U istoriju ratova ušao je kao komandant koji se hvatao ukoštac sa nemogućim, *koji nije znao za poraz,* za koga nije bilo bezizlaznih situacija... drug Tito je stvarao za svaku etapu razvoja ne samo adekvatnu vojnu organizaciju, već i *njenu teoriju* - drug Tito... jedan od izuzetnih i originalnih tvoraca savremene istorije ovog vijeka.«

»... Drug Tito - čija vojna misao i praksa zauzimaju značajno mjesto u inače svestranom i sveobuhvatnom revolucionarnom stvaralaštvu - je u svakom istorijskom trenutku uspeo da *pronikne daleko ispred datog trenutka i pronađe pravi odgovor na sve protivrečnosti i iskrsle dileme.«*

»… Drug Tito je stvaralac jugoslovenske oslobodilačke i revolucionarne armije. On je jednovremeno sa vođenjem oružane borbe, razra-

[90] **Dane Petkovski, general-pukovnik, pomoćnik saveznog sekretara za narodnu odbranu, »Politika«, 20. decembar, 1976. g. str. 5.**

đivao prema konkretnim uslovima originalnu strategiju i taktiku i pronalazio najcelishodnija rješenja... *Bio je kreator, inspirator i organizator svih pobjeda na bojnom polju.«*

»... Drug Tito je za vrijeme rata, kad je bio izložen najvećim opasnostima, *uvijek bio na čelu kolone* i tamo gde je bilo najteže.«[91]

»... U svestranom i grandioznom Titovom stvaralaštvu, njegova vojna misao i praksa zauzimaju izuzetno mjesto kao strateg oslobodilačkog rata i revolucije u savremenoj epohi. Tito je svoje vojno delo zasnovao na filozofskim idejama i političkim osnovama marksizma.«

»... Stvorio je koncepciju opštenarodne odbrane, kao celovit klasni i društveni pogled na rat i odbranu zemlje... *izgradio originalnu ratnu veštinu*...«

»... Svestrane sposobnosti koje je drug Tito pokazao u stvaranju oružanih snaga i vođenju složenih operacija, kao i u rukovođenju celokupnom narodnooslobodilačkom borbom *svrstale su ga u red najistaknutijih vojskovođa i stratega u istoriji...«*

»... Drug Tito je ispoljio najdragoceniji talenat i najznačajniju sposobnost stratega i vojskovođe - *moć predviđanja nastupajućih događaja, sagledavanja glavnih pravaca razvoja na osnovu početnih momenata .. ,«*[92] (Sve podvukao - *P.J.)* - što je u očevidnoj suprotnosti s napred rečenim da je »Glavna operativna grupa oko Vrhovnog štaba došla u izvanredno tešku situaciju...«

I dok po ovim gledanjima ispada da u jugoslovenskom oslobodilačkom ratu 1941-1945, nisu postojali ni delovali ni narod ni vojnopolitička rukovodstva, ni komandanti ni politkomesari, i da je sve radio sam *»drug Tito«, kao vrhovni komandant* NOVJ, u analizi ratova 1912-1918, *vrhovni komandant srpske vojske, regent Aleksandar,* neposredno prisutan (pred Kumanovom i u Kragujevcu) za vreme izvođenja slavnih bitaka - kumanovske (1912) i kolubarske (1914), u jugoslovenskoj savremenoj istoriografiji nigde se i ne pominje.

Iz toga je izvedena i sintagma »Titova Jugoslavija«, ali ne i »Aleksandrova Jugoslavija«, iako je Aleksandar bio važan faktor *stvaranja Jugoslavije,* a Tito samo faktor obnavljanja Jugoslavije.

U mnogotomnim *Delima Josipa Broza Tita,* arhivskog, narativnog, »faraonskog« karaktera - teško da će se naći nešto što se može okarakterisati kao naučno-stvaralački doprinos ratnoj veštini, ako mu se kao njegovo lično delo ne pripiše - što je učinjeno u jugoslovenskoj vojnoistorijskoj nauci - celokupni pobedonosni, veličanstveni oslobodilački, partizanski rat vođen 1941-1945, u maloj zemlji, protiv moćne nemačko-fašističke, zavojevačke, okupatorsko-kvislinške vojske - rat naoružanog naroda, i tuđi kolektivni i lični, zaista naučni radovi.

[91] Nikola Ljubičić, general armije, Savezni sekretar za narodnu odbranu, »Politika«, 22. decembar 1976. godine, str. 5.

[92] Mirko Jovanović, general-pukovnik, Načelnik Centra vojnih škola, »Politika«, 22. decembar, 1976. godine, str. 5.

Za sagledavanje stvarnih inovacija jugoslovenskih naroda na polju ratne veštine,[93] nužno je prošetati se kroz istoriju ratova, posebno gerilsko--partizanskih, narodnih ratova, od onih skitskih i parćanskih, preko španskih i ruskih do kineskih, uz posebni osvrt na jugoslovensku hajdučko--uskočku gerilu, Vojnu i Crnogorsko-Dalmatinsku krajinu i brojne bune i ustanke. Podrazumeva se pri tom konsultovanje vojnoteorijskih knjiga, posebno onog što su o partizanskom ratovanju - ratu naoružanog naroda

- napisali klasici marksizma - lenjinizma i Mao Cedung, tvorac, 1936-1938. godine objavljenih originalnih naučnih radova iz oblasti ratne veštine naoružanog naroda.

Pri istorijskoj, naučnoj analizi, ne samo da se ne mogu s nipodaštavanjem odbacivati nemačka ratna iskustva i vojna teorijska misao, nego naprotiv, dobro treba izučiti činjenicu da su Nemci u vankasarnskom opštenarodnom sistemu vojnog obučavanja, uz saradnju do 1933. godine sa SSSR-om (u SSSR-u obučen dobar deo od 100.000 Fon Sektovih vojnika!), tajno pripremili nemačko-fašističku zavojevačku armiju; da su istaknuti nemački vojni stručnjaci Fon Sekt i Falkenhauzen, na bazi izučavanja na licu mesta partizansko-antipartizanskog rata u Kini, inaugurisali doktrinu kvislinških država i vojski; da su prvi stvorili spreg vazduhoplovstva, motorizovane kopnene vojske, »pete kolone« i modernih sredstava veze itd., itd.

Značaj ovakvog pristupa izučavanju zbivanja u jugoslovenskom društvu - posebno onih u oslobodilačkom ratu 1941-1945. godine - sastoji se u tome što je u mitologiji »Neretve« i »Sutjeske«, »Drvara«, »ranjenika«, ukorenjen titovski harizmatski kultizam, kao posle »likvidacije frakcija«, drugi veliki stub nedemokratizma - autokratizam.

Ja sam, razume se, protiv ovde navedenih mitoloških goloslovnih ocena, koje se lansiraju kao naučnoistorijske. Utoliko više, što religiozni idealisti ogrnuti komunističkom frazeologijom, sprečavaju - u cilju stvaranja i očuvanja kulta ličnosti Josipa Broza Tita - pojavljivanje i drugačijih tumačenja istorije i uloge narodnih masa i pojedinih rukovodećih ličnosti u njenom stvaranju, tumačenja filozofski istorijsko-materijalistički zasnovanih, koja ne ubijaju, nego jačaju veru u sopstvene snage.

A nije teško naslutiti koliko ovo što je o Titu, kao političkom i vojnom rukovodiocu zaista velikog oslobodilačkog pokreta i rata - rečeno u njegovom prisustvu - donosi štete i njegovom i ugledu društva u kojem se to dešava.

Treba pri tom imati u vidu i sledeće, u ustoriji registrovane činjenice:

- »Hitler je najveći vojskovođa svih vremena« - rekao je posle pobede nemačke vojske u Poljskoj i Francuskoj, 1939. godine general Jodl.[94]

- »U usporedbi s Hitlerom, svi smo mi crvi« - izjavio je 1943. godine grosadmiral Denic.[95]

[93] Posebno sam ih obradio u svojoj studiji *Jugosloveni u borbi za opstanak i slobodu.*
[94] *Airey Neave,* Nürnberg, »Globus«, Zagreb, 1980. godine, str. 161.
^ *Ibid.*, str. 180.

Nije poznato šta su o ovim svojim robovsko-podaničkim izjavama mislili Jodl i Denic, kada su doživeli da Nemačku - sledeći Hitlerovu harizmu - dovedu do katastrofe, a sebe: Jodl na vešala, Denic na desetogodišnju robiju.

- Staljin je svojom rukom dopisao u svoju *Kratku biografiju* poglavlje o »Stalnodejstvujućim faktorima« u kojem je pripisao sebi sve ono što su drugi kolektivno i lično, na polju ratne veštine stvorili, i što je, na početku rata obradio u Staljinu dostavljenoj studiji »Stalno dejstvujući faktori rata«, general Samohin.[96]

Razne političke prakse, među njima i one dve dijametralno suprotne - autokratska i demokratska - proizlaze iz osnovnih filozofskih pogleda na svet: idealističko-determinističkih, po kojima sve proizlazi iz duhova, bogova, kultova i materijalističkih koji govore o samorazvitku... Iz njih logično slede političke doktrine harizmatskog kultizma, voluntarizma, despotizma ili društveno-ekonomske zakonitosti, demokratizam i njegova krajnost, anarhizam.

Uveren da nema socijalizma - komunizma bez demokratizma, ni pravog demokratizma bez komunizma, pristalica sam na društveno-političkom planu materijalističkog determinizma, po kojem dati materijalni i društveni uslovi diktiraju određene zakonitosti (zakon vrednosti...) i pravce delovanja subjektivnih snaga - društveno-političkih organizacija i ličnosti - koje u tim datim uslovima mogu delovati u smislu olakšavanja ili otežavanja ostvarenja ciljeva od interesa za čoveka - pojedinca, etničku grupaciju, društvenu klasu ili ljudsko društvo u celini.

Društveno-ekonomski uslovi i subjektivne snage nalaze se, po istorijskom, materijalističkom učenju, u odnosu povratne sprege - međusobne uslovljenosti i uticaja, pa ih u tom svetlu treba posmatrati i pri analizi istorijskih i društvenih zbivanja i uloge narodnih masa i njihovih rukovodilaca u njima.

Mitološko-harizmatsko ili istorijsko-materijalističko tumačenje društvenih zbivanja, očevidno, nije stvar ličnog ukusa, kad se ima u vidu da prvo donosi despotsku neslobodu, samovolju, korupciju i ubijanje vere naroda u sopstvene snage, a da drugo navodi na demokratsku kontrolu vlasti i razvijanje vere u sopstvene stvaralačke snage društva u celini.

OSTAVI MI BAR JEDNU KRAVU, TAKO TI BOGA!

Sa ovog povećeg izleta u opšta meditiranja, vraćam se ponovo u oblast ličnog neposrednog posmatranja.

Četrnaestog juna, sutradan po pogibiji u selu Rataj, komandanta Sedme banijske brigade Nine Marakovića, našli smo se u Miljevini, na

[V6] **R. A. Medvedev, *K sudu istorii,* Alfred A. Knopf, New York, 1974. godine, str. 1.032.**

južnim padinama Jahorine. Selo sam zapamtio po nečemu što u sebi nosim ceo život. Borci Prve i Druge divizije, izmučeni glađu na Zelengori, uzimali su i »organizovano« i neorganizovano svu hranu od seljaka. Tek tada su počeli razumevati muke Banovaca i Dalmatinaca koji su u zaštitnicama, više od njih, oskudevali u hrani. Kako je - oko dvadeset pet dana posle onog naređenja koje sam izdao intendantu divizije u Sandžaku da obezbedi hranu za toliki period - nestalo sandžačkih ovaca, intendanti su se dali na posao ... I posle vihora koji je prohujao, našli su negde tri krave i odmah ih poveli sa sobom.

Za njima je krenula žena sa četvoro male dece. I žena i deca su uglas gorko plakali i zapomagali. Seljaku i seljačkoj deci krava je život, prvi drug i prijatelj.

»Jesi li ti komandant?« - obratila mi se uplakana žena.

»Jesam« - odgovorio sam joj.

»Ostavi mi bar jednu kravu, tako ti boga!« - žena mi je pala pred noge i počela da mi ljubi čizme.

Mene je nešto steglo u grlu.

Intendanti su čekali odluku. Znali su da se bez hrane više ne može opstati, a ovo je tek za jedan obrok.

»Vi stanovnici sela Rataj i Miljevina imali ste prilike da vidite našu vojsku u tako jadnom stanju u kakvom je još niko nije video. Glad je izbezumila ljude i oni od nje ništa više ne vide. Ja jesam komandant, ali moja vojska ne bi izvršila ni moje naređenje da ti se krava ostavi. Ona bi je uzela suprotno mojoj volji. Znam, biće ti teško sa decom bez krave, ali moraš se nekako snaći. U pitanju je opstanak naše vojske. *Daću ti potvrdu i jednoga dana bogato ćemo ti vratiti dug.«*

A zašto ja to pamtim? Zašto mi nedostaju dovoljno jake reči da izrazim sve ono što je u meni s tim u vezi?

Zato što smo mi rukovodioci nacionalnooslobodilačke i revolucionarne borbe 1941-1945, uzeli u ime slobode jugoslovenskih naroda i radničke klase mnogo ovakvih sirotinjskih seljačkih krava i *dali za njih uredne potvrde, a nismo to neposredno vratili,* čak ni onda kad smo se i kao društvo i kao pojedinci podosta obogatili, a brojni pojedinci preko svake mere, »bez rada«, špekulantski i korupcionaški.

Umesto toga, mi smo posle rata sprovodili u ime nacionalističke »simetrije« i ideološke staljinističke pravovernosti antiustaničku i antiseljačku politiku, što neka buduća narodna pesma neće propustiti da nam upiše u »nečoveštvo«.

Bar zahvalnost se mora izražavati svim onim mnogobrojnim ljudima, ženama i deci koji su partizanskoj vojsci obezbeđivali opstanak. Ovo što beležim izraz je i izvinjenja što im to nije dovoljno priznato ni pošteno kao dug vraćeno, nego je, najčešće, kao ratna šteta anonimno ugrađeno u temelje socijalističke, samoupravne Jugoslavije, u kojoj su se pojavili socijalistički bogataši naporedo sa masovnom sirotinjom - teško shvatljive socijalne razlike, koje na uzimanje seoske imovine bacaju naknadne mračne senke.

Topli, iako skromni, obroci počeli su malo-pomalo iscrpljenim borcima vraćati snagu. Tome je doprinosio i san na cvetnim livadama Jahorine, bez straha °d nemačke vojske, koja se sakupljala po šumama Zelengore i ubijala partizanske ranjenike, dok su njeni generali morali izveštavati Hitlerovu »Vučju jamu« da ni ovoga puta nisu uspeli da unište »bandite«, uprkos velikoj obaveštajnoj pomoći ABWER-a, preko pukovnika Paula Ziglera, koji je u Foči vršio pritisak na nemačke generale.

Pred nama je bila neprijateljskom vojskom zaposednuta dolina reke Prače - dolina u kojoj sam u prvoj polovini 1942. organizovao Jahorinski odred dobrovoljačke vojske. Narod nam je pružao svestranu pomoć, zbrinjavao iznemogle i ranjene, davao hranu i pokazivao puteve.

Iako je postojala mogućnost da na Romaniju pređemo između neprijateljskih garnizona u Palama, Vitezu, Podgrabu, Prači i Renovici, Vrhovni štab je naredio da se, opet u nepovoljnim uslovima, napadaju utvrđeni garnizoni.

Moja Sedma banijska divizija dobila je zadatak da napada Podgrab.

Za vreme noćnog podilaženja dolini reke Prače, preko Gornje Prače ka Podgrabu. neprijateljska artiljerija je »po karti« žestoko bombardovala usku dolinu kroz koju je prolazio put.

Jedan artiljerijski plotun pronašao je i Štab divizije u pokretu, i između ostalih ranio i mene i političkog komesara Kladarina. Ocenivši da se sa raspoloživim snagama, jak neprijatelj u Podgrabu ne može savladati, obustavio sam napad, u nameri da sledeće noći diviziju povedem tajnim prolazima kojima je svojevremeno održavao veze Jahorinski odred Dobrovoljačke vojske.

Zbog ranjene noge (partizanu veoma važan deo tela) bio sam znatno onesposobljen. Razmišljajući kako ću pronaći sigurne vodiče, primetio sam, sa konja, u grupi naroda, koji je posmatrao naš prolazak, jednog od komandanata bataljona bivšeg Jahorinskog odreda - Trifkovića.

Bila je to velika sreća, jer ne samo da sam ja lično bio ugošćen kao bivši »komandant jahorinskog sektora fronta« i moj štab i borci, nego smo sledeće noći svi prevedeni neposednutim stazama na Romaniju, što je značilo za osakaćenu Operativnu grupu divizija - i slobodu manevra.

Eto, i ti izmučeni ostaci Operativne grupe divizija uzdrmali su okupatorske garnizone u istočnoj Bosni, zauzeli Kladanj, Zvornik ... i izbili pred T uzlu.

SASLUŠANJA ZBOG »NEDISCIPLINE« I »SVOJEGLAVOSTI«

Na području Crne Gore i Hercegovine nastajala je i širila se legenda o Sutjesci, legenda kosovskog tipa, i stvarani kultovi ličnosti bez realnog oslonca na njihov rad i uloge.

Josip Broz Tito, rukovodilac jugoslovenskog NOP-a i vrhovni komandant njegove vojske - koga sam sagledavao pored sebe kao realnog čoveka - pretvaran je sada u mistično probuđenog Matiju Gupca, koji jaše na konju i uništava razne »nemani« i »aveti«, dok je Sava Kovačević u hučanju Sutjeske ovenčavan čapajevskom slavom.

U istočnoj Bosni obrazovane su partijske komisije kojima je stavljano u zadatak da saslušaju komandanta Prve divizije Koču Popovića, i mene, kao komandanta Sedme banijske divizije, i ispitaju naše samovoljno, nedisciplinovano i »sumnjivo« delovanje i držanje na Sutjesci i Zelengori. Koča Popović se, možda, našao na »belom hlebu« ne samo zbog same njegove »samovolje«, koliko zbog sumnje da iza akcije »napuštanja Vrhovnog štaba i Tita« stoje Sreten Žujović i raniji frakcijski računi. Bilo je zloslutnih nagoveštaja o najtežim kaznama.

Nikom, međutim, ni tada, ni kasnije, nije padalo na pamet da se ispita: kolebljivost i neodlučnost Vrhovnog štaba i Vrhovnog komandanta, izražene u menjanju naređenja prvih dana meseca juna (1943) u dolini Sutjeske; kretanje Vrhovnog štaba i Tita 9. juna, danju, pored Košura iz doline Sutjeske, čime je omogućeno uspešno nemačko artiljerijsko avio-bombardovanje i Titovo ranjavanje; veliki gubici na zaslonima proboja (Košur, Bare, Ljubin grob), usled sporog kretanja kroz brešu; odgovornost za razbijanje Treće divizije, prouzrokovano isključivo grubim greškama Đilasa i Vrhovnog štaba, o kojima jasno govori uspešan proboj Sedme banijske divizije, pa ga zato treba prikrivati i umanjivati.

Nije mi poznato šta je mislio Koča Popović kad je, po usvojenoj verziji, poveo »na svoju ruku« Prvu diviziju - u stvari Prvu proletersku brigadu - u odsudni proboj preko Videža, Bavana i Balinovaca i poslao poruku Vrhovnom štabu da »kreće za nama«. Preko glave je već bio prevalio pretnju vrhovnog komandanta, Josipa Broza Tita, zbog razmišljanja o ostavljanju ranjenika u Bosanskoj krajini, i naređenje da svoju Prvu proletersku diviziju, koja se već bila dohvatila padina Bjelašnice - ključne tačke za izlazak iz neretvanskog nemačkog »kotla« - vraća u dolinu Vrbasa u »bitku za ranjenike«. Ali Koča Popović, verovatno, nije pretpostavljao da će se posle očigledno izvanredno uspelog poteza naći na optuženičkoj klupi pod sumnjom - o kojoj je javno govorio politkom Druge proleterske divizije Mitar Bakić - da je imao rđave namere da, navodno, ostavi u opasnoj situaciji usamljen Vrhovni štab, koji se *u sklopu Druge proleterske divizije* suviše dugo i vojnički neopravdano zadržavao u dolini Sutjeske.

O držanju pojedinih subjekata - posebno Vrhovnog štaba i Tita lično - u vezi s ovim, a i u celini, za vreme najsudbonosnijih zbivanja za ishod bitke na Sutjesci, dosta govori i mala storija književnika Antonija Isakovića Luleta, tada borca Kraljevačkog bataljona Prve proleterske brigade, u intervjuu »Dugi«, povodom Dana pobede 1985. godine.

Iza Lučkih Koliba. Zora je. Bataljon se okupio u nekom šumarku. Prešli smo Vučevo, prešli Sutjesku, tamo gde je spomenik Savi Kovačeviću. Već smo gore ... Bio sam otišao malo dublje u šumu sa strane. Pogledam: Danilo Lekić (»Španac«) i Mijalko Todorović (»Plavi). Razgovaraju i mokre. Jedan na jednu, drugi na drugu stranu. Približio se, kao i ja hoću da mokrim, oni me ne vide ... I čujem, Danilo se pita:

»Šta Stari čeka dole, u rupi?«
Shvatam da misli na Tita.
»Da li mu je Koča javio?«
Plavi kaže:
»Jeste, javljeno mu je.«
»Pa, dobro, šta čeka?!«
»Tito još nije prešao Sutjesku?«
»Nije prešao.« I Danilo nastavlja:
»Mi ne možemo više da izdržimo... Ne možemo! Mi moramo što p r e . . . «
Tu sam shvatio da je biti ili ne biti. I odatle na Balinovac... U proboj.. ,[97]

Ovolika doza »pećinske« neodlučnosti i kolebljivosti Vrhovnog komandanta - koju smo uočili i teško osetili svi mi učesnici »Sutjeske«, a koja će se još izrazitije ispoljiti u »Drvaru«, 25. maja 1944. godine

- nedopuštena je za funkciju vojnog komandovanja, koje treba da je oslonjeno na odlučnost, čvrstinu, hrabrost i upornost, uvek, a posebno u teškim situacijama.

Zato je pri ocenjivanju Titove, i ličnosti Sretena Zujovića Crnog, nužno povezati Sutjesku 7-10. juna 1943. godine i Drvar 25. maja 1944. godine, kojima je zajednička crta Titova kolebljivost i neodlučnost, a odlučna borbena aktivnost Žujovića Crnog.

O ovom problemu - a i o celokupnoj atmosferi u partizanskoj Vrhovnoj komandi, na Sutjesci i Zelengori - veoma mnogo govori ljutito autoritativno upozorenje Cane Babović, upućeno uoči pokreta Prve proleterske divizije u proboj 9. juna - u ime Sretena Zujovića, Koče Popovića i Filipa Kljajića - komandantu Druge proleterske brigade Ljubodragu Đuriću, na njegovu primedbu da treba uspostaviti vezu s Vrhovnim štabom: »Mi smo ovu odluku doneli, kako je Koča izložio, i ti nas nećeš sprečiti. Uostalom, što se ti petljaš. Idi u svoju brigadu i gledaj svoja posla.«[98]

Ja sam pretpostavljao da ću svoju inicijativu ispod Maglića, 9. juna 1943. godine, u slučaju neuspeha platiti glavom, a u slučaju uspeha biti ignorisan, ali nisam imao u vidu i varijantu da mogu biti pozivan na odgovornost i u slučaju uspeha (!).

General Živojin Mišić je postigavši uspeh u kolubarskoj bici (1914), suprotno procenama i naređenjima Srpske vrhovne komande (prestolonaslednik Aleksandar Karađorđević, Radomir Putnik), »na svoju ruku«, dobio za to - čak i kao osvedočeni »obrenovićevac« - čin vojvode. Razna vremena, razni običaji!

[97] **»Duga«, specijalno izdanje, 1945-1985, *Partizani,* Beograd, maj 1985. godine, str. 26.**

[9S] Ljubodrag Đurić, ***Ratni dnevnik,*** VIZ, Beograd, 1966, str. 211-212.

U pozadini toga stajalo je mnogo štošta, između ostalog, i ona često ponavljana Titova izjava: »Neću ja kineske generale«, kao daleki nagoveštaj budućeg harizmatskog despotizma; neki tragovi (zbog prisustva pri Prvoj diviziji Sretena Žujovića)[99] ranijih frakcijskih borbi; zabuna izazvana glasovima o Titovom ranjavanju i neophodnosti da se preuzima komandantska odgovornost, gledanja, izražena u rečenici koju mi je uputio Stefan Mitrović 9. juna 1943, u najtežim trenucima bitke na Sutjesci: »Tito će već nešto smisliti!«

Ovo je bio moj prvi susret s izrazom koji pridaje mesijanske uloge »vođi«, koje će, uskoro posle toga, zvanično stupiti na istorijsku scenu u Jajcu.

Praksa je i ovde, na Sutjesci, pokazala da nije dobro harizmatsko meditiranje i držanje, očekujući da će »vođe« same nešto smisliti i uraditi, već da treba svako - i borac i rukovodilac - da deluje inicijativno i stvaralački, uz krajnji napor, rizik i odgovornost.

Stefan Mitrović je izrazio svoj napred pomenuti harizmatski kultizam neposredno posle našeg zajedničkog prolaska pored jednog iznemoglog borca (ocenio sam da je Sremac iz istočnobosanske brigade!), koji se rastajao sa životom, u blatu, ispod Dragoš-sedla, kome nisam mogao pomoći osim što sam naredio da se skloni u stranu i da mu se da parče mesa.

»Vidite li vi, drugovi, gde su nas doveli naši rukovodioci?« - ječao je iznemogli čovek, i nametao mi uverenje kod kojeg ću ostati celog života

- da ukupnost boračkih muka, znoja, krvi i tragičnih sudbina mladih ljudi, stvarno sačinjava osnovu uspeha i pobeda u ratu, ponekad uz savladavanje, pored objektivnih teškoća, i posledica subjektivnih promašaja komandovanja.

HARIZMATSKO FALSIFIKOVANJE ISTORIJE

U svojoj knjizi *Slom četvrte i pete okupatorsko-kvislinške ofanzive,* izdatoj 1954. godine, Đuro Kladarin - kome su kao politkomesaru Sedme banijske divizije dramatika ispod Maglića 9. juna 1943. godine, lutanja kurira i gubitak celokupne arhive štaba divizije poznati - dotakao se svega toga na strani 347. samo sa dve rečenice: »Sedma divizija je stigla ovog dana (8. juna - *P.J.*) do katuna Suhe Gore, gde je zanoćila. 9. juna oko 2,00 sata krenula je preko Dragoš-sedla za Sutjesku.«

Ovu dramatiku ispod Maglića, pre podne, 9. juna 1943. godine, ja sam opisao u Ediciji *Sutjeska I,* na stranicama 113-122, godine *1958.*

Tamo, između ostalog, piše:

[99] O prisustvu i ovde staljinističkog duha i komin ternovske, emigrantsko-frakcijske zagriženosti i mizantropstva, govori i činjenica da je Sretenu Žujoviću - na saslušanju posle izjašnjavanja za IB, kao jedan od grehova, pripisivan i ovaj proboj na Balinovcu (kao »napuštanje« Vrhovnog štaba). Koča Popović je to onda preuzeo na sebe!

»Iznenada i usplahireno u Štab divizije stigao je kurir Vrhovnog štaba i predao komandantu divizije pismo u kojem je, koliko se sećam, stajalo ovo: Krećite odmah za nama pravcem Mrkalj Klade - s. Suha - s. *D. Bare -s. G. Bare.* Ne čekajte Treću diviziju. Ne obazirite se na one koji ne mogu pratiti ubrzani pokret. Situacija je vrlo teška.«

Kuriri i prištapsko osoblje dokučili su sadržaj poslednjeg naređenja Vrhovnog štaba (što znači da je ono bilo poznato i ćelom štabu divizije i drugima ...).

»Uzevši nekoliko izdržljivih ljudi krenuo sam napred ispred kolone ...«

»... Naređenje Vrhovnog štaba glasilo je da Sutjesku pređemo kod s. Suhe i da produžimo preko *s. D. i G. Bare* i dalje na sever pema Lučkim Kolibama. Međutim, po mojoj oceni, stvorenoj na osnovu neprijateljske vatre, zaključio sam da s. Suha i s. D. i G. Bare, nisu više u našim rukama...«

»... Spuštajući se korak po korak niz brdo, pristigao sam četu koja je bila poslata napred u izviđanje i sa njom sam našao traženu raskrsnicu staza sa koje se po vatri moglo jasno utvrditi da su rejonom s. Suhe ovladali Nemci. *Zato se moralo odstupiti od naređenja Vrhovnog štaba i uputiti se prema Tjentištu, mada je i tamo bila neizvesnost. U tom smislu izmenjeno je i ranije izdato naređenje četi da ide u s. Suhu, koja je sada upućena na Sutjesku prema Ravnom Borju (2 km jugoistočno od Tjentišta) dok su kuriri poslati nazad po kolonu.*

Ova odluka komandanta divizije kojom je u kritičnom momentu, uz primanje pune odgovornosti, izmenjeno naređenje Vrhovnog štaba, bila je, kao što se danas vidi, sudbonosna za Sedmu diviziju. Jer da se divizija spustila na Sutjesku kod Suhe, ona ne bi mogla napred, a vremena za vraćanje u Tjentište ne bi bilo, i ona bi se našla u istoj situaciji u kojoj se našla Treća divizija, tj. tako teškoj da bi verovatno bila razbijena i dobrim delom uništena.«

»... Iz ovog razmišljanja prenuli su me drugovi koji su pristigli sa kolonom očevidno uzbuđeni i zadovoljni što se nisu obistinile njihove mračne slutnje za moju sudbinu (mislilo se da sam poginuo ili »pobegao«!). Upoznao sam ih sa procenom situacije koju sam izvršio na bazi ličnog posmatranja i sa odlukom koju sam doneo na bazi te procene. Nije bilo primedaba i odmah se pristupilo ostvarenju te odluke.«

Niko se od učesnika, ni iz Vrhovnog štaba, ni iz Sedme banijske divizije, nije od 1958. godine do sada pojavio sa primedbama na moje tvrđenje da sam sam, »na svoju ruku« - krećući se sa prethodnicom i izviđačima, na čelu marševsko-borbenog poretka - izmenio naređenje Vrhovnog štaba, primljeno u zoru 9. juna 1943. godine i stavljeno na uvid ćelom štabu, uključujući, razume se, i politkomesara divizije Đuru Kladarina.

Umesto da diviziju, po naređenju, vodim pravcem Plan Suha-D. Bare-G. Bare, ja sam je poveo pravcem Plan-Mrkalj Klade-Dragoš-sedlo-

Ravno Borje-Krekovi-Milin Klade-Lučke Kolibe, a kasnije, i to delimično izmenio, i krenuo preko Lastve i Pleća.

Meni je, međutim, postavljen zahtev da u drugom izdanju *Sutjeske l* izostavim ova i još neka svoja kazivanja o Neretvi i Sutjesci - koja nisu pobijana ni rečima ni »dokumentima« - posebno da izostavim kritički osvrt na odluku vrhovnog komandanta, Josipa Broza Tita, da se ranjenici u Bosanskoj krajini, uključe, januara 1943. godine u grupu divizija Vrhovnog štaba. Pa kada sam to odbio, usledila je autoritativna anatema koja je odigrala važnu ulogu u mom životu.

O kvalifikaciji toga članka i zvaničnom stavu prema njemu, govori i činjenica da samo on nije uvršćen - pored ranije objavljenih članaka brojnih učesnika bitke na Sutjesci - u specijalnu Ediciju »Vojnog dela«, povodom 40-godišnjice (1983) ove bitke.

Đuro Kladarin je, kao prerađeno izdanje *Sloma,* izdao u Zagrebu 1968. godine knjigu *Bitka na Sutjesci.*

Tada je već bila u punom jeku - uz prikrivanje krupnih istorijskih promašaja na političkom i vojnom planu - izgradnja kulta ličnosti Josipa Broza Bita - istovremeno »u istoriji najvećeg«, »nepogrešivog« *ratnika,* s jedne, i *mirotvorca,* s druge strane.

Ja sam, zbog svega toga, bio penzioner okružen tajnim oreolom »zaverenika« protiv »druga Tita«, čiji su se doprinosi i uspesi i u teoriji i u praksi mogli samovoljno krčmiti, a na njihovo mesto meni svašta pripisivati.

Kao veoma značajan oslonac jugoslovenskog kulta ličnosti zamišljena su *Dela* »druga Tita« koja, razume se, sama po sebi, moraju biti i kvantitativno i kvalitativno grandiozna i kultonoseća. A kako on takva dela nije napisao, počelo je objavljivanje pod njegovim imenom tuđih radova, istorijske arhive - vredne i bezvredne - koja je za tu svrhu »sređivana« i »doređivana«.

Očevidno je da se u tu zamisao i delovanje ne mogu ugraditi činjenice da je Koča Popović predlagao bolje rešenje za ranjenike od onoga Titovog, koje ih je dovelo do propasti, da je ovaj komandant »na svoju ruku« izvršio sudbonosni proboj iz zelengorskog nemačkog obruča - »kotla« na Balinovcu, 10. juna 1943. godine, i da sam ja izmenio naređenje Vrhovnog štaba od 9. juna 1943. godine, što se pokazalo sudbonosno za Sedmu banijsku diviziju i ešelon ranjenika koji se kretao s njom, itd., itd.

U Kladarinovoj knjizi iz 1968. godine, navodi se, na stranama 243-245. jedno smušeno, protivrečno naređenje Vrhovnog štaba pod potpisom »Za Vrhovni štab, Terzić« - dokument VII - koji nije naveden u ranijoj Kladarinovoj obradi *Sutjeske.* Po tome »dokumentu« Sedmoj banijskoj diviziji navodno nije bilo naređeno da ide preko Suhe i D. i G. Bara, nego onim pravcem kojim sam je ja proveo u ulozi komandanta izviđača, »na svoju ruku«, pa zbog samovolje, »nedisciplineе« i »nekonsultovanja« i »potcenjivanja« Partije bio i saslušavan.

»Ne može se tako raditi, druže komandante! Trebalo je sazvati sastanak s partijskim rukovodiocima pre donošenja važne odluke...« — strogo

i ljutito će mi sručiti rukovodioci *politodela brigade* Stefan Mitrović i Savo Vukčević, skloni da se u ime zaštite uloge Partije nenadležno mešaju u komandovanje, iako je bilo očito da smo dobro prošli! Značilo je to da bi navodno bilo bolje da sam u cilju »uvažavanja« Partije i partijske podaničke »discipline« - ono dragoceno kratko vreme koje mi je stajalo na raspolaganju, koje sam utrošio na brzo i složeno i riskantno izvlačenje svog borbenog ešelona iz smrtne opasnosti, proveo u »sastančenju« s njima, čije je poznavanje ratne veštine bilo daleko ispod moga, takođe veoma skromnog. To im nije smetalo da se »u ime Partije« sa pozicija političkih rukovodilaca *brigade* autoritativno mešaju u pravo i nadležnost komandanta divizije, što predstavlja u NOR-u redak izuzetak, proizašao i iz nekakvog superiornog odnosa »crnogorskih kadrova« prema, navodno, manje borbeno i politički iskusnoj sredini u koju su upućivani.

I tako se ratna dramatika »Sutjeske« začas pretvara u idilu pobedonosnih »genijalnih«, »nepogrešivih« predviđanja, planova, naređenja »vođe« koji je, po shvatanju Stefana Mitrovića već »nešto sam smislio«.

Ne želim da to povezujem s mnogim glasovima da je pod rukovodstvom zvaničnih i nezvaničnih »istoričara« i istoričara arhiva NOR-a - uništavanjem, »doradama i dopunama« - doterana i »sređena« - o čemu govori i »Dan Jugoslovenske armije« i formiranje Prve proleterske brigade — 21. ili 22. decembar 1941. godine.[100]

Ustvrdiću sa sigurnošću samo to, da na pomenutom »dokumentu« nema i ne može biti pod mojim autentičnim potpisom, zapisan čas prijema. A za verodostojnost onog važnog što »dokument« želi da ospori i dokaže, ti elementi su neophodni kao potvrda da »dokument« nije 8. juna samo napisan i otposlan (ako je i to!), *nego meni kao izvršiocu, 9. juna i dostavljen u ruke.*

Ova moja primedba može biti signal za dopunu »dokumenta« i u ovom smislu?!

Pri istorijskoj »verifikaciji« moraće se imati u vidu daje v. d. načelnika Vrhovnog štaba Velimir Terzić u toj teškoj situaciji - »Sutjeska« - naređenja Vrhovnog štaba vrlo često menjao i jedna za drugim upućivao u neizvesnost, da ih je pisao rukom *u jednom primerku, da neki kuriri nisu stigli tamo kud su upućeni,* da je celokupna arhiva štaba Sedme banijske divizije
- u kojoj bi se morala nalaziti upućena mu naređenja Vrhovnog štaba
- unepovrat izgubljena... da su dela svih »disidenata« - ona na bojnom polju i pisana - proizvoljno raskrčmljena.

Na moje ukazivanje na sve ovo posle publikovanja njegove knjige 1968. godine, Kladarin je samo bespomoćno slegao ramenima bez ličnog

[100] **O sklanjanju dokumenata nekome nepoželjnih i naknadnoj izradi novih poželjnih, govorio je i Svetozar Vukmanović Tempo u TV-emisiji »Kino oko«, 17. septembra 1987. godine.**

Spektakularno su se jugoslovenska istoriografija i novinarstvo predstavili svetu kao falsifikatori u slučaju Kurt Valdhajm - »Špigl« (1988).

Prenebregava se pri tom činjenica da je danas naučnim metodama moguće precizno ustanoviti starost i tehniku nastanka svakog predmeta, što je urađeno i s navodnim »dokumentom« koji tereti Valdhajma.

stava, s tim što je on svoju obradu »Neretve« i »Sutjeske« bez teškoća objavio u više izdanja, a meni se ne dozvoljava ni u jednom.

S prezirom, međutim, ukazujemo na Staljinovu praksu da u svakom novom izdanju »Boljšaja Enciklopedija«, *Memoara maršala Žukova,* važnu »inovaciju« predstavlja i izostavljanje novih imena »nepoćudnih«, »neprijatelja naroda« i svega onog nesaglasnog, s kultom ličnosti, uz dodavanje građe birokratsko-harizmatskog kultizma.

Veliki značaj ovih zbivanja ne proizlazi iz nekih zaista velikih vojničkih podviga komandanata Prve proleterske i Sedme banijske divizije na Sutjesci i Zelengori, juna 1943. godine. Smatram da je postupak Koče Popovića u senci Sretena Žujovića, izraz *borbene logike da se iz smrtonosnog zagrljaja nesrazmerno nadmoćnijeg protivnika mora otimati brzo i svim sredstvima i da je zato na Zelengori, 10. juna 1941. godine, bio nastupio poslednji čas,* a moj posledica *stalnog* neposrednog učestvovanja u prvoj borbenoj liniji uz komandu »Za mnom!« »prirodne zmijske opreznosti«, samostalnog razmišljanja i odlučivanja i delovanja.

Sukob vrhovnog komandanta Josipa Broza Tita, u odnosu na ova pitanja, sa komandantima divizija, a naročito njihovo saslušavanje posle uspešne inicijative, očevidno manje govori o nečijim podvizima, a više 0 neosnovanoj narcisoidnoj harangi komande Druge proleterske divizije (Dapčević-Bakić) i slabostima vrhovnog komandovanja NOVJ (koleblji-vost, neodlučnost i slabo poznavanje protivnika!), što oštro odudara od legendarnih verzija istorije NOR-a i harizmatskog lika Josipa Broza Tita.

Istoričari pri analizi i ocenjivanju ovih zbivanja neće moći isključiti ni »mehanizam projekcije« ili traženja krivaca, pokrića za sopstvene promašaje i svaljivanja odgovornosti na druge, kako je uradio Staljin, juna 1941. godine, kada je posle totalne izgubljenosti izazvane nemačkim napadom 22. juna 1941, prešao u agresiju prema svojim komandantima, čija je prva žrtva bio general Pavlov.

Imajući, verovatno, u vidu mnogo štošta, što je i sam video i doživeo, Aleksandar Ranković je naredio da se prekine istraga nada mnom, uz napomenu: »Ostavite se sada cepidlačenja, bilo je zaista teško.«

Svaki vojni analitičar stvarne situacije na Sutjesci i Zelengori u vremenu od 3-12. juna 1943. godine, lako će uvideti da su »nedisciplina« 1 »svojeglavost« komandanata Prve proleterske i Sedme banijske divizije (Koče Popovića i moja) bitno doprinele da gubici okružene Operativne grupe divizija Vrhovnog štaba na Sutjesci 1943 - inače veliki - ne budu katastrofalni.

U toj atmosferi nedovoljne samokritičnosti i svesti o sopstvenim promašajima, Vrhovni štab mi je uputio veoma oštru pismenu kritiku i zato što sam na Sutjesci izgubio radio-stanicu.

Ne znajući tada da me je gubitak radio-stanice spasao od nemačkog radio-izviđanja, i bez punog uvida u celovito delovanje našeg vrhovnog komandovanja, ja sam, takođe pismeno, odbrusio da više bolujem za izgubljenim borcima, nego za radio-stanicom i da me čudi da tako ne oseća i Vrhovni štab.

Prepirka se na tome i završila!

Za istoriju, mislim, zanimljivo je da povodom toga ukažem i na sledeće činjenice:

I pri definisanju »Dana JNA« (21. ili 22. decembar, dan formiranja ili prva pobeda Prve proleterske brigade?; izostavljanje imena prvog komandanta brigade Koče Popoviča, koje sam prvi put jasno čuo, stojeći u stroju za vreme čitanja naredbe o formiranju brigade!) i u epopeji »Sutjeska« (saslušavanje zbog »samovolje«, »nedisciplineć), umešani smo zajedno, bez bilo kakve međusobne lične veze Koča Popović i ja.

Naša raznorodnost ispoljena je i u raznim stepenima socijalno-nacionalne povezanosti sa seljačkom ustaničkom vojskom; (ne)učestvovanja u »dinamici boja«, što se može zaključiti i iz mnogih detalja koje je 1988. godine objavio Koča Popović, u svojim *Zabeleškama uz ratovanje,* umnogome, po svom karakteru, različitih od onih koje sam ja doživeo, video i zabeležio.

Ako se, međutim, potraži zajednički imenitelj naših ličnosti i delovanja, onda će se on svesti na socijalno-klasnu pripadnost »poštenoj inteligenciji«, »intelektualnim mekušcima«, »filozofstvujuščim« koji - po shvatanju proletera predodređenih »crvenih komesara i generala« - socijalističkih »predstavnika radničke klase« treba kao »crne Cigane« iskoristiti u borbi za vlast. Kasnije - čak i ako se pokažu sposobni za borbu i zaslužni za osvajanje vlasti - ove »filozofe« treba vešto potisnuti na političko bunjište, važnu ustanovu »socijalističke« staljinističke, harizmatsko-kultovske prakse.

»Šta ti tražiš tamo među komunistima?« - govorili su mi neki prijatelji i poznanici - građani koji prvenstveno misle na sebe - u vreme kada sam kao čovek kome je ponuđeno radno mesto u francuskom naučnom institutu, kretao u partizanski oslobodilački rat, za svojim patriotskim i humanim idealima a ne za ličnostima, ni komunistima ni građanima.

Cilj ovih razmatranja, naravno, nije ni izlivanje nekog ličnog nezadovoljstva, ni zamenjivanje jednih legendi drugima, ni jednih kultova drugima, već želja da se falsifikovanje istorije, i legende i mitovi, kao iracionalni metod tumačenja pojava u ljudskom društvu, odbace u savremenom veoma složenom društvu.

Iz istih krugova - koji su pokretali pitanje moga delovanja na Sutjesci - (Stefan Mitrović, Savo Vukčević...) - potekla je još jedna »inicijativa«, kao izraz ponovnog Mitrovićevog gubljenja perspektive razvitka oslobodilačke borbe, za razliku od gledanja onog ranije pomenutog gorštaka kod Kalinovika, političke nesmotrenosti, koja se ogledala u tome da su to predlagali »stranci« - Crnogorci u srpskoj diviziji, zvanoj *hrvatska* - sastavljenoj od potomaka koji su dobro znali šta je rat i kako se ratuje.

Reč je o ozbiljnom nastojanju da se rasformira posle Devete dalmatinske i Sedma banijska divizija koja je, uprkos velikim borbenim gubicima kod Gornjeg Vakufa i na Prenju, pokazala svoju organizovanost i vitalnost i na Sutjesci, savladavši proboj, kao celina. To je moglo pasti na pamet samo ljudima koji se straha, teškoća i opasnosti Sutjeske nisu mogli

osloboditi ni u Istočnoj Bosni (kao Mostarski bataljon koji je otišao u »ilegalu«!), koji nisu shvatali da su i veći i manji neuspesi i gubici zakonitost borbenog procesa, i da je na vidiku bila ne samo popuna starih nego i formiranje novih divizija NOV.

Komanda Sedme banijske divizije energično se suprotstavila ovim nastojanjima nekih, ne svih, političkih rukovodilaca politodela Sedme divizije.

Stvar je iznesena pred vrhovnog komandanta Josipa Broza Tita, koji se složio sa stavom komande divizije i rekao da to ne dolazi u obzir zato što je ova divizija izvršila mnoge teške zadatke, stekla veliku slavu i borbeno iskustvo, ostala pored velikih gubitaka organizovana jedinica, i da je njoj potrebna samo popuna novim borcima.

Štaviše, Tito je Sedmu banijsku diviziju uzeo za obezbeđenje Vrhovnog štaba, a da ona ne bi više trpela gubitke nije dozvoljavao da prima borbu, nego je nekoliko noći uzastopce premeštao Vrhovni štab.

OSMI DEO

NEŠTO O PARTIZANSKOM KRIPTOGRAFSKOM SISTEMU

Nemci, koji ne samo da su prisluškivali i radiogoniometrisali naše štabove saradio-stanicama[1] nego su, kako se sada zna, vrlo brzo u svom birou za dešifrovanje, dešifrovali naše depeše i stalno u stopu pratili i bombardovali Vrhovni štab. *Tito je bio ubeđen da je to zbog vatri koje su ložili borci.*

Iznerviran i ljut, osuo je u jednom trenutku na mene komandantsku paljbu: »Zašto dozvoljavaš da se lože vatre? Avijacija nas stalno tuče zbog vas! Oteraću vas od sebe!« Na njegovu viku mirno sam odgovorio: »Napravićeš mi veliku uslugu! Bar ću onda biti miran, jer avijacija prati Vrhovni štab i tebe, a ja stradam zbog vas!«

Tito se samo nasmejao i odmahnuo rukom, daleko od pomisli i svesti o opasnosti nemačkog radiogoniometrisanja i dešifrovanja.

Naši defekti na polju kriptografije vezani su i za onu Staljinovu - »komunisti su ljudi naročitog kova«, sposobni za svaki, ne samo rukovodeći nego i strogo specijalizovani posao. U duhu te doktrine, Josip Broz Tito, radnik-metalac držao je, po sopstvenom pričanju, predavanja u Moskvi iz astronomije, a Pavle Savić - fizikohemičar, napravio je, po sopstvenom pričanju, radio-stanicu Vrhovnom štabu, za šta je neophodno vrhunsko poznavanje elektrotehnike - radio-tehnike.

Ovo osporava novinar Miloš Brašić, tvrdnjom da je tu radio-stanicu dobio od sovjetske ambasade, aprila 1941. godine.

Pavle Savić je postao i glavni kriptograf (šifrant i tvorac partizanskog kriptografskog sistema) za šta je neophodno dobro i stvaralačko poznavanje više matematike - njene statističke oblasti.

A u takvo Savićevo poznavanje radio-tehnike i statističke matematike - s obzirom na njegove studije - može se ozbiljno posumnjati.[2]

[1] Prislušna nemačka služba, u sastavu vazduhoplovstva, prisluškivala je savezničke misije, a služba »Na«, u sastavu Kopnene vojske prisluškivala je NOVJ, kvislinge i Italijane.

[2] Bilo bi prirodnije da je taj posao poveren partizanu Blažu Jankoviću, profesoru teorijske matematike, posvećenom u rad partijske tehnike u Beogradu. A mogao je biti ponuđen i meni, profesoru fizike, racionalne i nebeske mehanike, iako se ja toga veoma značajnog posla ne bih prihvatio.

U takvoj nedemokratskoj atmosferi, proizvodu ljudi koji svojevoljno sebe proglašavaju za »naročite«, moguće je i to da upravljači tehničkih mehanizama - recimo automobila, aviona - moraju na ispitu pokazati da su zdravi i da su usvojili određena propisana znanja, a da za upravljače, *veoma složenog mehanizma* - države - ne postoji nikakvo obavezno znanje i ispiti, pa u tim uslovima - raznim mahinacijama i zakulisnim igrama - upravljanje državom mogu preuzeti ljudi bez prirodne inteligencije, bez naučnog i kulturnog obrazovanja, bez moralnih, humanih kvaliteta - čak i psihofizički nenormalni.

NEŠTO O STROGIM KRITIKAMA, DRUGARSKIM ŠALAMA, LJUDSKIM SLABOSTIMA

Ljubitelji konja u Vrhovnom štabu (Josip Broz Tito, Milovan Đilas) vodili su u našoj partizanskoj koloni izvanredno lepog konja »arabera«, za kojim je, po svoj prilici, tugovao neki bosanski »beg« iz okoline Kladnja. Konj je noću rzao i otkrivao pravac kretanja, pa je Tito naredio da se udalji iz kolone Vrhovnog štaba. Tad su ga do daljnjega »poklonili« meni i obavestili Tita daje udaljen. Sledeće noći konj je kao i prethodne nastavio da rže. Na Titovo pitanje šta je to sad, odgovorili su mu: »To je sad konj komandanta divizije Jakšića.« »Mnogo ste ga daleko udaljili. Pazite da ga ne izgubite!« - odvratio je Tito pomirljivo i u šali.

U tom demokratizmu i drugarstvu, pravu i na kritiku i na šalu, ogledala se tada veličina i snaga Vrhovnog komandanta, njegovih saradnika, nižih komandanata i vojske u celini. To se, na žalost, kasnije izgubilo unepovrat, da bi bilo zamenjeno harizmatskim kultizmom, političko-diplomatskim carskim protokolom i krutom vojnom hijerarhijom koji guše ljudskost.

*
* *

Jedne večeri u onom poznatom metežu pred »pokret« vojne jedinice, čuo sam, neprimećen u mraku, oštre Titove prigovore Rankoviću, zbog neke raspodele večere, u kojoj je, kako sam zaključio iz njihovog razgovora, navodno on, Tito, bio oštećen.

Reagovanje ovakve vrste posmatrano je u to vreme među partizanima, posebno u proleterskim brigadama i Operativnoj grupi divizija Vrhovnog štaba - u kojima se glavom plaćalo čak i kradomično uzimanje jednog krompira u uslovima direktne pretnje smrti od gladi - kao izraz velike moralne slabosti, pa sam bio šokiran saznanjem da Vrhovni komandant visokomoralne jugoslovenske oslobodilačke armije može sebi dozvoliti ispoljavanje ovakvih moralno slabih kvaliteta.

Naš tadašnji moralni kodeks bio je: prvi u borbi, poslednji na kazanu.

»Da li su dobili i kuriri?« - uvek bi pitali komandanti pre no što bi prihvatili svoj obrok. Na ovakav detalj je i mene podsetio, prilikom susreta u Mesnoj zajednici »4. jul«, pukovnik Spasoje Šarac, ispričavši mi susret pivljanskih partizana kod Foče 1942. sa predstavnicima Prve proleterske brigade.

Izbegavao sam ovo da pribeležim sve dok nisam saznao za Titove »tapije« na brojna imanja, ergele i farme ovaca sa kojih su proizvodi prodavani na tržištu, na vinograd u Zagorju, na Dobanovce i Vangu, koje su mu u *lično vlasništvo* kao poklon »dodelili« UDBA za Hrvatsku, rukovodstvo Srbije i Vojvodine, odnosno »samoupravna« Uprava Briona, koja je bila i njegovo obezbeđenje i posluga.

Josipu Brozu Titu, svemoćnom šefu-diktatoru Jugoslavije - moglo je i moralo biti poznato da je otuđivanje društvene imovine neustavan, kontrarevolucionarni akt.

Pomenute »tapije« - kao i kupovina, navodno, porodičnih brozovskih vinograda i nepotistička žalopojka (koju sam lično čuo iz Titovih usta 1945. godine) - »Neće nas nasieditи naša deca, nego radnička« - nisu, mislim, bez značaja.

Jedan broj te dece (mnoga se tek sada registruju!), koja nisu nasledila »presto«, dočekala su da u socijalističkoj Jugoslaviji obračunavaju i naplaćuju milijardske autorske honorare od desetina velikih tomova, u kojima su Titu - navodnom tvorcu svega i svačega, od prve brazde do vrhunskih, ideološko-političkih i vojnih teorija - *upisani u njegove autorske tekstove* i novogodišnje čestitke jedinicama NOVJ, Rezolucije AVNOJ-a itd., itd., u vreme kada narod čeka u redovima »narodni hleb«, a na tekstove koji pokušavaju da uđu u suštinu tih pojava stavlja se »embargo« pod izgovorom da »uznemiravaju javnost«.

Iz ovakvog moralnog nastrojenja, i one prakse da se u ilegalnim uslovima partijski novac troši nekontrolisano po luksuznim pariškim restoranima - »zbog kamuflaže« - proizaći će i praksa u socijalističkoj Jugoslaviji da se državni budžet - koji donosi Narodna skupština kao zakonski akt, posmatra kao neobavezni papir, a novac predviđen i za narodnu odbranu (za naoružanje, tenkove, avione!) troši po Titovom usmenom naređenju za luksuz i »rezidencije«, a po voluntarističkim odlukama njegovih saradnika za »promašene investicije« - važan elemenat zaduženosti i ekonomske i političke krize socijalističke Jugoslavije, 80-ih godina.

Ovo iznosim samo u nameri da i ovim pokažem da je besmislena teza o postojanju ljudi koji znaju sve; koji su jedini moralni i pametni; koji ne greše; koje bezuslovno i bespogovorno uvek treba slušati, i daje deifikovanje ljudi - zakonito satkanih od dobrih i loših kvaliteta - i obožavanje kulta ličnosti društveno zlo koje, pasiviziranjem širokih narodnih masa, koči demokratski društveni razvoj, i vrednovanje i slavljenje velikih ljudi, heroja, prema njihovim stvarnim delima, a ne mitovima.

Sve ovo govori da stvaranje bogočoveka, demijurga, tvorca i spasitelja - ne samo da nema racionalnog osnova, nego nosi u sebi veliku opasnost za slobodu čoveka, mnogo veću od totemističkih bogova.

PRVE POLITIČKO-DIPLOMATSKE MISIJE

Gospodine Dikin, neće se ponoviti »Sveta Alijansa«
i Meternihov apsolutizam

Oporavivši se malo posle Sutjeske, moja Sedma banijska divizija našla se, krajem juna 1943. godine, nadomak Zivinica i Tuzle. Vrhovni komandant, Josip Broz Tito, pozvao me je u Vrhovni štab u blizini Kladnja, i dao mi pismeno ovlašćenje Vrhovnog štaba Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije, da kao *komandant Sedme hrvatske* divizije NOV, zajedno s Rodoljubom Čolakovićem Roćkom, »publicistom«, pregovaram sa komandantom okupatorskog ustaško-domobranskog garnizona, pukovnikom Sulejmanom Filipovićem, o predaji Tuzlanskog garnizona partizanima.

Spustivši se u živiničko-tuzlansko polje, gde je trebalo da dođe do susreta, Čolaković i ja smo, umesto tajnog sastanka s Filipovićem, doživeli užurbano povlačenje i bežanje ispred novopridošlih nemačkih snaga u rejon Živinice. Njihov nagli nailazak iznenadio je i štab Sedme krajiške brigade
- koja je bila tada u operativnom sastavu Sedme divizije - pa je tu negde poginuo i njen komandant Rade Marjanac - narodni heroj.

Nemci su preplavili Konjuh-planinu. U jednom trenutku bili su veoma blizu štabova Druge i Sedme divizije. U svom pokretu od sela Stupari na zapad, naišao sam na Peka Dapčevića, pa smo zajedno cenili situaciju
i preduzimali potrebne mere.

Tako je propao prvi pokušaj predaje Tuzle, to jest »saradnje« s domobranskom »rezervom NOP-a«.

Tu me je Peko Dapčević uzeo ispod ruke i sa komandantskim nemirom izlio svoju tugu baš meni, prepunom tuge za izgubljenim borcima na Makljenu, Neretvi i Sutjesci.

»Osećam se, Pavle, kao da mi je, zbog osakaćenosti mojih brigada, odsečena desna r u k a . . . Mi sve do Sutjeske nismo znali kakva se to sila sručila na nas. To je prva osetila i skupo platila tvoja divizija i njena Banija.«

U koloni Sedme banijske divizije koja se od sela Stupari kretala preko Konjuha na zapad, našao se nekako i šef britanske vojne misije pri Vrhovnom štabu, kapetan Vilijem Dikin - protagonist istorijske teze da njegov lični prijatelj, Vinston Čerčil, nije imao nameru da likvidira jugoslovenski NOP, kao grčki EAM.

Nije teško dočarati moje, ne baš dobro raspoloženje prema ovom strancu, gostu. Ono je bilo uslovljeno našim opštim stavom prema svima u našim partizanskim redovima koji se nisu s oružjem u ruci borili protiv neprijatelja. Oni su - uključujući tu i članove AVNOJ-a - nazivani opštim, pomalo ironičnim imenom »rodoljubi«. U revolucionarnom, partizanskom ratu slavu su sticali bombaši tipa Boška Buhe, i komandantski hrabri komandanti - borci prve linije. Partizansko javno mnjenje nije bilo naročito naklonjeno ni svojim političko-pozadinskim organima i organizacijama. Prema strancima - Anglo-Amerikancima gajena je izrazita netrpeljivost.

Bila je to prirodna posledica njihove ideološke kontrarevolucionarne opredeljenosti, njihovog neprijateljskog stava prema partizanima, i naklonosti prema četnicima, kojima su preko svoje moćne propagandne mašine pripisivali uspehe partizana, postignute u otvorenom ratu protiv okupatora.

Bile su tu prisutne i neke još sveže činjenice, medu kojima i šifrovana poruka iz Londona, u kojoj se odobrava učešće četnika u napadu na operativnu grupu divizija na Neretvi, i doturanje četnicima na litice Prenja britanskim avionima, noću, ratnog materijala, oružja i municije, pri čemu je nekoliko padobranskih kontejnera dopalo i Sedmoj diviziji.

Nije se, samo mesec dana posle toga, mogla u partizanskim jedinicama potpuno suzbiti ni sumnja da je britanska misija planski odugovlačila svoje spuštanje u Žabljak, sa rđavim namerama. U svakom slučaju, nije se mogla odbaciti njena odgovornost za izgubljeno vreme u čekanju operativne grupe na prostoru sa kojeg se moralo što pre kretati iz Crne Gore u pravcu Bosne.

U toj, za diplomatska preganjanja neobičnoj atmosferi - gonjenje Nemaca kroz guste šume, u kojima su se bile uznemirile ne samo srne, koje su naietale na našu kolonu, nego i zmije, koje su se šišteći razbežavale

- obavio sam inicijativno, neovlašćeno svoj prvi diplomatski razgovor sa šefom britanske vojne misije, Vilijemom Dikinom. Ambijent i neoficijelnost dozvoljavali su mi da däm oduška svom duševnom raspoloženju, izazvanom izvanrednim naporima na Neretvi i Sutjesci, i velikim gubicima moje Sedme divizije, za koje su, po mom ubeđenju, bili odgovorni i Britanci, ne samo zbog svoje opšte politike, nego i zbog aktivnog protivpartizanskog angažovanja u dolini Neretve.

Nepoznavanje finesa francuskog jezika u njegovom psovačkom izdanju, a i moje školovanje u Parizu, uslovili su da moje izlaganje ne dobije karakter i verbalno obeležje onog istorijskog pisma Tarasa Buljbe turskom sultanu. A rečnik Tarasa Buljbe, kad bi se mogao tačno prevesti na francuski, najbolje bi odgovarao za izražavanje onoga što sam ja želeo da u ime mojih boraca poručim Britancima preko njihove tek prispele vojne misije.

Ali, iako je jezik bio učtiv, ja sam Britancima tokom višečasovnog marša i iznenadnih uzbuđenja oko konjuških srna i zmija - rekao mnogo, što im CK KPJ, Vrhovni štab i Tito, imajući u vidu želju za bolje partizansko-britanske odnose u budućnosti - nisu mogli tako otvoreno reći.

Počeo sam i u prekidima, po sećanju, rekao, između ostalog:

»U 'Atlantskoj povelji' zapisano je« - rekao sam Dikinu - »pored ostalog i načelo da svaki narod ima pravo da izabere oblik svoje vladavine ... da stabilan i dugotrajan mir treba da obezbedi ljudima život bez straha i oskudice... A kakvu politiku u praksi vodite vi, Britanci? Sličnu onoj kada ste se posle Kromvela razmetali svojim demokratizmom, a u isto vreme vodili antioslobodilačke ratove u Americi, Indiji, protiv revolucionarne Francuske, i ratove za dominaciju u Evropi, i uspostavljanje kolonijalnog carstva... Vi ste posle časne i dosledne antifašističke 1940. godine prešli na kunktatorsku, špekulantsku politiku 'čekanja' - čekanja da Sovjetski Savez šatre fašističku vojnu mašinu, kao što je carska Rusija satrla

Napoleona 1812. godine, pa da se onda vi, Britanci - izmislivši neki novi Vaterlo,[3] pojavite kao diktanti mira i dominantna sila u Evropi posle završetka ovog rata.

U duhu tih ratnih spekulacija uputili ste na 'čekanje' i sve 'pokrete otpora' pod vašim uticajem - francuski, italijanski, poljski i jugoslovenski.

Oni su vas poslušali, jer u ratu je ljude mnogo lakše nagovoriti da se bave prikupljanjem obaveštajnih podataka, tajnim sabotažama i diverzijama, politiziranjem po kafanama i švercom koji, navodno, podriva okupatorsku ekonomiku - nego da se udruže u borbene jedinice i vode stvarni rat protiv okupatora.

No vama ni to nije bilo dosta! Vi ste otvoreno ustali protiv onih pokreta - kakav je na primer naš jugoslovenski NOP - koji je ozbiljno shvatio poziv velikih saveznika da se svuda otpočne i vodi partizanski
- gerilski rat, protiv fašističkih okupatora i zavojevača, i koji je organizovao partizansku vojsku, objavio i uporno, kao što i sami vidite, vodio otvoren antiokupatorski rat.

Vi ste preko svoje moćne propagandne mašinerije sve uspehe koje su jugoslovenski partizani postigli u borbi protiv fašističkih okupatora, prikazali u svetu kao navodno delo vašeg četničkog 'pokreta otpora'. A njemu ste *dali direktivu da 'čeka' na svoje vreme.* Izbeglička jugoslovenska vlada je, uz vašu - britansku saglasnost - izdala naređenje Draži Mihailoviću, svom komandantu 'Vojske u otadžbini' da u novembru 1941. godine izvrši napad na partizanske odrede u zapadnoj Srbiji. Tim inspirisanim građanskim ratom, prouzrokovali ste ne samo veliki poremećaj u uspešnom razvitku antifašističke borbe u Jugoslaviji, nego i ogromne ljudske žrtve, pre svega srpskog naroda, čiji ste dobar deo gurnuli vi, Englezi, na istorijsku stranputicu.

Iz poraza koji su partizani naneli četnicima u dolini Zapadne Morave 1941. godine, niste izvukli prave zaključke - da je partizanski pokret nosilac nacionalnih i socijalnih stremljenja naroda Jugoslavije. Vama, Britancima je poznato da su se poraženi četnici stavili u službu fašističkih okupatora. Ali vi i dalje, preko svojih misija, štitite i slavite i materijalno pomažete četnike, prikazujući, sa dosta uspeha, partizane kod SSSR-a kao ekstremiste koji težnjom samo za svojim parcijalnim, revolucionarnim interesima i vlašću otežavaju jedinstvo u Antifašističkoj koaliciji.

Zar se ne može govoriti na osnovu svega toga i o vašoj, britanskoj, posrednoj saradnji, preko vaših štićenika i saveznika - četnika, sa fašističkim okupatorima?

Zar je normalno da se pored italijanske i vaša britanska vojna misija nalazi u četničkom štabu Draže Mihailovića, u vreme kada njegovu vojsku Italijani vozovima prebacuju iz Crne Gore i Hercegovine u Jablanicu, za napad na partizane koje Nemci gone sa severa, i da tu četničku vojsku snabdevaju hranom i oružjem vaši britanski avioni?

[1] **Biće to »Crni decembar« u Ardenima 1944 - po nekim zapadnim istoričarima »odlučujuća bitka za ishod drugog svetskog rata«!**

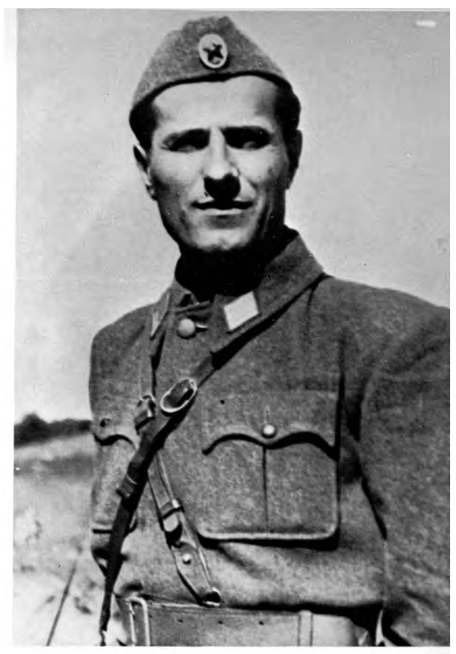

Pavle Jakšić kao načelnik Glavnog štaba Hrvatske u Topuskom 1944.

Komandant i načelnik Glavnog štaba Hrvatske generali Ivan Gošnjak i Pavle Jakšić u Topuskom 1944.

Glavni štab Hrvatske u Topuškom 1944. U drugom redu, sleva: Milivoj Rukavina, Pavle Jakšić, Ivan Gošnjak, Rade Žigić, Moro Magašić. U prvom redu, sleva: Ilija Pavlović, Veljko Drakulić, Radulović, Boiidar Kraut, Perhavec.

General Pavle Jakšić, načelnik Glavnog štaba Hrvatske u Topuskom 1944.

Zamenik komandanta i načelnik Glavnog štaba Hrvatske, generali Petar Drapšin i Pavle Jakšić u Topuskom 1944.

Topusko 1944. Načelnik Glavnog štaba Hrvatske general Pavle Jakšić.

Topusko 1944. Rukovodioci CK KP Hrvatske, Glavnog štaba Hrvatske, savezničkih vojnih misija i drugih političkih formacija. Sleva nadesno: kraljevski namesnik Mandić, šef Sovjetske vojne misije pukovnik Rak, načelnik GŠ Hrvatske general Jakšić, Randolf Čerčil, sin i specijalni izaslanik Vinstona Čerčila, sekretar CK KP Hrvatske Vladimir Bakarić, politički komesar GŠ Hrvatske Rade Žigić (u drugom redu, između Čerčila i Bakariča), član Američke vojne misije (?) i član ZA VNOH-a Pavle Gregorič.

Narodni zbor u Debeloj Kosi na Petrovoj gori 30. jula 1944. povodom treće godišnjice ustanka. Načelnik Glavnog štaba Hrvatske general Pavle Jakšić, major Grigorjev iz Sovjetske vojne misije i Andrija Hebrang sa pratiocem (sleva nadesno) dolaze na svečanost.

General Pavle Jakšić govori 30. jula 1944. na narodnom zboru u Debeloj Kosi na Petrovoj gori.

Major Grigorjev iz Sovjetske vojne misije pozdravlja ustanički Kordun na narodnom zboru u Debeloj Kosi na Petrovoj gori 30. jula 1944. godine.

Veljko Kovačević, Mate Jerković, Pavle Jakšić, Vlado Janjić i Geca Bogdanović (sleva nadesno) u Slavoniji, oktobra 1944.

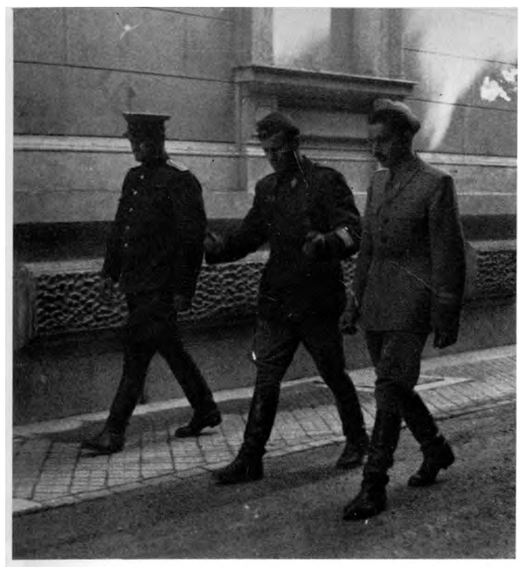

Šef Sovjetske vojne misije pri Glavnom štabu Hrvatske pukovnik Rak u šetnji s načelnikom GŠ Hrvatske generalom Pavlom Jakšićem u Topuskom 1944.

Svečanost povodom dodeljivanja sovjetskog Ordena Kutuzova načelniku GŠ Hrvatske generalu Pavlu Jakšiću u Topuskom 1944. Sleva nadesno: kraljevski namesnik Mandić, Randolf Čerčil i Pavle Jakšić.

I kako se to može dovesti u sklad sa onim načelom proklaniovanim u Atlantskoj povelji da ’svaki narod ima pravo da izabere oblik svoje vladavine’.

Zar vi ne vidite da je kapitalizam doneo vama, Britancima, materijalno i duhovno bogatstvo i dominaciju u svetu, da on kao takav u vašim očima izgleda dobar i podesan društveni sistem, a da se nama, jugoslovenskim narodima, kao i svim zavisnim i nerazvijenim zemljama, predstavio kao imperijalizam koji nas je osudio da životarimo u siromaštvu i zavisnosti od drugih.

Da li ćete vi, Britanci, svojom spekulativnom politikom ’čekanja’ ostvariti, posle ovog rata, željenu dominaciju u Evropi, zavisi, razume se, pre svega, od odnosa snaga velikih sila, njihovih nagodbi i podela interesnih sfera između njih. Što se tiče vaših planova da ugušite jugoslovenski nacionalnooslobodilački pokret i da u Jugoslaviji vratite zastareli društveno-ekonomski sistem, tu vam mi, jugoslovenski partizani, čvrsto stojimo da u tome nećete uspeti.

Naši su preci stolećima držali na leđima osmanlijski vojnofeudalni okupatorski sistem, borili se kao hajduci i uskoci, ustanici, vojnici u pukovima austrijske i mletačke vojske da bi očuvali klice svog nacionalnog identiteta. Oni su odoleli i austrijsko-ugarskoj politici Drang nach Osten i politici ruskog carskog dvora prodora preko Balkana u Sredozemlje.

Mi, njihovi potomci, odlučno se, kao što ste videli i sami na Sutjesci, borimo protiv nemačko-fašističkog zavojevača i okupatora. Mi ćemo, ako nas na to prisilite dati dostojan otpor i vašem mešanju u naše unutrašnje stvari.

Govorim vam sve ovo i na ovakav način kao komandant i predstavnik mojih boraca, čiju vrednost možete i sami ceniti, kako biste dobili pravu sliku o raspoloženju u narodu, koji od svoga rukovodstva zahteva odlučnost kako u borbi protiv fašističkih zavojevača, tako i protiv svih onih koji iz bilo kojih ekonomskih ili ideoloških razloga žele da se mešaju u naše unutrašnje stvari i ograničavaju našu nacionalnu nezavisnost, za račun svojih političkih aspiracija.

Nadamo se da će i vaše, britansko vojnopolitičko rukovodstvo izvući odgovarajuće zaključke iz zbivanja u Jugoslaviji od 1941. godine do danas (leto 1943) i promeniti svoj negativan stav prema jugoslovenskom NOP-u, u pozitivan stav borbene i političke saradnje s njime.«

Profesor Vilijem Dikin, koga je Čerčil kao svog poverljivog prijatelja poslao zato da sakuplja »inteligense« i uspostavlja, pored britansko-četničkih i britansko-partizanske mostove, sa pažnjom je, mirno, »engleski«, sa smeškom slušao moja dosta egzaltirana izlaganja i na kraju se ljubazno pozdravio i oprostio, s tim da nam se putevi nikad više nisu ukrstili.

Dikin o ovom susretu i razgovoru ništa nije zabeležio u svojoj knjizi *Bojovna planina*, a izveštavao je, po svemu sudeći pošteno, koliko mu je dozvolila svest obolelog od »bolesti velike sile«.

TITO: »NEKA SE ČUVAJU DA IM JA NE DOĐEM!«

Kako se na vidiku ukazivala kapitulacija Italije, Vrhovni štab je odlučio, sredinom leta 1943. godine, da rasformira i decentralise svoju Operativnu grupu divizija i uputi: Prvu proletersku diviziju prema Dalmaciji, Drugu i Treću diviziju prema Crnoj Gori i Hercegovini, a Sedmu banijsku diviziju prema Baniji.

Nisam ni u snu naslućivao da, slušajući od Tita te odluke, prisustvujem važnom, zaista istorijskom trenutku jugoslovenskih naroda. Tu istorijsku važnost sada opredeljujem sledećim faktorima:

1) Ovo je bio poslednji put da iz Titovih usta slušam ne samo oštre primedbe, nego i psovke na račun »hrvatskih vetrova« i da on upućuje članove CK KPJ da ispituju i usmeravaju rad hrvatskog partizanskog rukovodstva.

2) Umesto izabranih proleterskih i udarnih brigada i divizija koje su do tada čvrsto držale Tita u atmosferi socijalističkog jugoslovenstva, »proleterstva«, »bratstva i jedinstva« - oko Tita će se u Jajcu i Drvaru i na Visu naći pretežno slovenački i hrvatski komunisti koji će na bazi raznih tajnih delovanja i kompromisa početi u redove NOP-a uvlačiti kominternovske, antijugoslovenske, antisrpske poglede na balkansko nacionalno pitanje. Odvijače se to preko slovenačke »suverene« Osvobodilne fronte (koja krajem 1942. godine nije htela da učestvuje na Prvom zasedanju AVNOJ-a), i kontakata nacionalno hrvatski nastrojenog ZAVNOH-a s hrvatskom HSS-ovskom građanštinom u Topuskom (Magovac) i na Visu Vrhovni štab sa Subašićem, koji je planirao čerčilovsko-vatikansko prevlačenje celokupnog domobransko-ustaškog bagaža u antifašistički tabor.

3) Partizansko, komunističko moralno čistunstvo počeće postepeno ustupati mesto preživeloj »državničkoj« protokolarnoj etikeciji i skorojevićkoj raskalašnosti.

4) Začeće se u vidu nepotizma i prisustva malograđanštine - slikarske, skulptorske i pozorišne - buduća dvorsko-maršalatska kamarila, kao izraz posledica oktroisane birokratske kontrarevolucije, a i subjektivni faktor njenog generisanja.

5) »Maršalski predlog« kojim je Josip Vidmar, dramaturg Narodnog pozorišta u Ljubljani, obezbedio na Drugom zasedanju AVNOJ-a, novembra 1943. godine, i sebi lično i Sloveniji, ulogu neadekvatnu njihovom doprinosu oslobodilačkoj borbi, gizdave uniforme, portrete i skulpture, zamenili su, do tada, mistifikovani kult Partije, kultom »druga Tita« i najavili odbacivanje revolucionarno-patriotskog demokratizma i zavođenje bonapartističkog kursa - despotizma.

Tito je tu, u Istočnoj Bosni, izvršio smotru Sedme banijske divizije - koja je značila posebno priznanje njenim žrtvama i naporima - jer od oko četiri hiljade osam stotina boraca - koliko ih je, sa pridošlim iz zbega, prošlo kroz diviziju - u stroju je sada bilo samo nešto više od sedam stotina!

Posle smotre - na kojoj sam vrsnog »brodskog kuvara« štaba divizije, Davorjana, ustupio Titu, Tito je, sedeći na jednom panju, izložio zadatke

grupi rukovodilaca koji su sa Sedmom banijskom divizijom kretali u Hrvatsku.

Meni, dosta opterećenom tek minulom psihozom Neretve i Sutjeske, gde je sva prošlost potisnuta duboko u podsvest, sa »skojevskom« verom u komuniste, »ljude naročitog kova«, navodno lišene ljudskih slabosti, vlastoljublja, zavisti i taštine - uopšte nije padalo na pamet da tražim od Tita razjašnjenje u vezi sa ranijim suspendovanjem Glavnog štaba Hrvatske i Štaba Prvog »hrvatskog« korpusa i njihovim stavljanjem pod moju komandu. Da je to trebalo razjasniti i možda se i ne vraćati u blizinu ovih ljudi, shvatiću tek mnogo, mnogo kasnije. Jedanput sam, kao komandant armijske oblasti, generalu Gošnjaku, ministru vojske već drugu deceniju, na njegovo pitanje povodom jednog »slučaja«: »Šta da radim?«, daleko, razume se, od toka njegovih misli, rekao: »Na *vašem* mestu... ja bih...« »A, na *mome* mestu!« - zaprepasti me ministar. »On nas ne voli«, reći će za mene, u sklopu ostalih optužbi general Gošnjak, partijsko-političkom rukovodiocu JNA, generalu Branku Borojeviću posle mog odlaska iz Armije, ne precizirajući koga - »nas« - njega lično, KPJ, socijalističku Jugoslaviju... A ovakvo nastrojenje i rezonovanje, šezdesetih godina, nije bilo bez povezanosti sa onim događajima iz januara 1943. godine.

Vicku Krstuloviću, koji je odlazio u Dalmaciju, Tito je rekao da sa vojnog pređe na politički sektor rada.

Vršiocu dužnosti načelnika Vrhovnog štaba, Velimiru Terziću, koji je upućivan za načelnika Glavnog štaba Hrvatske, Tito je izdao direktive koje su prevazilazile njegove moći. Stavljao mu je ljutito u zadatak da »popravi stanje i zavede red« u Glavnom štabu Hrvatske.

»Reci im^ boga im... - da se čuvaju da im ja ne dođem...«

Sretenu Zujoviću i Milovanu Đilasu, koji su sa mnom kretali u Hrvatsku i koji su, u suštini, bili ovlašćeni da »raščišćavaju i sređuju« neke stvari, Tito ovde nije ništa rekao.

Hebrang je već bio zamenio na dužnosti partijskog rukovodioca Hrvatske, Vladimira Popovića, koji je preuzeo dužnost političkog komesara Trećeg bosanskog korpusa NOVJ u istočnoj Bosni.

Uskoro, po dolasku Žujovića, Đilasa i Terzića, doći će do smene i na partizanskom vojnom vrhu u Hrvatskoj. Uzajamno će zameniti dužnosti dotadašnji komandant Glavnog štaba Hrvatske, Ivan Rukavina i komandant sada Četvrtog korpusa NOVJ, Ivan Gošnjak - po mom mišljenju neosnovano.

Reku Bosnu u širem rejonu Begovog Hana prešle su zajedno Prva proleterska, Sedma banijska divizija i Vrhovni štab na čelu sa Titom. Posle toga Prva divizija i Vrhovni štab orijentisali su se od Vlašića na jugozapad, a Sedma divizija na severozapad.

U koloni se, ukoliko me sećanje ne izneverava, nalazila, na putu u Sloveniju i druga Titova, tada napuštena žena - Herta.

Za vreme prelaska Vrbasa došlo je do manjeg incidenta između mene i mojih gostiju u koloni, članova Vrhovnog štaba. Đilas i Terzić, naviknuti da komanduju, usprotivili su se mojoj odluci da se posle prelaska reke

negde oko ponoći odmore borci do zore, ističući da je tu »opasna zona«, kao da nemačka vojska noću zaviruje u svaki džbun. I kada nisu hteli da prime moje argumente da je odmor posle dugog marševanja neophodan, ja sam - dobro upoznat sa slabostima vrhovnog komandovanja na Neretvi i Sutjesci - odsekao: »Ovde ja komandujem i mora biti po mojoj.« Iznenađeni, gosti su ustuknuli. Zujović Crni, čovek koji je ranjavan u jurišu 1941. godine, rekao je da treba komandu prepustiti komandantu divizije.

Do jutra smo se lepo odmorili i onda svi zadovoljni nastavili put.

Đilas je, imajući u vidu moje i njegovo - za Treću diviziju i ranjenike sudbonosno - razmimoilaženje pred Sutjesku i ovo ovde, kasnije, u svom stilu da o svemu meritorno sudi i presuđuje, govorio za mene: »Dobro on vodi jedinice, samo je malo nervozan.«

NA OPUSTOŠENOJ BANIJI

Banija je bila u crno zavijena. Od oko četiri hiljade osam stotina boraca njene divizije - koliko je ona imala posle popune iz zbega - vratilo se samo oko sedam stotina, ali borbeno prekaljenih, moralno čvrstih i organizaciono sređenih boraca koji su odoleli opasnostima, naporima i žrtvama bitaka kod Bihaća, Gornjeg Vakufa, na Neretvi, Prenju, Sutjesci i Zelengori.

O nesrazmerno velikim žrtvama Banije za pobedu u NOR-u govori, na svoj način, i činjenica da je cela Slovenija imala u to vreme oko tri hiljade partizanskih boraca.

Veliki broj staraca, žena i dece rasuo je u besperspektivnom zbegu svoje kosti duž drumova kroz Bosnu, sve do pred Kalinovik.

Sela su bila opljačkana i popaljena. U pustošenju su pored Nemaca i ustaša veoma aktivno učestvovali i legionari i domobrani, mnogi od onih koji će dočekati da im neprijateljsko oružje istrgnemo iz ruku u Sloveniji, u maju 1945, u kotlu u koji su dospeli posle amnestije i poziva AVNOJ-a da napuste okupatorsku vojsku - oni koje neki uprkos svemu nazivaju »rezervom NOP-a i NOVJ«.

Tužnu atmosferu ublažavale su vesti da je Musolini zbačen s vlasti (25. jula 1943); da su anglo-američke trupe posle vojnički slabo organizovanog i izvedenog vazdušnog desanta na Siciliju, uspešno izvršile pomorski desant u južnoj Italiji; da je general Badoljo potpisao »primirje« (8. septembar 1943); da su Anglo-Amerikanci ušli u Rim (10. septembar 1943)...

U to vreme, očekujući kapitulaciju Italije, a i konferenciju »velike trojice«, nadbiskup Stepinac je sa znanjem Pavelića i HSS, uputio u Rim popa Krunoslava Draganovića sa zadatkom da preko Vatikana stupi u vezu s britanskim poslanikom u Vatikanu, lordom Osbornom, i obezbedi da saveznici ne bombarduju Zagreb, »otvoreni grad«, i prime prelazak oružanih snaga NDH na njihovu stranu, pod uslovom da ne diraju u nezavisnost NDH ili da je »okupiraju«.[4]

[4] Siniša Ivanović: ***Špijun u mantiji,*** »Nova knjiga«, Beograd, 1987. godine, str. 83, 86.

NEUSPELI NAPADI NA OGULIN I GOSPIĆ

Bez obzira na stradanja na koja je kroz istoriju ovaj »graničarski« kraj navikao za vreme hrišćansko-islamskog vekovnog obračuna, na Baniji smo zatekli dve nove partizanske brigade u sastavu »Unske operativne grupe«. One će biti uključene u Sedmu diviziju koja će, reorganizovana i popunjena, ponovo postati snažna i sada borbeno iskusna jedinica, što će uskoro i dokazati.

Prva prilika ukazala se posle kapitulacije Italije 8 (29) septembra 1943, posledice poraza italijanske vojske na frontovima, uključujući i one u borbi s jugoslovenskim partizanima i Cerčilove politike udružene s vatikanskom. Sedma divizija je dobila zadatak da usiljenim maršem krene na Karlovac i zaposedne ovaj grad pre nailaska Nemaca.

Međutim, Nemcima, lociranim u Zagrebu, on je bio bliži, pa su se našli tamo pre Sedme banijske divizije, koja je onda Karlovac blokirala s juga između reka Mrežnice i Dobre.

Glavni štab Hrvatske i Štab Četvrtog korpusa organizovali su snagama Osme divizije, Četvrte brigade Trinaeste divizije i Trinaeste proleterske brigade napad na nemačko-ustaški garnizon u Ogulinu, jačine oko 1.500 nemačkih, ustaških i domobranskih vojnika, dok je Sedma divizija dobila zadatak da sprečava prodor Nemaca iz Karlovca. »Ogulinska operacija« trajala je od 27. septembra do 5. oktobra 1943. godine.

Velike količine artiljerijskih oruđa i municije, zaplenjene od Italijana, uslovile su preteranu samouverenost na našoj strani. Napadu pešadije prethodila je dugotrajna artiljerijska priprema posrednim »gađanjem prostorije« sa zaklonjenih položaja, udaljenih nekoliko kilometara, onako kako smo mi to radili kod Kraljeva 1941, s tom razlikom što je ovde bilo daleko više i raznovrsnijih artiljerijskih oruđa. Prvi noćni napad završio se povlačenjem na polazne položaje, kao ono kod Kupresa i Dvora-Novog, 1942. godine.

Ja sam sa udaljenosti od oko dvadesetak kilometara budno pratio zbivanja kod Ogulina, jer su Nemci jakim pešadijskim i tenkovskim snagama, podržavanim avijacijom, napadali moju Sedmu diviziju od Karlovca, u nameri da priskoče u pomoć ogulinskom garnizonu. Meni, koji sam imao u glavi mehanizme dejstava i uspeha i neuspeha kod Kraljeva i Pljevalja (1941), kod Prozora, Kupresa, Livna, Jajca, Bihaća, Bosanskog Novog (1942), ishod je bio jasan.

Gradovi i sistemi utvrđenja se ne mogu zauzimati prepadom nego dugotrajnim uličnim borbama, i onaj ko nije spreman na njih, ne treba ni da pokušava da ih osvaja.

Napadi su ponovljeni po istom scenariju još nekoliko puta, ali bez uspeha. Poslednji je bio 3. oktobra.

Slično je završio i napad Šeste ličke divizije i Trinaeste divizije bez Četvrte brigade na gospićki sistem odbrane od 3-7. oktobra 1943. godine.

U međuvremenu Nemci su u sklopu jakih snaga - koje su dovodili na Balkan i upućivali prema jadranskoj obali, istovremeno sa dovlačenjem

snaga u Italiju, sve u nameri da zaštite svoju evropsku tvrđavu od Anglo-
- Amerikanaca s juga - energično nastupali od Karlovca i vršili uspešne protivnapade iz Ogulina.

Ova istorijska vojnopolitička zbivanja - invazija nemačkom vojskom savezničkih država Italije, Mađarske, Nezavisne Države Hrvatske - jasno govori o karakteru »Tajnog protokola« potpisanog 25. marta 1941. godine u B^ču, kao dodatak nemačko-jugoslovenskom Paktu, po kojem je Hitler »obećao« Jugoslaviji da će poštovati njen suverenitet.

O žestini borbi i upornosti Sedme divizije govori, pored ostalog, i činjenica da je ranjen i načelnik Štaba divizije Kole Kajić.

Divizija je stegla u tesan obruč neprijateljsku posadu utvrđenog bataljonskog rejona, koja je čuvala veliki železnički vijadukt preko Globornič ke doline, i neposrednim gađanjem bunkera osvojila i porušila ovaj izvanredno značajan objekat, o kojem su dugo uzaludno maštali diverzanti Ilije Hariša Gromovnika. Borbom i traganjem za ugrađenom minskom komorom koja konstrukciono obezbeđuje temeljito razaranje objekta rukovodio sam lično na licu mesta.

Radio-vezom sam izvestio o ovom uspehu i o nadiranju Nemaca od Karlovca u dve kolone pored reka Mrežnice i Dobre. Tražio sam posle trećeg neuspelog napada na Ogulin, kada je uzaludnost daljeg angažovanja na tom prostoru bila očevidna, direktive za rad i stepen upornosti kojom treba da se angažujem u odbrani - ovom kobnom pratiocu Sedme banijske divizije, vidu ratnih dejstava u kojima se trpi - mnogo, a dobija kao priznanje - malo.

Odgovora nije bilo. Opravdavao sam to zauzetošću napadom na Ogulin.

Onda se iznenada, pošto je lično proverio da je globornički vijadukt stvarno porušen, pojavio u ime »više komande« Nikola Grubor, kapetan bivše jugoslovenske vojske, u partizane prispeo te 1943. godine, da bi odmah vreme provodio po štabovima kao »operativac«.

Kako je nad nama stalno kružila neprijateljska avijacija, svoj štab i centar veze smestio sam u pećine kojih je ovde bilo na svakom koraku.

»Kakvo je ovo zavlačenje u rupe, izlazite napolje!« - naduto započe »operativac više komande« svoje primedbe komandi Sedme banijske divizije i meni lično, i to posle »Sutjeske«. »Izložite situaciju, druže komandante!«

»Neprijatelj nastupa jakim snagama u *dve* kolone, na svaku brigadu po jedna. Posle tri neuspela napada na Ogulin, odsudno angažovanje ovde nema smisla. Divizija treba da se prebaci preko Mrežnice na Kordun«
- odgovorio sam kiselo, ali još uvek mirno.

»Operativac« uze slušalicu i stupi pred svima nama, uključujući i kurire i stražu u razgovor sa *jednim,* komandantom Osme brigade Stankom Bjelajcem Ćanom.

»A u koliko kolona nastupa neprijatelj, druže komandante«, proveravao je »operativac« Štaba korpusa. »A, u *jednoj* kažete, dobro, dobro«, završi razgovor »operativac«, spusti slušalicu i pogleda oko sebe važno. Nije

se ni obratio *drugom,* komandantu Sedme brigade Dimitriju Vojvodiću Zeku, koji je bio pored nas.

»Svi na spavanje« - naredih ja. Mi se razidosmo a »operativac« ostade sam samcat... Uopšte ga više nisam video, niti znam kako je i kada otišao.

Kasnije sam doznao da je svojoj komandi - čiji je duh Grubor dosta dobro odražavao - referisao, između ostalog, svoju jedino adekvatnu ocenu situacije: »Kurčevit i komandant i štab.«

Nešto kasnije, u jesen te iste 1943. godine, ovaj isti »operativac«, Grubor, pojaviće se, kao načelnik štaba Četvrtog korpusa u sličnoj, partizanskom duhu nesvojstvenoj ulozi, kod Cazina.

Kada sam kao načelnik Glavnog štaba Hrvatske obilazio u leto 1944. Trideset petu ličku diviziju, čiji je komandant bio raniji »operativac« Nikola Grubor, ja sam zatražio preko njegove radio-veze da Glavni štab pohvali njegovu diviziju, iako za to nije bilo mnogo osnova.

Bio je to sukob dva shvatanja ljudskih odnosa u jugoslovenskoj oslobodilačkoj vojsci: onog političko-demokratskog koje je gajeno i u Prvoj proleterskoj brigadi - čiji se borci nisu hteli, 1941. godine postrojavati Vrhovnom komandantu - Titu, i kao takvo bilo usađeno u meni, i onog staljinističko-disciplinovanog, koje mi je na Mliništu izrazio organizacioni sekretar KP Hrvatske Ivan Krajačić Stevo, kritikujući »nedisciplinu« u Kraljevačkom bataljonu - koji je važio kao i suviše »vojniziran« - i ističući u procesu izgradnje discipline značaj drila i *streljanja u sopstvenim,* u redovima narodne vojske.

Ali Nemci su nezadrživo nadirali iz Karlovca. Ušli su u Generalski Stol i ugrožavali Dubrave. Pretila je opasnost da Sedma banijska divizija, tek prispela iz svog bosansko-crnogorskog egzodusa, bude odbačena u novi
- u Sloveniju.

Tražena direktiva nikako nije stizala, a ja nikako nisam bio spreman da ovoj diviziji priredim novi Gornji Vakuf, gde sam svojim prisustvom nadohvat mitraljeske vatre umnogome opredeljivao upornost i čvrstinu odbrane, utoliko pre što sada nisam video nikakvu potrebu za to.

Odlučan da izbegnem pohod Banijske divizije u Sloveniju, naredio sam pokret preko reke Mrežnice na Kordun. Na ovu rizičnu komandantsku inicijativu prisiljavali su me ne samo stradanja Banije u tek minuloj *odsudnoj odbrani* »Bihaćke republike«, i ranjenika kod Gornjeg Vakufa, i čvrste okupatorske vojne pozicije u Sloveniji, nego i dubiozno gostoprimstvo prema strancima u slovenačkim partizanskim redovima. O ovom poslednjem govorile su i slovenačke partizanske straže na reci Kupi - granici dve partizanske oslobođene teritorije: slovenačke Bele krajine i hrvatskog Gorskog kotara. Ove straže - nepoznate, recimo, na reci Uni između partizanske Banije i partizanske Bosanske krajine - sprečavale su narodu neophodnu razmenu soli iz Hrvatskog primorja za žito u Sloveniji, i time se predstavile kao, iako usamljen, zloslutni nagoveštaj posleratnog razbijanja jedinstvenog jugoslovenskog tržišta sa pozicija »socijalističkog nacionalizma«.

Ispoljiće se to i u sukobu slovenačke partizanske vojnopolitičke prakse s vojnim merama koje je pokušao da sprovede, početkom 1943. godine, načelnik Vrhovnog štaba Arso Jovanović - merama koje su okarakterisane kao najezda »braće s juga«.

Uprkos tome, a možda i u skladu s tim, slovenačka delegacija na Drugom zasedanju AVNOJ-a u Jajcu (novembra 1943) ponašala se kao da je težište jugoslovenskog oslobodilačkog rata u Sloveniji, kao da se u njoj biju njegove odlučujuće bitke. O tome govore i neki formalni detalji, kao što je predlaganje Tita za maršala, i počasno mesto Josipa Vidmara pored Tita.

Sutradan po prebacivanju stigla je korpusna direktiva da uradimo ono što smo već uradili, to jest da preko Mrežnice pređemo na Kordun. Mogao sam da izvestim da smo reku prešli toga dana ili sledeće noći, iako taj prolaz praktično nije više bio moguć. Nemci su ušli u Dubrave i Ogulin i presekli vezu Korduna i Slovenije.

Izvestio sam kratko: »Mi smo već izvršili ono što ste naredili i prebacili se prošle noći preko Mrežnice. Bio je to poslednji momenat, jer Nemce više nije bilo moguće zadržavati.«

I umesto zadovoljstva i moguće pohvale zbog jedinstva misli i korisne inicijative, opet, kao i posle Sutjeske, saslušanje i prekori.

Usledila je depeša da se odmah jave - podrazumeva se »na raport«
- komandant i politički komesar divizije.

Dočekao nas je novi komandant Četvrtog korpusa, Ivan Rukavina, negde oko Poloja i osuo na mene i Kladarina vatru zbog »nedisciplineе« i »samovolje«, viđene iz nepartizanske perspektive u kojoj je važnija kruta, formalna, disciplina od stvaralačke inicijative.

U svest su mi navirala sećanja na maštanje politkoma Kraljevačkog partizanskog odreda (1941) o »crvenom teroru« nad »gospođicama s crvenim noktima«; na teror u Ćrnoj Gori i Hercegovini (1942) u neposrednoj blizini i po direktivi Vrhovnog štaba; na kritiku Ivana Krajačića Steve, krupnog obaveštajca Kl i NKVD-a, Kraljevačkog bataljona zbog »nedisciplineе«, i njegove priče o streljanju boraca kod Ozlja; na nasrtaj na mene nekoliko dana ranije kod Ogulina predstavnika Glavnog štaba Hrvatske i štaba Četvrtog korpusa, kojima su komandovali »prekaljeni komunisti«, i »Španci« Ivan Gošnjak i Ivan Rukavina, godinama učenici Staljin-kominternovske škole, u kojoj su članovi nacionalnih kominternovskih sekcija opterećivani i nedemokratskim zavereničko-terorističkim duhom.

Uobličavala se u meni misao da to nije slučajno, ali sam bio daleko od svesti i saznanja da je tu reč o sukobu staljinističko-kominternovskog zavereničkog pučizma i terorizma, s demokratskim duhom u oslobodilačkoj borbi angažovanih patriotskih, slobodarskih narodnih masa.

Ovò zavereničko, prusističko-terorističko gledanje na odnose ljudi u procesu rada i života - bazirano na doktrini korbača i Staljinove izreke: »saslušaj, izvrši i izvesti«, povampiriće se u JNA, 50-ih godina pod rukovodstvom »prekaljenog boljševika«, svemoćnog ministra vojske, generala Ivana Gošnjaka, do te mere da su u atmosferi birokratskog voluntarizma

i militarizma mnogi vojnici - mladi građani socijalističke, samoupravne Jugoslavije, bili maltretirani i tučeni do smrti, a oficiri gužvani, sumnjičeni i nevini slani na »Goli otok«.

Tada će to pobuditi u meni sumnju da je pored nedemokratskog pučističkog političkog kursa reč i o ambivalentnom neprijateljskom delovanju protiv socijalističke Jugoslavije, i odluku da demonstrativno napustim službu u jugoslovenskim oružanim snagama.

VARNIČENJE ANTIŠIZMATIZMA, KOMINTERNOVSKOG ANTIJUGOSLOVENSTVA I »SOCIJALISTIČKOG« NACIONALIZMA

Nije potrebno naglašavati da je tu bilo senki i onog suspendovanja Glavnog štaba Hrvatske kod Bihaća, i mog postavljanja za izvanrednog, »opunomoćenog« komandanta a još više novog smenjivanja. Nije to bilo bez veze ni sa celokupnim stanjem u NOP-u Hrvatske, koje je stvarala nacionalizmom suviše opterećena politika Andrije Hebranga - sekretara Centralnog komiteta KP Hrvatske. On je - zatrovan šizmatičko-katoličkom mržnjom prema »južnoj braći« - 1944. godine tražio da granica i nove socijalističke Hrvatske bude na zemunskom mostu, to jest tamo gde je bila i austrougarska i NDH-ovska; da Srbi budu u njoj manjina, bez prava na svoje pismo - ćirilicu; da Hrvatska ima svoju vojsku; da se u školama uči veronauka itd., itd. Odvijalo se to u partizanskoj atmosferi više političko--državničkoj, mirnodopskoj, nego ratnoj, atmosferi u kojoj je Vladimir Bakarić pravio primedbe komandi Sedme banijske divizije da je »suviše obuzeta Sutjeskom«, to jest raznim teškoćama oružane borbe, a Ivan Gošnjak izveo iz nje zaključak da »NOR i nije bio pravi rat«. Bilo je tu - zbog prisustva brojnih »Spanaca« - pored pozitivnih očevidno i negativnih staljinističkih, pučističko-terorističkih, moralnih i vojnih senki izgubljenog građanskog rata u Španiji, gde *frontalni* rat 1939. nije, kao onaj 1812. preveden u partizanski, pa je to donelo oko milion streljanih i milione španskih izbeglica - pristalica antifašističkog fronta, koji su mogli produžiti opštenarodni partizanski oružani otpor - rat.

Prisutni su tu bili i tragovi frakcijskih borbi i ranijeg delovanja kominternovskog zagrebačkog centra - usmerenog, do 1935. godine, pored ostalog, i na likvidaciju Jugoslavije kao države - delovanja srodnog sa svim antijugoslovenskim secesionizmima, uključujući i ustaški - nacionalistički, antikomunistički.

Istorijsku prekretnicu, u procesu grupisanja antijugoslovenskih i projugoslovenskih snaga, označio je aprilski slom građanske monarhističke Jugoslavije. Posle njega je ustaški, ultradesni hrvatski secesionistički antijugoslovenski pokret, svoju kvislinšku, genocidnu tvorevinu, NDH, potpuno uključio u fašistički blok. Jugoslavija je bila izbrisana sa geografske karte, a kominternovska politika okrenula se u antifašističkoj borbi projugoslo-

venskim snagama - i monarhističkim i komunističkim - koje su pretežno sačinjavali Srbi.

Ovo se manifestovaio i u derogiranju i ponovnom uspostavljanju jugoslovensko-sovjetskih diplomatskih odnosa.

Daleko sam, razume se, bio od pomisli kakvo je bilo pravo stanje stvari, ali u meni je nešto kuvalo.

Kakva je ovo politika, koja posle poznatog stradanja Banije, nestanka blizu 20.000 izbeglica i jedne njene divizije, i njene popune i mobilisanom decom ispod osamnaest godina, traži od mene da, bez razloga, odsudno angažujem u frontalnim borbama protiv nadmoćnijih Nemaca i ovu novu diviziju.

Ovo, očito, ne može biti samo *nerazumevanje suštine partizanskog vida ratovanja od »Španaca«,* u kojem je *izbegavanje takvog angazovanja osnovna zakonitost. Miriše to nekako i na samo zatiranje semena naroda koji se uvlači u avanture, opasne po sam njegov opstanak* - pomišljao sam - ni u snu ne sluteći da ja, podređene i poverene mi boračke mase Srba, uvedene u ovako odsudnu borbu pod progresivnim nacionalnim i socijalnim parolama - projugoslovenskim i socijalističkim angažujem - u suštini za »socijalističku« Hrvatsku, u kojoj će imati manje prava i obeležja svog nacionalnog identiteta nego u antišizmatičnoj, katoličkoj Austriji.

Povod za naknadnu sumnju da je to bio, pored vojnotehničkih neznanja, i izraz katoličko-kominternovskog antisrpstva, daje i opravdavanje velikih žrtava na Sremskom frontu (1945), izazvanih slabim komandovanjem takođe »Španaca«, i nehumana mizantropska izjava visokog komandanta: »Trebalo je pustiti krv srpskoj buržoaziji.«

Nezadovoljstvo, bes, protest i bol za izgubljenim ljudima prokuvali su u meni povodom nadmene formalističke kritike Ivana Rukavine, i ispunili mi oči suzama. Nisam znao ni gde ni kako da počnem opasan protivnapad, koji je, po mom unutrašnjem raspoloženju lako mogao prerasti u skandalozni fizički obračun.

Rukavina je, međutim, shvatio ozbiljnost situacije i smirio je.

Razgovor je dalje vođen u prijateljskom tonu, pa je i kroz njega procurilo nešto od onog potmulog što se odvijalo iza kulisa.

»Ima teškoća i kriza politike 'bratstva i jedinstva'. Srbi, eto, postavljaju pitanje 'zašto ličko-kordunaško-banijski korpus sastavljen od Srba nosi naziv hrvatski'«, rekao je Rukavina, uz prizvuk da ta primedba nema osnova, da to ne treba ispravljati, već da tako treba i da ostane, *iako je, i po njegovim rečima, izraslo u politički problem.*

Do preimenovanja Prvog »hrvatskog« u Četvrti korpus NOV Jugoslavije je ipak došlo po volji nekog drugog, da bi se sada vodio u istoriografiji kao »Prvi korpus *NOV Hrvatske«,* što nije formalne nego falsifikatorske, političke prirode, kad se zna da *nisu postojale oslobodilačke vojske Hrvatske, Slovenije, Srbije..., nego NOV Jugoslavije.*

Ova atmosfera mogla je podsećati na raniju sudbinu krajišnika-Srba - »pravoslavnih«, kada su bežali od islamizovanja i »turčenja« da bi onda

bili izloženi »unijaćenju« i katoličenju Venecije i habsburške Austrije, za čije su interese prolivali krv u ratovima širom Evrope.

Pobuđivalo je to sumnju da se napadano asimilaciono, unitaristička jugoslovenstvo namerava zameniti asimilacionim unitarističkim hrvatstvom.

A hrvatski »socijalistički« asimilacioni unitarizam - svojevrsna kontrarevolucija - i osuda otpora Srba u Hrvatskoj toj politici, kao navodne težnje ka velikosrpskom hegemonističkom unitarizmu, samo je drugo izdanje ustaškog kvalifikovanja otpora NDH-ovskoj strahovladi kao »četništvo« i »srbokomunizam«.

Antišizmatička, rasističko-nacionalistička, hrvatsko-unitaristička doktrina, koja se pojavila i u vidu »pravaštva«, »frankovluka« i ustaštva

- nastala je po ugledu na mađarsku političku šovinističku ideju da se svi delovi naroda u oblastima krune sv. Stefana - Slovena i Rumuna - potpuno odvoje od svojih narodnih stabala u susednim zemljama, i potčine kulturnom uticaju »vladajućeg naroda«, kako bi se omogućilo stvaranje *»velike i jedinstvene mađarske države«*. Bio je to izraz bolesnih ambicija, koje su nametale uverenje malom narodu da on snažnom političkom moći i propagandom može da asimilira potčinjene raznorodne narode u svojoj državi i tako od »malog« naroda stvori »veliki«.

Zajednička opasnost zbližila je tada patriotske snage među Srbima i Hrvatima u Habsburškoj Monarhiji, dok su feudalni nacionalni elementi, uprkos ultranacionalističkim parolama sarađivali s »vladajućim narodom« na mađarizaciji i germanizaciji i Hrvata i Srba.

U toj atmosferi na sednici znamenitog hrvatskog Zemaljskog sabora u Zagrebu, pod rukovodstvom bana Josipa Jelačića, meseca juna 1848. godine, čuveni hrvatski rodoljub Ivan Kukuljević Sakcinski, rekao je, između ostalog, o ulozi Srba u Hrvatskoj:

»Ovaj nam je narod srpski u najvažnija vremena, kad smo pod aristokracijom, latinizmom i germanizmom stenjali, našu čistu narodnost sačuvao.«

U istom duhu govorio je i preporoditelj duhovnog života hrvatskog naroda Ljudevit Gaj:

»Budući da se budućnost naša na bratimstvu Srpstva i Hrvatstva osniva, usuđujem se (primjetiti), gospodo, da ovaj narod ima za nas velike zasluge: promislimo, da sve mišice na Kordunu, koje nas brane samo su Srbiji.«

U sedmom članu zaključaka Sabora kaže se: »Hrvatski sabor na temelju slobodne i savršene jednakosti prima sve želje naroda srpskog i za svoje sopstvene priznaje.«[5]

Nacionalna i verska hrvatska agresivnost u jugoslovenskom prostoru ima svoje korene u vazalnoj psihologiji, nastaloj tokom dugog života u ropstvu, i u činjenici da *katolička crkvena organizacija nema nacionalni,*

[5] **Radoslav M. Grujić: *Istorijski značaj Srba u Hrvatskoj,* Zadruga »Sloboda«, Beograd, 1940. godine, str. 2, Biblioteka SANU, 1-2181.**

nego internacionalni, klerikalni karakter i da se njena vrhovna vlast nalazi u nacionalno i verski agresivnoj »latinskoj« sredini, što katolike, islamce i kominternovce, internacionaliste čini nacionalno-politički nepunoletnim i nesamostalnim. Ta psihologija otežava evropsko-katoličkom delu jugoslovenskih naroda da sagleda i uoči da mu agresivni mletačko-italijanski i austrijski katolicizam, evrocentristički i antišizmatički obojen nije stolećima dozvolio da obezbedi sebi kakvu-takvu nacionalnu državu.

I u redovima partizanskog vojnopolitičkog rukovodstva Hrvatske osećalo se na momente nedozvoljeno varničenje onog »samohrvatskog«, »svehrvatskog«, »velikohrvatskog«, nacionalizma, ili borbe hrvatskih ekskluzivističkih snaga za sopstvene nacionalne interese, gazeći tuđe, nacionalizma tipa Tijera, Gizoa, Etveša, Starčevića i Kvaternika, po kojima jezik pri opredeljivanju nacija - kako su to zastupali nemački klasični humanisti, nemački »Sturm und Drang«, Vuk i Ilirci - ne igra važnu ulogu, nego »spajanje zavojevačkih i robovskih rasa«.

U hrvatskoj nacionalnoj svesti suviše važno mesto zauzima uverenje u *veliku hrvatsku katoličko-evropsku misiju na Balkanu* malog hrvatskog naroda, u duhu »Predziđa katoličanstva« na Drini, uz prenebregavanje činjenice da inspirator toga mita - Vatikan - nikada Hrvatima nije obezbedio ni nacionalnu crkvu ni državu.

Neodoljivo je to podsećalo na raniju istorijsku praksu, recimo onu 60-ih i 70-ih godina 19. veka, kada je u vreme velike opasnosti od germanizacije i mađarizacije Hrvatski sabor, 1867, Srbima u Hrvatskoj priznao kakav-takav nacionalni identitet, da bi kasnije Starčevićevi, i Kvaternikovi i Frankovi »pravaši« to negirali, gajeći doktrinu »grkoistočnih« »pravoslavnih« »Hrvata« - »Trojedna kraljevina« - »Trojednica« - Hrvatska, Slavonija, Dalmacija ima 2,5 miliona Hrvata, od kojih 500.000 »pravoslavnih Hrvata« - zapisano je u Statističkom pregledu.

»Pančevac« - list koji je branio Parišku komunu i objavio Manifest komunističke partije - ovako je prokomentarisao ovu političku klimu, opterećenu malignim hrvatskim kleronacionalizmom.

»Mi znamo da ima mnogo Hrvata, kojima smo mi 'Braća Srbi', samo u nevolji, kad na primer treba oboriti kakvog Rauha i podizati opalu kraljevinu. Savlada li se jednom nevolja i dođe li se do vlasti i do snage, to će se onda opet pitati: 'A gde su ti Srbi?' 'Mi ih ne vidimo u trojednoj kraljevini.'«[6]

Sve ovo nekako važi i za atmosferu u SR Hrvatskoj, s tim da se Rauhova apsolutistička vlast zameni nemačko-ustaškom okupatorskom, a »Trojednica« »jedinstvenom«, »suverenom« republikom Hrvatskom.

Jugoslovenski socijalistički harizmatski kultizam delimično je proizašao i iz te vekovne iracionalne ideološke atmosfere.

Smatrao sam da je provirivanje tog hrvatskog nacionalizma u NOP-u periferna stvar i da ga ne treba stavljati pod mikroskop. Opredeljivao sam

[6] **Vasilije Đ. Krestić: »O nazivu jezika u prošlosti Hrvatske«, »Politika«, 6. juni 1989, str. 24, 7. juni 1989. str. 21.**

se za praćenje generalne jugoslovenske nacionalnooslobodilačke i revolucionarne linije, koja je kao rezultanta sumirala u osnovi sve nacionalne i socijalne interese jugoslovenskih naroda, ukazivala put ka socijalističkoj zajednici nacionalne ravnopravnosti i socijalne pravde.

Ovo utoliko pre što je u suštini sadržaja društveno-političkih odnosa u NOP-u, u celini, pa i u Hrvatskoj, bio demokratizam u istorijsko--materijalističkom smislu reči, iako su se ispoljavale i autarhijske, despotske tendencije.

U našoj partizanskoj agitaciji i propagandi dominirali su elementi:

- Komunistička partija *Jugoslavije,* kao jedinstvena integraciona politička organizacija na jugoslovenskom polinacionalnom i polikonfesionalnom prostoru;
- *Jugoslavija,* kao društveno-politička, državno-pravna demokratska *zajednica slobodnih ljudi i ravnopravnih naroda,* a ne - kako će se to kasnije izvitoperiti - zajednica *»suverenih«, »nacionalnih država«, kontrarevolucionarno oktroisanih republika i pokrajina* - koja, kao i svaka država, bazirana na nacionalizmu imanentno nosi u sebi elemente antagonizma, neravnopravnosti i ugnjetavanja;
- *Socijalizam,* kao »prelazna etapa ka komunizmu« - društveno--političkom ovaploćenju naučne ideologije radničke klase. U domenu svojinskih i produkcionih odnosa, negacija klasne eksploatacije i velika istorijska stepenica ka vizionarskom društvu bez klasa, nacija, država, bez ideološko-verskih nacionalnih i klasnih antagonističkih suprotnosti, i s njima povezanih dominacija i eksploatacija...

U vezi s tim je i činjenica da sam ja, boreći se pedesetih godina za usvajanje vojnopolitičke »doktrine opštenarodne odbrane«, imao u vidu i opasnost da bi secesionisti mogli iskoristiti teritorijalne jedinice naoružanog naroda u neprijateljske, secesionističke, arrtijugoslovenske svrhe

- poput onog diverzantskog angažovanja dela građanske »Mačekove zaštite« Banovine Hrvatske, aprila 1941. A generali favoriti nacionalista--maspokretovaca, po VUS-u ne samo pristalice, nego i »tvorci« ove doktrine (Bogdan Oreščanin, Ivan Rukavina), podvlačili su samo da će time »doći do jačeg izražaja *nacionalni momenat,* bez sagledavanja i moguće nacionalističko-separatističke opasnosti.

Predloži nekih republičkih centara osamdesetih godina, nacionalističko-separatistički nadahnutih, da se likvidira operativni deo oružanih snaga Jugoslavije - JNA - i svedu samo na teritorijalnu odbranu »nacionalno« obojenu, da se vojska služi »kod kuće i u civilu«, govore da moja opreznost nije bila bez osnova.

Od pomenutog varničenja nacionalizma u partizanskim redovima tokom rata do maspokretovskog »prebrojavanja« Srba u Hrvatskoj šezdesetih i sedamdesetih godina - koje sa svoje strane baca retrospektivne tamne senke i na mnoga ratna zbivanja - očevidno nije daleko.

Znam da će velikohrvatski kleronacionalisti, šovinisti, zadojeni evrocentrizmom, ibermenšovskim rasističkim učenjem o hrvatskom »gospodstvujuščem narodu«, »Božjem narodu«, »narodu sv. Petra«, iz kojeg se

rodila genocidna NDH, »Božja«, »Kristova Hrvatska« i »komunisti«-jugoslovenski »nagodbenjaši«, »antijugoslovenski nacionalistički čistunci« i staljinističko-kominternovski separatisti, koji nisu u stanju da se distanciraju od prvih, okarakterisati ova moja razmišljanja kao nacionalističku, srpsku i antihrvatsku netrpeljivost. Ja sam, međutim, isto tako i isto toliko i protiv onog dela »svetosavske ideologije« o »izabranom srpskom narodu«, iz koje je proizišla politika nacionalne neravnopravnosti u građanskoj kapitalističko-monarhističkoj Jugoslaviji, i maligno, nacionalistički bolesno četništvo - čijem sam porazu u Srbiji, Bosni i Crnoj Gori ne malo doprineo
- kao i protiv velikoalbanskog, velikobugarskog, klerikalno-slovenačkog, crnogorskog, makedonskog i muslimanskog šovinizma, kao destruktivnih sila usmerenih protiv mirnog života balkanskih naroda.

Nisam do sada sebi dozvoljavao, pa neću ni sada da padam u istorijsku grešku koju su decenijama činili rukovodeći Srbi-komunisti time što su
- u situaciji kada su se drugi grčevito borili za svoje nacionalne interese, usvajali kominternovsko proglašavanje svakog pominjanja srpskih interesa za neoprostivi ideološki greh, pa su time objektivno vršili nacionalnu izdaju, ponekad čak i kao Srbi prekršteni u Hrvate.

Pravo da ovako otvoreno, oštro i konkretno govorim o nacionalizmima - šovinizmima, kao društvenim zaraznim bolestima uzimam na osnovu toga što sam razbijao i četničke, i ustaške, belogardejske, muslimanske, albanske i ostale nacionalističke i kvislinške vojske širom Jugoslavije, pa i pred Trstom i u Sloveniji u proleće 1945, gde su se one u velikom broju našle pod skutom propalog fašizma - posle amnestije i poziva AVNOJ-a da se napuste okupatorski redovi - i što sam sa jednakom pažnjom i bolom lično i iskreno štitio na mnogim mestima i srpsku, i hrvatsku i muslimansku decu ugroženu od versko-nacionalističkog nasilja.

Određenu, ne malu ulogu pri tom igra i činjenica da »mali« i »ugnjeteni« u građanskoj, monarhističkoj Jugoslaviji nemaju dovoljno sluha, niti se dovoljno angažuju u socijalističkoj Jugoslaviji na uspostavljanju *stvarne nacionalne ravnopravnosti,* uz istovremeno obezbeđenje i građanske i pravne jednakosti građana, pa srpski narod s razlogom optužuje komuniste Srbe, zato što su nekritički sprovodili kominternovsko rešenje balkanskog nacionalnog pitanja, koje je umnogome išlo na likvidaciju ne samo buržoasko-monarhističkog režima, nego i protiv vitalnih interesa srpskog naroda i njegove države.

Politika nacionalističkog optuživanja i kažnjavanja celokupnog srpskog naroda kao »zavojevačkog« i »ugnjetačkog« i »simetrije« u odnosu na učešće u NOB-u i u kvislingovštini, samo nevešto prikriva praksu: »Sjaši Kurta, da uzjaši Murta.« To je već dovelo do krupnih poremećaja u jugoslovenskom socijalističkom društvu i preti opasnošću da »mali« i »ugnjeteni« izgube - u svojoj nacionalističkoj, navodno opravdanoj euforiji - sve one tekovine koje su zadobili u zajedničkoj, pretežno srpskoj borbi, klasno komunistički, internacionalistički nadahnutoj.

Da je ova tendencija uočavana i da joj se planski suprotstavljalo tokom i posle rata, ne bi se u socijalističkoj, samoupravnoj Jugoslaviji dugo

!

vremena sprovodila politika »što slabija Srbija, to jača Jugoslavija« - koja je nanela težak udarac jugoslovenskoj zajednici naroda.

Tu, u osećanju istinoljubivosti i pravdoljubivosti, a ne u srpskom »zavojevačkom nacionalizmu«, nalaze se koreni mog nezadovoljstva i kritičkog odnosa prema jugoslovenskoj političkoj praksi, opterećenoj nacionalšovinizmom, antijugoslovenskim secesionizmom, katolički i kominternovski obojenim.

Koreni ovog mog prava usađeni su u uverenje da sam - vodeći kao komandant Sedmu banijsku »hrvatsku« diviziju preko Neretve i Sutjeske (1943), a Četvrtu armiju kao načelnik Štaba armije na Trst (1945) i radeći dugo kao načelnik Glavnog štaba Hrvatske - doprineo, možda, ponešto i ratnoj i slobodarskoj slavi i Hrvatske, moje uže postojbine, u kojoj su i grobovi mojih roditelja i čije poštene radne građane - Hrvate - pored ostalog i zbog toga što sam se među njima rodio i školovao - ničim ne želim da uvredim.

Svestan sam toga da su i Hrvati, kao etnos i nacija - kako se to dešavalo, dešava i dešavaće se i ostalim etnosima i nacijama koje u određenom vremenu reprezentuju reakcionarni nasilnici, despoti - pretrpeli ogromne štete od ustaštva, nosioca kleronacionalističkog i fašističko-rasističkog nasilja, sprovođenog, navodno, u ime hrvatskih nacionalnih interesa.

Mene u komunističke vode i partizanske ratne vrtloge nije oterala ni lična beda ni nacionalna srpska ugroženost u građanskoj Jugoslaviji, nego neodoljiva žudnja za slobodom, ličnom, klasnom, nacionalnom, radničkom, seljačkom, hrvatskom i slovenačkom, pa, razume se, i srpskom.

Iskrenost i oštrinu u osudi svačijeg nacionalizma (pod kojim se ne podrazumeva patriotizam ili ljubav prema svojoj zemlji!) šovinizma i rasizma - iskrenost koja nije svojstvena birokratsko-harizmatskom stilu laži i obmana - mogu sebi da dozvolim ne samo kao protivnik toga stila, nego kao čovek u kome ne tinja mržnja ni prema jednom narodu, uključujući i one čije su vojske harale, žarile i palile po našoj, meni dragoj zemlji - prema Italijanima i Nemcima - i što se nisam borio niti se sada borim za nekakvu specifično srpsku, slovenačku ili hrvatsku pravdu, nego za pravdu i istinu uopšte, koje treba da budu istovremeno i srpske i slovenačke i hrvatske ... svačije ... ljudske!

Moje izražavanje nezadovoljstva, izazvanog nepoštovanjem u praksi politike nacionalne neravnopravnosti - a posebno kažnjavanjem srpskog *naroda* zbog grehova i »grehova« vladajućih slojeva - želim da ugradim u funkciju socijalističkog jugoslovenstva, polazeći od činjenice da je ugnjetavanje »malih« u ime »velikog« naroda umnogome razorilo građansku Jugoslaviju i da će još brže i temeljitije razoriti socijalističku Jugoslaviju sam pokušaj političkog i ekonomskog ugnjetavanja najbrojnije u zajednici jugoslovenskih nacija. Zato se zalaganje za slobodu i ravnopravnost sopstvenog naroda - u konkretnom slučaju srpskog - u situaciji kad to ne čine drugi i bez namere da se nanosi šteta i nepravda drugim narodima, nikako ne može karakterisati kao nezdravi maligni nacionalizam. To je patriotizam, ili

ljubav prema sopstvenoj zemlji, bez koje ne može postojati ne samo ljubav, nego ni tolerantnost prema nesopstvenim ideološkim, nacionalnim i verskim grupacijama.

Za mene tu nije reč prvenstveno o povredi nacionalnih opredeljenja, nego o povredama opšteljudskih osećanja i prirodnih ljudskih prava.

Istorija pokazuje i uči da je nedemokratsko, nasilničko ponašanje posle pobede, redovno upropaščivalo narodne tekovine, često i one skupo krvlju plaćene.

Moji sudovi i ocene ne proizlaze iz emocija versko-nacionalno opredeljenih, jer sam se davno i definitivno oslobodio tih stvarno opasnih bolesti, nego iz razmatranja i procenjivanja politike KPJ i socijalističke Jugoslavije u celini, a posebno na nacionalnom planu *kao neprincipijelne, nedosledne, opterećene politikantstvom i nacionalizmom.* Iz te, po meni objektivno zasnovane ocene s kojom će se neko složiti a neko neće, bojeći je u ovom smutnom vremenu svojom nacionalnom bojom, logično proizlazi - budući da je u partijsko-političkom i državnom vrhu predominantna uloga Hrvata i Slovenaca (Tito, Katdelj...) *da se ta politika izražava i kao suviše prohrvatska, proslovenačka, antisrpska - što će reći samim tim i opasno antijugoslovenska.*

Bilo bi zaista tragično za sve narode Jugoslavije, posebno za Srbe u Hrvatskoj i za Hrvate, istina iz različitih aspekata, ako bi istorija ustanovila da Srbi u Hrvatskoj koji su se 1941-1945. dosledno borili za socijalističku Hrvatsku imaju u njoj manje izraza svog nacionalnog identiteta nego što su ga imali u habsburškoj carevini, kojoj su izvojevavali pobede širom Evrope, a ova i te pobede koristila za pojačavanje katoličko-šizmatičkog pritiska na njih.

Na vlastodršcima socijalističke Hrvatske - komunistima Hrvatima je, da se takva mračna vizija ne ostvari, a moje otvoreno ukazivanje na suštinske probleme nacionalnih i socijalnih odnosa ima za cilj sprečavanje negativnih tendencija i kursa koji vodi njihovom ostvarenju.

Ovaj i ovakav osvrt proizlazi iz veštački stvorene propagandne atmosfere u socijalističkoj Jugoslaviji, u kojoj se svako zastupanje sopstvenih nacionalnih interesa - slovenačkih, hrvatskih, makedonskih, crnogorskih, muslimanskih - karakteriše kao nacionalnooslobodilačka pojava, a isticanje srpskih interesa - opravdanih i neopravdanih - kao težnja ka unitarizmu i dominaciji »ugnjetačkog« i »zavojevačkog« srpskog naroda, što je umnogome paralizovalo energiju i aktivnost ne samo Srba, nego i jugoslovenskog društva u celini.

Ukoliko neko osnovano misli i pokaže se da moja strahovanja nemaju osnova - utoliko bolje.

A svestan sam i toga da deljenje nacionalne »pravde« - posebno kad se ukazuje na nacionalnu neravnopravnost »sopstvene nacije« - nosi opasnost dobijanja »nacionalističkih« etiketa. Otuda i averzija prema »socijalističkom nacionalizmu«, koji ometa kretanja u nove svetove Treće naučnotehničke revolucije i nameće vraćanje u istorijski prevaziđeni svet nacija.

Na ovakva razmišljanja neodoljivo navodi tekuća politička praksa u SR Hrvatskoj i stavovi: Drugog zasedanja ZAVNOH-a u Plaškom, 14. oktobra 1943. g. »...Srbi, u Hrvatskoj dali su u dosadašnjim borbama neviđene žrtve, i dokaze o svojoj velikoj ljubavi prema zajedničkoj domovini, pa kao što su se zajedno s Hrvatima borili protiv zajedničkog neprijatelja tako će zajedno uživati i plodove pobjede i slobode. Nema, ne smije i neće biti Hrvatske u kojoj Srbima ne bi bila zajamčena puna ravnopravnost i jednakost«; Trećeg zasedanja ZAVNOH-a, u Topuskom, 9. maja 1944. g. »... Hrvatski i srpski narod u Hrvatskoj potpuno su ravnopravni.«

»... Sve zakonske odluke, Zemaljskog antifašističkog veća narodnog oslobođenja Hrvatske i njegovog Predsjedništva objavljuju se s potpisom predsjednika i tajnika ZAVNOH-a - *latinicom i ćirilicom.* (Podvukao *P. J.)*

Kako ove stavove branioci »AVNOJ-evske - Titove Jugoslavije« dovode u sklad s činjenicom da u socijalističkoj Hrvatskoj ne postoji nijedna ni politička ni kulturna ustanova Srba u Hrvatskoj i da su im jezik i pismo praktično zabranjeni.

Očevidno bi zvučalo nenormalno da mene - čoveka koji se istakao u *borbi protiv dominacije moje, većinske, srpske nacije«* i za ravnopravnost svih naroda na tlu Jugoslavije - neko ograničava nekakvim izmišljenim srpskim nacionalizmom, kako je to uobičajeno, na osnovu toga što osuđujem politiku koja bi »malima« (uključujući tu i nacionalne manjine - Šiptare, Mađare...) omogućila da obezbede makar i u regionalnim okvirima dominaciju manjine nad većinom, sada konkretno nad srpskom nacijom. Nju ja, navodno, ne bih smeo braniti u atmosferi »drž'te lopova« i zamene teza u duhu i one Klauzeviceve sofističke logike da branilac, a ne napadač izaziva sukob - rat.

I po objektivnim ideološko-političkim merilima i subjektivnom osećanju, ja se ne ubrajam u one kominternovske »velike revolucionare« koji su tokom života nekoliko puta menjali osnovnu političku boju - antijugoslovenstvo - jugoslovenstvo - antijugòslovenstvo. Ni u KPJ nisam stupio u vreme kominternovske antijugoslovenske atmosfere i borbe za vlast u ilegalnoj partiji, kao stepenici i sredstvu za uspostavljanje neograničene vlasti nad narodom, nego, juna 1941. godine, kada je trebalo otimati narodu slobodu iz ruku moćne fašističke okupatorske mašinerije, na čemu se bila angažovala i KPJ.

Međutim, »socijalistički nacionalisti«, »nacionalsocijalisti« - pre svih oni opterećeni duhom katoličkog vazalstva i antijugoslovenstva - nastoje svim sredstvima da našoj generaciji koja je već prebolela propast nekoliko država u kojima je rođena i živela, olako oduzmu ljubav i prema zajedničkoj državi Južnih Slovena - socijalističkoj Jugoslaviji i užim postojbinama Srbiji, Hrvatskoj, Sloveniji. Oni maštaju potajno o njihovom vazalnom položaju u odnosu na naše bivše gospodare, Germane, Latine i Turke.

Suviše velika hrvatska nacionalna netrpeljivost kao trajno opredeljenje u dugo očekivanoj - i to socijalističkoj - državi Hrvata - koji su kroz vekove imali prilike da osete posledice pritiska latinskog, germanskog i mađarskog

nacionalizma - šovinizma - predstavljalo bi zaista neprijatno iznenađenje, i pobuđivalo bi pomisao na veliku političku i nacionalnu nedozrelost.

(Ne)dostojnost slobode pojedinca ili naroda najrečitije se pokazuje u vidu (ne)poštovanja tuđe slobode u uslovima posedovanja vlasti. Najočiglednije se to vidi na slučaju Siptara - »Albanaca« na Kosovu koje fašistička separatistička histerija vuče na oživljavanje onog antisrpskog i anticrnogorskog genocida, praktikovanog za vreme osmanlijske vlasti na Balkanu, pre nego što je ostvarena tražena puna albanska suverenost i državnost na Kosovu. A šta bi tek bilo da se uspostavi »suverena republika Kosovo« ili »Velika Albanija«!? Zaboravlja se da fašističko-genocidni metod vladanja nosi u sebi klicu propasti vlasti koja se njime služi, klicu mobilizacije progresivnih snaga za likvidaciju takvog poretka i takve države ma kako moćne.

Sudbine austrijske i osmanlijske carevine su dovoljno poučne za one koji su spremni da uče!

Ako se želi suzbiti maligni, srpski nacionalizam - posebno kod Srba u Hrvatskoj - onda im se ne sme stvarati osećaj da je izjašnjavanje »Srbin« »greh« prema hrvatstvu, a da je prva stepenica u rajski svet izjašnjavanje kao »pravoslavni« ili »Hrvat srpske nacionalnosti«, to jest da je jedino hrvatstvo spasavajuća nacija i vera.

Zato mene ne uznemirava mnogo to što će šovinisti svih boja, »borci za nacionalna prava«, u suštini protivnici jugoslovenskog samoupravno--socijalističkog jedinstva i zajedništva, koje oni nazivaju »unitarizam«, naći prigovore ovim mojim razmišljanjima.

Moju roditeljsku kuću u srpskom selu Blatuši gradili su Hrvati - prijatelji moga oca, braća Muže iz hrvatskog sela Gređani.

Trebalo bi imati u vidu pouku istorije koja kaže da svaki narod pre ili posle mora isplatiti račune koje mu pravi opasna bolest - nacionalistička netrpeljivost, šovinizam - i pokušaj gaženja nacionalnih i socijalno-klasnih prava drugih naroda i klasa.

Nisam napustio pariški naučni institut i došao u jugoslovenski ratni vrtlog iz šićardžijskih razloga, i ne mogu se pomiriti sa zamenom jednog ugnjetavanja i nezdravog nacionalizma drugim - recimo građanskog, buržoasko-kapitalističkog, »socijalističkim« nacionalizmom, pod kojim podrazumevam stari buržoaski nacionalizam, prikriven naprednom socijalističkom frazeologijom.

Uverenja sam, a to kaže i teorija komunizma, da će se »nacionalno pitanje«, kao i svojevremeno »feudalno«, konačno resiti odlaskom sa istorijske pozornice kategorija nacija i nacionalnih država, kako se to svojevremeno odigralo sa feudima, i da će se to desiti u raznim oblicima, istina u dosta dalekoj, ali sagledivoj perspektivi - odumiranjem, u socijalističkoj prelaznoj epohi ka komunizmu svih, a ne transformacijama jednih »manje vrednih« nacija u druge - nadmoćne, kako to sanjaju nacionalistički čistunci, šovinisti i rasisti.

NAPAD NA CAZIN I GLINU

Kada se Sedma banijska divizija odmorila posle borbi između Karlovca i Ogulina, odlučio sam da napadnemo Cazin iz dva važna razloga:

1. Da se na brzinu dokopamo naoružanja, municije i baterije haubica 105 mm, svestan da se Cazin nadomak Bihaća ne može dugo držati.
2. Da pokažemo partizansku snagu Cazinsko-kladuškoj krajini, gde je postojala »Huskina vojska« - domaća teritorijalna, na dve stolice sedeća »muslimanska milicija« - »ni partizani«, »ni domobrani«, koja je, u zavisnosti od naše snage preko Huske Miljkovića, svojevrsnog atamana, čas primala, čas proterivala naše partizanske političke komesare.

Kao što se zna, muslimansko kladuško-cazinska milicija bila je formalno kunktatorski a u suštini neprijateljski raspoložena prema partizanima, *čak i krajem 1943. godine.*

Uprkos tome, falsifikatorska istoriografija »belih mrlja«, »simetrije« i »ravnoteže« u doprinosu NOR-u i kvislingovštini pojedinih naroda i narodnosti, uvela je u raznim zbornicima vojsku »Huske atamana« u Prvi korpus NOV Hrvatske, karakterišući je samo brojno bez isticanja njenog delovanja u raznim vremenskim periodima. A njen politički karakter opredeljen je, pored ostalog i činjenicom da je njen komandant Huška Miljković dezertirao tokom Četvrte okupatorsko-kvislinške (protiv)ofanzive, kao komandant partizanskog Bihaćkog bataljona, da bi u saradnji s Nemcima i ustašama osnovao »Muslimansku miliciju« - »Huskinu vojsku«.[7]

Ova tendencija pretvaranja kvislinga u borce za slobodu - negovana 1944-1945, kada su Ivan Šubašić i Vlatko Maček nastojali da celokupnu ustaško-domobransku, NDH-ovsku bagažu pretovare na savezнички brod - vidno se ispoljila i na krajiškom području. Tada su istaknuti politički »lideri« (koji su sebi pripisali »Spomenice 1941«!) na simpozijumima, po svome, tumačili NOR. sipajući iz rukava brojna stanja svojih »partizana« i njihove »akcije«, prikazujući Četvrti korpus NOVJ, maltene kao muslimanski korpus, a istovremeno gradili spomenik u Kladuši vođi - u Krajini ozloglašenih turskih akindžija - Muji Hrnjici.

Ako se i usvoji oportunistički, pragmatistički stav da se prećutkuju masakri Srba 1941. godine na kordunaško-banijsko-kladuškoj »suvoj međi«, kako se ne bi povređivale bolne rane, teško se može složiti s tim da se 1987, bez dokumentovanja, piše da je cazinsko-krajiško područje »dalo NOP-u do kraja 1942. godine'ukupno 2.213 boraca«.[8] Maltene kao Banija ili Kordun?!

Nigde nema ni reči o borbenim akcijama te, za ono vreme, velike vojske protiv okupatora koji je mirno živeo u Bihaću, Cazinu, Kladuši...

Napad na Cazin, koji je branio garnizon jedne bojne domobrana, 80 žandarma, 10 Nemaca i baterija haubica, pripremio sam detaljno po karti.

[7] ***Prvi korpus NOV Hrvatske,*** **Historijski arhiv u Karlovcu, 1987. godine, str. 259.**
[8] ***Ibid.*****, str. 126.**

Dugo sam proveo nad njom dok nisam uočio sve visove koji bi mogli biti uključeni u odbranu grada.

Dešifrovanje sistema odbrane pokazalo se ispravnim, pa smo brzo i lako prve noći 14/15. novembra ovladali gradom, osim gradske kule na kojoj je bio i glavni deo željenog plena - baterija haubica.

Nismo se povlačili kao kod Ogulina, nego smo se tokom 15. novembra zadržali u gradu, blokirali kulu i vršili, pod mojom direktnom komandom, artiljerijsku korekturu, kako bi - kako sam zamišljao - sledeće noći tačnim, posrednim i neposrednim artiljerijskim gađanjem mogli podržati juriš naše pešadije, koja je ceo dan, po kiši, stalno uznemiravala neprijateljsku posadu na kuli.

Napadu divizije prisustvovali su novi komandant Četvrtog korpusa, Ivan Rukavina, i načelnik štaba Nikola Grubor.

Kada sam im u kući u blizini Štaba divizije dostavio kopiju zapovesti za napad - *a* ovu hitno uputio jedinicama kako bi mogle stići na vreme, oni su došli u Štab divizije.

Grubor je u ime obojice sa visine, prepotentno, opet kao i ono kod Ogulina pred svima, započeo svoje primedbe.

»Ovde u zapovesti ima svačeg, samo ne onog najvažnijeg - nema određenog mesta za artiljeriju.«

»Kako nema, kao širi rejon naznačena je grupa zaselaka Ćoralići!«

»Da, ali mesto artiljerije određuje se precizno, sa tri tačke, druže komandante!« - pouči mene Grubor, ignorišući činjenicu da sam ja kao artiljerac-topograf mogao to znati. Partizanskoj vojsci se, po mom uvidu, u njen duh morala ostavljati i znatna sloboda inicijative, pa namerno nisam hteo da cepidlačim u duhu propisa artiljerijske ratne službe.

Eto, to je ispalo ono »najvažnije«, važnije od zamisli napada, grupisanja snaga, organizacije vatre itd.

Dok smo pripremali napad na kulu, Rukavina i Grubor su bili u selu, a pred sam napad, kasno posle podne, došli su na moju osmatračnicu - »istaknuto komandno mesto«.

Kad smo neprijateljsku artiljerijsku posadu na kuli u severnom delu grada počeli zasipati svojom tačnom, korekturisanom artiljerijskom vatrom, javili su mi da su neprijateljska pojačanja upućena iz Bihaća izmanevrisala kod Ostrošca naše obezbeđenje napada i kroz maglu se probila do južnog dela grada.

Ubacio sam u borbu rezervu sa zadatkom da zadrži pojačanja, u nadi da ćemo po planu savladati kulu i izvući haubice. Situacija je bila vrlo dramatična. Naša artiljerija je pojačavala vatru, a pešadija se približavala zidinama. U donjem delu grada odvijala se oštra borba protiv pojačanja.

Rukavina i Grubor - potpuno hladni - otišli su sa osmatračnice, uputili se u svoj štab na Kordunu i izvestili Glavni štab da napad nije uspeo.

Naša upornost, kao i uvek, isplatila se. Neprijateljska posada bila je neutralisana, borci su uskočili u tvrđavu, dokopali se haubica i dva teška

mitraljeza, 15 puškomitraljeza, 250 pušaka i 300 zarobljenika. Celu bateriju su izvukli iz grada, koji je, kao što je i predviđano - istina ne tako brzo - prepušten neprijatelju.

Kada smo sutradan izvestili da smo svoj plan realizovali i zaplenili bateriju haubica 105 mm i zarobili ceo garnizon, Glavni štab je bio u nedoumici: ko govori istinu - komanda divizije ili korpusa.

»Dođite i vidite novu bateriju - to je lakše nego je oteti od neprijatelja ...« - rekao sam cinično.

Tako je to izvedeno i bez onog »najvažnijeg« - bez tri tačke za označavanje mesta artiljerije, i uprkos »pomoći« korpusne komande, kojoj ono što je doživela očevidno nije moglo biti prijatno. Mogla je, povodom ovoga, razmisliti i o subjektivnim razlozima svog neuspešnog napada na Ogulin, pa ga ne bi ponovila i u napadu na Glinu.

Muslimanska cazinsko-kladuška milicija - »Huskina vojska« nije ni posle ovog spektakularnog partizanskog uspeha u Cazinu prekinula svoj neprijateljski stav prema partizanima. Ona je u sklopu šeste okupatorsko--kvislinške (protiv)ofanzive - za vreme prolaza preko Korduna i Banije nemačke divizije »Viking«, tako potkačila, 19. decembra 1943. godine kordunašku brigadu Joce Tarabića - upućenu u »prijateljsku posetu Huski«, da sam, nalazeći se u neposrednoj blizini »Kamenskog mosta«, bio u nedoumici da li to nailazi iz Bihaća nemačka tenkovska kolona?! Huška i njegova vojska »legli su na rudu« tek februara 1944. godine, posle čega su Husku, maja meseca, ubili agenti nemačko-ustaške obaveštajne službe.[9]

Upečatljivo je, izgleda, bilo moje lično ponašanje i na osmatračnici nadomak cäzinske kule, pa ga je opisao u divizijskim novinama jedan očevidac pod naslovom »Cazinska noć«.

Kako je tu dat autentičan opis mog tipičnog metoda rukovođenja borbom tokom »dinamike« boja koji sam koristio u Gaočićima kod Ruda (1941); kod Prozora, Livna, Grahova (1942); iznad Gornjeg Vakufa, na Neretvi i Sutjesci (1943); u Virovitici (1944), članak je vredan pažnje u celini.

*
* *

CAZINSKA NOĆ

Ledeni pljusak parao je slojeve mrkle noći, dok se oko Cazina stezao čvrsti obruč. U streljačkim strojevima opasivali su borci VII divizije Cazin.

I prema Bišću, kad na čas utihne pljusak, također se osjeća bat sigurnih koraka.

Led je sjekao lice i svim svojim gnjevom salijetao je junačke borce, dok im je bura grubo udarala u obraze. Iz šinjela i hlača salijevala se studena kiša u obuću ili je kliziła niz bose noge.

[9] ***Prvi korpus NOV Hrvatske,*** Historijski arhiv u Karlovcu, 1987. godine, str. 631.

Prasak haubičkih plotuna osvijetlio je bijesnu noć i sručio se u Cazinsku gradinu. Borba počinje. Banijci prodiru u grad.

I Huski je spremljena večera, gone ga bez predaha Kordunaši. Bježi se sve u gaćama. Predaju se Huskini vojnici i komandanti. Kunu se djecom i dinom da su prevareni od Huske.

Cazin je zauzet osim gradine. Tvrda je gradina, ograđena visokim zidom, a strma kao stijena. Na njoj su ukopane 4 haubice. Brane je žandari i Švabe. Domobranima drže pištolje za zatiljkom i ako se ne bore, zna se! Ispred zida su rovovi, iza zida su rovovi. Noćni juriši nisu uspjeli. Jedan Talijan, ne razumijevši komandu u jurišu, prijeđe neprijateljski rov. Ranjen je i zarobljen. Švabe ga sude na smrt. Šest godina borio se je protiv sebe, a najzad umire kao častan borac za slobodu svih naroda. Naš novi juriš otegnuo je strijeljanje našeg talijanskog druga. Borci su ljuti, otstupanja nema. Oni hoće potpuni uspjeh, oni hoće haubice. Vrše se pripreme za odlučni udar.

Kod Ostrošca vodi se žestoka borba. Nijemci nadiru. Treba požuriti sa likvidacijom gradine. Treća hvata borbenu vezu sa drugom. Borci ogledaju svoje bose noge, miluju ih: »sad ćete biti obuvene, sad ću Vas sakriti sniježnoj kiši«. Od vremena do vremena udara snažan pljusak. Neprijatelj nadire - glasi izvještaj II brigade. Osiguranje se junački odupire, borbe se vode prsa o prsa.

Komandant divizije ocjenjuje situaciju: ili da izvuku haubice i posadu ili da pojačaju garnizon. U prvom slučaju treba pritisnuti jače, u dugom treba pomjeriti položaje da ne bi borci bili izloženi. On želi držati situaciju u svojim rukama i podređene štabove obavještava o namjerama. Dvije slušalice su mu neprestano u rukama, čas prinosi uhu jednu, a čas drugu. Već po treći puta zvoni. Ovaj puta - šta će sa šest granata sa trenutnim upaljačem - ispali ih na gradinu - glasio je odgovor. Paljba se primiče Cazinu. Znači probili su se! Neke od veza su samoinicijativno prekinute. Komandant osluškuje paljbu. Sve žešća je dok se najzad cijeli Cazin ne pretvori u pakleni kotao. Sve ječi užasnim čeličnim jekom. Naš jedan bataljon je u gradu - izvještava se od nekud. Komandant se prihvata za glavu, na njega se sručila ta vatra, zar nije naređeno da se povuče? Ponovno uzima slušalicu. Zvonilo je. Sa strepnjom čekamo što će biti. Komandant mijenja boju. Kosa mu se nakostriješila.

Šta, šta? - toliko je dospio protisnuti a onda: treći neka goni, drugi neka goni, druga neka udari, neka presječe - viče komandant i ponavlja za sebe. Bataljon u gradu je u teškoj situaciji - pomislili smo i naprosto sluteći nesreću, nismo željeli ništa čuti. Komandant nije govorio ništa. Vratio je istovremeno dva telefonska aparata. Naređivao je posrednim stanicama, da predaju naređenje da pod svaku cijenu uspostave vezu.

Dok je komandant divizije tako stremio nad telefonskim aparatom, u Cazinu se vodila bitka za haubice. Štabovi bataljona su pred zidom gradine, pred ciljevima haubica na koje su borci htjeli pošto poto zajašiti. Od onih šest granata jedna je probila zid i izazvala paniku kod neprijatelja. Naređenje za povlačenje je već stiglo, no umjesto povlačenja, jurnuo je bataljon na gradinu i pod vatrom svih raspoloživih oružja skakali su borci na haubice. Neprijatelj je bezglavo bježao preko svojih lješeva, a domobranski vodnik je, predavši raport, energično vikao: prednjaci, rudni, jedan, dva, tri i tri haubice su upregnute zaškripale cestom. Domobrani su ih pokrenuli i pognali, oni su kraj njih ponosno stupali, svijesni da time doprinose svoj obol svojem oslobođenju.

Još je jedna ostala. Tenk je bio blizu haubice, tukao ispred nje i oko nje, ali haubica se ne ostavlja!

Zarobljeni naš drug Talijan, pun sreće žurio je u svoj bataljon među svoje drugove koji su ga spasili. Zahvalno ih je gledao i pripovjedao im kako mu je bilo na pragu smrti.

Najzad komandant divizije je dignuo glavu sa telefonskog aparata i rekao: Cazin je pao, gradinu smo zauzeli, haubice i zarobljenici kreću u određenom pravcu.[10]

[10] *Prvi korpus NOV Hrvatske,* **Historijski arhiv u Karlovcu, 1987. godine, str. 324, 325.**

Posle neuspelog napada na Ogulin, komanda Četvrtog korpusa organizovala je - uprkos protivljenju komande Sedme banijske divizije - na sličan način i napad na Glinu, u kojoj se nalazio garnizon od oko 700 vojnika SS pancer regimente »Danmark«.

U korpusnoj zapovesti predviđan je noću 23/24. novembra 1943. godine koncentričan napad u nekoliko kolona, kojima su bili određeni pravci nastupanja i uopšteni zadaci. Komandna mesta korpusa-divizije sa kojih je, po običaju, pasivno praćen razvoj događaja - bila su na priličnim odstojanjima. Nedostajala je procena protivnika, njegova snaga, raspored, plan odbrane i zamisao dejstva sopstvenih snaga i predviđanje učestvovanja komandi u »dinamici boja«.

Napad je, predveče 23. novembra, otpočela korpusna četa tanketa, koja se sama, bez pešadije, bila uputila u grad cestom Topusko-Glina. Dospevši do blizu mosta na reci Glini, bila je izložena snažnoj artiljerijskoj vatri neprijatelja i odbijena, što je znatno ohrabrilo branioca a oneraspoložilo napadača.

Napadi noću 23/24. i 24/25. novembra nisu urodili plodom.

Pošto je zamašnom korpusnom operacijom rukovodio Štab korpusa, ja sam postupao disciplinovano, po zapovesti. Nisam ispoljavao »navike komandanta bataljona« (kako mi je pežorativno prišivano), nego sam čekao izveštaje na komandnom mestu.

Međutim, novi garnizon »Čerkeza«, koji je posle ovog napada stalno uznemiravala Sedma banijska divizija zasedama na putu Glina-Petrinja, uskoro je napustio Glinu.

Bilo mi je drago što je Sedma divizija pod mojom komandom donela slobodu ovom namučenom gradiću, mestu onog nečuvenog pokolja u crkvi

- zločina u čijoj pozadini stoji masovna obmana ljudi, »pravoslavnih«
- Srba, pozivanjem na »katolički pokrst«, obećani »jedini spas«. Nije više bilo ni traga od trgovačkih jevrejskih porodica (Kon, Langraf...) i srpskih (Metikoš, Ćorković, Peleš, Gavrilović...). Njih je odneo talas modernih »krstaša«, poput onih srednjovekovnih katoličkih vitezova koji su žarili i palili po zemljama Balkana i Levanta u ime Hrista, kao i nešto kasnije njihovi versko-ideološki protivnici Osmanlije u ime Muhameda.

Veliko zadovoljstvo pričinio mi je susret sa plemenitim čovekom, profesorom »latincem«, direktorom glinske gimnazije, onim pravim Hrvatom ilirskog tipa - Lukom Bačakom, koji je bio dostojan i svog poziva i imena - čovek - i pre rata i za vreme ustaške strahovlade. Iako veoma škrt na rečima, on je osudio ustaške zločine i suprotno svojim sklonostima da živi povučeno, primio se dužnosti predsednika Narodnooslobodilačkog odbora Gline, da bi, vršeći je, i poginuo od udara nemačke avijacije.

Suprotno ovome, sa prezirom sam se prošetao u prisustvu ministrovog tasta, trgovca Bižala, kroz bogato nameštenu, slikama i fotografijama ukrašenu i netaknutu kuću ustaškog ministra Puka. Na um mi je dolazio tek tada pravi smisao ranijih nekorektnih postupaka nekih profesora, povezanih sa lepom advokaticom Pukovicom, prema seljačkoj, pretežno srpskoj deci kojoj sam i ja pripadao.

»Nama je poznata uloga vašeg zeta i kćerke u ustaškoj, zločinačkoj vlasti - u duhu one njegove izjave date juna 1941: 'Došlo je vreme da Srbi napuste Hrvatsku . . M i se, kao što vidite, ne svetimo vama. Ali vaš zet će već odgovarati za ono što je radio« - rekao sam ministrovom tastu.

Topusko i Glina bili su tad centar glavne ustaničke baze u Hrvatskoj i sedište svih centralnih vojnih, partijskih, političkih, upravnih i kulturnih partizanskih institucija.

Ostalo mi je zauvek zagonetno zašto su jednog dana samo mene pozvali, bez bilo kakvog povoda, na intimnu večeru u selu Ponikvari kod Topuskog, politički sekretar CK KPH Andrija Hebrang i organizacioni sekretar Ivan Krajačić Stevo (budući »hrvatski car«), na kojoj su vođeni nevažni razgovori.

U LIČKO-PRIMORSKOM, JEDANAESTOM KORPUSU

Krajem januara 1944. postavljen sam za komandanta Jedanaestog korpusa koji je teritorijalno obuhvatao Liku, Gorski kotar, Hrvatsko primorje i Istru, a od jedinica, posle odlaska Šeste ličke, novoformiranu Trideset petu ličku, Trinaestu primorsko-goransku diviziju i istarske borbene grupe Operativnog štaba za Istru na koje se bila svela velika ustanička istarska vojska - nastala za vreme kapitulacije Italije i razbijena napadom Nemaca.

Posle čina pukovnika, usledio je (1. septembra 1944) čin general-majora i niz odlikovanja.

Bili su to znaci da Vrhovni štab budno prati moj rad i ceni ga, i da kao i ja, u tim burnim vremenima, ne obraća mnogo pažnje na nužne opravdane, a ponekad i neopravdane kritike.

Bilo je to u skladu sa opštom revolucionarno-borbenom praksom da se ne ostaje zauvek kod jednom izrečenih kritika i kazni, pogotovo ako se dođe naknadno do zaključka da je kritikovani ili kažnjeni čovek bio u pravu.

Ovo je, na žalost, kasnije, zamenjeno praksom u kojoj su država i »Partija« i njihova vrhovna rukovodstva uvek u pravu - nepogrešiva - a pojedinac pri neslaganju s njima uvek »grešnik«, a često i »izdajnik naroda«.

Štab Jedanaestog korpusa nalazio se oko Crne Vlasti, u blizini Vrhovina.

Veliki garnizioni na periferiji ličke i goranske oslobođene teritorije - Bihać, Gospić, Otočac, Ogulin, Karlovac, Sušak - i oštra zima i duboki sneg, ograničavali su u to vreme mogućnost izvođenja borbenih dejstava.

Nedostatak hrane u siromašnoj i opustošenoj Lici i Gorskom kotaru držao je jedinice na ivici stalnog gladovanja.

Slovenačke partizanske straže sprečavale su na Kupi ulaz partizanski snabdevačkih organa iz Gorskog kotara, i razmenu Sloveniji neophodr soli za hranu. Lekari i bolničarke živeli su na minimalnom obroku hleb; Nacionalna uskogrudost je i u partizanskim redovima pokazivala svoj nakazno lice, kao najava aveti secesionizma.

Pa i u tim uslovima neprijateljske garnizone u Gospiću i Otočcu nisar ostavljao na miru, pa ni oni mene. Jedanput su Nemci žestoko reagovali n naše noćne diverzije oko Otočca i preoteli nam jedan top.

Za vreme mog obilaska Trinaeste divizije u Gorskom kotaru, mesec aprila 1944. godine, Glavni štab Hrvatske (Ivan Gošnjak, Rade Žigić Bogdan Oreščanin) organizovao je snagama Trideset pete ličke i Osmi kordunaške divizije napad na Otočac, slično onom na Dvor 1942. godine kao i Ogulin i Glinu 1943. godine.

Šablonska zapovest i čekanje izveštaja ... A veliki vojskovođa, marša G. K. Žukov, četvorostruki heroj SSSR-a je i kod Kurska (1943), gde je imao na raspolaganju milione vojnika i najveću koncentraciju tehnike u drugom svetskom ratu (pet tenkovskih armija!) izlazio na prvu borbenu liniju da bi lično osmatrao i aktivno i neposredno uticao sa »istaknutog komandnog mesta« na tok borbenih dejstava.

Napad nije uspeo. Dosta boraca je promrzlo. Nemci i ustaše su preduzeli protivudar iz Otočca i Gospića i potisli partizane nadomak Plitvičkih jezera.

Po povratku u Liku, naišao sam na narod koji je stradao u snegu, dok su naše jedinice bile moralno uzdrmane. Komanda Osme divizije je zahte-vala da ide na Kordun, a rukovodioci Glavnog štaba - inicijatori napada
- na grad u neodgovarajućim uslovima - nisu više bili na terenu.

Vrhovni štab je, svojom depešom od 28. aprila 1944. godine, oštro ukorio Glavni štab Hrvatske zbog ovakvog rada.

Odlučio sam se, po povratku, za protivudar u želji da neprijatelja proter amo u Otočac i Gospić.

Komandant Osme divizije, Miloš Šumonja, protivio se učešću njegove divizije u napadu na razvučenog neprijatelja, i zahtevao je da mu dozvolim da divizija ode iz Like. »Borci su gladni, umorni i nespremni za borbu«
- tvrdio je.

Kako ovoj diviziji nisam mogao naređivati, saopštio sam pred velikim skupom vojnih i političkih rukovodilaca: »Neprijatelj se mora proterati i narod osloboditi pritiska i nasilja... Trideset petoj diviziji naređujem da pređe u napad noćas. Osmoj diviziji ostavljam na volju. Ako je u stanju da ona cela napadne jedan neprijateljski vod, neka ga odabere i napadne, a ako ni to nije u stanju - može da ide!«

Kordunaši nisu dozvolili da budu ovako poniženi, nego su, suprotno oceni svog komandanta, našli snage da te noći zajedno sa Ličanima izne-nada napadnu Nemce i ustaše, i prisile ih na panično povlačenje u Gospić i Otočac.

Bilo je veliko zadovoljstvo gledati, sutra ujutro, kako neprijatelj bezglavo beži prema Gospiću i Otočcu, a još veće kad smo doznali da nam je ostavio bateriju topova.

Tako je svako došao na svoje. Narod Like se vratio svojim bajtama, a Osma divizija, sada samopouzdanija i zadovoljnija, vratila se na Kordun.

Politički komesar Glavnog štaba, Rade Zigić, koji se i sam spremao za odlazak, da ne kažem bežanje sa Plitvičkih jezera, proverio je lično moj izveštaj o situaciji i onako u ironiji rekao: »A moje vojskovođe (misleći na Gošnjaka i Oreščanina - *P. J.)* govorile su da se tu ništa ne može učiniti. Hajde, Pahomka (kako me je zvao kad je bio raspoložen), da vidimo tu bateriju« - i zadovoljan se vratio u Glavni štab.

»To je onaj top što su mu ga Nemci oteli pre nekoliko meseci«

- maliciozno je prokomentarisao Bogdan Oreščanin u Glavnom štabu, kao da sam ja imao pretenzije da se prikazujem kao komandant koji u ratu niže samo uspehe, bez poraza i gubitaka, što je moguće samo kada o generalu (Košta Nađ) piše i govori njegova supruga pod motom general »bez izgubljene bitke«.

Znatne teškoće predstavljalo mi je praćenje dejstava diverzantskih grupa u Istri. U izveštajima se govorilo o selima bez bliže oznake, tako da sam satima tragao za njima na karti. Ali trud mi se isplaćivao na taj način što sam doznao da se grupe množe i povezuju, i da će uskoro nastati brigade i Četrdeset treća istarska divizija, a mnogo će mi sve to pomoći kao načelniku štaba Četvrte armije za vreme Tršćanske operacije.

SUPROTSTAVLJANJE LINIJI NOP-a

Jednom prilikom vraćao sam se sa političkim komesarom korpusa Arturom Turkulinom - koga će uskoro nasiediti Šime Balen - sa nekog sastanka u Štab korpusa. Po svom običaju, Turkulin je u vidu svojevrsnog monologa neprekidno pričao, dok su naši konji jedva prtili sneg. Priču je slušala i naša pratnja.

»... Ja ne shvatam ovu novu ocenu i direktivu CK KPJ, VŠ i AVNOJ-a (direktiva od 4. novembra 1943!) da je težište vojnopolitičkih zbivanja sada u Srbiji, da je za čitav narodnooslobodilački pokret u Jugoslaviji danas od primarnog značaja Srbija i da tamo treba baciti naše glavne snage! Kako se to može dovesti u sklad sa postavkom (nije rekao čijom, a radilo se o onoj ustaško-kominternovskoj) da treba stalno negovati nacionalni savez Hrvata i Bugara (u to vreme okupatora Srbije!) kao protivtežu Srbima?«

Politički komesar mi nije rekao čiji »savez«, kojih to Hrvata i Bugara

- komunista, fašista, buržoazije - niti je objasnio kako to »nacionalni savezi« upereni protiv neke treće nacije mogu *ne dovesti do rata.*

Tako je glasno razmišljao uz stalnu uzrečicu »je l' tako?« politički komesar Jedanaestog korpusa NOVJ Artur Turkulin, koji se skoro svakog dana sastajao sa Andrijom Hebrangom, sekretarom CK KPH, testirajući

svog komandanta po političkom osnovu i to javno, pred borcima, u vezi s onom kominternovskom politikom saradnje KPJ sa svim snagama protivnim Jugoslaviji i Srbiji.

Ja sam samo ćutao, ali tako da moj stav nije bio nejasan. Duboko mi se u pamćenje urezao ovaj za mene moralno-politički šok, obojen nacionalističkim politikanstvom, koje je naginjalo ustašama i otvoreno mirisalo na suprotstavljanje liniji CK KPJ, VŠ i AVNOJ-a. Smestio sam ga u moždanim ćelijama - kompjuter - pored one ranije izjave Rukavine da »politika bratstva i jedinstva doživljava krizu«. Oživeće ga i saznanje, 1988. godine, o postojanju antisrpske »besprincipijelne koalicije«!

Odgovornost za tu krizu prebacivana je na Srbe u Hrvatskoj. Oni nisu mogli da ne osete u nekim konkretnim postupcima duh neke nejasne zavere uperene protiv njih, nezdrav (ideološki, politički) zadah koji se širio od CK KPH, zadah nespojiv sa onim što je proklamovala i u delo sprovodila KPJ. Na to će se nadovezati diskusija o položaju Srba u Hrvatskoj kao manjine, »veleizdajnički proces« protiv grupe komunista - »četnika«, »saradnika gestapoa«, 1944 (Žegarac, Korać) - izjava Hebranga »gde ću poginuti od izdajničke *srpske* ruke«, pa nacionalistička euforija maspokreta šezdesetih godina, koja je bacila u zasenak jugoslovenstvo i komunistički klasni pristup kao »unitarizam«, uzburkala međunacionalne strasti i proklamovala kao cilj umesto ustaške »nezavisne«, »suverenu«, komunističku, etnički čistu hrvatsku državu.

Kao što se sada zna, CK KPJ je u prvoj polovini 1944. uputio oštre kritike partijsko-političkom rukovodstvu, na čelu sa Hebrangom, zbog nacionalističkog skretanja povezanog s vatikanskim katoličkim klerikalizmom, i privremeno zapretanom kominternovskom doktrinom jasno formulisanom kao borba protiv »srpskog hegemonizma«, a tajno borba za »uništenje srpstva i pravoslavlja«.

Imajući u vidu da se u partizanskim redovima mogla izgubiti glava za malu povredu discipline i moralnih normi, kritike CK KPJ i VS, upućene CK KPH nisu bile ni približno u saglasnosti s krupnim pogreškama - povredom političke linije NOP-a Jugoslavije, u suštini sa nacionalnom izdajom.

U GLAVNOM ŠTABU HRVATSKE

Bogdan Oreščanin vršio je, posle odlaska Velimira Terzića, dužnost načelnika Glavnog štaba Hrvatske. Njegovo postavljanje na tu dužnost smatrano je u Hrvatskoj za svršenu stvar.

Jednoga dana iznenada je naišao u moj štab Jedanaestog korpusa komandant Glavnog štaba Hrvatske Ivan Gošnjak. Za vreme oskudnog ručka postavio mi je - ako se ima u vidu već tada njemu poznato moje novo postavljenje, provokativno pitanje: »Šta ti misliš o dužnosti načelnika štaba?«

Ne sluteći šta će naići, i bez iskustva - koje ću naknadno steći da pred Gošnjakom treba biti oprezan i ne govoriti uvek ono što se misli - ja sam odgovorio onako u šali: »To je nezahvalna dužnost, jer sve što je dobro i uspešno pripisuje se komandantu, a za sve što ne valja okrivljuje se načelnik štaba.«

Kratko vreme posle toga u Štab korpusa stiglo je obaveštenje da sam postavljen za načelnika Glavnog štaba Hrvatske, i naređenje da se javim na novu dužnost.

Centralni komitet KPJ i Vrhovni štab, nezadovoljni radom u Hrvatskoj, nisu hteli za načelnika štaba da postave Oreščanina, »odličnog operativca«, nego su želeli da personalnim promenama u rad Glavnog štaba unesu više borbenog iskustva.

Komandant Šestog slavonskog korpusa, Petar Drapšin, postavljen je za zamenika komandanta Glavnog štaba Hrvatske. U operativnom odeljenju našao se i Veljko Kovačević, komandant Primorsko-Goranske divizije, koji je u vrlo teškim uslovima uspešno organizovao ustanak u Gorskom kotaru i Hrvatskom primorju (da bi kasnije otišao za komandanta 40. divizije i 6. korpusa), i taj ustanak u televizijskoj seriji »Kapelski kresovi« prikazao, po mom mišljenju, u iskrivljenom vidu, više kao delo *malobrojnog hrvatskog gradskog elementa, nego mnogobrojnog srpskog elementa, pre svega seljaštva,* koje je u ratu učestvovalo sa svim svojim materijalnim, ljudskim resursima - pa time povredio i sliku međunacionalnih srpsko--hrvatskih odnosa.[11]

Istorodno s time je i mitološko pretvaranje ubistva jednog žandarma, 22. juna 1941. godine u okolini Siska, najpre u »Sisačku grupu«, a zatim u »Prvi partizanski odred u Jugoslaviji« i prikazivanje paničnog bekstva manje grupe partizana sa sopstvene teritorije u Posavini na Baniju, kao navodnog odlučujućeg faktora za nastanak i stalno trajanje oslobodilačke ustaničke masovne borbe na ovom području. A tako se to - u duhu teze da su »odozgo« nametnuti rukovodioci Hrvati-komunisti i »Španci« a ne boračke srpske mase - glavni faktor NOR-a u Hrvatskoj i ne samo u njoj
- tumači u istoriografiji i kroz muzeje i spomenike na Baniji i time, isto tako, s obzirom na nacionalni hrvatski sastav »Sisačke grupe« i srpske ustaničke banijske boračke mase, osetljivo dira u međunacionalne odnose.

Ovo u duhu tradicije da se Srbi - Krajišnici nazivaju Rvati, a hrišćansko-islamski krajiški rat, po učešću boračke mase pretežno srpska stvar, karakteriše kao »čisto« »hrvatska stvar«.

Tako sam se ja našao, bez bilo kakvog uvida u zakulisna zbivanja, u jednoj od veoma važnih žiža događaja, vezanih za nastanak nove socijalističke Jugoslavije, njen politički karakter i državno-organizacionu strukturu.

[11] **U prijateljskim razgovorima - a prijateljstvo i drugarstvo bilo je bitan elemenat odnosa pripadnika NOVJ - doznao sam štošta o španskom građanskom ratu i interbrigadistima, različito od onog mitološkog, serviranog jugoslovenskoj istoriografiji! »Muvali su se tamo mnogi«, misleći na one koji su se prikradali vrhu KPJ a preko njega prestolu Jugoslavije - rekao je jednom prilikom Veljko Kovačević.**

Normalno je da ja - kao čovek koji je tišinu naučnog instituta zamenio visokofrekventnom atmosferom oružane borbe, s kojom sam se saživeo do te mere, da sam u noćnim borbenim koncertima prepoznavao svoje mitraljeze po karakterističnom zvuku i dužini rafala - nisam sa oduševljenjem primio dužnost načelnika Glavnog štaba Hrvatske, štaba koji se kao neko vojno ministarstvo više bavio opštom organizacijom vojske, nego neposrednom borbom na bojnom polju.

»Vrhovni komandant, maršal Tito lično, postavlja te na tu dužnost kao čoveka sa ratnim iskustvom, stečenim u velikim bitkama NOVJ u Srbiji, Crnoj Gori i Bosni, na Neretvi i Sutjesci, sa željom da u Glavni štab Hrvatske uneseš više dinamičnosti, neposredne povezanosti s borbenim jedinicama i njihovom borbenom aktivnošću« - rečeno mi je ...

Međutim, moj mentalitet »komandanta bataljona« - stalno se sukobljavao s vladajućim, po mom i tadašnjem i sadašnjem sećanju, neborbenim, birokratskim duhom koji je vladao i u vojnom i u političkom rukovodstvu partizanske Hrvatske.

RANDOLF ČERČIL - SIN, I APOSTOLSKI PROTONOTAR SVETOZAR RITIG, MEĐU NAMA - PARTIZANIMA

Glavni štab Hrvatske nalazio se u to vreme u barakama na Plitvičkim jezerima, u Plitvičkom Ljeskovcu.

Uskoro po mom dolasku, u Štab je stigao i sin tadašnjeg premijera britanske vlade Vinstona Čerčila, Randolf Čerčil. Kako je on sa svojim ocem prisustvovao Teheranskoj konferenciji šefova velikih sila Antifašističke koalicije (Ruzvelta, Staljina i Čerčila), održanoj nekoliko meseci ranije, pričao nam je ne samo o onim istorijskim odlukama, objavljenim ćelom svetu, koje su zvučale kao nekrolog fašističkom zavojevanju, nego i o intimnim detaljima, duhovitim zdravicama i prigodnim primedbama u kojima su Ruzvelt, Staljin i Čerčil - ljudi u čijim je rukama bila sudbina sveta za duge godine - izražavali svoja ideološka i politička ubeđenja i pretenzije, na način koji je stvarao atmosferu uzajamnog poverenja i prijateljstva.

Razgovor je vođen na francuskom jeziku. Prisutnima sam služio kao tumač i prevodilac. Tako je započela moja svojevrsna diplomatska dužnost u NOP-u, koja se sastojala u tome da u ime Glavnog štaba Hrvatske, a kasnije u ime Četvrte armije, kontakte i razgovore sa stranim, saveznič-kim misijama vodim samo ja, i da o tome oficijelno referišem i vodim zabeleške.

Bilo je i u toj sirotinjskoj atmosferi onog našeg zaista herojskog, u pravom smislu reči - istorijskog. Dolazak sina šefa britanske imperije, neposredno posle istorijske Teheranske konferencije, u Hitlerovu »evropsku tvrđavu«, među nas, borce NOVJ, predstavljalo je za narode Jugoslavije veliku čast i priznanje NOP-a kao važnog međunarodnog faktora. Bilo

je prijatno slušati u egzotičnom ambijentu Plitvičkih jezera, u drvenim barakama, uz peći »bubnjare«, prijateljsko pričanje o tome kako je Čerčil digao čašu za uspeh »međunarodnog komunizma«, a Staljin »za uspehe Britanske konzervativne partije«, kako je Staljin rekao da treba osuditi pedeset hiljada ratnih zločinaca, a Čerčil se tome suprotstavljao, da bi Ruzvelt prekinuo »prijateljsku« raspravu upadicom »nećemo osuditi pedeset hiljada nego 49.999«, kako su varničile prijateljske iskre između Čerčila i Staljina, na račun nedostatka lične čovekove slobode u SSSR-u, i britanskog imperijalizma i kolonijalizma, dok su posmatrali ribe u akvarijumu, kako se Staljin dizao od stola i dugo primao telefonski izveštaj i izdavao naređenja u vezi s nemačkim protivudarom kod Harkova, koji je tada bio u toku ...

Bilo je tu intimnih osuda upućenih Turskoj što nije htela da stupi u rat protiv Nemačke i »verolomnom« savezniku - Francuskoj, koja je preko De Gola zahtevala status »velike sile«, iako ga svojim naporima, po mišljenju »velike trojice«, nije zaslužila, jer je njena »peta kolona« doprinela ne samo da Francuska kapitulira pre nego što su njeni ljudski i materijalni resursi bili i načeti, nego je kolaboracionizmom upregla Francusku u fašistička kola, što je francuski »pokret otpora« samo delimično iskupio.

Nekako u to vreme, februara 1944. godine, u Vrhovni štab u Drvaru stigla je i Sovjetska vojna misija, na čelu s generalom Kornjejevom, gde je već od maja 1943. godine bila britanska vojna misija, na čelu s generalom Maklejnom.

Moram naglasiti da mi, jugoslovenski partizani, prožeti antiimperijalizmom u odnosu na »zapadne saveznike«, i nepoverenjem prema njima, izazvanim njihovim podržavanjem kontrarevolucionarnog četničkog pokreta Draže Mihailovića i koketiranjem s hrvatskom buržoazijom (Maček, Subašić, Košutić...), i isključivi i jednostrani u veličanju Sovjetskog Saveza, nismo prisustvo sina predsednika vlade Velike Britanije, člana britanskog parlamenta, Randolfa Čerčila, doživljavali kao pravu počast i objektivno priznanje našim uspesima u otvorenom ratu protiv fašističkog bloka, koji su, pored velikih sila u Evropi, vodili samo narodi Jugoslavije. Naš stav prema tako uglednom gostu bio je više sektaški, suzdržan, nego političko-državnički, kakav je čak i u perspektivi njegovog zakulisnog rada trebalo da bude, pogotovo kad se zna da je Randolf Čerčil bio u direktnoj radio-vezi sa svojim ocem u Londonu, koji je o njegovom odlasku među jugoslovenske partizane zvanično obavestio Staljina, i kad se ima u vidu da se katkad veštim diplomatsko-političkim, manevarskim potezima - ne gubeći iz vida sopstvene ciljeve - može postići više nego velikim žrtvama na bojnom polju, odnosno da diplomatsko-politički potezi mogu uspehe na bojnom polju uvećati, umanjiti ili upropastiti.

Za nas, partizanske askete, zaprepašćene pričanjem šefa francuske misije, 1945. u Postojni, da se u »Parizu ne može od Amerikanaca doći do žene«, bilo je nekako važnije što se Randolf Čerčil često opijao viskijem koji su mu donosili avionima, nego činjenica da sin britanskog premijera Vinstona Čerčila, i sam član britanskog parlamenta, boravi baš među nama.

Moglo se pretpostavljati u nekoj neobičnoj, važnoj, misiji. O njoj govore: odlazak, 13. juna 1944. iz naše sredine, iz Topuskog, Randolfa Čerčila kod Pape, i obaveštavanje oca Vinstona o razgovorima s njim; antisrpsko--antijugoslovenski intonirana pisma ocu u kojima ističe da u Hrvatskoj i Sloveniji kraljevska »kuća Karađorđevića predstavlja srpsku dominaciju«; da je Andrija Hebrang »nezavisan tip čoveka«, »najznačajniji od bilo koga, koga sam sreo u ovoj zemlji osim, naravno, Tita«.

Vinston Cerčil je na osnovu tih podataka - to jest neopravdane hrvatske dominacije u rukovodstvu NOP-a. ne samo u Hrvatskoj (Tito, Ribar, Nazor, Hebrang, Bakarić, Krajačić, Gošnjak, Rukavina, koji su NOR, pretežno *nacionalnooslobodilački obojen,* više iz raznih vazalnih perspektiva osmatrali nego što su u njemu učestvovali) - izveo i u svet lansirao, pogrešan, njemu odgovarajući zaključak, da je partizanski NOP Jugoslavije u celini »hrvatski«, i da u njemu »ima i Srba«, što predstavlja jednu od najvećih pakosti i šteta koje je jedan državnik naneo Srbima. Ovo utoliko pre, kada se ima u vidu onaj 27-martovski antifašistički »srpski« puč iz 1941. godine.

Vinston Cerčil nije, iz svojih razloga, koristio podatke koje je krajem 1942. g. u članku »Nacionalno pitanje u Jugoslaviji u svjetlosti narodnooslobodilačke borbe« objavio vrhovni komandant NOVJ, Josip Broz Tito.

»Moram ovdje podvući činjenicu da se u redovima naše Narodnooslobodilačke vojske i partizanskih odreda Jugoslavije, od samog početka pa do danas, nalaze u ogromnoj većini baš Srbi, umjesto da to bude obratno. Baš srpski, crnogorski, bosanski i lički partizani i brigade koje su bile sastavljene gotovo isključivo od Srba, vodile su i danas vode nemilosrdnu borbu ne samo protiv okupatora, već i protiv četnika Draže Mihailovića i ostalih neprijatelja ugnjetenih naroda... Srpski je narod dao i još uvijek daje najveći doprinos u krvi u borbi protiv okupatora i njegovih izdajničkih slugu, ne samo Pavelića i Nedića, Pećanca, nego i protiv Draže Mihailovića i njegovih četnika, za punu slobodu i nezavisnost svih naroda Jugoslavije.«[12]

Moglo bi se očekivati da će vrhovni komandant NOVJ, Josip Broz Tito, zvanično demantovati Cerčilove falsifikate istorije, i obezbediti da ova istorijska istina obelodanjena 1942. g. uđe u istoriografiju NOR-a, i u osnove odmeravanja doprinosa NOB-i pojedinih naroda Jugoslavije i njihovog mesta i uloge u socijalističkoj Jugoslaviji - što se, na žalost, nije desilo.

Sve to ne može a da se ne dovede u vezu sa antijugoslovenstvom, proizašlim iz mišljenja Vinstona Čerčila daje razbijanje Habsburške Monarhije bila versajska pogreška koju treba ispraviti; da prodor u centralnu Evropu treba izvršiti s juga, iz Sredozemlja; da posle udara preko Istre i Ljubljanskih vrata uz saradnju slovenačke, hrvatske i mađarske kvislinggovštine treba formirati »Podunavsku federaciju katoličkih država

[12] **Josip Broz Tito, t. I, *Borbe za oslobođenje Jugoslavije 1941-1945,* »Kultura«, Beograd, 1947, str. 138.**

(»Austro-bavarska i balkanska federacija«) u koju bi ušle Slovenija, Hrvatska i Bosna«.[13]

I u tom svetlu treba ceniti i Čerčilovo dovođenje Ivana Šubašića na položaj predsednika jugoslovenske vlade u emigraciji i sporazum Tito-Šubašić na kojem je insistirao i Josif Džugašvili Staljin - sporazum[14] koji je bio ne samo korak ka likvidaciji monarhije Karađorđevića, nego u Čerčilovim i kominternovskim, Staljinovim vizijama i zajedničke države Južnih Slovena
- Jugoslavije, koja je imala nestati na putu Podunavske habsburške federacije i kominternovskih balkanskih »sovjetskih« republika.

Kada se zna da je britanski premijer, Vinston Čerčil, svoga jedinca sina poslao u veoma opasnu misiju - spuštanje padobranom u balkanske planine i opasno ateriranje njegovog aviona na livadama sela Čemernice kod Topuskog, u zoni pod kontrolom nemačke avijacije, stacionirane na zagrebačkom aerodromu, dvadesetak kilometara udaljenom, onda to može i mora izazvati uvažavanje i oca i sina, kao odlučnih boraca, razume se, za svoje naconalne i klasne ideale.

Tu u partizanskim visokim vojnopolitičkim krugovima, kao veoma uvaženi većnik ZAVNOH-a, živeo je i na liniji NOP-a đelovao i monsinjor Svetozar Ritig, župnik Crkve svetog Marka u Zagrebu, apostolski protonotar i istoričar slovenskog bogosluženja, zagovornik glagoljice i vatreni katolik, tridesetih godina aktivista masonske lože »Hrvatska vila«, nacionalistički orijentisane.[15]

Pored shvatanja ustaša i katoličkog klera da treba po svaku cenu onemogućavati obnavljanje Jugoslavije, i umesto toga težiti uspostavljanju habsburške balkansko-podunavske federacije - i u redovima KPH pojavila se 1941. godine svojevrsna varijanta tih shvatanja u vidu obrazovanja samostalne KPH u NDH, i poruke PK KPH za Dalmaciju da su ustaški pokolji osveta za ugnjetavanje Hrvata u Jugoslaviji, da su oružani sukobi srpskog naroda izloženog genocidu - sa ustaško-okupatorskom vlašću samo obračuni ustaša i četnika i da tu KPH nema zbog čega da se meša.

Ritig je u oštroj borbi na području Hrvatske između ideja jugoslovenstva, nacionalističkog hrvatstva, nacionalne nezavisnosti i austrohabsburške vazalnosti, vatikansko-italijanskog i slovenskog bogosluženja, još 1929. godine osudio Pavelićevo secesionističko delovanje, i izjasnio se za jugoslovenstvo koje ga je dovelo u poziciju partizanske »bele vrane«, i izložilo oštrom napadu klerofašističkog katoličkog crkvenog vrha, na čelu sa nadbiskupom Stepincem.

Uviđajući opasnost za Dalmaciju - a preko nje za Hrvatsku i Jugoslaviju - nastalu iz italijanske fašističke imperijalističke politike - jadranskog *»mare nostrum«* - politike koja raspiruje i obilato koristi srpsko-hrvatske

[13] Vinston Čerčil, *Drugi svetski rat,* »Prosveta« Beograd, t. I, str. 9. 10, t. IV, str. 743, 744.

[14] Milovan Đilas, *Susreti sa Staljinom,* »Naša reč«, London, 1986. godine, str. 46.

[15] Zoran D.Nenezić, *Masoni u Jugoslaviji 1764-1980,* »Narodna knjiga«, Beograd, 1984. godine, str. 432.

sukobe, Ritig je na sednici Gradskog vijeća Zagreba, 28. novembra 1929, rekao, između ostalog:

»Poslednji krvavi događaji i strahovita otkrića uzbuđuju savjest i dušu svakog našeg građanina, a vjekovni neprijatelji hrvatskog naroda trljaju zadovoljno svoje ruke i vrebaju na naš teritorij, na naš hrvatski, na naš državni teritorij, kao na siguran svoj plijen... *Ova naša država, u kojoj živimo, a od 3. oktobra se naziva Jugoslavijom, bila je san i težnja svijetskih hrvatskih duhova, počevši od Jurja Križanića, Zagrepčanina, do velikog preporoditelja ilirskog pokreta Dr Gaja, Ivana Mažuranića, Stanka Vraza i svih njegovih drugova. Ovim nacionalnim idealom bio je nadahnut vas rad kulturni i politički biskupa Štrosmajera, velikog vođe hrvatskog naroda... Mi znamo da nad našom zemljom ima oblaka, ali otvoreno ovdje kažemo da za nas Hrvate druge obećane zemlje nema nego Jugoslavija... Zato sav rad Dr Pavelića, generala Sarkotića i ne znam kako se sve tko od njih zove, kao i njihovih drugova, ne izvire iz genija hrvatskog naroda, ne izvire iz njegove kulturne tradicije i političkih interesa, nego iz službe tuđinskoj misiji, tuđinskoj politici...* Zar nije, gospodo, zločin stavljati na kocku slobodu i budućnost hrvatskog naroda... Nema, gospodo. Hrvatske bez Dalmacije! Nema ni Jugoslavije bez Dalmacije!...

Neka svi susjedi znaju da ćemo mi prije izginuti, nego dati sjeći živo meso iz našeg narodnog tijela, dati komadati svoj teritorij...

Grijeh našoj narodnoj i političkoj nevolji bio je duševni, plemenski razdor između Srba i Hrvata ... Naše duševno, kulturno i vjersko razmimoilaženje ne dade se riješiti borbom jednih protiv drugih, nego evanđeoskim načelom snošljivosti i bratstva.«[16]

Ova ideološko-politička orijentacija, prirodno, dovela je 1941. godine monsinjora Ritiga na pozicije protivnika klerofašističke kvislinške tvorevine Nezavisne Države Hrvatske, do puta u redove partizana, boraca za novo socijalističko jugoslovenstvo; do ode slovenstvu i jugoslovenstvu povodom jubileja Ćirila i Metodija; do izvanrednog oduševljenja pobedom *partizanskog jugoslovenstva* (1945), u vreme kada su varničile klerikalne ideje onih biskupskih poslanica od 24. marta i 20. septembra 1945. godine, u kojima je opravdavano delovanje ustaškog episkopata i pozivan anglo-američki imperijalizam na vojnu intervenciju u Jugoslaviji. Delovao je *sveštenik Ritig,* kao što se vidi, i protiv Čerčil-Staljinove antijugoslovenske »fifti-fifti« politike, i za vreme rata prigušene nacionalističko-secesionističke kominternovske doktrine nacionalnih »sovjetskih republika«, baziranih na razbijanju u jugoslovenskim narodima onog zajedničkog i negovanju »nacionalističkih razlika«, kao ideološko-političke osnove budućih antagonističkih nacionalnih frakcija u KPJ (SKJ) i »suverenih«, nacionalnih, »etnički čistih« »republika i pokrajina« u »demontiranoj federaciji«, što propovedaju »socijalistički nacionalisti«.

U nizu mnogih Ritigovih meditiranja, izlaganih i u partizanskoj bor-

[16] »Pučka prosvjeta« 1930. godina, br. 1, 13-14, Citirano prema: V. Novak, ***Magnum Crimen***, »Nova knjiga«. Beograd, 1986. godine, str. 1082, 1083.

beno uzavreloj atmosferi, mirno u vidu propovedi s oltara, trajno mi se zadržala u svesti njegova ocena uloge i delovanja politkomesara u NOVJ, koju je jednom prilikom izneo politkomu Glavnog štaba Hrvatske, Radi Žigicu:

»Vi, komesari, podsećate me svojim radom i držanjem umnogome na nas popove!«

O ATMOSFERI U SOCIJALISTIČKOJ HRVATSKOJ U NASTAJANJU

Glavni štab Hrvatske (komandant Ivan Gošnjak, politkomesar Rade Žigić, načelnik štaba Pavle Jakšić) - glomazna, više vojnoadministrativna nego operativno-komandna ustanova - slična mirnodopskom ministarstvu vojske, a s njime i CK KPH i rukovodstvo svih partizanskih društveno--političkih organizacija Hrvatske - pomerao se za vreme mog načelnikovanja (od proleča 1944. do proleča 1945) po oslobođenoj teritoriji, omeđenoj Plitvičkim jezerima, Vojnićem, Vrginmostom i Glinom, sa osloncem na Petrovu goru. Na periferiji te teritorije bili su jaki neprijateljski garnizoni

- Petrinja, Sisak, Kostajnica, Dvor, Bihać, Gospić, Otočac, Karlovac.

Atmosfera u ovim ustanovama, ne isključujući ni Glavni štab Hrvatske, odisala je više mirnodopskim političko-državničkim nego ratnim duhom. Politika i državništvo bili su glavna preokupacija, dok su se vojnim operacijama bavili niži štabovi.

Ovo relativno borbeno zatišje bilo je uslovljeno, osim preokupacijom posleratnim uređenjem i vojnom, taktičko-operativnom situacijom u Hrvatskoj, koju je karakterisalo postojanje velikih oslobođenih teritorija: Lika, Kordun, Banija, Slavonija i velikih nemačko-ustaških garnizona na njihovoj periferiji, duž evrostrategijskih saobraćajnica koje partizanska vojska nije mogla, bez velikih žrtava ni osvajati, a još manje duže posedovati.

Iznoseći ovo svoje mišljenje i neke druge primedbe i manje poznate činjenice, ne želim da umanjim napore i uspehe CK KPH i Glavnog štaba Hrvatske u dobrom organizovanju pet korpusa NOVJ (Četvrti, Šesti, Osmi, Deseti i Jedanaesti). Ove marginalne stvari su uspešno savladavane kolektivnim naporima ljudi-komunista, angažovanih na vojnom i političkom poslu u hodu u pravcu generalne linije NOP-a.

Politički komesar Glavnog štaba, Rade Žigić, pretežno je boravio u CK KPH, kod Andrije Hebranga, komandant, Ivan Gošnjak, delovao je nekako suviše odsutno, nezainteresovano i zabrinuto. Pušio je i potpisivao, i ne čitajući sve što mu je donošeno na potpis. On je ovakav stil rada, u koji sam imao i lični uvid, praktikovao i kao posleratni dugogodišnji ministar vojske, s tim što je, kako se sam hvalisao, posebnu aktivnost ispoljio pri stvaranju »Golog otoka«.[17]

[17] **Vladimir Dedijer, *Novi prilozi za biografiju Josipa Broza Tita,* »Liburnija« - »Mladost«, 1981. godine, str. 717.**

Taj administrativni, političko-državnički duh u Glavnom štabu Hrvatske, dosta dalek od partizanskog ratnog požara koji je plamteo širom zemlje, potvrdio se, na svoj način, i prilikom proslave 35-godišnjice (1976), kada je ovu ustanovu predstavljao samo Vladimir Bakarić, jedan od političkih komesara koji se bavio više opštom državnom politikom nego pravim vojnokomesarskim poslom - iako su tada bili živi svi komandanti i načelnici Glavnog štaba - Rukavina, Gošnjak, Terzić, Jakšić. On je u svom istupanju pred televizijskim kamerama, ne pominjući ni vojne rukovodioce ni vojni rad vojnog štaba - govorio samo o opštoj politici i upravno-političkom delovanju.

Kada sam jednom prilikom obilazio odeljenje Štaba, naišao sam u sobi do komandantove na Rusa, sa tri mlade devojke, Jugoslovenke, i radio-stanicom. Kako se naš radio i šifrantski centar nalazio u drugoj kući, zvanična sovjetska vojna misija sa svojim radio-stanicama u trećoj, a CK KPH u četvrtoj, zatražio sam obaveštenja o njima i njihovim zadacima. »Ivan«, kako su ga zvali, čudio se mom postupku i nije mi ništa objasnio. Kad sam zatražio objašnjenje od komandanta Gošnjaka, on je tajanstveno, stavljajući prst na usta, i time pokazujući da treba ćutati, rekao da se ne mešam u njegov rad, ostavljajući mi da nagađam zašto je podatke iz Glavnog štaba Hrvatske i on prenosio nekontrolisano i direktno u Moskvu.

Jedna od devojaka mi je rekla: »Sad će doći predlog za moj čin iz Moskve, jer ja nisam ovde povezana.« Moskvu smo svi mi mnogo voleli i cenili, ali ovakav rad se, očevidno, nije smeo tolerisati, kao nesaglasan s našom autohtonom oslobodilačkom borbom.

U takvoj situaciji kada ni načelnik Štaba nije mogao obezbediti uvid u rad svih organa i ljudi u Štabu i oko njega, nije neobično da je i Hebrang mogao držati svoj lični, tajni centar veze koji su, kako se sada publikuje, kontrolisali njegova žena Olga i Lujo Čačić.

U toj sredini, dosta udaljenoj od neposredne oružane borbe, gde se ženilo i udavalo, uveče priređivale igranke i gledali filmovi, u kojoj je Gošnjak i stekao »saznanje« da »naš rat i nije bio pravi rat« - ja sam se osećao dosta strano. Ne jedanput su moje »trupaške« navike - kako je ovde karakterisana moja težnja ka borbenoj aktivnosti u stilu operativnih grupa brigada i divizija Vrhovnog štaba - ovde došle u sukob sa ustaljenim, polumirnodopskim režimom.

Kada sam u jednoj prilici uputio oštre zamerke nekim »štablijama« zato što su spavali do deset sati, a onda tražili da im se donese bela kafa u krevet, oni su se žalili komandantu Gošnjaku, koji je mudrim ćutanjem dao za pravo ovim partizanskim »ratnicima«. Posle toga sam nastojao - što mi nije bilo lako - da ne ometam mirnodopski »državnički« štimung svojim nedržavničkim mentalitetom »komandanta bataljona«, kako me je jednom okarakterisao politkomisar Glavnog štaba Hrvatske, Rade Zigić.

Vrhovni štab je upućivao kritike Glavnom štabu Hrvatske zbog nedovoljne radne i borbene aktivnosti. Politički komesar, Rade Zigić, stavio je jedanput to na dnevni red štapske partijske ćelije... Svi smo se složili sa primedbama našeg Vrhovnog štaba, samo je komandant Gošnjak, na koga

se to i odnosilo, kritiku odbio i rekao da će on to »raščistiti« u Vrhovnom štabu. On je zaista i otišao u Drvar, ali svoju partijsku ćeliju nije nikad obavestio šta je tamo razgovarano i odlučeno.

Za vreme ovog njegovog veoma retkog udaljavanja iz Štaba, Nemci su presekli vezu između Like i Korduna kod Plitvičkih jezera. Ove često ponavljane ispade iz Bihaća i Otočca na prostor oko Plitvica, mi smo redovno likvidirali svojim napadima iz Like i Korduna, iz Korenice i Slunja, pa smo to preduzeli i ovoga puta, s razlogom više da otvorimo put komandantu Glavnog štaba Hrvatske. Moglo se očekivati da će on iz Like komandovati jedinicama u borbi, ili bar čekati da one završe svoj posao. Umesto toga, on je krenuo nazad obilaznim putem preko Bosanske krajine i Banije, gde se nisu vodile borbe, a put preko Plitvičkih jezera bio je otvoren mnogo pre njegovog dolaska.

Ovaj postupak Gošnjaka bio je povod za manje-više otvoreno podsmevanje politkomesara Glavnog štaba Hrvatske Rada Žigića, koji je govorio da komandantu Glavnog štaba Hrvatske »smrdi barut«.

Ja sam, uprkos svemu, imao dobro mišljenje o Gošnjaku, koje ću zadržati sve do pedesetih godina.

VOJNOSTRUČNE INSTRUKCIJE I OBUKA ŠTABOVA

Sadržaj svoje aktivnosti u toj, za partizanski rat nenormalnoj situaciji, pronašao sam u, po mom tadašnjem mišljenju, veoma važnom i na datom stepenu razvitka NOVJ i oslobodilačkog rata nužnom poslu - u samostalnom, inicijativnom rešavanju taktičkih, organizacijskih i problema *obuke štabova i jedinica, u očekivanju bliskog prelaska sa partizanskih na kombinovana partizansko-frontalna ratna dejstva.*

Vrhovni štab - Generalštab - na to će ukazati tek posle negativnih iskustava na Sremskom frontu, 30. decembra 1944. godine, da bi 24. januara 1945. godine usledila uputstva kontraobaveštajne službe, a tek 18. februara 1945. detaljna pravila unutrašnje službe (pozdravljanje, odevanje ...), dok je manja pažnja bila posvećena borbeno-taktičkim radnjama i postupcima - razminiranju, proboju organizovane odbrane, manevrima u duhu iskustva i NOVJ i Crvene armije.

Kako je i meni nedostajalo vojnostručnog znanja iz te oblasti, izučavao sam *Ratnu službu* i organizovao uz pomoć sovjetske vojne misije na čelu sa pukovnikom Rakom »komandno-štabne igre« (»šaulajska« i »zagrebačka« operacija). Za pomoćnika sam uskoro dobio generalštabnog majora Radulovića, koji je došao iz italijanskog zarobljeništva, prijatelja načelnika Vrhovnog štaba, Arsa Jovanovića. On je bio odličan đak Generalštabne škole bivše jugoslovenske vojske. Znao je dosta o francuskoj i nemačkoj vojnoj teoriji, o Klauzevicu i Žominiju. Kako je razumevao rat u kojem se našao i on i mnogi školovani oficiri, najrečitije govori njegova autentična priča koju mi je ispričao u toku štapskog rada.

».. .Posle kapitulacije Italije, u kojoj sam robovao dve i po godine, našao sam se među slovenačkim partizanima. Oni mi poveriše četu. Nemci su naišli i pomešali se s nama. Vidim ja da smo opkoljeni. Komandujem da se četa pripremi za predaju. Borci skočiše na mene i htedoše da me streljaju. Jedva spasoh glavu... Ja sam u školama učio kad se nađeš u okruženju - puške u kupe i predaj raport neprijatelju.«

Baš tako je završio rezignirano, svestan sada teškoća u koje i pojedince i narode dovodi dogmatsko učenje postavki ratne veštine »velikih« kao univerzalno važećih istina.

Tako je učio u školama i po toj nauci se i on bez ozbiljne borbe našao u italijanskom zarobljeništvu. Ali dok je patio u njemu - »civili«, »redovi« izvajali su na bojnom polju novu doktrinu opštenarodnog rata, koja nikad i nigde nije predviđala kapitulaciju i predaju. Oni su, u suštini, oživeli u narodu nataloženo gerilsko hajdučko-uskočko iskustvo, na bazi savremene ideološko-političke teorije KPJ.

Sa svoje strane, ja sam o »regularnom« frontalnom ratovanju dosta naučio i od Radulovića. Pažljivo sam pri tome izučavao mogućnost primene iskustva »regularnih« armija - pre svega sovjetske - na jugoslovensku specifičnu situaciju koju su karakterisale: partizanske veće i manje oslobođene teritorije - ustaničke baze - širom Jugoslavije; na njima razmeštene velike i male operativne i teritorijalne borbene jedinice; izmešani borbeni poreci i isprepleteni frontovi, i to na planinskom zemljištu.

Za stvaranje zamisli operacija u tim uslovima, i za njihovo realizovanje bila je neophodna stvaralačka imaginacija i komandovanja i boraca u celini.

Mnoge direktive za organizovanje i rad kurseva za obuku na artiljerijskim oruđima koja su pristizala od saveznika, instrukcije iz oblasti taktike partizanskog ratovanja višeg tipa, i partizansko-frontalnog ratovanja, koje je nagoveštavalo borbe u gradovima i na utvrđenim linijama, iz organizacije saobraćaja i vojne pozadine, bile su tokom leta 1944. dostavljene Četvrtom, Šestom, Osmom, Desetom i Jedanaestom korpusu, koji su bili pod rukovodstvom Glavnog štaba Hrvatske.

U njih sam uneo i svoje lično iskustvo stečeno u pohodima brigada i divizija, i borbama u gradovima, i ono što sam naučio iz knjiga i doznao od Rusa.

Rezultate ovog rada naći ću godinu dana kasnije u Četvrtoj armiji.

Šef sovjetske vojne misije pri Glavnom štabu Hrvatske, pukovnik Rak, uz pomoć majora Grigorjeva izvodio je s nama komandno štabne igre. Najpre smo proređivali »šaulajsku armijsku operaciju«, izvedenu ispred Kenigsberga (Kalinjina), u sklopu »beloruske operacije« grupe frontova, koja je Crvenu armiju dovela 1944. godine pred kapije Varšave. Rak je stalno podvlačio da je sve što će nam on reći i pokazati »strogo sekretno«. Metod obrade problema oružane borbe ličio je više na dogmatiku nego na izučavanje žive borbene stvarnosti. Grupisanje snaga po frontu i dubini, dimenzije frontova koji se u napadu i odbrani daju pojedinim jedinicama, gustina artiljerijskih oruđa na jedan kilometar fronta itd., itd., davani su ne kao norme konkretne Crvene armije angažovane u konkretnom ofanziv-

nom frontalnom međudržavnom ratu protiv nemačke armije 1944, nego kao univerzalno važeće postavke nepromenjive u vremenu i prostoru.

Onaj ko to ne može ostvariti - ne može voditi rat - »pravi rat« - ne može biti nezavisan — glasila je osnovna poruka.

O partizanskom ratovanju naoružanog naroda nije bilo reći - osim u smislu da »partizanštinu« treba odbaciti; uprkos tome što je sovjetska vojna misija mogla na licu mesta videti njegovu snagu, boraveći u ustaničkoj bazi - partizanskoj državici u dubokoj pozadini sovjetsko-nemačkog fronta na teritoriji odavno oslobođenoj - u banji Topusko, četrdesetak kilometara od Zagreba, sedištu kvislinške države NDH, smeštenom na glavnoj evro--azijskoj saobraćajnici, koja je, s obzirom na približavanje sovjetsko-nemačkog fronta Balkanu dobijala u svom evropskom strategijskom značaju.

Sovjetskim profesionalnim vojnicima najviše je smetalo to što mi partizani - civili, nismo umeli da vodimo »kulturno« »radnu kartu«.

A ta »kulturnost« se svodila ponekad i na to da se raznim bojama toliko »umetnički« išara karta - sekcija, da se na njoj više ne vide ni brda ni doline, ni reke ni putevi, pa se dešavalo da se tenkovi upućuju na vrhove Plješevice, Kapele, Snežnika.

Za vreme jedne komandno-štabne igre došlo je do političkog incidenta. Sef sovjetske vojne misije, pukovnik Rak, u svojoj analizi vežbe »zagrebačka operacija« prešao je sa školske na stvarnu situaciju i veoma oštro napao načelnika Obaveštajnog odeljenja Glavnog štaba Hrvatske, pukovnika Petra Tomca, vojnog atašea bivše jugoslovenske vojske, zatim domobranskog oficira koji je prešao u partizane i koji je, po mojoj oceni, svoj posao obavljao lojalno i savesno. Rak je napao Tomca zato što je ovaj njemu davao podatke da se neke nemačke divizije nalaze u Jugoslaviji (izraz naše opšte sklonosti da malo mislimo o protivniku!), dok su one po sovjetskim podacima bile na sovjetsko-nemačkom frontu, pa je sovjetska »centrala« upućivala Raku oštre prekore.

Mučnu situaciju likvidirao je nekako Gošnjak, stavivši se na stranu Tomca i dokazujući Raku da nije u pravu.

Uzalud sam već tada dokazivao, a produžio sam to i kasnije u našim vojnim školama i u komandnoj praksi da se na planinskom zemljištu ne može primeniti računsko-geometrijska taktika na isti način kao u ukrajinskoj i severnoevropskoj niziji, gde pomeranje strelica na karti nekoliko centimetara levo ili desno nema značaja. Svako je ostajao pri svome.

Neuvažavanje specifičnosti planinskog zemljišta razlog je, po svemu sudeći, što grupa armija - front generala Petrova - nije mogla savladati Karpate (1945) i stići na vreme u Prag, pa su tamo upućivane trupe vazdušnim putem iz rejona Berlina.

Ja sam, međutim, pažljivo učio, slušao i pamtio sve što su govorili sovjetski oficiri (i bio im zahvalan za uloženi trud!), ne kao religioznu dogmu, nego kao delove istine o komplikovanoj ratnoj praksi, relativne istine primenjive u zavisnosti od uslova mesta i vremena.

Prorada sovjetske »operacije« u dve komandno-štabne igre - »Šaulajska« i »Zagrebačka« »operacija« - meni je bila dovoljna da teorijski shvatim

suštinu zamisli i planiranja sovjetskih »operacija«, pomoću kojih je Crvena armija sistematski drobila i uništavala nemačko-fašističku ratnu mašinu.

Ta suština se sastojala u: pravom sagorevanju snaga branioca uraganskom artiljerijskom i avio-vatrom na jednom, ili na dva sektora; obuhvat neprijateljskih jedinica u taktičkoj dubini; ubacivanje kroz otvorene breše brzo pokretnih mehanizovanih snaga (PG), podržavanih avijacijom u dubinu 200-300 kilometara.

Ceneći važnost teorijskog vojnostručnog znanja za vođenje vojske na bojnom polju, ja sam suprotno »sekretnosti« zadržao tajno u svojoj ličnoj arhivi načelnika Glavnog štaba Hrvatske, pored zabeleški sa predavanja pukovnika Raka i jedan primerak celokupne dokumentacije armijske »Saulajske operacije«, po kojoj ću 1945 - po svojoj nadležnosti načelnika štaba - sa štabom Četvrte armije planirati ličko-goransku i tršćansku operaciju Četvrte armije, u specifičnim uslovima planinskog zemljišta i utvrđenja stalnog tipa na bivšoj italijansko-jugoslovenskoj granici.[18]

Teorijske osnove sovjetske operacije i njenu dokumentaciju koristili smo kao orijentaciju i uputstvo, poštujući strogo uslove zemljišta i stepen organizacione i vojnostručne izgrađenosti jedinica NOVJ, kojima su prvi put izrađivani »operacijski planovi« i na osnovu njih pisane borbene zapovesti.

Slučaj je hteo đa mi je tada načelnik Generalštaba JA, Arso Jovanović, za vreme pripreme tršćanske operacije, 1945, kao pomoć nametao, iz Glavnog štaba, u Kraljevicu prispelog, pomenutog sovjetskog pukovnika Raka. Samo ovde sada nije bilo planiranja i dokumentacije na komandno--štabnoj igri - koja se kasnije spaljuje - nego je reč o zamislima, odlukama i dokumentima po kojima se Četvrta armija morala probijati prema Trstu kroz planinske masive Kapele i Snežnika i italijanska »utvrđenja stalnog tipa«.

Poučen iskustvom sa komandno-štabnih vežbi u Glavnom štabu Hrvatske, budno ću pratiti da se ratna tehnika ne bi - sledeći lepo ukrašenu »radnu kartu« - zaglavila na neprohodnim vrhovima. Na jedno uvo sam slušao našeg prijatelja i dobronamernog čoveka pukovnika Raka, a i Arsa Jovanovića koji se odnosio prema Rusima kao prema apostolima koji tumače »poslanice« - a na drugo sam registrovao zbivanja na uzavreloj bivšoj italijansko-jugoslovenskoj granici i radio u duhu stvarne situacije.

Blistava tršćanska operacija, izvedena po planovima izrađenim u duhu teorije sovjetske operacije, ali u partizanskim planinskim i uslovima fortifikacije stalnog tipa, trajno me je uverila da su pogledi na kombinovanje partizanskih i frontalnih elemenata ratovanja ispravni, i da nema razloga da se zamenjuju teorijama »savremenih regularnih« armija, koje su nametane posle rata.

[18] **Nadam se da mi Sovjetska armija ovu »krađu« njenih vojnih tajni neće upisati u veliki greh, budući da sam je iskoristio za okruženje i uništenje 97. nemačkog korpusa generala Kiblera, u rejonu Rijeka-Ilirska Bistrica i tako ga sprečio da udari s juga u bok sovjetskih kolona, koje su kroz Mađarsku hitale na Beč.**

Ovde zasejano seme samostalnosti pri rasuđivanju o vojnopolitičkoj doktrini Jugoslavije i njenoj teorijskoj razradi, dovešće me dve decenije kasnije u sukob sa jugoslovenskim vojnopolitičkim vrhom. Kada su osude zbog »jeresi« ostale na snazi i posle ozvaničenja tih »jeresi« u vidu »koncepcije opštenarodne odbrane«, jedini izlaz, po mojoj oceni, iz toga sukoba bilo je napuštanje službe u oružanim snagama Jugoslavije, uprkos očekivanju da će se preduzeti protiv mene represalije svuda gde budem pokušao da živim i radim.

PRVI »TOST« - ZDRAVICA

Za vreme boravka CK KPH i Glavnog štaba Hrvatske na obroncima Petrove gore, iznad sela Suva Perna u kestenovoj šumi, u kojoj sam kao dete »kupio kestenje«, sovjetska vojna misija pozvala me je jednog dana u svoju baraku na zakusku.[19] Izvanredno počašćen pozivom, otišao sam u zakazano vreme na malo primanje na kojem su mi Rusi poklonili zlatni sat i sovjetski automat. Služen je čak i kavijar. Trebalo je nazdravljati i ispijati »do dna« za Staljina, pa onda redom za sve komandante frontova od Lenjingrada do Balkana, pa za »našu družbu«...

Uzeo sam čašu votke - »stolične« i otpio samo gutljaj. Bilo je to dovoljno da mi pozli, pa su me preplašeni Rusi morali otpratiti do moje barake. Mislili su, verovatno, »nema ovde vojnika!« Ni po merilima hajdučke gerile i Krajišnika, u čijem se kraju to desilo, ja nikad ne bih mogao biti hajdučki harambaša, »ljuti kavgadžija i megdandžija«.

Prvih dana posle rata, 1945-1947. godine, savladao sam i ovaj, pri diplomatskim kontaktima, neizbežan zadatak - pijenje bez opijanja. Uvidevši da se svaki susret s Rusima započinje »tostom« - zdravicom »za Staljina«, da bi onda usledili »tostovi« za sve komandante frontova, dok ne ostane uspravan samo jedan učesnik kao pobednik, morao sam se posebno pripremati za »prijeme«.

Treba pre seanse pojesti što više putera i napiti se zejtina, rekli su mi »stručnjaci«. Tako su mi dve kašike zejtina i malo putera pred prijem kod sovjetskog ambasadora, 7. novembra 1947. godine - poslednji pred izbijanje IB-ovske ere - omogućili da, uz obilno jelo i piće, uopšte ne osetim dejstvo alkohola uzetog kroz mnoge »tostove«.

[19] **U misiji je bio i major Grigorjev, službenik Sovjetske ambasade koji je, aprila 1941, predao radio-stanicu sovjetskom obaveštajcu Milošu Miši Brašiću, »Džinu«, onom čoveku kome sam ja noću 27/28. novembra 1941. na bazi važne, tajne poruke Ratka Mitrovića iz Čačka, dao desetinu boraca za obezbeđenje na njegovom putu prema Toplici.**

Grigorjev je više puta prepričavao detalje svojih doživljaja u Beogradu za vreme jugoslovenskog 27-martovskog puča. Među ostalim i podsećanje pred više osoba Lepe Pijade, supruge visokog partijskog funkcionera Moše Pijade, na to da joj je on tek oko 9 časova izjutra, 27. marta, prvi saopštio šta se desilo prethodne noći. Ovo podosta upotpunjuje pravu sliku o tome ko je stvarno izveo puč, i o ulozi komunista u njemu.

Na moju »sreću u nesreći« IB je, pored ostalog, prekinuo i ovo moje iskušenje.

Godine 1956, Rusi će, za vreme moje posete sovjetskim oružanim snagama, poštovati moju želju da ne pijem, daleko pre »prohibicije« »Miške Gorbačova«.

Netaktično sam, mislim, postupio prema Rusima, u vezi sa poklonjenim satom, koji sam zaista želeo da kao dragu ratnu uspomenu trajno sačuvam, isto onako kako sam to učinio sa drugim njihovim poklonom
- automatom. Naime, za vreme posete Vladimira Bakarića Štabu Četvrte armije u Kraljevici, 1945. godine, komandant armije Petar Drapšin je upitao, onako, u šali, Bakarića, ima li sat. Kada je Bakarić odgovorio da ga nema (?!), Drapšin se okrenuo ka meni i u prisustvu sovjetskog pukovnika Raka, koji mi je sat poklonio, rekao: »Daj čoveku sat!« Ja sam u duhu tadašnjih običaja da se satovi »đoraju« - zamenjuju na slepo - skinuo sat s ruke i predao ga Bakariću jednosmerno, bez »kontra-đora«.

NEPOTREBNO IZGLADNJAVANJE OSLOBODILAČKE VOJSKE

Odmah po dolasku na dužnost načelnika Glavnog štaba Hrvatske, angažovao sam se na tome da popravim stanje Trinaeste i Trideset pete divizije u Lici i Gorskom kotaru u pogledu ishrane. Predložio sam uzimanje viškova hrane od bogatih hrvatskih seljaka u Pokuplju, koje je bilo u našim, partizanskim rukama.

Na moje iznenađenje politički komesar Rade Žigić mi je nekako važno, zagonetnim tonom, saopštio da to ne dozvoljava CK KPH, kako se ne bismo zamerili navodno *HSS-ovski, što će reći antipartizanski raspoloženim seljacima,* i odbili ih od narodnooslobodilačkog pokreta. Nije mi pri tome objasnio kako će taj narodnooslobodilački pokret zadržati uz sebe gladne borce - Srbe i Hrvate.

Svoje nezadovoljstvo ispoljio sam neobjašnjivo nervoznim istupom prema članovima ekonomskog odseka Glavnog štaba, Zlatariću i Magašiću, koji su, baš nekako u to vreme, opravdano tražili od mene podatke
0 potrebama vojske u hrani. »Lako je dati podatke, ali gde uzeti hranu?«
- mislio sam u sebi.

Kako sakupljanje oskudnih količina hrane po kordunaškim i banijskim bajticama nije moglo rešiti problem ishrane, preduzet je dotur hrane u Liku
1 Gorski kotar iz Slavonije.

Tako je došlo do borbeno-transportnih operacija velikog stila koje su obuhvatale:

a) presecanje za duže vreme evro-azijske komunikacije, između Dugog Sela i Slavonskog Broda i Siska i Kostajnice, u momentu kada se

sovjetsko-nemački front približavao Balkanu, i ova komunikacija postajala žila kukavica velikih strategijskih operacija;

b) prebacivanje preko reke Save mnogo hiljada kolskih zaprega, natovarenih žitom Slavonaca, koji nisu bili za Hrvatsku seljačku stranku kao, po Hebrangu, oni u Pokuplju, nego za narodnooslobodilački pokret.

Sve je to realizovano nekoliko puta, naravno uz ogromne napore i teške borbe, uz pesmu i borbeni zanos i boraca Slavonije i Banije i seljaka koji su žito prevozili.

Oslobađanje zemlje od fašističkih okupatora, »bratstvo i jedinstvo«, puna nacionalna i verska tolerancija koju je proklamovao NOP, kao uslov opstanka i Hrvata i Srba u Hrvatskoj i u Jugoslaviji, novi socijalistički poredak na vidiku, borbena solidarnost sa gladnim borcima Like i Gorskog kotara, sve je to pokretalo u akciju narodne mase. I to uprkos tada samo *sumnjivom* moralno-politički nezdravom zadahu, koji je širio iz CK KP Hrvatske Andrija Hebrang, tajno angažovan na hrvatskom antijugoslavenskom secesionizmu, u saradnji sa Randolfom, »Čerčilom-sinom«, predstavnicima HSS-a povezanim s ustaškim vrhovima i nadbiskupom Alojzijem Stepincem, angažovanim na političkim planovima Vatikana, za očuvanje zajedničke tvorevine NDH.

U toj, meni tada nepoznatoj zakulisnoj atmosferi, Randolf Čerčil mi je, na jednom od redovnih oficijelnih sastanaka, postavio pitanje, na koje gradove u Hrvatskoj treba da spuste svoje terete *oštećeni savezнички bombarderi* koji nisu dospeli do svojih ciljeva u Austriji, Mađarskoj ili Rumuniji, kako bi se lakše povratili u svoje baze, u Italiji. Polazeći od toga da je to delikatno pitanje i sa stanovišta unutrašnjih jugoslovenskih i međunarodnih odnosa, izneo sam taj problem pred komandanta Glavnog štaba Hrvatske, Gošnjaka, i politkoma Žigića. Sa svoje strane predložio sam da to bude Zagreb, kao glavni grad kvislinške, ustaške države, važan vojni centar i saobraćajna raskrsnica od vitalnog značaja za nemačku balkansku grupu armija, i aerodrom na periferiji grada.

»Zagreb se ne sme bombardovati« - saopštio je komandant Gošnjak svoju odluku, saglasnu s onim zahtevom nadbiskupa Stepinca, koji je ovaj uputio saveznicima 1943. godine preko Vatikana da se Zagreb - »otvoren grad« - ne bombarduje, zašto je dobio odlikovanje Poglavnika NDH - Ante Pavelića, aprila 1944.

Kako štabovi koji su kao i Glavni štab Hrvatske određivali preko savezničkih misija ciljeve za avijaciju, po svemu sudeći nisu poštedeli savezнички »otvoreni grad« - Beograd, on je na nečije traženje i uz odobrenje iz redova NOP-a, kao što se zna, doživeo teška savezнička vazdušna bombardovanja, posebno sirotinjska predgrađa.

Tako su se, kao što se vidi, Fašistička i Antifašistička koalicija udružile u bombardovanju Beograda (1941, 1944) a i u zaštiti Zagreba od bombardovanja.

Tovari savezničkih oštećenih aviona sručeni su, po Gošnjakovoj odluci, na Rijeku i Zadar.

NACIONALISTIČKI JEZIČKI UNITARIZAM

Od majke sam naučio jezik Vukove bosansko-hercegovačke ijekavštine, koji je on izučavao i na Kordunu. Srpskohrvatskom ijekavštinom pisalo se i u školama koje sam posećivao u Hrvatskoj između dva rata, iako se moglo služiti i ekavštinom kojom govore i Zagorci, najautentičniji Hrvati. Poznato je da učenicima velike muke zadaje ono »je« ili »ije«, zbog kojih se crvene sveske pismenih zadataka. Našavši se u Beogradu, na studijama, prešao sam na ekavštinu i tako zasvagda rešio onaj problem »je« i »ije«.

U proleterskim brigadama u kojima sam se borio do 1943. godine nikom nije ni na pamet padalo da pravi pitanje od toga kako ko govori i piše. Svačije pismo i govor bili su prihvatljivi, ako se njima izražavala progresivna, naučna, komunistička ideologija i stremljenja nacionalnooslobodilačke i revolucionarne linije NOP-a - Jugoslavije i socijalizma - komunizma.

Sadržaj je dominirao do te mere da se ni jezik ni govor nisu primećivali. Ovo se odnosilo i na Titov jezik, koji je neka mešavina kajkavštine i štokavštine, ekavštine i ijekavštine. I ja sam u Glavnom štabu Hrvatske mešao ekavštinu i ijekavštinu, utoliko pre što se u Hrvatskoj koriste oba govora.

Bio sam neprijatno iznenađen kada mi je politički komesar Glavnog štaba Hrvatske, Rade Žigić, opet zagonetno-ispitivački zvanično saopštio: »Ovdje ti zamjeraju što iz Glavnog štaba namećeš srpski jezik!« - ne rekavši mi ko to zamera i zašto se u štabu čiju su polovinu vojske - a 1941. i 1942. godine većinu - činili Srbi, ne bi moglo govoriti i »srpski«.

Kako ovo nije značilo da ja treba da podešavam jezik iz taktičko--političkih razloga - udvaranja određenim politički nesvesnim i nacionalistički zadojenim hrvatskim društvenim slojevima, poput onog neuzimanja hrane u Pokuplju od Hrvata - HSS-ovaca - što je nekakva, iako oportunistička logika i antilogika, nego da moram govoriti i pisati po nečijem diktatu, iako je proglašen i princip slobode i nacionalnog, i verskog, i kulturnog ispoljavanja na celoj teritoriji Jugoslavije - produžio sam da pišem i govorim kako mi je bilo najpodesnije, ne osporavajući to pravo ni drugima.

Žigićeva primedba meni, bila je u skladu s unitarističko-hrvatskim pogledom na jezik u socijalističkoj Hrvatskoj, tadašnjeg predsednika ZAVNOH-a, pesnika Vladimira Nazora, koji je govorio: »... Dok ste na teritoriji Hrvatske, imate da pišete hrvatski. Sve što iz Hrvatske izlazi i u nju ulazi ima da bude na hrvatskom jeziku. Ko ne zna hrvatski, ne može ni da radi kod vas.. .«[20]

Očevidno jasna asimilaciona perspektiva za brojne Srbe u socijalističkoj Hrvatskoj koji su i u katoličkoj, centralističkoj germanskoj Habsburškoj Monarhiji uživali ne samo kulturnu, nego i političku autonomiju.

[20] **Vladimir Dedijer:** ***Novi prilozi za biografiju Josipa Broza Tita,*** **»Liburnija« — »Mladost«, 1981. godine, str. 842, 843.**

Iz ovoga će kasnije nastati pseudonaučne kategorije »Hrvatska lingvistika«, »Hrvatski književni jezik«, kao elementi antijugoslovenskog separatizma s jedne, i hrvatskog kulturnog nacionalnog unitarizma, s druge strane.

Nisam nikako, sve do danas, uspeo da složim u svojoj svesti dva kontradiktorna stava, to da »majorizacija« u okvirima nacionalno i konfesionalno šarolike Jugoslavije znači reakcionarni »unitarizam«, a u njenim pojedinim delovima (Hrvatska, Kosovo) »oslobodilački demokratizam« i da je konsenzusna jednakost nacionalnih republika i pokrajina - uprkos tome što ona povređuje pravnu jednakost građana, favorizujući malobrojnije na štetu brojnijih - jedina bogomdana pravda.

U tom duhu su Andrija Hebrang, Vladimir Bakarić i njihovi saradnici - inače pristalice doktrine hrvatskog, austrougarskog legitimiteta »istorijskih zemalja« (Bosna, Srem...) - energično likvidirali sva nacionalna prava Srba u Hrvatskoj (tada oličena u »Glavnom odboru Srba u Hrvatskoj«, »Srpskom klubu poslanika ZAVNOH-a«, »Matici srpskoj«, »Srpskoj riječi«), i ne samo istorijsku austrijsku i mletačku individualnost Dalmacije i Slavonije, nego i onu koju su ove pokrajine stekle svojom velikom oslobodilačkom borbom 1941-1945, u sklopu jugoslovenskog NOP-a.

Niko mi više nije pravio primedbe, vezane za jezik. Kasniji razvitak političkih odnosa pokazaće nimalo zanemarljiv značaj ovog nacionalnog varničenja, varničenja na kojem će posle pobede nad neprijateljem i osvajanja vlasti biti saliveni »nacionalni ključevi« kadrovske politike, po kojima nisu osnovno sposobnosti i doprinos jugoslovenskom socijalističkom, samoupravnom društvu, nego - funkcionerska filozofija vlasti - ispoljavanje nacionalnog čistunstva, koje je onda počelo bacati svoje svetio i na tumačenje suštine NOR-a.

Iz toga je proizašla atmosfera u kojoj se u školama i nadleštvima Zagreba nerado sluša onaj vukovski jezik Ličana, Kordunaša i Banovaca.

Za vreme odmora i na partizanskim marševima odjekivale su svuda razne pesme: slovenačka »Hej brigade«, makedonska »Biljana«, srbijanska »Oj, Moravo«, dalmatinska »Marjane...«, bosanska »Romanijo«, crnogorska »Oro« ... Sve su one bile »naše«, jugoslovenske, »socijalističke«.

Nije se moglo ni u snu naslutiti da će tri decenije kasnije, za vreme nacionalističke, maspokretovske kužne zaraze, biti greh i izraz težnje za dominacijom, ako neko, osim Dalmatinaca, kaže »naše more« ili se izjasni kao Jugosloven.

ZAČETAK BIROKRATSKO-SKOROJEVIĆKE RASKALAŠNOSTI

Topusko je bilo u to vreme veoma važan centar vojnopolitičkih zbivanja ne samo jugoslovenskog, nego i evropskog značaja.

Pored političara bili su se tu sakupili i mnogi kulturni radnici, koji će svoj budući ugled podosta zasnovati na topušćanskom »pedigreu«. O tome

rečito govori i prisustvo Randolfa Čerčila - direktno povezanog radio-stanicom sa svojim ocem, premijerom Britanske imperije - Vinstonom, i živ avio-saobraćaj između Italije i partizanskog aerodroma u blizini Topuskog, u selu Čemernici, nedaleko od moje rodne kuće.

I lični život u krugu partizanskog vojnopolitičkog rukovodstva Hrvatske (CK KPH, Glavni štab, ZAVNOH), koje je sa svojim glomaznim administrativnim aparatom boravilo u drugoj polovini 1944. godine u banji Topusko i okolnim selima, odisao je više mirnodopskom, nego ratnom atmosferom, kao i onaj u Drvaru, do 25. maja 1944. Taj dvorsko-skorojevićki stil omogućio je na *Titov rođendan,* neratnički slavljen, 25. *maja 1944* (baš na dan kada je Vinston Čerčil u britanskom parlamentu slavio jugoslovenski NOP!), relativno veliki uspeh nemačkog kombinovanog policijsko--diverzantskog, vazdušno-desantnog i kopnenog prepada, pod rukovodstvom Skorcenija, najsposobnijeg nemačkog diverzanta, koji je iz italijanskog partizanskog zatočeništva oslobodio Musolinija.

Na do temelja razorenom Kordunu, pred stalno polugladnom partizanskom vojskom, Andrija Hebrang je Randolfu Čerčilu (koji je na moje iznenađenje prisustvovao i nekim važnim sastancima partizanskog rukovodstva, na kojima je veličao Hebranga!) i predstavnicima HSS-a, za koje se kao i za nadbiskupa Stepinca Čerčil-sin posebno interesovao - priređivao večere na kojima je služen sladoled i torte... a »dame« bile u »večernjim haljinama«. Supruga i beba Sekretara CK KPH Andrije Hebranga (kćerka koja sada uporno pokreće pitanje očevog moralno-političkog identiteta!) nalazile su se pored njegove kancelarije. Moša Pijade je lično streljao u Kalinoviku partizana-borca samo zato što je »nešto pokušao« kod neke žene...

Sve je nekako bilo u stilu koji će dovesti do toga da se u kući Andrije Hebranga, prilikom njegovog hapšenja - po pričanju izvršitelja, očevidaca - zatekne čitavo bogatstvo samo u vidu zlatnog i srebrnog posuđa koje je, uzgred rečeno, nestalo na volšeban način.

Neki partizanski rukovodioci su se ženili; civilni kuriri, motociklisti (moj školski drug Ivan Dragićević, koji je kao ustaša opljačkao devojačku spremu moje sestre), odlazili su kao »partizanski kuriri« preko reke Kupe i u Zagreb i tako meni, načelniku Glavnog štaba Hrvatske otkrivali i ono što se budno prikrivalo.

Među njima je, kako se naknadno saznaje, bio i maskirani Andrija Hebrang, koji je s nemačkim inženjerom Otom, kao »Ivan Jurišić« išao na sastanak s nemačkim Opunomoćenim generalom Glezom fon Horstenauom.[21]

PARTIZANSKO-GRAĐANSKA POLITIČKA KUHINJA

ZAVNOH je u školsku partizansku nastavu uveo kao obavezni predmet veronauku i formirao hrvatsku telegrafsku agenciju (TAH), povodom

[21] Živorad Mihajlović Šilja: ***Trojanski konj,*** Beograd, 1986. godine, str. 140.

čega je Tito kritikovao Hebranga zbog separatizma - secesionizma, austro-ugarski »legitimno« obojenog.

Sa nekim predstavnicima HSS-a i domobranstva (Božidar Magovac, zamenik predsednika HSS, Vlatka Mačeka), vođeni su politički razgovori
0 kojima Glavni štab Hrvatske, kao ustanova nije obaveštavan.

Ni HSS, ni domobranstvo, ni Maček koji je boravio u Kupincu na »poluoslobođenoj teritoriji«, južno od Zagreba, nisu napadani u partizanskoj agitaciji i propagandi!

Delovala je tu i linija nemačkog poslanika u NDH, Zigfrida fon Kašea koji je, posle kapitulacije Italije, insistirao na kontaktima s NOP-om u cilju »obustave neprijateljstava«, kako bi se »razorila politička baza partizana«, putem »izdvajanja partizana Hrvata iz opštejugoslovenskog partizanskog pokreta i njihovog sjedinjenja sa ustašama«.

Gestapovac Kaše je istovremeno tajno radio na »zarobljavanju« Tita,[23] koje će biti pokušano u Drvaru, 25. maja 1944. godine.

Ti razgovori i politička taktika bili su srodni onima koji su prethodili »sporazumu Tito-Subašić« - »sporazumu« koji je dobio ime u duhu tada već podosta nametnute - u Jajcu i Drvaru začete političke doktrine kulta ličnosti Josipa Broza Tita. Sporazum se, naime, mogao nazvati i »sporazum NOP-a i kraljevske vlade« ili »sporazum na Visu«, kao što je sporazum između grčkog NOP-a (EAM-a) i grčke kraljevske vlade (EDES-a) nazvan »sporazum u Varkizi«.

Opravdavani su ovi razgovori i time što je očekivano od njih pospešivanje raslojavanja u ustaško-haesesovsko-domobranskom bloku i opredeljivanja hrvatskih narodnih masa za NOP. Kao što se zna, takva vojnopolitička taktika sprovođena je i prema slovenačkim građanskim političarima (Cankar, Snoj). Osim lokalno, ona nije primenjivana prema kvislinzima
1 polukvislinzima, pa čak ni prema pasivnim građanskim posmatračima (komunistima blizak Dragoljub Jovanović) iako su za to 1944. postojali isti a možda i bolji uslovi.

Karakterističan je i značajan Titov stav u vezi s tim, u pismu britanskom premijeru Vinstonu Čerčilu, 9. septembra 1944. godine:

»a) Jedan poseban dogovor s kraljem Petrom II u toku rata, imao bi suprotno dejstvo na ono što Vaša Ekselencija i vlada Nj. Veličanstva želi. *Mi verujemo da bi se ogroman broj neutralnih i neodlučnih pojedinaca naročito u Srbiji, priključio nama, samo takav postupak s naše strane izazvao bi među patriotima svih krajeva Jugoslavije koji su se borili tri godine, ozbiljnu zabrinutost i sumnju, naročito u Hrvatskoj i Sloveniji i Makedoniji.*[24] (Podvukao - *P.J.)*

[22] **Vasa Kazimirović: *NDH u svetlu nemačkih dokumenata i dnevnika Gleza fon Horstenaua 1941-1944,* »Nova knjiga« - »Narodna knjiga«, Beograd, 1987. godine, str. 181.**

[23] ***Ibid.*, str. 188.**

[24] **Vladimir Dedijer, *Novi prilozi za biografiju Josipa Broza Tita,* Rijeka-Zagreb, t. II str. 1.059.**

Znači, *»ogroman broj neutralnih i neodlučnih pojedinaca naročito u Srbiji«* može se zanemariti, a »sumnje će se pojaviti *među patriotima koji su se borili tri godine, naročito u Hrvatskoj i Sloveniji i Makedoniji«*. Ovde kao što se vidi, ne pominje se Srbija, gde je takode bilo podosta boraca. Ono »naročito u Hrvatskoj, Sloveniji i Makedoniji« znači *Hrvati, Slovenci* i *Makedonci,* iako su se »tri godine« u Hrvatskoj pretežno borili Srbi.

Ovo se može okarakterisati kao kominternovsko seme antisrbizma, zasađeno na antihegemonizmu - kobni faktor federativne, samoupravne, socijalističke Jugoslavije, u kojoj se zametnula tajna politička teza, obelodanjena 1981. godine: »Sto slabija Srbija, to jača Jugoslavija« i »besprincipijelna koalicija«, obelodanjena 1988. godine.

Govorkalo se: o maštanju hrvatskog katoličkog klerikalizma i hrvatske građanske elite o mogućoj saradnji HSS-a, hrvatske domobransko-ustaške armije »borbenih snaga HSS-a« i »zelenog kadra« sa savezničkim komandantima; o otporu HSS-a i četnicima - »velikosrbima« i komunističkim partizanima; o »supernacionalnoj« podunavskoj, katoličko-habsburškoj federaciji, kao bedemu antikomunizma i najboljoj garanciji britanskih interesa na Jadranu.

Slične ideje o korišćenju slovenačkih belogardističkih i domobranskih kvislinških formacija u borbi za »katoličku monarhiju Ota Habsburga«, »katolički blok Srednje Evrope« (Austrija, Bavarska, deo Italije, Hrvatska, Slovenija i eventualno Mađarska) isticali su, od druge polovine 1944. godine, pod rukovodstvom generala Rupnika i biskupa Rožmana, slovenački klerikalci, koji su organizovali »Narodni odbor«. Rukovodstvo »Odbora« je, uz izvesnu dozu rezervi prema Amerikancima i Englezima kao »protestantima« i »masonima«, očekivalo i od njih pomoć i spas u antikomunističkoj borbi.

Ovaj stav prema restauraciji Austro-Ugarske i Habsburzima, predstavlja kontinuitet vatikanskog stava prema njima za vreme prvog svetskog rata, kada je habsburško-katolička carevina posmatrana kao bastion protiv ruskog pravoslavlja i (kasnije socijalizma) britanskog protestantizma i masonstva, a Habsburzi »branioci Zapadne civilizacije, katoličke vere, italijanstva i latinstva od varvara sa Istoka«.

Lako se on kao dalekosežni cilj uočava i u tekućoj »Alpe-Adrija« ekonomsko-političkoj doktrini. Politički cilj i program te borbe jasno je izložen na velikom skupu slovenačkog klera u Ljubljani od 12. do 16. juna 1944. godine, na kojem je u prisustvu biskupa Rožmana rečeno, između ostalog:

»Svaka suradnja u OF ne samo da je nedozvoljena nego je i moralni prestup.. .Domobranstvo je zakonita vlast... Domobranstvo ima, kao od Boga postavljena vlast, pravo da zatvara i likvidira protivnike... Ako policija pri tome postupa 'otvorenije' ona to radi u cilju da otkrije protivničke mreže. To je moralno.«[25]

[25] Viktor Novak: ***Magnum Crimen,*** Beograd, »Nova knjiga«, str. 1.067, 1.070.

Glasovi o pomenutim klerofašističkim i kontrarevolucionarnim akcijama katoličkog nadbiskupa Stepinca i biskupa Rožmana, tajno su strujali iz Zagreba i Slovenije preko reke Kupe prema hrvatskom partizanskom sedištu u Topuskom, Vrginmostu i Glini. Oni su kao antijugoslovenski
- ukorenjeni u austrougarski »legitimitet i u čerčilovsku viziju Podunavsko--balkanske konfederacije - posebno uznemiravali Srbe u Hrvatskoj.

O zamašnosti veoma raznorodnih i intenzivnih strujanja u Topuskom (1944), može se suditi i po tome što su se tu nalazili eminentni borci i za Podunavsku konfederaciju (Randolf Čerčil) i za hrvatski nacionalizam i separatizam (Magovac, Hebrang), koji su kao i slovenački klerikalci i Bela garda, osnivači instituta za podunavske probleme i učesnici sastanka kod nadbiskupa Rošera u Celovcu, radili na rešenju »slučaja Austrije« u onom duhu koji je ministar spoljnih poslova Velike Britanije, Entoni Idn oficijelno izrazio na Moskovskoj ministarskoj konferenciji, oktobra 1943. godine. On je na svoj način došao do izražaja i na Konferenciji u Jalti, februara 1945. godine, iako tu Jugoslavija od Staljina i Čerčila nije javno deljena na »zapadnu« i »istočnu« u duhu njihovih 50:50 nagodbi 9-11. oktobra 1944. u Moskvi.[26]

To je, po svemu sudeći, i dovelo Čerčila-sina u Topusko i uslovilo njegovo prezrivo izražavanje o Srbima (kao i svih austrofila!) i veličanje Andrije Hebranga.

O ovim i drugim zakulisnim, tajnim strujanjima i delovanjima - budno čuvanim i od Glavnog štaba Hrvatske u ovoj perspektivi nepodesnog
- mene su lično poverljivo obaveštavali moji zemljaci, prijatelji i drugovi iz detinjstva, koji su opslužujući u Topuskom glomazni partizanski političko--upravni i vojni aparat, videli i saznali - kako to uvek čini »posluga«
- mnogo šta o čemu se šaputalo s prstom na ustima.[27]

Ovakav tok događaja na dva odvojena koloseka - vojnom i političkom
- bio je moguć zato što je komandant Glavnog štaba Hrvatske, Ivan Gošnjak, bio inertan i nezainteresovan za zbivanja, dok sam se ja, kao načelnik štaba - i to jedini u ovoj političko-državničkoj atmosferi - bavio isključivo vojnim pitanjima, vođenjem rata, i time davao utisak »komandanta bataljona«, bez većeg interesovanja za političko delovanje CK KPH, posebno ono zakulisno, tajno, hebrangovsko.

Danas cenim - na osnovu naknadnih saznanja i zbivanja - da je Topusko, uz ono poznato partizansko delovanje, bilo u to vreme i leglo

[26] Vinston Čerčil, *Drugi svetski rat*, t. VI, »Prosveta«, Beograd, str. 207.

[27] Opravdanost mojih sumnji u hebrangovsko antijugoslovensko i antisrpsko delovanje nadahnuto katoličko-habsburgovski, potvrđeno je i 1990. godine objavljivanjem programa Hrvatske demokratske zajednice Franje Tuđmana. Program Tuđmanove stranke sadrži: uspostavljanje »suverene« države Hrvatske kao naslednice fašističko-ustaške Nezavisne Države Hrvatske u »povjesnim« granicama i u duhu katoličko-austrougarskog Drang nach Osten; rehabilitacija Andrije Hebranga, navodno preranog vesnika »hrvatskog proljeća . . . «

buduće tajne hrvatsko-slovenačke koalicije i katoličko-vatikanski i kominternovski, secesionistički, antisrpski i antijugoslovenski usmerene - razorne snage angažovane protiv socijalističke Jugoslavije.

Čak je i Ivan Subašić, kao predsednik jugoslovenske kraljevske vlade izjavio britanskom komandantu Vilsonu (koji je govorio da se planira
i savezničko iskrcavanje na jadransku obalu!) - juna 1944. godine, kada je vodio i pregovore s NOP-om - da ima nameru da prevede domobranstvo u antifašistički tabor.

Ovo je osim spasavanja ustaško-domobranskih glava imalo i cilj da na kraju pobedonosnog oslobodilačkog rata pojača brojnost Hrvata u NOV Hrvatske, i time Vinstonu Čerčilu pruži dokaz više - da bi ga on sa autoritetom Britanske imperije servirao svetu - da je jugoslovenska partizanska borba »hrvatska stvar«.

Nadbiskup Stepinac je - navodno samo duhovno, »nadzemaljski« opredeljen - s »nekompromitovanim Mačekom« u dogovoru s poglavnikom NDH Pavelićem, uputio 24. 3. 1945. godine Saveznicima »Poslanicu« kao »plebiscitarnu biskupsku izjavu«, protiv boljševizma i partizanskog divljanja, u kojoj se traži intervencija saveznika u »građanskom ratu«.

Sve je odisalo upornim i veštim nastojanjem da duh NDH ostane trajna međunarodna katolička stvarnost - odskočna daska za prodiranje na istok, kao deo »Trijalističke habsburške monarhije«, planirane i u drugoj polovini prvog svetskog rata.

Na toj liniji je i pokušaj Vakić-Lorkovićevog antiustaškog puča koji je - uz asistenciju HSS-ovaca, nemačkog ABWER-a i Gleza fon Horstenaua, pripremao agent Intelidžens servisa, jezuit Poglajen, protagonist objedinjavanja Hrvata - partizana, HSS-a i domobranstva. Emisari Gleza fon Horstenaua održavali su veze u Švajcarskoj s Alenom Dalsom, šefom američkog obaveštajnog centra u Bernu.

Po nekim podacima - kojima će se baviti istoriografija, kao izuzetno ekstravagantnim - tu, u Švajcarskoj, navodno, bili su uspostavljeni i kontakti Staljinovih i Pavelićevih ljudi, koji su sprečavali uspostavljanje Jugoslavije na taj način što bi SSSR priznao NDH, pod uslovom da ona prizna KP Hrvatske na čelu s Andrijom Hebrangom.

Iako to deluje malo verovatno i šokantno nije ga teško uklopiti u mozaik na kojem se nalaze i sledeće ideološko-političke pločice:

- Staljin - kominternovska politička doktrina da Jugoslaviju treba razoriti, praktično je, uprkos novom projugoslovenskom kursu iz 1935, na snazi sve do početka drugog svetskog rata, kada se povlači u duboku ilegalnost;
- prekidanje diplomatskih jugoslovensko-sovjetskih odnosa posle nemačko-fašističke okupacije, 1941. godine, i priznanje time komadanja Jugoslavije a posredno i fašističke tvorevine NDH;
- Staljin-Čerčilov sporazum o podeli interesnih sfera u jugoslovenskom prostoru 50:50;
- uporno zalaganje britanskog premijera Vinstona Čerčila, a do 1943.
i predsednika SAD - Franklina Ruzvelta, da se ponovo uspostavi Habsbur-

ska Monarhija sa svojim »legitimnim« pokrajinama Slovenijom i Hrvatskom (NDH) u kojoj je, po nekima (što se mora verifikovati) Staljin nameravao da obezbedi bar komunističku partiju na čelu sa svojim čovekom Andrijom Hebrangom, podobro tajno angažovanim i na ostvarenju britanskih podunavsko-balkanskih planova.

Pojavljivao se i Košutićev predlog za *spajanje hrvatskih domobrana i partizana* i za stvaranje »vrhovnog vijeća republike Hrvatske« od zastupnika HSS-a izabranih 1938. i vijećnika ZAVNOH-a. Pomišljalo se i na ideju bloka država Bavarska, Austrija, Mađarska i Hrvatska, koju je likvidirao Hitler 1933. godine.

Jednu od varijanata konfederacije zemalja centralne ili jugoistočne Evrope - kao alternativu nezavisnoj Austriji - vlada Velike Britanije, kako je napred pomenuto, i zvanično je ponudila Moskovskoj konferenciji ministara inostranih poslova SSSR-a, SAD i Velike Britanije, 19-30. oktobra 1943. godine.[28]

O specifičnoj težini na istorijskoj pozornici katoličko-habsburgovsko--čerčilovskog nastojanja da se obnovi Habsburška Austro-Ugarska Monarhija, govori na svoj način i izjava koju je, govoreći o »srpskoj opasnosti« 1914. dao vatikanski državni sekretar Rafael Meri del Val: »Uništiti ovu tvrđavu (Habsburšku Monarhiju!) značilo bi za crkvu gubitak najsnažnijeg zaštitnika i poraz najmoćnijeg borca u sudaru sa pravoslavljem.«[29]

Bila je, očevidno, svuda prisutna ona aroma čerčilovsko-vatikanske politike, koja je dovela, 1943. godine, do kapitulacije fašističke Italije i njenog prelaska na stranu Saveznika.

Ta vatikansko-katolička, habsburško-podunavska i kominternovsko--staljinistička antijugoslovensko-antisrpska dalekosežna i dugovremenska politika, pojaviće se i u socijalističkoj Jugoslaviji, u vidu destruktivnog nacionalističkog separatizma - maspokretovsko-endehaovskog, hrvatskog, feudalno-birokratsko velikoalbanskog, alpe-adrijsko »evropskog« slovenačkog, ispoljenih ne samo u krupnim javnim manifestacijama - granice Hrvatske na zemunskom mostu - nego i u svakojakim detaljima austrougarskog »legitimiteta« kao što je, recimo, organizovanje »zapadne fudbalske lige« u koju »obavezno« mora ući Vojvodina, bivša teritorija Habsburške Monarhije i kao takva automatski »evropski« nastrojena, i navodno od Srbije - iako pretežno srpska - i politički i administrativno odvojena.

Na osnovu objavljene arhivske građe i posleratnih zbivanja, nameće se zaključak da su tu, u partizanskom Topuskom, veoma aktivno bile prisutne: ustaško-domobranska kvislingovština posmatrana i u to vreme kao »rezerva« čerčilovskog habsburško-podunavskog antijugoslovenstva i buržoasko-kapitalističke kontrarevolucije; masonerija; prikrivena unutrašnja

[28] ***Moskovskaja konferencija ministrov inostranih djel SSSR,* S&4 *i Velikobritanii (19-30 oktabrja 1943. g.),* Moskva, »Izdateljstvo političeskoj literaturi«, 1984. godine, str.**

[29] **D. Živojinović: *Vatikan i Prvi svetski rat,* »Narodna knjiga«, Beograd - Cetinje, str.**

antipartizanska, hrvatska, nacionalistička, secesionistička kontrarevolucija (Hebrang i ostali).

Bilo je to seme buduće nacionalističko-revanšističke antijugoslovenske destrukcije i antisocijalističke kontrarevolucije (hrvatski maspokret, kosovski secesionizam!).

Tom cilju htela je Cerčilova Velika Britanija da podredi i Unru (Organizaciju Ujedinjenih naroda za obnovu i razvoj!), o čemu govori i pokušaj predavanja poslova ove organizacije *britanskoj mediteranskoj komandi* (Vilson) i odredba: *»Glavni stan će izdavati političke direktive.«* »Na svakom području gde prema oceni vojnih vlasti postoji haotično ili anarhično stanje, vojne vlasti mogu po svom diskrecionom pravu da zabrane uvoz i raspodelu svake pomoći u opskrbi.«

Posebnu aromu toj situaciji mogle su dati:

- poznate simpatije šefa HSS-a Vlatka Mačeka (izražavane oko 1935. godine) za austrijskog prestolonaslednika Franca Ferdinanda, ubijenog u Sarajevu, i za trijelističku ideju habsburške savezne države - Austrija, Ugarska, Hrvatska;[30]
- Čerčilove žalopojke za Austro-Ugarskom Monarhijom i pretežno interesovanje za zapadni deo Jugoslavije;
- Šubašićevo traženje od Čerčila dve britanske divizije, kojima bi on, pri britanskom angažovanju na Balkanu, navodno, pridružio 150.000 vojnika ustaško-domobranske vojske.[31]

Sve ovo govori da sumnje - da je Čerčil i sporazumom Tito-Šubašić želeo stvoriti »trojanskog konja« za razbijanje ne samo jugoslovenskog NOP-a nego i za likvidaciju Jugoslavije - nisu bez osnova.

Saputalo se potajno i uznemireno u partizanskim redovima u Topuskom i o mogućem sporazumu Zemaljskog antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Hrvatske (ZAVNOH-a) s Hrvatskom seljačkom strankom (HSS) i domobranstvom, u cilju podele vlasti između hrvatskog krila NOP-a (hebrangovski, nacionalističko-separatistički obojenog!) i HSS-a.

Osećao se tu u nedozvoljenom stepenu onaj neprijatni, potmuli, antijugoslovenski zadah Pavelić-mačekovskog, ustaško-haesesovskog hrvatskog ekskluzivnog ultranacionalizma i stepinčevskog vatikansko-katoličkog klerikalizma, koji su trovali jugoslovensko društvo do propasti građanske Jugoslavije, i koji su dominantno opredeljivali duhovnu atmosferu u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj.

Bio je tu vidno prisutan i »hrvatski jal«, psihopatološko opterećenje hrvatskog nacionalnog bića, izazvano vekovnim ropskim položajem u *katoličkoj* nemačko-mađarskoj carevini - kraljevini, i gajenjem u toj carsko--kraljevskoj atmosferi lažnog mita o hrvatskoj katoličko-evropskoj kulturtregerskoj misiji, u sklopu »predziđa« katoličanstva, što je stvorilo i trajno održava vazalnu psihologiju duhovne podređenosti Vatikanu.

[1,1] **Ljubo Boban: *Maček i politika Hrvatske seljačke stranke 1928/1941,* »Liber«, Zagreb, 1974. godine, tom I, str. 400, 402, 403.**

[31] **Vladimir Dedijer: *Novi prilozi za biografiju Josipa Broza Tita,* Rijeka-Zagreb, »Liburnija« - »Mladost«, 1981. godine, str. 925.**

To je kod Hrvata izazvalo stalno psihološko nezadovoljstvo i negativnu kritiku, nedostatak jasne političke perspektive i svesti o tome šta se hoće a šta neće, ko su prijatelji a ko neprijatelji, kakvu taktiku treba sprovoditi u zajedničkoj državi sa Srbima, opterećenim pored dobre doze nacionalne samouverenosti i demokratičnosti, i turskim kompleksom, i hajdučko-ustaničkom čvornovatošću, elementom »uvrnutosti«, takođe ne baš mnogo podesnim za političke finese i zajedništvo.

Sav taj nezdravi, nazadni i nacionalni i socijalno-klasni bagaž pripremao se da se tajnim mahinacijama Stepinčevog katoličkog klerikalizma, fašističko-ustaškog pavelićevsko-mačekovskog domobranstva i Šubašićeve »sporazumaške« struje u emigrantskim krugovima i hebrangovske u ZAVNOH-u, nekako prekrca u poslednjem času na partizanski oslobodilački brod, bučno predstavi kao »saveznik« - »dosledni borac« protiv fašizma.

Sto se tiče nacionalnog pitanja potajno se tu sjedinjavala staljinističko--kominternovska balkanska, nacionalna doktrina - samostalnih balkanskih sovjetskih republika - i svojatanje od Hrvata austro-ugarske balkanske legitimnosti koja bi im obezbedila Veliku Hrvatsku sa granicama na Savi kod Beograda, duž Drine i nadomak Kosova.

Sve je to izazivalo nespokojstvo Srba u Hrvatskoj, čiji je otpor tim podvodnim strujanjima kvalifikovan kao »velikosrpski unitarizam« i »četništvo«.

O karakteru i srazmerama te uznemirenosti govori i Titova depeša Šubašiću od 4. juna 1944. godine: »2. Bilo je neophodno objaviti tekst sporazuma bez odlaganja, jer u Jugoslaviji, na prvom mestu u Hrvatskoj, Sloveniji i drugim područjima, nastala je velika uznemirenost zbog našeg ćutanja, čak neodobravanje nekih naših ljudi koji su sumnjali u neku zaveru protiv pokreta Nacionalnog oslobođenja.«[32]

Pričalo se da CK KPJ i Vrhovni štab zahtevaju: da se pregovori s HSS-om i domobranstvom (srodni onima koje su tajno vodili Anglo-amerikanci s pojedinim strujama u fašističkom taboru - Gering, Himler) prekinu; da se »mudri ćutljivac« iz Kupinca, perfidni defetista i saradnik germanskog okupatora, sa nadbiskupom Stepincem, politički utemeljivač NDH, protivnik NOP-a, predstavnik hrvatske buržoazije koja je, uprkos Ruzveltovom predlogu »starateljstva nad Hrvatskom«, očekivala anglo-američke trupe kao savezničke - Vlatko Maček, stavi s one strane barikada.

Jer Maček i Stepinac su u dogovoru s Pavelićem imali 1945. godine da preuzmu vlast u NDH, to jest onu vlast koju su ova dvojica predali Paveliću, aprila 1941. godine.

Strahovanja Srba u Hrvatskoj *(koji su imali tada svoje nacionalne, društveno-političke organizacije »Srpski klub«, vijećnika ZAVNOH-a, novine »Srpska riječ«)* - od moguće politikantske nagodbe kominternovskog antijugoslovena - srbofoba - Andrije Hebranga u ime NOP-a sa zapadnim saveznicima, hrvatskom buržoazijom i klerikalcima, nagodbe

[32] **Vladimir Dedijer: *Novi prilozi za biografiju Josipa Broza Tita,* Rijeka-Zagreb, »Liburnija«-»Mladost«, 1981, str. 1.075.**

koja bi omogućila da NOP Hrvatske uzme pod svoje okrilje i svu ustaško--domobransku kvislingovštinu - nisu bila bez osnova. O tome govori: posleratna istoriografska teza da domobranstvo nije kvislinška formacija, već, kako sam to prethodno isticao »rezerva NOP-a«; saradnja komunista - »socijalističkih nacionalista« s nacionalističkim i klerikalnim ekstremistima u maspokretovskom savezu šezdesetih godina; njihove nacionalističke dogme: nacionalistička o *apsolutnom suverenitetu,* ne naroda, nego »republika i pokrajina« u sklopu *savezne* države Jugoslavije; *anarhistička* 0 apsolutnoj nezavisnosti nacionalnih i samoupravnih subjekata; o izjednačavanju konsenzusa i kadrovskog nacionalnog pariteta s liberum vetom, koji je svojevremeno upropastio državu Poljsku.

Indikativan je u toj perspektivi i članak Andrije Hebranga, 6. septembra 1944. godine, kao uvodnik »Vjesnika«, u kojem piše: »Mi raspolažemo podrobnim i pouzdanim podacima o ličnostima i planovima jednog dijela ustaša, mačekovaca ... Time bi, kako mudruju ti pametnjakovići, Saveznici tu ustaško-mačekovsku spregu priznali za saveznike, jer su se oni, tobože, digli protiv Švaba. Tako bi se spasila famozna tvorevina NDH, kojoj bi se malo izmijenila forma.«

*
* *

Negde polovinom 1944. godine objavljena su prva sovjetska odlikovanja dodeljena borcima NOVJ. Desilo se, pošto je predloge davao Vrhovni štab, da prvi ja u Hrvatskoj dobijem visoko sovjetsko odlikovanje - »Orden Kutuzova«.

Na banketu, priređenom uz učestvovanje sovjetske vojne misije i partizanskog rukovodstva Hrvatske, koje ovim preskakanjem komandanta Gošnjaka nije bilo oduševljeno, na prigodne pozdrave i zdravice uzvratio sam rečima:

»Eto, ja sam se spremao za naučni rad koji sam bio započeo u Parizu 1 nisam ni slutio da ću se baviti vojnim stvarima. Ali kada je došla u pitanje nacionalna sloboda i nezavisnost moje zemlje, napustio sam institute fizike i latio se oružja... Obavljam taj posao sa žarom revolucionara. Odlikovanje koje mi je dodeljeno posmatram kao priznanje svim borcima i jedinicama koje su se borile pod mojom komandom, i kao novu obavezu za mene lično u budućem radu.«

*
* *

Neočekivano, 30. juna 1944, na zboru pod Petrovom gorom na kojem su govorili šefovi savezničkih vojnih misija i ja, Andrija Hebrang je u prisustvu celokupnog partizanskog rukovodstva Hrvatske otvoreno prvi put napao Mačeka i politiku HSS-a.

Marko Belinić je i govor i potez ocenio kao »državnički«.

Nezadovoljstvo srpskih boračkih masa Like, Korduna i Banije (Šesta, Sedma i Osma divizija) izazivala je praksa da se ZAVNOH i njegov aparat pretežno popunjavao Hrvatima neafirmisanim u borbi, onima koji su pristizali iz gradova, i to ne samo »ilegalcima« nego i onima koji su mirno čekali da vide kako će se situacija razvijati. Zaista velika snaga ustanka u Hrvatskoj 1941-1945, više je pripisivana a i danas se pripisuje ulozi gradskog hrvatskog elementa, posebno rukovodstva, nego ulozi ustaničkih srpskih seoskih baza Like, Korduna, Banije i Slavonije, koje su u ratu bile angažovane celokupnim svojim ljudskim i materijalnim potencijalom.

Rezultati toga angažovanja i delovanja uslovili su da Srbi u Hrvatskoj, uprkos jakom hrvatskom nacionalnom naboju, ostvare ne samo veliki ugled nego i neke svoje nacionalne srpske institucije: novine »Srpska riječ« (10. septembra 1943); Srpski klub poslanika ZAVNOH-a (29. novembra 1943) uoči Drugog zasedanja AVNOJ-a na kojem je osnovana jugoslovenska federativna država - Jugoslavija; Kongres 30.000 Srba u Hrvatskoj (30. septembra 1945).

POLITIKA KOJA KOMUNISTE OD 1937. TERA U ČETNIKE 1944. GODINE

Iznenada je otkrivena »četnička«, »gestapovska« grupa na Kordunu (Ilija Žegarac, Veljko Korać, Ljubo Vujčić...), bez neke šire i dublje povezanosti s narodom.

Njihovu osudu i bestijalno klanje - koje je moglo proći i bez publiciteta - *partizanska štampa socijalističke Hrvatske u nastajanju*, *propratila je velikim naslovima - »veleizdaja«* - što ne može a da ne podseti na katoličko-klerikalnu, srbofobsku atmosferu 1914, kada su Srbi u Hrvatskoj optuživani kao »veleizdajnici« i proganjani zato što nisu bili oduševljeni austrijskim pohodom na Srbiju.

Ova pogubljenja koja su uzbudila i uznemirila ustanički Kordun i pokrenula protestne povorke nekih sela, čekaju svoja rasvetljavanja na bazi dokumentacije koja se brižljivo prikriva od javnosti, što sprečava da zla dela budu osuđena i stvara mogućnost da se ponove.

Ne želim da ovde ulazim u- složene odnose pojedinih poverenika sovjetske obaveštajne službe i Kl u zagrebačkom centru; u misteriozno hapšenje, »razmenjivanje« i dolazak Andrije Hebranga *odmah* po izlasku iz nemačko-ustaškog logora na položaj sekretara CK KPH; obaveštenost i neobaveštenost Tita o njegovoj izdaji i »izdaji« u zatvoru; niti u njegovu sudbinu povezanu s informbirovskim nasrtajem na Jugoslaviju i cezarističko mešanje Staljina, pored ostalog, i u jugoslovensku personalnu politiku na vrhu (1948).

Moram se, međutim, sa nekoliko reči osvrnuti na kordunašku »veleiz-daju« i »Veljunski proces« 1944. godine koji, po sudskim metodima i onoj Čerčil-Hebrang-mačekovskoj austrougarskofilskoj atmosferi, godine

1944. vladajućoj u Topuskom, umnogome podseća na poznati »Fridjungov proces« 1909. godine i na Staljinove »procese« i »čistke«. Jer, ako porodica Andrije Hebranga insistira, s pravom, na humanosti i istinoljubivosti, onda treba imati u vidu da i žrtve kordunaškog - kako se sada saznaje surovog, bestijalnog pokolja 1944, u neposrednoj blizini »rezidencije« šefa socijalističke Hrvatske u nastajanju Andrije Hebranga, takođe imaju svoje porodice koje nose na sebi teški žig, po svemu sudeći nezasluženo.

Poznato je da neki - a pre svih njegova porodica - zahtevaju da se sa Andrije Hebranga, navodno u interesu istine, skine s njegovog lika i lika njegove porodice, političko ruho nacionalšoviniste, srbofoba i saradnika raznih tajnih službi, i on proglasi za pravog komunističkog i nacionalnog borca, hrvatskog preteču evrokomunističkog strujanja, to jest za nečiju »nevinu žrtvu« koju na »reviziji procesa« treba »rehabilitovati«.

Time se, očevidno, implicitno pokreće niz izvanredno krupnih istorijsko-političkih pitanja, među njima i pitanje odgovornosti, odnosno optužbe onoga ko je Andriju Hebranga, kao člana Politbiroa CK KPJ, »nevinog« politički i fizički likvidirao?

Ako Andrija Hebrang može odgovarati i biti osuđen samo za počinjena a ne i za, navodno, izmišljena i podmetnuta dela, i ako *svako* mora primiti odgovornost za eventualno nasilje nad nevinim ljudima, uključujući tu opravdano i najviše partijske i državne funkcionere, onda se pokazuje nužnim da se, pored drugih brojnih poznatih i nepoznatih »slučajeva«, rasvetli i pomenuto spektakularno kordunaško suđenje i zversko pogubljenje za »veleizdaju«.

A za to punu odgovornost snosi Andrija Hebrang, ovde, po svemu sudeći, krajnje srbofobski izražen.

Stanko Opačić Ćanica ovako svedoči o odgovornosti Andrije Hebranga. »Po završetku postupka smo Bogdan (Oreščanin), Duško (Brkić) i ja otišli kod Hebranga i on je potkrižio koga strijeljati, koga na druge kazne suditi, pa je to Bogdan samo pročitao i to je bilo neopozivo.«[33]

Ako porodica Andrije Hebrange ima, u ime svoga bola pravo na ustanovljavanje i objavljivanje istorijske istine o Hebrangu - to isto pravo imaju i porodice kordunaškog hebrangovskog bestijalnog masakra.

Hebrangovo političko opredeljenje i delovanje u ulozi sekretara CK SKH nije bilo bez veze s njegovim praktičnim angažovanjem da u dogovoru s katoličkim, klerofašističkim, ustaškim »vođama« oformi u NDH, aprila 1941. godine, kominternovsku, secesionističku, proustašku Komunističku partiju Hrvatske. Ta Partija trebalo je da kao i ustaštvo bude zadojena

[33] **Stanko Opačić Ćanica: *Srbin u Hrvatskoj,* »Litera«, Beograd, 1989, str. 73.**

[34] **Optuženi: Veljko Korać, student (inženjer?) elektrotehnike, Ilija Žegarac, advokatski pripravnik, Ljubo Vujčić, učitelj, Milan Momčilović, trgovački pomoćnik. Marko Mrkić, zemljoradnik, Dragić Bunčić, student, Dušan Balčić privatni nameštenik, Milica Vujčić, Milan Napijalo, Milić Napijalo, Danica Hajdin, Jovo Balčin, Cane Koprenica, Ljubo Martinović, Milić Stojić i Stanko Skorupan. Na smrt osuđeni: Veljko Korać, Ilija Žegarac, Ljubo Vujčić, Milan Momčilović i Marko Mrkić. Po nacionalnosti svi Srbi. »Srpska Riječ«, 22. jula 1944. godine.**

duhom habsburškog, vatikanskog vazalstva, verske isključivosti i mržnje, i neprijateljski nastrojena ne samo prema ideji zajedničkog življenja izmešanih i srodnih balkanskih naroda - ideji jugoslovenstva, nego i prema nacionalnim hrvatskim stremljenjima vezanim za ilirizam i glagoljaštvo.

Tu se, uz mešanje sa strane Vatikana i Kominterne i Čerčila, na poprištu borbe za Jugoslaviju, s jedne, i habsburgovštine, s druge strane, nalaze duboki suštinski koreni i uzroci ne samo kordunaškog masakra 1944, nego i onog vojnopolitičkog loma u ustaničkoj Lici 1941. godine, u kojem su, na još nedovoljno razjašnjen način nastradali Marko Orešković, Stojan Matić, Jakov Blažević a i događaja u Zagrebu (Kopinič »Vazduh«, Srebrenjak »Antonov«, Kerestinec, Rade Končar, Andrija Hebrang).

Ilija Zegarac je, po mom maglovitom sećanju, mogao biti onaj vojnik koji je 1937. pred strojem škole rezervnih artiljerijskih oficira u Sarajevu, pokazan kao »komunističko čudovište« i kao takav proteran »u trupu«.

Veljko Korać - sin rođene sestre moga oca, Ljubice - član mnogobrojne porodice đaka, koja je s Bakićima i Milojevićima ilegalno rasturala zabranjenu štampu u Bjelovaru tridesetih godina, blistav đak, po talentu i obrazovanju daleko iznad svojih vršnjaka. Našavši se 1936/37. na beogradskom Tehničkom fakultetu i na Muzičkoj školi Stanković, gde je svirao violinu, nije se mogao saživeti sa, kako je govorio, »srbijanskim mentalitetom«, pa je odlučio da se vrati u - svom ukusu bližu - Hrvatsku, u Zagreb. Da bi to ostvario položio je u junskom roku 1937. sve usmene i pismene ispite (uključujući i famoznu matematiku kod Radivoja Kašanina!), što je, kao što znaju tadašnji studenti tehnike, bio veoma, veoma redak slučaj.

I vratio se u Zagreb, da bi tamo, kako sam saznao, završio Tehnički fakultet i postao elektroinženjer.

Za vreme ustaške strahovlade, sklonio se u proleće 1941. s bratom Božom, inženjerom šumarstva, kod mene u Kraljevo.

Ugroženi nemačkim hapšenjem, našli smo se juna 1941. u partizanima - u partizanskoj »Gočkoj grupi«. U vrtlogu prve nemačke (protiv)ofanzive, Veljko Korać se preko Bosne *opet, uputio u Hrvatsku,* da bi se po pristizanju tamo uključio u oslobodilačku borbu Korduna.

Eto, život je izgubio pod optužbom nedovoljno argumentovanog četničkog srpstva i antihrvatstva i neprijateljskog delovanja protiv NOP-a, 1944. godine. Dokazi za ovo poslednje izneseni na sudu - ukoliko se i prime kao tačni, što zahteva »verifikaciju« - ne bi se mogli uzeti kao osnov za najteže kazne - »klanje«.[35]

Na svoje političke primedbe Žegarac i Korać su bili navedeni i svojim angažovanjem na agitaciono-propagandnom sektoru.

One su se svodile na to:

- Da je u partizanskoj, socijalističkoj Hrvatskoj u nastajanju, ćirilica u praksi zabranjena.

[35] **Ovaj bestijalni čin obavio je, priča se, neki čovek (čije ime izostavljam) iz sela Cvijanović-Brda, u Topuskom, u šumi iznad »Vrela Kalanjevac« gde su im i neobeleženi grobovi?**

- Da se sprečava pisanje o ustaškim zločinima nad srpskim narodom. A to pisanje je, kao što se zna, 1944. zabranio tada svemoćni Ivan Krajačić Stevo, pod izgovorom da je to »uvreda za hrvatski narod«[36] što je bilo začetak tabu-teme o ustaškim državnim zločinima u socijalističkoj Jugoslaviji.

- Da u CK KPH i ZAVNOH-u nema dovoljno Srba iz Hrvatske i da to ne daje dovoljno garancije srpskom narodu u Hrvatskoj za njegov nacionalni život u novoj državi.[37]

Da li je zbog govorenja ovih istina koje su potvrđene naknadnim zbivanjima i saznanjima bilo opravdano izvući iz toga četničko antihrvatstvo i »veleizdajstvo«, moraće proceniti i komunisti Hrvati i objektivna istoriografija? !

Skreće pažnju izjava (1987) tada šefa obaveštajne službe Četvrtog korpusa NOVJ, Dure Stankovića, neosporno obaveštenog o relevantnim zbivanjima:

»Istraga je dokazala njihovu (Korać-Zegarac - *P.J.*) krivicu koja se kratko rečeno sastojala u stvaranju pogodnih elemenata za iskrcavanje savezničkih, zapravo engleskih trupa na teritoriji Korduna i Banije i da se na taj način zada udarac NOP-u.. .«[38]

Ovo, razume se, umnogome menja karakter »gestapovskog« »veleizdajničkog« antihrvatskog, »krivičnog« dela koje je u »Srpskoj riječi« od 22. jula 1944. godine, br. 18 na str. 5. okarakterisano kao »Podla zavjera novih Brankovića«, »pakleni plan izdajica u službi Gestapoa«. A i (ne)opravdanost bestijalnog obračuna s komunistima kao kordunaškom »izdajničkom grupom«, pogotovo kad se ima u vidu da je rukovodstvo NOP-a bilo tada zaključilo sporazum s anglo-američkom komandom o prolazu njenih trupa kroz Sloveniju u Austriju i Mađarsku, i kad se zna da je »pregovarač« i *uvaženi političar u redovima NOP-a, Ivan Subašić,* otvoreno planirao dovođenje u Hrvatsku dve britanske divizije i prevođenje domobranstva u saveznički tabor, to jest anglo-američku okupaciju ne samo Korduna i Banije nego i cele Hrvatske.

O atmosferi koja miriše na onu fridjungovsku »veleizdaju« (1909) i antisrpsku histeriju »žute štampe« (1914), podosta govori komentar »Srpske riječi« od 22. jula 1944. godine, koji ističe i višinskijevsko »priznanje« izdaje.

Sve se to dešavalo u situaciji kada je zamenik šefa HSS-a Vlatka Mačeka - Božidar Magovac - koji verovatno nije bio manje antipartizanski nastrojen nego pogubljena »četnička«, »gestapovska« »veleizdajnička« grupa partizana - pregovarao u Topuskom s Andrijom Hebrangom o onome o čemu je i Šubašić - protagonista »sporazuma Tito-Šubašić« razgovarao s Vinstonom Čerčilom i njegovim komandantima: o intervenciji

[36] **Vladimir Dedijer: »Predgovor« za knj. Milana Bulajića: *Ustaški zločini genocida,* tom I—II, »Rad«, Beograd, 1988. godine, tom I, str. 9, 10.**

[37] **Đ. Zatezalo: *Četvrta konferencija KPH za okrug Karlovac 1945,* Karlovac, 1985. godine, str. 53.**

[38] ***Prvi korpus NOV Hrvatske,* Historijski arhiv u Karlovcu, 1987. godine, str. 657.**

sa »dve divizije« i transformaciji ustaško-domobranske hrvatske kvislingovštine - godinama oružano angažovane na strani okupatora, u »savezničku vojsku«!

Za karakterisanje te situacije može da posluži i činjenica da se u »sređivanju« te kordunaške situacije - suđenja »veleizdajnicima« i egzekucije - pojavio u ulozi okrutnog partijsko-političkog rukovodioca i Dušan Dragosavac, budući »šef« jugoslovenskog političkog vrha, koji će krajem 80-ih godina za govornicama najviših partijskih foruma otkriti svoju »intelektualnu snagu«, »principijelnost« i nacionalni lik.

Pri sklapanju mozaika zbivanja na balkanskom tlu tokom 20. veka, pojavljuje se, između ostalog, i slika permanentnog katoličko-habsburškog antijugoslovenstva - antisrpstva intoniranih u nekoliko sledećih tonova: hrvatski, slovenački, šiptarski.

Poražene austrofilske snage pojavljivale su se u građanskoj Jugoslaviji kao destruktivna secesionistička opozicija; one su 10. aprila 1941, s osloncem na fašističku zavojevačku armiju proglasile NDH; one su u saradnji sa zapadnim reakcionarnim krugovima pokušavale 1944-1945, da spasu suštinu NDH; one su 60-ih godina povampirile duh NDH u vidu hrvatskog, ultranacionalnog mas-pokreta a posle njegovog poraza nastavile svoje destruktivno secesionističko antijugoslovensko delovanje u vidu »besprincipijelne koalicije« koja je Jugoslaviju dovela 80-ih godina u tešku krizu.

Te iste antijugoslovenske, antisrpske snage, ispoljile su se u vidu »Slovenačkog saveta« koji je 11. aprila 1941. otcepio Sloveniju od Jugoslavije i predao je 12. aprila Italiji; one žive u vidu »Bele garde« tokom drugog svetskog rata; one proglašavaju »Nezavisnu Sloveniju« 1945; one sa slovenačke strane razaraju socijalističku Jugoslaviju u vidu tajne slovenačko-hrvatske »Neprincipijelne koalicije« čije je delo i albanski antijugoslovenski secesionizam, sračunat na rušenje Jugoslavije i stvaranje »Velike Albanije«.

Ta atmosfera je, očevidno, više odisala ustaškom doktrinom »srbokomunizma«, po kojoj je NOP prikazivan kao komunističkim parolama prikriveni srpski šovinizam i hegemonizam - nego duhom bratstva i jedinstva, humanosti i verske i nacionalne tolerancije, koji je KPJ usađivala u jugoslovenske zavađene i zakrvljene narode. Ta nezdrava atmosfera prodrla je i u istoriografiju nastojeći da celokupni NOP Like, Korduna, Banije i Slavonije prikaže kao četništvo.

I dok je Andrija Hebrang bio toliko uznemiren delovanjem male partizanske, navodno »gestapovske« »četničke« grupe srpskih »veleizdajnika«, da ih je uz pomoć »državnog tužioca«, »narodnog tužioca« i »Višeg vojnog suda«[39] poslao u groznu smrt, on kao najodgovorniji čovek u partizanskoj Hrvatskoj, koji je lično video (ako je video?!) strahote logora

[39] **Članovi suda: puk. Bogdan Oreščanin, komandant Četvrtog korpusa, predsednik, puk. Ilija Pavlović, puk. Miloš Šumonja, komandant Osme kordunaške divizije, p.puk. Nikola Vidović, komandant Kordunaškog vojnog područja, Mile Martinović, predsednik okružnog NOO za Kordun, Miloš Miščević, odbornik, Mane Trbojević, član okružnog NOO za Kordun, partizani Stanko Manojlović, Milić Novković, dr Ferdo Čulinović, sekretar suda.**

!

u Gradiški i Jasenovcu - objektima pažnje partijsko-političkog rukovodstva CK KPH i ZAVNOH-a nikada nije za mog »načelnikovanja« ni načelno postavljao Glavnom štabu Hrvatske pitanje mogućnosti likvidacije tih logora. Mislim da bi ova operacija - diverzantska ili prava vojna - kao napad na relativno male snage obezbeđenja za našu tadašnju vojsku bila prava šala! Ona, sa stanovišta izolovanja i operativnog obezbeđenja od Zagreba, Siska i Broda - što bi predstavljalo glavni problem, ne bi bila mnogo teža od slavonsko-banijske operacije »Veliki transport«, u kojoj smo preko glavne evro-balkanske magistrale i reke Save prebacivali hiljade zaprežnih kola natovarenih slavonskim žitom, namenjenih gladnim borcima Like i Gorskog kotara, kojima je Hebrang uskraćivao hranu iz Pokuplja.

U međuvremenu sam saznao preko autentičnih svedoka da su napad na Jasenovac bili zaplanirali, sredinom 1942, Krajišnici Mažar - Šoša, M. Pekić i braća Šiljegovići, a sredinom 1943. slavonski vojnopolitički rukovodioci - Drapšin, Demonja, Marinković, Stanivuković... Da je te akcije autoritativno sprečio tadašnji politički komesar Glavnog štaba Hrvatske, Vladimir Bakarić, dok su *gotovo svi plcineri ovog više političkog nego vojnog poduhvata tokom vremena završili život na misteriozan način,* ili doživeli neobične političke i moralne lomove!

Za kordunaški zločin - staljinistički insceniran i izveden - ne snosi odgovornost samo njegov inspirator i organizator hrvatski nacionalista, šef KP Hrvatske, Andrija Hebrang, nego i policijsko-sudski izvršitelji - Orešćanin, Opačić, Brkić, Šumonja, ovekovečeni u tadašnjoj štampi, nedostojnoj partizanskog oslobodilačkog duha. Snose odgovornost i svi komunisti i borci NOP-a u čije ime je ovo izvedeno, a da oni nisu u tome naslućivali žarište rasističkog ustaškog otpora u redovima jugoslovenskog oslobodilačkog pokreta, žarište koje će svojim destruktivnim reagensom rastrojiti posle rata KPJ u osam nacionalističkih partija, tvoraca osam »suverenih« antagonističkih patuljastih država, i svojim srbofobstvom dovesti u pitanje i sam opstanak socijalističke Jugoslavije.

Taj otvoreni destruktivni duh vidno će se ispoljiti u Hrvatskoj i 1950. godine, kada su u navodnoj »IB-grupi, Brkić, Opačić, Žigić« bili moralno i politički likvidirani i »državni« i »narodni« tužilac u »kordunaškom« »veleizdajničkom procesu«. Brkić i Opačić, kao žrtve tada katoličko-nacionalističke usmerenosti zvanične politike SRH protiv »srbovanja« i »seljakovanja«, to jest protiv preostale srpske »treće trećine« i podmetanja i klevetanja svih onih koji su se suprotstavljali toj i antiboračkoj politici.

Stari revolucionar i dugogodišnji politički robijaš, prevodilac Marksovog *Kapitala,* Moša Pijade, koji je u to vreme boravio u Topuskom i koji se pred odlazak Andrije Hebranga u Beograd, javno u »Srpskoj riječi« umešao u diskusiju o »položaju Srba u Hrvatskoj«, ovako je uz petrolejku u mojoj kancelariji načelnika Glavnog štaba Hrvatske, na brdaščetu iznad Topu-

Državni tužilac Dušan Brkić, član Predsedništva ZAVNOH-a, narodni tužilac, puk. Ćanica Opačić, član Predsedništva ZAVNOH-a (»Srpska riječ«, 22. jula 1944. godine).
Po nacionalnosti samo je Ferdo Čulinović Hrvat, a svi ostali Srbi iz Hrvatske.

skog, na njemu svojstven način, rezignirano okarakterisao političko stanje u partizanskoj Hrvatskoj: »Jebem ti politiku koja komuniste od 1937 (misleći na Zegarca i Korača) tera u četnike, na pragu pobede jugoslovenske revolucije 1944. godine.«

Andrija Hebrang je morao napustiti svoju dužnost sekretara CK KPH, po odluci CK KPJ, zbog »šovinističkih ispada prema Srbima u Hrvatskoj, zbog pogrešne politike po pitanju Narodnog fronta, zbog pogrešnog stava i politike prema masama koje su bile pod uticajem HSS, zbog otupljivanja borbe protiv ustaša«.[40]

Zvanična kvalifikacija delovanja Andrije Hebranga - o kojoj nije obaveštena ni partijska javnost - očevidno govori o veleizdaji NOP-a, bez navodnika, koju je sudski trebalo platiti glavom 1944. godine. Hebrang je ostao član Politbiroa CK KPJ i ključni ministar za privredu (predsednik Privrednog saveta!).

Reakcija Moše Pijade bila je izraz nezadovoljstva političkom praksom da se s reakcionarnim zastupnicima »hrvatskih nacionalnih interesa« (Magovac i dr.) politički razgovara, a da se istovremeno ispoljavanje opravdanih prosrpskih stavova komunista karakteriše kao »četnička izdaja«, koja se glavom plaća. Slični izdanci staljinističko-kominternovskog rasističkog antisrpstva ispoljiće se 70-ih godina na Kosovu, kada su osuđeni Šotra i dr.

Upravo na ove reči ću ja, kao komandant Beogradske vojne oblasti, podsetiti »čiča-Janka« (kako su svi popularno zvali Mošu Pijade) u »Smederevskim vinogradima«, 12. juna 1956. godine, u uvodu razgovora kojem sam pridavao veliki značaj i posle kojeg sam napisao 1. jula 1956. opširan referat šefu jugoslovenske države, vojske i Partije, Josipu Brozu Titu, i postavio zahtev da mi se dozvoli da napustim službu u oružanim snagama.

NEKI ČUDAN MIR I VOJNOPOLITIČKO DELOVANJE

Ja sam u više prilika davao do znanja da nisam zadovoljan, ni spreman da kao načelnik Glavnog štaba Hrvatske sprovodim sve što se od mene zahteva.

Imajući u vidu neprekidnu aktivnost nemačke avijacije svuda gde sam ranije ratovao, meni je bila čudna činjenica da banju Topusko, sedište partizanske Hrvatske, na dvadesetak kilometara od zagrebačkog aerodroma, nemački i NDH-ovski avioni uopšte ne uznemiravaju, iako preleću preko nje. Pošto sam kao načelnik Štaba funkcionalno bio odgovoran i za vojnu bezbednost, a imajući u vidu »Drvar« i uveren da je pokret jedina sigurna mera obezbeđenja od vazdušnog bombardovanja i desanta, zahtevao sam, uprkos »miru«, da se Glavni štab, CK KPH i ZAVNOH povremeno premeštaju. Posle samo jednog premeštanja u rejon Gline, glomaz-

[40] Živorad Mihajlović Šilja: ***Trojanski konj,*** Beograd, 1986. godine, str. 99.

nog premeštanja koje nije ličilo na »partizanski pokret« nego na evakuaciju ministarstva na početku aprilskog rata 1941, meni je politički komesar, Rade Žigić, preneo ocenu »drugova« da sam ja »bez razloga suviše oprezan«.

»Prevedeno na običan jezik, druže komesaru, to znači da sam ja kukavica! Ne vidim osnov da neko sebi dozvoljava i takvo mišljenje. Ali ovde nije reč o ličnom junačenju, nego o mojoj odgovornosti načelnika Glavnog štaba Hrvatske za vojnu bezbednost centralnih partizanskih vojnih i političkih ustanova, koje mogu nastradati uprkos nekakvom čudnom miru i mirnodopskom raspoloženju... Ubuduće ja neću predlagati pokrete niti ću se osećati odgovornim ako nemačka avijacija osakati naše redove...«
- odgovorio sam ljutito.

Na svim brežuljcima oko Topuskog izvođena je obuka na desetak baterija protivavionsice artiljerije, primljene od Anglo-Amerikanaca. Iznad njih je svako veče oko 18 časova preletao pravcem Zagreb-Zadar jedan neprijateljski transportni avion. Niti je on dirao naše protivavionce, niti oni njega.

Za vreme jednog mog obilaska tih baterija naišao je, leteći dosta nisko, izazivački, nemački »junkers«.

»Da vidim, artiljerci, da li ste nešto naučili iz gađanja« - rekao sam rukovodstvu kursa.

Kako su baterije bile telefonima povezane u jedinstven sistem, pala je komanda: »Po neprijateljskom avionu! Visina, kurs preticanje ...«

»Pečurke« su se rasule oko aviona koji se ozbiljno zateturao, ali se izvukao.

Partizansko Topusko je sa zadovoljstvom posmatralo spektakl. Što se mene tiče, ja bih se bio sklonio iz banje, ali »kukavica« se među »junacima« ne sme oglašavati.

Dva dana kasnije ono čudno »primirje« bilo je narušeno. Nemačka avijacija je bombardovala Topusko, srećom bez velikih ljudskih žrtava, verovatno zbog »kratkog spoja« na »vezama« koji sam izazvao gađanjem nemačkog aviona.

Ovo »primirje« podseća na ono nešto ranije u Travničkom partizanskom odredu, iz kojeg je, kako se kasnije otkrilo, krupni agent ABWER-a (Rudolf Šlajher - »Zen« - obaveštajac odreda - »poručnik« Zvonko, bivši »pratilac« Save Kovačevića!) organizovao masakre partizana - ilegalaca u Travniku i boraca Sedme i Devete krajiške brigade, dok je neuznemirivani travnički partizanski odred bio redovno »uspešan« u »nadmudrivanju« s Nemcima.

ODJEK »DRVARA«

»Drvar« - obavijen velom obaveštajno-diverzantskih tajni - posle kojeg je usledio vojnički nepotreban a moralno-politički štetan odlazak maršala Jugoslavije, Josipa Broza Tita, u Italiju, a odatle u anglo-američku

vojnopomorsku bazu na Visu, doživljen je u Glavnom štabu Hrvatske kao šok, izazvan poremećajem i radio-veza sa VŠ i njegovim pozivom za pomoć napadom na nemačke garnizone širom zemlje.

U mom prisustvu Sedma banijska divizija angažovala se u snažnom napadu na Blinje - predgrađe Siska, posle kojeg se nemački garnizon povukao u grad.

A »Drvar« će - ne samo u vojnotehničkom, nego i u obaveštajno--diverzantskom i moralno-političkom aspektu - dugo privlačiti pažnju vojnih analitičara i istoričara. Njima neće promaći činjenice:

- Titova »pećinska« kolebljivost i neodlučnost kao i u Suhoj na Sutjesci, 7-10. juna 1943. i odlučnost, snalažljivost i borbena aktivnost u oba slučaja Sretena Žujovića Crnog, protkana, po pričanjima koja očekuju »verifikaciju«, krajnjom dramatičnošću u »Drvarskoj pećini«;

- da je na Titovu odluku da se evakuiše u Italiju umnogome uticala, partizanskom ratnom vrtlogu nenaviknuta i uspaničena sovjetska vojna misija, pritiskom preko Staljina - lično,[41] koja je stvarala atmosferu bitno različitu od one koju su oko Tita stvarali partizani, borci na Neretvi i Sutjesci;

- da je britanski premijer Vinston Čerčil smestio svoga »uvaženog« gosta - koga je ne bez razloga posmatrao kao »izbeglicu« - u Rimu u hotel u kojem su boravili i četnici i ljotićevci;

- da je Tito, pri ulasku u avion, u objektivno neopravdanoj paniker-skoj atmosferi, doviknuo Sretenu Žujoviću Crnom, u Vrhovnom štabu najizrazitijem vojniku koji je Tita i Kardelja izvukao iz »Drvarske pećine«: »Čuvaj mi konja!«

Reč je o skromnom partizanskom konjčetu koje će - kao elemenat harizmatskog kultizma biti udostojeno većom počasti od one odate konju Aleksandra Velikog - »Bukefalu«. Ovo konjče (!) - a nijedan revolucionar, junak, državnik, naučnik ili umetnik - dobilo je statuu u »Rezidenciji« u Užičkoj ulici br. 15.[42]

Možemo se tešiti time što je ovaj naš konjčić ipak dobio manju počast od one koju je rimski car Kaligula ukazao svom konju »Incitatusu«, proglasivši ga za senatora, a da se i ne govori o Napoleonovom »Marengu« koji je ostao bez istorijske počasti.

Ruska carica Katarina je, ranije, u vrtu Carskog Sela sahranila i vidno obeležila grob svoje kuje »Zamire«, pored groba svog miljenika Saše Lanskog.

O tempora, o mores!?

Time, a i nekim drugim opštepoznatim postupcima, Dedinje - koje je toliko ocrnjena i omrznuta monarhija Karađorđevića, važan tvorac srpske države i Jugoslavije, učinila istorijskim spomenikom svoga vremena - pre-tvoreno je u raznorodnu nekropolu, koja objektivno briše tragove srpske

[41] **Milovan Đilas: *Susreti sa Staljinom,* »Naša reč«, London, 1986. godine, str. 45.**
[42] **Milovan Đilas: *Druženje s Titom,* izdavač Aleksa Đilas, str. 109.**

prošlosti, slično onome što se radi na Kosovu - uništavanjem grobalja i drugih drevnih srpskih toponima.

Privući će, pri ocenjivanju likova pojedinih rukovodećih ličnosti NOP-a, pažnju i činjenica da Josip Broz Tito i Edvard Kardelj nisu iz »Drvarske pećine« izašli 25. maja 1944. godine odmah poslejasno izražene opasnosti, na brdo iznad »pećine«, zajedno sa Sretenom Zujovićem, Aleksandrom Rankovićem i Arsom Jovanovićem, pa je to uslovilo velike gubitke boraca u odbrani »pećine«. O zbivanjima u »Drvarskoj pećini« 25. maja 1944,
o rušenju mostova na Neretvi (1943), o predugom zadržavanju Vrhovnog štaba u Suhoj na Sutjesci, i zaostajanju iza Prve proleterske divizije, koja je 10. juna 1943. krenula u odsudan proboj iz smrtonosnog nemačkog obruča stegnutog oko Operativne grupe divizija na Zelengori, preko Vrbničkih koliba, Bavana i Balinovca, postoje »poverljive«, »osetljive« storije, verovatno registrovane u zapisima očevidaca (Zujovića, Rankovića, Terzića...), iz čijih izvora sam ih i ja čuo ali neovlašćen da ih objavljujem.

OPASNO SUPROTSTAVLJANJE ZAHTEVIMA CK KPH

Usled Gošnjakove indolentnosti i slabog interesovanja za borbena dejstva, preko mene se prelomilo i nekoliko, u perspektivi atmosfere »veleizdaje«, veoma opasnih sudara Hebrangove i linije NOP-a, što mi nije nimalo koristilo.

Za vreme sedme okupatorsko-kvislinške (protiv)ofanzive, Kordun i Banija bili su pritisnuti izvanredno jakim neprijateljskim snagama. Saglasno svom osnovnom gledanju na partizanski rat, a iz obzira prema velikim žrtvama ovih krajeva, ja sam nametao taktiku izbegavanja ozbiljnijih odbrambenih frontalnih angažovanja protiv nadmoćnijih snaga protivnika.

Politički komesar Žigić mi je preneo zahtev »drugova« da se mora po svaku cenu držati jedna komunikacija za »naš auto-transport«.

Primio sam to kao zahtev da se za račun gospodskih navika budućih socijalističkih birokrata i potomstva Andrije Hebranga, tada u pelenama
- što mi je sve išlo na nerve - izlažu velikim gubicima, pa možda i uništenju borbene jedinice popunjene i decom Like, Korduna i Banije.

Ćutao sam, ali zahtev nisam ispunjavao.

Ozbiljniji sukob moje orijentacije i angažovanja na tome da se partizanska vojska vojnostručno pripremi za frontalne okršaje koji su bili na vidiku, s jedne, i CK KPH i ZAVNOH-a, opsednutih samo političkim i »državničkim« poslovima kao da je rat već završen, s druge strane, izvarničilo je veliku iskru jednom drugom prilikom.

Posle oslobođenja Dalmacije, u jesen 1944. godine, politički komesar Glavnog štaba Hrvatske, Rade Žigić, opet je meni, a ne komandantu Gošnjaku, preneo zahtev CK KPH i ZAVNOH-a da se za prevoz hrane prikupljene na Baniji i Kordunu i dovučene pod borbom iz Slavonije (a ne

uzete za račun izrazito patriotske i borbene Dalmacije od kolebljivih HSS--ovaca iz Pokuplja!) angažuju svi raspoloživi kamioni, uključujući i vučno--artiljerijski. Traženo je od mene da sada, za račun prebacivanja hrane jednom kraju, praktično razoružam Četvrti korpus NOVJ, onako kako sam za račun ranjenika delimično razoružao na Prenju Sedmu banijsku diviziju, zbog čega me je opravdano kritikovao i vrhovni komandant Josip Broz Tito.

Već dosta uznemiren onim što se zbivalo oko mene, ovoga puta nisam oćutao, nego sam političkom komesaru Žigiću rekao ono što je i on u osnovi, na licu sam mu to video, mislio, ali nije smeo ne samo da kaže nego ni da pomisli.

»Mi smo imali Užičku, Fočansku i Bihaćku 'oslobođenu teritoriju' u kojima se nikad nismo na ovom nivou i *po cenu razoružanja vojske brinuli 0 snabdevanju naroda,* koga smo dokraja iscrpljivali, uzimajući hranu za vojsku« - rekao sam Žigiću. Ispričao sam mu onaj detalj iz Miljevine 1 preklinjanje majke: »Ostavi mi bar jednu kravu za malu decu, tako ti boga!« Kako je on ćutao, ja sam nastavljao: »Zahtev CK KPH i ZAVNOH-a prevazilazi, po mom mišljenju, nadležnost ne samo moju ličnu, nego i Glavnog štaba Hrvatske kao ustanove, jer je reč u sušitini o *demobilizaciji* pre završetka rata ... Ja lično ne želim da radim na tome, a naređenje takve vrste i stavovi prema njima treba da imaju pismene tragove« - rekao sam.

Usledila su politička konsultovanja o kojima ja nisam obavešten, ali niko se nije usudio da posle ovog upozorenja pismeno formuliše ono što se nastojalo sprovesti usmeno.

Vojska je ostala nedirnuta, a snabdevanje Dalmacije, koja je to zaslužila, rešeno je na drugi način.

O hebrangovskoj nacionalnoj politici i ideološko-političkom liku dosta govori i sledeći detalj.

More je izbacilo kod Senja - onih dana posle kapitulacije Italije (1943) - mnoge leševe zarobljenih četnika - seljaka, Srba Like i Korduna, sa tragovima koji su izazivali opravdanu sumnju da je nad njima vršeno teško nasilje - neuobičajeno i nedopustivo u partizanskoj praksi i nesaglasno s našim garancijama života zarobljenika datim i saveznicima. Kako je ovo bila kategorija vojske čiji su pripadnici, kao i Hrvati - domobrani, razoružavani i puštani kućama, odgovornost naredbodavaca i izvršilaca ovog dela bila je velika.

A Hebrang se u mom prisustvu, glavnom vinovniku, generalu Veljku Kovačeviću, koji je u Španiji naučio kako se »pobeđuje« »peta kolona« - obratio uz blagonaklon osmeh, pitanjem: »Šta si ti to radio tamo, vojvodo?«

Kao što se vidi i ovde su proklijali maligni hrvatski nacionalizmi,[43] staljinističko, sektaško »špansko« iskustvo borbe protiv »pete kolone«, koje su nešto ranije »Španci« bili, po naređenju VŠ dobro razvili u Crnoj Gori

[43] **Danas se u istoriografiji nameće teza da je hrvatstvo - hrvatski kadrovi - ono glavno u oslobodilačkoj antifašističkoj borbi 1941-45, u Hrvatskoj.**

i Hercegovini, na veliku štetu proklamovane linije NOP-a, međunacionalnih odnosa i borbe protiv okupatora.

Srodno je tome i sledeće.

U oslobođenom Senju - gradu potomaka slavnih »senjskh uskoka« održavana je kao i u svim oslobođenim gradovima »partizanska priredba«. Na njoj je jedan politički komesar držao dug monoton stereotipan govor, u kojem je prepričavao tok naše oslobodilačke borbe od 1941. do dana priredbe i hvalio »bratstvo i jedinstvo hrvatskog i srpskog naroda«. Govor je suviše odisao udvaranjem Hrvatima, među kojima je bilo i onih koji su prvi put videli partizane, o kojima su slušali da ubijaju, siluju...

Bio je tu prisutan i član VS Sreten Zujović Crni. On je u jednom trenutku prekinuo govornika i u svom stilu borbenog, odlučnog čoveka održao svoj govor, rekavši: »Mi ćemo pobediti i bez vas. To vam je valjda jasno! Vreme je da vi bar donekle doprinesete borbi, u svom interesu«

- i sve tako u tom duhu. Govor je odjeknuo vrlo snažno, pa su ga i politički aktivisti počeli oponašati. »To je apolitično« - ocenio je Andrija Hebrang, pa je i dalje nastavljeno sa udvaranjem Hrvatima, ne samo rečima nego i neuzimanjem od njih hrane za partizansku vojsku i širenjem postavke da je i pored toga i postojanja brojnih domobransko-ustaških kvislinških divizija NOP »hrvatska stvar«.

U to vreme ja nisam imao pojma o postojanju i delovanju masonerije,

0 sremskomitrovačkom ustaško-komunističkom sporazumu, o svestranoj saradnji na »uništenju srpstva i pravoslavlja«, ni o Budak-Lorković-Hebrang-Robovskom (Bakarićevom) formiranju, 1941, ustaštvu lojalne KP Hrvatske, kao zajedničkom proizvodu vatikansko-katoličkog i kominternovskog antijugoslovenstva. Te istorijske činjenice i praktično ponašanje Andrije Hebranga u ulozi sekretara CK KPH na ličko-kordunaško-banijskom embrionu buduće socijalističke Hrvatske, pobuđuju pretpostavku da Hebrang - *i ne samo on* - u KP Jugoslavije nije stupio kao sanjar o oslobođenju radničke klase u svetskim razmerama i stvaranju komunističkog poretka, nego kao kominternovsko antijugoslovenski nacionalista koji je cenio da će ostvarenju »vekovnog hrvatskog sna«, Nezavisne Hrvatske, »etnički čiste«, doprineti više kao »komunista« - trojanski konj u komunističkim redovima - nego kao ustaša u ustaškoj organizaciji.

Bilo je to moje otvoreno - a što pokazuje i »kordunaško« bestijalno iživljavanje - očevidno i opasno suprotstavljanje hebrangovskoj politici, sračunatoj na slabljenje NOVJ, i na razbijanje, raznim postupcima, bratstva

1 jedinstva naroda u Hrvatskoj, pokušajem nametanja, kako se kasnije videlo, antisrpske politike.

NEOSNOVANOST SUMNJE U SOPSTVENO DELO - NOR

Logično je da se postavi pitanje, da li sam ja, kao načelnik Glavnog štaba Hrvatske, primećivao, 1944. godine, nenormalne pojave i odstupanja

od proklamovane nacionalnooslobođilačke i komunističke revolucionarne linije jugoslovenskog narodnooslobodilačkog pokreta.

Suštinu rada partijsko-političkog rukovodstva Andrije Hebranga, prožetog nacionalizmom i trovanjem srpsko-hrvatskih odnosa, razume se, nisam naslućivao, jer je ona vešto prikrivana parolama o »nacionalnoj ravnopravnosti«, »slobodi«, itd., a onome što sam primećivao davao sam karakter propratnih pojava na generalnoj oslobodilačkoj magistrali.

Iako nikad nisam bio zasenjen mitom o radničkoj klasi i »nepogrešivoj« Komunističkoj partiji i njenim »vođama« - mitom gajenim u ilegalnim »ćelijama« - kritičko mišljenje i analiza zbivanja u našim partizanskim redovima bili su dosta daleko i od mene. Još dalje od mene - kao i od svih ostalih koji su bili uznemireni onim što se zbivalo - bile su slutnje da su u NOP-u, čiji je politički i ratni cilj bio *federativna, socijalistička Jugoslavija,* veoma prisutni udruženi faktori čerčilovske »vatikanske habsburgovštine« i cezarističke, staljinističke, »socijalističke« kontrarevolucije - faktori usmereni ne samo protiv revolucionarnih promena u jugoslovenskom društvu nego i protiv zajedničke države južnih Slovena - Jugoslavije, i Srba kao nacije - naroda.

Uvažavajući daleko više zvanične izjave i tumačenja nego ona tajna šaputanja i govorkanja - uvek važne elemente društvenih zbivanja - nisam bio svestan da radeći, 1944. godine, u partizanskoj banji Topusko, povezanoj sa zagrebačkim krupnim obaveštajnim centrom, živim i u veoma značajnom žarištu, kako se sada vidi, ne samo hrvatske i jugoslovenske, nego i evropske politike.

Kopkanju moje savesti dao sam oduška u nekoliko napisanih analiza zbivanja u našim partizanskim redovima u Hrvatskoj, koje sam, sumnjajući u svoje teške i crne slutnje, cepao i bacao u koš za otpatke, daleko od pomisli da su oni mogli biti prikupljani, i da bi se iz njih zaključivalo
0 intimnim raspoloženjima i »odanosti«.

Moje tadašnje - i ne samo tadašnje i ne samo moje, ali ne i svih partizana - iluzionističko gledanje na ljude oko sebe i ponašanje, nesaglasno realno datom vremenu, može se tumačiti i ceniti na razne načine.

Ali mislim da je bilo suviše rano za ozbiljne sumnje, i da bi život osudio kolebanja na putu borbe protiv nemačko-fašističke okupacije, zbog pojedinih većih ili manjih grešaka.

Za procenu tadašnjeg držanja pojedinaca i grupa u redovima NOP-a, treba imati u vidu da istorijske tokove ne opredeljuju pojedinci nego narodne mase povezane i zanesene određenim ideološko-političkim pogledima i ciljevima. A mase su se tada svrstavale i sve odlučnije išle za KPJ
1 njenim parolama, ne sluteći da se iza njih kriju i kontraindikacije - umesto socijalističkog jugoslovenstva nacionalistička kontrarevolucija, koja će se kasnije iščauriti u socijalističkoj Jugoslaviji i kao fašističko-revanšistički secesionizam.

Kolebljivci i kameleonci se, po mom mišljenju, neosnovano počinju saglašavati s onima koji su i ranije a i sada dokazuju da narodnooslobodilački rat jugoslovenskih naroda nije bio istorijska, egzistencijalna nužnost,

nego opšti istorijski promašaj, kako iz perspektive velikih gubitaka, tako i iz perspektive postignutih ciljeva. I okupatori su 1941. širili famu da borba protiv njih predstavlja apsurd!

Ovo se radi, uprkos opštepoznatim činjenicama: da je taj rat spasao narode Jugoslavije od potpunog bratoubilačkog istrebljenja; daje ogromno doprineo njihovoj slavi i ugledu na svetskoistorijskoj sceni; da je na polju ratne veštine izvajao dostignuće svetskog značaja, pokazavši u praksi kako mala zemlja može uspešno voditi rat protiv nesrazmerno nadmoćnije; daje ostvaren ratni cilj - ponovno uspostavljanje Jugoslavije, baze za izgradnju novog jugoslovenskog socijalističkog društva, bogatijeg, civilizovanijeg i demokratskijeg, nego što su bila ranija - razume se uz velike i dugotrajne napore u savladavanju teškoća imanentnih svakom takvom poduhvatu.

Nije greška u tome što su ideje nosile ljude preko naoko nesavladivih prepreka, jer zna se da u mirno vreme ekonomika ima i mora imati primat nad idejama koje iz nje izviru, a da u vreme ratova - naročito revolucionarnih - ideje, ideali izbijaju u prvi plan.

Istorijska greška svodi se na to što je taj ratni poredak stvari - voluntaristički - prenesen u mirnodopsku izgradnju, i što je zanemarena dijalektička zakonitost koja govori o prolaznosti i stanja i ideja kao njihovog odraza, i da ništa nije večno, to jest da se i pri sagledavanju i oceni pojava i sagledavanju budućnosti mora polaziti od realnih stanja i promenljivosti u vidu raznih procesa.

Ima dosta ljudi - ne samo među onima koji su neprijateljski raspoloženi prema NOP-u i koji mu nedostatke i izmišljaju, nego i među borcima ranije opterećenim socijalističko-komunističkim utopijama - iluzijama (naličjem ideala i zanosa bez kojih niti je bilo, niti će biti velikih dela, jer i utopijske zablude i neznanje daju borbenu snagu), ljudi koji se, kada saznaju da je u redovima NOP-a prodirao neprijatelj u raznim vidovima, da je bilo grešaka i neuspeha za koje oni nisu znali ili ih nisu, kako sada misle, dobro cenili, naknadno dezorijentišu i demorališu, govoreći: »Eto ko nas je vodio! Mi smo išli kao slepci!«

Pri tome ne malu ulogu igra kao što se vidi harizmatski kultizam
- deifikacija ličnosti i omalovažavanja uloge i stvaralaštva narodnih masa, kao i preuveličavanje i mistifikacija delovanja obaveštajnih službi i agentura.

Drugi opet misle da obelodanjivanje realno postojećih negativnih događaja i činjenica detronizuje ne kultove »heroja« i mitove, nego veličanstveno delo naroda Jugoslavije - nacionalnooslobodilački i revolucionarni rat u celini.

Površno i religiozno-kultovski posmatrano ova tumačenja su umesna, ali stvarna suština, naučno opredeljena, govori drugačije.

Na osnovu ovoga što sam izneo o delovanju ljudi očevidno nedoraslih funkciji koju su obavljali u NOP-u, a i na osnovu onoga istorodnog što su objavili i što će objaviti drugi, mogu se izvući i dijametralno suprotni zaključci:

1) Činjenica je da su stvarno postojale tokom drugog svetskog rata snažne reakcionarne antijugoslovenske nacionalističke i antikomunističke snage u zemlji i inostranstvu, i njihove struje i uporišta i u boračkim redovima i u rukovodstvu NOP-a. O njima ovde govorim i razmišljam na području Hrvatske, podrazumevajući da ih je bilo sličnih i raznorodnih i u drugim krajevima. Pobedonosni ishod jugoslovenskog oslobodilačkog rata i *uspostavljanje Jugoslavije i socijalističko-komunističkog poretka u njoj* utoliko više govori o snazi progresivnih nacionalnooslobodilačkih revolucionarnih patriotskih, projugoslovenskih borbenih masa širom Jugoslavije, uključujući i Hrvatsku.

Nije socijalistička Jugoslavija delo ni bilo kog pojedinca niti deificiranog kulta Josipa Broza Tita nego je, naprotiv, taj kult stvoren na bazi kolektivnog dela boračkih masa - naroda Jugoslavije i njegovih klasnih i nacionalnih progresivnih snaga, koje su se kretale ka svom oslobodilačkom cilju uprkos svim i svakojakim otporima i slabostima rukovodstava.

2) Bio sam i ostao ponosan što sam pripadao prerano sazreloj generaciji - pokolenju divova koje je život shvatalo kao žrtvu i žrtvovalo se, zadojeno duhom našeg tradicionalnog viteštva, žarkog rodoljublja i vatrene revolucionarnosti. Mene - čoveka neopterećenog ni podaničkom ni religiozno-harizmatskom psihologijom - očevidno, kao i ogromnu većinu učesnika NOR-a, niko nije vodio »kao slepce«. Mi smo išli za svojim svesno usvojenim idealima i ciljevima - za *Jugoslavijom nacionalne ravnopravnosti i socijalističko-komunističkog društvenog poretka*, bez dominacije i eksploatacije, suprotstavljajući se svakome ko je pokušao da nas skrene s našeg puta, uključujući tu i »velike sile« Antifašističke koalicije, čiji su svi šefovi, Čerčil, Ruzvelt i Staljin, kako se to naknadno saznaje, bili iz raznih razloga ne samo protiv revolucionarnog socijalističkog komunističkog preobražaja u Jugoslaviji, nego i protiv uspostavljanja i postajanja te državne zajednice.

Jugoslovenski narodi - koje njihovi radikalističko-šovinistički nacionalisti vuku na staze antijugoslovenstva, dočaravajući im ekvalitetološke vizije »suverenih«, »velikih« etički čistih patuljastih nacionalnih država - morali bi dobro uočiti i uvažavati mnoge istorijske činjenice, među njima i to da: a) savremene države Slovenija, Hrvatska, Makedonija i Albanija nastale su na talasima oružane borbe Srba za »oslobođenje« i »ujedinjenje« - za jugoslovenstvo; b) u pozadini katoličko-habsburškog antijugoslovenstva stoji uređenje Balkana koje ne predviđa nikakvu ni Sloveniju, ni Makedoniju, ni Bosnu; c) Londonski pakt (1915), uvek prisutan zakulisni faktor, predviđa Veliku Bugarsku, Veliku Srbiju do Zadra, Karlovca i Bjelovara, i ustupanje dela jadranskog primorja Italiji i »ostatak ostataka hrvatskog kraljevstva!« kao protektorat germanski ili italijanski; d) germanski ekspanzionizam predviđa raseljavanje ne samo Srba nego i Hrvata u Afriku ili Sibir.

Teško je, očevidno, racionalno dokazivati da su ove antijugoslovenske opcije bolje od neunitarističkog jugoslovenstva - zajedničkog življenja izmešanih versko-etničkih grupacija, u pravno uređenoj državi, u kojoj su zagarantovana lična, građanska i nacionalna prava svih subjekata - pogo-

tovo kad se ima u vidu da realizacija antijugoslovenstva nosi u sebi realnu perspektivu građansko-verskih obračuna do istrebljenja.

3) Kameleonsko ponašanje pojedinaca i rukovodstava - koji su se više okrenuli prošlosti nego budućnosti - i njihova izdaja borbenih masa posle pobede, više su pravilo nego izuzetak. Setimo se samo proglašavanja vođa seljačkih ustanaka i revolucija u Kini (Huan Čao, Li Cičen, Čan Sjančun) i Rusiji (Ražin, Pugačov) za »careve«. I u toj atmosferi starih i novih carevina i borbi za »dobrog cara a protiv plemstva«, rušeno je staro, dotrajalo i građeno novo, progresivno.

Svetao primer u tom pogledu je Kromvel koji je - posle pobede svoje revolucionarne vojske nad feudalnom vojskom kralja Čarlsa i njegovog pogubljenja 1649. godine -*odbio kraljevsku titulu* i bio protektor Engleske, Škotske i Irske.

4) Naša mladost i nedovoljno poznavanje ciljeva i akcija katoličko--vatikanskog i staljinističko-kominternovskog centra, uslovljavali su podosta neiskustva u borbi uopšte, a posebno u borbi protiv neprijateljskih agentura. Ali, naš mladalački masovni patriotski i revolucionarni zanos - idealizam - recimo zablude i »iluzionističke nade« - bio je moćniji od neprijateljskog znanja i iskustva, koje samo po sebi može ponekad biti u vidu opreznosti, i kočnica rizičnih poduhvata i energičnog kretanja napred.

Da smo znali da na čelu nemačke obaveštajne službe sedi Britancima naklonjeni Kanaris; da smo znali za razgranatost framasonstva i za, verovatno, Titovu vezu s masonima; da smo više znali sve o Zorgeu, prisluškivanju i dešifrovanju i mnogo šta iz arsenala subverzivno-obaveštajne delatnosti; da smo pretpostavljali realnu mogućnost prodiranja raznih neprijateljskih agentura u naše redove, i sve o ranijoj politici i delovanju Vatikana i Kominterne protiv Jugoslavije, mi bismo bili veštiji i oprezniji, što znači i manje odlučni, sigurni i poverljivi prema svojim ljudima, a i to su velike slabosti.

5) Čudnom igrom, koja očekuje svoje istorijsko objašnjenje, na čelo partizanskog rukovodstva u Hrvatskoj došao je 1943. godine Andrija Hebrang koji je, sprovodeći svoj nacionalističko-separatistički politički kurs, sigurno imao cilj da uspostavi svoju punu kontrolu i nad oslobodilačkom partizanskom vojskom. Ali tu vojsku je stvorio narod i njom nisu mogli manipulisati pojedinci i grupe, ma kako bili snažni.

Jugoslovenski narodnooslobodilački pokret nije bio pučistički, nije bio stvar vođa niti tuđih diverzantskih grupa »komandosa« - kako su to želele velike sile da bi mogle njime manipulisati po svojoj volji - nego delo patriotskog i revolucionarnog pobunjenog naroda, rat naoružanog naroda, u kojem je osnovno bila Jugoslavija i socijalizam-komunizam, volja i stremljenje organizovanog naroda i njegove vojske, a ne pojedinaca ili grupa.

Njihova vera u ljudski progres, i napori i žrtve dati u borbi za njega, dostojni su svačijeg poštovanja.

Činjenica da su patriotske i revolucionarne narodne mase ostvarile svoj ratni cilj - socijalističku Jugoslaviju - uprkos velikim i mnogim otpo-

rima i slabostima rukovodstva, čini njihovo delo još većim i daje im pravo na ponos i veru u sopstvene snage.

Iz toga je izvirala moja, i ne samo moja, odlučnost da se u opasnim ratnim vremenima suprotstavljam naređenjima za koja sam smatrao da nisu ni vojnički ni politički opravdana, i uzmicanje pred tom odlučnošću svih koji su odstupali od linije NOP-a.

Ne samo da narod i njegove vojne i političke rukovodioce niko nije vodio »kao slepce«, nego su oni kao što se zna, uprkos ogromnim suprotstavljanjima spoljnih i unutrašnjih sila, neprijateljskih i savezničkih, žrtvama, promašajima i neuspesima stigli do svog cilja - *proglašenja federativnog uređenja Jugoslavije - zajednice ravnopravnosti naroda i socijalističko-komunističkog društvenog poretka,* za čije puno ostvarenje treba još dosta vremena i napora, imajući stalno na umu da ni *socijalističko jugoslovenstvo,* ni *samoupravni model socijalizma* nisu čarobni štapići koji automatski regulišu probleme i protivrečnosti imanentne svim pojavama u prirodi i društvu, nego vremensko-prostorni okviri i sredstva za razrešavanje tih problema u datom vremenu i prostoru.

Moja strasna borbenost, kao i borbenost osnovne boračke mase jugoslovenskog oslobodilačkog pokreta, proizlazila je iz odanosti proklamovanim nacionalnooslobodilačkim i revolucionarnim ciljevima. Ona nema nikakve veze s potajnim stremljenjima staljinista-kominternovaca, protagonista kontrarevolucionarnog staljinističkog cezarizma, prikrivenog revolucionarnim frazama. Iz toga će proizaći i moje antiinformbirovsko opredeljenje 1948. godine, i važna komandantska uloga u borbi sa Staljinovom najezdom, a i moja sudbina povezana s mojim karakterom.

Za mene birokratska, oktroisana, kontrarevolucionarna praksa, nesaglasna i s Komunističkim manifestom iz 1848, kao dalekosežnim ideološkim putokazom, nije jedina alternativa a još manje identitet komunističkog društva, nego samo jedna, na žalost ona slabija alternativa i suprotna Lenjinovoj NEP-ovskoj. Još manje mi je prihvatljiva orijentacija da se pred staljinističkim kontrarevolucionarnim zidom okreće bez rezerve buržoasko-kapitalističkom društvu, navodno, u svakom pogledu boljem od projektovanog i započetog socijalističko-komunističkog, prećutkujući da je u tom društvu nastao i fašistički, očevidno, teški civilizacijski mrak koji se prikrivao i *socijalističkom* maskom kao nacional *socijalizam.* Ja sam tokom rata bio svoj čovek i takav sam i ostao, uveren u ispravnost opštih komunističkih proklamacija i ciljeva - odraza večitih neuništivih težnji čoveka ka slobodi, pravdi, demokratiji - koje ne garantuju ni brzo razrešenje konkretnih problema, ni bezgrešnost komunističkih partija radničke klase.

6) Življenje u uverenju da neprijateljske agenture ne mogu prodreti u naše partizanske redove, da partizani ne mogu doživeti neuspehe i poraze, izraz je manje-više prirodnih mladalačkih iluzija (naivnosti), preterane samouverenosti i samozadovoljstva. Razbijanje tih »skojevskih« zabluda, saznavanjem da je i protivnik imao i u ofanzivnoj i u subverzivnoj borbi uspeha, uslovljenih i našim subjektivnim slabostima, ne bi smelo da nas mnogo naknadno potresa, ako ne želimo da se predstavimo kao naivni

zanesenjaci i u zrelo doba, što bi se onda moralo oceniti kao duhovna ograničenost.

Ideološki i politički ideali i programi nisu po svojoj prirodi identični sa stvarnošću, nego samo pozivi u borbu i asimptotski putokazi ka onome što je formulisano kao idejni cilj, koji se nikad ne ostvaruje onakav kakav je zamišljen, jer život je neprekidno kretanje i borba suprotnosti.

NEOSTVARENI PLAN ANGLO-AMERIČKOG DESANTA U ISTRI

Posle stabilizovanja anglo-američko-nemačkog fronta u Italiji, britanski premijer Vinston Čerčil, kome su osnovno bile britanske kolonije i imperijalni interesi, našao je - maštajući o katoličko-habsburškoj Podunavskoj federaciji u koju bi ušli i zapadni katolički krajevi Jugoslavije
- dobar povod za pomorski desant u Istri i prodor u duhu svoje balkanske varijante »drugog fronta«, kroz »Ljubljanska vrata« u Austriju i Mađarsku. S ovim britanskim planom saglasio se i Staljin u duhu Čerčil-Staljinovog »fifti-fifti« sporazuma, načelno postignutog još 1942. godine, a perfektuiranog oktobra 1944. Plan je osujetio predsednik SAD, Franklin Ruzvelt, iako je i on bio protiv uspostavljanja Jugoslavije iz 1918-1941. On je dugo bio za uspostavljanje »Dunavske federacije«, zemalja koje su pripadale Austro-ugarskoj Monarhiji - što je 11. septembra 1943. godine izjavio austrijskoj ekscarici Ziti, i na čemu je radio zajedno s naslednikom habsburškog prestola Otom Habsburškim, onim koji će se i 1988. godine vrzmati oko granica Jugoslavije kao član Evropskog parlamenta.

Kako je Istra međunarodnopravno bila teritorija Italije, NOP nije imao mogućnosti da spreči planirani operativno-strategijski manevar, nego je iz savezničkih obzira pristao i na vojnu podršku iskrcavanja i prolaz savezničkih trupa preko zapadnog dela Jugoslavije. Međutim, već u pregovorima između Anglo-Amerikanaca i predstavnika NOP-a iskrsavale su teškoće, u vezi sa pravima tih savezničkih trupa i statusom teritorije koja im je ustupana »samo za operativno korišćenje«, s tim da se sve baze nalaze »pod našom komandom i kontrolom«.

Kako je, pored ostalog, bilo ugovoreno da uoči dana iskrcavanja jedinice NOVJ stacionirane u Sloveniji i zapadnoj Hrvatskoj razore sve komunikacije koje iz Austrije i Mađarske vode ka Rijeci i Trstu, bila je neophodna koordinacija rada glavnih štabova Hrvatske i Slovenije i dejstava jedinica NOVJ pod njihovom komandom.

Polazeći od toga da je za to najpodesniji lični kontakt, ja sam u avgustu 1944. preko poluoslobođene ogulinsko-karlovačke teritorije, reka Korane, Mrežnice, Dobre i Kupe, krenuo u Sloveniju. Tako mi se ukazala mogućnost da dobijem određen komparativni uvid u organizaciono stanje slovenačkih jedinica i atmosferu u slovenačkoj partizanskoj ustaničkoj bazi
- Beloj krajini - Socijalističkoj Sloveniji u nastajanju.

Na sastanku sa komandantom i načelnikom Glavnog štaba Slovenije — Francom Rozmanom i Dušanom Kvederom isplanirana su i usaglašena operativno-diverzantska dejstva širokih razmera. Potom sam se upoznao sa radom partizanskog slovenačkog Glavnog štaba koji je, po mojoj oceni, još više nego Glavni štab Hrvatske odavao utisak samosvojnosti i vojnoupravne ustanove čija je organizovanost, kao odraz slovenačke pedantnosti, išla ispred vojnopolitičkog stanja, globalnog odnosa snaga i razvitka partizanskog rata u celini.

I vojna organizacija, i smeštaj duboko u šumskom području, i angažovanje jedinica u borbenim akcijama, dosta su se razlikovali od onoga što je postojalo ne samo u operativnim grupama brigada i divizija Vrhovnog štaba, nego i u Hrvatskoj.

Dominacija političkog faktora - u koji je već tada uključivana kao i kod Engleza - i ozbiljna briga za posleratno uređenje i nacionalne odnose, nad tekućim ratnim zbivanjima, bila je u Sloveniji još izrazitija nego u partizanskoj Hrvatskoj sa sedištem u Topuskom.

Ova slovenačka ambivalentna samosvojnost - delom pozitivno, a delom uskogrudo negativno opredeljena - koju sam impresivno doživeo u svom prvom kontaktu sa Slovenijom, i koja se spektakularno nametnula i Socijalističkoj Jugoslaviji, stalno mi - kao i ono doživljeno u Topuskom 1944-1945 - pobuđuje dalekosežna i raznovrsna razmišljanja o zbivanjima na ovom našem prostoru. Obelodaniću ih, među opštim razmatranjima, iako sam uveren da će uzvitlati veliku i raznorodnu buru oko *Razmišljanja.*

Jedne večeri, za vreme mog boravka u Sloveniji, bila je priređena, u izvanredno uređenom šumskom logoru, slovenačka »veselica« na kojoj je bilo prisutno celokupno vojnopolitičko rukovodstvo Slovenije - Edvard Kardelj, Boris Kidrič, Franc Leskošek, Franc Rozman, Dušan Kveder itd. Meni je - impresioniranom zbivanjima oko sebe - ukazivana izvanredna pažnja, kao nekom pravom emisaru iz druge države koji je izolovanim slovenačkim partizanima donosio dobre vesti iz daljine.

U zakazano vreme jedinice NOVJ temeljito su uzdrmale okupatorski vojni i sistem komunikacija u Sloveniji i zapadnoj Hrvatskoj. Međutim, na našu sreću, do planiranog savezničkog anglo-američkog desanta u Istri nije došlo. Tu će se naći samo njihovi komandosi, sa kojima će biti komplikacija za vreme našeg pohoda na Trst i »kršenja«, našim ulaskom na »nejugoslovensku«, »italijansku teritoriju«, »savezničkih sporazuma«.

O SLOVENAČKOM »SAMOOSLOBOĐENJU«, KAO ELEMENTU SECESIONIZMA

Iz slovenačkog »evropeizma« i nacionalne učaurenosti praćene srbo i jugofobijom - sastavnim delom fašističkog revanšizma - nikla je u redovima nacionalista i separatista, protagonista »Nacionalnog programa« (u sklopu, savremenoj jugoslovenskoj istoriografiji, veoma omiljene prakse

falsifikovanja istorije!) i slovenačka poluzvanična, kulturološko-politička teza, veoma uticajna na formiranje nacionalne, bolje reći nacionalističke svesti - da su Slovenci *sami* oslobodili svoju zemlju i stvorili svoju državu.

U duhu: religioznih mitova i kultova; preteranog veličanja evropskog demokratizma i humanizma, podosta katolički obojenih; ispoljavanja u ime njih i rasističke mržnje prema »južnoj braći« - »Vizantincima«, kojima bi trebalo upisati u smrtni greh to što su bili u blizini grčko-vizantijskog kulturno-političkog prostora, opštepoznate kolevke i evropske civilizacije; proturanja izmišljotina o slovenačkoj istoriji na predavanjima Edvarda Kardelja u Moskvi, u jugoslovenskom partijsko-političkom vrhu veoma uticajnog čoveka - sve je moguće.

Pa ipak u vezi sa slovenačkom tezom o »samooslobođenju« nužno je istaći i imati u vidu i sledeće istorijske činjenice:[44]

1) U prvom svetskom ratu, Slovenci - kojima se ne mogu osporavati nacionalne osobenosti znatno obojene katoličkim austrijskim i italijanskim »evropeizmom« - nisu imali svoju ratujuću nacionalnu vojsku - osim nešto dobrovoljačke milicije posle raspada Austro-Ugarske - što znači da vojnički, ratnički - a to je za *stvaranje države* odlučujuće - nisu nikako mogli uticati na proterivanje Germana i Romana - vekovnih slovenačkih nacionalnih ugnjetača - sa svoje zemlje, koja je dobrim delom služila za kupovanje italijanske neutralnosti ili stupanja u rat (1914) na jednoj od zaraćenih strana.

Etničko-nacionalne granice Slovenije - istina sužene, ali tada jedino moguće - povukla je prvi put (1918), posle vekovnog slovenačkog nacionalnog ropstva - *srpska vojska* - vođena idejom »oslobođenja i ujedinjenja«, a ne zavojevanja i porobljavanja.

Toj vojsci su, u Sloveniji, umesto zahvalnosti neosnovano pripisane »zavojevačke« »unitarističke« tendencije, rođene u glavama stvarnih pretendenata na balkanski prostor, germanskih i romanskih zavojevača i njihovih katoličkih misionara - klerikalaca.

Prećutkuje se i namerno zaboravlja i činjenica da je Mihajlo Pupin - *Srbin,* postao počasni građanin Bleda, zato što su zaslugom njegovog angažovanja kod predsednika SAD, Vilsona, Slovenci dobili Bled, Bohinj i Triglav, koje su saveznici u Antanti bili obećali Italiji.

To je očevidno rezultat različitih ideoloških i političkih opredeljenja ciljeva prvog (pa i drugog!) svetskog rata. Dolazak u Sloveniju srpske vojske (1918) i NOVJ (1945) ima u perspektivi suštinskih slovenačkih

[44] **Odgovornost za nelagodnost koju će kod razumnih Slovenaca i mojih ratnih drugova izazvati ovo poglavlje pada na one koji u ime slovenačkog naroda lažu, falsifikuju i vređaju druge, koji činjenice zamenjuju proizvoljnom mudrošću svojih suverenih nacionalnih republika u njihovim »simetrijama« i ključevima.**

Naglašavam da mi je daleka svaka pomisao da umanjujem i omalovažavam vekovne napore Slovenaca da se odupru germanizaciji i romanizaciji i da očuvaju svoj nacionalni identitet. Naprotiv, cenim da su oni učinili ono što je bilo moguće, u duhu odnosa subjektivnog i objektivnog faktora. Moje primedbe su usmerene na ustanovljenje istorijske istine - baze svake komunikacije saradnje i prijateljstva, a i na uvrede koje iz laži zakonito proizlaze.

nacionalnih interesa progresivan, oslobodilački karakter, dok on to nije i ne može biti sa stanovišta katoličkog, antišizmatičkog kursa i odbrane katoličko-habsburške, antislovenačke monarhije i upornih nastojanja da se ona posle veka nepostojanja ponovo uspostavi i vrati vazalni položaj Slovenaca i Hrvata u odnosu na Austrijance i Mađare.

2) U drugom svetskom ratu Slovenija je imala svoju Osvobodilnu frontu i Oslobodilačku vojsku, veoma skromnu u srazmerama NOVJ.
0 tome govori i činjenica da je NOV Slovenije brojala uoči kapitulacije Italije (1943) svega oko 3.000 boraca, dok je Bela garda - nosilac starog vazalnog i novog fašističkog slovenačkog ropstva - tvorevina Natlačena
1 biskupa Rožmana - raspolagala sa oko 6.000 boraca - a NOVJ oko 300.000 boraca.

Samo Sedma banijska divizija izgubila je 1943. na Neretvi i Sutjesci
- u velikim bitkama za vaskrsavanje i nacionalnu nezavisnost socijalističke Jugoslavije, a u njoj i socijalističke Slovenije - oko 4.000 boraca.

U to vreme Edvard Kardelj - protagonista doktrine borbene pasivnosti, jer »Italijani ne ratuju nedeljom, u šumi i noću«, suviše impresioniran (kako se to obelodanjuje u knjizi Vladimira Dedijera *Novi prilozi za biografiju Josipa Broza Tita*) snagom okupatora, uporno moli *lično* Josipa Broza Tita, a ne CK KP i Vrhovni štab NOV Jugoslavije, u ime Slovenaca da *Hrvati* (razume se, ne ona hrvatska većina iz NDH-zije, nego narodnooslobodilačka vojska Like, Korduna i Banije, više od 90% - srpska!) pošalju u Sloveniju dva minobacača, naravno ona oteta, uz velike ljudske žrtve iz ruku okupatora.

A na ovo Kardeljevo prekrštavanje Srba u Hrvatskoj u »Hrvate« i traženje pomoći baciće pravo svetio kasniji razvoj slovenačke kulturološko-političke svesti, 80-ih godina, kada su Slovenci proglasili Srbe
- u suštini zbog toga što su s njihovog tla dva puta proterali romanske i germanske okupatore - za »zavojevački narod«, »nosilac ortodoksnog primitivizma i varvarizma, proizašlog iz odsustva civilizovanih momenata tokom *srpske* revolucije 1941-1945.«[45]

Taj odnos naprednih patriotskih i reakcionarnih, vazalnih slovenačkih snaga pojaviće se (uprkos činjenici da su baš tu na slovenačkom tlu 400.000 boraca jugoslovenske oslobodilačke armije zadavili, 1945, poslednje ostatke nemačko-fašističke i kvislinških armija, koje su sanjale o partizanskom nemačkom ratu u predelu Alpa, to jest i u Sloveniji) - u veoma oštrom vidu 80-ih godina - posle hrvatskog nacionalističkog maspokretovskog povampirenja kvislinške NDH-zije i fašističko-revanšističkog ustanka Siptara na Kosovu. Tada se slovenačka socijalistička vlast nije mogla uspešno suprotstavljati fašističko-rasističkom naletu slovenačkih »civilizovanih«, »Evropljana« na »vizantijsku« »južnu braću«, naletu koji je znatno otežao opštu demokratizaciju jugoslovenskog društva, opterećenog u to vreme harizmatskim kultizmom i etatističkim despotizmom.

[45] »Politika«, 7. novembar, 1988. godine, str. 12.

3) Severnu Sloveniju *oslobodile su* (1945) - pod čime podrazumevam ponovno proterivanje sa slovenačke zemlje vekovnih romanskih i germanskih zavojevača i uspostavljanje jugoslovenske socijalističke nacionalne ravnopravnosti - 1, 2, 3. jugoslovenska armija sa ukupno oko 230 hiljada boraca. U njima nije bilo, osim operativno angažovanih veoma malobrojnih slovenačkih snaga (Četrnaesta divizija) u Štajerskoj - nijedne jedinice nacionalno potpuno zatvorene, slovenačke partizanske vojske.

4) Južnu Sloveniju s Ljubljanom, Istru, Slovenačko primorje sa Trstom i Goricom, kao proširenjem slovenačke i hrvatske etničke teritorije (što je dovelo, ponajviše zbog aspiracija na italijanski grad Trst, do sukoba s Anglo-Amerikancima, sukoba štetnog po opšte interese Jugoslavije!) -oslobodilaje uproleće 1945. godine Četvrtajugoslovenskaarmija. U njenom su komandno-operativnom sastavu bili Sedmi i Deveti slovenački korpus
- to jest glavnina NOV Slovenije u to vreme. Sedma banijska, Osma kordunaška divizija Četvrtog korpusa i Dvadeset deveta hercegovačka divizija.

Brojno stanje Četvrte armije - sa pojačanjima upućenim joj zbog izvanredno velikog nemačkog otpora, podsticanog i sa anglo-američke strane (na bivšoj jugoslovensko-italijanskoj granici, povučenoj kroz slovenačko-hrvatsku etničku teritoriju na bazi Londonskog britansko-italijanskog sporazuma iz 1915. godine) - prevazilazilo je 110 hiljada boraca, dok je brojno stanje Sedmog slovenačkog korpusa bilo 6.845-8.452, a Devetog slovenačkog korpusa 8.175 boraca ili ukupno 16.627 slovenačkih boraca.

Prva i Treća prekomorska brigada koje su se borile u sastavu Četvrte armije formirane su od građana Istre i Slovenačkog primorja, mobilisanih u italijansku fašističku vojsku, koji su u Italiji prišli NOVJ.[46]

Trst - oko kojeg je zbog slovenačkih aspiracija na ovaj italijanski grad došlo do dugogodišnjeg jugoslovensko-italijanskog sukobljavanja, štetnog po interese Jugoslavije kao celine - neposredno su oslobodile Deveta i Dvadeseta dalmatinska divizija, Četrdeset treća istarska divizija i motomehanizovani odred Četvrte armije.

U Ljubljanu je preko Postojne prva ušla Dvadeset deveta hercegovačka divizija, dok je komandant Sedmog slovenačkog korpusa - Franc Poglajen - bio izložen, krajem aprila 1945. godine, mojoj oštroj kritici zbog pasivnosti i nedovoljne borbene aktivnosti u rejonu Kočevja.

Glavni doprinos slovenačkih jedinica za vreme tršćansko-slovenačkih operacija sastoji se u zaustavljanju Anglo-Amerikanaca na Soči, uoči 1. maja 1945. godine, od Devetog korpusa, što se u sklopu velike bitke za znatno pomeranje etničko-nacionalne slovenačko-hrvatske granice na

[46] **Neodgovorne izjave povodom 45. godišnjice formiranja ovih brigada, da su one brojale *30.000 boraca,* spadaju u arsenal ovde isticanih falsifikata i laži. Nijedna brigada u NOVJ nije brojala 10.000 boraca, nego do 2.000, a izuzetno do 3.000 boraca. Tako je Prva prekomorska brigada, formirana oktobra 1943. godine u Italiji (Karbonari) brojala 1.886 boraca.**

Pri analizi i ocenjivanju ove pojave treba imati u vidu da se kontingent Slovenaca mobilisanih i »mobilisanih« u fašističkim armijama procenjuje na oko tri divizije (oko 30.000 ljudi!), i da se samo njegov mali deo od 3.000 do 4.000 ljudi, našao u redovima NOVJ, tek 1944-1945. godine.

zapad mora oceniti kao skroman vojni učinak, nedovoljan za tezu o samooslobođenju.

Relevantni podaci i spisi stvarnih dejstava pojedinih jedinica, tada posmatranih sa stanovišta jugoslovenskog socijalističkog »bratstva i jedinstva«, sadržani su u mnogim naučno-istorijskim knjigama, pored ostalih i u knjizi *Pohod na Trst,* i *Vojnoj enciklopediji*.[48] Nigde se neće naći ni nagoveštaj da su Sloveniju 1945. godine oslobodili *sami* Slovenci, jer u tom slučaju, očevidno, ne bi bila nužna koncentracija u Sloveniji blizu 400.000 boraca NOV Jugoslavije - od 800.000 sa koliko je tada raspolagala - i njene velike žrtve na slovenačkoj zemlji.

Ovim se nikako ne potcenjuju napori i žrtve, kao i doprinos slovenačkog naroda u antifašističkoj oslobodilačkoj borbi, nego se samo ukazuje na neosnovanost apsolutizovanja i preuveličavanja toga doprinosa, uz vređanje drugih, podmetanjem namera hegemonizma.

Primedbe su usmerene protiv pokušaja da se istorijskim falsifikatima sopstveni doprinosi preuveličavaju, a tuđi umanjuju i prikazuju u ružnom svetlu.

Slovenačka nacionalističko-separatistička teza »samooslobođenja« nameće i pitanje smisla angažovanja *jugoslovenske* zajednice u ekonomskom pritisku »slovenačkog zaleđa« na Trst, Goricu preko »malograničnog prometa« i »otvorene granice«, utoliko pre kad se te slovenačke pretenzije više baziraju na austro-ugarskom legitimitetu, nego na »slovenstvu« ovih gradova, iako su to bili važni objekti stare italijanske »iredente«. I utoliko pre kad se nasrtaj šiptarskih secesionista, koji uz pomoć iz inostranstva *ugrožavaju opstanak Jugoslavije,* proglašava u Sloveniji za »čisto srpsku stvar« i kada se na sceni pojavi evrocentristička, vatikansko-katolička, kleronacionalistička logika, po kojoj je sve ovo dokaz više za najezdu »južne braće« - azio-Srba, rođenih stalinista, nosilaca »srpskih hegemonističkih pretenzija« na Sloveniju i nacionalni identitet Slovenaca.

Moglo bi se to dovesti i u vezu s onim što je rečeno na onom velikom skupu slovenačkog klera u Ljubljani od 12. do 16. juna 1944. godine

- »Domobranstvo je zakonita vlast«, »od Boga postavljena vlast« - kada je planirana »katolička monarhija«, »katolički blok Srednje Evrope« (Austrija, Bavarska, deo Italije i Slovenija).

Teško da se može osporavati nemoralnost i nehumanost izražena, u vređanju žrtava palih u *antifašističkoj borbi,* istorijskim falsifikatima i posredno optuživanja Srba-komunista da su vodili srpski pohod i zavojevački pohod na Sloveniju.

DEMARS CERCILA-SINA

Postojali su planovi, opunomoćenog nemačkog generala Vermahta u NDH, Gleza fon Horstenaua, za ujedinjenje Austrije, Slovenije i Istre,

[47] ***Pohod na Trst,* »Vojno delo«, Beograd, 1952.**
[48] ***Vojna enciklopedija,* t. I, str. 226.**

kao jezgra balkansko-podunavske konfederacije: Hrvatske, Mađarske, Srbije, Bugarske i Rumunije, a i anglo-američki planovi povezani za ovu konfederaciju i za Istru i Trst, kao moguću bazu uticaja na srednju Evropu. Od velikog značaja su, u tom svetlu, i kontakti Andrije Hebranga sa Mačekovim HSS-om i domobranstvom, i boravak Randolfa Čerčila, sredinom 1944. godine, stalno uz Glavni štab i CK KP Hrvatske, na Petrovoj gori i u Topuskom.

Bio je tu i u redovima partizana veoma uvaženi monsinjor Ritig, raniji župnik Crkve svetog Marka u Zagrebu i kanonik Katedrale - član predratne masonske lože nacionalistički nastrojene - projugoslovenski orijentisan.

I dok je slovenačka Osvobodilna fronta obuhvatala većinu slovenačkih građanskih političara i klerikalce, a u Topuskom se širokogrudo odnosilo prema hrvatskoj građanštini, čak i onoj kolaboracionističkoj, nije bio uspostavljen radni kontakt ni s Dragoljubom Jovanovićem, levim zemljoradnikom, čovekom akciono bliskim komunistima u doratnom periodu. Odgovornost za ovo ne može se pripisati samo srpskim građanskim političarima. Ima tu tragova i one ocene »vladajuće«, »ugnjetačke« srpske nacije, i onog kominternovskog kursa na »lomljenje kičme srpstvu« i stvaranje samostalnih država Hrvata, Slovenaca, Makedonaca, Crnogoraca i Albanaca, bez stvaranja bilo kakve, osim vazalne, perspektive Srbima posle razbijanja Jugoslavije.

Randolf Ćerčil je često odlazio u Italiju avionima sa improvizovanog poljskog aerodroma u selu Čemernica, između Topuskog i Vrginmosta, na mestu gde sam ja kao dete napasao stoku, i uz veliki strah i poštovanje prvi put ugledao železničku kompoziciju.

Njegovo opijanje viskijem, mi askete i partizanski čistunci, svrstavali smo to u arsenal dekadencije buržoaskokapitalističkog društva, u porok koji, kako smo mislili, neće postojati u našem socijalističkom-komunističkom društvu, i ne pokušavajući da objasnimo sebi kako to isto tako preterano piju Rusi, građani »prve zemlje socijalizma«.

Nismo ni znali ni pretpostavljali daje britanski premijer Vinston Čerčil - koji je celog života sanjao restauraciju Podunavske habsburške konfederacije - poslao svog sina u važnu istorijsku misiju da na licu mesta, u srcu te zamišljene političke tvorevine, radi na njenom ostvarenju, o tome neposredno izveštava i tako stiče politički ugled i slavu.

Jedne večeri čekali smo na aerodromu u Čemernici sletanje transportnog aviona kojim su iz Italije trebalo da dolete brojne ugledne ličnosti: organizacioni sekretar CK KPH - Ivan Krajačić, politički komesar Glavnog štaba Hrvatske - Rade Žigić, Randolf Čerčil, jedan britanski vazduhoplovni general, član sovjetske vojne misije major Grigorijev i drugi...

Zapaljene vatre, kao i obično, obeležavale su pistu. Avion se spustio sasvim blizu piste, a onda je iz neobjašnjivih razloga naglo počeo da se penje - da bi preletevši iznad nas koji smo čekali, izgubio brzinu, udario u obližnji brežuljak, prepolovio se i zapalio.

Putnici su se, zahvaćeni vatrom, izvukli iz aviona i valjali po travi i gasili požar na sebi. Pružili smo im brzu pomoć. Najbolje je prošao Randolf Cerčil koji je bio u repu aviona, a najgore avio-posada sa vazduhoplovnim generalom, koja je kompletno izgorela pred našim očima, u buktinji aviona.

Krajačić i Žigić zadobili su lakše opekotine, kao i sovjetski major Grigorijev - koji je često sumnjičavo vrteo glavom u razgovoru sa mnom - »a vi studirali v Pariže« - a sada pokazivao na malu opekotinu i govorio »u menja pokvarena golova...«

Sutradan su, ceo dan, britanski lovački avioni u niskom letu kružili iznad Topuskog, u znak podrške i pozdrava sinu predsednika britanske Vlade i posrednog priznanja NOP-u, koji se polako ali sigurno uspinjao na evropsko-istorijski pijedestal, koji mu je i po njegovom stvarnom doprinosu opštoj antifašističkoj borbi - pripadao.

Zvanične kontakte i razgovore sa Čerčilom-sinom koji u hebrangovskoj atmosferi, po svemu sudeći, nisu bili ni jedini ni najvažniji, u ime Glavnog štaba Hrvatske, vodio sam ja u kancelariji načelnika štaba. Bilo je najviše reči o tekućim događajima i dopremanju ratnog materijala, koji nije pristizao ni približno u onim količinama i asortimanu koji smo mi naznačivali.

Najviše mi se urezao u pamćenje razgovor povodom nenajavljenog ulaska, 2. novembra 1944. godine, britanskih brodova u jadranske luke (krstarice *Delhi* u Split!) i naše zabrane mornarima da se iskrcaju na obalu.

Poznato je da smo mi, uprkos savezništvu, veoma ograničenoj pomoći u ratnom materijalu (sredstvu i ucenjivanja NOP-a i kupovanja sopstvene zaštite sa istoka!) i nagoveštavanju političkog priznanja NOP-a, bili s razlogom podozrivi u odnosu na namere Anglo-Amerikanaca prema Jugoslaviji. Oni su se nadali da će u Jugoslaviji pobedu Revolucije i zavođenje socijalizma sprečiti, i svoje ekonomske i političke interese obezbediti preko Tito-Šubašićeve »koalicione vlade«, i delovanjem u njoj i u partizanskom rukovodstvu svojih buržoaskih elemenata. Jugoslovensko partizansko vojnopolitičko rukovodstvo, međutim, uvereno u svoju vojnu i političku snagu, suzbijalo je razmah domaćih prozapadnih buržoaskokapitalističkih elemenata, sprečavalo svako uplitanje inostranstva u jugoslovenske unutrašnje poslove, i branilo suverenitet nove socijalističke Jugoslavije u nastajanju.

U toj svetlosti treba posmatrati, pored ostalog: Hebrangove »pregovore« sa HSS-om i domobranstvom; Subašićeva dvolična izražavanja odanosti Kralju, Titu i Mačeku; Cerčilovu primedbu da se Tito, nepromišljenim i nepotrebnim prebacivanjem avionom, posle nemačkog vazdušnog desanta na Drvar 25. maja 1944. u Italiju, »izjednačio po svom položaju sa kraljem Petrom«, koji je takođe boravio u inostranstvu, a imao vojsku u Jugoslaviji, itd., itd.

Anglo-Amerikanci su iznalazili razne izgovore za iskrcavanje svojih trupa na našu jadransku obalu, tražili da oni neposredno dele narodu

pomoć Unre itd. Partizani su prvo ograničavali i sprečavali, a drugo kategorički odbijali.

Međutim, oni koji su mogli maršalu Žukovu, posle njegovog isticanja sovjetske zastave na Rajhstagu, maja 1945, prepotentno izjaviti da će njihovi avioni leteti po Evropi kuda žele - nisu se mnogo osvrtali na želju i pretenzije NOP-a, po njihovom mišljenju samo jednog od pretendenata na vlast u Jugoslaviji. Oni su počeli bez najave upućivati svoje brodove u naše luke, hrabreći time buržoasku četničku kontrarevoluciju i povređujući naš nacionalni suverenitet, kao da je Jugoslavija - okupirana Italija.

I kada nisu hteli da uvaže naša upozorenja da mi, jugoslovenski partizani, to nećemo trpeti, Vrhovni štab je izdao 27. septembra 1944. naređenje da se zabranjuje savezničko iskrcavanje u Dalmaciji bez odobrenja, i da se savezničkim mornarima ne dozvoljava silazak sa nenajavljenih brodova na kopno.

Stvar je, razume se, postala diplomatsko-politički dramatična i izašla na visoki nivo. Cerčil-sin, u neposrednoj radio-vezi sa Čerčilom-ocem, zatražio je »zvanični prijem« kako bi uložio protest.

Beležim, po sećanju, moj razgovor sa Randolfom Cerčilom.

Randolf Cerčil: »Da li je istina da ste vi, partizani, naši saveznici koje mi snabdevamo ratnim materijalom, izdali naređenje da se britanskim mornarima ne dozvoli silazak sa ratnih brodova na kopno da se odmore i razonode? Imate li u vidu reakciju britanskog javnog mnjenja na vest da se tako postupa s britanskim mornarima?«

Pavle Jakšić: »Mi nismo izdali naređenje đa se zabranjuje silazak sa svakog britanskog ratnog broda, kako vi kažete, nego sa svačijeg, pa i britanskog broda koji se nije najavio našim lučkim vlastima. Ovo smo preduzeli zato što nenajavljene posete ne smatramo slučajnim, nego namernim - posete sa političkom pozadinom, nama, partizanima, neprihvatljivom.«

Randolf Cerčil: »Imate li u vidu neraspoloženje koje ćete izazvati među mornarima, vašim saveznicima, koji vam doturaju ratni materijal, mornarima željnim odmora i razonode na kopnu?«

Pavle Jakšić: »Imamo i to u vidu i žao nam je, ali nismo mi odgovorni za to već njihove komande koje se ne odnose prema nama, partizanima, kao prema predstavnicima suverene zemlje, nego kao prema stanovnicima kolonija. Nama je vaša pomoć, iako mala (ratni materijal koji za dva dana potroši jedna vaša divizija!) veoma dragocena i mi smo vam zahvalni na njoj. Ali mi, Jugosloveni, tu pomoć - koja je i u vašem sopstvenom interesu - plaćamo obilnom krvlju koju prolivamo i za zajedničke ciljeve Antifašističke koalicije.

Svoj doprinos ne stavljamo naporedo s doprinosom velikih sila, nego ga baziramo na činjenicama: da su fašistički zavojevači prisiljeni da u Jugoslaviji, godinama drže vojne i okupaciono-upravne efektive ekvivalenta više od 40 divizija; da nisu u mogućnosti da organizuju i na savezničke frontove

pošalju tridesetak jugoslovenskih kvislinških divizija; da u svoje svrhe koriste jugoslovenske ekonomske resurse - hranu, bakar, olovo .. ,[49]

Mi svoju slobodu sami, golim rukama otimamo od nemačko-fašističkih okupatora i nemamo nameru daje ma u najmanjoj meri zamenjujemo, bilo sa kim, ni za hleb, ni za oružje.«

Randolf Čerčil: »Mi se rukovodimo principima 'slobodne plovidbe'. Naše luke na Temzi su za vas otvorene i mi bismo želeli da i vaše budu otvorene za nas!«

Pavle Jakšić: »Taj princip u kojem figuriše i reč 'slobodna', slobodu znači samo za velike i moćne, a neslobodu i zavisnost od njih za male zemlje. Mi nemamo pretenzija na Britanska ostrva. Sada mi nemamo ni brodova, pa ih ne možemo ni slati na Temzu, a kada ih budemo imali oni će tamo i nazad prevoziti samo putnike i robu, a ne ekonomske i političke pretenzije. A vi baš to ispoljavate time što nećete da se prijateljski najavite, nego bahato upadate u naše luke ...

Zašto ne poštujete naš suverenitet kao SSSR koji je od NKOJ-a tražio odobrenje za ulazak njegove vojske na tie Jugoslavije?

Vi 'veliki' raspolažete velikom vojnom snagom, ali ipak uz želju da ovladate Balkanom zazirete od mogućnosti sukoba s našom Oslobodilačkom armijom - 'gerilom' kako je vi nazivate - koja je podosta zagorčala život moćnoj fašističkoj mašineriji, pa bi to i vama mogla u slučaju da se počnete infiltrirati na teritoriju koju je ona preotela od okupatora. Za antipartizansku okupaciju Jugoslavije vama su potrebne ne simbolične nego snage veće od onih okupatorskih fašističkih, a vi takvima ne raspolažete, pa se verovatno nećete upustiti u avanturizam.«

Reagujući mirno, sada već u ulozi oficijelnog diplomate na Randolfovu verbalnu notu, uzvratio sam i sledećim protivargumentima:

»Mi, partizani, izmučeni u ovom ratu do krajnjih granica, gajimo puno razumevanje za potrebe i želju britanskih mornara da se dotaknu našeg tvrdog tla i tu odmore i razonode. Bio bi red da ih mi - poslovično gostoljubivi - pogostimo makar sa malo vode i hleba kojeg mi sami nemamo dovoljno. A, eto, umesto toga mi im ne damo da siđu sa svojih brodova. Zašto?

Sloboda plovidbe morima ne obuhvata i pravo da se bez najave uplovljava u tuđe luke i mornari iskrcavaju bez obraćanja lučkim vlastima i njihove saglasnosti.

Vaš postupak - pokušaj samovoljnog iskrcavanja - predstavlja ignorisanje naših partizanskih vlasti, a mi želimo da vama i svima drugima damo do znanja da smo mi partizani - naša vojna i civilna vlast - predstavnici nacionalnog suvereniteta naroda Jugoslavije i da oni koji pretenduju na naše prijateljstvo i saradnju u zajedničkoj borbi to moraju respektovati svuda i u svakoj prilici.

[49] **Broj ljudskih žrtava u drugom svetskom ratu, prema *Encyklopedia Americana,* t. 29, str. 530: Francuska - 210.672; Velika Britanija - 244.723; SAD — 292.131; Jugoslavija - 410.000 daje dosta osnova da se vrše i takva upoređenja!**

Eto krupnih nacionalnih razloga zbog kojih mi izgledamo negostoljubivi i nezahvalni za materijalnu pomoć koju nam pružate.

Nema tih obzira, ni moralne ni materijalne prirode, zbog kojih bismo mi partizani mogli i smeli u ovoj situaciji, kad se borimo za međunarodno priznanje nove Jugoslavije, dopustiti ma i najmanju povredu našeg nacionalnog suvereniteta i principa nacionalne nezavisnosti i ravnopravnosti.

Nadam se da ćete, kao zemlja demokratizma, u slučaju da stvar iznosite u javnost, saopštiti i ovo naše tumačenje događaja.«

Randolf Čerčil, kome je sve ovo bilo dobro poznato, »pravio se Englez«, diplomatski ljubazno se oprostio i otišao da se osveži viskijem i ovaj »intelidžens« dostavi u London svom ocu Vinstonu.

Britanska štampa je pisala o tome senzacionalistički, u duhu meni postavljenih pitanja od Randolfa Čerčila, bez duha mojih odgovora i interpretacija.

PROTIV VAZALNE PSIHOLOGIJE

Sličan antivazalni ton i duh biću prisiljen da ispoljim i u sovjetskoj misiji u Beogradu, 1946, kao pomoćnik ministra narodne odbrane maršala Tita.

Tada je posle neprijatnog razgovora jugoslovenskog rukovodstva s generalom Kiseljovom (1945), povodom silovanja (1.219) žena od sovjetskih vojnika i oštrog Staljinovog reagovanja na naše primedbe - bilo meni stavljeno u zadatak da u ime Jugoslavije, sovjetskim vojnim »savetnicima«, »instruktorima«, nametnem status ravnopravnosti sa odgovarajućim jugoslovenskim vojnim komandantima i da sprečim njihovu samovolju, izraženu u nekontrolisanoj upotrebi automobila, trošenju benzina, struje i vode, pored ostalog i za neprekidno »hlađenje lubenica« pod česmama - sve to u »bratskoj« i »prijateljskoj«, ratom do temelja razrušenoj Jugoslaviji.

U dogovoru s načelnikom Generalštaba, Kočom Popovićem - koji je ranije prisustvovao razgovoru s generalom Kiseljovom, pa je, za razliku od mene, znao za osetljivu političku dimenziju ovog problema, postavio sam odlučan zahtev da se sa tim prekine. Na pitanje šefa misije, tada, mislim, generala Kiseljova zašto to radim, odgovorio sam: »Zemlja nam je razorena, a vaši savetnici-komunisti bi se morali u našoj zemlji ponašati komunistički, skromno.«

I Čerčilu-sinu i sovjetskom generalu bilo je zajedničko da su me gledali i slušali začuđeno. Zar njima, predstavnicima »velikih sila« da čita diplomatsko-političke lekcije predstavnik nekakve male Jugoslavije i njenih odrpanih partizana?

Pa, ipak, njihovi »veliki šefovi« Čerčil i Staljin morali su umnogome udovoljavati našim opravdanim zahtevima, iako su ih knjižili kao »neprijateljske« prema sebi, kao recimo ono protivljenje generala Vlatka Velebita

nametanju neravnopravnih jugoslovensko-sovjetskih odnosa u trgovini, zbog čega je proglašen za »engleskog špijuna«.

Tako su odlučnost i upornost, oslonjene na veru i snagu patriotski i revolucionarno pobunjenih naroda Jugoslavije, osvajale korak po korak nezavisnost i slobodu buduće samoupravno-demokratske, socijalističke, nesvrstane Jugoslavije.

»Velike sile«, koje stvari pretežno rešavaju *silom,* poštuju više odlučnost i hrabrost nego poniznost koju obilato koriste, ali i preziru.

To potvrđuje i doživljaj Koče Popovića, 1952. godine u SAD, za vreme pregovora o vojnoj i ekonomskoj pomoći. Amerikanci su, po njegovom pričanju, dolazili da izbliza vide predstavnika te »čudne zemlje« koja se usudila da obara njihove transportne avione. Iako su oni povređivali naš vazdušni prostor, Amerikanci su pretili odmazdom. A Koča Popović se u situaciji potpune ekonomske i političke blokade sopstvene zemlje držao, po oceni Amerikanaca, tako kao da pomoć ne traži nego je daje. I pomoć je dobio pre nego da se držao ponizno.

Jedan američki oficir, iz tehničke pomoći, rekao mi je na aerodromu u Batajnici gde smo očekivali prve mlazne avione u rukama naših pilota: »Lako je vama, vi ste talentovan narod. To se vidi i u ovom slučaju savladavanja letenja na modernim avionima. To su vaši piloti postigli za veoma kratko vreme, dok mnogi to vežbaju dugo, a neki uopšte nisu u stanju da to savladaju.«

Međutim, 80-ih godina, kada su jugoslovenski drumovi zakrčeni automobilima, dospeli smo dotle da nam SAD preko Međunarodnog monetarnog fonda regulišu - pomoću dugova, kamatnih stopa, nadnica i cena
- privredne tokove zemlje - to jest unište onu nezavisnost Jugoslavije koju sam i ja - i mnogi drugi - branio u ime polugladnih i odrpanih jugoslovenskih partizana.

HAUBICE IZ KAFANE RAZARAJU VIROVITIČKI DVORAC

Po završetku i razašiljanju iz Glavnog štaba Hrvatske korpusima direktiva vojnotehničke prirode, u vezi sa predstojećim partizansko-frontalnim ratovanjem, planirao sam obilazak jedinica - najpre u partizanskoj Slavoniji, koju nisam poznavao, a onda u Dalmaciji, čije sam mnoge borce i rukovodioce upoznao na Neretvi i Sutjesci.

U Slavoniju sam stigao u vreme bitke za Beograd, u prvoj polovini oktobra 1944, uoči napada Šestog korpusa (Mate Jerković, Otmar Kreačić) na Viroviticu, u sklopu zamašnih operacija Šestog i Desetog korpusa (Vlado Matetić, Ivan Šibi) u dolini Drave između Našica i Koprivnice. Tako sam bar posredno učestvovao u beogradskoj operaciji, žaleći što nisam mogao ostvariti onu poruku datu četnicima u selu Močioci 1941. godine: »Vratićemo se mi - čekajte nas!«

Noćni napad na Viroviticu završio se uobičajenim povlačenjem neprijatelja sa spoljnih položaja u srednjovekovni dvorac u centru grada, koji je izgledao neosvojiv.

Ne pitajući nikoga za mišljenje, velikoj grupi rukovodilaca na čelu sa komandantom Šestog korpusa Matom Jerkovićem, koja je osmatrala sa jednog uzvišenja svijanje neprijateljskih zaštitnica u grad, kao nešto prirodno rekao sam: »Idemo u grad!«

Uskoro smo se našli pored samih zidina iza kojih je bilo oko hiljadu neprijateljskih vojnika - ojačana ustaška bojna.

Došavši pod zidine dvorca, objasnio sam svoju zamisao daljih dejstava:

»Ovde, u kafanu na trgu, pedeset do sto metara od glavne kapije dvorca, odmah dovući naše haubice i kroz izloge ih usmeriti na prozore i kapiju dvorca. Haubice obezbediti jakom vatrom mitraljeza koje takođe treba usmeriti na prozore, u cilju neutralisanja neprijateljske vatre koja će biti snažna. Pripremiti i eksplozivna i zapaljiva sredstva. Mi ćemo se - to jest komanda korpusa i ja - nalaziti u blizini ove kafane, u glavnoj ulici koja vodi u dvorac... Napad dobro pripremiti za sledeću noć...«

Niko nije imao primedbi na ovu moju zamisao i plan, u koji su bila utkana naša opšta i moja lična i pozitivna i negativna iskustva Prozora, Bugojna, Kupresa, Livna, Bosanskog Grahova, Bihaća, Ogulina i Gline.

Dva časa kasnije izvestili su nas da su usta haubičkih cevi priljubljena uz stakla kafanskog izloga, a ceo trg načičkan mitraljezima.

U jednoj gradskoj kući, čiji su ukućani sada prvi put videli partizane izbliza, u atmosferi slavonskog humora seli smo da nešto pojedemo. Moglo je već biti blizu podne.

Uznemirila nas je najpre pojedinačna, a onda sve češća i duža rafalska mitraljeska paljba.

Izašao sam sa Matom Jerkovićem na ulicu iz koje se videla glavna kapija, ona sa pokretnim mostom kao kod svih srednjovekovnih dvoraca. Naši borci su se ubacivali kroz kapiju u dvorac. »Šta je ovo sad? Napad treba da počne uveče! Hajde da vidimo!« - rekoh Mati Jerkoviću.

Ubrzo se nas dvojica nađosmo u krugu tvrđave.

Artiljerci su, naime, u cilju korekture ispalili nekoliko granata u prozore dvorca. Mitraljezi su to podržali vatrom po prozorima. To je tako uzdrmalo dvorac da se cela posada sabila u podrum. A kada su mitraljezi svojom vatrom zahvatili i podrumske prozore, prolaz u dvorac bio je slobodan.

Partizani su pripadnike ustaške bojne hvatali za kosu i izvlačili kroz podrumske prozore.

Na moju intervenciju da se ne primenjuju surovosti, komandir jurišne čete - one koja je, kako su mi pričali, znala da probijanjem zidova osvaja sobu po sobu i kuću po kuću duž ušorenih slavonskih ulica - obuzet žarom borbe ovako mi je odvratio:

»Sklonite se vi, drugovi generali i komandanti, nije ovo mesto za vas. Pustite nas borce da poravnamo s njima svoje račune.«

Uskoro je ceo garnizon u Virovitici bio razoružan i zarobljen. Mi, koliko se sećam, nismo imali gubitaka.

Slavonske partizanske jedinice - sastavljene od potomaka slavonskih Krajišnika - »pandura barona Trenka« - čvrsto vezane za NOP i izvanredno borbene - ostavile su na mene snažan utisak.

Jedan od učesnika moje virovitičke rekognoscirajuće grupe, hajdučka ljudina, a kasnije pukovnik Gedeon Bogdanović Geca, tada, mislim, komandant brigade, ovako je maja 1945. u Postojni, gde je u Štab Četvrte armije zajedno sa Simom Dubajićem doveo iz Celovca predsednika ustaške vlade Mandića i ideologa Budaka, opisao komandantu Armije Petru Drapšinu i meni svoje sećanje:

»Idemo mi - velika grupa slavonskih rukovodilaca na čelu sa komandantom Šestog korpusa Matom Jerkovićem - oko zidina dvorca u Virovitici ... Jedan meni nepoznat čovek stalno nešto objašnjava... gde treba staviti haubice, gde mitraljeze. Slušam ja i onako uzgred rekoh svome susedu: 'Priča se da je u Slavoniju stigao i načelnik Glavnog štaba Hrvatske.' 'Pa to ti je ovaj pored nas što daje direktive za napad' - odgovori ovaj. 'Ma nije, valjda, ovo golobrado momče načelnik Glavnog štaba', sa čuđenjem uzvratih ja, ali uverih se.«

U toj atmosferi, uz šoljicu kafe, Simo Dubajić i Gedeon Bogdanović Geca pričali su nam u dvorcu u Postojni o ličnim brojnim peripetijama i doživljajima vezanim za Anglo-Amerikance, Nemce i glavne kvislinge u Celovcu, kako su zarobili generala Lera, uhvatili ustaške glavešine Mandića i Budaka, kako im je izmakao Pavelić, ostavivši sve lične stvari, pa i papino odlikovanje.

Bila je to slast pobede - melem za rane koje su narodima Jugoslavije zadali fašistički zavojevači.

Posle zauzimanja Virovitice, jedinice Šestog i Desetog korpusa i dve brigade Sedme banijske divizije okružile su na prostoru Pitomača-Đurđevac znatne neprijateljske snage, poglavnikov tjelesni zdrug koji je iz Koprivnice krenuo u pomoć Virovitici. Nemci i ustaše su se uz velike gubitke probili preko Drave u Mađarsku, a odatle u Koprivnicu, ostavljajući velik ratni plen.

Dolina Drave od Podravske Slatine do Koprivnice bila je u našim, partizanskim, rukama. Na nemačko-sovjetskom panonskom frontu bila je stvorena velika breša kroz koju se iz Baranje moglo ušetati u Zagreb.

Tih dana oslobođen je i Beograd. Naš Vrhovni štab, pretpostavljajući da će doći do opšteg brzog nastupanja dolinom Save, naredio je Šestom i Desetom korpusu da se prebace na komunikaciju Slavonski Brod-Zagreb.

Cenio sam da Nemci ni po koju cenu ne mogu da napuste Koprivnicu i da bi bio uzaludan naš pokušaj daljeg prodora dolinom Drave na zapad. Međutim, povoljan cilj za napad pri pokretu iz doline Drave u dolinu Save bio je Bjelovar, grad izolovan na oslobođenoj teritoriji, sa nevelikim garnizonom.

Komanda Desetog korpusa, čije su divizije bile kod Koprivnice, počela je dokazivati da su neprijateljske snage u gradu malobrojne, da se *neprijatelj sprema za »napuštanje« Koprivnice i da treba izvršiti napad.*

Polazeći od procene situacije, od lične želje da se oslobodi Bjelovar, grad moje školske mladosti a i od namere da krenem u Glavni štab, kao i od naređenja Vrhovnog štaba da se težište borbi u Slavoniji prenese u dolinu Save, ja sam bio energično protiv napada na Koprivnicu.

Komanda Desetog korpusa bila je uporna, tražeći da napad izvrši manjim snagama. Tako je došlo, u vremenu od 13. do 16. oktobra najpre do ograničenog, a onda i do opšteg napada Šestog i Desetog korpusa na Koprivnicu. Koprivnica nije zauzeta, a naše jedinice su pretrpele velike gubitke.

Pokazalo se, naime, kako sam i pretpostavljao, da će Nemci Koprivnicu, kao važan punkt na južnom krilu svog istočnog fronta, na planiranoj opštoj liniji Budimpešta-Koprivnica-Bihać (»Zvonimirova linija«), braniti pojačanim snagama i po svaku cenu.

Na procenu situacije u Koprivnici i insistiranje na napadu mogao je uticati i agent Gestapoa Ralf koji je - kako je naknadno utvrđeno - bio ubačen u komandu partizanskog Desetog (zagrebačkog) korpusa.

Bilo kako bilo, slavne i borbene slavonske partizanske jedinice - posle poraza kod Ludbrega 5. i 6. juna 1944, izazvanog obmanom komande Desetog korpusa u pogledu jačine neprijatelja - pretrpele su opet obmanjivanjem komande Desetog korpusa u pogledu broja i namera neprijatelja u Koprivnici, krajem oktobra 1944. godine i poraz kod Koprivnice.

Ovaj neuspeh znatno je umanjio izvanredne rezultate Šestog i Desetog korpusa i dve brigade Sedme banijske divizije, postignute osvajanjem Podravske Slatine, Virovitice, Pitomače i Đurđevca a i omeo napad na Bjelovar.

Ja sam veoma iznerviran i nezadovoljan sručio na sastanku komandi Šestog i Desetog korpusa i njihovih divizija, posle Koprivnice veoma oštru kritiku na komande Desetog korpusa (Vlado Matetić, Ivan Šibi) i 32. divizije (Rade Bulat...).

U svom pismenom izveštaju Glavnom štabu Hrvatske (koji je zbog velike poverljivosti kucao lično novopostavljeni politkomesar Šestog korpusa Otmar Kreačić), a po povratku u Topusko i usmeno sam predložio da se smeni komandant Desetog korpusa Vlado Matetić i na njegovo mesto postavi Mate Jerković, a da njegovo mesto komandanta Šestog korpusa preuzme Veljko Kovačević. Ovo je i sproveo Vrhovni štab dok je Glavni štab Hrvatske predlagao samo zamenu na dužnostima komandanata Šestog i Desetog korpusa - Jerkovića i Matetića.[50]

Kada je Osmi (dalmatinski) korpus zatražio, krajem novembra 1944, odobrenje Glavnog štaba Hrvatske da napadne Knin, a i sadejstvo Jedanaestog ličko-goranskog korpusa, imao sam nameru da pođem u Dalmaciju, ali neke okolnosti su to sprečile. Tako sam propustio priliku da učestvujem

[50] ***Knjiga depeša Glavnog štaba Hrvatske,*** depeša br. 87, od 27. I 1945. godine

u izvanrednoj kninskoj operaciji Osmog i Jedanaestog korpusa odobrenoj od Glavnog štaba Hrvatske, kojom su Nemci odbačeni iz severne Dalmacije prema Bihaću.

Istina je daje Osmi korpus osvojio Knin, ali se ni koordinirana dejstva Jedanaestog korpusa severno od Knina ne smeju prećutkivati pri analizi »Kninske operacije«.

PARADA U MOSTARU I ZAČETAK HARIZMATSKE MITOLOGIJE

Nemci su se, vršeći sa svoje odbrambene linije: Nevesinje, Mostar, Široki Brijeg, pritisak na srednju Dalmaciju, bili povratili u Čapljinu i Metković. Osmi korpus je 30. januara 1945. dobio zadatak da Nemce odbaci iz doline Neretve prema Sarajevu.

Prevalivši velik put iz Topuskog preko Like i Dalmacije, stigao sam u prvoj polovini februara 1945. u zapadnu Hercegovinu. Osmi korpus, koji je ovde do mog dolaska bio prikupio glavninu svojih veoma dobro organizovanih i naoružanih snaga (Deveta - Ljubo Truta. Devetnaesta - Stanko Parmač i Dvadeset šesta divizija - Božo Božović, i Prva tenkovska brigada - Vlado Sekulić), povratio je Čapljinu i Metković, zauzeo Široki Brijeg i priprémio se za napad na Mostar.

Nemci su pod pritiskom jakih snaga sa zapada i ugroženi presecanjem doline Neretve severno od grada u panici napustili (14. februara) Mostar, ne uspevši da poruše minirane glavne mostarske mostove kojih se dočepala Prva tenkovska brigada.

Njihov nevesinjski garnizon, koji je potisnula Dvadeset deveta hercegovačka divizija (Vlado Šegrt) prema Mostaru, bio je prisiljen da se pod našom artiljerijskom vatrom, koja ga je iz doline Neretve obilno zasipala, prebacuje teškim planinskim stazama Veleža i Prenja, od Mostara prema Konjicu, kao Operativna grupa divizija NOVJ posle bitke na Neretvi, marta 1943, od Jablanice prema Kalinoviku.

Tako su Nemci odbačeni prema Sarajevu - na Ivan-sedlo, a Osmi korpus se posle vojne parade u Mostaru počeo ubrzano prebacivati u severnu Dalmaciju.

Tu u Mostaru, godinu i po posle bitke na Sutjesci, susreo sam se prvi put sa legendom o ovoj bici, sa mitom o Savi Kovačeviću, čija divizija - uništena usled rđavog komandovanja - sada »bije ljuti boj za ranjenike«, a nešto kasnije: o Titu - probuđenom Matiji Gupcu, pod Zagrebačkom gorom - koji na belom konju uništava »nemani«, itd.

Hrvatski nacionalni mit i posebno onaj o Matiji Gupcu kako pokazuju najnovija istraživanja, mnogo udaljen od istorijske zbilje - i crnogorska epika počeli su već tada potiskivati revolucionarnu socijalističku stvarnost, za račun kroatizacije i titovske sakralizacije.

Bio je to začetak supstitucionalne, višečlane jednačine: jugoslovenski narodi = Komunistička partija = Centralni komitet = Josip Broz Tito, *Hrvat,* mitološkog gupčevskog tipa = *hrvatski* karakter narodnooslobodilačkog pokreta sa istorijskim, društveno-političkim i nacionalnim posledicama koje iz toga proizlaze.

Iz toga će pored ostalog proizaći i: novi Njegošev meštrovićevski Lovćen; monumentalno Savino Grahovo; na Dedinju, Titov »Memorijalni centar«, koji obuhvata pored »Kuće cveća« - Titovog groba, statue njegovog psa »Luksa«, njegovog konja, bez bilo kakvog spomenika pobedi u oslobodilačkom ratu.

Poznati su svetski i nacionalni napori da se sačuvaju grobnice egipatskih faraona, Kremlj u Moskvi, Vestminster u Londonu, Pale Rojal u Parizu, Knežev dvorac u Dubrovniku, Dioklecijanova palača u Splitu, Banski dvor i »Jezuitski trg« u Zagrebu i mnogi drugi istorijski spomenici verske i kraljevsko-carske, vladarske prirode.

Mi smo u dvorskim zgradama u gradu Beogradu izbrisali sve tragove istorije i tu smestili »narodnu vlast«. Dedinje je u cilju brisanja tragova monarhije i buržoazije pretvoreno planski u najprometniji centar Beograda i »Bolnički centar« sa Klinikom za narkomaniju. Jedva smo sprečili da se umesto od Kukujevaca na Bubanj-potok »zaobilaznica« gradi preko Topčidera, uz još jedan tunel pored Titovog »bezbednosnog« i železničkog, uz masakriranje istorijskih parkova Košutnjaka i Topčidera i rušenja i Miloševog konaka i Topčiderske crkve. Monumentalni istorijski spomenik »Neznanom junaku«, spomenik narodno-demokratskog prizvuka koji je podigla monarhija Karađorđevića - zanemaruje se za račun harizmatske Titove »Kuće cveća«. Tito je kraljevske dvorce na Dedinju - srpsku kulturnu baštinu - okarakterisao kao izraz »seljačkog ukusa«.

Sve ovo ne nosi samo anticivilizacijske osobenosti, nego i vid kroatizacije, koja uz albanizaciju Kosova rušenjem srpskih grobalja i paljenjem Patrijaršije, uz »Panonsko more« i »slabu Srbiju« dobija i izrazito antisrpski prizvuk, a to znači i antijugoslovensko-kontrarevolucionarni, onaj usmeren na razaranje »bratstva i jedinstva«, kao uslova mirnog življenja jugoslovenskih naroda i njihovog materijalnog i duhovnog prosperiteta.

Upoznao sam se ovde, u Hercegovini, sa legendom o Mostarskom bataljonu koji se - izgubivši perspektivu kao i neki viši hercegovski rukovodioci - posle završene bitke na Sutjesci - u vreme kada je Operativna grupa divizija Vrhovnog štaba bila oslobodila celu istočnu Bosnu - povukao u »ilegalu« u Mostar. Stekao sam i zadržao ubeđenje da se pri tome uloga gradske ilegale i naroda Mostara može oceniti kao visoka patriotska, a postupak u datoj situaciji borbene jedinice - bataljona, najblaže rečeno kao neosnovan.

Komandant Osmog Korpusa, Drapšin, pozvan je da iz Mostara dođe u Beograd, gde će dobiti naređenje da se formira Četvrta armija.

Zajedno smo noću preko Makarske stigli automobilom u Split. On je avionom otišao u Beograd, a ja sam se vratio u Glavni štab Hrvatske koji se

u međuvremenu iz Topuskog bio prebacio u Zadar, doživevši za vreme *dnevnog* kretanja, preko Like za partizane neuobičajeno avio-bombardovanje, u kojem je uništen dobar deo dragocene arhive.

Poznato je da su rezultati borbi oko Širokog Brijega - u kojima je na nemačkoj strani učestvovao masovno katolički kler (poginulo je 28 franjevaca!) - rasadnika ustaštva u zapadnoj Hercegovini (politički i borbeno aktivnog i posle poraza koji su ustaškim jedinicama naneli Kraljevački i Beogradski bataljon Prve proleterske brigade sredinom 1942), izazvali veliku uzbunu u katoličkoj evropskoj javnosti, podstaknutu i biskupskom poslanicom od 24. marta 1945. godine, i da su oni i posle rata povod za propagandu o navodnom komunističkom nasilju nad »nevinim svećenicima«, »mirnim crkveno-duhovnim licima«. Prećutkuje se pri tome činjenica da iz franjevačkog samostana Širokog Brijega - važnog uporišta katoličko-habsburškog prozelitizma i nacionalne mržnje - nisu odjekivali zvuci »službe Božje«, nego mitraljeski rafali koji su ogorčili dalmatinske borce - patriote, među kojima je bilo mnogo katoličkih vernika, ljude koji su se junački borili za svoju Dalmaciju i svoj nacionalni opstanak, ne štedeći ni one koji su im se suprotstavljali u crkvenim odorama.

Upravo ovaj nacionalnooslobodilački antiokupatorski patriotsko-jugoslovenski elemenat, udružen s revolucionarnim, bio je u osnovi izvanredne borbenosti dalmatinskih partizanskih jedinica koja će doći do posebnog izražaja za vreme pohoda na Trst.

Slavonska i dalmatinska partizanska vojska - nastale na tlu bivše Vojne i Dalmatinske krajine - predstavljaju, po mom mišljenju, pravo pozitivno otkrovenje ratne veštine naroda Jugoslavije.

Kako je taj odlučan obračun u Širokom Brijegu video narod iz prikrajka, govori i sledeći detalj.

Pred polazak na borbene položaje kod Mostara, u Štab korpusa došla je jedna žena u crnini, Slovenka, koju je tu zajedno s mužem inženjerom nekako bacio ratni vihor.

Ona se interesovala za sudbinu svog muža nestalog za vreme žestokog ratnog okršaja u Širokom Brijegu.

I kad joj je rečeno da Štab nema nikakvih podataka o njemu, ona je, odlazeći u dubokoj tuzi, na svoj način ocrtala situaciju: »Eh, nesrećno crno odelo! On je toga dana crno odelo imao na sebi, a vi ste bili kivni na sve one u crnom...«

Bilo je u tome, izgleda, dosta istine. Pouka kleru, i ne samo kleru, nego svima »crnima« je jasna. Ne sme se izazivati gnev narodnih masa saradnjom s okupatorima njihove zemlje, niti izdajnike nacionalnih interesa proglašavati za »svece«.

Niko od nas boraca i rukovodilaca NOVJ, učesnika u ovom obračunu s fašističko-ustaškim genocidnim mrakom nije mogao ni u snu naslutiti da će se na ovom području pojaviti »svetsko versko čudo« - »Gospa u Međugorju« - 24. juna 1981, na godišnjicu 24. juna 1941. godine, kada je izvršen

u selima Berkovići. Ržanom Dolu i Međugorju ustaški pokolj nad Srbin pobacanim u jamu Šurmanci koja se lepo vidi sa brda na kojem se pojavi Gospa - »Kraljica Hrvata«. I dok tvorci »verskog čuda«, ustaško-fašistič fratri prekrivaju Međugorje raznovrsnim turističkim objektima (planiraju i aerodrom!), jama u Šurmancima - u koju je bačeno i 296 dece od 2 do 1 godina - zapečaćena je i nepristupačna, osim prezrivom pogledu »Gosp< i njenih obožavatelja koji se ruganjem svete za onaj poraz fašizma i ustašt\ u proleće 1945. godine, pre svega nama - borcima i pobednicima u *bor, protiv fašizma za socijalističku Jugoslaviju.*

DEVETI DEO

PRIPREME ZA TRST

General Petar Drapšin doneo je iz Beograda (1. marta) Naredbu Generalštaba JA o formiranju Četvrte armije (Sedmi, Osmi, Deveti i Jedanaesti korpus), u kojoj sam ja bio postavljen za načelnika Štaba. U naredbi je zahtevano da Armija pređe u napad do 1. aprila.[1]

Kao krajnji cilj njenog ofanzivnog angažovanja naznačene su Istra i Furlanija sa Trstom i Goricom, dakle južna granica »Alpske tvrđave«
- jedne od poslednjih nemačko-fašističkih fikcija.

0 Koruškoj, koja se nalazila na pravcu nastupanja Treće armije tada u komandi Četvrte armije, nije bilo reči.

Obavešteni smo da će Četvrta armija - po sporazumu postignutom u Beogradu između Vrhovnog štaba NOVJ i anglo-američkog komandovanja (Feldmaršal Aleksander) - uživati avionsku, pomorsku i materijalnu podršku savezničkih snaga u Italiji, koje su očekivale da će im ofanzivno angažovanje jugoslovenskih snaga u jugozapadnoj Hrvatskoj i Sloveniji znatno olakšati nastupanje kroz Italiju, na sever, u centralnu Evropu.

Meni je, kao načelniku Štaba armije i poznavaocu stranih jezika stavljeno u zadatak da u tom smislu održavam kontakte i vodim razgovore i pregovore sa anglo-američkom misijom detašovanom Četvrtoj armiji.

U tim pregovorima ja se nisam ponašao snishodljivo, kao čovek koji nešto moli, nego samouvereno i dostojanstveno, što je zbunjivalo »velike«

[1] Dok su slovenački Sedmi (komandant Franc Poglajen) i Deveti korpus (komandant Jože Borštner) bili malog brojnog sastava - Sedmi korpus je 6. aprila 1945. imao 6.845 boraca, a 26. aprila iste godine 8.452 borca; Deveti korpus je 10. marta 1945. imao 8.175 boraca — dotle su divizije Osmog (komandant Petar Drapšin), Jedanaestog (komandant Mićun Šakić) i Četvrtog korpusa (komandant Miloš Šumonja) bile znatno brojnije. Brojno stanje ovih divizija izgledalo je ovako: Devetnaesta divizija (komandant Stanko Parmač) - 8.655; Dvadeseta divizija (komandant Bogdan Pecotić) - 8.894; Dvadeset šesta divizija (komandant Božo Božović) - 9.202; Dvadeset deveta (hercegovačka) divizija (komandant Vlado Šegrt) - 6.637; Trinaesta divizija (komandant Dimitrije Vojvodić) - 4.261; Trideset peta divizija (komandant Nikola Grubor) - 2.048; Četrdeset treća (istarska) divizija (komandant Dušan Vlaisavljević) - 4.356; Sedma divizija (komandant Milan Pavlović) - 4.467; Osma divizija (komandant Joca Tarabić) - 5.156. Ukupno, u sastavu IV armije bilo je 90.000 boraca (izuzimajući 8.000 Šiptara koji nisu učestvovali u borbama). Aproksimativno, nacionalni sastav IV armije bio je: 40% (40.500) Hrvata, 35% Srba (31.500) i 25% (18.000) Slovenaca. Navedeno prema: *Pohod na Trst,* »Vojno delo«, Beograd, 1952, str. 346-353.

- Engleze. Spiskove traženog naoružanja, municije, vozila i provijanta više sam bojio pravom na savezničku pomoć, stečenim doprinosom zajedničkoj borbi, nego molbom za milostinju.

Sve se odvijalo kao i u našoj ranijoj istoriji, kada su naši preci svaki metak koji su dobijali od svojih saveznika skupo plaćali krvlju, iako su često ratovali više za njihov, nego za svoj sopstveni interes.

Rukovodio sam se iskustvom NOVJ stečenim od 1941. do 1945, koje je govorilo da su dosta pouzdani i dobri, i ne skuplji od savezničkih, izvori snabdevanja - neprijateljske kolone i jedinice koje naoružanje i municiju donose i za nas na lice mesta o svom trošku i naporu.

Naši i engleski vojnodiplomatski kontakti svodili su se ponajviše na »čifovo« traženje »inteligensa«, a moji na naoružanja i vozila, to jest na razgovor gluvog i nemog.

U pozadini svega bio je plan jugoslovenskog partizanskog vojnopolitičkog vrha da osvoji i prisajedini Jugoslaviji teritoriju Istre i Slovenačkog primorja, etnički nastanjenu Hrvatima i Slovencima koja nikad nije bila u sastavu hrvatske i slovenačke države, s jedne strane, i protivljenje tome planu - Italijana, Engleza i Amerikanaca, s druge strane.

Stvar se posle velikih ratnih i političko-diplomatskih napora Jugoslavije svela mutatis mutandis, na teritorijalno proširenje »suverenih republika« *Hrvatske i Slovenije*.

Za ostvarivanje ovog nacionalnog vojnostrategijskog cilja u zamislima i planovima i direktivama Generalštaba JA predviđeno je samo opšte potiskivanje i gonjenje neprijateljskih snaga na zapad. Ostvareno okruživanje i uništavanje nemačke balkanske grupacije proizašlo je iz naknadnog dopunjavanja planova, među kojima je najglavniju ulogu odigralo formiranje, 3. maja, na inicijativu načelnika Generalštaba Arsa Jovanovića, motoodreda Četvrte armije i njegovo upućivanje dolinom Soče u Korušku, u pozadinu nemačke odstupajuće vojske, gde je on stigao 9. maja, pre nego što se ona dokopala svoje »obećane zemlje« - Austrije, a i Treća armija prispela na ovo područje.

Ovo zakašnjenje je isključivo subjektivne prirode - rad Generalštaba i komandi Prve, Druge i Treće armije.

Opšta vojnopolitička situacija na balkanskom prostoru bila je u proleće 1945. godine vrlo povoljna za NOP.

Oko Nemačke se stezao obruč sa istoka, zapada i juga. Nemačka propaganda pobuđivala je nade nemačkog naroda, govoreći o skorom sukobu - ratu između »velikih« saveznika u Antifašističkoj koaliciji,
o »novom oružju« i o »Alpskoj tvrđavi« - poslednjoj odbrani i o partizanskom ratovanju u okupiranoj Nemačkoj.

Ideja »Alpske tvrđave« uslovljavala je, između ostalog, i sporo izvlačenje nemačkih snaga sa Balkana i jak nemački otpor na »Sremskoj izbočini« istočnoevropskog fašističko-antifašističkog fronta.

Međutim, održavanje te izbočine sve do sredine meseca aprila 1945. godine, uslovljeno je, po mom mišljenju, prvenstveno subjektivnim slabo-

stima jugoslovenskog komandovanja - centralnog i armijskog na sremsko--bačkom frontu.

Odnos partijsko-političkog vrha prema ratnim operacijama, kao nečem ne mnogo važnom, govori, pored ostalog, i činjenica da je direktivu za proboj Sremskog fronta - 12. aprila 1945. godine - potpisao Aleksandar Ranković, a ne vrhovni komandant maršal Jugoslavije Josip Broz Tito, koji je baš tada na čelu partijsko-državne delegacije boravio u Moskvi, gde je -11. aprila 1945 - potpisao »Ugovor o uzajamnoj pomoći sa Sovjetskim Savezom« što se, očevidno, moglo odložiti - posebno kad se ima u vidu insistiranje na »nezavisnosti od Staljina« i postojanje namere neposrednog angažovanja u važnim i za SSSR vojnim operacijama.

Vojnim analitičarima će pasti u oči: velika slabost nemačkih (»čerkeskih«) snaga razvučenih duž Dunava pred frontom Treće armije u Bačkoj; slaba pripremljenost boraca Prve i Treće Armije za uslove frontalnog ratovanja, što je dovelo do izvanredno velikih gubitaka, pre svega na minskim poljima; pravdanje ovih gubitaka krajnje nehumanom izjavom jednog generala, zadojenog kominternovskim srbofobstvom, kome, izgleda, nije bilo dovoljno iživljavanje te vrste u Crnoj Gori 1942: »Trebalo je pustiti krv srpskoj buržoaziji«; *odsustvo i u Generalštabu i u štabovima relevantnih armija (Prve, Druge i Treće), planiranja operacija po sovjetskoj, tada vladajućoj dominantnoj teoriji i praksi, u vidu proboja fronta moćnim vatrenim udarom i uvođenja u proboj motomehanizovane grupe (PG);* neefikasno korišćenje 6. i 10. korpusa NOVJ - razmeštenih u pozadini Sremskog fronta, na prostoriju Slavonije i Moslavine - za okružavanje i zarobljavanje nemačkih odstupajućih jedinica i razaranje političko-upravnog ustaško-domobranskog i nemačkog vojnog centra u Zagrebu iz kojeg se neprijatelj organizovano povukao tek 9. maja.

Tako se desilo da Generalštab nije, po svom planu, angažovao Drugu armiju za udar u sadejstvu s udarom sa severa Treće armije preko Dunava, iz istočne ili centralne Bosne preko reke Save, na istočnu Slavoniju, u pozadinu Sremskog fronta. On je dozvolio komandantu Prve armije Peku Dapčeviću - koji očevidno, nije poznavao mehanizam »proboja fronta« - da prebacuje u tom cilju sa svog, Sremskog fronta, grupu divizija (Drugu, Petu i Sedamnaestu) preko reka Save i Drine u Semberiju, u zonu Druge armije i tu naiđe, neočekivano, na najgušću koncentraciju nemačkih sna:ga na celokupnom jugoslovensko-nemačkom frontu, i prouzrokuje neopravdane gubitke.

Pomenuti manevar Druge armije, uz ovladavanje rejonom Doboj -Brod, prisilio bi na užurbano napuštanje Sarajeva, i borbu, njegovog nemačkog garnizona u povlačenju, u nepovoljnim uslovima doline reke Bosne.

O povoljnim uslovima nastupanja kroz Bosnu na zapad govori i činjenica da je Druga armija stigla u Zagreb pre Prve Armije, uz uvređenost komandanta ove armije, generala Peka Dapčevića.

Ovo ponašanje i delovanje komandanata nije u skladu s činjenicom da je JA bila u to vreme jedinstvena armija s jedinstvenom centralnom

komandom. Budi to reminiscencije na feudalne podele koje će se pojaviti kasnije u »feudalnom socijalizmu«.

Bezgranično poverenje naroda u NOP i njegovo borbeno oduševljenje nalagali su svim rukovodiocima - pre svega onima na vrhu, da se dokraja posvete vođenju oružane borbe u kojoj su na kocki životi ljudi, a ne svojim ličnim i literarnim preokupacijama i interesovanju za dragocenosti u kraljevskim dvorcima i vilama na Dedinju.

I pokušaj komandovanja Prvom, Drugom i Trećom armijom preko »predstavnika Vrhovne komande« (u stilu »majora Henča«, maršala Zukova i Vasiljevskog!) bio je u osnovi defektan. Svakom ko zna tadašnje mesto i ulogu komandanata Prve i Druge armije, generala Koče Popovića i Peka Dapčevića i njihov meprizantan stav prema rukovodiocima Generalštaba Arsu Jovanoviću i Velimiru Terziću - jasno je da oni nisu slušali generala Rada Hamovića (»majora Henča«) i »predstavnika« Generalštaba i »koordinatora«, čak ni kao prenosioca direktiva, a da se i ne govori
0 uticaju na tok operacija, čoveka iznad komandanata armija, kako su to činili na licu mesta predstavnici sovjetske »Stavke« - Zukov i Vasiljevski.

Od 600 artiljerijskih oruđa, koja su razarala nemačka utvrđenja u Beogradu, relativno mali broj je bio naših, partizanskih. Ta artiljerija - u kojoj su bile i 24 »kaćuše« - i brojni tenkovi u ruskim rukama bili su glavna vatrena i udarna snaga, usmerena na Nemce u Beogradu, na koje su žarko kidisali i borci NOVJ i Beograđani. General Zdanov - koji je u složenim uslovima uličnih borbi upravljao svojim jedinicama, u duhu naučne teorije sovjetske operacije - nije postao legendarna ličnost kao Peko Dapčević, koji i svoj dolazak na položaj komandanta *»Prve armijske grupe«* NOV ima umnogome da zahvali degradiranju brigadne, divizijske i korpusne »prve violine« NOVJ, Koče Popovića, zbog *izmišljenog* »napuštanja« vrhovnog komandanta Josipa Broza Tita na Sutjesci, 9. juna 1943. g. U tom su izmišljanju i montiranju važnu, ne baš časnu ulogu, igrali i komandant
1 politkom Druge proleterske divizije Peko Dapčević i Mitar Bakić, nosioci, zajedno s Titom, neodlučnosti i kolebljivosti, u Zelengorskom nemačkom obruču, stegnutom oko Operativne grupe divizija VŠ.

Narodnooslobodilačka vojska Jugoslavije - blizu milion boraca - bila je, u proleće 1945. godine - svojom glavninom oslonjena na svoju stabilnu pozadinu (Srbija, Makedonija i Crna Gora) i na južno krilo Crvene armije, usmereno na Budimpeštu i Beč, dok su krupne teritorijalne partizanske jedinice (odredi, brigade, divizije, korpusi) prekrivali celokupnu etničku teritoriju jugoslovenskih naroda sve do Furlanije i Koruške.

To je opredeljivalo jugoslovenski frontalno-partizanski, to jest specifični vid ratovanja.

Bilo je dogovoreno borbeno operativno-strategijsko sadejstvo JA
i anglo-američkih snaga, angažovanih na savezničkom frontu u Italiji, što je
- uprkos političkim kolebanjima - obezbeđivalo određenu prozapadnu podršku NOP-u.

Avgustovski poziv predsednika NKOJ-a (od 30. avgusta, s važenjem do 15. septembra 1944. godine) i novembarski (21. novembra 1944. godine)

AVNOJ-a, svim pripadnicima kvislinških formacija da ih napuste i pređu na stranu NOVJ, delovali su u smislu naglog i stalnog slabljenja okupatorsko--kontrarevolucionarnog i jačanja nacionalnooslobodilačko-revolucionarnog fronta.

Formiranje jedinstvene jugoslovenske vlade predstavljalo je pretposlednji korak pred međunarodno priznanje pobede NOP-a, koji će na tom putu iznuditi poslednji korak svojim vojnim pobedama u završnim, specifičnim frontalno-partizanskim operacijama i izborima za Ustavotvornu skupštinu.

»Nemoj se ljutiti«, rekao mi je Drapšin, po povratku iz Beograda. »Ja sam uporno zahtevao i molio Tita da ti dođeš u novu armiju. Bolje je to i za tebe koji si navikao na borbu, nego da ostaneš u 'činovničkom' Glavnom štabu...«

Tako sam nekako i ja sam mislio.

Dok se Osmi korpus, sastavljen isključivo od Dalmatinaca - zbog izdaje njihovih nacionalnih interesa, koju su počinili hrvatska ustaška
i HSS-ovska buržoazija, borbeno i patriotsko-jugoslovenski orijentisanih, prikupljao u severnoj Dalmaciji, ja sam izvukao iz Glavnog štaba (u ZADRU) nekolicinu sposobnih i radnih ljudi, među kojima i pukovnika Petra Tomca, oficira verziranog i u vojnoobaveštajnoj službi^ poznavaoca planinskih venaca Kapele i Snežnika, i započeo organizaciju Štaba Armije u Kninu, s osloncem na štab Osmog korpusa.

Komandu i štab Četvrte armije sačinjavali su: Petar Drapšin, komandant; Boško Šiljegović, politički komesar; Pavle Jakšić, načelnik Štaba; Ante Biočić, načelnik Operativnog odeljenja, Petar Tomac, načelnik Vojnoobaveštajnog odeljenja; Slavko Draganić, načelnik Organizacionog odeljenja; Karei Levičnik, komandant artiljerije; Dušan Barović, komandant inžinjerije; Periša Grujić, komandant tenkovskih jedinica; Veljko Matičević, komandant veza; Peko Bogdan, komandant i Stevo Maoduš politički komesar komande pozadine.

Nisam, razume se, zaboravio svoju »tajnu« dokumentaciju o »Šaulajskoj armijskoj operaciji«, koju sam bio sklonio kao načelnik Glavnog štaba u svoj lični dosje i temeljito je izučio.

Uz pomoć dokumentacije te operacije nazreo sam njen teorijski mehanizam: koncentracija snaga na izabranom pravcu, jednostruki ili dvostruki proboj fronta, taktički obuhvat i prodor u operativnu dubinu sa motomehanizovanim jedinicama. Dokraja sam se založio na nizu sastanaka u Kninu da načelnici odeljenja u Štabu Armije i komandanti korpusa
i divizija usvoje način mišljenja, planiranje i razradu operacija u tom, za nas partizane, potpuno novom duhu - s kojima su se prvi put sreli - ali samo kao uputstvo, a ne kao šablon.[2]

[2] **O ovom planiranju i izvođenju operacija 4A, rečito govori specifična arhivska dokumentacija i knjiga P. Jakšića i dr. *Pohod na Trst,* »Vojno delo«, Beograd, 1952. god. Do koje mere je to sve bila novost za oficirski sastav govori i jedan detalj koji sam uočio na izložbi dokumenata NOR-a, mislim 1946. Na dokumentu odnosa artiljerskih oruđa, koji sam kao primerak za ugled dao Komandi artiljerije 4A pisalo je *»primeran odnos snaga«,* pa je takav ostavljen i u ulozi *stvarnog* odnosa snaga.**

Crvena armija je to izvodila uz ogromnu koncentraciju trupa, gustine od nekoliko stotina artiljerijskih oruđa na kilometar fronta, sa krupnim motomehanizovanim formacijama, rede i vazdušnim desantima i to na ravničarskom zemljištu.

Mi smo raspolagali veoma skromno naoružanom vojskom, nedovoljno vičnom frontalnom vidu ratovanja, sa nedovoljno artiljerije i samo jednom tenkovskom brigadom lakih tenkova.

Umesto ukrajinskih i severnoevropskih ravnica na kojima je vezla svoje operativno-strategijske operacije Crvena armija, pred nama su bili planinski masivi Velebita, Plješevice, Velike i Male kapele i Snežnika, sistem jugoslovensko-italijanske stalne fortifikacije na liniji Postojna-Ilirska Bistrica-Rijeka i dva nemačka korpusa: Petnaesti (10, 11, 373, 392. div., pod komandom generala Fena) i Devedeset sedmi (188, 237, 710. div., pod komandom generala Kiblera).

Naša mornarica (komandant Josip Černi, politkom Dragiša Ivanović), predviđena za pomorsko-desantne operacije na Kvarnerskim otocima, raspolagala je skromnim plovnim parkom. Vazduhoplovnu podršku obećali su nam Anglo-Amerikanci, ocenjujući da će NOVJ, a posebno njena Četvrta armija svojim dejstvima u severozapadnom delu Balkana olakšati njihov prodor kroz Italiju prema Austriji.

Međutim, mi smo imali veliku prednost u tome što su se naša tri korpusa nalazila u pozadini fronta Srb-Karlobag: Jedanaesti korpus u Lici, Gorskom kotaru i Istri, Sedmi korpus u južnoj Sloveniji, a Deveti korpus oko doline Soče nadomak Trsta. Oni su u frontalno-partizanskim operacijama koje su nam se nametale, mogli igrati onu ulogu koju su u armijama velikih sila igrali vazdušni desanti i brze motomehanizovane grupe.

Polazeći od ove realnosti i imperativnog zahteva Generalštaba da što pre krenemo u napad i na vreme stignemo u Trst, mi smo u rekordnom vremenu do 20. marta, razradili po sovjetskom uzoru »plan operacija«, u kojem smo, procenivši zemljište i sve neprijateljske snage do Soče (Petnaesti i Devedeset sedmi korpus), i brojne samostalne pukove i brigade, isplanirali »pohod na Trst« u vidu tri etape, operacije frontalno-partizanskog tipa: ličko-unske, ličko-primorsko-goranske i tršćanske, uz jednovremene pomorsko-desantne na otoke, i orijentisanje Devetog korpusa prema Udinama.

Bez ovog naučnog savremenog osmišljavanja borbenih dejstava, Četvrta armija ne bi mogla savladati i uništiti dva nemačka korpusa (15, 97), nadmudriti i iznenaditi Anglo-Amerikance, blagovremeno ući u Istru i Slovenačko primorje i tako obezbediti prisajedinjenje ovih etnički hrvatsko-slovenačkih krajeva Jugoslaviji.

Pošto sam »sovjetsku operaciju« poznavao samo ja, morao sam igrati dvostruku ulogu i starešine, načelnika Štaba Armije i predavača, nastavnika.

Osnovna zamisao ofanzivnih dejstava Četvrte armije predviđala je:

- počesno okružiti i uništiti jedinice nemačkog 15. planinskog korpusa na prostoriji Like, Hrvatskog primorja i Gorskog kotara, kako ih potiskiva-

Februara 1945. u tek oslobođenom Mostaru: Pavle Jakšić, Drago Gizdić, Bozo Božović, Karei Levičnik, Vicko Krstulović, Mile Počuča, Mladen Iveković (zdesna nalevo).

Bihać, 28. marta 1945. Generali Petar Drapšin i Pavle Jakšić sa grupom boraca pored »šrengovanog« nemačkog dalekometnog topa.

Komanda Četvrte armije JA u Gračacu aprila 1945. Sleva nadesno: general Pavle Jakšić, načelnik štaba Četvrte armije, pukovnik Boško Šiljegović, pukovnik Karei Levičnik i general Petar Drapšin komandant Četvrte armije.

Načelnik štaba Četvrte armije general Pavle Jakšić u razgovoru o zajedničkim borbenim dejstvima s maršalom britanskog RAF-a Tomasom Eliotom, pomoćnikom feldmaršala Aleksandera, komandanta savezničkog Sredozemnog fronta. U Gračacu, aprila 1945.

Štab Četvrte armije JA sa maršalom britanskog RAF-a Tomasom Eliotom, pomoćnikom komandanta savezničkog Sredozemnog fronta feldmaršala Aleksandera i grupom britanskih oficira u njegovoj pratnji. Zdesna nalevo: B. Šiljegović, P. Drapšin, K. Levičnik, T. Eliot, P. Jakšić, A. Biočić... U Gračacu, aprila 1945.

Na štapskoj osmatračnici pred Gospićem 4. aprila 1945: P. Jakšić, B. Šiljegović, P. Drapšin, I. Gošnjak, sedi K. Levičnik.

Partizansko vojnopolitičko rukovodstvo Slovenije u Štabu Četvrte armije u Otočcu aprila 1945: B.Obradović, P. Jakšić, A. Biočić, B. Šiljegović, D.Kveder, I.Maček, B.Kidrič, K. Levičnik (zdesna).

Otočac, aprila 1945. Grupa rukovodilaca Četvrte armije: D. Vojvodić (drugi sleva), P. Jakšić, K. Levičnik, B. Božović, B. Pecotić, V. Sekulić.

Trst, 2. maja 1945: tenkovi Četvrte armije JA u ulici Koroneo.

Trst, 2. maja 1945, posle podne: borci Četvrte armije JA i savezнички vojnici iz novozelandskog kontingenta, pregovaraju sa grupom Nemaca zabarikadiranih u sudskoj palati o uslovima predaje.

Trst, 2. maja 1945: poslednje borbe boraca i tenkova Četvrte armije JA sa Nemcima u blizini Crkve sv. *Antuna Novog.*

Trst, 3. maja 1945: masa građana Trsta i boraca Četvrte armije JA proslavlja oslobođenje na Velikom trgu.

Slovenačko primorje, maja 1945. Svuda je pisano: »Tukaj je Jugoslavija!« i »Živeli junaški osvoboditelci Trsta!«

Vrst, maja 1945. Susret sa Anglo-Amerikancima u vreme njihovog ultimativnog zahteva da jedinice JA napuste Trst. Prvi sleva Pavle Jakšić, prvi zdesna Ante Biočić.

Načelnik štaba Četvrte armije general Pavle Jakšić sa oficirima pred hotelom »Kvarner« u Opatiji ade se maia 1945. nalazio Štab Četvrte armiip JA

Opatija, maja 1945. pred hotelom »Kvarner«. Načelnik Štaba Četvrte armije general Pavle Jakšić sa šefom Sovjetske vojne misije pri Glavnom štabu Hrvatske pukovnikom Rakom. Desno od Jakšića je major Matićević.

Članovi štaba Četvrte armije JA sa članovima Sovjetske vojne misije pri GŠ Hrvatske i predstavnicima civilnih vlasti u Opatiji, maja 1945. U prvom redu, drugi sleva je general Peko Dapčević, a zatim pukovnik Rak, pukovnik Boško Šiljegović i general Pavle Jakšić.

Dvorac u Postojni 31. maja 1945. Vrhovni komandant JA maršal Josip Broz Tito sa saradnicima u poseti Komandi Četvrte armije. Zdesna: Andrija Hebrang, Aleksandar Ranković, J. B. Tito, generali Peko Dapčević i Pavle Jakšić. Na fotografiji Vrhovni komandant JA prima raport komandira počasne čete Četvrte armije.

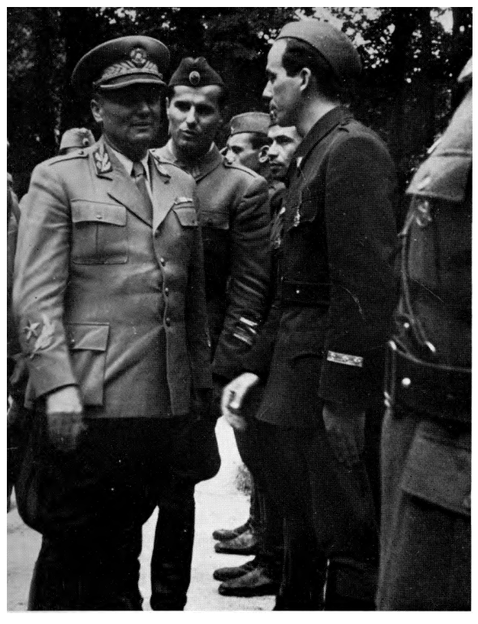

1, 2, 3, 4. Načelnik štaba Četvrte armije JA general Pavle Jakšić predstavlja Vrhovnom komandantu JA maršalu Josipu Brozu Titu oficire Četvrte armije u Dvorcu u Postojni 31. maja 1945.

4

5

6, 7. Postojna, 31. maja 1945. Vrhovni komandant JA maršal Josip Broz Tito sa pratnjom u šetnji l Dvorca do Postojnske jame koja je, tada, prvi put posle rata otvorena za publiku. U prvom redu, '.va nadesno: general Pavle Jakšić, Andrija Hebrang, Josip Broz Tito, general Peko Dapčević, oficir iz Sovjetske vojne misije; u drugom redu su: Petar Drapšin i Aleksandar Ranković.

Opatija, hotel »Kvarner«, juna 1945: 19. divizija na čelu sa komandantom Stankom Parmačem slavi pobedu.

Načelnik štaba Četvrte armije general Pavle Jakšić vrši smotru zaplenjenog nemačkog artiljerijskog oruđa u sastavu 13. divizije u Ajdovščini 16. juna 1945.

Načelnik štaba Četvrte armije general Pavle Jakšić vrši smotru i deli odlikovanja borcima 13. divizije u Ajdovščini 16. juna 1945. godine.

njem ne bismo doveli na bivšu jugoslovensko-italijansku granicu, načičkanu objektima stalne fortifikacije;

- pokušati prodor u Trst najkraćim putem Rijeka-Trst, centrom armijskog borbenog poretka;
- za slučaj pristizanja nemačkih pojačanja iz Italije i velikog otpora na riječko-tršćanskom operativnom pravcu imati u pripravnosti drugu varijantu, naime ne smanjujući pritisak na centar u cilju onemogućavanja Nemcima uvek dinamičnim protivnicima, slobode manevra, ojačati krila armije, izvršiti dvostruki proboj fronta (na Učki i kod Ilirske Bistrice), okružiti u taktičkoj dubini novopridošle nemačke snage u rejonu Rijeke (97. korpus) i energično i brzo probiti se motomehanizovanim snagama u operativnu dubinu protivničke odbrane (Trst);
- Sedmi slovenački korpus ofanzivno angažovati na pravcu Kočevje -Ljubljana;
- snage u pozadini (Deveti slovenački korpus) usmeriti još pre proboja riječkog fronta prema dolini Soče i Furlaniji, u cilju presecanja puta Anglo-Amerikancima u Trst i stvaranja potrebnog vremena za pripreme i udar armijskih krila u pravcu Trsta.[3]

Kako se materijal o sovjetskoj »operaciji« nalazio u mojoj ličnoj arhivi, a ja u to vreme bio s njim jedini upoznat, komandant Petar Drapšin i politički komesar Boško Šiljegović, prepustili su uglavnom meni ova u NOVJ, do tada neuobičajena planiranja u Štabu Armije. A i po sovjetskoj naučno zasnovanoj vojnoj teoriji i praksi ona i spadaju u nadležnost i dužnost načelnika Štaba, koji na osnovu njih predlaže komandantu rešenja i odluke.

U ovom konkretnom slučaju ova planiranja bila su, dakle, po dva osnova u mojoj nadležnosti.

Drapšin i Šiljegović su se u početku angažovali na rešavanju mnogih organizacionih pitanja u vezi sa Glavnim štabom Hrvatske koji nije bio zadovoljan svojom pasivnom ulogom - i pripremanjem jedinica, a kasnije u delovanju na istaknutom Komandnom mestu u Ilirskoj Bistrici, s tim da su u duhu svojih nadležnosti i obaveza planove i zapovesti utvrđivali i potpisivali.

U organizacioni proces u štabu armije, povremeno su, pored načelnika rodova i službi uključivani i komandanti divizija.

Ovakva raspodela poslova i organizacija rada - u kojoj je svako i na svakom mestu i u svakom momentu unosio sve što je znao i umeo u cilju opšteg uspeha, obezbeđivali su atmosferu harmonije drugarstva i borbene discipline.

U toku našeg užurbanog rada desio se mali komični incident sa zapadnim saveznicima koji su imali u Zadru svoju avio-pomorsku bazu i vojnu misiju pri Štabu Armije.

[3] ***Pohod na Trst,*** »Vojno delo«, Beograd, 1952. godine, str. 30.

Jednoga dana šef britanske misije pozvao je i poveo komandanta Armije Drapšina i mene u posetu savezničkom ratnom brodu, usidrenom u Zadarskoj luci. S nama su krenuli i naši foto-reporteri i filmski snimatelji.

Na brodu smo dočekani uz pomorski ceremonijal koji ni Drapšinu ni meni nije bio poznat. Za vreme obilaska broda naši foto-reporteri su stalno škljocali aparatima u želji da nas snime dok razgledamo brodsku artiljeriju. Kapetan broda i njegovi oficiri posmatrali su to kiselo, ali »engleski« učtivo, bez reči.

Posle male zakuske, na povratku, šef misije je onako »slučajno« pokupio foto-reportere u svoj džip, kojim je lično upravljao, i krenuo napred prema Kninu. Negde oko Benkovca naišli smo na saobraćajni udes. Džip šefa misije bio je izvrnut, žrtava nije bilo, ali »slučajno« su nestali oni filmovi sa broda!

Trebalo je dosta vremena da i mi nešto naučimo o službi bezbednosti i da saznamo da naši foto-reporteri nisu smeli snimati na ratnom brodu i da je šefu misije koji nas je doveo stavljeno, verovatno, u zadatak da stvar sredi kako zna i ume.

PONOVO PRED BIHAĆEM!

Iako Generalštab nije stavio Četvrtoj armiji u zadatak zauzimanje Bihaća, mi smo u Štabu Armije procenili da je opasno provlačiti velike snage kroz uski primorski pojas prema Trstu, uz jake nemačke snage na bokovima - u Bihaću i Karlovcu.

Zato je bilo planirano da se Nemci - koji su u Bihać bili hitno doveli još jednu diviziju (104) iz Slavonije - samo odbace od Bihaća, a onda brzo skrene na severozapad.

I baš ovim »dodatkom« stvorili smo sebi i Četvrtoj armiji znatne teškoće.

Naime, koordiniranim udarom (20. marta) s fronta i iz pozadine, uz podršku britanske avio-eskadrile, razbijen je nemački front u Lici, i Dvadeset šesta divizija i tenkovska brigada usmerile su se dolinom Une na Bihać, u nadi da će kao i u Mostaru, na prepad zauzeti mostove i proterati Nemce prema Bosanskoj Krupi. Sa severa je na Bihać napadao i Četvrti korpus.

Međutim, Nemci ovde nisu dopustili iznenađenje. Dočekali su naše tenkove na mostu, čelni zapalili i zaprečili prelaz preko njega. Mi smo zauzeli deo Bihaća na levoj obali Une, a Nemci su držali onaj na desnoj.

Borbene čarke potrajale su nekoliko dana uz porast naše nervoze. Nije nam odgovaralo ni da gubimo vreme na organizovanje forsiranja Une i uličnе borbe, a ni povlačenje bez konačnog uspeha, jer bi to negativno delovalo na moral jedinica.

A onda sam pred Bihać, koji sam dobro poznavao od kraja 1942, stigao 27. marta i sa političkim komesarom, Boškom Šiljegovićem, da bi sa padina Debeljače (kota 573), sa koje se grad vidi kao na dlanu, počeo preko telefona da proveravam raspored i namere jedinica. Tenkovska brigada bila je na Bihaćkom polju oko Hatinca. Komandant brigade Vlado Sekulić, moj poznanik iz Prve proleterske brigade, iznosio mi je teškoće na koje bi, navodno, naišao pri pokušaju forsiranja Une.

»Slušaj Vlado«, počeo sam odlučno, »Unu možeš preći prethodnim osvajanjem mostobrana i pravljenjem mosta, mogao bi kad bi imao nove tenkove amfibijski plivati ili roniti po dnu reke... a znam da ih nemaš... Pokušajte vi tenkisti da skinete svitnjake (učkure), da ih privežete za tenkove i plivajući prevučete ih preko reke... Biraj i radi kako hoćeš, ali sutra u 5.00 očekujem od tebe izveštaj iz Bakšaiša sa desne obale Une.«

»Razumem, druže generale!« - odgovorio je Sekulić.

Za vreme ovih razgovora foto-reporteri i filmski snimatelji su snimali osmatračnicu, tako da je ovaj trenutak ostao zabeležen na filmskoj traci, koja se čuva u Jugoslovenskoj kinoteci.

Sutradan, tačno u 5.00 časova, javio se komandant tenkovske brigade Sekulić i raportirao: »Javljam se, druže generale, sa desne obale Une. Nemci su proterani iz Bihaća i odstupili su prema Bosanskoj Krupi.« Sekulić je kasnije često uveseljavao društvo prepričavanjem ove neobične forme tenkovske borbene zapovesti.

Na brzinu smo se fotografisali pored dalekometnog, napuštenog topa sa »šprengovanom« cevi, najvećeg dotad zarobljenog, i krenuli svojim pravcem - na Gospić, Otočac, Senj...

Ovu komandu u vidu sarkazma - »svitnjaka« - ponoviću kao komandant Beogradske vojne oblasti za vreme »tršćanske krize« 1953. godine (kada je sva Jugoslavija bila na nogama, a Beograđani izvrtali na ulicama kola američke ambasade zbog »slovenačkog Trsta«) komandantu tenkovske divizije u Kragujevcu, generalu Danilu Komnenoviću, posle saopštenja da ne može izvući tenkove iz skladišta »zbog blata«. »Zašto si stavio i držao tenkove na mestu otkud, navodno, ne mogu izaći? A šta je sa onom cerovom šumom oko magacina? Pa znaš, valjda, šta treba raditi u tim uslovima! A ako ti to ne ide, veži tenkove za svitnjake, pa vuci! Sutra ujutro u 5.00 časova čekam lično prvi ešelon na železničkoj stanici Topčider!«
- rekao sam.

Ešelon je prošao Topčider kako je naređeno i na vreme stigao u Sežanu.

»Petljamo se mi sa tenkovima, gusenice 'šlajfuju' po blatu. Ne ide pa ne ide ... A onda naiđe kao furija, komandant divizije, general Komnenović. Sasekosmo cerik, popločasmo blato oblicama i izvukosmo tenkove iz blata i stigosmo na železničku stanicu. Čuli smo da se umešao i komandant oblasti general Jakšić«, pričaće mi mnogo kasnije precizni mehaničar, Bogdan Brdar, koji je tada služio svoj vojni rok u tenkovskoj diviziji.

DALMATINCI OSLOBAĐAJU NAMUČENU LIKU

Bilo je veliko zadovoljstvo posmatrati, 4. aprila, sa osmatračnice - padine Zaića vrha (k. 663) - istočno od Gospića, kako tenkovska brigada razvijena u dva ešelona juriša na zloglasno ustaško uporište, obavijeno u dim, izazvan našom artiljerijom.[4] Bili smo veoma nezadovoljni i ljuti kada smo konstatovali da brigada Dvadesete divizije nije na vreme zatvorila obruč sa zapada, i da ceo gospićki garnizon u panici beži u Velebit. Ali njemu će posle nekoliko dana biti sprečeno na Vratniku iznad Senja povlačenje prema Italiji, pa će kasnije biti likvidiran.

U težnji da oslobodi grad, Devetnaesta divizija se samoinicijativno sručila na Otočac i proterala neprijatelja prema Senju. Budući da se to protivilo našoj zamisli da neprijatelja počesno okružavamo i uništavamo kako ga ne bi potisnuli na utvrđenu liniju Postojna-Rijeka, koju smo nameravali zauzeti na prepad pre nego što Nemcima stignu pojačanja iz Italije, palo je meni u dužnost da iz Otočca usmerim Devetnaestu diviziju preko Žute Lokve na komunikaciju Senj-Crikvenica.

Našavši se ovim našim manevrom u okruženju, u rejonu Senja, nemačka 392. divizija vršila je očajničke pokušaje da se probije, ali je pod udarom Devete, Devetnaeste i Dvadeset šeste divizije satrvena njena glavnina. O razmerama nemačkog poraza govori i pogibija komandanta divizije, generala Mikla, okićenog brojnim visokim odlikovanjima nemačko-fašističkog Trećeg Rajha.

U naše ruke prešla su primorska mesta Senj, Crikvenica, Bakar, Sušak.

U opštem oduševljenju članovi partijsko-političkog rukovodstva ove regije posetili su Štab Armije u Crikvenici i u znak zahvalnosti pozvali komandanta Drapšina, politkomesara Šiljegovića i mene da izaberemo svaki po jednu vilu u Crikvenici i uzmemo ih u vlasništvo ... na šta smo mi reagovali samo neodređenim smeškom i zahvalnošću na pažnji!

Iz cele Dalmacije stizali su Štabu Armije pokloni - odabrana vina i poruke: »Očekujemo da uskoro oslobodite Istru i Slovenačko primorje.« »Ne vraćajte se ako ne osvojite Trst...« ZAVNOH je na svom zasedanju u Splitu - kada je 14. aprila formirana prva vlada NRH računao s tim kao sa svršenom činjenicom.

Ironija je htela da je, pod uticajem Andrije Hebranga i Vladimira Bakarića (navodnih utemeljivača, aprila 1941, »Komunističke partije Hrvatske«, pod pokroviteljstvom ustaške NDH) na tom zasedanju - kao »nagrada« Dalmatincima koji su zaista slavno učestvovali u »Pohodu na Trst« - likvidirana, suprotno stavu zvaničnog partijsko-političkog rukovodstva Dalmacije, stogodišnja autonomija Dalmacije u sklopu »Trojedne Kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije«. Dalmatinci su povodom toga dobili epitet »uskogrudog lokalpatriotizma«, uprkos njihovom ogromnom

[4] Zbivanja i na ovoj osmatračnici snimili su filmski reporteri. Snimci se nalaze u Jugoslovenskoj kinoteci, zajedno s onim sa Debeljače iznad Bihaća.

doprinosu NOB-u, razlogu više da Dalmacija sačuva svoju autonomiju u socijalističkoj Jugoslaviji, u vidu tada postojećih »pokrajinskih« partijskih komiteta i *odbora.*

»Nećemo valjda davati autonomiju tim Italijancima«, izjavio je Bakarić, nagoveštavajući tim, uz pominjanje »hrvatstva NOR-a« bitno menjanje ideološko-političkog karaktera NOR-a, na štetu njegovih glavnih nosilaca Srba i Hrvata - Dalmatinaca, i uspostavljanje hrvatsko-zagrebačkog unitarizma u SR Hrvatskoj, na bazi hrvatskog nacionalizma i klerikalizma.

TRŠĆANSKA OPERACIJA

Dok smo neprekidno još od Bihaća (28. marta) forsirali pokret armijskog desnog krila. Dvadesete divizije, na Ogulin, a zatim dolinom Kupe i preko Mašuna prema Ilirskoj Bistrici (što i Generalštab sugeriše - tek 22. aprila) a levog krila, Devete divizije, preko otoka Cresa i Lošinja prema Istri (što sugeriše i Generalštab takođe 22. aprila!) sa Trinaestom, Devetnaestom i Četrdeset trećom divizijom, pokušali smo u duhu svoje alternativne zamisli da osvojimo na prepad utvrđenja između Klane i Rijeke. Trinaesta divizija upala je u Klanu, ali sveži nemački Devedeset sedmi korpus (188, 237, 710. divizija), upućen iz doline Soče, osujetio je našu nameru prodora na centru. Kako se to i očekivalo, štab Armije je prešao onda na svoje drugo alternativno rešenje, prisutno još od Knina - prodor krilima.

Dalji razvitak zamisli dejstava komande Četvrte armije, karakterističan po izvanrednoj borbenoj i političkoj složenosti i neprekidnoj burnosti zbivanja, podržan iz Generalštaba, upućivanjem pojačanja (Dvadeset devete divizije i na kraju Četvrtog korpusa) rodio je, ranije još u Kninu načelno zaplaniranu Tršćansku operaciju čija je ideja manevra, konačno sadržana u pismenoj borbenoj zapovesti, obuhvatala:

1. Stalni pritisak jakim snagama na centru, u cilju prikivanja i okruženja u »taktičkoj dubini« u rejonu Rijeke, Devedeset sedmog nemačkog korpusa (koji je prema očekivanju njegove aktivnosti u Štabu Armije čak izveo protivudar do Grobničkog polja!); ojačavanje desnog krila Armije
- Dvadesete divizije; forsiranje levog krila - Devete divizije i Mornarice i infiltriranje partizanske lake. Četrdeset treće istarske divizije u pozadinu nemačkog riječko-klanskog fronta.

2. Dvostruki proboj nemačkog fronta (Ilirska Bistrica i istočna obala Istre, južno od Opatije); obuhvat, okruženje i uništenje u »taktičkoj dubini« kod Rijeke Devedeset sedmog nemačkog korpusa (Trinaesta, Devetnaesta i Dvadeset šesta divizija, bez Jedanaeste brigade, a nešto kasnije i detašovani Četvrti korpus); prodor mehanizovanim i motorizovanim pešadijskim snagama (PG - Prva tenkovska brigada i divizion samohotki, Jedanaesta motobrigada Dvadeset šeste divizije, artiljerijska brigada - Dvadeseta, Deveta i Četrdeset treća divizija i Deseta hercegovačka brigada) u Trst, u »operativnu dubinu«; angažovanje Devetog korpusa (kojeg je General-

štab preko Glavnog štaba Slovenije bio uputio na Trst!) prema Soči i Udinama, kako bi presreo Anglo-Amerikance (što i Generalštab sugeriše naknado 30. aprila!) i Dvadeset devete divizije bez Desete brigade i Sedmog korpusa prema Ljubljani a Mornarice prema Puli.

Zamisao Tršćanske operacije bazirana je, kao što se vidi, na sovjetskoj teoriji operacije - dvostruki proboj fronta (kod Ilirske Bistrice i južno od Opatije), okruženje snaga protivnika u »taktičkoj dubini«, u rejonu Rijeke (Devedeset sedmog nemačkog korpusa) i prodor u »operativnu dubinu« (Trst) motomehanizovanim i motorizovanim snagama (PG).

Međutim, specifični uslovi - planinsko zemljište, stalna fortifikacija u posedu protivnika, male sopstvene motomehanizovane, motorizovane, artiljerijske snage i relativno jake naše snage u pozadini fronta - zahtevali su originalna konkretna rešenja i formulacije zadataka jedinicama u borbenoj zapovesti.

Poznato je da je ova zamisao, zahvaljujući izvanrednom naprezanju celokupnog boračkog i rukovodećeg sastava jedinica Četvrte armije (Osmi, Jedanaesti, Sedmi i Deveti korpus), detašovanih Četvrtog korpusa i Dvadeset devete hercegovačke divizije, koji su izveli blistavu Tršćansku operaciju, u potpunosti ostvarena, na iznenađenje i Nemaca i Anglo-Amerikanaca, koji su se protivili ulasku NOVJ u Istru, Slovenačko primorje i Trst.

U tim veoma dinamičnim zbivanjima, posebnu pažnju i priznanje zaslužuje, pored ostalih, i lična energičnost komandanta Armije generala Drapšina s kojom je - uz rizično angažovanje artiljerijskih vučnih vozova za transport boraca - sproveo 24. aprila prebacivanje Jedanaeste brigade Dvadeset šeste divizije sa riječko-klanskog odseka fronta u rejon Ilirske Bistrice, u cilju ostvarenja zaplaniranog manevra komande Armije (na kojem je sada insistirao i Generalštab), ojačanja desnog krila Armije: Dvadesete divizije i tenkovske brigade.

Svoj stav prema generalu Drapšinu, očevidno, izrazio sam posvećujući mu knjigu *Pohod na Trst.*

Na frontu kod Ilirske Bistrice i Sent-Petera, pored Nemaca, bila je i vojska nedićevsko-ljotićevske i četničke kvislingovštine. Po svemu sudeći (što zahteva istorijsko izučavanje i verifikaciju), i pored plana komandanta Devedeset sedmog nemačkog korpusa, generala Kiblera, da udarom od Rijeke na Grobničko polje i od Postojne pravcem Brod na Kupi - Delnice, pokuša da okruži, uništi glavninu Četvrte armije, četnici su bili krenuli nazad u Jugoslaviju, pa je došlo do susretne borbe između njih i Dvadesete divizije u šumama Mašuna. Komandant Dvadesete divizije, Bogdan Pecotić, izvestio je Štab Armije u Kraljevici o iznenadnom sudaru s protivnikom i neopisivoj gužvi i metežu, iz koje je divizija izašla kao pobednik, da bi onda produžila na Ilirsku Bistricu i zauzela je bez većih borbi...

O planiranju i gospodarenju situacijom, s naše strane, govori i činjenica da smo želeli da Trst zauzmemo baš 1. maja, i da izveštaj o tome stigne na počasnu tribinu, za vreme prvomajske parade u Beogradu, i da smo to i ostvarili - što je povezalo počasne salve u Beogradu sa slavljeničkim vatrama kojima je bila prekrivena Učka.

Nije bilo lako prisiliti komandanta Devedeset sedmog nemačkog korpusa, generala Kiblera - koji je tek 3. maja krenuo u proboj iz okruženja u rejonu Rijeka da tako reći na pragu Austrije preda meni, kao predstavniku Četvrte armije, u Ilirskoj Bistrici, svoj korpus i da pođe u zarobljeništvo partizana - onih u čijoj su zemlji Nemci godinama vršili zločine, za koje je trebalo odgovarati.

Iznuren dugotrajnim umnim naprezanjima, nametnutim koordinacijom dejstva naših brojnih jedinica na frontu od Ljubljane do Pule, žilavošću neprijatelja i spekulacijama Anglo-Amerikanaca, vest da Nemci traže »primirje« toliko me obradovala i uzbudila da sam odmah, ne vodeći računa o opasnosti, u pratnji nekoliko boraca i jednog tenka, krenuo iz Opatije u Ilirsku Bistricu, srećno prešao preko minskih polja koja su Nemci postavljali iza sebe, i našao se usamljen u gradu prepunom nemačke vojske, a nešto kasnije u štabu nemačkog komandanta Korpusa.

Na moj zahtev kapitulacije, nemački komandant general Kibler, dao je sa suzama u očima svoj predlog, da njegov Devedeset sedmi korpus odloži oružje i krene u Austriju. Odgovorio sam mu:

»Imam razumevanja za vaše duševno stanje, ali mi vas nismo zvali da dođete 1941. u našu zemlju. Ostaje vam samo da odložite oružje i pođete u zarobljeništvo. Budite mirni, napregli ste se do kraja, ali u Austriju se niste mogli i ne možete probiti. Jedno kratko vreme, oko 1. maja, postojala je mogućnost da se dokopate Trsta i Anglo-Amerikanaca, koji su vas po mom mišljenju i gurnuli pred nas i angažovali dokraja za svoj račun, ali i to je sada iščezlo unepovrat.«

General Kibler je posle toga naredio svom načelniku štaba, pukovniku Rajndlu, da napiše jedinicama zapovest za predaju, a ja načelniku štaba našeg 4. korpusa - pukovniku Bjelajcu - koji je u međuvremenu pristigao u nemački štab, da taj dokumenat parafira u ime Četvrte armije i razoružanje Nemaca sprovede u delo.

Kibleru sam uslišio molbu da zadrži lični pištolj. General Kibler je kasnije imao prilike da u jugoslovenskom zarobljeničkom logoru raspravlja s generalom Lerom o nemačkoj agresiji i katastrofi, posle gledanja filmova o logorima smrti i saznanja o nacističkom teroru i u nemačkoj vojsci, o čemu govore i činjenice: da je od sedamnaest faldmaršala deset za vreme rata uklonjeno s položaja, trojica ubijena, jedan bio u zatvoru, a samo se jedan uspeo zadržati na položaju do kraja rata; da je od trideset šest istaknutih generala dvadeset šest uklonjeno s položaja, trojica pogubljena. .. a samo trojica dočekala kraj rata bez kaznenih posledica.[3]

Tako je - kao rezultat pobedonosnog završetka jugoslovenskog oslobodilačkog rata - došlo, uprkos velikim i raznorodnim otporima, do *teritorijalnog proširenja Hrvatske i Slovenije i nacionalnog oslobođenja velikog broja Hrvata i Slovenaca,* dok je istovremeno Kosovo obećavano Albaniji. A ovo istorijsko dostignuće na zapadu Jugoslavije umnogome je

[5] ***Airey Neave, Nürnberg,*** »Globus«, Zagreb, str. 260, 261.

proizvod Tršćanske operacije Četvrte armije, koja je svojim dejstvima stavila pred svršen čin Anglo-Amerikance.

Za oko sto četrdeset hiljada savladanih neprijateljskih vojnika od Knina do Trsta, i potpuno uništenje i zarobljavanje dva nemačka Korpusa (15, 97) - od ukupno šest u nemačkoj Lerovoj balkanskoj grupaciji - Četvrtoj armiji je 1. maja 1945. upućena treća po redu

»Pohvala vrhovnog komandanta
Jedinicama IV armije, VII i IX korpusa[6]

Prvog maja 1945. godine jedinice naše Četvrte armije, Sedmog i Devetog korpusa nadirući neodoljivo na zapad potpuno su zauzele i oslobodile gradove Trst, Goricu i Tržič, izbivši na širokom frontu na reku Soču.

Za izvođenje ovih sjajnih pobeda pohvaljujem jedinice Četvrte armije pod komandom general-lajtnanta Petra Drapšina, general-majora Pavla Jakšića, general-majora Karela Levičnika, pukovnika Boška Siljegovića, jedinice Sedmog korpusa pod komandom Franca Poglajena i pukovnika Janeza Hribara i jedinice Devetog korpusa pod komandom pukovnika Viktora Avbelja i potpukovnika Jože Borštnera.

Izražavam svoju zahvalnost svima borcima i rukovodiocima jedinica koje su izvojevale ove sjajne pobede.

Smrt fašizmu - sloboda narodu!

1. maja 1945. godine

Vrhovni komandant
maršal Jugoslavije
Tito«

Tršćanska operacija predstavlja, po mom mišljenju, krunu razvitka burnog, kompleksnog, fleksibilnog nacionalnooslobodilačko-revolucionarnog i partizansko-frontalnog rata - od početka »rata, 1941 - sa četiri puške protiv četiri države« do operacije izvedene (1945) po teoriji i uzoru »sovjetske operacije«, po kojoj je Crvena armija, tada najmoćnija i najbolja armija na svetu, slomila kičmu takođe moćne nemačko-fašističke vojske.

A pobeda u ratu i stvaralaštvo na polju ratne veštine pisane na bojnim poljima - svakom uočljivi - plod su znoja i krvi boračkih masa i iz njih
1 izvajanih političkih i vojnih rukovodstava, zadojenih nacionalnooslobodilačkim i revolucionarnim patriotizmom i zanosom - plod su naroda koji je KPJ usmeravala i vodila ka ratnom cilju: oslobođenju zemlje od okupatora i uspostavljanju socijalističkog društveno-ekonomskog poretka.

Za moje celokupno ratno delovanje, a posebno ovo oko Trsta, ustaški fašisti - revanšisti - koji su po svemu sudeći dobro izučili sa svog stanovišta

[6] **Generalštab je iz određenih razloga, slovenačke nacionalne osetljivosti, tretirao slovenački Sedmi i Deveti korpus kao samostalne jedinice, iako su one naredbom o formiranju Četvrte armije ušle u njen sastav.**

i ocenili pojedinačne uloge aktera Tršćanske operacije - javno su mi u Nemačkoj dodelili posle rata zvanje »ratnog zločinca«, »zbog likvidacije 97. nemačkog korpusa (čitaj, fašističko-zavojevačkog) u rejonu Ilirske Bistrice« i »cveta hrvatske (čitaj ustaške!) inteligencije na granici Austrije i Slovenije«.

»Samo vi ubijajte, mi ćemo pobediti i pisati istoriju«, govorio je Hitler. A eto njegovi sledbenici istoriju boje svojim fašističkim gledanjima iako nisu pobedili.

Kako sam ja u ratnim događajima učestvovao kao komandant - jedan od brojnih idejnih i praktičkih tvoraca pobede nad fašističkim poretkom mraka i nasilja, njihove optužbe i osude predstavljaju mi posredno, svojevrsno priznanje i pohvalu, kao i ove Vrhovnog komandanta NOVJ - iako su mi tajno donele mnogo zla i štete, kroz delovanje hrvatskog nacionalističkog maspokreta, angažovanog na restauraciji fašističke tvorevine NDH.

TRŠĆANSKA KRIZA I DRAMATIKA

Komanda i Štab Četvrte armije, sastavljeni od ljudi poznavalaca svog posla - vođenja frontalno-partizanskog rata u veoma složenim vojnopolitičkim uslovima, dobro ukomponovani i radno-drugarski nastrojeni - izvanredno dobro su funkcionisali. Partizanska praksa da se bude neposredno na licu mesta događanja, i nužnost da se krupnim frontalnim operacijama rukovodi planski, iz centra, u koji se stiču i na karti prate sva zbivanja, usaglašavani su na taj način, što je pored brojnih linija i »kola« radio-veze, postojalo »kolo« lične radiofonske veze - komande, komandanta, načelnika i političkog komesara. Ovo je omogućavalo da komandant Drapšin i politički komesar Šiljegović provedu dosta vremena na »istaknutom komandnom mestu« u Ilirskoj Bistrici i u jedinicama, i da iz njih u Štab donose i svoj uvid, a da ja držim u ruci konce veza sa Generalštabom
i veoma brojnim jedinicama, u mogućnosti da se u svako doba, koliko je potrebno, uzajamno informišemo i konsultujemo.

Štabu Četvrte armije najbolju karakteristiku dao je general Peko Dapčević koji je, kao novi komandant Armije posle nekoliko nervoznih proveravanja »šta je sa depešama«, rekao jednom prilikom: »Ovaj štab deluje kao da ništa ne radi, a sve poslove obavlja na vreme i kako treba.«

Štab Armije je, u duhu dobijenog zadatka i direktive Generalštaba JA datih početkom marta 1945. godine, samostalno planirao armijske operacije. Međutim, Generalštab je, imajući u vidu značaj Istre i Trsta i u strategiji velikih sila Antifašističke koalicije, vezanoj za interesne sfere u Jugoslaviji, Mađarskoj i Austriji, snagu Nemaca i opstrukcije Anglo-Amerikanaca, budno pratio zbivanja na frontu Četvrte armije. To se izrazilo u podvlačenju -22. aprila 1945. godine-značaja ilirskobističkog operativnog pravca, i ranijeg predmeta velike pažnje i komande Armije, i u upućivanju pojačanja - Dvadeset devete hercegovačke divizije i Četvrtog korpusa - i u dola-

sku na ovaj front načelnika Generalštaba Arsa Jovanovića, koji je uprkos izvesnoj nervozi koju je unosio, odigrao važnu ulogu posle zauzimanja Trsta i izbijanja u Furlemiju, pri formiranju, *3. maja 1945. godine,* u Bazovici, Motorizovanog **Odreda** (bataljon tenkova, baterija samohotki, brigada Dvadeset šeste divizije, divizion artiljerije, protivtenkovska baterija, inženjerijski bataljon oko 5.000 boraca) i njegovom upućivanju dolinom Soče u Korušku, u pozadinu nemačke balkanske grupacije - čime je formulisao dodatni zadatak Četvrtoj armiji.

Generalštab će tek 7. *maja* uputiti iz Beograda naređenje Četvrtoj armiji da delom svojih snaga što pre izbije na komunikaciju Zagreb-Ljubljana-Jesenice, u cilju presecanja odstupnice nemačkim snagama, koje su frontalno gonile Prva, Druga i Treća armija, bez mogućnosti i bilo kakvog izgleda da ih okruže i zarobe.

Pristizanje motoodreda Četvrte armije - relativno snažne jedinice - u Korušku, u rej$_0$n Celovca, 9. maja 1945. godine, kada je Treća armija bila daleko, kod Ptuja, i njegova dejstva - oslonjena na malobrojne, ali operativno-taktički u Štajerskoj, u pozadini nemačke odstupajuće vojske izvanredno postavljene slovenačke jedinice (Četrnaesta slovenačka divizija' i Četvrta operativna zona - oko 1.000 boraca) - odigrali su odlučujuću ulogu u okruženju i zarobljavanju nemačke balkanske grupacije vojske.

Uloga motoodreda Četvrte armije u zarobljavanju nemačke balkanske grupacije, meseca maja 1945. godine, ogleda se i u tome što je jedan njegov borbeno-izviđački odred - (lično komandant motoodreda Simo Dubajić!) - zarobio 9. maja, $_u$ hotelu u Velikovecu (Felkermarkt) komandanta ove grupacije, nemačkog general-pukovnika Lera, i time grupaciju obezglavio i presudno uticao na to da ona ne iskoristi povoljne uslove za postizanje svog operativnog cilja: probijanje u Austriju, predaja Anglo-Amerikancima i izbegavanje jugoslovenskog zarobljeništva.

General Ler se 5. maja 1945. godine obratio s molbom Hitlerovom nasledniku, grosadmiralu Denicu da mu se dozvoli da s engleskim feldmaršalom Aleksandero$_m$ stupi u pregovore, zaključi separatni mir i suprotstavi se »etabliranju boljševizma u Austriji«, pomažući Anglo-Amerikancima »u održavanju reda«.

Aranžman s Englezima bio je sračunat na stvaranje mogućnosti izvlačenja iz Jugoslavije _ piše austrijski istoričar Rauhenstajer.[8]

A svoj motoodred mi smo - bez obaveštenja i odobrenja anglo-američke komande, krajnje nezadovoljne našim prisustvom u Trstu - ubacili među savezničke motomehanizovane ešelone, koji su se kao lavina valjali uz dolinu Soče prema Austriji. Uznemireni otkrićem stranog tela u njihovom vojnom organizmu, Anglo-Amerikanci su pokušali u gornjem toku reke Soče da rnaš odred izbace iz svoje kolone. No, nije se imalo kud,

[7] **Četrnaesta slov$_e$načka divizija, januara 1944. krenula iz Dolenjske u Štajersku (Pohod u Štajersku) sa \ \2*l* boraca.**

[8] **Vasa Kazimirović: *NDH u svetlu nemačkih dokumenata i dnevnika Gleza fon Horstenaua 1941-1944* »Nova knjiga« - »Narodna knjiga«, Beograd, 1987. godine, str. 336. 337.**

osim u reku, a jugoslovenski partizanski borci ne samo da nisu priznavali strana naređenja na zemlji koju su oslobodili i smatrali svojom, nego su i zveckali oružjem pred nosom savezničkih vojnika i oficira, ne baš mnogo spremnih na blisku borbu u urvinama Alpa. Tako je naša mehanizacija, razume se, znatno slabija od savezničke, iskoristila njene prolaze u alpskim snežnim nanosima i uprkos poznatim političko-diplomatskim zapletima na visokom nivou našla se i u, kako se smatralo, austrijskoj Koruškoj. Ona je u Celovcu i okolini izazvala nečuvenu pometnju, iznenađenje i zaprepašćenje i u savezničkim, i u domobransko-ustaškim, kvislinškim i HSS-ovskim redovima, a posebno u štabu generala Lera, koji je tu bio pristigao u Velikovec u nameri da svoju balkansku grupaciju vojske preda Anglo-amerikancima.

Samo se iznenađenjem - što ga je doživela u borbi s nama izvanredna nemačka vojska - i nepoznavanjem situacije u štabu generala Lera i njegovim zarobljavanjem, može objasniti očevidna nemačka vojnička pogreška koja se sastoji u tome što je pokret nemačke balkanske vojske prema Austriji smatran nemogućim, počev od 9. maja 1945. godine, iako su joj se na putu^ prema Celovcu nalazile u to vreme male jugoslovenske snage (odred Četvrte armije i malobrojne slovenačke partizanske snage!).

Da je kod Nemaca bilo onakve inicijativnosti i odlučnosti kao kod nas, jugoslovenskih partizana na Neretvi, Sutjesci, glavnina nemačke balkanske vojske, pristigle na sam prag svoje Austrije, maja 1945, probila bi se svojim pravcem i stigla na cilj.

Ishodi bitaka na Neretvi i Sutjesci, 1943, u kojima su se deset puta malobrojniji partizani probili iz čvrstih nemačkih taktičkih obruča, i one kod Dravograda, 1945, u kojoj se na izabranom pravcu nadmoćnija nemačka vojska nije probila iz partizanskog operativno-taktičkog okruženja, najrečitije govore o borbenim i moralnim kvalitetima ovih protivničkih vojski - fašističke, do savršenstva organizovane soldateske i jugoslovenske oslobodilačke, slabo tehnički snabdevene, ali moralno jake vojske.

DIPLOMATSKO-POLITIČKA TRVENJA SA SAVEZNICIMA

Pored planiranja operacija i koordinacije dejstava, ja sam morao lično obavljati i vojnodiplomatsku službu u složenim odnosima sa Anglo-Amerikancima u tršćanskoj zoni.

O složenosti i zamahu tih odnosa govore i činjenice da je zapadna štampa objavila ulazak jugoslovenskih jedinica u Trst kao »kršenje međusavezničkog dogovora«, to jest dogovora velikih sila o interesnim sferama i Čerčila i Tita u Napulju, kao »podvig bez presedana«, u kojem su jugoslovenski partizani »prevalili za noć sedamdeset kilometara«; da su Englezi i Amerikanci postavili novoj Jugoslaviji ultimativni zahtev da napusti Trst, po njihovoj oceni važnu bazu za pokret njihove vojske prema

Austriji i za ideološko-političko delovanje u pravcu istoka; da je »gvozdena zavesa« između istočnog - komunističkog i zapadnog - kapitalističkog sveta »okačena« na Štetin (od 1945. godine Šćećin) i Trst; da je »tršćanska kriza« bila godinama opasno žarište sukoba između Italije i Jugoslavije i ne samo njih, itd.

Sve ovo naslućivalo se i u mojim kontaktima sa šefom anglo-američke misije pri Štabu Četvrte armije u vidu svakodnevnog, redovnog, svojevrsnog »brifinga« - zvaničnog obaveštavanja saveznika o razvoju ratnih događaja u ime Četvrte armije.

Imajući u vidu da uprkos nadmoćnosti, naročito u avijaciji - a zbog oslanjanja pretežno na vatru i nedostatak smisla za smele manevre - njegova vojska tokom 1944. nije uspela da izbaci Nemce iz Italije, komandant Savezničkih snaga u Sredozemlju, feldmaršal Aleksander tražio je i ugovorio prilikom svoje posete Beogradu s vrhovnim komandantom NOVJ, maršalom Josipom Brozom Titom, da jugoslovenska Četvrta armija svojim dejstvima olakša pokret anglo-američkih snaga kroz Italiju na sever. Obećao je u tom duhu Četvrtoj armiji pomorsku i vazdušnu podršku i snabdevanje vozilima, naoružanjem, municijom i provijantom.

Za vreme priprema u Kninu - u kojima smo mi planirali »pohod na Trst«, a Englezi »engleski« mislili da ćemo mi ginuti samo zato da bi se oni kasnije kao »četvorica u džipu« šetkali po lepome Beču - moji razgovori sa šefom misije koji je tražio »intelidžense«, a ja ratni materijal, umnogome su ličili na razgovor gluvog i nemog.

Ja sam svaki dan tražio naročito vozila, a »čif« je zapisivao. Osim u municiji i hrani, u ograničenim količinama, naši zahtevi nisu ispunjavani.

Savezнички brodovi ukotvljeni u zadarskoj luci, po Aleksanderovom obećanju obavezni da učestvuju u pomorsko-desantnim operacijama u Kvarnerskom arhipelagu, ostali su neaktivni. Nisu hteli ni da čiste minska polja, iako smo mi oskudevali u minolovcima.

Eskadrila aviona dobro je podržala naš napad u dolini Une, počev od 20. marta, sluteći da mi idemo preko Bihaća na Zagreb.

Kada smo se usmerili preko Gospića, Otočca i Senja prema Rijeci i Trstu, ne samo da nas saveznička avijacija nije više podržavala nego je jednom prilikom »zabunom«, »slučajno«, žestoko napala jednu našu kolonu u rejonu Crikvenice.

Ovako neaktivni posmatrači bili su Englezi i Francuzi i u jesen 1915. severno od Soluna, dok je srpska vojska grcala u agoniji na Kosovu.

Zato smo mi za dostizanje svog cilja - Trsta, više računali na vlastite snage i otete nemačke mitraljeze i topove nego na savezničke. A pokazaće se da smo i mi od naših velikih istorijskih gospodara naučili ponešto iz politike i diplomatije, i da znamo još ponešto osim hajdučko-gerilskog vođenja oružane borbe.

Bilo nam je poznato da su saveznici koji su na sastanku Čerčila i Tita u Italiji, 12. i 13. avgusta 1944. godine, zahtevali za Istru i Slovenačko primorje Vojnu upravu i komunikaciju Trst-Ljubljana-Maribor-Grac- kao prethodnicu svog planiranog desanta u Istri 1944. iskrcali na ovu »nejugo-

slovensku« teritoriju svoje brojne komandose, koji su se po grupama razmileli sa našim »komandosima« - partizanskim udarnim grupama - po celoj istarskoj teritoriji i da se oko Trsta prikupljala emigrantska glavnina četnika (Đujić) i ljotićevaca i nedićevaca, dok se hrvatska kvislingovština usmeravala prema Austriji, a slovenačka proglašavala »Nezavisnu slovenačku državu«.

Imajući u vidu da bi se ti savezнички komandosi mogli, uz pomoć kvislingovštine, u kritičnom trenutku i oružano suprotstaviti našem ulasku u Istru i Slovenačko primorje, i da bi ih tada bilo teško pohvatati, još iz Knina smo izdali naređenje da naše borbene grupe interniraju sve savezničke komandose i da ih drže pod kontrolom.

Prenošenje ove direktive Štaba Četvrte armije i njeno realizovanje trajalo je dosta dugo, negde do pred kraj aprila, kada je Štab Armije bio u Kraljevici.

Tu mi je šef savezničke misije na jednom od redovnih sastanaka održavanih svakog dana u 11.00 časova, što mi je u napetoj situaciji planiranja tršćanske operacije mnogo otežavalo rad, postavio pitanje interniranih komandosa.

Već naučen diplomatskim smicalicama, odgađanjima, »zapisivanjima« i »ispitivanjima« i »obaveštenjima«, obećao sam da ću »stvar ispitati«, iako sam znao da nemam šta da ispitujem i da su veze - kurirske - sa našim diverzantskim grupama, našim »komandosima« - u čijim su rukama bili britanski komandosi - veoma slabe.

Onda je usledila depeša naše Vrhovne komande u kojoj je, po mome sećanju, u osnovi stajalo: »Odmah oslobodite sve savezničke komandose u Istri« - potpis - Tito.

Ne sećam se više da li smo objašnjavali situaciju u vezi s komandosima, ali znam pouzdano da nismo ništa preduzimali. Nadomak našeg cilja
- Trsta, nama nije bilo do britanskih komandosa, utoliko pre što smo bili ubeđeni da je dobro što smo onemogućili njihovo delovanje - o čemu govori i reakcija Londona - i što u datoj situaciji nismo mogli izvršiti Titovo naređenje.

Depeše su, međutim, jedna za drugom sve kategoričnije insistirale, a nama, komandi Četvrte armije zaprećeno je smrtnom kaznom ako naređenje ne izvršimo.

Kako smo kasnije saznali, gonio nas je lično britanski premijer Vinston Čerčil, u duhu prvih nagoveštaja »hladnog rata«, koji će on proklamovati kasnije u Fultonu, dok se papa Pije XII odlučio za njega još ranije kao i predsednik SAD, Hari Truman, koji je već na Berlinskoj konferenciji, avgusta 1945. godine, odbacio politiku Franklina Ruzvelta i proglasio »čvrst kurs prema Rusima«.

Srećom, bili smo daleko od Beograda!

Kada smo pre Anglo-Amerikanaca stigli u Trst i njih u pogledu Istre i Slovenačkog primorja stavili pred »svršen čin«, problem komandosa je u oštroj političko-diplomatskoj borbi oko Trsta skinut s dnevnog reda. Niko nas nije pozivao ni na kakvu, a najmanje »smrtnu« odgovornost.

Stvar se može oceniti tako da je komanda Četvrte armije dobro učinila što je savezničke komandose onemogućila u radu, a da je nama naša Vrhovna komanda morala pretiti pod Cerčilovim pritiskom.

Kasnije, za vreme jugoslovenske partizanske vlasti u Trstu, zategnutostu našim odnosima sa Anglo-Amerikancima dostigla je visok stepen.

»Mi ćemo vam obustaviti pomoć!« - pretio mi je šef vojne misije.

»Ona je i dosad bila mala u odnosu na naše potrebe i oteti materijal od Nemaca. Mi smo vam zahvalni za sve što ste učinili za nas. Mislimo da smo dosta doprineli zajedničkoj stvari Antifašističke koalicije. Ali mi, jugoslovenski partizani, svoju nacionalnu nezavisnost nismo ni do sada prodavali za hranu, pa nećemo ni od sada, kada nam je u rukama Vojvodina, gde je možemo proizvesti za sebe« - odgovorio sam mu.

Arso Jovanović i Koča Popović vodili su pregovore o »Vojnoj upravi« i zonama »A« i »B« - pregovore u kojima je Jugoslavija, pod pritiskom slovenačkih nacionalnih aspiracija tražila italijanske gradove Trst i Goricu. Jugoslovenska zajednica - koju Slovenci ne uvažavaju baš mnogo - u tom duhu će i kasnije, u korist Slovenaca a na sopstvenu štetu rano otvoriti italijansko-jugoslovensku (praktično italijansko-slovenačku!) granicu, i tako stvoriti uslove za prelivanje jugoslovenskog nacionalnog dohotka u Italiju i Sloveniju.

Velika Britanija i SAD uputile su 15. maja Jugoslaviji ultimativne zahteve da ona svoju vojsku povuče iz Trsta, preteći joj ratom, dok je Staljin svojom notom Trumanu od 22. maja branio pravo JA da okupira teritoriju koju je otela od fašističkih zavojevača.

Jugoslovenski generali i pukovnici sastajali su se - u atmosferi učtivog ispoljavanja podozrivosti s obe strane - na koktelima britanskog generala Hardinga u vili Miramare, i u Postojinskom dvorcu, i ljubazno se pozdravljali sa savezničkom delegacijom koja je išla na paradu pobede u Ljubljani.

Na velikom zboru u Pulskoj areni ja sam izrazio stav Jugoslavije: »Neka niko ne gaji iluzije ... Naša se vojska sopstvenim naporima i velikim žrtvama domogla Soče i nema nameru da se odatle povlači.«

Svi ovi vojnopolitički zapleti oko Istre i Trsta bili su samo mali deo onog opasnog stanja »između rata i mira«, nastalog posle predloga Vinstona Čerčila, datog SAD da se odbace sporazumi u Teheranu i Jalti o podeli Nemačke i interesnih sfera; o poljskim granicama; tripartitnom prisustvu u Beču i Berlinu, i novim antisovjetskim ratom obezbede interesi Zapada - i Trumanovog »odbacivanja Ruzveltove politike saradnje« i njegove izjave da on »namerava da bude čvrst prema Rusima«.

Sve do juče savezničke dve vojske, gledale su se sada popreko. Razlike u njihovom moralno-političkom karakteru bile su svakom uočljive. Dok su saveznički vojnici sakupljali zlato i vršili blud ne samo po javnim kućama nego i na ulicama, partizani su se ponosno šetali, gledajući na sve to s prezirom kao na »kapitalističke« poroke, poštujući imovinu grada i građana Trsta.

Tenkovska brigada je nameravala da, pri povlačenju, evakuiše jednu malu mehaničku radionicu. Radnici su se žalili da će ostati bez posla, pa je radionica ostala netaknuta, iako nam je bila neophodna.

U Trstu, na trotoaru ispred Štaba Četvrte armije bili su poredani naši tenkovi »stjuarti«, za koje su mi Nemci, kad sam došao u Ilirsku Bistricu da primim kapitulaciju njihovog Devedeset sedmog korpusa, ironično dobacili: »Mogli su vam vaši saveznici dati i malo bolje tenkove.«

Na trotoaru s druge strane ulice stajali su savezнички veći tenkovi i »samohotke« »šermani«.

»Šta ćete vi, ako dođe do borbe? Naši tenkovi su jači!« - dobacivali su Novozelanđani.

»Tenkovi su vam bolji, nema sumnje, ali mi smo bolji borci od vas... Prvo, mi nećemo uskočiti samo u svoje tenkove, nego i u vaše, pre nego što vi pristignete iz javnih kuća, a drugo, za borbu u gradu od tenkova je važnije hladno oružje u rukama hrabrih« - odgovarali su partizani i ozbiljno zabrinjavali svoje potencijalne protivnike.

Tu, licem u lice, nisu stajale samo dve izrazito različite vojske: anglo-američka, bogato, gospodski svim i svačim snabdevena, naviknuta da se u kamionima, s lulama u ustima kreće napred, pod zaštitom svoje moćne avijacije... i jugoslovenska »oslobodilačka« vojska, skromno snabdevena opremom i oružjem, pretežno otetim u ljutoj borbi od Nemaca.

Dodirnula su se tu, u jednoj izvanredno burnoj i složenoj situaciji i dva sveta - narcisoidni, bogati, »civilizovani« Zapad i siromašni, »nekulturni« Istok, da bi tu, za dugo razdoblje postavili međusobnu granicu »Istoka« i »Zapada«.

»Istok« smo ovde pred oholim zapadnjacima - uključujući Italijane i Nemce, predstavljali mi siromašni, ali ponosni na svoj patriotizam i junaštvo -jugoslovenski partizani, predstavnici naroda kojima su razni svetski »kulturtregeri« dodelili sudbinu da često žive u seobama i zbegovima.

Upoznat još na studijama u Parizu sa zapadnom narcisoidnošću, uložio sam znatne napore u Opatiji da motokolona Štaba Četvrte armije - oličenje naših tadašnjih borbenih uspeha na tom prostoru - bude vojnički i kulturno organizovana. Kada smo se zaustavili ispred dvorca u Trstu primetio sam na jednom kamionu kao zastava pobodenu metlu, koju je sirotinjska duša tu postavila u poslednjem času.

Nekako u inat svemu tome, naredio sam da se svim partizankama kupi i podeli nešto od ženske odeće, uključujući i svilene čarape.

Štab IV armije kao operativno vojnoratno rukovodstvo, zauzeto neposrednom opasnošću izbijanja rata, ovaj put sa zapadnim saveznicima, nije bio u toku političkih razgovora jugoslovenske i anglo-američke komisije. Takođe, Štab IV armije nije bio upućen ni u delovanje lokalnih slovenačkih političkih organa i organa vlasti. Delatnost ovih organa odvijala se preko uspostavljene Komande grada na čijem čelu se nalazio general Dušan Kveder. Zato mi tada nismo mogli ni znati za one masovne likvidacije ljudi

- bacani su u fojbe, kraške jame iznad Trsta — o kojima se počelo pisati nekoliko decenija posle rata.

Nije, mislim, bez značaja da se razjasni kako je došlo do one senzacionalne vesti da su partizani »za noć prevalili sedamdeset kilometara« da bi u Trst, »verolomno« stigli pre saveznika.

Na redovnim sastancima sa šefom savezničke misije, uz stalno ponavljanje zahteva da nam se dostavlja ratni materijal, iznosio sam i podatke
0 pokretu naših jedinica i dostignutoj liniji fronta. Tako je to bilo i u Kraljevici, kada smo bili zaustavljeni na liniji Klana-Rijeka.

»Čif« je, međutim, sumnjajući da ja prikrivam od njega pravo stanje, zahtevao da mu se dozvoli da ide na »prvu borbenu liniju«.

U težnji da ga se oslobodim, smestio sam ga u džip i odveo na Trsat iznad Sušaka, u bunker u kojem je komandant Devetnaeste divizije Stanko Parmač - ratnik sa Neretve i Sutjeske - besneo kao lav u kavezu, u nemogućnosti da osvoji »Svetu Katarinu« na drugoj strani doline Rječine.

»Drži ga, Stanko, kod sebe« - rekao sam. »On nam smeta u Štabu... Ti znaš da mi pripremamo udar preko Ilirske Bistrice i Učke. Ti moraš čekati tu gde jesi i izvoditi *energične demonstrativne napade,* kako bismo Nemce držali u uverenju da ovde angažujemo glavne snage i pripremamo glavni udar.«

General Ivan Gošnjak, daleko izrazitiji socijalistički birokrata, nego uspešan ratnik, rekao mi je jednom prilikom sa neskrivenim izrazom zavisti
1 nadute meritornosti: »Oni vaši napadi između Klane i Rijeke bili su pogrešni, uslovili su velike gubitke!«

Izolovano posmatrano, to može dovesti i do takvog zaključka. Ako se, međutim, ima u vidu da je ovaj *uverljivi demonstrativni napad* prikovao, imobilizovao 97. nemački korpus u rejonu Rijeke, da je to omogućilo proboj kod Ilirske Bistrice i na Učki, okruženje ovog korpusa i blagovremeni ulazak u Trst, a kasnije i zarobljavanje kompletnog nemačkog korpusa, onda odlučno ofanzivno angažovanje kod Rijeke dobija svoje puno opravdanje.

Parmač je - nezadovoljan što mu armijski plan ne predviđa ulazak u Trst - promrmljao nešto i primio Engleza.

Ratnu upornost i borbenost Stanko Parmač je preneo i utkao u borbu za pretvaranje močvara Delte Neretve u plodna polja i plantaže južnog voća
- »dalmatinski Misir« - i time sebi podigao večni spomenik!

Kad smo zauzeli Ilirsku Bistricu i Šent-Peter, tražili smo od Generalštaba da se to ne objavljuje dok ne budemo spremni za pokret na Trst.

A šef misije se, razume se, stalno javljao svojima iz Sušaka, oko sedamdeset kilometara od Trsta, dok smo se mi u međuvremenu približili armijskim krilima Trsta.

Nepoverenje u nas i velika revnost šefa britanske vojne misije pri Štabu Četvrte armije, uslovili su da on uspava svoju komandu u Italiji, pred kojom su Nemci bili prekinuli otpor još 25. aprila, da njene jedinice ne

stignu u Trst pre nas, a ovo da izazove senzacionalno reagovanje na Zapadu i poznate krupne međunarodne zaplete.[9]

U dramatičnoj situaciji, kada je posle stvorenih uslova za to trebalo uputiti ojačanu Dvadesetu diviziju u Trst, u pozadinu jakih nemačkih snaga kod Rijeke, kada se uprkos nekolikim ultimatumima sa mojim potpisom, nije hteo predati nemački komandant Pule, kada su se u Istri međusobno satirale kolone naše Devete divizije, koja je preko Učke hitala u južna predgrađa Trsta i kolone Nemaca, koje su se iz Pule povlačile na sever

- određene teškoće - istina bitno različite od onih koje mi je pravio šef britanske vojne misije - pričinjavao mi je i šef sovjetske misije pri Glavnom štabu Hrvatske, pukovnik Rak$_v$ koji je, da bi bio bliže mestu važnih vojnih i političkih događaja, došao u Štab Četvrte armije.

On je, u najboljoj nameri, u duhu teorije i prakse svoje izvanredne, slavne, Crvene armije, lepo iscrtao kartu, na kojoj su one strelice koje označavaju tenkove brisale vrhove Snežnika.

Zapovest je napisao po šablonu u koji se ubacuju samo brojevi jedinica, bez uočavanja velike uloge planina i sopstvenih jedinica u pozadini fronta.

Na moj projekat zapovesti koji je odražavao specifičnost situacije, neprijatelja, zemljišta i naših operativnih i teritorijalnih jedinica, on je sumnjičavo vrteo glavom, misleći da je sve to »nestručno«, da je to »partizanščina«.

Nesporazumi su proizlazili iz različitih ocena mogućnosti jedinica NOVJ, njihovog frontalno-teritorijalnog rasporeda i uloge stalne fortifikacije na planinskom zemljištu.

Centralno pitanje bilo je da li da se uputi ili ne uputi pripremljena ojačana Dvadeseta divizija i teška tehnika (motoodred - PG), u duhu sovjetske teorije i prakse, u veliki grad, u operativnu pozadinu, stabilnog, dubokoešeloniranog nemačkog fronta što, kao što se zna, niko među nama partizanima nije do tada izvodio u praksi, a što smo mi bili naumili i potpuno pripremili.

Komandant Drapšin i politički komesar Šiljegović bili su u Ilirskoj Bistrici kod Dvadesete divizije - na »istaknutom komandnom mestu«, kako se to zvalo u teoriji sovjetske operacije.

Iz Beograda je stigao načelnik Generalštaba Arso Jovanović i saopštio nam usmeno naređenje da za pokret već potpuno spremna »Pokretna grupa« - PG i Dvadeseta divizija odmah krenu kroz stvoreni proboj nemačkog fronta u Trst, čime je i Generalštab preuzeo deo odgovornosti za ovaj riskantni potez, koji su bili zaplanirali i pripremili Štab i Komanda Četvrte armije.

Više nije bilo vremena ne samo da se raspravlja sa pukovnikom Rakom o formi i sadržaju zapovesti nego ni da se čeka da komandant

[9] **Zapisnike o ovim razgovorima vodio je pod mojom kontrolom moj adutant, mladi student, mislim Krešo, koji je bio i prevodilac. On je pokušao da to objavi odmah posle završetka rata, pa je došao u sukob ša zakonima.**

i politički komesar dolaze u Štab u Kraljevicu i potpisuju zapovest za tršćansku operaciju.

Pozvao sam Drapšina. Dugo je radio-fonista ponavljao: »Halo Evropa, Cetinje, Niš« - pozivni znak za komandantovu stanicu.

Kad se Drapšin javio, preneo sam mu šifrovanu poruku, koja je, po mom sećanju glasila:

»Generalštab naređuje:

Zelena neka odmah krene na Mosor«, što je značilo - Dvadeseta divizija neka odmah, po pripremljenom planu, krene u Trst.

Zatim sam radio-depešama i kuririma preneo ostalim jedinicama njihove zadatke, formulisane u zapovesti koju su komandant i politički komesar potpisali naknadno, kad su dejstva po njoj umnogome već bila u toku.

Komandant Armije, Drapšin - koji je s politkomesarom Šiljegovićem lično pratio prikupljanje i ojačavanje desnog krila Armije, vrativši se u Štab u Kraljevicu iz Ilirske Bistrice, ovako mi je, sa uzdahom, izrazio svoje raspoloženje u vezi sa Dvadesetom divizijom: »Neka joj bog bude na pomoći!«

A sledećih dana Trst će se naći u našim rukama. Ona odrpana jugoslovenska oslobodilačka Armija nadviće se nad Lombardiju, a mi, njeni generali, šetaćemo se duhovno ispred Vatikana, dok će nas i njegove žrtve iz Jasenovca podsećati na onu Katonovu ... Ceterum censeo, Carthaginem esse delendam... Kartaginu treba razoriti. Jer oni koji su razarali u »ime svoje jedino spasavajuće« vere još uvek na razne načine razaraju tuđe gradove i države, zadužuju druge da im to jednom vrate u istoj valuti.

A celo Slovenačko primorje i Furlanija bili su prekriveni parolama ispisanim na kućama i putevima: »Tukaj je *Jugoslavija.«* Nije se moglo naslutiti da će reči *Jugoslavija,* i *Jugoslovenska narodna armija* - koja je tada sejala svoje kosti i krv za oslobođenje dela *slovenačke* nacionalne teritorije - postati 80-ih godina navodno »okupator« i sinonim za sva zla slovenačkog naroda.

Razne izjave kako je ova divizija krenula u Trst na svoju ruku, ne obaveštavajući Štab Armije ne odgovaraju, kao što se vidi, činjenicama. Istina je da ona kasnije nije u potrebnoj meri obaveštavala o svom radu Štab Armije, bez čega se ovako složena i riskantna operacija ne može ni zamisliti ni izvoditi, pa su joj upućene oštre kritike.

OPASNOSTI KOMANDANTSKE PRENAPREGNUTOSTI I KAPITULACIJA 97. NEMAČKOG KORPUSA

Poslednja ratna dramatika Četvrte armije odigrala se u rejonu Ilirske Bistrice, gde je došlo do oštrog sukoba načelnika Generalštaba generala Arsa Jovanovića i komandanta Četvrte armije, generala Petra Drapšina,

s jedne, i komandanta Dvadeset šeste divizije, generala Boža Božovića. s druge strane.

U rejonu Rijeke okruženi Devedeset sedmi nemački korpus preduzeo je 3. maja posle sistematskog razaranja riječke luke, pokret na sever u vidu »pokretnog ježa«, pravcem Rijeka-Lipa-Rupe-Ilirska Bistrica-Šent-Peter -Postoj na ...

Udar na našu Dvadeset šestu, izvanredno snažnu diviziju bio je tako odlučan i silovit da je ona bila prisiljena na povlačenje prema Ilirskoj Bistrici. Ja sam iz Štaba Armije iz Kraljevice forsirao od Karlovca, dolinom Kupe, pokret Sedme i Osme divizije Četvrtog korpusa koje su nam bile stavljene na raspolaganje, pojačavao goneći pritisak Devetnaeste i Trinaeste divizije i udar na »nemačkog ježa« sa zapada, od Trsta, delovima Devete, Dvadeset devete i Četrdeset treće divizije i tenkovske i artiljerijske brigade, kako ne bismo izgubili dragocen veliki plen ulovljen u mrežu.[10]

Drapšin i Arso Jovanović su pogrešno procenjivali da je u okruženju ne više od dvadeset hiljada nemačkih vojnika, koliko se kasnije predalo po spisku, da je »mala grupa«, i da Dvadeset šesta divizija, brojnog stanja oko 9.000, inače izvanredno iskusna i borbena, pokazuje slabost, a njen komandant »kukavičluk«.

Na ovo je uzavrela crnogorska krv i odvažni Božo Božović je potegao pištolj na načelnika Generalštaba i komandanta Armije.

Sve se, međutim, na kraju ne samo ove bitke, nego i rata, dobro završilo 7. maja, kapitulacijom komande 97. nemačkog korpusa.

Nemci su preko Štaba Četvrtog korpusa, noću, 6/7. maja, poslali u Štab Armije - koji je bio pristigao u Opatiju - poruku da traže »pregovore«, pa sam odmah krenuo u Ilirsku Bistricu, dokle se bio probio štab nemačkog korpusa.

Posle kurtoaznog predstavljanja svojih komandanata u jednoj vili na periferiji Ilirske Bistrice i poneke moje primedbe, kao recimo za grupu »Rajndl« daje to »ostatak 392. divizije razbijene kod Senja, gde je poginuo komandant divizije, general Mikl«, komandant korpusa, gordi nemački general Kibler, okićen najvišim nemačkim odlikovanjima, pošto je malo osušio suze, naredio je svom načelniku štaba, visprenom pukovniku Rajndlu da pokaže šta oni znaju o svom, kako reče, »viteškom« protivniku - »Firte arme«.

Preda mnom se ukazao veliki tabelarni pregled na kojem su bili svi podaci o »Firte arme«: komandant, general Drapšin, načelnik Štaba, general Jakšić, politički komesar pukovnik Šiljegović, i tako redom do brigade.

Bolji pregled nismo ni mi imali o svojim jedinicama.

»Mogli su vam vaši saveznici dati i bolje tenkove« - dobacivali su mi zajedljivo Nemci.

[10] **Pavle Jakšić i dr.. *Pohod na Trst,* »Vojno delo«, Beograd, 1952. godine, skica br. 43.**

»Pokazalo se da su nam dobro poslužili i ovi mali, a i vi biste nam mogli, na bazi sopstvenog iskustva, potvrditi da se uspešno može ratovati i bez tenkova« - uzvratio sam istom merom.

Uslišivši molbu zarobljenog generala Kiblera da bar privremeno zadrži svoj lični pištolj (što ne govori o našem navodnom masakru i nasilju nad zarobljenicima), ozaren osećanjem konačne pobede vratio sam sé"u Opatiju.

Hvalisave izjave nekih rukovodilaca Četvrtog korpusa (Šumonja, Bjelajac, Šukrija ...), slične onima iz relativno malobrojne slovenačke Četvrte operativne zone (Dolničar...), i zakasnele Treće armije (Basta...) istoriografija će morati podvrći ozbiljnoj verifikaciji. Oni u nekim senzacionalističkim pričama ceo rat prikazuju kao nekakav svoj lični dvoboj s Nemcima i kvislingovcima; oni potcenjuju ulogu operativno taktičkih planova štabova i manevara brojnih jedinica koje su - uz gubitke od 20.000 poginulih i 60.000 ranjenih boraca NOVJ, uz oko sto hiljada poginulih i ranjenih okupatorskih i kvislinških vojnika - doveli do drobljenja i okruženja i kapitulacije nemačke balkanske grupacije, a posebno planove, ulogu Četvrte armije pri zarobljavanju 97. nemačkog korpusa kod Ilirske Bistrice i njenog motomehanizovanog odreda od oko 5.000 boraca, upućenog u Korušku, koji je odigrao odlučujuću ulogu u dezorganizaciji redova NDH-ovske kvislingovštine i štaba generala Lera, dezorganizaciji koja je dovela do njihovog, objektivno nepotrebnog, zarobljavanja.

O ZAROBLJAVANJU GENERALA LERA

Simo Dubajić, komandant motoodreda Četvrte armije (politički rukovodilac je bio Boško Šiljegović, politkom Četvrte armije) i Gedeon Bogdanović Geca, komandant Tenkovskog bataljona - dopremili su iz Celovca u Štab armije u Postojni glavešine Nezavisne Države Hrvatske: predsednika ustaške vlade, bivšeg visokog činovnika Poćorekove bosansko-hercegovačke vlade, »viteza« Nikolu Mandića; »doglavnika«, ustaškog ideologa Mila Budaka, onoga što je 1941. oživeo pesmu austrofila Slovenca Marka Natlačena (bana Dravske banovine u Kraljevini Jugoslaviji i krupnog kvislinga, ubijenog 13. oktobra 1942. godine) »Srbe na vrbe«, objavljenu 27. jula 1914. u atmosferi antisrpske hajke posle Sarajevskog atentata; »doglavnika« Ademagu Mesića ...

Razastrli su pred nas i mnoštvo odlikovanja poglavnika Ante Pavelića, među njima i jedno izuzetno kitnjasto - papsko.

Naročito govorljiv bio je Dubajić, eksplozivan čovek, zaraznog smeha, rodom iz »Ravnih kotara« slavnih uskoka vojvode Stojana Jankovića.

Pričao je kako se kaubojski dohvatio pištolja kada su anglo-američki oficiri zapretili da će jugoslovenski odred buldožerima baciti u Soču; kako su se posle toga urazumili i dozvolili da se odred kreće prema Koruškoj komunikacijama koje su oni očistili od snežnih nanosa; kako je iz Celovca

i Hertendorfa (gde je bila komanda jugoslovenskog odreda) organizovao i sam vršio borbena izviđanja u pravcu Velikovec-Dravograđ; kako je u jednom od njih zarobio na prepad - *9. maja* - u hotelu u Velikovecu, (Völkermarkt) ranije komandanta nemačke grupe armija E, a od marta 1945. komandanta balkanske grupacije Jugoistok, generala Lera, koji je ovde dospeo povlačeći se pod borbom iz Soluna, preko Beograda, Nove Gradiške, Zagreba i Rimskih Toplica; kako je generala Lera preuzeo od njega komandant anglo-američkog korpusa; kako mu je britanski stražar s mašinkom na gotovs sprečio u Špilahu pristup šefu HSS-a, Vlatku Mačeku, itd., itd.

Ovaj Dubajićev partizanski prepad, 9. maja 1945. godine, na nemački visoki štab na austrijskoj teritoriji, podseća na prodor Miloša Obilića i ubistvo Murata na Kosovu, na prepad Krajišnika u sedmogodišnjem ratu 1756-1763, na štab Fridriha II, »Velikog«, negde u istočnoj Nemačkoj u kojem su zarobili štapsku zastavu i njegove lične stvari, šah i ostalo.

Istoričari će pri analizi završnih operacija na jugoslovenskom ratištu, maja 1945. godine, morati verifikovati dokumenta i mitologiju po kojoj je, ne samo Treća armija, nego, navodno, lično general Košta Nađ, zarobio generala Lera i »završio drugi svetski rat«, iako će svako ko po karti prati zbivanja ustanoviti da su se prednji delovi Treće armije nalazili 9. maja u rejonu Ptuja, 150-200 kilometara daleko od Celovca i Velikoveca.

U opštem metežu stvorenom prisustvom Crvene armije na pravcu Grac-Beč i anglo-američke u Koruškoj i gonjenjem nemačke balkanske grupacije od strane Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije dolinama Save i Drave uz prisustvo motoodreda Četvrte armije u Koruškoj u pozadini te grupacije, generalitet i vlada NDH[11] su se vratili iz Volfsberga (gde su sakrili oko 400 kilograma zlatnih poluga!) i uputili se preko Velikoveca u Celovec. Tu su ih - kod Tamswega - zarobili izviđačko-borbeni odredi motoodreda Četvrte armije.

Kako tu nije bilo onih »perspektivnih« partizana - srebroljubaca, koji su znali vrednost »tog buržoaskog zla«, sanduke ispunjene zlatom koje su kvislinzi vukli sa sobom, preuzeli su Anglo-Amerikanci. Simo Dubajić je ispričao da je samo britanskom oficiru Lochedu, da bi mu ovaj otkrio i pokazao gde je Ler, predao iz ruke oko osam kilograma zlata u zlatnom novcu, upakovanog u zapečaćene vrećice. Za nas je prisvojio ustaške civilne i vojne kvislinge, Pavelićeva odlikovanja i pušku, koju je Dubajić uručio Titu.

Dospevši u sklopu veoma smelih i složenih - onih »regularnih« i partizanskih - manevara NOVJ u lično zarobljeništvo, komandant nemačke balkanske grupacije, general Ler, priznao je kapitulaciju ostataka svoje balkanske armije od oko 120.000 vojnika, od kojih 90.000 Nemaca i 30.000 »Čerkeza« i jugoslovenskih kvislinga, pretežno ustaša i domobrana.

[11] **Pečnikar, Kulenović, Puk, M. Frković, Baien, I. Frković, Dumandžić, Artuković... Mandić i Budak zarobljeni su kod Celovca (Klagenfurta).**

Pričalo se, to nisam proveravao, da je Ler, koji je bio u rukama zapadnih saveznika, to jest, spasen od jugoslovenskog opasnog zarobljeništva, uvidevši da će njegova armija dospeti u jugoslovensko ropstvo, zatražio i dobio dozvolu da se vrati medu svoje vojnike i tako došao u slovenačke i ruke Treće armije.

BUDAK SE KUKAVIČKI UVIJA I NUDI »USLUGE«, A DRAPŠIN PEDAGOŠKI MEDITIRA...

Pregledajući sva odlikovanja i lične stvari poglavnika NDH Ante Pavelića, dopremljene u Štab Armije, žalili smo što nam i on nije pao u ruke. On je, kako je kasnije ustanovljeno, nekako umakao u fratarskom odelu.

Slovenci su se u celovečkom vrtlogu nekako dokopali generala Lera, koga je Dubajić predao komandantu anglo-američkog korpusa.

Bilo je veliko zadovoljstvo videti pred sobom glavešine zločinačkog režima kako se kukavički uvijaju i nude svoje »usluge«, pokušavajući da izbegnu kaznu smrti koja ih je čekala.

Posmatrajući Budaka, protagonistu onih pogromaških govora jula 1941. u Križevcima, Karlovcu, Vukovaru, Pakracu i Gospiću, prisećao sam se njegove političke doktrine: »Ustaški pokret je osnovan na Katoličkoj crkvi« i one njegove krilatice »Srbe na vrbe«, lansirane javno u Karlovcu, 13. jula 1941. godine, posle čega je usledilo bacanje ljudi u jame Jadovno, Veljun, Prekopa, pokolj u Glinskoj crkvi, sela Like, Korduna i Banije u plamenu. U ušima mi je odzvanjao vrisak i lelek nejake dece koju su rasističko-nacionalistički i klerofašistički krvnici otimali od njihovih, na smrt osuđenih roditelja Srba - »pravoslavnih Hrvata«, među njima i onaj Velje Mudrinića u Jasenovcu - »Ubiše mi oca!«, mog dragog razrednog starešinu, profesora Milutina Mudrinića Mudrog. Za zločince protiv mira, protiv ratnog prava i protiv čovečnosti ne može biti milosti, mislio sam, podsećajući se Njegoševih stihova: »Al' tirjanstvu stati nogom za vrat, to je ljudska dužnost najsvetija.«

Nezaboravno mi se urezala u sećanje slika ešelona Nemaca iz Devedeset sedmog nemačkog korpusa, razoružanih, poniženih, jadnih, koji su iz Ilirske Bistrice, preko Rijeke odlazili u za njih ponižavajuće, jugoslovensko partizansko zarobljeništvo.

Drapšin i ja posmatrali smo ih kao, razume se, zadovoljni pobednici - jugoslovenski generali koji su se sa svojom oslobodilačkom armijom nadvili nad Taljamento i u »večnom« gradu Rimu i njegovom Vatikanu prouzrokovali ne malo straha i gorčine poraza.

To raspoloženje doživeo sam i neposredno kada sam se jednoga dana - uz motociklističku pratnju provozao ulicama Trsta i ušao u jednu radnju, gde su mi postavljana pitanja kakve su naše namere u gradu i prema Italiji!

»Šta li oni misle o nama?« - upitaće nekako zabrinuto i odsutno i u Španiji i u Hercegovini - koja ga je stalno izjedala - opečeni Drapšin. »Verovatno bi želeli da nam kažu: 'Ne gordite se mnogo! Mi smo se sa Kavkaza bili nadvili nad drevne zemlje Persiju i Indiju! A eto, vidite gde smo dospeli!'«

Obuzet brigama i naporima pri osmišljavanju operacija i manevara Četvrte armije, sračunatih na munjevito izbijanje na Soču i oslobođenje naroda Istre i Slovenačkog primorja - čiji mi etnički sastav i odnos broja Hrvata, Slovenaca i Italijana nije ni u celini ni u pojedinim gradovima bio poznat - nisam do izvršenja ovog krupnog istorijskog zadatka razmišljao
0 tome.

Međutim, posle boravka štaba Četvrte armije u Trstu i saznanja da je to stvarno italijanski grad, počeo sam realnije rezonovati o (ne)opravdanosti jugoslovenskog zahteva da se pored opravdanog prisajedinjenja Istre
1 Slovenačkog primorja i on pripoji Jugoslaviji - Sloveniji i italijanskog, da ostane u Italiji. Teorija »slovenačkog zaleđa« nije mi bila dokraja uverljiva i budila je asocijacije na austrougarski »legitimitet« i na preterane slovenačke nacionalne ambicije - oslonjene sada na veliki moralni i politički svetski kapital pobedonosnog *jugoslovenskog* narodnooslobodilačkog pokreta.

Slovenačka neinternacionalistička nacionalistička zaslepljenost - mimikrisana tokom rata u talasima jugoslovenske oslobodilačko-revolucionarne teorije i prakse - uslovila je u to vreme, pored ostalog, i to da italijanske partizanske jedinice u sastavu Devetog slovenačkog partizanskog korpusa - ne kao slovenačke zanesene borbom za slovenačke interese u Trstu, na koji je usmeravan ovaj Korpus - budu, po odluci slovenačkog komandovanja, upućene u dolinu reke Kupe, a crvene komunističke zastave s kojim nas je dočekivao tršćanski Pokret otpora zamenjivane nacionalnim slovenačkim.

Nisam to mogao usaglasiti sa suštinom socijalističko-komunističke ideologije ni sa stavovima socijalističke Jugoslavije prema nacionalnim manjinama ostalih jugoslovenskih naroda u Rumuniji i Mađarskoj. Stvar mi je postala još zamršenija 80-ih godina, kada su Slovenci - koji ne priznaju lokalnu italijansku tršćansku majorizaciju - insistirali na lokalnoj šiptarskoj majorizaciji na Kosovu.

Za vreme tršćanske krize komandantu Četvrte armije, generalu Petru Drapšinu, stavljeno je u zadatak da formira novu Tenkovsku armiju, dok je njegovu raniju dužnost preuzeo general Peko Dapčević. »Spanci« (Dapčević, Popović, Nad, Drapšin, Gošnjak) su se domogli i čvrsto držali komandni monopol u NOVJ - JA, prvenstveno na bazi svog »internacionalističkog« partijskog pedigrea.

»RATNI ZLOČINAC« KOJI JE »LIKVIDIRAO CVET HRVATSKE INTELIGENCIJE«

U drugoj polovini meseca maja 1945. godine - mislim 31. maja - Štab Četvrte armije u Postojni posetio je vrhovni komandant Josip Broz Tito u pratnji Aleksandra Rankovića, Andrije Hebranga i Slobodana Penezića Krcuna.

Bilo je tu reči o Titovoj poruci upućenoj iz Beograda da se odmah oslobode i puste kućama zarobljeni domobrani, što komanda Četvrte armije nije izvršila. Ona je aktivirala redovne i formirala vanredne sudove kojima je stavljeno u zadatak da ispitaju sve zarobljenike i prema svima postupe po važećim, našim i međunarodnim propisima i zakonima i po obećanju AVNOJ-ske neposredne amnestije samo za one kvislinge koji na vreme napuste neprijateljske redove, ali ne i za one koji se zadese s oružjem u ruci na dan kapitulacije Nemačke, a takvih je bilo podosta.

Po izveštajima dostavljenim Štabu Armije, sve je obavljeno u duhu propisa i direktiva Vrhovnog štaba za odnos prema zarobljenicima, bez nekog, navodno, organizovanog masakra nad zarobljenicima.

O postupcima sa zarobljenicima - 25.000 ustaša i 5.000 četnika
- u rejonu Kočevja, koji su bili pod kontrolom vojnopolitičkog rukovodstva Slovenije, Štab armije nije obaveštavan.

Tako je završen drugi svetski rat na jugoslovenskom balkanskom prostoru, uz izuzetne lomove i potrese koji će trajno uznemiravati istoričare. Tragajući za onim što se zbilo u prvoj polovini meseca maja 1945. godine na srednjoevropsko-balkanskom prostoru u agoniji fašističko-kvislinške vojske, često se u prvi plan ističe navodni nehumani masakr nad tom zavojevačko-okupatorskom nasilničkom vojskom, češće nego zlo koje je ta vojska počinila nad vojskom koja se borila do poslednjeg daha. Izmišljen je masakr nad 200.000 ustaša i domobrana (zar ih je bilo toliko na fašističkoj strani?!) koje su, navodno, Anglo-Amerikanci predali partizanima u Blajburgu. Osuđuje se Harold Makmilan, tada politički savetnik Feldmaršala Aleksandera, a kasnije predsednik vlade Velike Britanije, zato što je, navodno, izručio kvislinšku vojsku generala Vlasova (Čerkeze!) sovjetskim oružanim snagama.

A pravi karakter tih žalopojki otkrivaju i sledeće činjenice:

- Fašistički slavni tenkovski general - onaj koji se nadao da će kod Kurska dobiti, 1943. godine, najveću tenkovsku bitku drugog svetskog rata, osvetiti Staljingrad i ući u Moskvu s juga - ovako sokoli ostatke poražene fašističke zavojevačke vojske: »Podignite glavu visoko! Vi ste bili najbolji vojnici drugog svetskog rata!«
- U fašističko-ustaškoj emigraciji u Zapadnoj Nemačkoj, vojni rukovodioci NOVJ, među njima i ja, koji su, maja 1945. godine u zapadnoj Jugoslaviji stali za vrat fašističkoj aždaji, proglašeni su za »ratne zločince«.

Meni je na tom fašističkom suđenju pripisana krivica da sam »likvidirao cvet hrvatske inteligencije i Devedeset sedmi nemački korpus«.[12]

[12] Lična arhiva, ***Zabeleške,*** str. 1936/1, »Politika«, 1. februar 1965. godine.

Tu će se u duhu fašističkog revanšizma krenuti u podmuklo i vešto kompromitovanje, podmetanjem i klevetanjem »ratnih zločinaca« i uzdizanjem svojih »heroja«.

Urodiće to - usled slabosti jugoslovenskog partijsko-političkog vrha: neočekivanim razaranjem socijalističkog jugoslovenstva, zamenjenog »socijalističkim« separatističkim nacionalizmom; povampirenjem-restauracijom u Hrvatskoj fašističke »Nezavisne Države Hrvatske« u vidu maspokretovske »suverene republike Hrvatske«; vaskrsavanjem na Kosovu fašističke »Velike Albanije« pod parolom »Republika Kosovo«. Sve ovo, uz antisrpski genocid, sličan onome za vreme fašističke okupacije 1941-1945.

KAČAMAK U BELOM DVORU I ZAKOPANO ZLATO

Kratak predah i odmor u Postojni i Opatiji, gde je u hotelu »Kvarner« i vilama oko njega bio smešten Štab Četvrte armije, prekinulo je naređenje da se javim na novu dužnost u Beogradu. Bile su to dužnosti komandanta pozadine, pomoćnika ministra vojske - rukovodioca vojnopozadinsko--finansijskog sektora kroz koji su oživljavani tokovi obnove razorene zemlje.

Dužnost sam preuzimao od generala Jake Avšiča, protagoniste »Slovenačke vojske«, protivnika komandovanja »na srpskom jeziku«, koji je svojim novim materijalno-finansijskim poslovanjem u »jugoslovenskoj Vojnoj misiji u Berlinu« dao povoda za krivičnu istragu, koju nisam pokrenuo ...

»To je važan posao, ti si moj pomoćnik« - reći će mi na intimnoj večeri, uz nestandardno jelo - kačamak s mlekom - u Belom dvoru, ministar vojske i predsednik Privremene vlade nove Jugoslavije Josip Broz Tito, uvodeći me u novi posao. A da je Tito visoko cenio taj posao i funkciju, vidi se i iz toga što je nameravao da je poveri svom emisaru u Kl, Nikoli Petroviću koji je preuzeo dužnost ministra spoljne trgovine.

Ovu ljudsku crtu u službenim odnosima izvajanu u oslobodilačkom ratu potisnuće kasnije okoreli birokratizam - izraz sitnoburžoaske stihije i protokolarni ceremonijal koji su već odbacili i oni koji su ga svojevremeno i izmislili.

Pišući ovo ranije nisam pridavao važnost detalju koji sada (1987) - za vreme rasprava o nasledstvu »blaga cara Radovana« i ružnih korupcionaških afera nije, mislim, bez značaja.

Usred večere zazvonio je telefon u susednoj otvorenoj sobi. Sef kabineta Mitar Bakić podigao je slušalicu i primio vest.

»Završeno je ono raskopavanje u zidu po vašim instrukcijama, druže Stari, i pronađeno zlato!« - saopšti Mitar glasno radosnu vest.

»Dobro, dobro« — reče njemu Tito, a meni se obrati rečima:

»Eto, vidiš, nije naša Partija bila siromašna.«

Nije izdao naređenje da se zlato premeri i odnese u trezore Partije ili Narodne banke. Njime je raspolagano kao u vreme ilegale - nekontrolisano.

A takav zavereničko-samovoljni metod i odnos prema društvenoj imovini kao ličnoj prćiji praktikovan je i kasnije, godinama, da bi se u ostavinskoj raspravi pojavio problem izmešanosti »ličnog« i društvenog: Titovih autorskih prava na akte istorijskog arhiva; na tuđe lične i kolektivne radove; i njegovo vlasništvo na »Dobanovce« i »Vangu«. Po toj političkoj logici i doktrini ni kraljevski dvorovi na Dedinju nisu predani narodu kome pripadaju, nego ih je koristio »nekrunisani kralj« bez bilo kakvog uvida u umetničke vrednosti, koje je kraljevska porodica Karađorđevića čuvala u njima.

Josip Broz Tito je u ulozi »vrhovnog komandanta« (zvanju koje se normalno ističe samo za vreme rata!) izdavao naređenja da se finansijska sredstva dobijena od Savezne skupštine - na osnovu utvrđenog vojnog budžeta - za odbranu zemlje, troše na stvari koje s odbranom nemaju nikakve veze: izgradnju Briona, dvoraca - »rezidencija«, poklone ... Taj metod je koristio i ministar Gošnjak za lokalne i regionalne poklone (puteve, fudbal...), jer ni on nikada nije polagao račun o utrošku vojnog budžeta.

Finansijski voluntarizam, u stvari korupcionaški odnos prema društvenoj imovini upravnog vrha, proširio se tokom vremena na sve instance i ustanove.

Kao pomoćnik ministra vojske, ja sam postao i član Privrednog saveta - komiteta ministara privrednih resora (Andrija Hebrang, Sreten Zujović, Nikola Petrović) i oficijelni zastupnik ministra vojske, maršala Tita u »Koalicionoj vladi«.

Glavna materijalna sredstva - ratni trofeji i finansije - vojni budžet od oko jedanaest milijardi dinara, bila su u rukama vojske i poverena na rukovanje meni kao pomoćniku ministra vojske, maršala Tita.

Tadašnji rektor Beogradskog univerziteta Stevan Jakovljević i predsednik Srpske akademije nauka Aleksandar Belić, obraćali su se za materijalnu pomoć za Univerzitet i Akademiju. Iz poštovanja prema ovim kulturnim ustanovama, a i njihovim predsednicima (kojima sam, između ostalog, dodelio i automobile na ličnu upotrebu), ustanovama u čijem su krilu odrasli mnogi heroji oslobodilačkog rata, izdavao sam naređenja đa se po trofejnim skladištima, napuštenim nemačkim kućama i školama prikupljaju knjige, instrumenti i mašine i prevoze vojnim kamionima u opustošene biblioteke, fizičke, hemijske i mašinske zavode.

Luksuzni auto »horh-kabriolet«, za koji se pričalo da ga je Hitler poklonio Musoliniju za vreme njihovog istorijskog susreta na Breneru, a meni Dvadeseta divizija poklonila »za Trst« - dao sam maršalu Titu. Ovaj auto dugo je služio za svečanosti i parade.

Svog konja poklonio sam Konjičkoj školi.

Sebi za uspomenu zadržao sam lovačku pušku i jedan od velikog broja

satova, koje je na gomilu pored svog oružja složio Devedeset sedmi nemački korpus, kad je kapitulirao u Ilirskoj Bistrici.

Tako sam se četiri godine posle one noći između 21. i 22. juna 1941, kada sam na povratku iz Beograda bio svedok tutnjanja nemačkih vojnih transporta prema sovjetskoj granici, ponovo našao u izmučenom gradu moje studentske mladosti - Beogradu, gradu vernom i predanom proklamovanim i uzvišenim ciljevima socijalističke revolucije, izraslim u sklopu jedinstvenog antifašističkog fronta i nacionalnooslobodilačkog i revolucionarnog rata.

Sa zadovoljstvom sam slušao od učesnika »Beogradske operacije«
0 podvizima na ulicama i trgovima Beograda »mog« Kraljevačkog bataljona
1 građana Beograda koji su golim rukama otimali oružje iz ruku oholih germanskih fašističkih zavojevača, i njima uništavali njegove borbene jedinice u utvrđenim zgradama, i time olakšavali napredovanje sovjetskih jedinica i Prve armijske grupe NOVJ i doprinosili slavi njenih rukovodilaca.

Teško mi je pala nehumana izjava nekih komandanata Prve armijske grupe - data kasnije u eri »socijalističkog nacionalizma« i oživljenog kominternovskog antisrpstva i otkrivanja velikih gubitaka na Sremskom frontu, uslovljenih i slabostima komandovanja: »Trebalo je pustiti krv srpskoj buržoaziji.«

Komandant ne sme da gaji ovakva čovekomrzačka osećanja prema svojim borcima, pogotovo ne onaj koji je na njihovo čelo došao zahvaljujući umnogome i kominternovskom antisrpstvu.

O teoriji »puštanja srpske krvi« kao leku za Jugoslaviju, čuo sam kasnije i iz usta Vladimira Bakarića.

VOJNOISTORIJSKI ZNAČAJ JUGOSLOVENSKOG NACIONALNOOSLOBODILAČKOG I REVOLUCIONARNOG RATA 1941-1945.

Jugoslavija je kao buržoaskokapitalistička država - građanska monarhija - vodila, aprila 1941, na strani antifašistički orijentisanih država neku vrstu izolovanog rata, u sklopu već započetog fašističko-antifašističkog svetskog sukoba. Ona je angažovala svoju vojsku *isključivo u frontalnom ratovanju* za koje, zbog ogromne brojne i tehničke nadmoćnosti protivnika, očevidno nije bilo uslova. Partizanski, »gerilski« rat, nije mogla uspešno da
vodi zbog rđavih unutrašnjih, političkih, nacionalnih i socijalnih odnosa
- antagonizma vladajućih krugova i naroda. Priznanje poraza u frontalnom ratovanju za konačan poraz u ratu uslovilo je propast i komadanje Jugoslavije kao zajedničke države Južnih Slovena.

Narodi Jugoslavije su ponovno uspostavljanje svoje zajedničke države
- sada na progresivnim društveno-ekonomskim osnovama - najavili započinjanjem oslobodilačkog rata protiv okupatora, pod rukovodstvom Komunističke partije Jugoslavije.

Prolazeći specifičan put razvitka elemenata države (vojske, organa vlasti itd.) u krilu okupatora, Jugoslavija se ponovo javila kao ratujuća država među članicama Antifašističke koalicije. Ona je vodila specifičan kompleksni nacionalnooslobodilačko-revolucionarni, partizanski i partizansko-frontalni rat u okviru velikog koalicionog rata, ali ne više kao buržoaskokapitalistička nego kao socijalistička država u nastajanju, čija je vojska brojala 1941 - osamdeset hiljada, 1942 - sto pedeset hiljada, 1943 - trista hiljada, 1944 - pet stotina hiljada, 1945 - osam stotina hiljada boraca. Zato se Jugoslavija u analizama drugog svetskog rata pojavljuje najpre u poglavljima o međudržavnim, frontalnim ratovima, posle toga u poglavljima o partizanskim ratovima, da bi na kraju ponovo vaskrsla u skupu država koje vode frontalne, međudržavne ratove, i to sa svojim osobenim vidom partizansko-frontalnog rata.

Broj fašističkih vojnika - nemačkih, italijanskih, bugarskih, mađarskih i kvislinških - varirao je u Jugoslaviji od 1941. do 1945. između četiri stotine i osam stotina hiljada, što odgovara ekvavalentu trideset do šezdeset divizija sa odgovarajućim korpusnim i armijskim infrastrukturama. Veliki deo okupatorske vojske, kao što se zna bio je organizovan u vidu manjih operativnih i posadnih jedinica, podesnih za protivpartizansko ratovanje, samostalnih bataljona, pukova i brigada.

Značaj specifičnog, samostalnog jugoslovenskog balkanskog ratišta, u okviru strategije Antifašističke koalicije može se ceniti i na bazi činjenice da je na sredozemno-italijanskom, anglo-američko-francuskom frontu bilo angažovano devetnaest do dvadeset tri nemačke divizije, i to u dvostruko kraćem trajanju (1943-1945) od trajanja jugoslovenskog oslobodilačkog rata (1941-1945).

Ovim poređenjem nikako ne želim da umanjim ulogu armija velikih sila, koje su svojim angažovanjem stvorile one objektivne uslove u kojima je bilo moguće uspešno delovanje jugoslovenske oslobodilačke armije. Ovo samo znači da su neke od njih - anglo-američke - mogle učiniti više od onoga sto su učinile u ratu.

Doprinos jugoslovenskih naroda svetskoj antifašističkoj borbi i teoriji i praksi ratne veštine, visoko su ocenili i neki istaknuti vojni teoretičari Zapada - general L. M. Šasen, Kamil Ružeron i dr.

L. M. Šasen, iskusni ratnik, vojni teoretičar i politikolog piše: »No, ako je Beogradska operacija interesantna po svojim posledicama, ona je, možda, za nas od još većeg značaja po svom razvoju, jer nam daje jedan proročanski uvid u formiranje i upotrebu budućih armija.

Ne ustežemo se da ovo i javno priznamo. *Baza za vojno formiranje sutrašnjeg vojnika treba da bude modernizovana 'gerila'.* (Podvukao - *P. J.)* Jer, tehnika se može strahovito razviti, ali će u jednoj okupiranoj zemlji (ili onoj koja se okupira) uvek biti potrebno umeti da se čovek sakrije, da se rasprši, da se maršuje 'nasumce' ka dalekom cilju, van svakog postojećeg puta, da se približi neopaženo neprijateljskoj straži i ona likvidira nečujno. Isto tako biće potrebno više nego ikada da se poznaje padobranstvo, radio-

-veza, tajno dostavljanje izveštaja. Prema tome, zadatak je Generalštaba da na najbrži način obradi i ozvaniči sve metode koje su otkrili i u praksi primenili narodi koji su sami sebe oslobodili.

Proučavanje razvoja Jugoslovenske narodne armije osvetljeno veličanstvenim akcijama kao što je bila ona kod Beograda, *treba da postane klasično u školama sutrašnje francuske armije.«*[n] (Podvukao - *P.J.)* Sasen ovde jednostrano posmatra Beogradsku operaciju - samo kao jugoslovensku a ne sovjetsko-jugoslovensku, u kojoj je veliku ulogu igrala sovjetska artiljerija, tenkovi i avijacija.

Evo šta o tome kaže Ružeron:

»... posmatrali smo više od godinu dana, od 1943. do 1944, ceo anglo-američki ratni napor u Evropi kako zadržava dvanaestak nemačkih divizija na italijanskom frontu, dok 100.000 jugoslovenskih seljaka zadržava mnogo veći broj s one strane Jadrana... Jedno dvadeset divizija očistilo je za nekoliko nedelja, u proleće 1941, regularne armije Grčke i Jugoslavije. Za vreme od četiri godine trideset italijanskih divizija, potpomognute od nekoliko bugarskih i snagama koje su srpska i hrvatska 'vlada' stavile u borbu (a Nemci i Mađari? - *P. J.)* nisu uspele da u toj zemlji zavlada vlast osovine. Partizani su u više mahova i usred Jugoslavije držali teritoriju veliku kao Belgija, pobuna je zahvatila Grčku, zatim Albaniju, potrebno je bilo periodično slati dopunske kontingente nemačkim trupama, jer zona koju su kontrolisali partizani postajala je sve šira.

Od 1941. do 1945. Jugoslavija je bila za Musolinija ono što je Španija bila za Napoleona. U aprilu 1943. godine, kada je zarobljavanje dva ekspediciona korpusa na Donu i u Tunisu oslobodilo Italiju svake daleke brige, evo nekoliko izraza kojim je nacionalni savetnik Giljelmoti, govoreći preko Radio-Rima ocrtao okupaciju Balkana: 'Vreme je da Italijani upoznaju ovu situaciju... Naše jedinice moraju stalno da se drže u stanju uzbune. Naše kolone za snabdevanje često su iznenađivane i uništavane. To je bolno. Svako je ugrožen. To je zaista svirep i iscrpljujući rat. Uzvišena fašistkinja koja je donedavno pretila Evropi sa svojih '8 miliona bajoneta' slomila se pred 100.000 jugoslovenskih seljaka.'«

O kunktatorskoj britanskoj vojnoj strategiji, o njenom zastarelom i bojažljivom karakteru - nesaglasnom s mogućnostima raspoložive vazduhoplovne, tenkovske, motomehanizovane, artiljerijske i tehnike veze - govori, pored ostalog, i telegram generala Aleksandera generalu Ajzenhaueru koji je ministar spoljnih poslova Velike Britanije, Entoni Idn, koristio, oktobra 1943. godine, da bi ubedio Staljina u nemogućnost otvaranja »Drugog fronta« u zapadnoj Francuskoj.[15]

[13] **L. M. Šasen: *Istorija Drugog svetskog rata,* Vojnoizdavački zavod »Vojno delo«, Beograd, 1955. godine, str. 617-618.**

[14] **Ružeron: *Budući rat,* Vojnoizdavački zavod »Vojno delo«, Beograd, 1952. godine, str. 246-247.**

[15] ***Moskovskaja konferencija ministrov inostranih del SSSR, SŠA i Velikobritanii,* Moskva, 1984. godina, str. 197-209.**

Sve je pobuđivalo misao da Englezi žele da raznim diplomatsko--političkim kombinacijama obezbede uništenje nemačko-fašističke vojske na sovjetsko-nemačkom frontu - poput onog uništenja Napoleonove »armade« 1812. godine, i da na kraju - izmislivši neki novi Vaterlo, prigrabe sebi i ratnu slavu i glavnu reč na mirovnoj konferenciji.

Ratno iskustvo Jugoslavije, negativno u aprilskom ratu 1941, a pozitivno u oslobodilačkom ratu od juna 1941. do maja 1945 - čiju bit čine silazno-uzlazne vojnotehničke transformacije - povezane u jednu celinu, daje odgovore na mnoga pitanja na koja ne mogu dati odgovor pojedinačno ni teorija partizanskog ni teorija frontalnog ratovanja, nego samo obe zajedno.

Oslobodilački rat naroda Jugoslavije - usavršeno i osavremenjeno vekovno jugoslovensko hajdučko-uskočko, vojnokrajiško i ustaničko ratno iskustvo - delo patriotskih i revolucionarnih pobunjenih masa na čelu sa KPJ - govori pre svega da se za forme organizacije oružanih snaga i operativno-taktičkih načela treba opredeljivati na bazi određene situacije, ratnog cilja i karaktera rata koji se namerava voditi. On se celokupnom svojom pojavom i pojedinostima opire šablonizmu, doktrinarstvu, »univerzalnosti« i »večnosti« strategijskih i operativno-taktičkih vojnih načela i ukazuje na specifičnu organizovanost koja razgara stvaralaštvo ljudi.

Poznato je da je bitka kod Valmija 1792, u kojoj su slabo naoružane francuske revolucionarne snage porazile intervencionističku kontrarevolucionarnu vojsku evropskih prusko-austrijskih dvorova, toliko delovala na velikog nemačkog pesnika Getea da ju je on na bojnom polju okarakterisao kao početak nove ere.[16] Njegovo oduševljenje došlo je otud što je pobedom kod Valmija oboreno vladajuće shvatanje po kojem se dobro obučenoj vojsci - plemićkoj oklopnoj konjici ne može suprotstaviti vojska sastavljena od amatera - neregularna pešadija.

Pre drugog svetskog rata čovečanstvo se pitalo mogu li male države učiniti nešto za odbranu svoje nezavisnosti. Defetistički duh koji su fašisti stvorili u mnogim zemljama doveo je neke od njih pod fašističku vlast bez otpora ili uz veoma slab otpor. Mnogima je izgledalo nerealno svako suprotstavljanje nemačkoj fašističkoj ratnoj mašini, čak i dobro opremljenom vojskom, dok su vesti o ustanku nenaoružanog naroda protiv fašističke vlasti u okupiranoj Evropi 1941. izgledale malo verovatne - fantastične. Pa ipak, narodi Jugoslavije su se odlučili, uprkos svim dotadašnjim shvatanjima o »mogućem« i »nemogućem«, ne samo da pruže otpor već i *da objave otvoreni rat okupacionoj nemačkoj i italijanskoj vojsci, »neregularnom«, slabo naoružanom pešadijom protiv savremene oklopne vojske podržavane moćnom avijacijom,* poneseni onom Njegoševom: »Neka bude što biti ne može!«

[16] **»Ovde, danas, otpočela je nova epoha u svetskoj istoriji. To je prva pobeda naroda nad kraljevima.« (L. Ranke: Ursprung und Begin der Revolutionskriege, Leipzig, 1875, str.**

»Sa četiri puške protiv četiri države!«... Kako je naš rat figurativne negde okarakterisao neki partizan.

Ovaj rat započet sa apsolutnim minimumom ratne tehnike i vojne organizacije, u uslovima rasparčanosti i versko-nacionalne zavađenosti zemlje i guste mreže okupatorskih garnizona, vođen gotovo isključive oružjem otetim od neprijatelja, trajao je četiri godine i završio se pobedom onih koji su imali hrabrosti da ga preduzmu protiv tada najmoćnije vojne koalicije. Na bazi iskustva jugoslovenskog partizanskog rata od 1941. do 1945. *postalo je očevidno da je moguće početi i sa uspehom voditi samostalni oslobodilački rat u malim zemljama protiv velikih zavojevača u vidu partizanskog ratovanja, ali samo pod uslovom da postoji jasna perspektiva razvitka borbe i konačan politički cilj, prihvatljiv za ceo narod ili njegovu ogromnu većinu. Nova »dopunjena i prerađena izdanja« ovog rata u malim zemljama, zaključno sa Vijetnamom*, *Avganistanom, to očigledno potvrđuju.*

Najdragocenije iskustvo jugoslovenskog oslobodilačkog partizanskog rata - kako ono opšte tako i moje lično preraslo u duboko uverenje - jeste saznanje da nikakva nadmoćnost protivnika ne može sprečiti narod koji brani svoju zemlju da ne vodi uspešno rat sve do pobede, i da je uvek moguće naći pogodne forme oružane borbe samo kad postoji čvrsta rešenost i volja naroda za tu borbu.

Suština toga iskustva svodi se, dakle, na praksom potvrđeno saznanje da svaka zemlja i njen narod može, ako to želi, voditi *samostalan*, *nezavisan rat* protiv bilo koga velikog zavojevača i tako izbeći vazalstvo, koje ne donosi samo neprijatelj nego, prirodom stvari, i veliki saveznik svojom »nesebičnom pomoći«. *Narodi su dobili u ruke pouzdano antizavojevačko, antiokupaciono sredstvo.*

Činjenica da ulazak zavojevača u neke, pa čak i u sve gradove jedne male zemlje nije dovoljan razlog za kapitulaciju, kao i saznanje da čak i posle okupacije postoje uslovi za vođenje rata - jeste od epohalnog svetskoistorijskog značaja. Partizanski rat je »mali rat« samo dotle dok u njemu učestvuje mali broj ljudi. On prestaje i prestaće da bude »mali rat« kada ga istovremeno budu vodile sve one zemlje koje nemaju mogućnosti da u dvoboju tehnike i velikog broja ljudi budu ravnopravne, što sve više postaje istorijska stvarnost na koju će epohalno uticati pojavljivanje u rukama »malih« ručnog nuklearnog oružja.

Narodi Jugoslavije platili su rešenje tog istorijskog zadatka, pored ostalog, i sa više od milion i sedam stotina hiljada ljudskih žrtava, odnosno sa oko 10 odsto svog predratnog stanovništva (približno koliko četiri velike države - Francuska, Italija, Velika Britanija i SAD zajedno!) od toga boraca 305.000 poginulih i 425.000 ranjenih (približno koliko svaka od pomenutih velikih država pojedinačno!). Stoga je prirodno da oni duboko poštuju slobodu drugih naroda i da ih, u granicama svojih mogućnosti, pomažu da tu slobodu čuvaju, ili je osvoje ako do nje još nisu došli Isto tako je razumljivo da zemlja kojoj su ratna razaranja stolećima uništavala

ljude, materijalne i kulturne tekovine, iskreno želi mir i da se za njega aktivno bori.

Međutim, borba koju su vodili jugoslovenski narodi nije omogućila samo pobedu u ratu i vaskrsavanje zajedničke države Jugoslovena na novim društveno-političkim i ekonomskim osnovama. Ona je razvila svest o subjektivnoj vrednosti i dala ljudima volju da se posle rata svestrano založe u odbrani svoje nacionalne nezavisnosti, na savladavanju kulturne i ekonomske zaostalosti naroda i izvlačenju zemlje iz polukolonijalne zavisnosti od inostranstva.

REGISTAR LIČNIH IMENA*

Ajnštajn, Albert 31, 66, 95
Ajzenhauer, Dvajt 589
Aleksandar Veliki Makedonski 35, 126
Aleksander Harold, feldmaršal 555, 570, 572, 584, 589
Aleksić, Milan 95
Ambrozio, Vitorio 325, 423, 433
Anders, Vladislav 362
Andrić, Ivo 6
Antončić, Milan Velebit 119,123,281, 301
Arhimed 95
Artuković, Andrija 52, 581
Ašanin, M. 148
Aterton 165, 168, 183, 224
Augustinčić, Antun 425
Avbelj, Viktor 568
Avšič, Jaka 585

Babić, Golub 192, 195
Babić, Radomir 322, 386, 387
Babović, Spasenija Cana 193,194,229,450
Bačak, Luka 44, 45, 487
Bačak, Nada 44, 45
Bačarević, Svetislav 56
Baćović, Petar 316, 317, 383
Badenski, Ludvig 433
Bader 229, 233
Badoljo, Pijetro 468
Bajalica, Mirko 116
Bakarić, Vladimir 62, 285, 301, 329, 336, 393, 473, 495, 499, 505,508,523,529, 564, 565, 587
Bakić, Mitar 322, 449, 455, 520, 558, 585
Bakić, Vojin 50, 284, 520
Bakiš, Jovan 50
Balen 581
Balen, Šime 390
Balčić, Dušan 519
Balčin, Jovo 519
Ban,M. 128
Ban, Siniša 51
Banina, Ante 393
Barović, Dušan 559
Barton, Ričard 422
Bartu, Luj 72
Basta, Milan 580
Bastajić, Pavle 59, 81, 82
Batinić, Boja 260, 378, 393
Bećarević, Boško 200
Bejli, Hadson 313
Bejlis 94
Belić, Aleksandar 76, 586
Belinić, Marko 517
Belojević, Milovan Mačak 279
Berne 154
Beneš, Eduard 106
Bergson, Anri 66
Berija, L. P. 87
Berus, Anka 344
Bijedić, Šukrija 393, 580
Bilimović, Anton 76
Binder 281
Biočić, Ante 559
Biroli, Pircio 325
Bižal 487
Bjelajac, Stanko 299-301, 311, 393, 470, 567,580
Blagojević, Milan 169
Blagojević, Mile 113
Blažević, Jakov 520
Blomberg, Vemer fon 81
Boban, Ljubo 515
Bobrov, J. A. 82
Bogavac, Blagoje Pop 116, 119
Bogavac, Dragoslav 116, 120, 121, 178, 185, 187
Bogdan, Peko 559
Bogdanović, Gedeon Geca 548, 580
Bojanić, Milenko 89
Bojanjac, Simo 37, 38
Bok, Fedor fon 91
Bolen, Čarls 368

* *Napomena:* **Registrima nisu obuhvaćeni potpisi ispod fotografija u obe knjige, »Prilozi« (koji su dati kao faksimili) i pogovor u drugoj knjizi.**

Bone, Žorž 105
Borojević, Branko 350, 467
Borojević, Slavko 350, 386, 393
Borojević, Svetozar 33, 38, 359
Borštner, Jože 555, 568
Bošković, Dragoljub 123
Bošković, Nego 83
Bošković, Ruđer 75
Božić, Kamenko 213
Božić, Milan 169, 170
Božović, Božo 550, 555, 579
Božović, Branislav 389
Božović, Milomir Balo 114, 288
Branković, Vuk 403
Branković, Jovan 34
Brašić, Miloš Miša 185, 186, 459, 504
Braun, Verner, 111
Braunšvajg, Ferdinand hercog fon 350
Brdar Bogdan 563
Brkić, Dušan 519, 523
Brkić 55
Brkljač, Dane 181
Brodnik, Ružica 170
Brolji, Luj de 86, 94, 227
Bronzić, Zivko 341
Broz, Josip Tito 7-12, 26, 27, 57-59, 61, 62, 65-67, 71-73, 88, 99, 117, 118, 131,139,166,173,174,182,186-189, 191-194,196,197,202,207,208,210, 212-214,220-222,224,225,229,230, 233, 236, 237, 246, 247, 253, 258, 259, 261-266, 268-271, 273, 277, 281--294,296,300-302,313,316,318,322, 331, 332, 334, 335, 337, 338, 343, 344, 347, 348, 351, 357, 358, 360, 363, 364, 366,371,373-375,377-384,387,388, 390-392, 394-396, 398, 399, 401 —-405, 407, 408, 412, 414-425, 428--430, 433, 436, 442-445, 449-451, 453,455,457,459-463,466,467,471, 472, 480, 481, 493, 495, 496, 498, 507, 509,510,514-516,518,521,524-528, 532, 533, 538, 542, 545, 550, 551, 557-559,568,571-574,581,584-586
Bubalo, Nikola 234
Budak, Mile 39, 49, 52, 62, 63, 285, 529, 548, 580-582
Budisavljević 77
Budisavljević, Jovanka 300
Bugarčić, Kosara 113
Bugarčić, Nikola 83, 97, 113, 119
Buha, Boško 462
Bulajić, Milan 521
Bulat, Rade 549
Buljba, Taras 463
Bunčić, Dragić 519
Burdžević, Rifat 275, 286
Burić, Mirko 393
Cankar 510
Cedung, Mao 126,129,130,135,139,161, 174, 333, 425, 445
Cičen, Li 533
Čuvaj, Slavko 82
Cvetković, Dragiša 82
Cvetković-Majer, Vera 393
Cvijić, Jovan 76
Cvitković, Ivan 48, 64

Čačić, Lujo 499
Čajetinac, Miodrag Čajka 186
Čakalo, Jovo 393
Čaldarević, Mladen 393
Čang, Kajšek 128, 174
Čao, Huan 533
Čarapić, Vasa 240
Čarls I 533
Čarnojević, Arsenije III 128, 433
Čengić, Smail-aga 33
Čerčil, Randolf 366, 493-495, 506, 509, 512, 540-545
Čerčil, Vinston 40, 76, 157, 166,167,174, 203,312-315,317,365-373,375,405, 413,425,432,434,438-440,462,465, 469,493-497,509,510,512,513,515, 518,520,521,526,532,535,541-543, 545, 571-574
Černi, Josip 560
Čižinski, Josip - Gorkić 66
Čolaković, Rodoljub 66, 121, 124, 152, 155, 176, 177, 191, 337, 462
Čolić, Dragan 393
Čukulić, Žika 114-116, 122, 123, 285
Čulinović, Ferdo 522, 523

Ćano, Galeaco 73
Ćetković, Pero 207, 215, 275, 302, 322
Ćezolo 325
Ćirilo 497
Ćopić, Branko 193, 299, 406
Ćosić, Dobrica 202

Dakić, Spasoje 168
Daladje, Eduard 86
Dalmaco 325
Dals, Alen 513
Daljević, Koja 147
Damjanac, Luka 235
Damjanović, Slobodan 114
Danton, Zorž Žak 76
Dapčević, Peko 8, 95, 192, 237, 239, 247, 258, 270, 273, 322, 380, 387, 396, 397, 399, 455, 462, 557-569,583
Darije I 126
Davidov, Denis 127
Davidović, Ljuba 57
Davidović, Pavle 34
Davorjan, Milan 399, 466

Debeljak, Stjepan 393
Dedijer, Vladimir 5,13, 62, 196, 212, 213, 268, 269, 284, 294, 318, 353, 355, 356, 363, 371, 374, 380, 390, 407, 413, 415, 498, 507, 510, 515, 516, 521, 538
Delčev, Goce 195
Detelić, Ratko 389
Demonja, Nikola 523
Denic, Karl fon 445, 446, 570
Derok, Jovan 159, 167, 170, 171, 175
Despotović 192
Deutcher, Isak 410
Didro, Denis 76
Dikin, Vilijem368,374,383,391,462,463, 465
Dii, Džon 166
Dimitrijević, Dragutin Apis 57, 82
Dimitrov, Georgi 237
Dipold 413
Dobrić, Mile 37
Dolfus, Engelbert 72
Dolničar, Ivan 580
Dorf 50
Draganić, Slavko 559
Draganović, Krunoslav 271, 468
Dragićević, Ivan 509
Dragićević, Veljko 165, 285, 337
Dragišić, Miro 116, 119-121, 178, 185, 187, 207, 211, 255
Dragojević, Ljuba i Darinka 56
Dragosavac, Dušan 522
Drajfus, A. 94
Drapšin, Petar 8, 237, 239, 246, 248, 249, 259, 492, 505, 523, 548, 551, 555, 559, 561,562,564,566,568,569,577-579, 582, 583
Drašković, Ivan 43
Drina 394
Dubajić, Simo 222, 548, 570, 580-582
Dudić, Dragojlo 9, 10
Dugalić, Momčilo 121, 123, 183
Duka 34
Duka, Đorđe 34
Dukić 114, 115, 116, 123, 170
Dumandžić 581

Đelević, Ivan 182-184, 194, 224, 225
Đerić, Gligor 235
Đerić, Marko 235
Đerić, Stevan 235
Đerić, Todor 235
Đilas, Milovan 66,117,120,131,182,190, 191,193,194,196, 205, 246, 249, 277, 279,282,284,322,335-337,353,363, 373,374,377,380,384-389,397,433, 449, 460, 467, 468, 496, 526
Đokić, Milena 281
Đoković, Novak 182
Đoković, Stanimir 279
Đujić, Momčilo 288, 291, 573
Đuretić, Veselin, 417, 425
Đurić, Ljubodrag 190, 230, 270, 273, 349, 390, 450
Đurić, Radoslav, 159, 160, 167, 170-173 175
Đurišić, Pavle, 137, 316, 414
Đurović, Mašan 182
Đurović, Milisav 123
Đurović, Vako 391, 396

Eliot,Volter 374
Engels, Fridrih 50, 60, 78, 119, 281, 284, 295, 333
Ercegovac 44
Etveš, Jožef 476

Fabri, Šari 86, 88
Falkenhauzen, Erih 139, 445
Fančić, Petar 276
Fen 560
Ferdinand, Franc 515
Filipović, Stevan 50, 66
Filipović, Sulejman 462
Fleming, Aleksandar 76
Forman, Miloš 27
Franc, Jozef 36
Francetić, Jure 272, 273, 275
Francisko, Franko 161, 236, 238, 375
Frank-Stadler, Josip 52
Franklin, Bendžamin 76
Frankopan, Krsto 54
Frič 81
Fridrih II 350, 581
Frković, I. 581
Frković, M. 581
Frol, Ivo 393

Gaćeša, Vasilj 240, 302
Gaćinović, Vladimir 82
Gaj, Ljudevit 48, 475, 497
Garibaldi, Đuzepe' 76
Garibović-Lalović, Kaja 393
Gavričenko, Aleksej 349
Gavrilov 110, 111
Gavrilović, Dragutin 411
Gering, Herman 366, 516
Gete, Johan Volfang 590
Giljemonti 589
Gizo, Fransoa 476
Glavaš, Stanoje 240
Gol, Šari de 91, 92, 102, 494
Golubić, Mustafa 59, 82
Gorbačov, Mihail 214, 505
Gorki, Maksim 50
Gošnjak, Ivan 12, 203, 239, 256, 301, 304, 322,329,335,467,472,473,489-492, 495,498-500,502,506,512,517,527, 576, 583, 586

Gredelj 309
Grigorjev 501, 504, 541, 542
Grmuša, Rade Rara 359, 393
Grol, Milan 76
Grubor, Nikola 470, 471, 484, 555
Grujić, Periša 559
Grujić, Radoslav M. 48, 475
Grulović, Nikola 155, 240
Gubec, Matija 11, 449, 550
Guderijan, Hajnc 110
Gundulić, Ivan 52

Habsburški, Oto 369, 511, 535
Hadson, Djuen 165, 365, 374, 418
Hadžić, Jovan 113, 120
Hajdin, Danica 519
Hajduk Veljko 139, 195
Hajzenberg, Verner 31, 111
Hamović, Rade 558
Haravan, Mika Šuca 207
Harding 574
Hariš, Ilija Gromovnik 304, 470
Has, Herta 467
Hebrang, Andrija 62, 72, 256, 284, 285, 299, 300, 303, 309, 335, 336, 337, 360, 467, 473, 488, 490, 491, 495, 498, 499, 506, 508-510, 512-524, 527-530, 533, 541, 542, 564, 584, 586
Hebrang, Olga 499
Hegel, Georg V.F. 119
Heldenfeld 34
Helmut 177
Hemingvej, Ernest 38
Henč 558
Himler, Hajnrih 362, 516
Hindenburg, Paul fon 72
Hitler, Adolf 7, 43, 51, 72, 73, 80-82, 85, 87,93-96,100,102,103,105,110,111, 143,153-155,168,189,208,222,257, 296-298,308,317,321,328,350,364, 368, 371, 413, 423, 431, 433, 445, 446, 448, 470, 493, 514, 569, 570, 586
Hodža, Fadilj 337, 402
Hohšteter, Vojko 301, 393
Holjevac, Većeslav 301,304, 313, 322,329
Horstenau, Glez fon 52,154,278,298,316, 362-364,366,371,509,510,513,540, 570
Hrebeljanović, Lazar knez 165
Hribar, Janez 568
Hrnjica, Mujo 46, 483
Humo, Avdo 240

Idn,Entoni 99,313,375,425,432,512,589
Igo, Viktor 76
lieta, Ilija Trbulja 39
Ilić, Milan Čiča Šumadijski 207, 213, 220
Ilić, Nikodije Kodo 176, 177
Ilić, Pavle Veljko 7, 352, 374, 414
Isaković, Antonije Lule 6, 186, 187, 215, 249, 449
Ismej, Hestings 434
Ivanović, Dragiša 560
Ivanović, Lj. 128
Ivanović, Miladin 207, 278
Ivanović, Siniša 468
Iveković, Mladen 49, 335, 390
Ivković, Obren 355

Jakac, Božidar 425
Jakovljev, A. S. 111
Jakovljević, Stevan 586
Jakšić-Božić, Dragica 42, 169, 170, 295
Jakšić, Dušan 93
Jakšić, Đuro 17, 36, 41
Jakšić, Isidor Lala 273
Jakšić-Korać, Ljubica 520
Jakšić, Marica 17, 36
Jakšić, Marta 37
Jakšić, Milan 224
Jakšić, Milka 42, 295
Jakšić, Miomir 420
Jakšić, Pavle 5-9, 11-13, 26, 32, 36, 41, 45, 50, 79, 94, 111,123, 129,154, 172, 194, 207, 209, 213, 270, 275, 286, 322, 329, 342, 349, 350, 355, 387, 396, 400, 420, 460, 462, 498, 499, 543, 544, 559, 563, 568, 579
Janić, Vlado 122
Janković 171
Janković, Blažo 459
Janković, Stojan 391, 580
Januz, Stevo 393
Jasnić, Danica Koka 97, 98, 113, 119
Jelačić, Josip 43, 475
Jerković, Mate 546-549
Javđević 383
Jevremović, Miodrag 123
Jevtić 160, 175
Jodl, Alfred 7, 51, 308,342, 353,413,417, 423, 433, 445, 446
Joka, Ignjatije 393
Jolić, Novica 123, 211
Jončić, Nikola Koča 83, 114, 115
Josip II 307
Jovanović, Arso 8,210,270,272,282,286, 293, 294, 332, 472, 500, 503, 527, 556, 558, 570, 574, 577, 579
Jovanović, Dragoljub 57, 510, 541
Jovanović, Joca Pižon 57
Jovanović, Jovan 181
Jovanović, Jovan P. 354
Jovanović, Lazar 113-115
Jovanović, Mirko 444
Jovanović, Radivoje Bradonja 192, 199
Jovanović, Žikica Spanac 11
Jovanović, Živojin Kika 123
Jovanović, Zdravko 226

Jovičić, Ljubica 113
Jovičić, Mileva Belka 393
Jovičić, Olga Rita 113, 119, 123, 250, 251, 255, 267
Judin P. F. 76, 94
Jurica, Pero 181

Kadogan, Aleksandar 167
Kajganić, Branka 170
Kajić, Kole 470
Kajtel, Vilhelm 7, 51, 153, 154, 168, 308, 328, 342, 353, 413, 423, 433
Kalember, Božo 234, 260, 267, 276
Kaligula 526
Kambera 297
Kanaris, Valter Vilhelm 103, 533
Kapičić, Jovo 207, 215
Karabegović, Osman 240, 304, 322
Karadžić Stefanović, Vuk 476, 507
Karađorđe 131, 139, 143, 157, 192, 195, 199, 369, 370, 431
Karađorđević, Aleksandar 54, 55, 57, 70, 72, 76, 173, 332, 444, 450
Karađorđević, Đorđe 76
Karađorđević, Pavle 99
Karađorđević, Petar I 38, 55, 57, 76
Karađorđević, Petar II 100, 383, 425, 510, 542
Karamata, Jovan 76
Kardelj, Edvard 7, 8, 72, 173, 191, 196, 293,294,302,336-338,480,526,527, 536-538
Karpoš 128
Katarina II 526
Katić, Draginja Katica 122, 279, 280
Katić, Zoran 211
Katon, Marko Porcije 61, 578
Kašanin, Radivoje 78, 520
Kaše, Zigfrid fon 278, 363, 364, 366, 371, 417, 510
Kavakibi, Abd ar-Rahman 406
Kavalero, Ugo 325
Kavur, Kamilo 76
Kazicki-Fidler, Aleksandar 45
Kazimirović, Vasa 52, 154, 236, 316, 362, 364, 366, 510, 570
Keserović, Dragutin 167, 168
Kibler 503, 560, 566, 567, 579, 580
Kidrič, Boris 12, 66, 337, 536
Kiri, Irena 226
Kiseljov 545
Kladarin, Đuro 299, 301, 308-311, 322, 329,358,360,393,396,448,451-453, 455, 472
Klarić 44. 45
Klark, Arčibald Ker 365
Klauzevic, Karl 107, 129, 130, 481, 500
Kleman, Rene 91
Klemanso, Zorž 76
Kljajić, Filip Fića 155, 206, 207, 212, 218, 250, 251, 275, 280, 322, 406, 450
Knežević, Milan 256, 393
Knežević, Radivoje 97, 113, 114, 120, 167
Knežević, Vladimir Voloda 258, 275, 286
Kocbek, Edvard 49
Kojić, Nikola 393
Kolar, Zdravko 393
Kolarević, Tika 123
Koliševski, Lazar 337
Kolumbo, Kristifor 32
Komnenović, Danilo 565
Kon-Hebrang, Olga 360
Končar, Rade 520
Kopinič, Josip Vazduh 10, 62, 120, 285, 294, 520
Koprenica, Cane 519
Korać, Boža 113-115, 207, 389, 520
Korać, Dušan 27
Korać, Veljko 113,114,491,518-521,524
Kornjejev 494
Koroljov S.P. 111
Korošec, Anton 332
Kostić, Dušan 393
Košutić, August 362, 494, 514
Kovačević, Sava 148, 240, 247, 258, 386, 388, 397, 400, 450, 525, 550, 551
Kovačević, Veljko 252, 302, 492, 528, 549
Kovačević, Voja 259
Kovačić, Ivan Goran 231, 394
Kozak, Lado 8
Krajačić, Ivan Stevo 283, 285—287, 336, 471, 472, 488, 495, 521, 541, 542
Kralj, Ivo 393
Kraljević, Marko 49
Kreačić, Otmar 546, 549
Kreća, Stanko 393
Kren 187
Krestić, Vasilije 476
Kretijen, Auri 86, 90
Krešo 577
Križanić, Juraj 497
Krizman, Bogdan 298
Krleža, Miroslav 50
Kromvel, Oliver 463, 533
Krsmanović, Branko 155
Krstonošić, Aleksandra Nanica 152
Krstulović, Luce 356
Krstulović, Vicko 322, 335, 356, 425, 467
Krtinić, Nikola 181, 211
Kruks, Viljem 89
Krunić, Uroš 301, 393
Ksenofontov, E. 93
Kujundžić, Boro 221, 222
Kujundžić, Danilo 222
Kujundžić, Gojko 222
Kujundžić, Milko 222
Kujundžić, Rajko 222
Kukoleča, Stevan 56

Kukoč, Ivan 322, 356
Kukuljević, Ivan Sakcinski 473
Kulenović, Džafer 581
Kulenović, Skender 284
Kun, Bela 113
Kutuzov, M.J. 127, 517
Kušić, Milenko 179, 186, 189, 190, 193, 194, 197, 289, 357
Kvaternik, Slavko 39, 476
Kveder, Dušan 239, 536, 575

Labović, Veljko Škrba 182, 183, 194, 224, 225
Labus, Miloš 181
Labus, Nikola 181
Lalatović, Mirko 165, 175, 374
Lalato vic, Zaharije 316, 317
Lalić, Mihailo 259
Lalović, Pero 393
Lamartin, Alfons 76
Landau, Lav 111
Lauski, Saša 526
Lanžven, Pol 94, 95
Lavai, Pjer 91
Laziš, Milorad Šuca 278
Lekić, Danilo Španac 226, 231, 234, 239, 248, 269, 292, 348, 360, 450
Leković, Mišo 347, 413
Lenjin, Vladimir Iljič 20, 24, 66, 82, 93, 237, 243, 281, 333, 379, 410, 534
Ler, Aleksander fon 9,154, 313, 325, 381, 433, 548, 567, 568, 570, 571, 580, 582
Leskošek, Franc 536
Levičnik, Karei 559, 568
Ličina, Milan 116
List, Vilhelm 153, 154
Litvinov, M. M. 71, 105
Loched 581
Lojd, Džordž 76
Lorković, Mladen 39, 62, 285, 513, 529
Lorković, Melita 11
Lukačević, Vojislav 316, 383
Lukić, Vojin 226
Luković, Marko 84, 97
Luković, Slobodan 113
Lunačarski, A. V. 82
Lutić fra 274

Ljotić, Dimitrije 6
Ljubibratić, Jefto 34
Ljubičić, Nikola 12, 444
Ljudevit II 54
Ljumović, Božo 249, 374

Macakanja, Adam 393
Macini, Đuzepe 76
Mario vič 154
Maček, Vlatko 82, 84, 332, 362, 477, 483, 494,510,513,515-517,521,541,542, 581
Magašić, Moro 505
Magovac, Božidar 510, 512, 521, 524
Mahin, Fjodor 337
Mak, Karl 38
Makenzen, August 38, 433, 438
Makijaveli, Nikolo 419
Maklejn, Ficroj 374, 375, 440, 494
Makmilan, Harold 584
Mandić, Gligo 386
Mandić, Nikola 39, 52, 548, 580, 581
Manojlović, Stanko 522
Manola, Srećko 301, 339
Manuilski, D. Z. 237
Maočanin, Ferdo 34
Maoduš, Stevo 559
Maraković, Nina 300, 301, 311, 330, 393, 397, 400, 446
Maričić, Živan 123,263,275,284,300,378
Marić, Milomir 122
Marinković, Jovan Ivo 523
Marjanac, Rade 462
Marković, Sima 65-67, 72, 76, 233, 243, 336, 338
Marks, Karl 22, 31, 60, 209,281,284,295, 523
Marojević, Milinko 393
Martinović, Ljubo 519
Martinović, Mile 522
Martinović, Ratko 226
Martinović, Uroš 212
Masarik, Tomaš 76
Maslar, Mile 114, 121
Matetić, Vlado 546, 549
Matevosjan 110, 111
Matičević, Veljko 559
Matić, Anka 95, 96, 270
Matić, Stoj an 520
Mažar, Josip Soša 523
Mažuranić, Ivan 33, 497
Medvedev, Roj 76, 87, 94, 104, 110, 111, 238, 406, 446
Mesić, Ademaga 580
Meternih, Klemens 462
Metikoš, Milan 44
Metlić, Dušan 273
Metodije 497
Meštrović, Ivan 76
Mihailović, Draža Čiča 6, 150, 162, 165-168,172-174,186,187,233,305,316, 318, 364, 365, 372, 375, 383, 417, 418, 432, 434, 436, 439, 464, 494, 495
Mihajlović, Zivorad Šilja 509, 524
Mihajlović, Stevan 34
Mihanović, Antun 43
Mijadžević, Branko Buca 281
Mikašinović, Mihailo 34
Mikl 564, 579

Mikulić, Branko 271
Milanković, Milutin 76
Milanović, Marko 393
Milanović, Nikola 166, 364
Milašinović, Petar 212
Milenković, Ljubodrag 180, 181
Miletić, Boža 197
Miletić, Petko 65, 66, 197
Mileusnić, Dušan 386
Milićević, Rade 181
Milojevići 520
Milojević, Miloje 203, 275, 278—280, 348
Milojević, Rade 393
Milosavljević, Milosav 226
Miloš 147, 148
Milošević, Radovan Čarapan 113, 123
Milošević, Sima 250, 394
Milovanović, Miodrag Lune 117
Milutinović, Ivan 131, 196, 246, 249
Miljanić, Dušan 246
Miljković, Huška 305, 483, 485, 486
Minderović, Čedomir 207, 278
Minić, Miloš 191
Mirčetić, Dragoljub 170
Mirabo, Onore 76
Mira, Zoašen 127
Mirković, Miroslav Kosovac 272
Mitić, Ranko 299
Mitrinović, Beba 113
Mitrović 277
Mitrović-Đilas, Mitra 283, 284, 288
Mitrović, Mojsije 207
Mitrović, Ratko 159, 168, 171, 172, 175, 177, 185, 186, 504
Mitrović, Stefan 179, 189, 190, 193, 194, 197, 289, 357, 384, 385, 392, 393, 451, 454, 456
Miščević, Miloš 322
Mišić fra 102
Mišić, Živojin 76, 187, 199, 450
Mitin, M. B. 94
Molotov, V.M. 70, 214, 365
Momčilović, Milan 519
Monteskje, Šari Luj 76
Montgomeri, Bernard 439
Mraković, Milan 393
Mrkić, Marko 519
Mrkonjić, Petar 38
Mrkšić, Đuro 386, 393
Mudrinić, Velja 49, 582
Mudrinić, Milutin 49—51, 582
Mugoša, Špiro 273
Murat I 581
Musolini, Benito 43, 61, 69, 70, 72, 208, 298, 365, 423, 425, 433, 458, 509, 586, 589
Mušicki, Lukijan 45
Muže 482
Nad,KostalO,239,290,304,305,322,342, 348, 412, 429, 490, 581, 583
Napijalo, Milan 519
Napoleon, Bonaparta 38, 91, 126-129, 232, 295, 351, 354, 369, 370, 431, 464, 526, 589, 590
Narančić, Milenko 119, 123, 151
Natlačen, Marko 52, 294, 538, 580
Nazor, Vladimir 390, 394, 395, 495, 507
Neave, Airey 110, 445, 567
Nedeljković, Raja 194, 207, 275
Nedić,Milan6,63,143,144,187,216,217, 219, 320, 495
Nenadović, Ljuba 150
Nenezić, Radojica 184
Nenezić, Zoran D. 63, 71, 77, 496
Netig, Vlatko 50
Nešković, Blagoje 66, 191., 200, 240, 285
Nešović, Slobodan 336
Nevajda, Milan Mićan 327, 393
Nevajda, Stanko 393
Nikić, Živojina Brka 240
Nikoliš, Gojko Mediko 119,124, 152,153, 157,158,175,186,196, 256, 374, 389, 421, 422
Nojbaher, Herman 350
Nojrat, Konstantin fon 81
Novak, Starina 217, 221, 240
Novak, Viktor 47, 238, 274, 297, 497, 511
Novaković, Ljuba 159, 167,168, 183, 224, 225
Novaković, Milić 522
Novljan, Franjo 50
Njutn, Isak 76

Obilić, Miloš 405, 411, 581
Obradović, Branko 349
Obrenović, Miloš 131, 157, 411
Ogulinac, Franjo 301
Olga, Dorf 50
Omazić, Milutin 393
Opačić, Stanko Ćanica 240, 302, 328, 519, 523
Opsenica, Staniša 240, 302
Oreščanin, Bogdan 331, 477, 489, 490—-492, 519, 522, 523
Oreščanin, Stojan 41
Orešković, Marko Krntija 11, 520
Orlov, Georgije 45
Osborn 468
Ostojić, Mirko 316, 317
Ostojić, Zaharije 165, 374
Ostrovski, N. A. 121
Ot, Hans 277, 370, 509

Pajević, Ljubivoje 268
Pajtin, Petar 278, 279
Papilu, Pavle 34
Parmač, Stanko 550, 555, 576

Parović, Blagoje 61
Pašić, Nikola 438
Paunović, Gvozden 116
Paunović, Zdenka 300, 360, 414
Pavelić,Ante39,52,67,106,216,222,264, 271,275,297,298,311,313,320-332, 336,350,413,425,468,495-497,506, 513, 516, 548, 580-582
Pavičić, Mile 187
Pavlov, D. G. 455
Pavlović 78
Pavlović, Draganče 207, 220
Pavlović, Dušanka 360
Pavlović, Ilija 522
Pavlović, Milan299,300,301,393,398,555
Pavlović, Radovan Jevrem 119, 123, 180
Pavlović, Zivojin 163
Pecotić, Bogdan 555, 566
Pečnikar 581
Pećanac, Košta 187, 495
Pekić, Mirko 523
Penezić, Slobodan Krcun 229, 230, 240, 287, 584
Perčec, Gustav 67
Perišić 206, 231, 232
Pero, A. 86
Perović, Bogdan 393
Peruničić, Mile 267
Peten, Anri 91, 92, 320
Petkovski, Dane 443
Petljura 262
Petrov, J. J. 502
Petrović-Kukulj, Bosiljka 41
Petrović, Dušan 191
Petrović, Dušan Duca 113, 119
Petrović, Dušan Šane 184
Petrović, Ljubiša Kico 113
Petrović, Mihailo Mika Alas 66, 76
Petrović, Moma Trša 100, 116, 119, 231, 272
Petrović, Nikola 585, 586
Petrović, Nikola I 378
Petrović Petar Njegoš 551, 582, 590
Pijade, Lepa 504
Pijade, Moša Čiča Janko 63, 65, 66, 120, 246,249,268,277,282,284-286,322, 336, 359, 360, 377, 433, 504, 509, 523, 524
Pije XII 573
Pirić, Života 98
Pirići, braća 123
Plazinčić, Ratko 276
Platov, M. J. 127
Poćorek, Oskar 37, 38, 433, 580
Poglajen, Franc 539, 555, 568
Poglajen 513
Poljanac, Branko 264
Popara, Miro 246
Popivoda, Krsto 246, 249, 259, 374
Popović, Koča 11, 12, 120, 179, 186, 192, 206, 210, 213, 225, 226, 230, 239, 250-252,261,275-278,280,284,292, 322,347-349,363,373,374,396,397, 404-407,449-451,453,455,456,545, 546, 558, 574, 583
Popović, Milentije 234, 236, 249
Popović, Vladimir 120, 283,285,299,300, 467
Potemkin, G.A. 105
Poštić, Mirko 106
Preradović, Petar 43, 49
Pribićević, Svetozar 33
Princip, Gavrilo 38, 85
Prodanović, Sava 34
Proektor, D.M. 314
Protić, Miodrag B. 83
Prudon, Pjer Zozef 30
Pucar, Đuro Stari 345
Pugačov, J.J. 127, 533
Puk, Krešo 51
Puk, Mirko 43, 44, 51, 52, 487, 581
Pupin, Mihajlo 537
Putnik, Avram 34
Putnik, Radomir 450
Puškarić, Darinka 283

Račić, Puniša 54
Radecki, Jozef 38
Radičević 34
Radičević, Vladimir 120, 147, 167
Radić, Stjepan 54, 70
Radivojević, Pavle 34
Radojčić 77
Radojčić, Sava 207
Radosavljević, Momčilo 159,172,185,187, 189, 191, 193
Radulović, Jovan Striker 113, 119
Radulović 500, 501
Rajndl 567, 579
Rajlović, Milomir 113
Rak 500-503, 505, 577
Raković, Predrag 167, 168
Ralf 549
Ranke, Leopold 590
Ranković, Aleksandar 10,11,66,131,193, 197, 225, 226, 269, 277, 282, 286, 287, 322, 331, 332, 336, 337, 360, 377, 398, 433, 455, 460, 527, 557, 584
Raštegorac, Ante 271
Ratinac, Dragoslav 207, 212
Ratinac, Miodrag 210, 212
Rauh, Levin 476
Rauhenstajer 570
Ražin, E. A. 533
Rem, Ernst 72
Rendulic, Lotar 155
Renovčević, Mihailo Neven 388
Resanović, Branko 393

Ribar, Andrija 49, 50
Ribar, Ivan 49, 76, 283, 390, 394, 395, 495
Ribar, Ivo Lola 66,131,194,196,246, 283, 337
Ribentrop, Joakim 70, 371
Ribnikar, Jara 362
Ribnikar, Vladislav 131, 335, 362
Ristanović, Rade 398
Ristić, Duško 116, 119, 181, 196, 250
Ristović, Dobrica 108, 116
Ritig, Svetozar 493, 496, 497, 541
Roata, Mario 325, 423, 433
Robespjer, Maksimilijan 76
Rošer 512
Rozgaj, Slavko 49, 83
Rozenberg, Alfred 106, 110
Rozman, Franc 239, 536
Rožman biskup 294, 511, 512, 538
Rudolf, Artur 111
Rukavina, Ivan 239, 283, 293, 294, 301, 329, 335, 467, 472, 474, 477, 484, 491, 495, 499
Rundštet, Gerd fon 94
Runjanin, Josip 43
Rupnik, Leon 511
Ruzvelt, Franklin 76,85,95,312,313,315, 368-371,405,413,432,434,439,493, 494, 513, 516, 532, 535, 573, 574
Ruzvelt, Eleonora 369
Ružeron, Kamil 127, 588, 589

Samardžija, Dušan 48, 55
Samohin 111, 446
Sarkotić, Stjepan 39, 497
Savić, Branka 226
Savić, Pavle 226, 227, 459
Savojski, Eugen 433
Segnen, Janoš Andraš 89
Sekulić, Vlado 550, 563
Sekt, Hans fon 139, 445
Semiljetov, Vladimir 45
Simić, Miloš 120
Simić, Sima 297
Simić, Vojislav 113
Simović, Danilo 223
Simović, Dušan 100, 103, 174
Simović, Milan Zeka 119, 123
Simović, Milan 223, 224
Sjančun, Čan 533
Skerlić, Jovan 76
Skorceni 425, 509
Skot, Valter 76
Slijepčević, Uroš 393
Smiljanić, Ilija 391
Smirnov, S. S. 110
Smirnov, Vladimir 337, 350, 414
Snoj, Franc 510
Sokolovići 207
Spasojević, Milosav Deva 149
Spasojević, Petar 211
Srebrnjak, Antonov 335, 520
Stadler, Josip 52
Staljin, Josif Visarionovič Džugašvili 10-12, 32, 58-61, 63-66, 69, 70, 73, 75,76,81,82,87,93,94,103-106,110, 111,118,120,129, 143,189,195,196, 206,212-214,222,235-238,241,242, 245, 246, 254, 285, 302, 305, 317, 332, 337,347,360,364- 371,375,404,405, 430,439,446,455,459,472,493-497, 504, 512, 513, 518, 519, 526, 532, 534, 535, 557, 589
Staviski, A. 72
Stambolić, Petar 62, 191, 192, 200
Stamenković 50
Stanišić, Voja 316
Stanivuković, Milan 523
Stanković, Đuro 521
Starčević, Ante 307, 476
Stefanović, Bora 116, 123
Stefanović, Dragomir 113
Stefanović, Svetislav Ćeća 179, 189, 190, 194, 197, 289, 357
Sten 93, 94
Stepinac, Alojzije 46,48,64,468,496,506, 509, 512, 513, 516
Stjuart 383, 391
Stojanović, Dragutin 175
Stojanović, Mladen 240
Stojanović, Rajko Rajkić 276
Stojčević, Andrija 34
Stojić, Milić 519
Straus-Kon, Olga 309
Suvorov A. V. 38
Suzić, Miloš 393
Suzići, braća 38
Sužujević 44
Sužujević, Dušan 393
Svrabić, Pero 393

Šabanović, Zada 288
Šaj, Rudolf 49
Šakić Mićun 555
Šampanji de 370
Šarac, Spasoje 461
Šarkova, Nada 44
Šašen, L. M. 588, 589
Šašić, Jefto 183
Šćekić, Vlado 386
Sćepanović, Milija 165
Sćepanović, Mirko 206
Šečujac Arsenije 34
Šegrt, Vlado 235, 240, 247, 273, 398, 414, 550, 555
Šepa, Jovo 41, 42
Šibi, Ivan 546, 549
Šiljegović,Boško8,254,523,559,561,563, 564, 568, 569, 577-580

Šiljegovići, braća 523
Šimunov, Vilim Barba 277
Šlajher, Rudolf, Zen (Poručnik Zvonko) 385, 388, 525
Šlegenfeld 34
Šljivić, Sreten 76
Šolaja, Simo 240, 271, 273
Šotra, Jovan 524
Šotra, Branko 181, 194
Španović, Ilija 347
Štreker 347
Štraus, Jozef 38
Štrosmajer, Juraj 497
Šubašić, Ivan 76, 375, 383, 466, 483, 494, 496,510,513,515,516,521,542
Šulenbur 214
Šumonja, Miloš 489, 522, 523, 555, 580
Šutej, Juraj 86
Švob, Vinko 302

Tadić 38
Tadić, Ljubomir 64
Tankosić, Voja 82
Tarabić, Joca 485, 555
Tarle, J.V. 128
Teleki, Pai 99
Terzić, Velimir 322, 327, 331, 332, 335, 339, 347, 357, 377, 383, 395, 398, 406, 414, 415, 433, 453, 454, 467, 491, 499, 527, 558
Tesla, Nikola 55, 66
Teslić, Miloš 48
Teslić, Petar 48, 55
Tijer, Adolf 476
Tkalčić 49
Todorović, Mijalko Plavi 231, 234, 236, 248, 292, 450
Todorović, Sima 301
Todorović, Voja 273
Tolbuhin, F. J. 10
Tolstoj, Aleksej 122
Toljati, Paimiro Erkoli 61
Tomac, Petar 312, 502, 559
Tomasevich, Jozo 318, 366, 383
Tomić, Mirko 122, 124, 191
Tomislav II 48, 275
Tomović, Duško 182, 187
Tomović, Mirko 164
Torez, Moriš 238
Tošović, Boro 393
Tošović, Vlado 276
Trbojević, Mane 522
Trenk, Franjo 548
Trifković 448
Trifunović, Sveta 182, 187
Trnski, Ivan 43
Trocki, Lav 82, 237, 241, 333, 410
Truman, Hari 573, 574
Truta, Ljubo 550
Tucović, Dimitrije 243
Tudman, Franjo 512
Tuhačevski, M. N. 106
Tukidid 25
Tupoljev, A.A. Ill
Turkulin, Artur 490

Ugarković, Tomo 393
Ujdurević, Gojko 389
Umberto 215

Vajić, Sava 123
Vajks, Maksimilijan fon 80, 153, 381
Vajner, Slaviša, Ciča Romanijski 217, 218, 220, 240
Vakić 513
Val, Rafael Meri del 514
Valdhajm, Kurt 229, 233, 454
Vasić, Dragiša 166, 172, 173, 317, 364
Vasiljevski, A. M. 558
Vašington, Džordž 76
Vavić, Nikola 272
Vegan, Maksim 86
Velebit, Milan Antončić 152
Velebit, Vladimir Vlatko 315, 337, 362, 363, 373, 374, 545
Velimirović, Nikola 76,160,162,180,186
Vels, Samuer 85
Veljković, Radomir 27
Vidmar, Josip 336, 466, 472
Vidović, Nikola 522
Vilotijević, Dragi 116
Vilotijević, Rade 108, 116, 119, 121, 179, 180
Vilson, Vudro 537
Vilson, Henri 513, 515
Viljem II 296, 297
Vinaver, Vuk 91, 105, 365
Višinski, A.J. 66
Vlaisavljević, Dušan 555
Vlasov, A. A. 584
Vojvodić, Dimitrije Zeko 277, 278, 471, 555
Volter, Fransoa 32
Vraz, Stanko 497
Vukčević, Miloš 267, 279
Vudvord 374
Vujaklija, Milan 56, 81
Vujčić, Ljubo 518, 519
Vujčić, Milica 519
Vujovići, braća 66
Vukanović, Radovan 207, 275, 384, 386
Vukašinović, Vule 167, 168, 177, 178
Vukčević, Savo 393, 454, 456
Vukmanović, Svetozar Tempo 12, 66, 131, 225, 246, 294, 337, 454
Vukovići 182, 184
Vuković, Rade 83

Vukomanović, Boža Cuger 149
Vuksanović, Dragiša Korčagin 121, 152

Zanusi 326
Zapolja, Ivan 54
Zatezalo, Đ. 521
Zdelarević, Samuilo 34
Zebić, Janko 393
Zečević, Vlado 226, 240, 277, 283
Zigler, Paul 388, 448
Zinovjev, B. J. 241
Zita 535
Zlatarić 505
Zogović, Radovan 284
Zorge 533

Žardecki Vjačeslav 76
Ždanov, V. J. 358
Žegarac, Ilija 491, 518-521, 524
Žeželj, Milan 301
Žigić, Rade 256, 339, 489, 490, 498-500, 505-507,523,525,527,528,541,542
Živojinović, D. 514
Života 78
Žižić, Tomaš 286
Žomini, Antoan Anri 500
Žujović, Sreten Crni 66, 131, 145, 153, 155,174,176,191,192,196, 209, 224, 228,229,239,282,322,335-337,348, 377,396,405,433,449-451,455,467, 468, 526, 527, 529, 586
Žukov, G. K. 104, 110, 455, 489, 543, 558
Žutić, Marija 160, 162
Žutić, Petar 160

REGISTAR GEOGRAFSKIH IMENA

Adrani 179
Afrika 24, 8r, 88, 295, 296, 532
Albanija 53,60,61,73,199,231,296,340, 356, 365, 368, 434, 440, 532, 567, 589
Alpi 538, 571
Alžir 12, 131
Amerika 9, 32, 36, 81, 160, 295, 368, 463
Ankara 12
Ardeni 90, 102, 464
Arilje 187, 189
Aržano 279
Atenica 187
Atina 12
Australija 271
AustrijaS, 43,55,63,72,96,155,247,259, 265, 291, 314, 318, 370, 417, 425, 432, 438, 474, 475, 506, 511, 514, 515, 521, 535,540,556,560,567,569,570-572, 573
Austro-Ugarska 33, 38, 44, 166, 290, 511, 514, 515, 535, 537
Avganistan 126, 591
Avtovac 249
Azija 81

Bačka 557
Bagdad 85
Bahori 230
Bakar 564
Bakšaiš 563
Baku 86
Balinac 325
Balinovac 6, 348, 394, 395, 399, 400, 405, 435, 449, 450, 451, 453, 527
Balkan 8, 9, 24, 35, 36, 46, 56, 61, 63, 71, 98,99,104,107,126,169,234,247,280, 291,309,310,312-319,321,335,343, 350, 361, 367, 370, 372, 388, 417, 418, 431,432,436,439-441,465,469,476, 482, 487, 502, 504, 506, 515, 532, 544, 556, 560, 589
Baltik 214, 438
Baljevac 122, 181, 182
Banija 7, 8, 30, 43, 45, 46, 53, 55, 62,106, 202, 216, 258, 265, 270, 271, 290, 291, 295,296,298,299,301-303,305-307, 311,313,321,324,325-330,339,343, 346, 349, 352, 354, 358, 360, 380, 389, 409, 424, 432, 433, 462, 466, 468, 469, 471, 474, 483, 484, 492, 498, 500, 506, 518, 521, 522, 527, 538, 582
Banovina Hrvatska 82, 84, 477
Banska krajina (Banija) 43, 53
Banja Luka 94, 100-102, 310, 321
Banjača 228
Baranja 548
Bare 270, 390, 391, 394, 396, 449
Batajnica 546
Bavan 394, 395, 400, 405, 435, 449, 527
Bavarska 511, 514, 540
Bazovica 570
Beč 48,81,85,99,290,470,503,558,572, 574,581
Begov Han 467
Bela brda 210
Bela Crkva 164
Bela Krajina 293, 471, 535
Belgija 90, 129, 290, 313, 589
Belorusija 431
Benkovac 562
Beograd, 6-9,11,26,32,36,41,48,51,55, 57,79,82,83,85,88,98-100,103,106, 107, 109, 110, 114, 120,143,144, 154, 159, 165, 170,175, 177,180, 191, 200, 205, 211,217, 284, 294, 295, 307, 349, 352, 362, 432, 459, 504, 506, 507, 516, 523, 545, 546, 548, 551, 555, 558, 559, 566, 570, 572, 573, 577, 581, 584, 585, 587, 589
Beogradski pašaluk 68
Berezina 354
Berkovići 552
Berlin 77, 80, 85, 342, 363, 502, 574, 585
Bern 513
Bihać 33,100,102,142,283,284,286,290, 291,293-295,304,312,313,319,321, 325-331,338,341,343-345,357,412, 428,429,435,468,469,473,483-485, 488,498,500,547,549,550,562-565, 572

Bihaćko polje 563
Bijela 7, 356
Bijelnik 312
Bijeljina 95
Bileća 248, 249
Bilogora 50
Bioča 230
Bišće 485
Bitovnja 264, 416
Bjelašnica 261, 262, 358, 449
Bjelimići 262, 358
Bjelovar 48-51, 113, 520, 532, 548, 549
Blajburg 584
Blatuša 34, 40, 482
Bled 537
Blinja 312
Bliski Istok 35,86,126,313,382, 431,432
Bodežište 231
Bogovići 223, 225
Bogutovac 122, 147, 156, 182
Bohinj 537
Boka Kotorska 431
Borač 230, 231, 250, 260
Boračka jezera 357, 417
Bordo 93
Borija 94, 101
Borojevići 33
Bosanska Kladuša 324
Bosanskakrajinal0,62,106,193,197,202, 216, 240, 258, 265, 271, 275, 281, 286, 291,303, 339,340,343-345,358,408, 420, 424, 428, 429, 432, 433, 449, 453, 471, 500
Bosanska Krupa 341, 562, 563
Bosanski Novi 43, 102, 293, 304, 305, 469
Bosanski pašaluk 34
Bosanski Petrovac 7, 239, 288, 291—293, 312, 321, 324, 325, 327, 328, 330, 331, 338,341,343- 345,348,395,405,433, 435
Bosansko Grahovo 288, 547
Bosna 48, 56, 95, 108, 179, 183, 190, 192, 195, 197-199, 201, 205, 206, 210, 215-220,223,225,226,230,231,240, 245,246,258-260,266,267,269,272, 273,277,287,290-292,294,295,353, 354,359,362,371-373,377,384,390, 400,413-415,417,425,431,432,434, 435, 442, 448, 449, 463, 467, 468, 493, 496, 508, 520, 532, 551, 557
Bosna i Hercegovina 47, 214, 271, 274
Boščija glava 390
Bradina 261, 264, 424, 429
Brajčevići 230, 231
Brajčin 230
Brajići 158, 166
Brčko 273
Brdo 262
Brđani 261, 263, 308
Brekovo 190
Brener 586
Brest 110, 111, 152, 241
Breza 220
Brezna 147, 355
Brioni 265, 285, 414, 425, 461, 586
Britanska ostrva 544
Brod (na Drini) 229
Brod 523, 557
Brod na Kupi 566
Brubno 325
Bubanj Potok 551
Budimpešta 48, 549, 558
Bukurešt 369, 370
Bug 110
Bugarska 71, 73, 98, 103, 320, 321, 365, 367, 372, 375, 437, 532, 541
Bugojno 269— 274,278,291,340,346,349, 384, 428, 547

Caricino (u SSSR) 196
Carsko Selo 526
Cazin 215, 471, 483, 485, 486
Cazinska gradina 486
Cazinska krajina 328
Cazinsko-Kladuška krajina 483
Celovec 512, 548, 570, 571, 580, 581
Celje 170
Cer 56, 107, 142, 143, 437
Cetinje 578
Cincar 346
Cres 565
Crikvenica 564, 572
Crna Gora 60-62, 67,133, 139,142, 168, 189,196-198,201,205,206,208,222, 225, 228, 230-232, 234-237, 239--241,244-248,250,253,258,265,269, 287, 290, 295, 310, 314, 315, 321, 322, 326, 328, 333, 334, 339, 348, 358, 363, 376, 377, 378, 381, 383, 388, 400, 407, 412-415,417,418,421,428,431-435, 439, 442, 448, 463, 464, 466, 472, 478, 493, 528, 557, 558
Crna Vlast 488
Crniče 270
Crnogorsko- Dalmatinska krajina 140, 431, 445
Crno more 214
Crvene stijene 220
Cvijanović brdo 520

Čačak 100, 123, 145, 155, 156, 158, 159, 163,169,170,172, 174, 175,177, 178, 181,185-187,190,193-196,209,277, 329, 504
Čaj niče 228
Čapljina 550
Čardak 286
Čardak-planina 282

Čehoslovačka 72, 76, 82, 105, 438
Čehotina 229, 376
Čelebić 382
Čememica 295, 496, 509, 541
Čemerno 230, 249, 250
Čengić-Vila 78
Čevrntija 437
Čibukovac 159, 179
Čukujevac 179

Ćoralići 484
Ćuevo 229, 230, 376

Dalmacija 8, 60, 219, 265, 275, 277, 282, 283, 290, 291, 316, 322, 335, 354, 357, 375, 400, 431, 432, 466, 467, 476, 496, 497, 508, 527, 528, 543, 546, 549, 550, 552, 559, 564, 565
Dalmatinska krajina 552
Dalmatinska zagora 291
Danici 251
Danska 86, 87
Datelj 223
Debela ravan 259
Debeli jasen 187
Debelo brdo 267
Debeljača 563, 564
Delnice 566
Denkerk 90, 102, 431
Dijen Bijen Fu (mesto u Vijetnamu) 419
Dinara 361
Divci 174
Divin 248
Dižon 92
Dobanovci 461, 586
Doboj 94, 297, 557
Dobra 469, 470, 535
Dodoši 309
Dolenjska 570
Don 589
Donec 34
Donje Bare 250, 452, 453
Donje Vukovsko 274
Donji yakuf 270, 272, 273
Donji Žabljak 275
Drava 50, 546, 548, 581
Dragačevo 187
Dragosinjci 114, 149, 152, 159, 176, 179, 186
Dragoš-sedlo 391, 451, 453
Drakčići 120, 159, 170, 177
Dravograd 571, 581
Dravska banovina 52, 580
Drenova 188, 193, 201, 428
Drezden 61
Drežanj 248
Drežnik grad 327, 329
Drina37,38,43,52,53,106,143,215,217, 220, 221, 223, 228, 229, 231, 245, 259, 350, 358, 360, 372, 385, 400, 435, 476, 516, 557
Drniš 322
Drvar 148, 163, 192, 277, 288, 293, 339, 344, 373, 407, 420, 424, 425, 433, 445, 450,466,494,500,509,510,524-527, 542
Dubovsko 341
Dubovsko polje 341
Dubrave 471, 472
Dubrovnik 375, 440, 551
Duge 267
Dugo Selo 505
Duleni 145, 153, 155, 163, 176, 177, 190, 209
Dunav 86,557
Durmitor 260, 397
Du vanjsko polje 275
Duvno 271, 274, 275, 277-280, 282, 291, . 316, 407, 428
Dvor na Uni 33, 91, 293, 301, 304. 307, 325, 469, 489, 498

Đenova 104
Đurđevac 43, 548, 549

Egej 438
Egipat 5
Engleska 69,71,81,92,105,247,369,418, 533
Etiopija 81
Evora 127
Evropa 10,33,38,39,41,47,55,56,64,70, 80-81,82,85,90,95,99,102,105,107, 131,167,245-296,310,319,320,350, 373,379,431,438,439,441,463- 465, 475, 480, 494, 495, 514, 540, 541, 543, 555, 578, 589, 590

Fatnica 231, 248
Filipini 128
Finska 87
Flandrija 100
Fočal42,158,168,183,191,198,223-225, 228, 229, 245, 272, 330, 348, 360, 376, 377, 382, 392, 396, 399, 418, 425, 430, 448, 461
Fojnica 264
Francuska 36, 70-72, 80, 81, 84-87, 90-97,99-102,105,107,139,247,300, 320, 365, 431, 440, 445, 463, 494, 544, 591
Fulton 573
Furlanija 555, 558, 561, 570, 578

Gacko 248, 397
Gacka dolina 360
Gajevina 279
Galicija 38, 39, 350

Gaočice 210
Gaočići 210,212-215,226,262,272,274, 287, 292, 485
Gat 249, 330
Gatačko polje 249, 251
Gaugamela 126
Generalski stol 471
Glamoč 275, 282, 407, 433
Glamočko polje 148, 346, 407
Glasinac 216, 219, 225
Glavatičevo 358
Glavičani 33
Glina r. 487
Glina38,41, 43—45,48,51,106,256,295, 307, 309, 325, 326, 354, 483, 485, 487-489, 498, 512, 524, 547, 582
Globornička dolina 470
Goč 113-116,119,123,148,149,175,176, 180, 255, 288
Gokčanica 147, 151
Goli otok 29,186, 253, 332, 392, 473, 498
Golija 185, 187
Goražde 168,183, 221, 223, 224, 226, 228
Gorica 8, 539, 540, 555, 568, 574
Gorica b. 270, 271
Gornja Prača 221, 223, 448
Gornje Bare 224, 250, 390, 435, 452, 453
Gornje Vukovsko 274
Gornji Milanovac 145, 163, 169, 172, 174
Gornji Vakuf 7, 30, 51, 77, 239, 270, 271, 284,340,345-354,356,357,361,372, 373,387,388,395,400,405,413-417, 421, 424, 430, 434-456, 468,471, 485
Gornji Vrbas (reka) 273
Gorski kotar 216, 417, 488, 489, 492, 505, 506, 523, 560
Gospić 321, 322, 469, 488-490, 498, 563, 564, 572, 582
Govza 334, 360
Grab 250
Graboštani 311
Grabovica 278
Grac 389, 572, 581
Gračac 322
Gračac s. 151
Gračanica 270, 274
Gradac 355
Gradina 231, 232
Grandići 230
Grahovo 304, 485, 551
Grahovsko polje 288
Granik 126
Gređani 38, 482
Grčka35,99,199,320,365,367,375,377, 431 439 440 589
Grmeč 239, 325, 340-342, 345, 348, 394
Grobničko polje 565, 566
Grubišno polje 49
Guča 187
Gudovac 50
Gvozdačka reka 114

Hadžića-ravan 230
Hadžići 261
Hajtić 325
Hamburg 177
Harkov 494
Hatinac 563
Hercegovina 8, 133, 142, 181, 189, 196 206,222,225,228,230-237,239-241, 244-248,250,253,258,265,269,315, 321, 322, 334, 343, 358, 361, 376, 377, 384,385,400,413,417,418,432-435, 439, 442, 448, 464, 466, 472, 529, 550-552,555, 556, 583
Hertendorf 581
Holandija 90, 155
Hrčavka, 394, 396, 397
Hrbar 331, 338
Hrvatska33,34, 43,46,48,49,51-53,60, 62,64,67,71,106,153,158,199-202, 216, 219, 249, 256, 267, 283, 285, 287, 290, 292-294, 298-310, 315, 326--329, 331, 333-335, 338-340, 354, 359, 360, 382, 424, 461, 467, 469, 471-483, 485, 486, 488-493, 495--530, 532, 533, 535, 536, 541, 542, 546, 548-551,561, 564, 567, 585
Hrvatsko primorje 471, 488, 492, 560

Ibar 34, 83, 108, 113, 175, 178, 185, 234, 434
Ibarska klisura 182
Ibarsko polje 113
Idbar 355, 356, 374
Ilirska Bistrica 503, 560, 561, 565—567, 569, 574, 576- 580, 582, 587
Imotski 322, 400
Indija 35, 126, 463, 583
Irska 533
Isa 126
Istanbul 85
Istra 8, 13, 440, 488, 490, 495, 535, 536, 539-541,555,556,560,564,565,569, 579 — 574 577 58^
Italija 38,48,'54,60,69-71,73,76,80,81, 84, 92, 98, 99,105,112,126,155, 223, 294, 296, 313, 314, 317, 318, 320, 354, 364,365,373,375,418,439-441,466, 468-470,488,501,506,509-511,514, 522,525,526,528,532,535,538-543, 555, 558, 560, 561, 564, 572, 574, 582, 583, 589, 591
Ivan-sedlo 239, 263, 340, 346-348, 351, 360, 400, 409, 417, 424, 550
Ivančići 22, 219, 220, 222, 233, 236, 246, 334
Ivanić 43
Ivanjica 169, 179, 182, 190, 193, 197

Izačić Grad 330
Izgori 230

Jablanica 7, 266, 317, 322, 353, 373, 392, 400, 413, 415, 434, 435, 464, 550
Jabuka, selo 183, 224
Jabukovac, selo 308, 324
Jadovik 341
Jadovno 106, 295, 582
Jadran 434, 511, 589
Jahorina 56,121,183,220-225,232,245, 263, 378, 383, 394, 396, 399, 447, 448
Jajce 164,283,286,290,322,415,428,451, 466, 469, 472, 510
Jajinci 155
Jalta 368, 370, 512, 574
Japan 80, 81, 99, 106, 112, 441
Jasenovac 48, 49,106, 287, 295, 317, 335, 523, 578, 582
Jastrebac 186
Javor 187
Jelašca 260, 261
Jelica 187
Jena 84
Tesenice S70
Jugoslavija 6, 8,10-12,19,21-28,30,33, 35,37,40,43,46,49,52-54,74,76,77, 81-84,89,91,93,94,96-100,102,103, 105-108, 112, 114, 116-118, 120--125, 128, 130-136, 138-144, 155--157, 160, 162, 164-166, 172, 173, 176-179,183,184,186,188,189,191, 192,194,195,197,198, 201, 203, 205, 208-210,212,213,215,216,222,224, 225,229,233,234,236-242,244-247, 249, 252, 255, 257, 259, 263, 266, 271-273, 279, 281-285, 287-291, 293-298, 300-304, 306, 307, 311 —--313, 315-317, 319, 320, 326, 329, 332,334-340,344,345,348,351,359--375, 377, 379-384, 387, 395, 397, 400-402, 405, 406, 412, 415, 416, 421,423-426,428,431,433-442,447, 459, 461-468, 470, 473, 474, 477--481, 490, 491, 494-498, 499, 500--504, 506-508, 510-526, 528-546, 548,550,552,553,555-561,563,566--572,574,577,578,580,581,583-585, 587-591
Južna Amerika 245
Južna Morava 164

Kačanik 100
Kadinjača 9, 180, 186, 188, 228, 284, 324, 325, 342, 424
Kairo 10
Kajmakčalan 107, 142, 143
Kakmuži 378
Kalinovik 77, 82, 259-261,314, 316, 334, 356,358-360,374,376,397,399,400, 415, 417, 418, 425, 428, 429, 436, 456, 468, 509, 550
Kalinjin 501
Kamena gora 236
Kamenica 113, 114
Kaona 187
Kapela 502, 503, 559
Kaptol 53
Karlobag 560
Karlovac 33, 43, 100, 102, 273, 321, 325, 327, 331, 469, 470, 483, 488, 498, 521, 532, 562, 579, 582
Karpati 502
Kartagina 61, 578
Kasidoli 206
Katići 190
Katunište 259
Kavkaz 583
Kazablanka 313—315, 432, 439
Kerestinec 62, 82, 84, 307, 335
Kina 60,81,106,126,129-131,136, 139, 333, 425, 426, 445, 533
Kladanj 448, 460, 462
Kladuša 34, 43, 46, 325, 483
Kladuška krajina 328
Kladuško-Cazinska krajina 325, 328
Klagenfurt (Celovec) 581
Klana 565, 576
Klasnić, selo 300, 301, 305, 325, 326
Klenak 278
Klermon-Feran 92
Ključ 288, 338, 433
Knin222,321,322,400,549,550,559,562, 565, 568, 572, 573
Kninska krajina 288, 291, 314, 391
Kobila 348
Kočevje 539, 561, 584
Kokin Brod, selo 193
Kolašin 314, 414
Kolubara 56, 199, 437
Kolubarski basen 90
Kom 230
Komarnica, reka 384
Komogovina 308
Kompjenj 91
Komrani 223
Konarevo 177, 179, 182
Konstantinopolj 48
Konjic7,261-264,267,269,352,356,377, 392, 415, 550
Konjske vode 260
Konjuh-planina 462
Kopaonik 175, 181
Kopčići 272
Koprivnica 546, 548, 549
Korana 327, 328, 535
Korenica 500
Kordun 8, 33, 45, 46, 48, 50, 53, 55, 62, 106, 158, 202, 216, 240, 253, 258, 265,

290, 291, 295, 296, 298, 302, 305, 308, 309, 321, 328-330,343,409,424,432, 433,470-472,475,483,484,489,490, 498,500,507,509,518,520-522,527, 528, 538, 582
Koruška9,555,556,558,570,571,580,581
Kosatica 187, 208
Kose 55
Kosovo 53,68,83,162,181,182,189,199, 216, 287, 294, 340, 402, 403, 482, 508, 516, 524, 527, 538, 551, 567, 572, 581, 583, 585
Kosovo i Metohija 53, 182
Kosovska Mitrovica 100, 122, 156, 182
Kosovski basen 90
Kostajnica 43,304,307,310—313,498,505
Kostolački basen 90
Košur 284, 390, 392, 449
Košuta 396
Kovači 123, 178
Koventri 94
Kozara 228, 325, 326
Kragujevac 143-145, 153, 155, 158, 160, 168, 176, 177, 444, 563
Krajina 139, 195, 197, 286, 404
Kraljevčani 324
Kraljevica 503,505,566,573,576,578,579
Kraljevo 6, 83, 97, 100, 106-108, 110, 112-116, 120-123, 143-145, 147--150, 154-160, 162-169, 172, 174--182,184,185,187,196,197,206,209, 234, 288, 329, 520
Krekovi 391, 392, 397, 453
Krf 199
Krit 431
Križevci 43, 582
Krstac 374
Krupanj 163
Kruščica 190, 193
Kruševac 159, 160, 163, 167, 180, 184
Kruševica 123
Kruševo 378
Kukujevci 551
Kulaglići 267
Kumanovo 100, 444
Kupa 33, 46, 471, 489, 509, 512, 535, 565, 579, 583
Kupinac 510, 516
Kupres 269, 271,273-275, 278, 279, 286, 287, 290, 291, 428, 469, 547
Kupreško polje 271, 273, 275, 279-281, 346, 424
Kursk 489, 584
Kustoca 38
Kvarnerski arhipelag 560, 572

Lađevci 179, 182
Lapac 331
Lastva 392, 453
Laz 230
Lenjingrad 87, 111, 426, 504
Levakovica 278
Levertara 378
Liban 35
Ličko Petrovo Selo 327
Lika8,53,62,106,181,202,216,234,240, 258, 265, 290, 291, 295, 296, 302, 305, 306, 310, 314, 321, 331, 339, 340, 341, 343, 344, 346, 409, 420, 424, 432, 433, 488-490,498,500,505,506,518,520, 522, 523, 527, 528, 538, 550, 553, 560, 562, 564, 582
Lim 182,183,206,232,358,374,376, 434
Lipa 579
Lipovo 314, 316
Livanjsko polje 275, 277, 288
Livno 6, 197, 215, 273-275, 277-279, 282, 287, 288, 292, 304, 321, 327, 340, 343, 346, 361, 370, 407, 428, 433, 469, 485, 547
Lombardija 578
London 91, 133, 150, 157, 167, 208, 319-321,365,366,369,372,374,383, 436, 463, 494, 545, 551, 573
Lopatnica 182
Lošinj 565
Lovćen 551
Lozana 82, 85
Loznica 277
Lučke Kolibe 259,394,395,396,398,435, 450, 452, 453
Ludbreg 549
Lug 355
Lukavac s. 262, 358
Lukavac 248
Lukovica 231

Ljubin grob 259, 270, 284, 395, 396, 398, 435, 449
Ljubljana 52,183,205,437,466,511,539, 540, 561, 566, 567, 570, 572, 574
Ljubostinja 160, 162, 180, 186

Mačva 143, 144, 155, 158, 184
Mačkovac 350
Madarska 60, 71, 98, 259, 265, 291, 314, 318, 320, 367, 372, 417, 425,432, 439, 441, 470, 503, 506, 511, 514, 521, 535, 541, 548, 569, 583
Maglie 249, 385, 390, 391, 450-452
Majur 310, 311

Makedonija 60, 61, 64, 71, 195, 294, 510, 511, 532, 558
Makljen 267-269, 271, 355, 462
Mala Azija 52
Mala Kapela 560
Mala Košuta 398

Mali Guber 276
Malovan 279, 280
Manjača 291, 322
Maribor 572
Marsej 70, 92
Mataruška Banja 98, 177, 178
Mašun 565, 566
Međeđa 215
Medugorje 522, 553
Meksiko 128, 406
Mers el Kebir 92
Mesići 225, 226
Metković 550
Milano vac 158
Milići 217
Milinklade 390-392, 394, 397, 453
Miločaj 159
Miljen 228
Miljevina 446, 447, 528
Minhen 105
Misir 576
Mišejići 230
Mješaići 230
Mlanča 187
Mlinište 62, 272, 282, 283, 285-288, 300, 335, 389, 407, 471
Močioci 194, 546
Mokro 225
Morava 172, 175, 176, 178, 217, 256, 434
Moskva 12, 58, 59, 71, 87, 102, 103, 111, 120,121,132,136,144, 184,186, 188, 189, 207, 208, 226, 233, 238, 242, 252, 283, 285, 292, 294, 304, 357, 360, 361, 364, 367, 426, 431, 436, 459, 499, 512, 537, 551, 557, 584
Moslavina 50, 304, 313, 557
Mosor 578
Mostar 101, 102, 317, 321, 340, 343, 356, 374, 400, 413, 417,435, 550-552, 562
Mračaj 350
Mratinje 230, 249, 380, 385
Mrčin 399
Mrežnica 469—472, 535
Mrkalj-klade 391, 452, 453
Mrkonjić-Grad 282, 283, 428
Musina reka 172, 185

Napulj 571
Našice 546
Naukovići 267
Nebljusi 331
Negobučko polje 383
Nemačka 70,72,73,80-82,84,87,92-94, 96, 99-101, 103-106, 110-112, 116, 120,124,154,155,188, 207, 223, 242, 247, 298, 316, 339, 366, 369, 375, 431, 441, 446, 494, 556, 574, 581, 584
Nepravdice 220
Neretva 7, 43, 59, 78,197,230, 259,262-264, 294, 299, 312, 319, 340, 341, 345-347,349,350,352-358,361,362, 370,372-374,376, 379,381,384, 388, 389,400-406,409,412-417,422,424, 429,431,434-436,438,440-443,445, 453, 455, 462, 463, 467, 468, 479, 485, 493, 526, 527, 538, 546, 550, 571, 576
Nevesinje 248, 418, 550
Nezavisna Država Hrvatska 22, 40, 43, 45-48,50,52,53,55,61,62,64,70,82, 107, 143,154,162, 166,169, 202, 203, 216, 221, 233, 236, 244, 247, 265, 266, 269,274,275,278,285,290,295-298, 302,303,305,306,310,311,313-316, 319,320,332,334-336,362-364,366, 375, 400, 402, 432, 468, 470, 473, 475, 478, 483, 496, 497, 502, 506, 510, 512-517,519,522,529,538,540,564, 569, 570, 580-582,585
Nikolinac 170
Nirnberg 154, 328, 567
Niš 12, 578
Norveška 86, 87, 139, 320
Nova Varoš 156, 179, 182, 187, 190, 191, 193-196, 205
Nova Gradiška 581
Novara 38
Novi Pazar 179
Novi Sad 10
Novo Sarajevo 78

Obijaj 328
Ogulin 469, 470, 472, 483, 485, 487-489, 547, 565
Opatija 565, 567, 575, 579, 580, 585
Orahovice 220, 221
Orlov kuk 278
Orlova 38
Orlovac 396, 399
Osječenica 344
Osoje 250
Ostrožac 290, 330, 429, 484, 486
Ošli do 260
Oštrelj 272, 288, 293, 301, 304, 357, 412
Otočac 43, 322, 488-490, 498, 500, 563, 564, 572
Ozalj 287, 472
Ozren 170, 392, 396
Ozrinići 246

Pacifik 106
Pakistan 126
Pakrac 309, 582
Pale 221, 223, 448
Panonsko more 68
Pančevo 34
Pariz 6, 12, 66, 78, 85, 87, 88, 91-93, 96-98, 107, 108, 111, 238, 270, 463, 494, 517, 542, 551, 575

Pastuša 311
Pazarić 261
Peć-Grad 329
Perl Harbor 320
Perna 40, 81, 82
Persija 126, 583
Perućica 391
Petrinja 101,307, 309, 312,313, 325, 487, 498
Petrova gora 33, 34, 37, 50, 327, 329, 409, 498, 504, 517, 541
Pidriš, selo 346, 354
Pijava 38, 350
Pitomača 548, 549
Piva 229,260,377,378,380,381,385,386, 389, 418, 419, 421, 434
Pivski plato 382, 385, 419
Pjenovac 220
Plan 391, 453
Plana 249
Plaški 481
Pleće 392, 394, 396, 412, 453
Plitvička jezera 489, 490, 493, 494, 498, 500
Plitvički Ljeskovac 493
Plješivica 234, 329, 502, 560
Pljevlja 156, 188,195, 205, 228, 229, 233, 273, 376, 469
Podgorija 286
Podgrab 221, 223, 448
Podravina 9, 50
Podravska Slatina 548, 549
Podrinje 226
Podromanija 219, 220, 263
Podunavlje 61, 400, 432, 439
Pogledić 38
Pokoj 330
Pokuplje 53, 301, 505-507, 523, 528
Poloj 472
Poljana 230
Poljska 72, 81, 85, 87, 105, 290, 418, 431, 438, 445, 517
Pomoravlje 84, 157, 169, 175
Ponikvari 488
Ponor 220, 223
Popina 163, 180, 181, 324
Popov dol 264
Posavina 295, 299, 492
Postojna 49, 494, 539, 548, 560, 564, 566, 579, 580, 584, 585
Posušje 271, 277-279, 292
Posuško polje 278
Potpeć 378
Potsdam 370
Pounje 328
Požega 174, 190
Prača 221, 223
Prača r. 220—223, 448
Prag 78, 81, 502
Prekopa 582
Prenj 7, 30, 239, 283, 315, 319, 351-353, 356,357,362,372-374,376,377,383, 387, 395, 404, 413, 415, 417, 421, 435, 436, 456, 463, 468, 528, 550
Previja 230
Priboj 210
Prijedor 290
Prijevor 391
Primorje 8
Prisoje 278
Priština 100
Prolog 277
Prozor 215, 248, 264, 266, 268, 269, 271, 274, 287, 292, 304, 312, 316, 343, 346, 347, 353, 357, 392, 400, 404, 407, 409, 413, 416,424, 428,429, 434, 435, 469, 485, 547
Pruska 328
Ptuj 570, 581
Pula 566, 567, 577

Radačići 223
Radobuđa 179, 180, 195
Radočelo 187
Radojinja 182,190,193,194,196,201,229
Raduša 346, 349, 424
Ragušće 272
Rajna 154
Rakitnica 262, 358
Rama 267, 340, 415, 435
Rama r. 271, 274, 348, 353, 361, 400
Raška 122, 178, 179, 181, 182, 187
Rataj 399, 446, 447
Ratina 121, 148, 156, 159, 169, 175, 179
Ravna gora 162, 174, 187
Ravni dol 264
Ravni Kotari 391, 580
Ravno 271, 274, 280, 281
Ravno borje 391, 452, 453
Renovica 220, 224, 225, 448
Ribnica 113, 115, 116, 156, 159
Riječina 576
Rijeka 42, 503, 506, 535, 560, 561, 564-567,572,576, 577, 579, 582
Rilići 271, 279-281
Riličko polje 280
Rim 47,48,77,80,126,321,325,425,468, 526, 582
Rimske Toplice 581
Ripač 331
Ripački klanac 284, 331, 338, 341, 344
Roče viči 185, 187
Rogatica 56, 142, 158, 163, 179, 198, 215-219,221, 225, 226, 239
Roge 190
Romanija 216, 220, 223, 383, 448
Rostenburg 328
Roško polje 278

Rudo 156, 182, 183, 194, 197, 205, 206, 210-213, 485
Rujevac 325
Rumunija 72, 98, 105,154, 320, 365, 367, 372, 431, 441, 506, 541, 583
Rupe 579
Rusija 33, 34, 69,112,128, 130, 232, 247, 298, 354, 367, 369, 426, 431, 463, 533
Ržani dol 552

SAD (Sjedinjene Američke Države) 36,76, 80, 85, 86, 88, 95, 106, 112, 189, 209, 300, 313, 320, 333, 365, 367, 369, 375, 441, 513, 514, 535, 544, 546, 573, 574, 589,591
Sarajevo 49,77,85,94,101,102,150,205, 217,218,220,225,259,261-264,267, 314, 321, 343, 361, 362, 388, 417, 434, 515, 520, 550, 557
Sandžak 178, 179, 181, 185, 190-193, 196-199,201,205,210,221,225,258, 260, 287, 321, 322, 326, 339, 343, 362, 373,374,376-378,384-388,391,395, 396, 407, 413, 414, 417, 418, 433, 435, 447
San Francisko 9
Sava86,156, 313, 437, 506, 516, 523, 548, 549, 557, 581
Semberija 557
Sen-Žermen 107
Senj 43, 528, 529, 563, 564, 572, 579
Sežana 563
Sibir 24, 106, 296, 532
Sicilija 313, 468
Sinj 275, 276
Sipar 13
Sirca 159, 179
Sisak 7, 33, 36, 43, 48,100,102,123, 304, 307-310,312,321,324,325,405,409, 435, 492, 498, 505, 523, 526
Sjenica 179, 195, 205
Sjetlina 221, 223
Sjeverovo 190
Skela 154
Skoplje 431
Skoplje s. 270
Slap 248
Slavonija 202,285,305,308,313,362,371, 413, 476, 498, 505, 506, 508, 518, 522, 527, 546, 548, 549, 557, 562, 564
Slavonski Brod 505, 548
Slovenačko primorje 8, 539, 556, 560, 564, 566, 572, 573, 578, 583
Slovenija 8, 9, 22, 33, 53, 60-62, 73,103, 132,141,145, 222, 244, 266, 290, 293, 294,302,338,466-468,471,472,474, 478,481,489,495,496,510-512,514, 516,521,522,532,535-540,555,556, 560, 566, 567, 569, 574, 583, 584
Slunj 43, 295, 304, 327, 331, 395, 500
Smolensk 431
Smrekovac 230
Smričani 277
Snežnik 502, 503, 559, 560, 577
Soča 8, 33,38, 39,539,560,561, 565, 566, 570, 574, 580, 583
Sofija 432
Sokobanja 170
Solahova Kula 265, 266
Solun 431, 432, 437, 572, 581
Split 259, 277, 314, 362, 375, 417, 440, 542, 551, 564
Srb 163, 560
Srbija 6, 8, 9, 37, 42, 48, 56, 60, 62-64, 67-69, 73, 89, 97,100,107,120-122, 124, 139, 143-145, 152-159, 162 — -168,170, 173-176, 178, 181, 182, 184-189, 191-202, 205, 206, 208- -210,214,216,217,219,221,222,229, 232, 233, 240, 241, 243, 258, 259, 287, 289, 295, 296, 301, 302, 316, 319, 320, 322, 329, 333, 334, 337, 339, 356, 357, 365, 369, 370, 374, 377, 378, 392, 411, 414, 418, 421, 428, 431, 437, 438, 461, 464, 474, 478, 479, 481, 490, 491, 493, 510, 511, 514, 518, 532, 541, 551, 558
Srdevići 278
Srednja Evropa 80, 511, 540
Srednje 221, 223
Srednji Istok 61, 126, 128, 431
Sredozemlje 61, 98, 314, 465, 495
Sredozemno more 313
Srem 165, 200, 508
Sremski Karlovci 81
SSSR9—11,32,58—63,66,71,80-82,84, 86, 87, 90, 93, 94, 98, 99, 103-106, 110-112,116,120,124,125,129,130, 139,140,141,169,188,189, 200, 209, 214,235,237-239,241,245,291,313, 316,317,319-321,333,335,365,368, 369, 372, 375, 379, 418, 431, 432, 436-438,440,441,445,463,464,489, 494, 513, 514, 544, 557, 589
Staljingrad 310, 342, 426, 584
Stolice 145, 153, 155, 163, 217
Strazbur 92
Struganik 158
Stubljani 311
Stupari 462
Subotica 12, 34
Sudetska oblast 72
Suha 250, 390, 391, 452, 453, 526, 527
Suha Gora 451
Sunja 91, 304, 307, 308, 310-312
Sušak 488, 564, 576
Sušica 378, 385
Sutjeska6—8,30,43,59,78,194,197,215, 223, 229, 230, 249, 250, 258, 260, 272,

294, 301,310,312,345,349,353-355, 361, 362, 370, 372, 373, 376-384, 387-389, 391-394, 396, 397, 399--406,408,409,412,418,421,422,429, 450,452-457,462,463,465,467,468, 470, 472, 473, 479, 485, 493, 526, 527, 538, 546, 550, 551, 558, 571, 576
Suva Perna 504
Suvobor 56, 107, 142, 143
Sveta Katarina 576
Svračkovo 190

Šabac 145, 187
Šajnovići 223
Šćećin 572
Šćepan-polje 376, 378
Šćit 274
Šent-Peter 566, 576, 579
Šibenik 375
Šipačno 231, 234, 235, 248
Široki Brijeg 271, 275, 278, 291, 550, 552
Škotska 533
Škrta planina 274
Španija 10, 78, 126, 127, 129, 130, 161, 236-238,245,375,473,528,583,589
Špilah 581
Štajerska 170, 539, 570
Štokerau 311
Štulac 378
Šujica 271, 280
Šumadija 199, 218
Šurmanci 522, 553
Švajcarska 153, 513

Taljamento 38, 382
Tamsveg 581
Tanganjika 297
Tara 229, 377, 378, 380, 381, 384-386, 389, 418, 434
Tarčin 261
Tepci 378
Teheran 370, 439, 574
Temza 544
Teslić 94, 101, 281, 292
Tešanj 101
Tiškovac 194
Tjentište 229, 391-393, 397, 452
Todorovo 329
Toplica 185, 192, 197, 504
Topusko 55, 81, 466, 481, 487, 488, 495, 496, 502, 508, 509, 512, 514, 515, 519, 520,521,523-525,530,536,541,542, 549, 550, 552
Travnik 273, 388, 415, 525
Trbušće 229, 230, 376
Trepča 181
Trepča r. 34, 152
Treskavica 160, 261, 262, 424
Triglav 537
Trnovsko polje 261
Troja 35
Trošanj 229
Trsat 576
Trst 8, 272, 291, 478, 479, 503, 535, 536, 539-541,552,555,559-565,567-579, 582, 583, 586
Trstenik 122, 159
Tržac 327
Tržačka Raštela 327, 329
Tržič 8, 568
Tulon 92
Tunis 589
Turija 330
Turn Severin 154
Turska 34, 247, 365, 369, 370, 431, 439, 494
Tuzla 448, 462

Učka 561, 566, 576, 577
Udine 560, 566
Ugarska 55, 515
Ukrajina 410, 431
Umoljani 262, 358
Una33,38,43,46,102,190,256,291,293, 301, 310, 325, 330, 331, 338, 471, 562, 563, 572
Usamovina 263
Ustikolina 220, 223, 228, 360
Ušće 122, 151, 163, 181-183, 215
Užlup 378
Užice 100, 142, 145, 152, 155, 156, 158, 159, 163, 166-169, 174, 178, 179, 181-183, 186, 189-191, 193-196, 201, 208, 209, 224
Užička Požega 169, 189
Užička republika 184-186, 188, 189, 200-202,215,217-219,222,228,424, 432

Vaimi 590
Valjevo 50, 186
Vanga 461, 586
Vardar 437
Vareš 220
Varšava 85, 431, 501
Vaterlo 319, 464, 590
Vatikan 47,61,70,317,468,476,506,514, 515, 520, 533, 578, 582
Vašington 218, 314, 372, 413, 439
Velebit 560, 564
Velež 550
Velika Albanija 64,71,182,243,421, 482, 522, 585
Velika Britanija 40, 80, 99, 112, 171, 174, 189,209,320,333,365,367-369,371, 372, 374, 375, 431, 441, 494, 514, 515, 544, 574, 584, 589, 591
Velika Kapela 560

Velika Morava 164
Veliki Guber 276
Velikovec 570, 571, 581
Veliko Pleće 230
Veljun 295, 582
Venecija 247, 475
Vesela 270
Videž 394, 395, 399, 400, 405, 435, 449
Vijetnam 131, 591
Vilica gumno 270, 346, 352-354, 388
Vilinjak 392
Vinča 220, 223
Vinjani 278
Vir 278
Virovitica 49, 215, 485, 546— 549
Vis 7, 10, 425, 466, 510, 526
Visočica 358
Višegrad 154, 210, 211, 215, 217
Viši 92
Vitanovac 156, 176
Vitez 448
Vitkovac 176
Vitorog 346
Vladivostok 39
Vlašić 467
Vojna krajina 34, 39, 43, 47, 49, 56, 106, 135,140,202,290,296,303-305,431, 445, 552
Vojnić 498
Vojvodina 68, 86,162, 258, 358, 414, 461, 514, 574
Volga 432
Volinje 310
Volokolamsk 212
Volfsberg 581
Vran 424
Vranića 415
/ratnik 564
/rba 168, 179
frbas 272, 274, 275, 318, 340, 343, 346-348,353,370,414,415,417,449, 467
rbljani 281, 286
rbničke Kolibe 398, 399
rhovine 488
rginmost 34, 48, 498, 512, 541
•nograč 326, 327, 329
njačka Banja 122, 151, 159, 179, 180
ičevo 230, 348, 377, 382, 385, 386, 389, 390, 397, 404, 450
' Vučji dol 249
Vukoševac 308
Vukovar 582
Vukovsko 271, 274, 279-281
Vukovsko polje 280

Zadar 375, 440, 506, 525, 532, 552, 561
Zagorice 399
Zagorje 461
Zagreb 45,51,52,100,102,106,120, 200, 205, 271, 285,294,299,307,309,311, 313, 334, 335, 361-363,389,394,409, 417, 425,432,453,468,469,475,496, 497,502,508-510,512,520,523,525, 541, 548, 551, 557, 570, 572, 581
Zaić vrh 564
Zakmur 376
Zamršten 398
Zanogline 279, 280
Zapadna Indija 32
Zapadna Morava 144, 157, 163, 166, 172, 177, 178, 180, 185, 206, 464
Zapadna Nemačka 584
Zavidovići 101
Zelengora 231, 249, 251, 259-261, 345, 348, 376-379, 381-385, 388, 391, 396-399,404,414,434,435,447-450, 455, 468,527
Zemun 106, 107, 313
Zenenland 61
Zenica 220
Zeta 11
Zlatibor 186, 188, 322, 398, 407, 409
Zlatni bor 378
Zloselo 271, 273
Zorojevići 222
Zrinj 271
Zuleševica 340, 346
Zvijerina 231, 248, 249
Zvomik 448

Žabljak 120, 276, 378, 383, 386, 463
Ždrijelo 230
Žiča 36, 98, 123, 160, 162, 169
Žirovac 299, 300, 325, 326, 328
Živinice 462
Žumberk 293, 301
Žuta Lokva 564

SADRŽAJ

Predgovor Vladimira Dedijera..... 5

Uvod..... 19

PRVI DEO

Petrova gora - Legenda »Soldatenlanda« - soldačke zemlje..... 33
Ćeraju nas na našu Srbiju!..... 37
Pet na tur 40
Glina - kolevka hrvatske himne »Lijepa naša... « 43
Samo do zalaska sunca..... 49
Ostvarena pretnja advokatu Puku - budućem zloglasnom ustaškom ministru..... 51
Rasistički vazalni frankovluk - suprotnost nacionalnoj ideologiji - ilirizmu..... 52

DRUGIDEO

Dvorski stipendista..... 55
O atmosferi u beogradskim studentskim krugovima..... 58
Komunističko-ustaški »sporazum«..... 63
Srbi-komunisti u kominternovskom svetlu..... 65
Kominternovski sindrom..... 67
Skretanje u antifašističke tokove..... 72
Slučajan kontakt s masonima..... 75
Prvo vojno obrazovanje 77
Trajna povezanost sa selom..... 79
Fašizam plavi Evropu..... 80
Susret sa Staljinovim egzekutorom Pavlom Bastajićem..... 81
U kraljevačkoj »samoupravnoj« gimnaziji..... 82
Na pragu velike nauke..... 84
Pour qui, pourquoi?..... 85
Razmišljanja o suštini života i sveta..... 88
U francuskom debaklu - izbeglištvu..... 90
Pariz pod kukastim krstom 92
Intelektualci i rat..... 94

TREĆI DEO

Profesor koji ne bi smeo vaspitavati omladinu 97
Čekaj, pozvaćemo te - suze za Jugoslavijom 99

Smutno vreme u antifašističkim redovima..... 103
Radost u Hrvatskoj - zadah smrti u Beogradu 106
Klonite se tuđinske vojske..... 108
Staljinove greške ispravlja narod..... 110
Mi smo vojska Komunističke partije..... 112
Prvi partizanski logor na Goču..... 115
Novi tip članova Komunističke partije Jugoslavije..... 117
Stvaranje Kraljevačkog partizanskog odreda - kvalitativno nova vojna organizacija . . 119
Objektivni uslovi i gerilsko (partizansko) iskustvo..... 124
Istorijska odluka. Ideološke, političke i vojnotehničke postavke i direktive..... 130
Komunistička partija Jugoslavije - inspirator, narod - realizator..... 140
Neke osobenosti situacije u Srbiji 1941. godine..... 143

ČETVRTI DEO

Prvi koraci na ratničkom partizanskom putu 147
Hendehoh!..... 151
Otvoreni srpsko-nemački rat..... 153
Partizansko-četnička borbena saradnja na kraljevačkom frontu 155
Nerealna odluka za napad na nemačku tvrđavu - Kraljevo 158
Razmišljanja u istorijskoj Žiči..... 160
Neuspeli napadi na Kraljevo 162
Nemačko i britansko antisrpstvo..... 164
Pitaće narod i kralja..... 169
Ne želim da budem »beli general«..... 172
Sudbonosni poraz četnika..... 173
Celo Pomoravlje noćas je čekalo..... 175
Vaši su putevi daleki..... 176
»Moja na partizane neće!«..... 177
Deo snaga orijentisati u Sandžak..... 178
Davni nagoveštaji kosovskog separatizma..... 181
Gubitak »Užičke republike« 184
Velika kriza..... 187
Sudbonosni sukobi oko taktike partizanske ustaničke vojske..... 189
Streljati za primer..... 195
Narodni partizanski rat ili gradska gerila?..... 198

PETI DEO

Na dan rođenja JNA 205
Borbeno novorođenče..... 210
U istočnobosanskom ratnom vrtlogu 215
Ni četnici, ni partizani - Dobrovoljačka vojska..... 219
Samo borbene pesme! 224
Izvrći kazane!..... 225
Naučna podloga komunističkog opredeljenja..... 226
U odbrani »Foćanske republike«..... 228
Prvi put na Sutjesci 230
Spas očekujemo od proleterske brigade popa Perišića..... 231
Napad golorukih žena 234
Precenjeno iskustvo »Spanaca«..... 236

Ajde naprijed, Kominterna! **241**
Uloga CK KPJ i VŠ u radikalističkim skretanjima **244**
Oslobađanje partizanske bolnice u Zvijerini **248**
Prvi put na sada legendarnoj Zelengori **249**
Prisutnost partijsko-političkog, proleterskog i vojnostručnog nacionalnooslobodilačkog faktora **251**
Nove brigade **258**
Samo koprive **259**
Na Treskavici i Bjelašnici **261**
Na pruzi Sarajevo-Konjic **263**
Od Prozora napraviti - »vrata« **266**
Bugojno i Kupres - neosvojive tvrđave **269**
Kritika zbog bacanja bombi u Livnu **274**
Uzmite i naše sinove! **279**
Mlinište-centar važnih zbivanja **282**
Za Hebranga dati sve **284**
»On zna da procijeni situaciju!« **288**
Stvaranje »Bihaćke republike« **289**

ŠESTI DEO

U rodnom kraju **293**
Jes' ti pismena, seko? **299**
Zašto Prvi hrvatski korpus? **300**
Protiv birokratskih kontrarevolucionara - izdajnika ideala narodnooslobodilačkog pokreta **305**
Na vratima Zagreba **307**
Prve protivtenkovske puške u rukama jugoslovenskih partizana **311**
Nagoveštaji anglo-američkog desanta na Balkan **313**
Subjektivistička identifikacija ustaštva i četništva **315**
Vojnopolitička situacija na jugoslovenskom ratištu, u prvoj polovini 1943. godine ... **318**

SEDMI DEO

Pohod na zvanično nepostojeću Jugoslaviju - operacije »Vajs-1«, »Vajs-2«, »Vajs-3« — »Svare« **321**
Uzlazne i silazne vojnotehničke transformacije **322**
Početak operacije »Vajs-1« **324**
Za Baniju sudbonosna slučajnost! **327**
Suspendovanje Glavnog štaba Hrvatske i Štaba Prvog hrvatskog korpusa **329**
O prikrivenom frakcijsko-nacionalnom grupašenju u partijsko-političkom vrhu **334**
U Operativnoj grupi divizija Vrhovnog štaba **338**
Nerealna i protivrečna naređenja Vrhovnog štaba **341**
Sudbonosno kašnjenje Krajišnika **344**
U bici na Neretvi **345**
Ni koraka nazad, Banijo! **346**
Jedinstven podvig **348**
Iz pogrešne ocene rada Sedme banijske divizije u pogrešni izbor pravca protivudara grupe divizija **352**
Nehumano vređanje Banije **354**
Partizansko-nemački pregovori, marta 1943. godine **360**

Neretva-Prenj-Kalinovik..... 374
Novo povrtanje Operativne grupe divizija na sever 376
Pokret iz Sandžaka na Taru, Pivu i Sutjesku..... 377
Neke antilegendarne činjenice i kritičke primedbe..... 379
Na Sutjesci 389
Na Lučkim Kolibama..... 395
Legende i kultovi kao osnova življenja i harizmatskog despotizma..... 400
Legenda »najhumanije bitke« - »bitke za ranjenike«..... 403
Legenda o »obmanjivanju Nemaca«..... 413
Napad na »londonsku vojsku« 416
Legendarni harizmatski filmski superspektakli..... 419
Povreda duha i suštine partizanskog vida ratovanja..... 423
Bitke na Neretvi i Sutjesci u svetskoistorijskoj perspektivi..... 431
Jugoslavija je bila osuđena na smrt..... 438
Mitološko i harizmatsko ili istorijsko materijalističko tumačenje istorije? 442
Ostavi mi bar jednu kravu, tako ti boga!..... 446
Saslušanja zbog »nedisciplineˆ i »svojeglavosti« 448
Harizmatsko falsifikovanje istorije..... 451

OSMI DEO

Nešto o partizanskom kriptografskom sistemu..... 459
Nešto o strogim kritikama, drugarskim šalama, ljudskim slabostima 460
Prve političko-diplomatske misije..... 462
Tito: »Neka se čuvaju da im ja ne dođem!« 466
Na opustošenoj Baniji 468
Neuspeli napadi na Ogulin i Gospić..... 469
Varničenje antišizmatizma i kominternovskog antijugoslovenstva i »socijalističkog« nacionalizma..... 473
Napad na Cazin i Glinu..... 483
U ličko-primorskom Jedanaestom korpusu..... 488
Suprotstavljanje liniji NOP-a..... 490
U Glavnom štabu Hrvatske..... 491
Randolf Čerčil - sin i apostolski protonotar Svetozar Ritig, među nama - partizanima 493
O atmosferi u socijalističkoj Hrvatskoj u nastajanju..... 498
Vojnostručne instrukcije i obuka štabova 500
Prvi »tost« - zdravica..... 504
Nepotrebno izgladnjavanje oslobodilačke vojske..... 505
Nacionalistički jezički unitarizam 507
Začetak birokratsko-skorojevićke raskalašnosti..... 508
Partizansko-građanska politička kuhinja..... 509
Topusko - centar krupnih događaj a..... 512
Politika koja komuniste od 1937. tera u četnike 1944. godine 518
Neki čudan mir i vojnopolitičko delovanje..... 524
Odjek »Drvara«..... 525
Opasno suprotstavljanje zahtevima CK KPH 527
Neosnovanost sumnje u vlastito delo - NOR..... 529
Neostvareni plan anglo-američkog desanta u Istri..... 535
O slovenačkom »samooslobođenju«, kao elementu secesionizma 536
Demarš Čerčila-sina..... 540
Protiv vazalne psihologije..... 545

Haubice iz kafane razaraju virovitički dvorac..... 546
Parada u Mostaru i začetak harizmatske mitologije 550

DEVETI DEO

Pripreme za Trst..... 555
Ponovo pred Bihaćem!..... 562
Dalmatinci oslobađaju namučenu Liku..... 564
Tršćanska operacija..... 565
Tršćanska kriza i dramatika..... 569
Diplomatsko-politička trvenja sa saveznicima..... 571
Opasnosti komandantske prenapregnutosti i kapitulacija 97. nemačkog korpusa 578
O zarobljavanju generala Lera..... 580
Budak se kukavički uvija i nudi »usluge«, a Drapšin pedagoški meditira..... 582
»Ratni zločinac« koji je »likvidirao cvet hrvatske inteligencije«..... 584
Kačamak u Belom dvoru i zakopano zlato..... 585
Vojnoistorijski značaj jugoslovenskog nacionalnooslobodilačkog i revolucionarnog rata 1941-1945..... 587

Registar ličnih imena..... 593
Registar geografskih imena..... ... 604

Izdavačko preduzeće
RAD
Beograd, Moše Pijade 12

*

Za izdavača
Milovan Vlahović

*

Glavni i odgovorni urednik
Dragan Lakićević

*

Redaktor
Danica Jakšić

*

Lektori
Jovanka Arsenović
Miladin Ćulafić
Milivoj Srebro
Bojana Strunjaš

*

Tehnički urednik
Đuro Crnomarković

*

Korektori
Jelica Lazić
Jovanka Simić

*

Dizajn omota i korica
Nikola Kostandinović

*

Štampa
ČGP DELO
Ljubljana, Titova 35
1990.